

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

На правах рукопису
УДК 94(477.5)-058.232.6 «17/18»

ЛИТВИНОВА ТЕТЯНА ФЕДОРІВНА

**СЕЛЯНСЬКЕ ПИТАННЯ ТА ДВОРЯНСТВО ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ
У 80-І РОКИ ХVІІІ – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ:
ІДЕОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ**

07.00.01 – історія України

Дисертація
на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук

Науковий консультант:
доктор історичних наук,
професор Швидько Г.К.

ДНІПРОПЕТРОВСЬК 2012

З М І С Т

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ	4
ВСТУП	6
РОЗДІЛ 1	
<i>СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ІСТОРІОГРАФІЇ ПРОБЛЕМИ</i>	17
1.1. Генеза «селянського питання» як наукової проблеми	22
1.2. Формування науково-історіографічних дискурсів навколо «селянського питання»	45
1.3. Історіографія проблеми в умовах легітимації ідейно-наукового плюралізму	68
РОЗДІЛ 2	
<i>МЕТОДОЛОГІЧНА ТА ДЖЕРЕЛЬНА ОСНОВА ДОСЛІДЖЕННЯ</i>	92
2.1. Методологія та «технологія»	92
2.2. Джерельно-інформаційні можливості дослідження	120
РОЗДІЛ 3	
<i>РЕЦЕПЦІЯ «СЕЛЯНСЬКОГО ПИТАННЯ» В СЕРЕДОВИЩЕ ЛІВОБЕРЕЖНОГО ДВОРЯНСТВА НА МЕЖІ ХVІІІ – ХІХ СТ.</i>	145
3.1. Від «мужицького» до «селянського» питання: специфіка соціальних поглядів еліти Лівобережної України	146
3.2. Селянська проблема в контексті нагальних потреб та соціальних прагнень лівобережного дворянства на початку ХІХ ст.	168
3.3. Ф.Й. Туманський як репрезентант ідейної інкорпорації малоросійського дворянства в «селянське питання»	188
РОЗДІЛ 4	
<i>ПОМІЩИКИ ЛІВОБЕРЕЖЖЯ В УМОВАХ СОЦІАЛЬНОЇ ПРАКТИКИ КРІПОСНИЦТВА</i>	213
4.1. Формування етики соціальної відповідальності дворянина-поміщика	213
4.2. Аналіз соціальних конфліктів у селянсько-поміщицькому середовищі	232
4.3. Апеляція до влади представників лівобережного панства у спробах інтелектуального вирішення соціальних проблем	246

РОЗДІЛ 5	
<i>ВИХІД НА ПУБЛІЧНИЙ РІВЕНЬ: СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПРОЕКТИ ДВОРЯНСТВА</i>	281
5.1. Малоросійське дворянство в загальноросійському «агрономічному русі»	281
5.2. Реальна агро-економіка у соціальній думці та практиці дворянства	306
5.3. Рефлексії поміщиків Лівобережжя щодо моральної складової селянського питання	325
РОЗДІЛ 6	
<i>ПОМІЩИКИ ЛІВОБЕРЕЖЖЯ ПЕРЕД ПРОБЛЕМОЮ «ПАНУВАННЯ ЧИ ВИЖИВАННЯ» (КІНЕЦЬ 50 – ПОЧАТОК 60-Х РР. ХІХ СТ.)</i>	341
6.1. Реакції лівобережного дворянства щодо владного курсу на підготовку емансипації селянства	348
6.2. Дворянство у широкому обговоренні проблеми Селянської реформи	369
6.3. «Поміщики-кріпосники» як прихильники селянської емансипації та критики проектів реформи: спроба подолання історіографічної традиції	378
ВИСНОВКИ	403
СПИСОК ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ	410

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АиЕ – Адам и Ева: Альманах гендерной истории
- АУ – Архіви України
- ВЕТ – Вільне Економічне Товариство
- ВИ – Вопросы истории
- ВР – Великая реформа 19 февраля 1861 – 1911. Русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем. – М., 1911. – Т. 1 – 6.
- ВР РНБ – Відділ рукописів Російської національної бібліотеки
- ВФ – Вопросы философии
- ГЖ – Гуманітарний журнал
- ДАПО – Державний архів Полтавської області
- ДАЧО – Державний архів Чернігівської області
- ДІАЗ – Дніпропетровський історико-археографічний збірник
- ДВ – Диалог со временем: Альманах интеллектуальной истории
- ЖЗ – Журнал землевладельцев
- ЖМГИ – Журнал Министерства государственных имуществ
- ЖМВД – Журнал Министерства внутренних дел
- ЖМНП – Журнал Министерства народного просвещения
- Записки ОСХЮР, ЗИОСХЮР – Записки Императорского Общества Сельского хозяйства Южной России
- ЗГ – Земледельческая газета
- ІР НБУВ – Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського Національної Академії наук України
- Ейдос – Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки.
- ИС – История СССР
- Казус – Казус: Индивидуальное и уникальное в истории
- КС – Киевская старина, Київська старовина
- НЛО – Новое литературное обозрение
- ОВ – Одесский вестник

Одиссей – Одиссей: Человек в истории

ОЗ – Отечественные записки

ОИ – Отечественная история

ОМ – Общественная мысль России XVIII – начала XX вв. Энциклопедия. – М.:
РОССПЭН, 2005.

ПГВ – Полтавские губернские ведомости

РА – Русский архив

РБ – Русское богатство

РВ – Русский вестник

РДА – Російський державний історичний архів

РИ – Российская история

РМ – Русская мысль

РС – Русская старина

СБ – Сельское благоустройство

Соціум – Соціум: Альманах соціальної історії

Труды ВЭО, Труды ВЕТ – Труды Вольного Экономического общества

Труды ПАК – Труды Полтавской губернской ученой архивной комиссии.

Труды ЧАК – Труды Черниговской губернской архивной комиссии

УГО – Український гуманітарний огляд

УІЖ – Український історичний журнал

УМ – Україна модерна

УС – Український селянин: праці Науково-дослідного інституту селянства

ЧГВ – Черниговские губернские ведомости

ЧИОНЛ – Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца

ЧОИДР – Чтения в Московском обществе истории и древностей российских

ЧІМ – Чернігівський історичний музей імені В.В. Тарновського

ЦДАУК – Центральний державний історичний архів України в м. Києві

ЮВ – Юридический вестник

ВСТУП

Актуальність теми дисертації визначається постановкою проблеми «селянське питання та дворянство», її дисциплінарним виміром – соціальна, інтелектуальна та регіональна історія. Актуальність теми підсилюється недостатньою розробленістю в українській історіографії соціальної історії дворянства Нового часу. З другої половини ХІХ ст. у суспільній свідомості дворянство зазвичай сприймалося як стан ретроградів, який чинив спротив прогресивному поступу суспільства, виступав противником будь-яких реформ, що зачіпали його інтереси, відзначався становим егоїзмом. Розробка такого образу тривала і в радянській історіографії у контексті проблеми розкладу феодально-кріпосницької системи та зародження буржуазних відносин, класової боротьби, де фарби згущалися, а визначення ставали більш різкими – «кріпосники», «гнобителі трудящих», «плантатори», «реакціонери» тощо. До того ж в українській історіографії історія дворянства зовсім перестала бути об'єктом вивчення. Одним з наслідків такої історіографічної ситуації стало різне сприйняття лівобережного дворянства, коли зарубіжні історики «уроженцев» Чернігівської та Полтавської губерній ідентифікують як «русских», що мали польське коріння і судилися за Литовським статутом[1507, с.22], або як «українських патріотів».

Першим звернув увагу на дворянство Лівобережної України як на самодостатній предмет дослідження О.М. Лазаревський, створивши засади для подальших студій М.П. Василенка, Д.І. Дорошенка, М.С. Грушевського та поступового перетворення «прежних изыскателей малорусской старины» – Г.А. та В.Г. Полетик, Я.М. та О.М. Марковичів, А.І. Чепи, Ф.Й. Туманського, О.К. Лобисевича, В.Я. Ломиковського та інших на «українських патріотів». Намагаючись «реабілітувати» представників панівної верстви, вихідців з козацько-старшинського середовища, історики зверталися переважно до питань оборони української автономії, боротьби за нобілітацію нащадків дрібної старшини, «збирання спадщини», спроб укладання історії своєї батьківщини, збереження національно-історичної традиції. Насамперед це відноситься до праць О.П. Оглоблина, у яких соціальна еліта колишньої Гетьманщини підносилася до висот національних героїв.

У сучасній Україні, попри збільшення інтересу до елітології, у вивченні історії дворянства переважно продовжується ілюстрування концепцій О.М. Лазаревського та О.П. Оглоблина. Однак «заочна дуель» цих крупних істориків завершилася цілковитою перемогою представника «державницької» історіографії. Вихідці з дворянства в недавніх статтях та дисертаціях у більшості постають як меценати, будівничі нової нації, діячі українського національного відродження, учасники суспільно-політичних рухів, українські патріоти, народоловці (в значенні інтересу до мови, етнографії, фольклору).

Аналіз ситуації довкола історії вітчизняного дворянства дає підстави виявити як мінімум дві обставини. По-перше, майже всі дослідження останніх років побудовані на вивченні найбільш крупних представників еліти, імена яких увійшли до історіографічного обігу більше ста років тому – Г.А. та В.Г. Полетики, Г.П. Галаган, Тарновські, Марковичі-Маркевичі, Білозерські[868; 893; 1057; 1466; 1906а]. Причому названі герої розглядаються переважно з позицій персональної, сімейної історії, національно-культурних процесів, історії історичної науки, а не під кутом зору історії соціальної спільноти, до якої вони належали. Вивчення соціальних, регіональних, національних ідентичностей дворянства при такому погляді утруднюється.

По-друге, за невеликим винятком[1897; 1898; 1640; 1891; 2046], в історіографії дворянства майже відсутня соціально-економічна складова. Тому питання, як жило дворянство, як господарювало, як вибудовувало стосунки з іншими соціальними групами і в першу чергу з залежним селянством, як пристосовувалося до нових соціокультурних реалій, відгукувалося на ініціативи уряду і багато інших, залишаються недостатньо з'ясованими. Однак, дбаючи про власний добробут, дворянство не лише замислювалося над складними соціально-економічними питаннями. Шукаючи шляхи раціоналізації господарства, воно чим далі активніше висловлювало власні міркування, пропагувало свій досвід, при цьому виходячи за межі «економії приватної», розмірковуючи над регіональними та й загальнодержавними проблемами агрономії. В історії вітчизняної суспільної, економічної думки все це майже не знайшло належного відображення[1191; 1257; 1585].

Отже, цілий пласт суспільного життя виявився фактично викресленим з української історіографії, що красномовно підтверджує такий індикатор, як вузівсь-

кі підручники та узагальнюючі праці з історії XIX ст.[982; 1078; 1732; 1804], де соціально-економічні сюжети, особливо дореформеної доби, процес постановки та обговорення селянського питання, яке зачіпало мільйони людей, різні верстви населення, представлені надзвичайно лаконічно. Водночас, через точку зору людей на конкретне актуальне для свого часу питання можна спробувати виявити особливості соціального побутування, процесу інтеграції, адаптації, до нових політичних та соціокультурних реалій і, відповідно, формування нових ідентичностей. Проблематизуючись, «селянське питання» може виступати в якості інструменту історичного аналізу. В науковій літературі важливість прийому маркування епохи за допомогою ключового поняття, вивчення ключових понять, концептів, певного набору ідей, які домінують в інтелектуальному житті цілого покоління, ряду поколінь або навіть історичної епохи і сприймаються як її репрезентанти, не тільки підкреслюється, а й цілком успішно реалізується в зарубіжній історіографії[1338; 1737, с. 15; 1815, с. 21]. Розуміння такої історіографічної ситуації вплинуло на вибір об'єкту та предмету дисертації, а також на визначення її мети і формулювання завдань.

Об'єкт – дворянство Лівобережної України кінця XVIII – першої половини XIX ст.

Предмет – погляди дворянства Лівобережної України на селянське питання наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.

Мета – розкрити зміст ідейних пошуків дворянства Лівобережної України в ході становлення та спроб вирішення селянського питання наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.

Для досягнення мети були поставлені такі **завдання**:

- провести відбір та систематизацію джерел, експертизу різномірної за складом літератури, синтез джерельного та історіографічного матеріалу, реконструкцію історіографічних образів основних «фігурантів» теми;
- проаналізувати процес генези та формування науково-історіографічних дискурсів навколо «селянського питання»;
- обґрунтувати дисциплінарний вимір теми, методологічні принципи, методи і підходи до вирішення задач дисертації;

- виявити специфіку рецепції «селянського питання» в середовище дворянства Лівобережної України у колективній та персоніологічній репрезентації;
- простежити процес адаптації еліти Лівобережжя в систему імперії під кутом зору формування нових соціальних ідентичностей;
- з'ясувати вплив суспільно-політичних, економічних реалій, ідеологічних теорій на дворянство та формування його уявлень з селянського питання;
- проаналізувати еволюцію стандартів поміщицько-селянської соціальної взаємодії в системі уявлень регіонального дворянства;
- охарактеризувати форми участі лівобережного дворянства в загальноросійському «агрономічному русі» та виявити вплив реальної агро-економіки на соціальну думку і практику;
- визначити реакції дворянства на урядову політику з селянського питання;
- встановити ступінь ініціативності дворянства регіону з селянського питання та усвідомлення специфіки своїх регіональних інтересів.

Хронологічні межі дисертації охоплюють 80-ті рр. XVIII – першу половину XIX ст. Вибір цього відрізка нашої історії має принциповий характер і пояснюється необхідністю уточнення існуючого в історіографії образу епохи, який значною мірою і детермінує її вивчення. У контексті дисертаційної теми даний період умовно можна назвати: «від боротьби за закріпачення до боротьби за звільнення селян». В історіографії небезспірною, хоч і усталеною, є думка щодо фактичного існування кріпосного права в Малоросії ще до його офіційного законодавчого оформлення указом Катерини II від 3 травня 1783 р. Але при цьому не можна не визнати, що механізми соціальної взаємодії між землевласниками та залежними від них селянами після 1783 р. та Жалуваної грамоти дворянству 1785 р. суттєво змінювалися. Фактично ж кріпосне право на Лівобережжі встановилося в повній мірі майже одночасно з початком активного обговорення питання про його ліквідацію. Частина дворянства не тільки почала усвідомлювати необхідність звільнення селян, а й робила для цього конкретні кроки. Це виявилось у створенні різноманітних господарських, господарсько-статистичних, соціальних записок, статей, проектів, які ще повністю не поставлені на облік і не були предметом спеціальної дослідницької уваги. Селянська проблема не втратила свого значення й піс-

ля ліквідації кріпосного права, але з 1861 р. починається новий етап в історії селянства, селянсько-дворянської соціальної взаємодії.

З точки зору історії дворянства визначений часовий відрізок також є цілісним і важливим. Саме з 80-х рр. XVIII ст. на Лівобережжі розпочалася діяльність комісій по розбору дворянства та активне вписування панства у нові соціальні реалії, російський уряд юридично визнав за елітою краю станові та економічні права і привілеї. Після того, як «громадний корабль 19 февраля 1861 года был спущен на воду»[288; с.82; 1319, с. 383], почався якісно новий етап, пов'язаний з остаточною втратою дворянством монопольних прав на землеволодіння, з необхідністю перебудовувати господарство і своє життя, з стрімким «розмиванням» елітного стану. Тому початок 60-х рр. XIX ст. і став верхнім часовим кордоном дослідження.

Обрані хронологічні рамки цілком відповідають прийнятій в історіографії дворянства традиції[1917, с. 137]. У цей час у Російській державі завершується процес формування дворянства як окремого привілейованого стану суспільства[1946, с. 137]. У кожному з українських регіонів він мав свої особливості, які досліджені недостатньо. Причина цього криється у незначній увазі до еліти як соціальної групи, що відзначено рядом істориків[1195, с. 291; 1334, с. 32, 34; 1606, с. 12 – 13; 1711, с. 180 – 181]; у стійкому уявленні про зросійщення або зпольщення власної еліти, яка в такому разі не могла вести провід у житті українського суспільства; в узагальненнях на матеріалах Лівобережної України, коли під іменем «українського» виступають представники саме малоросійських фамілій – Капністи, Полетики, Ломиковські, Тарновські, Галагани, Чепи, Марковичі, Білозерські та інші. У концентрованому вигляді недоречності, що стали результатом такої історіографічної ситуації, виявилися у термінологічних міркуваннях А. Капелера, що своєрідно показав еволюцію самосвідомості «казачього дворянства», яке з «українців» на початку XVIII ст. перетворилося на «малоросів», а згодом – на «хохлів», які переходили «в более высокий класс», робили кар'єру в Росії і «соединяли лояльность по отношению к императору и государству и приверженность русской культуре с лояльностью к Украине и её традициям». Водночас царський уряд і російське суспільство вважали їх хохлами, малоросами, мазепинцями[1278].

В окремих випадках з метою завершення сюжету, пояснення коренів певних процесів тощо хронологія буде порушуватися, що не впливає на її чітке визначення та якісне наповнення.

Територіальні рамки дисертації охоплюють Лівобережну Україну – землі колишньої Гетьманщини, згодом Київського, Чернігівського, Новгород-Сіверського намісництв, з 1796 р. Малоросійської губернії, з 1802 р. Чернігівської та Полтавської губерній (Лівобережжя, Малоросія, Гетьманщина). Вибір регіону детально обґрунтовується в контексті дисциплінарного виміру теми.

Методологічна основа роботи. Авторським рефлексіям відносно методології дослідження присвячено спеціальний розділ дисертації. Тому тут зазначу тільки методологічні орієнтири-принципи, що вплинули на постановку теми, її проблематизацію, формування джерельно-аналітичної бази, підходів до аналізу та синтезу інформації. При всьому розумінні обмеженості можливостей відтворення минулого в арсеналі істориків, автор свідомо орієнтувалася на істину як науковий ідеал. Наближення до нього можливе шляхом розуміння нерозривності суб'єкт-об'єктного зв'язку в науково-історичному пізнанні. Тому як суб'єкт пізнавального процесу максимально намагалася досліджувати епоху та людину певної доби в категоріях тогочасної культури, матеріальних та ідейних обставин, у чому полягає стала складова принципу історизму.

Саме формулювання теми дисертації вже містить певні вихідні методологічні принципи, бо йдеться про усвідомлення можливості існування таких умовних (штучних) явищ як «селянське питання» («крестьянский вопрос») в якості структуроутворюючих, тобто, факторних елементів історії. Вживання цього словосполучення у сучасному дослідницькому полі не є наслідком самостійних висновків, спостережень історика над певним колом джерел, а лише результатом належності до певної історіографічної традиції, певного дискурсу, або субдискурсу. В такому випадку подібні терміни вже наповнені понятійним змістом і виконують роль методологічної функції. Не дивлячись на широку вживаність у літературі, необхідно зазначити, по-перше, певну розмитість цього поняття, по-друге, – хронологічний збіг процесу формування «селянського питання» у XVIII ст. у Російській імперії та рефлексії з цього приводу.

На ключових етапах історії Росії та України, етапах загострення соціальної проблематики (підготовка реформи 1861 р., революція 1905 р., інші соціальні зсуви) селянське питання побутувало у різних термінологічних обгортках – «аграрне питання», «аграрно-селянське питання», «селянська проблема», «земельне питання». Його обговорення, особливо в дореформену епоху, набувало політичної, публіцистичної актуальності, що визначало багато в чому й інтенсивність, і направленість його як наукової проблеми. Попередньо зазначу, що «селянське питання», яке стало основною, стрижневою суспільною проблемою наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст., у контексті вітчизняної історії не було предметом спеціального фахового розгляду. Констатуючи, що саме воно «в дореформений період було одним з найгостріших і найважливіших питань, від розв’язання якого залежав подальший розвиток країни»[870, с.138; 1103, с. 364], українські історики досить фрагментарно висвітлювали процес його постановки та обговорення. Водночас саме під кутом зору даного поняття обраний для розгляду в дисертації період може бути представлений найбільш адекватно.

Сказане відносно «селянського питання» стосується й інших елементів назви дисертаційного дослідження, зокрема, «дворянство Лівобережної України». Використовуючи таке словосполучення, автор виходить з уявлення про те, що дворянство має якесь особливе місце в «селянському питанні» і про можливість саме соціального виміру цього питання у його ідеологічній площині. Крім того, якщо подивитись на таку постановку не під кутом зору данини прийнятій регіоналізації простору української історії, а під методологічним, то йдеться про апріорні уявлення, що сукупність регіональних особливостей може вплинути на особливе розуміння і формування специфічної регіональної ідеології з конкретного питання.

Поєднання двох основних складових теми – «селянське питання та дворянство» – не є випадковим. Ще в період активного обговорення та спроб розв’язання селянського питання у середині XIX ст. така єдність добре усвідомлювалася, свідченням чому є історичні джерела та праці істориків кінця XIX – XX ст. [722, арк. 2 зв.; 854; 1115; 1277; 1301с. 379; 1537; 1706; 1865]. Отже, вивчати їх можна лише розуміючи, що «их прошлое, стоя в тесной связи, представляет одну общую картину. Их нельзя разделить. Они тогда только обрисуются рельефно на тусклом фоне своего прошедшего, когда будут стоять рука об руку»[958, с. 124].

Оскільки в даному разі береться до уваги не стільки соціально-економічний аспект проблеми «дворянство і селянське питання», скільки ідеологічний, необхідно зробити попередні пояснення методологічного характеру. З моменту введення наприкінці XVIII ст. поняття «ідеологія» А. де Траси велика кількість філософів, мислителів, істориків, політиків вдавалася і вдається до його тлумачення[1042, с.7; 1341, с. 5; 1841, с. 63]. Серед наведених А. Зоріним визначень терміну «ідеологія», майже навмання вибраних з літератури останніх років Т. Іглтоном[1233, с. 9], найбільш близькими до контексту даної роботи можуть бути такі: корпус ідей, що характеризують певну соціальну групу або клас; форми мислення, мотивовані соціальними інтересами; конструювання ідентичності; соціально необхідні помилки; середовище, в якому найбільш активні суб'єкти осмислюють світ; набір переконань, які програмують соціальні дії; процес, завдяки якому соціальні стосунки постають в якості природної реальності.

Певним орієнтиром тут також стали зауваження щодо взаємозв'язку між «ідеями» та «ідеологіями», висловлені доктором філософських наук О.Ю. Маліною відносно того, що, по-перше, сучасники «века идеологий», яким вважається XIX ст., і учасники процесу формування нового типу політичних комунікацій частіше за все не усвідомлювали себе в якості творців тих чи інших «ізмів», назви яких (лібералізм, консерватизм, соціалізм) «появились и получили современный смысл значительно позже того времени, когда ...уже обрела вполне отчетливые, «классические» черты та или иная доктрина»; по-друге, «сцепление» ідей в єдині «пучки» смислов походило не по раціональним причинам, ...в процесі складання ідеологій був елемент произвольности, определявшийся главным образом особенностями интересов того предполагаемого субъекта социального действия». Причому «элемент произвольности» в більшій мірі виявлявся саме на початкових етапах, коли в дійсності ідеології являли собою «некоторые «пучки», «связки» идей, сцепленных друг с другом скорее ситуативно, нежели логически»[1497].

Отже, у даній роботі йдеться про ідеологію не як систему, а як про комплекс ідей, поглядів, уявлень, оскільки дворянство так і не встигло виробити цілісної ідеології. Такий підхід дозволяє краще зрозуміти соціальну мотивацію поведінки, проблеми стосунків між основними станами, уточнити і розширити уявлення про

їх характер і в такий спосіб вийти за рамки традиційної для вітчизняної історіографії констатації антагоністичного протистояння дворянства і селянства, вузько корисних інтересів дворянства і т. п. Інтерес до ідеологічного аспекту проблеми пов'язаний також з тим, що ідеології стосовно «селянського питання» визначали не тільки характеристики, якість суспільної думки, але й практики суспільного, господарського, а опосередковано й політичного життя середини ХІХ – ХХ ст.

Питання історіографічного та джерелознавчого плану, враховуючи обсяг та специфіку залучених матеріалів, виділяються в окрему структуроутворюючу частину, а також по мірі необхідності включаються до конкретно-змістовних розділів. При цьому сенс історіографічних екскурсів полягає не стільки в пошуках лакун, які доводять необхідність, право на вивчення тих чи інших сюжетів, скільки в отриманні в результаті аналізу «сплаву» інформації, оцінок, підходів, які уявляються ціннісними, навіть у працях з явним ідеологічним забарвленням.

Наукова новизна дисертаційного дослідження визначається тим, що вперше в українській історіографії поставлена проблема поміщицько-селянської взаємодії наприкінці ХVІІІ – в першій половині ХІХ ст. в Лівобережній Україні та її відображення в системі уявлень регіонального дворянства, проблема соціально-економічної адаптації еліти краю до нових соціокультурних реалій, її механізмів, причин та впливу на формування нових ідентичностей, системи цінностей.

Суттєво розширена та концептуально переглянута як ієрархія структури джерельної бази дослідження соціальної та інтелектуальної історії України дореформеної доби, так і її інформаційне наповнення.

Визначено особливості процесу взаємодії традиції й модернізації в соціальних практиках та уявленнях дворянства.

Досліджено процес генези і еволюції селянського питання в суспільній думці, визначено його роль і місце в соціальних практиках та економічній діяльності малоросійського дворянства.

На широкому джерельному матеріалі представлено участь дворянства в «агрономічному русі». Внесено суттєві уточнення в існуючі історіографічні образи відомих представників дворянства України, а також значно розширено коло репрезентантів інтелектуального середовища, що дозволяє не лише підійти до ство-

рення колективного портрету, а й поставити під сумнів стереотип щодо «зради» елітою національних інтересів українського народу.

Доведено, що у ставленні до селянства дворянство пройшло еволюцію від патерналізму до усвідомлення необхідності партнерства та співробітництва як запоруки подолання економічних і соціальних проблем краю.

Виявлено, що уповільнена соціально-економічна адаптація лівобережного дворянства до імперських структур стала основою для збереження самості, формування регіонального та національного патріотизму. Результати дослідження надають можливість переосмислити усталені уявлення про характер і механізми соціальної взаємодії та її інтелектуальне відображення в суспільній думці Лівобережної України.

Вироблені і апробовані на регіональному рівні теоретико-методологічні підходи, прийоми і методи вирішення дисертаційних завдань, які можуть бути запропоновані як дослідницький інструментарій для усвідомлення, постановки і розв'язання крупних проблем вітчизняної соціальної та інтелектуальної історії.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що вони впроваджуються в навчальний процес на історичному факультеті Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара, а також можуть бути використані при створенні узагальнюючих курсів історії України, спецкурсів, навчально-методичної літератури і подальших досліджень з соціальної та інтелектуальної історії України і Російської імперії модерного часу.

Зв'язок дисертації з науковими програмами, планами, темами. Дослідження виконувалося на кафедрі історії України Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара, згідно з кафедральною науково-дослідною темою: «Історія Наддніпрянської України: етнонаціональні, етносоціальні та етнокультурні процеси» та держбюджетною темою № 1-185-09 НДЛ комп'ютерних технологій в історичних дослідженнях кафедри історії України «Теоретичні проблеми інтелектуальної та соціальної історії України XVI – XX ст.» за номером 0109U000130.

Апробація результатів дослідження. Результати дослідження були оприлюднені на міжнародних, всеукраїнських, регіональних, кафедральних підсумкових конференціях і наукових читаннях, серед яких: Міжнародний симпозіум

«Університети й нації в Російській імперії в XIX ст.» (Харків, 2003); III Наукові читання пам'яті академіка І.Д. Ковальченка (Москва, 2003); Міжнародна науково-теоретична конференція «Знаки питання в історії України: українська історія у східноєвропейському контексті» (Ніжин, 2004); Міжнародна науково-практична конференція «Місцеве самоврядування і сучасність» (Херсон, 2005); Шостий Всеукраїнський симпозиум з проблем аграрної історії (Черкаси, 2006); Міжнародна наукова конференція «Архівні джерела у формуванні історичної пам'яті» (Київ – Херсон, 2006); Міжнародна наукова конференція «Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-східної Європи» (2007); Міжнародна науково-практична конференція «Дослідження джерел з історії українського і польського народів» (Херсон, 2007); Міжнародна конференція «Historia – Mentalność – Tożsamość» (Познань, 2008); IV Наукові читання, присвячені 85-річчю академіка І.Д. Ковальченка (Москва, 2008); Міжнародна наукова конференція «Україна в європейському цивілізаційному процесі: проблеми соціальної та інтелектуальної історії» (Дніпропетровськ, 2009); IV Міжнародна наукова конференція «Історична пам'ять українців і поляків у період формування національної свідомості в XIX – першій половині XX століття» (Львів, 2010); Восьмі наукові читання, присвячені пам'яті професора Д.П. Пойди (Дніпропетровськ, 2010); Наукові читання, присвячені 85-річчю від дня народження професора А.М. Черненка (Дніпропетровськ, 2011); VII Дніпропетровська обласна історико-краєзнавча конференція (2011) Інтернет-конференція Міжвузівського науково-освітнього центру «Новая локальная история» (Москва-Ставрополь, 2011); Міжнародна науково-практична конференція «Ольвійський форум-2012: стратегії України в геополітичному просторі»: «Землеробські цивілізації світу: історія, археологія, етнологія, екологія, економіка, політика, право» (Севастополь, 2012).

Публікації. Основні положення та висновки дисертації викладені в публікаціях автора, у тому числі у монографії, 41 статті (27 у фахових виданнях) і тезах наукових повідомлень на конференціях.

Структура тексту дисертації визначена поставленою метою та завданнями і складається зі вступу, 6 розділів, 17 підрозділів, висновків та списку джерел і літератури (2072 позиції). Загальний обсяг дисертації – 548 с., з них основного тексту 409.

РОЗДІЛ 1

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ІСТОРІОГРАФІЇ ПРОБЛЕМИ

Аналіз динаміки становлення і розвитку селянсько-дворянського питання як дослідницької проблеми вимагав залучення досить значної кількості літератури, оскільки розташування дворянського та селянського питання, особливо останнього, не лише у наукових, але й у життєвих просторах Російської імперії настільки унікальне, що, мабуть, не має аналогів. Адже і проблеми суспільної думки, і таємних товариств, і економіки, і воєнної справи, і реформування держави й інші тісно пов'язані з питанням, яке зачіпало абсолютну більшість населення безвідносно його соціального, станового, етнічного походження. Це й вплинуло на формування інформаційної, у тому числі історіографічної, основи праці. Вирішення історіографічних задач ускладнювалося не тільки нерозривністю дворянського та селянського питань, а й смисловою та термінологічною невизначеністю, що вимагало більш чіткого розуміння змістовного наповнення «селянське питання».

Ознайомлення з енциклопедіями, які хоча й спрощено, але рафіновано відбивають властиві епохам уявлення про факти, явища, людей, засвідчило дивну, на перший погляд, ситуацію: ключове питання суспільного життя другої половини XVIII – XIX ст. виявляється настільки розмитим, аморфним, що складається враження про нерозуміння його генези і структури. Та перше враження може бути не зовсім адекватним. Воно пов'язано значною мірою зі складністю, багатогранністю поняття, різним трактуванням і підходами до висвітлення та вписування селянського питання у смислові та дисциплінарні контексти. Зокрема, в «Энциклопедическом словаре» Ф.А. Брокгауза та І.А. Єфрона достатньо місця для «селянського питання» знайшлося в статті «Крестьяне»[1381]. Подібний матеріал в інших енциклопедіях розміщено у статтях «Аграрный вопрос»[1133; 1391]. У покажчику С.Л. Аваліані, крім рубрик «История крепостного права», «Крестьянское право и крестьянские учреждения», «Община и общинное землевладение», окремо виділено «Аграрный и крестьянский вопрос»[829]. Формулювання поняття в одному реченні у статті «Крестьянский вопрос» у «Большой советской энциклопедии» подано з відсилкою до більш розлогої – «Аграрный вопрос»[838; 1382].

Показовий у цьому плані й один із перших історіографічних, скоріш бібліографічних, нарисів, що розпочинає монографію В.І. Семевського «Крестьянский вопрос в России в XVIII и первой половине XIX века». Після зауваження про відсутність окремої праці з історії селянського питання, вчений серед своїх попередників спочатку назвав О.В. Романовича-Славатинського та його монографію «Дворянство в России от начала XVIII века до отмены крепостного права», оскільки той одним з перших поєднав дворянську та селянську проблему. Без претензій на цілісний огляд майже сторічної дискусії по селянському питанню, у спеціальному підрозділі «Историческое развитие идеи освобождения крепостных крестьян путем борьбы аболиционистов и крепостников» на «скудном материале» тут було накреслено його силует [1759, с. 369–398]. Вартими уваги В.І. Семевський вважав також дослідження О.І. Ходнева про ВЕТ, роботу І.І. Іванюкова «Падение крепостного права в России», його ж працю про М.С. Мордвінова, великий твір А.П. Заблоцького-Десятовського про П.Д. Кисельова та ряд інших.

Уже цей перелік наочно демонструє широту тематичного спектру, необхідного при висвітленні селянського питання, яке, до речі, самим істориком визначалося не так вже й широко: «вопрос об ограничении и уничтожении крепостного состояния в собственном смысле этого слова». Це передбачало говорити в першу чергу «лишь об изменении быта помещичьих крепостных крестьян» [1819, т.1, с. III–LIII], що викликало заперечення В.Й. Ключевського. У рецензії на цю монографію-дисертацію він зазначав, що під селянським питанням або «крепостным вопросом», потрібно розуміти «всю совокупность затруднений, какие создавались крепостным правом». Це питання, на думку вченого, було складним вузлом, сплетеним з багатьох приватних питань – політичних, юридичних та економічних, а саме: «об ответственности владельцев перед государством за крепостные души, о границах его прав на личность и труд крепостного, о поземельном обеспечении крепостных крестьян, о добровольном законодательном регулировании взаимных отношений обеих сторон и т.д.». До того ж «каждый из этих вопросов вызывался соответствующими затруднениями в крепостном владении, и каждый имел свою историю» [1316, с.272–273]. Ще ширше ставив проблему М.І. Карєєв, для якого «крестьянский вопрос – вопрос о крестьянском сословии» [1283, с.218].

Значне сюжетне різноманіття бачимо в багатотомному виданні до 50-річного ювілею реформи 1861 р.

Отже, навіть побіжний погляд на трактування селянського питання дозволяє попередньо виявити, по-перше, широку присутність у ньому «дворянської складової», по-друге, фактичне ототожнення з такими поняттями, як «аграрне питання», «кріпосне право», «кріпосне питання», «становище селян», «селянство», «селянська проблема», «селянська справа», «аграрно-селянське питання», «селянсько-аграрне питання», «історія селянства». Це не спрощувало вирішення історіографічних завдань, оскільки коло літератури, дотичної до основної проблеми, – «дворянство та селянське питання» – необхідно було розширювати за рахунок досліджень з історії селянства, дворянства, реформи 1861 р., соціально-економічної, суспільно-політичної історії і в загальноросійському, і в українському вимірах, з акцентом на історії Лівобережжя переважно дореформеної пори.

Термінологічна множинність, вживання понять як синонімів, нечіткість щодо їх змістовного насичення ускладнювала й визначення відправної точки історіографічного аналізу. В історичній літературі у цьому відношенні також немає одностайності [870, с.138; 929, с.26; 1097, с.5; 1101, с. 364; 1161, с.256; 1199; 1213; 1291, с.271–272; 1641, с.33; 1819, т.1, с.L]. Припускаю, що розбіжності виявляються не лише у зв'язку з відмінністю конкретно-змістовного визначення селянського питання, а й через різницю ідейних, методологічних позицій авторів. Та оскільки специфіка історіографічного огляду даної теми вбачалася не тільки, навіть не стільки, у відстежуванні руху історичної думки, але й у намаганні представити історіографічний образ(и) селянського питання (хоча б у його ідеологічній іпостасі) задля побудови власної аналітичної моделі, важливим було в першу чергу не занурення у тонкощі історіографічного процесу, не прагнення «пробиратися крізь хащі інтерпретацій» [1940, с.13], а виділення ціннісної інформації, яка так або інакше відбиває процес постановки та обговорення ключових проблем дворянством Лівобережної України. В якості своєрідних маркерів при цьому виступали, по-перше, рівень інтенсивності вивчення селянського питання, по-друге, – доміанти вивчення. Увага переважно спрямовувалася на момент його постановки, сприйняття науковою думкою, тобто, онауковлення, виявлення емпіричної

бази, фіксацію традицій дослідження та їх трансляцію, на маргінальні моменти, але такі, що мали нереалізований евристичний потенціал.

Такий прийом як реконструкція історіографічних образів був апробований мною ще в кандидатській дисертації. І якщо тоді доводилося говорити про незробленість теорії історіографічного образу, то зараз вже не варто зупинятися на його змістовному наповненні, оскільки як на теоретичному, так і на прикладному рівні цей підхід успішно застосовано[922; 1697; 1698]. Зазначу лише, що крім суто інформаційних (виявлення хто, коли, що, як і чому сказав, наприклад, про селянство або дворянство Лівобережної України), він дозволяє вирішувати й завдання більш адекватного сприйняття ходу розвитку суспільної думки та місця в цьому потоці представників дворянства.

З якого б моменту не починати історіографію теми, очевидним виявляється хронологічний збіг процесу формування селянського питання в Росії та рефлексії з цього приводу. Якщо розмірковувати в категоріях історіографічного образу, можна сказати, що прижиттєвий, меморіально-некрологічний та науковокритичний періоди у даному разі майже співпадають. Наукове вивчення проблеми відчувало «живий нерв» обговорення, що у свою чергу не могло відбуватися без врахування її наукової проробки. Отже, як би не вибудовувалася періодизація історіографічного процесу, перші його етапи будуть переважно відноситися до позанаукового дискурсу. При цьому критерієм науковості може виступати не стільки рівень рефлексії, скільки її мета та сенс. Звідси дослідника підстерігають «підводні течії», особливо щодо ключових етапів історії Росії та України, етапів загострення соціальної проблематики (підготовка реформи 1861 р., революції, інші соціальні зсуви), коли селянське питання, фігуруючи в різних термінологічних упаковках, набувало політичної, публіцистичної актуальності, що визначало інтенсивність і спрямованість його як наукової проблеми.

Це пов'язано також зі специфікою самого селянського питання. Воно не потребує штучної суспільної легітимації. На відміну від інших сюжетів, будь то причини та характер війни під проводом Б. Хмельницького, історія козацтва, бій під Крутами або щось інше, селянське питання ніяк не може відійти в минуле, на нього завжди дивилися і дивляться як на актуальне питання сьогодення, незалежно від того, з якої точки здійснюється огляд. Тому це «вічно живе» (у всякому ра-

зі для східноєвропейського простору) питання належить до таких, які здатні перетворювати дослідника з простого спостерігача на слідчого або історичного суддю, від чого застерігав В.Й. Ключевський, говорячи про небезпеки вивчення «близької» історії, в якій мимоволі відшукується власна біографія[1314, с.363].

Та яким би «близьким» не здавалося минуле, погляд на будь-яку тему пов'язаний з елементами історичної ретроспекції. Однак у даному випадку варто говорити про ускладнений її варіант. Ідеться не тільки про звичний, так би мовити, природний рівень ретроспекції, а й про те, що саме реформа 19 лютого 1861 р. визначила її долю. Ставлення сучасників до цієї події як до епохальної[1119, с.ІІІ; 1677, с.149; 2051, с.355] не могло не відбитися на «меморіальній» фазі та на подальшій історіографічній традиції. Ця особливість впливає на вихідні методологічні позиції дослідника історіографії тем подібного роду, оскільки все, що пов'язано з Великою реформою, стає домінантою у вивченні селянське питання в будь-яких його аспектах.

Розмірковуючи над проблемою систематизації та періодизації історіографічної основи дисертації та враховуючи ангажованість історичної науки соціальною, суспільною проблематикою в різні часи, в даному разі найбільш доречним для аналізу виявилось застосування екстерналістських схем, оскільки саме «зовнішня», політична ситуація детермінувала проблему, особливо у ХХ ст. Зміцнили переконання рухатися саме таким шляхом й роботи мексиканського історіографа К.А. Агирре Рохаса, який, аналізуючи історіографічний процес ХХ ст., виділив чотири стадії розвитку сучасної історичної науки, окреслюючи кожен «зовнішніми факторами»[836, с.13–14; 837, с.35–68; 1779]. Це дозволило використати апріорну щодо історіографічного процесу періодизацію. Мимохідь у черговий раз актуалізувалася й одна з больових проблем теорії історіографічного процесу, – взаємодії екстерналістських та інтерналістських факторів. Методологічним орієнтиром при виборі «зовнішньої» схеми були також такі міркування А. Герро: «Область исторической мысли имеет и собственные полюса напряжения. Она сама во многом подобна социальной и социально-идеологической сфере и, будучи её частью, сохраняет некоторую автономию организации; поэтому внешняя обусловленность исторической мысли сочетается с постоянной эволюцией её собственной структуры»[1039, с.77–78].

З огляду на сюжетно-тематичну розмаїтість, логіка дослідження продиктувала необхідність першочергового звернення до історико-історіографічного матеріалу задля виявлення того, як у сучасному історіографічному дискурсі висвітлюються вузлові моменти історіографії селянського питання, які його аспекти є ключовими, а також для визначення ступеня історіографічного опрацювання українських сюжетів. Систематизація тут здійснювалася за жанровим принципом: спеціальні історіографічні роботи з селянського питання; огляди, вміщені у вступках до монографій, у спеціальних історіографічних розділах; історикоджерелознавчі нариси; узагальнюючі історіографії з соціальної проблематики й історії суспільної думки, які торкаються необхідних для даної теми аспектів; нариси з історії історичної науки. При цьому, застосовуючи метод випадкової вибірки, основний наголос робився на найбільш пізні, а також значущі історіографічні та бібліографічні огляди.

1.1. Генеза «селянського питання» як наукової проблеми

Якщо здійснювати аналіз історико-історіографічних досліджень маючи на увазі категорію історіографічного образу, відносно першого періоду, який можна умовно окреслити **другою половиною XVIII ст. – 1861 р.** і назвати «прижиттєвим», достатньо показовим з точки зору визначення загальних обрисів змістовної картини селянського питання видається звернення до такого специфічного історіографічного матеріалу, як бібліографічний покажчик В.І. Межова[1535]. Звичайно, сумлінний дослідник нібито не повинен вдаватися до «бібліографічного методу», яким зазвичай лише фіксується історіографічний факт, а тому він використовується як допоміжний. Але в даному разі виявилось, що це не тільки економія сил та енергії дослідника, а й ефективний змістовний метод, який надає можливість загалом накреслити образ селянського питання. На цьому наголошував і П.А. Зайончковський[1198, с.166]. І хоча у бібліографії В.І. Межова, яка налічує більше 3300 позицій («записей»), багато чого безпосередньо не відноситься до даної теми, вона прямо представляє, як вивчалось, сприймалось селянське питання і які основи вже були закладені для його подальшого студіювання. Зауважу, що саме покажчик значною мірою допоміг не тільки визначитися зі структурою

селянського питання, а й краще зрозуміти хід його подальшого історіографічного засвоєння.

Обґрунтовуючи можливість вирішення історіографічних завдань бібліографічним шляхом, необхідно звернути увагу на унікальність праці В.І. Межова, яка виконана не стільки в жанрі традиційної бібліографії, скільки в жанрі історичної аналітики. Бібліограф тут виступає не прото фіксатором, а тонким аналітиком обраної проблеми, розташовуючи позиції не стільки за назвами, які не завжди точно відбивають зміст, скільки за змістом, дуже часто розкриваючи його в анотаціях. При цьому укладач не поділяв бібліографію на наукову та ненаукову, а йшов за змістом публікацій, скеровуючи свою увагу насамперед на факт відображення селянського питання в головах освіченої публіки.

Створюючи свою бібліографію без претензій на «ученое достоинство», В.І. Межов ставив за мету найбільш повно і точно показати процес обговорення селянського питання протягом ста років. Тому він намагався зібрати все, що публікувалося в газетах, журналах, збірниках, окремих виданнях російською та іноземними мовами, щоб засобами бібліографії підновити контури і дати «фотографически-верное воспроизведение» дещо збліднілої величної картини «умственного и нравственного движения, которое было возбуждено у нас крестьянским вопросом»[1535, с.V]. Свій покажчик укладач, думаю, справедливо називав «дзєркалом», адже в цілому він відобразив весь хід селянського питання, яким він вбачався на початок 60-х рр. ХІХ ст.

Систематизуючи величезний матеріал та розмірковуючи над різними підходами (хронологічний, алфавітний, за місцем публікації), В.І. Межов зупинився на четвертому, розбивши бібліографію на тематичні відділи та підвідділи, кожен з яких був присвячений тому чи іншому «частному вопросу». Тим самим укладач і полегшив працю всіх, хто захоче звернутися до цього видання за довідкою, до чого й прагнув, і фактично бездоганно виконав роботу по структуризації самого селянського питання, представивши його не ідеальну, а реальну модель. Оскільки ж у рамках окремих структурних частин був задіяний і хронологічний принцип, кожна складова селянського питання в такий спосіб представлялася «в историческом своем ходе и развитии»[1535, с.VIII]. Назви розділів, рубрик та підрубрик

також красномовно засвідчили сприйняття селянського питання в широкому та вузькому розумінні поняття.

Показово, що тільки сьомий розділ було визначено як «Собственно крестьянский вопрос в России». Сюди потрапили різноманітні офіційні та «приватні» матеріали, що стосувалися передодня реформи 1861 р. та її впровадження, питань наділення землею, адміністративного устрою звільнених селян, їхніх обов'язків, викупних платежів, поземельного кредиту, іпотеки, земських та сільських банків тощо. Тут же містилися статті щодо становища дрібнопомісних дворян, дворянських виборів, мирових посередників та багатьох інших дворянсько-селянських проблем. Безпосередньо з Великою реформою пов'язаний і восьмий розділ «Хроника крестьянского вопроса», де, поряд з повідомленнями про оголошення царського маніфесту, урочистості з цього приводу, поставлено статті, замітки, листи, розповіді про хід справи, реакцію основних контрагентів і т. п.

Перші шість розділів не віднесені до «собственно» селянського питання і демонструють його в усій повноті, яка підкріплюється й чисельно. Більша кількість позицій покажчика – біля двох тисяч – розміщена саме у цих розділах. Тут бачимо дослідження з історії кріпосного права в Росії, зокрема, й дискусії з приводу його початків, наприклад, між М.І. Костомаровим та М.П. Погодіним, з історії господарства та побуту дворян і селян, публікації давніх актів, документів, проєктів щодо кріпосного та помісного права. До історичного розділу також віднесено й персонологічні замітки, некрологи. Крім цього спеціального розділу, історичні матеріали включалися в різні рубрики, присвячені окремим аспектам селянського питання, що свідчить про глибоко історизоване ставлення до проблеми, розуміння її невідповідності й органічної вкоріненості в тканину народного життя та відображення, сприйняття його суспільною думкою. Включення до покажчика робіт з історії селянського питання в інших країнах Європи та невольництва в Америці демонструє усвідомлення універсальності селянського питання.

У другому розділі – «Статистика крестьянского вопроса» – В.І. Межов розмістив публікації, що так чи інакше належали до цього жанру. Списки поміщиків, матеріали ревізій, їх огляди та базовані на них дослідження, праці демографічного характеру, в тому числі й по окремих регіонах, відомості щодо кількості маєтків, дворянства, селянства загалом та різних категорій кріпосних, зокрема, селян-

ських повинностей, вартості вільнонайманої праці, землеробської продукції, заборгованості поміщиків перед державними кредитними установами, а також землеробська та сільськогосподарська статистика, огляди та описи маєтків, статистичні огляди ходу селянської справи, починаючи з листопада 1857 р., програми господарсько-статистичних описів, рецензії на статистичні праці.

Наскільки актуальними в російському суспільстві були проблеми приватного та общинного землеволодіння і землекористування, вільної і примусової праці та їх впливу на промисловість, торгівлю, функціонування поміщицьких маєтків, селянського, дворянського, фермерського господарювання свідчать сотні позицій четвертого («Вопрос о свободном (наемном) и обязательном (барщинном труде)») та п'ятого («О разных видах пользования и владения землею») розділів. Крім матеріалів історичного характеру, тут представлений широкий спектр досить несподіваних на перший погляд сюжетів у різній жанровій обробці – великі ґрунтовні розвідки, листи до редакцій, короткі репліки у дискусіях, які активно велися на сторінках періодики на межі 50 – 60-х рр. XIX ст. В третьому розділі («Литература и библиография крестьянского вопроса, периодические издания по крестьянскому вопросу») було подано і перелік спеціальних періодичних видань, і таких, що містили окремі рубрики для обговорення селянського питання, і фактично бібліографію бібліографії, тобто, покажчики статей у тогочасних журналах, огляди «мнений», літератури по цій проблемі в Росії та Польщі тощо.

Найбільшим за обсягом з розділів, які, на думку В.І. Межова, прямо не належали до селянського питання, виявився шостий – «Теоретические статьи по крестьянскому вопросу». Кількість позицій – близько 650, розподілених за точками зору: богословська, філософська, економічна, соціальна, державна, побутова, сільськогосподарська, педагогічна, моральна та інші, свідчить, з одного боку, про надзвичайний інтерес до подібних проблем, про широкий контекст, у який включалася селянська справа, з другого, – про досить глибоку, серйозну як на той час проробку різних аспектів ключового питання. «Крестьянский вопрос с точки зрения педагогической и нравственной», як зауважувалося у передмові, безпосередньо до теми не відносився. Але В.І. Межов вважав необхідним вмістити статті з цих проблем, оскільки вони відбивали прагнення суспільства до емансипації селян. Матеріали щодо народного виховання, поширення писемності, сільських

училищ, землеробських, професійних шкіл, медичних знань та медичної освіти, підготовки сільських вчителів, ролі жінки в народній освіті, мови навчання, з історії освітніх закладів, а також стану моральності, викорінення пороків, покращення побуту, гігієни і т.п. становили половину позицій теоретичного розділу.

Анотації, інколи досить розлогі, до публікацій, особливо до тих, назви яких мало інформативні, демонструють розмаїття думок, представлених публічно. Отже, трибуну отримували як прихильники, так і противники емансипації селян, прибічники як вільнонайманої, так і примусової праці, як ті, хто виступав за звільнення селян із землею, так і ті, хто виступав проти цього, як обвинувачі народу (селян) в аморальності, так і захисники його. Причому широка презентація матеріалів дискусій з різного приводу показує включення до проблеми «селянського питання» і слов'янофілів, і західників, і «консерваторів», і «лібералів», і «емансипаторів», і «кріпосників», тобто, всього ідейного спектру суспільної думки в рівних обсягах. А окремий дев'ятий розділ – «Крестьянский вопрос в поэзии и искусствах» – ще й відбивав художньо-мистецький бік відображення та осмислення селянського питання. Сам факт фіксації таких джерел, як вірші, пісні, гравюри, картини, малюнки з натури, медальйони, медалі, відзнаки в пам'ять звільнення селян, особливі пам'ятні знаки для посадових осіб, знаки членам комісії у селянських справах у Царстві Польському, мировим посередникам тощо, можна вважати заявкою на тотальне охоплення цієї проблеми.

«Українські» матеріали, тобто такі, що вийшли з-під пера авторів з будь-якого українського регіону або стосувалися їх, представлені в покажчику десятками позицій. Та В.І. Межовим вони спеціально не виділялися, навіть у першому розділі, де окремо подано публікації не тільки по зарубіжжю, а й по Прибалтиці, Фінляндії, Царству Польському. Хоча тут і були вказані статті М.В. Юзефовича про господарські відносини в правобережній Малоросії XVI ст., Д.Л. Мордовцева з історії селян південно-західної Русі того ж часу, полеміка М.І. Костомарова з останнім, а також історичний опис анонімним автором побуту поміщицьких селян Поділля, Волині, Київщини до введення інвентарної реформи. Щоправда, у 1861 р. в «Основі» В.І. Межовим було вміщено невеличку «Библиографию вопроса об улучшении быта помещичьих крестьян в Южнорусском крае с 1857 – 1860»[1533]. Тут не зазначені ні мотиви її укладання, ні принципи відбору пози-

цій, тому важко сказати, чим керувався та що прагнув продемонструвати укладач. Але, без перебільшення, ця бібліографія, разом з програмою 1861 р.[1536, с.15] може сприйматися і як підготовка до майбутніх подібних видань цього автора, і як перша, та фактично й остання, спроба у такий спосіб представити напрацювання у вивченні селянського питання на українських теренах.

Хоча бібліограф, скоріш за все, був далекий від українофільських уподобань, тим більше від уявлень про соборність України, поданий ним територіальний вимір теми у той час міг не тільки представляти інтерес для видавців часопису, а й бути певним орієнтиром, адже записи покажчика стосувалися як всіх українських регіонів Російської імперії, так і Галичини. Сюжетне розмаїття, що засвідчує широке трактування селянського питання, присутнє вже й у цій роботі, яка, на жаль, обійдена не тільки істориками, а й бібліографами. Не звертають на неї уваги й українські історіографи, хоча разом з подібним твором 1858 р. О.М. Лазаревського[1407], вона, гадаю, засвідчила початки диференціації історіографії по лінії російська – українська, хоча б у її «областническом» вимірі.

Отже, велика праця В.І. Межова представляє не лише найбільш повну на 1865 р. бібліографію проблеми, а й історіографічну «модель» селянського питання, навіть своєрідну дослідницьку програму, яка в такому масштабному і системному вигляді досі не реалізована. Структура проблеми ще більше ускладнювалася у невдовзі по тому створеній бібліографії «Земский и крестьянский вопросы...»[1534], яка і самим укладачем, і бібліографами кваліфікувалася як продовження попередньої[901, с.48]. Таким чином, «прижиттєвий» та початок «меморіального» періоду формування образу селянського питання свідчать про глибоке розуміння його складності, багатшаровості, що, на жаль, втрачається у подальшому. Це говорить про далеко не поступальний рух в освоєнні селянського питання і підтверджує нелінійність, перервність історіографічного процесу.

Загальну тональність особливостей історіографічного періоду, який умовно називаю «меморіальним», а хронологічно визначаю **1861 р. – початком ХХ ст.**, достатньо тонко відчув В.Й. Ключевський. Опонуючи В.І. Семевському і виступаючи проти звуженого трактування селянського питання, В.Й. Ключевський водночас, намагаючись зрозуміти автора, в чернеткових начерках писав: «С нас нельзя строго взыскивать за такие неудачи. Мы с вами принадлежим к поколени-

ям, которые стоят в самом ненаучном отношении к крепостному праву. Мы при нем родились, но выросли после него. Мы видели, как оно умирало, но не знали, как оно жило. Оно для нас ни прошедшее, ни настоящее, ни вчерашний, ни сегодняшней день. Оно то, что бывает между вчера и сегодня, – сон! Оно осталось в наших воспоминаниях, но его не было в нашем житейском обиходе. Из сна помнятся только эксцентричности, все нормальное забывается. ...Мы с Вами хронологически посредники между теми и другими – ни старые, ни молодые люди, не знаем его как порядок и не поймем его как призрак. Поэтому да не сетуют на нас люди, знавшие крепостное право и почтившие нас своим вниманием за то, что мы не оправдали этого внимания»[1316, с.433].

Відсутність у той період навіть в узагальнюючих працях[1362] обширних історико-історіографічних нарисів, які б продемонстрували основні тематичні вузли та усвідомлення ідейної спрямованості історичної науки щодо селянського питання, компенсується до певної міри спостереженнями, висловленими В.Й. Ключевським. Розмірковуючи над тогочасною історіографічною ситуацією, не раніше грудня 1902 р.[1315, с.381] він звернув увагу на ряд важливих у даному разі моментів: по-перше, на черговий розподіл російської історії на два нерівні відрізки – дореформений та реформований, що, через заперечення минулого[2039, с.69–73], створювало ілюзію переходу на нові основи; по-друге, – на появу в суспільному житті такого нового елемента як невдоволення, коли, «общественная апатия уступила место общему ропоту, вялая покорность судьбе сменилась злоязычным отрицанием существующего порядка без проблеска мысли о каком-либо новом». Вчений також відзначив певний розрив між історичною наукою та суспільною свідомістю, що виник у той час, і призвів до осібного існування історіографії[1319, с.386]. Та важко припустити, що герметичність «академічної» історіографії стосувалася вивчення селянської справи, інтерес до якої підсилювався актуалізацією дворянського питання, активно дебатованого в публіцистиці. Це не могло не позначитися на історичних дослідженнях[2014, с.97–98], що підтвержується і різноманітними писаннями самого В.Й. Ключевського[1312; 1316; 1317; 1318; 1320]. Неодноразово вчений підкреслював значення Селянської реформи і для дослідження історії суспільства[1311, с.249, 250].

Звернення до історії могло бути також результатом безпосередньої реакції на якісь реалії у впровадженні реформ, недолугості, внаслідок яких відбувалася, як писав В.І. Василенко, «неустанная, беспощадная ломка, попрание народных воззрений и обычаев и втискивание сельского быта в нормы писанных законов»[960, с.88]. Це був один з мотивів, що підштовхнув економіста, етнографа, який до того ж 17 років пропрацював у губернських і повітових селянських закладах, був мировим посередником на Київщині, статистиком у Полтавському губернському земстві[1642, с.204–205], оприлюднити історико-юридичну розвідку про особливості традиційних правовідносин, що виникали в «земледельческом быту» Малоросії. Близькі міркування висловлював і О.Ф. Кістяківський, який вважав, що вивчення звичаєвого права викликано і науковими, і практичними потребами. Під останніми розумілася саме реформа 1861 р. «Великая реформа требует того», – говорив історик, переконаний, що вивчення звичаєвого права допоможе «приучить к бережному обращению с жизнью народа, которую следует улучшать, а не ломать»[1481, с.75–76]. Як стверджував І.В. Лучицький, першу роботу з історії кріпосного права ще молодий О.Ф. Кістяківський розпочав саме під впливом акту 19 лютого[1481, с.66]. Значення його для своєї творчості не приховував і О.М. Лазаревський[246, с.352; 326].

«Посередницька» роль у дослідженні селянського питання істориків пореформеної доби виявилася у ретрансляції на суто історіографічний період тих домінант, що затверджувалися в суспільній свідомості під час реалізації реформи в ході її активного обговорення в різних формах. Щоб зафіксувати ці домінанти, а також зрозуміти ступінь історіографічної тягlosti, варто поглянути на узагальнюючі видання, які підсумовували цей «меморіальний» період. Вони закарбували не тільки накопичення, що сталися в науковій царині, а й ідейну напругу, яка особливо гостро виявилася під час ювілейних обговорень наслідків Селянської реформи у 1901 р.[1007] та в зв'язку з початком нового етапу аграрних перетворень періоду революції 1905 – 1907 рр.

Квінтесенцією підходів, які апробувалися та засвоювалися в історіографії в «эту последнюю крестьянофильскую эпоху русской истории»[891, с.169], стало розкішно ілюстроване видання «Крепостничество и воля»[1380], яке, поряд з великою кількістю праць[830; 901; 1298], з'явилося 1911 р., і досить яскраво демон-

струвало зв'язок історії з громадською думкою та прагнення впливати на суспільство засобами історії, у тому числі й задля вирішення тогочасних державних проблем[1966, с.496]. Вступна стаття, ймовірно, редактора, а також перша частина «Крестьяне во времена крепостного права» вже виявили тенденції у формуванні образу селянського питання. Основна тональність передмови – вдячність монарху за «день милосердия, гуманности, зарю счастья, луч прогресса и культуры». Головна тема – тяжке становище кріпосних, щоправда значно краще в порівнянні з Заходом, де селяни були «полными рабами». Водночас, попри чисельні згадки сучасників про байдужість селян при оголошенні волі, нерозуміння ними сутності маніфесту, розгубленість, звучав мотив світлої радості, який автори збірки не дадуть затьмарити «никаким научным исследованием, силищимся умалить значение реформы»[1380, с.V]. Тут же відверто декларувався цікавий концептуальний підхід, коли в основній історичній частині для опису становища кріпосних селян спеціально бралися «отрицательные стороны», коли автори «не скупилась на темные краски». Це було потрібно, щоб «оттенить более рельефно то тяжелое положение, из которого волею Монарха было выведено русское крестьянство»[1380, с.VI]. Побічна тема вступу – вкрай негативні оцінки дворянства, щодо якого звучали епітети «малокультурное», «малообразованное» і т. п. Підсилити емоційний вплив та підкріпити словесні образи були покликані численні ілюстрації, які продовжували дописувати темний образ кріпосницької епохи. З одного боку, тут бачимо тільки виключно сцени тяжкої селянської праці, нелюдських знущань поміщиків над підданими, страшних катувань, з другого, – сцени з розкішного життя розбещеного панства.

Своєрідним підсумком «меморіального» етапу формування образу селянського питання, і водночас солідною історіографічною рефлексією на новому рівні стала шеститомна «Велика реформа», підготовлена до 50-річного ювілею. Приклади використання в якості репрезентанта історіографічної ситуації цього видання відомі в науковій літературі[1292, с.344–345]. Навіть у радянській історіографії воно сприймалося як найбільш серйозне серед ювілейного потоку «различной низкопробной литературы»[1199, с.90]. Масштабність розкішного проекту, до якого було залучено широке коло знаних фахівців, та тематичне охоплення де-

монстрували тяглість у ставленні до селянської проблеми в широкому розумінні поняття, а також появу нових рис образу, закріплених у подальшому.

Вже редакційна стаття дала підстави підтвердити попередню історіографічну періодизацію та вплив на неї «зовнішнього» фактору. Точкою, що завершує «меморіальний» і починає науково-критичний, суто історіографічний період, тут стала революція 1905 р. Вона «освободила реформу 1861 года от той роли, которую заставлял её играть в процессе роста нашего политического общественного сознания политический идеализм»[1119, с. III–IV]. Це звільнення, яке жодною мірою не применшувало важливості події, могло надати можливості для справжнього розуміння значення реформи та наукового вивчення винесеної у заголовок проблеми «русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем».

Історіографія розпочиналася з праці І.Д. Беляєва «Крестьяне на Руси»[890], вперше опублікованої у слов'янофільській «Русской беседе» 1859 р.[1180, с.150]. Саме його автори передмови називали піонером у вивченні селянства та засновником юридичної або указної теорії походження кріпосного права в Росії. Водночас доволі розлого подавалися основи дискусії між «юристами» та В.Й. Ключевським разом з його послідовниками, які походження кріпосного права пересунули з державної у сферу приватноправових відносин[1641]. Тим самим проблема генези кріпосного права органічно включалася в дослідження селянського питання. Безпосередньо причетним до вивчення історії селян вважався й О.В. Романович-Славатинський з своїм «Дворянством в России...». Тобто, дворянська складова, попри тенденції до упередженого висвітлення історії цього стану, не випадала з селянського питання.

У контексті теми дисертації особливо важливою є присутність у «Великой реформе» «українських» матеріалів. Уже в історіографічному сюжеті редакційної статті були відзначені досягнення в розробці історії кріпосного права та селянства Малоросії у працях О.М. Лазаревського, В.О. Мякотіна, В.О. Барвінського. Таким чином, фактично закріплювалося виокремлення цього потоку з загальнооросійського історіографічного контексту, а також започатковувалася традиція розпочинати історію проблеми з досліджень саме цих авторів.

В основній частині селянське питання в українських регіонах представлялося дослідженнями М.П. Василенка[969; 975], в яких, з одного боку, підкреслюва-

вся поки що недостатній рівень розробки історії селянства, кріпосного права, з другого, – підсумовувалося зроблене. Правда, тут історик дещо повторювався. Зокрема, 1894 р. він не тільки назвав лідером одного напрямку у вивченні історії Малоросії О.М. Лазаревського, а й подав хоча й коротку на той час історіографію селянського питання в регіоні[968, с.264–270]. Ще раз на цю тему М.П. Василенко писав 1903 р. у меморіальному нарисі пам'яті О.М. Лазаревського та 1908 р. у передмові до другого видання праці «Малороссийские посполитые крестьяне»[973; 974]. Майбутній академік не тільки охарактеризував значення праць О.М. Лазаревського для вивчення слабо розробленої історії України в цілому та «двух главнейших малорусских сословий»[973, с.351], підкреслюючи високу наукову вартість цих досліджень, а й проаналізував позиції щодо питання про генезу кріпосного права в Малоросії О.Ф. Кістяківського, М.І. Костомарова, І.В. Теличенка, О.П. Шлікевича, В.О. Мякотіна, І.В. Лучицького, навіть Г.Ф. Карпова, що знімає необхідність детально зупинитися на цьому. Зверну лише увагу на декілька моментів, важливих у контексті формування історіографічних стереотипів.

Історики другої половини XIX – початку XX ст., розглядаючи історію України як складову загальноросійської, і водночас невтомно підкреслюючи соціально-економічну, соціально-правову специфіку Лівобережної України, у питанні походження кріпосного права не мали одностайності. Тут фактично склалася ситуація, дещо подібна до російської історіографії з її дискусією на цю тему. У 1862 р. О.Ф. Кістяківський висловив думку, згідно з якою кріпосне право в краї цілком природно витікало з особливих спотворених українських суспільних відносин, що виникли внаслідок подій середини XVII ст. Російському ж уряду залишалося тільки затвердити існуюче в реальності, що й було зроблено указом 3 травня 1783 р. Незалежно від О.Ф. Кістяківського, у першому виданні «Малороссийских посполитых крестьян» 1866 р. на широкому матеріалі проілюстрував цю концепцію О.М. Лазаревський. А згодом її розвинули В.О. Мякотін та В.О. Барвінський. М.П. Василенко ж закріпив таку точку зору в історіографічному обігу, а також наполягав, говорячи про О.М. Лазаревського, що вона «должна быть признана единственно правильной в научном отношении». До тих же, чії позиції відповідно виявлялися ненауковими, відносилися прихильники «указа-

ної» теорії, згідно з якою вирішальна роль у введенні кріпосного права відводилася центральному уряду. Першість тут відводилася М.І. Костомарову, який в «Мазепе и Мазепинцах» з цього приводу висловився «наиболее полно и решительно». Йому наслідували О.П. Шлікевич та І.В. Теличенко[974, с.121].

М.І. Костомаров, якому М.П. Василенко віддавав лідерство в дослідженні «зовнішньої» історії України, її героїчних сторінок та персоналій, спеціально селянське питання не досліджував, але торкався його неодноразово не тільки відносно історії Гетьманщини, а й попереднього періоду. В контексті «звинувачень» М.П. Василенка, зверну увагу на позицію М.І. Костомарова щодо ролі Люблінської унії у закріпаченні Польщею українських селян. Полемізуючи з М.Д. Іванишевим та М.В. Юзефовичем у рецензії на книжку «Архива Юго-западной России»[1187, с.84–85], присвячену постановам дворянських провінційних сеймиків, він висловив досить нетипову для українського історика думку, що закріпачення на українських землях було не наслідком «зовнішнього» втручання, пов'язаного з поляками, а результатом внутрішніх відносин, у тому числі дій місцевої соціальної верхівки ще в литовські часи[812, с.445–446]. (До речі, про глибоку вкоріненість кріпосного права в Малоросії писав і Г. Карпов[1284]). Фактично М.І. Костомаров тут зближався з позиціями О.М. Лазаревського тільки щодо іншого періоду. Цікаво, що відносно литовсько-польського періоду сам М.П. Василенко притримувався «указної» концепції і пов'язував поширення кріпосного права в Україні з Люблінською унією. А у Лівобережній Малоросії прикріплення селян стало «результатом всего хода внутренней жизни». Указ 3 травня 1783 р. лише юридично оформив цей процес[966; 975, с.126].

Стосовно О.П. Шлікевича та І.В. Теличенка зазначу, що їх позиції надовго так і залишилися маргінальними в історіографії. Можливо, міркування М.П. Василенка відіграли в цьому не останню роль. У всякому разі в його працях з «Великой реформы», прізвища цих істориків не згадувалися. І якщо І.В. Теличенко завдяки цілому ряду своїх творів не був забутий, О.П. Шлікевич фактично пішов в історіографічне небуття. Ідейний пафос його позиції щодо значення указу 3 травня 1783 р. актуалізується хіба що в сучасній суспільній думці та неонародницькій історіографії у вигляді негативного, навіть ворожого, ставлення частини наших співвітчизників до Катерини II, з якою і пов'язується закрі-

пачення мільйонів українських селян. О.М. Лазаревський же і нині залишається «одним из лучших знатоков гетманской Малороссии», зі смертю якого, як писав М.П. Василенко, «в малорусской историографии образовался пробел, который, трудно даже представить, когда будет заполнен»[973, с.351]. При цьому розлого цитувалися витяги з рецензії В.О. Мякотіна на працю О.М. Лазаревського «Описание Старой Малороссии. Полк Нежинский». Показово також, що підсилюючи виставлені високі оцінки історика Гетьманщини, М.П. Василенко солідаризувався і з думкою щодо тогочасного стану розробки «внутрішньої», соціальної історії, який уявлявся «темным лабиринтом запутанных вопросов», лише незначна частина з яких вирішена в літературі, більшість же ледь поставлена[973, с.350].

Зазначу, що не розробленою також, попри певні досягнення, залишилася й визначена О.М. Лазаревським на засіданні Товариства Нестора-Літописця з нагоди 40-річчя Селянської реформи, особливо значуща в контексті даної дисертації, проблема – історія звільнення селян від кріпосної залежності[1400, с.1–2]. У запропонованій вченим для колективного опрацювання програмі першою з трьох стояла задача дослідження діяльності Губернських комітетів по облаштуванню побуту кріпосних селян, яка, «хотя и не имела практических результатов, но она важна для истории в том отношении, что в ней выразилось отношение помещиков к вопросу»[1400, с.5].

Отже, О.М. Лазаревський фактично першим з українських істориків у науковій площині поставив проблему «дворянство та селянське питання». Наскільки далекою в той момент була українська історіографія від її розв'язання засвідчує перелік сформульованих джерелознавчих завдань, серед яких і укладання бібліографічного покажчика «для отметки в нем всех печатных источников как для истории крестьян вообще, так и их истории освобождения в частности»[1400, с.8]. Як бачимо, селянське питання, в порівнянні з «програмою» В.І. Межова, сприймалося значно вужче. Та навіть визначений О.М. Лазаревським обсяг завдань не був виконаний. У 1912 р. М.П. Василенко на засіданні Товариства Нестора-Літописця, по суті, одним з перших подав коротку історію реформи 1861 р. у Чернігівській та Полтавській губерніях [971]. У тому ж році П.Я. Дорошенко, хоча й накреслив найбільш розлогий на той момент нарис історії кріпосного права та Селянської реформи в Чернігівській губернії, свідомо себе обмежив: «я не имею

времени останавливаться на весьма интересных частностях работ Черниговского Комитета; – это может служить задачей специального исследования»[1154, с.42]. По суті вона залишається не реалізованою до цих пір.

Достатньо високий рівень історіографічної рефлексії укладачів «Великой реформы» підтверджує також фіксація слабо розроблених або обійдених дослідницькою увагою сюжетів, що може розглядатися як своєрідна постановка завдань на майбутнє. До невисвітлених тем було віднесено характер кріпосного права, поміщицьке господарство XVII ст., петровську епоху в історії кріпосного права, історію селянства XIX ст., у тому числі державних селян. Наголошувалося і на необхідності ширшого використання вже опублікованих джерел, розробки матеріалів приватних архівів, на потребі вивчення кожного поміщицького господарства окремо, без чого неможливо створити повну картину економічного розвитку країни напередодні 1861 р. Водночас висловлювалося схвалення на адресу праці В.І. Семевського, в якій «с исчерпывающей полнотой изучено отношение русского общества к крепостному праву»[1119, с.X]. Тобто, якщо врахувати зауваження В.Й. Ключевського щодо обмеженості підходу В.І. Семевського, фактично можна говорити про увагу тільки до одного з аспектів селянського питання. Безумовно, специфіка ювілейного видання виключала перевантаження статей дискусіями з можливими опонентами, довідковим апаратом, відсилками до попередників, що не дозволяє повною мірою уявити ґрунтовність джерельної основи, лише частково рівень обізнаності авторів з літературою тощо. Однак у даному разі це не так важливо. Головне, що саме закріпилося з попередньої традиції та які нові ідейні й сюжетні домінанти з'явилися.

Вміщені у шести томах статті доводять і усвідомлення істориками єдності дворянсько-селянської справи[1537; 1706; 1865], і значну увагу до історичної складової селянського питання, і включення до нього не тільки проблеми кріпосних, а й інших категорій селян, воєнних поселенців, і наявність традиційних тем – селянський побут, повинності, селянські рухи, а також і появу нових. Зокрема, тут з'явилися сюжети, яких, зрозуміло, не варто шукати в покажчику В.І. Межова – «масонство і кріпосне право», «декабристи і селянське питання», «петрашевці та селянське питання». У четвертому томі хоча й продовжувався розгляд того, як селянське питання опановувалося літературно-художніми засобами, але переваж-

на більшість робіт була присвячена критичному, сатиричному відображенню кріпосницьких «реалій» у творах Т.Г. Шевченка, М.О. Некрасова, М.Є. Салтикова-Щедрина, М.Г. Чернишевського, в «Колоколе» О.І. Герцена. Спогади також здебільшого стосувалися «темних» епізодів. «Персонологічна» частина п'ятого тому фактично канонізувала ряд реформаторів, серед яких, крім сановних осіб, знайшлося місце тільки для «прогресивних» діячів – Я.О. Соловйова, М.О. Мілютіна, М.П. Семенова, Ю.Ф. Самаріна, К.Д. Кавеліна, П.П. Семенова-Тян-Шанського, В.О. Черкаського. Було визначено й коло «кріпосників», до якого потрапили і ті, хто безпосередньо «заважав» бюрократам-реформаторам, і «противники» ідеї аболіціонізму – від А.Т. Болотова та П.І. Ричкова до Д.П. Трощинського і В.Н. Каразіна загалом з більшістю дворянства[1132].

Очевидно, це стало результатом утвердження погляду на дворянство як на зрадників «народних начал», ворога народу, погляду, який, на думку В.Й. Ключевського, ще в середині ХІХ ст. був тільки одним з альтернативних. Тепер же дворянство сприймалося як «нарост на народном теле, вредный в практическом отношении и бесполезный в научном»[1311, с.246]. Такий підхід, вважав історик, містив у собі багато погрішностей, і перш за все фізіологічну: «Нарост, хотя и нарост, остается органической частью живого существа, которая принимает участие в жизни организма и даже иногда более сильное, чем нормальная часть организма»[1311, с.247].

Стійка традиція, для якої характерна міцна вкоріненість забобону «очернительского» ставлення до всього, до чого додавався епітет «дворянський»[1478, с.15], сформувалася не без допомоги художньої літератури ХІХ ст.[2039, с.74, творів Г.Ф. Квітки-Основ'яненка, М.В. Гоголя, І.С. Тургенева, Марка Вовчка, А.П. Чехова, Л.М. Толстого, І.Я. Франка. Характерно, що цей доволі негативний образ був сприйнятий і самими, словами М.В. Гоголя, «героями недостатков»[1852, с.263], породжуючи відчуття провини і сприяючи появі типу «кающегося дворянина», пізніше – «кающегося интеллигента»[66, с.45; 1276, с.265]. Це було підсилено ліберальною публіцистикою і «народницькою» історіографією у вихорі «народницького повороту»[1426, с.870–872] другої половини 1850 – 1860-х рр., коли формувався «нарратив народних страждань», центральними темами-ідеями якого були кріпосне право, похмура темна епоха грубого насилля, прини-

ження, наруги над особою та її гідністю, мотиви соціального гноблення. О. Забужко цілком слушно звернула увагу на першість Т.Г. Шевченка у звинуваченні української шляхти в зраді «народу», на антишляхетські інвективи І.Я. Франка, на «демаскування» О.М. Лазаревським «шкурницьких інтересів еліти», які дуже обережно, з огляду на «дух часу», намагався осаджувати навіть «войовничо-безкомпромісний» М.П. Драгоманов[1195, с.339].

Отже, саме дворянин О.М. Лазаревський, який «не досліджував окремо українську еліту як соціальну групу»[1334, с.31], вивчаючи, «внутрішнє», повсякденне життя народу, історію станів, економічної боротьби, заклав міцні підвалини історіографічної традиції у студіюванні вітчизняного дворянства під таким кутом зору. Цілий ряд його послідовників, істориків кінця ХІХ – початку ХХ ст. – Д.П. Міллер, І.В. Теличенко, О.І. Левицький, В.О. Барвінський, О.Я. Єфименко, Д.І. Багалій та багато інших, – на думку М.П. Василенка, були «лишені какой нібудь оригинальной мысли» та лише тільки більш чи менш вдало групували новий, або не зовсім, матеріал, ілюструючи положення, запозичені у О.М. Лазаревського[968, с.266–267]. Тобто, кардинальних змін, крім інформаційного прирощення, в трактуванні історії дворянства не відбулося.

Ця «аристофобия» на межі ХІХ – ХХ ст. призвела і до скидання з п'єдесталу ще недавніх авторитетів, що яскраво виявилось у випадку з М.М. Карамзіним, широке святкування сторічного ювілею якого підштовхнуло «ліберально-демократичну» громадськість «обличать», «видеть в нем не деятеля русской культуры прошедшей эпохи, а живого представителя враждебного лагеря», як писав Ю.М. Лотман, досить точно розкриваючи механізм «ліберального» мислення в історичній науці, для якого характерне не прагнення зрозуміти позицію персонажа минулих епох, а ставлення до нього як до учня, що відповідає на поставлені питання і отримує оцінку в залежності від збігу відповіді з очікуваннями історика-вчителя. В результаті «моральный эталон» для значної частини прогресивних літераторів перетворювався на «лукавого реакционера»[1477, с.589]. Подібну оцінку М.М. Карамзіну, в поглядах якого «в конечном итоге отлились идеалы крепостнической части общества», дав М.В. Довнар-Запольський: «сентиментальная идиллия в теории, в литературных произведениях и жестокая действительность на практике в связи с настойчивой защитой сохранения этого институ-

та»[1132, с.149] (кріпосного права – *Т.Л.*). Такі історіографічні метаморфози відбулися не тільки з М.М. Карамзіним.

Звичайно, цим не вичерпувався весь ідейний спектр тогочасної суспільної думки. У зв'язку з святкуванням ювілею розгорнулися доволі активні дебати, у тому числі й з приводу значення реформи, ходу її розробки, впровадження та наслідків. Ідейні орієнтації істориків, а також запекла полеміка на шпальтах різних періодичних видань, відбивалася і на науковій продукції. Та важко визначити наскільки безпосередньо. Зокрема, добре відомо, що в цей час вже сформувалася ленінська концепція соціально-економічного розвитку Росії, реформи 1861 р., представлена в ряді публіцистичних статей, де визволення бралось в лапки, а селянське питання починало відігравати роль важливого фактора революційної боротьби[1418–1423]. Та, попри надзвичайну увагу радянської історіографії до творчості В.І. Леніна, аналіз його спадщини та її впливу на історіографічну ситуацію зараз не вповні з'ясований. Але, довіряючи М.В. Нечкіній, слід згадати, що ленінська концепція, яка знаменувала оформлення в Росії «лагеря революционного марксизма», не відбилася навіть на роботах М.М. Покровського 1910 – 1912 рр., на трактуванні ним епохи реформ, хоча й була добре знайома історикам. Засвоєння її почалося, і то дуже слабо, тільки після постанов 1934 р., які вказували на помилки М.М. Покровського та його школи[1590, с.398; 1592, с.344–348, 351].

Таким чином, у порівнянні з «програмою» В.І. Межова, на меморіальній стадії постановка проблеми в усій «прижиттєвій» повноті вже не проглядається. Хоча ряд змістовних рис попереднього образу селянського питання й зберігся. Не дивлячись на досить складну та диференційовану структуру, сприйняття селянського питання в широкому та вузькому значенні як цілісності в подальшому не спостерігається. Воно нібито розпалося на окремі складові, кожна з яких буде включатися в різні проблемно-тематичні контексти. Зникла і характерна для «прижиттєвого» періоду дискусійність, з'явилася певна одноманітність в оцінках кріпосного права, результатів Селянської реформи, дій уряду, ролі представників різних ідейних платформ тощо. Якщо у «прижиттєвій» фазі співіснували і критика, і апологетика кріпосного права, на сторінках друкованих видань висловлювалися як ті, хто обирав темні фарби, так і прихильники яскравих кольорів, то «Великая реформа» вже «відмовляла» не тільки апологетам, а й тим, хто намагався

подивитися на дореформений період як на цілком нормальний час з точки зору економічного розвитку російського суспільства. Наприклад, П.Б. Струве, який наголошував на економічній спроможності кріпосницької системи до реформи 1861 р. включно, хоча й згадувався у вступній статті, але з критичними, поки не надто жорсткими, зауваженнями[1119, с.IX]. Отже, «нормальності» дореформеної доби вже забулися, «ексцентричності» ж закріпилися і ознаки сну, про який писав В.Й. Ключевський, перетворившись на новий канон, майже повністю переходили у наступний суто історіографічний, тобто, **науково-критичний період**, який відповідно визначаю **1905 – кінцем 1920-х рр.** У значній мірі він став часом закріплення «уроків» меморіальної фази формування образу явища, а також початків його серйозної трансформації.

Перший історіографічний період носить перехідний характер. Зауважу, що з точки зору логіки пізнавального процесу наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. відносно селянського питання склалися всі передумови для виходу його на рівень науково-історичного пізнання. Але інша логіка конкретики самої історії впливала на подовження – «вітер» історії був сильнішим, ніж «вітер» історіографії. Під час революції 1905 – 1907 рр. і Столипінської реформи різко зростав інтерес до селянського питання[1292], який не загальмувався і після 1917 р. Історіографічний підсумок у вивченні проблеми був підведений нарисами, що вийшли в тому числі й з-під пера українських істориків і засвідчили як проблемно-тематичний розпад селянського питання та пріоритетність окремих його складових, так і початки розмежування між ліберальною народницькою, українською національною, марксистською історичною наукою, що ускладнювалося виділенням «державницького» напрямку та діаспорної історіографії.

У дослідженнях з історії історичної науки вже приділено багато місця особливостям «співіснування» історіографій у цей період[1002; 1256; 1267; 1513; 1520; 2061], коли поряд з старими утворювалися нові осередки, існувало різноманіття поглядів і підходів, коли, як писав Я.Д. Ісаєвич, навіть після того, як опір академіків було зламано і Академію наук перетворено в цілком залежну від ЦК Компартії установу, в ній залишалися вчені, які намагалися культивувати давні академічні традиції[1256, с.8–9]. Тому зазначу лише, що, незалежно від ідейних та методологічних орієнтацій істориків, сюжетам, які порушували, напри-

клад, О.М. Лазаревський, В.О. Барвінський, В.О. Мякотін наприкінці ХІХ – початку ХХ ст., залишалося все менше місця.

Сучасні історики історичної науки визначають 1920-і рр. як період «справжнього злету історіографічних досліджень»[1376, с.17]. А серед значного обсягу такої продукції називають перш за все роботи Д.І. Дорошенка, Д.І. Багалія, О.Ю. Гермайзе. Отже, саме вони значною мірою репрезентують історико-історіографічну ситуацію того часу, зокрема й щодо збереження наукової тяглості, появи можливих розривів, розходжень, зміни оцінок доробку попередників, розстановки акцентів. Уже у відомому творі Д.І. Дорошенка О.М. Лазаревський хоча й визнавався «найкращим у нас знавцем старої Гетьманщини», отримав докори за «мов навмисне відшукування темних боків її життя», за відсутність «необхідного зв'язку з цілим загальним ходом історичного процесу», за «однобічність висвітлення гетьманського періоду нашої історії, особливо що стосується окремих його діячів і взагалі козацької старшини»[1153, с.145–146]. Регіональні студії О.М. Лазаревського мало кореспондувалися з українським «великим наративом», що вибудовувався, а його наукові переконання не відповідали ідеології «державницької» історіографії, хоча основний висновок історика відносно генези кріпосного права був сприйнятий фактично без обговорення.

«Велике оживлення національного українського життя», як писав Д.І. Дорошенко, «потреба в синтетичному курсі української історії та взагалі в популяризації відомостей про минуле рідного краю» визначали нові пріоритети, серед яких, якщо судити за останніми розділами «Огляду української історіографії», селянське питання пересувалося на другий план. Узагальнюючи за регіонально-хронологічно-тематичним принципом результати наукової праці кінця ХІХ ст., серед дослідників «внутрішнього життя Лівобережної України» Д.І. Дорошенко назвав О.М. Лазаревського, Д.П. Міллера, О.І. Левицького, І.В. Теличенка, І.В. Лучицького, М.В. Стороженка, М.П. Василенка, В.О. Мякотіна, нерівномірно розподіливши між ними увагу. Аналізуючи ж досягнення української історіографії перших десятиліть ХХ ст., він відмітив небагато праць з історії господарства, соціально-економічних відносин, різних соціальних груп Лівобережної України, згадавши Г.А. Максимовича та більш розлого зупи-

нившись на ранніх роботах М.Є. Слабченка і рецензіях на них М.П. Василенка. Показово, що історія XIX ст. взагалі не потрапила в поле зору історіографа.

У 1928 р. Д.І. Багалій, першість якого у створенні узагальнюючих праць з історії української історичної науки безперечно [1803, с.123], в ряді підрозділів «Історіографічного вступу» до «Нарису історії України на соціально-економічному ґрунті» не лише подав загальну оцінку дореволюційної української історіографії, а й підвів ризик досягненням у студіюванні вітчизняної історії за 1917 – 1927 рр. Серед помилок старої історіографії було названо недостатнє вивчення історії Гетьманщини. Разом з тим відзначалися «величезні наслідки, ...які тут дав О.М. Лазаревський». Нехтування недавнім минулим («далі Гетьманщини історики України майже не йшли») вченим пояснювалося існуючими уявленнями про кінець української історії після ліквідації традиційних козацьких структур. Основна ж прогалина дореволюційної історичної науки, на думку Д.І. Багалія, полягала в недооцінці соціально-економічного фактору. Зрозуміло, досягнення істориків «народницької орієнтації» не заперечувалися, але помилковість їхніх підходів у вивченні «економічного добробуту» українського селянства, міщанства, козацтва полягала у виборі в якості «ідеологічної основи» досліджень національного, а не соціально-економічного моменту [861, с.294–295].

Подавши за «топографічною ознакою» «загальний бібліографічний огляд» досліджень повоєнне десятиліття, Д.І. Багалій як досягнення назвав інтерес до новітньої історії України, «пристосування до праць і української історії марксистської методи» і, перелічивши цілий ряд імен, в окремому підрозділі «Марксистські праці з історії України» доволі розлого зупинився на характеристиці доробку М.І. Яворського, М.Є. Слабченка, О. Оглоблина, О.Ю. Гермайзе, які ніби найкраще розібралися в особливостях нової методології. Однак, якщо в цій роботі для академіка марксизм «виступав лише однією з багатьох теорій історичного процесу, абстрактною схемою» [1376, с.18], то в останній історіографічній праці все було трохи інакше.

Непропорційно велике місце, на думку В. Кравченка, Д.І. Багалієм було виділено доробку М.Є. Слабченка [1376, с.22]. Та у контексті даної теми саме це є особливо важливим. І не тільки тому, що перед нами одна з небагатьох порівняно обширних рецензій на нього, а й через можливість уявити позиції самого рецен-

зента, які невдовзі зазнають метаморфоз, відбиваючи стрімкі зміни історіографічної ситуації межі 1920 – 1930-х рр. Розлого зупинившись на характеристиці «Матеріалів до економічно-соціальної історії України ХІХ ст.», відзначивши піонерський характер, достоїнства та слабкі місця, найціннішою рисою праці Д.І. Багалій назвав «фактичний зміст, досить органічно зв'язаний із марксистськими поясненнями й висновками авторовими, до яких він підходить обережно, обґрунтовуючи їх на фактах»[861, с.316]. Показово, що в цій «досить удалій спробі новітньої української історії в окремих нарисах і питаннях» (виділено Д. Багалієм – *Т.Л.*) найбільше задоволення рецензента викликали розділи, присвячені подіям Селянської реформи. Д.І. Багалій сприйняв і думку про визначальний, поворотний характер акту 19 лютого у соціально-економічній історії України, і авторський підхід щодо висвітлення еволюції реформи «як з боку поміщицького, так і з боку селянського землеволодіння»[861, с.318] (виділено мною – *Т.Л.*).

З точки зору історіографічної тяглості важливо зазначити, що одеський професор у цьому творі Д. Багалія представлений не лише як дослідник новітньої історії України, що сміливо взявся за мало розроблене поле історії ХІХ ст., але й (за «науковою енергією» та кількістю праць), по суті, як продовжувач О.М. Лазаревського, як «головний дослідник історії Лівобережної України», «великий ерудит і знавець друкованих джерел з історії Гетьманщини»[861, с.318, 320], який синтезував до того накопичене в царині господарської, соціальної історії. В «Історіографічному вступі» Д. Багалій назвав і значне коло імен, у тому числі «старих» істориків – І.А. Линниченка, М.Ф. Сумцова, Г.А. Максимовича та інші. Їх уже не буде у молодих колег академіка, історіографічні роботи яких демонструють початки розриву між «старою» історіографією та новими напрямками української історичної науки в дослідженні соціальної історії.

У 1929 р. коротко підсумував досягнення української історичної науки за десятиліття О. Гермайзе. На думку Д. Багалія, його марксистські погляди були дуже виразними, і тут він поступався тільки М. Яворському[861, с.327]. О. Гермайзе приділив значну увагу ідейно-організаційному переформатуванню української історичної науки. Основні доміанти, що визначали його погляд – виявлення науковцями «нових інтересів», а саме, ставлення до українського руху[1037] та до «ідеї матеріалістичної соціології». Важливим був і мовний фактор. Ці критерії за-

лишили поза увагою «напрямок О. Лазаревського». Підкресливши, що «епоха приватних героїчних зусиль самотніх дослідників та громадської ініціативи невеличких гуртків навіки вмерла разом з перемогою революції» та вітаючи прихід «доби організованої, планованої державою і нею підтримуваної праці», О. Гермайзе, так само як і Д. Багалій[861, с.296–307], коротко зупинився на інституційних зрушеннях, у першу чергу нових, оскільки, на його думку, університети не відгукнулися на виклики часу[1038, с.XIV], а також на окремих напрямках, серед яких новим вважав інтерес до громадських та революційних рухів, економічної історії, особливо XIX ст.

З короткого нарису важко зрозуміти, наскільки у вказаних царинах були представлені проблеми селянського питання. Та важливо, що О. Гермайзе зупинився на роботах М. Слабченка, які засвідчували зростаючий інтерес до економічної історії XIX ст. Але, оцінюючи грандіозність поставленої тим задачі – «дати економічну історію України за останніх 300 – 400 років», взятися «за освітлення майже нерозробленої історії XIX ст.», – О. Гермайзе підкреслював лише початковий характер праць професора, які на тогочасному рівні розробки могли тільки «задовольнити пекучу потребу у нас мати курсу соціально-економічної історії нових часів, а не бути спробою повного дослідження економічної історії України»[1038, с.XVII]. Ще однією новацією 1920-х рр. О. Гермайзе вважав перехід українських істориків на марксистські позиції. Причому він доволі чітко вказав і на момент переходу, і на вплив «зовнішнього» чинника – держави, яка почала формулювати замовлення: «Тільки в другу половину цього десятиліття, коли ущухла потроху буря соціального змагання й радянська держава дістала змогу більше уваги приділити культурному фронту й науковій роботі, почалася систематична і більш організована робота українських істориків. За ці часи все-ж таки тільки покладені підвалини, прочищені шляхи, поставлені задачі»[1038, с.XX].

Якими були ці задачі у вивченні селянського питання, дозволяє зрозуміти опублікована 1929 р. стаття С.В. Глушка[1046], який разом з О. Гермайзе займався організаційною роботою щодо забезпечення діяльності історичної секції ВУАН, працював на Науково-дослідній кафедрі М.С. Грушевського і невдовзі зазнав репресій[1001, с.104; 1607, с.24]. Ця робота являє, по суті, перший спеціальний начерк історіографії селянського питання і дає можливість конкретніше уя-

вити, як змінювався його проблемно-тематичний та регіонально-хронологічний вимір.

В історіографічному огляді, скоріше схожому на бібліографічний, С. Глушко зупинився лише на *головніших* (курсив автора – *Т.Л.*) працях. У такий спосіб було засвідчено, що дореформений період виявився майже обійденим увагою. З декількох присвячених йому статей, які все ж потрапили в поле зору історіографа, практично жодна не стосувалася Лівобережної України. Адже названі тут як роботи з селянського питання цього регіону розвідки Г. Дьякова, О. Назарця, О. Багалій-Татарінової, були написані на матеріалах Слобожанщини. Серед авторів узагальнюючих праць з історії ХІХ ст. С. Глушко назвав тільки М. Слабченка та М. Яворського, зовсім не вдаючись хоча б до стислих змістовних і оціночних характеристик. Тому в прагматичному плані нарис С. Глушка мало що дає досліднику Нової історії Лівобережжя. Але відбір статей з історії селянського питання інших регіонів і періодів показує, що було цим *головнішим*, які риси образу селянського питання меморіальної фази затушовувалися, а які підкреслювалися та утверджувалися в українській історіографії.

Прояснює це й авторське визначення основного поняття – «селянське питання», – з чим надзвичайно рідко доводиться зустрічатися. До того ж, С. Глушко не тільки безпосередньо вдався до історіографічного аналізу «різних течій в українській науковій літературі», а й навмисно, за його зізнанням, зупинився на характеристиці соціально-економічного та політико-правового становища селян після реформи 1861 р. Цей доволі розлогий як для історіографічної праці сюжет, де досить схематично та спрощено описано пореформене українське селянство, був залучений задля демонстрації сюжетно-тематичних новацій останніх десяти років: головна увага істориків зупинилася на економічному стані селянства[1046, с.LXIII]. Таким чином, С. Глушко достатньо чітко зафіксував зміни в структурі селянського питання, які відбулися протягом першого історіографічного періоду. Авторською ж дефініцією на самому початку статті було визначено ще одну пріоритетну його складову: «під селянським питанням треба розуміти весь той комплекс соціально-економічних і політичних домагань, що їх ставили широкі маси сільського населення перед владущими верствами, для забезпечення норма-

льних умов свого існування, а також увесь той процес невинної, систематичної боротьби за реалізацію тих домагань»[1046, с. LX].

Отже, якщо на «прижиттєвому» етапі формування історіографічного образу покращення становища селян визначалося в першу чергу як справа уряду та дворянства, в «меморіальній» фазі – «демократів» (О. Герцен, М. Чернишевський та інші), то історики 20-х рр. ХХ ст. вважали це справою самих пригноблених. Очевидно, реальне масштабне долучення до конкретного розв'язання аграрного питання великих мас селян в роки революції та громадянської війни було перенесене на історичні дослідження. Водночас спрямування проблеми в таке річище включало усвідомлення єдності селянського та дворянського, селянсько-поміщицького питання. Широкий спектр соціальних відносин переводився в конфронтаційну площину, оскільки «давньою мрією» селянства представлялося споконвічне прагнення «знищення пана і поділ його землі»[1046, с. LXII].

С. Глушко хоча й не визначав у якості критерію відбору праць для аналізу «партійну» марксистську приналежність авторів, фактично продемонстрував і завоювання, і утвердження основних постулатів нової методології. У марксистській же історіографії, яка, за заувагами Д. Багалія та О. Гермайзе, на другу половину 1920-х рр. починала домінувати в українській історичній науці, при збереженні певною мірою тяглості в оцінках, перевага віддавалася лише окремим складовим селянського питання – економічній історії селянства та його класовій боротьбі задля досягнення «давньої мрії». Осторонь як спеціальна залишалася дворянська складова проблеми. Тому поза згадкою історіографа опинилися дослідження П. Клепацького, В. Дубровського, К. Лазаревської та інших, де усвідомлення цілісності проблеми ще зберігалася.

1.2. Формування науково-історіографічних дискурсів навколо селянського питання

Другий історіографічний період – кінець 1920-х – кінець 1980-х рр., – співпадає з радянською добою. Саме тут відбувається розмежування у поглядах між радянською та західною історіографією, тобто становлення двох протилежних метадискурсивних історіографічних практик. До кінця 1920-х рр. історична думка Росії розвивалася в єдиному європейському історіографічному просторі, ще збе-

рігалися можливості для конструктивного діалогу, «в науке имело место многообразие исторических взглядов, а также представлений о путях поисков исторической истины»[855, с.19; 2015; с.130], ще не стався розпад на емігрантську та не емігрантську історіографію, а «сменовеховская» альтернатива як на українському, так і на російському ґрунті могла уявлятися як шлях до соборності, у всякому разі історіографічної, інтелектуальної. Наступний розвиток політичних реалій створив, по суті, два нерівнооб'ємні напрямки, потоки.

Погляди ж на селянське питання у представників різних історіографій могли співпадати. Та принципові розбіжності не давали можливості порозумітися. Наприклад, в українській діаспорній та радянській історіографіях сприйняття селянства було майже однаковим. Воно в цілому відповідало духу народницької традиції. Тому для цього періоду в якості маркера можуть виступати не стільки методологічні позиції, скільки приналежність до того чи іншого історіографічного потоку. При цьому фактор зовнішній залишається домінантним і визначає вододіл в історіографії проблеми. У такому сенсі кінець 1920-х рр. формально не відрізняється від кінця 1980-х рр. Та все ж у межах періоду можна виділити ряд етапів, відповідно до динаміки ідейно-політичної ситуації у СРСР.

Кінець 20-х – першу половину 40-х рр. ХХ ст. можна умовно назвати етапом сегрегації, геттизації («гетто» не в негативному сенсі), оскільки розходження з провідними тенденціями європейської науки саме в цей час отримали логічне завершення в практично повній ізоляції радянської історіографії від світової[855, с.21; 894, с.43; с.41; 1266; 1885, с.211–212]. Значною мірою це пов'язано й з утвердженнями нової методології. З точки зору «зовнішніх» підходів цей етап, особливо межа 20-х – 30-х рр. ХХ ст., може розглядатися і як початок марксистської історіографії не лише в ідейному, але й у функціональному сенсі[1764, с.488]. Відтепер марксизм, не стільки внаслідок ідейної боротьби, з однієї з багатьох теорій історичного процесу перетворювався на єдино можливу, з обов'язковим її засвоєнням. Одним з важливих факторів впливу на історіографічну ситуацію, гадаю, стала публікація перших зібрань творів В.І. Леніна, Г.В. Плеханова, поява лемківського видання творів О.І. Герцена. Рубіжним роком для вітчизняної історичної науки вважається 1929 р., рік першої Всесоюзної конференції істориків-марксистів, якою «...общий с другими странами процесс раз-

виття исторического знания в СССР, в частности Украине, ...оказался прерван, был положен конец плюрализму мнений»[1885, с.213–214]. Це не могло б відбутися без «зовнішніх» поштовхів, переліку яких уже приділено достатньо багато уваги[1267, с.284, 294; 1325, с.346; 1770; 1810, с.142–143]. Втручання партійних органів було цілком закономірне і з огляду на поширення в історичній науці догматизму, вульгаризації, шаблонності мислення[1959, с.231, 237, 238].

Офіційною домінантою історичної свідомості в цей час стало гіперкритичне ставлення до дореволюційного минулого, в тому числі й історіографічного. Радянські історики повинні були наочно продемонструвати, що російська історія з найдавніших часів цілком вкладається в марксистську теорію соціально-економічних формацій і що всю її пронизує класова боротьба трудового народу з поневолювачами. Тому пріоритетними напрямками ставали соціально-економічна історія та історія революційного руху, які повинні були утворити ідеологічний каркас «нової» історичної науки[1238, с.171]. Акцентуючи увагу на обраних темах, історики-марксистки у такий спосіб відсували у тінь цілий ряд ключових тем російської історії. Почалося замовчування історії нобілітету. Марксистський режим, за словами Е. Глісона, був «изначально не расположен уделять много внимания политической истории побежденного класса»[1045, с.10]. Політична історія набувала гротескного характеру, лібералізм піддавався висміюванню. Улюблені теми – історія робітничого класу, селянства, революційного руху – так ідеалізувалися, що викривлялася сама сутність історичного явища[1810, с.130].

Перед українськими істориками в умовах централізованого планування наукової роботи виникла необхідність тематичної переорієнтації, відмови від дослідження цілого ряду проблем, постала задача вписування вітчизняної історії у «своеобразие» російського минулого, відповідно до концепцій, розроблених провідними «офіційними» істориками. Фахівці з соціально-економічної історії України, без обмовок про місцеву специфіку, цілком взяли на озброєння закріплену в науці зусиллями Б.Д. Грекова[1238, с.172] марксистську концепцію генези і розвитку феодалізму в Росії. Та драматизм ситуації в українській історіографії полягав у глибокому розриві з попередньою історіографічною традицією, втраті тягlosti, чому сприяв «ідеологічний наступ проти буржуазної ідеології», розпочатий

у вересні 1929 р. Всеукраїнською нарадою у справах науки[1476, с.17], що відбувалося не без участі «старих» авторитетних істориків.

Досить яскраво це ілюструє праця Д. Багалія «Нарис української історіографії»[862], де прозвучала і зовсім інша характеристика О. Лазаревського. Хоча ця монографія тоді не була опублікована і не могла безпосередньо вплинути на подальший історіографічний процес, вона відбиває і стрімкі метаморфози писань самого вченого, і яскраво демонструє їх відповідність історіографічним змінам межі 1920 – 1930-х рр. Д. Багалій також фактично визначив і лінії розходження з дореволюційною, а, полемізуючи з М. Грушевським щодо спадщини «визнаного шефа істориків Лівобережжя»[861, с.253], і з українською національною історіографією. Писалося це, очевидно, не тільки під впливом критики самого Д. Багалія та кампанії, розгорнутої проти українських істориків.

Головний твір М. Грушевського вже не міг задовольнити Д. Багалія саме через побудову концепції не на класовому, а «на національному стрижню»[862, с.573]. Достатньо великий розділ про О. Лазаревського також можна вважати цілком репрезентативним для того часу. Академік критично поставився до виданих 1927 р. без врахуванням «марксівської переоцінки і джерел, і представників української історіографії»[862, с.450–451] матеріалів родини Лазаревських та до оцінок спадщини історика Гетьманщини у статті М. Грушевського, де Олександр Матвійович, поряд з М. Костомаровим, П. Кулішем, В. Антоновичем, М. Драгомановим, І. Франком, був названий одним з найбільших українських істориків[1087]. Не погоджувався Д. Багалій і з висновком М. Грушевського щодо впливу праць О. Лазаревського на поглиблення соціально-економічних досліджень[862, с.455]. І тут же всупереч: «Книжка його («Малороссийские посполитые крестьяне» – *Т.Л.*) й досі не втратила свого значення і по своїх матеріалах і, навіть, по деяких висновках»[862, с.467].

Про які висновки йшлося, важко сказати. Адже головний з них, щодо генези кріпосного права, Д. Багалій вже не підтримував. «Схема утворення кріпацьких відносин», О. Лазаревського тепер сприймалася Д. Багалієм як «занадто, так би мовити, елементарна і на сьогоднішній день цілком не задовольняюча, бо не має під собою твердої соціальної бази, не відкриваючи в основному ні ролі української старшини, ні ролі дворянського централізованого уряду»[862, с.468]. У «На-

рисі» заперечувалося і народництво О. Лазаревського, якому не пробачалася свобода від політики, скептичне ставлення «до національних українських організацій» (Стара громада – *Т.Л.*), те, що він «гостро виступав проти національного запалу, пережитків національної романтики», «цурався скільки-небудь ясної і наочної увязки своїх історичних дослідів з тими громадськими і політичними питаннями і змаганнями, що хвилювали сучасне громадянство»[862, с.452–453]. Відтепер О. Лазаревський перетворився на представника дворянсько-буржуазних українських істориків, «малороса», що «ідеологічно був зв'язаний з дворянством і буржуазією, які підтримували самодержавство». В наукових студіях він ніби керувався виключно класовими дворянськими інтересами[862, 455, 471 та інші].

Відрізнялися у Д. Багалія й оцінки доробку «головного історика Гетьманщини» в галузі історії еліти. Нарікання лунали за ідеалізацію «українського панства», за визнання «малоросійського дворянства» «майже єдиною силою в суспільстві», за «неприпустимо широкі» розповіді «про усіх його представників», що пояснювалося класовим дворянським підходом. Книжкам О. Лазаревського не вистачало «найважливішого для пролетарського читача – це оцінки історичних явищ з боку пролетаріату того часу й незаможного селянства»[862, с.475, 479–480]. При цьому праці послідовників «шефа» – В. Мякотіна та В. Барвінського – були просто кваліфіковані як «явно ворожі марксизму»[862, с.468].

Отже, на межі 1920 – 1930-х рр. народницький напрям історичної науки та її безумовний лідер у дослідженні Лівобережної України набули нової історіографічної якості. Вони були вписані в суперсинкретичний потік української націоналістичної історіографії. У такий спосіб українські радянські історики не просто відмовлялися від спадщини попередників. Маркування, виставлене О. Лазаревському та його напрямку, в тих умовах фактично перетворювалося на тавро, що автоматично виводило поза історіографічний обіг, утворюючи прірву та примушуючи шукати нові континуїтети. Трансформації історіографічного образу історика Гетьманщини та піднятої ним проблематики у свою чергу впливали і на зміни в структурі селянського питання.

Водночас, не дивлячись на нові методологічні приписи та необхідність працювати в руслі сталінської концепції історії, такої перервності практично не відбулося у російських істориків. Попри те, що радянській історіографії була чужа

сама думка про наукову тяглість, протягом ще багатьох десятиліть після революції, поки жили або мали можливість працювати історики «старої формації», «традиція давала о себе знать, сказываясь в достаточно высоком профессионализме и общей культуре, в работах высокого научного уровня, в частности в области медиевистики»[818, с.351–352; 894, с.35; 1089, с.467; 1266, с.37; 2057, с.70]. А.Я. Гуревич вважав, що російська школа аграрної історії Середньовіччя, частково змінюючи свої загальні підходи та перебудовуючи дослідницьку методичку, проіснувала до 1950 – 1960-х рр.[1091, с.525–526; 1092, с.126].

Не випадали з «обойми» російських вчених й твори їхніх дореволюційних попередників. В.Й. Ключевський, один з трьох «богатырей российской науки истории в XIX в.» «оставался неизменно популярным на протяжении почти всего следующего XX столетия»[2016, с.305]. М.М. Сафонов, аналізуючи курс лекцій з історії СРСР 1939 р. С.Б. Окуня, який знаменував становлення марксистської концепції внутрішньої політики російського уряду початку XIX ст., також відзначив опертя історика не тільки на підходи М.М. Покровського та О.Є. Преснякова, а й намагання «использовать всю сумму фактов, накопленных дореволюционными историками различных направлений»[1808, с.18]. Б.Ю. Кагарлицький взагалі вважає, що після розгрому «школи Покровського» радянська історична наука в основному повернулася до традиційних концепцій дослідників XIX ст., лише прикрасивши їх цитатами з Маркса, Леніна, Сталіна[1265, с.11].

Значною мірою заслуга збереження тяглості визнається за М.Л. Рубінштейном[1358], «Русская историография» якого і до цього часу утримує статус одного з найбільш фундаментальних історико-історіографічних досліджень. Книжка, гідна «первого ряда историографической классики», була опублікована 1941 р. і стала першим загальним курсом російської історіографії, підготовленим у післяжовтневий період[1528, с.233; 1578, с.228, 230; 1962, с.700]. Тут було представлено творчість видатних російських істориків – від В.М. Татищева до Г.В. Плеханова, М.О. Рожкова та багатьох інших. Незважаючи на різку критику, що розгорнулася вже наприкінці 1940-х рр., особливо під час кампанії «по боротьбі з космополітизмом», історіографічна концепція М.Л. Рубінштейна в цілому закріпилася в радянській історичній науці та знайшла відображення в інших історико-історіографічних творах, у тому числі й українських авторів.

Враховуючи історіографічне значення титанічної праці М.Л. Рубінштейна, у контексті теми дисертації варто виділити ряд моментів: 1) концепції соціально-економічної історії найбільш яскравих виразників «народницької», «буржуазної» історіографії, зокрема, «ліберально-народницького» напрямку, «буржуазного економізму», «легального марксизму», «економічного матеріалізму», який не ототожнювався з марксизмом, було доволі ґрунтовно проаналізовано; 2) оскільки проблемно-історіографічний принцип не був домінуючим, елементи селянського питання «розчинилися» в ході аналізу специфіки різних течій, напрямів; 3) праці В.І. Семевського та його школи з історії селянства і на той час зберігали визначне місце в історіографії питання; 4) Не згадуючи В.Й. Ключевського, М.Л. Рубінштейн фактично повторив його оцінки доробку В.І. Семевського, додавши тезу про історію в конкретному розвитку класових протиріч; 5) лінія історіографічної еволюції проблеми проходила від В.І. Семевського до його учениці І.І. Ігнатович, яка, на відміну від вчителя, відмовилася від «общей постановки крестьянского вопроса» і в своїх працях перейшла до історії селянства та історії селянських рухів; 6) український історіографічний матеріал не потрапив у поле зору М.Л. Рубінштейна. Спеціальний розділ, присвячений М.І. Костомарову, стосувався переважно вивчення ним російської історії.

Отже, цей аналіз не тільки підсумовував, а й визначав нові пріоритети. Головне, – вивчення ідеологічного аспекту селянського питання починалося з В.І. Семевського. Повнота його праць, як вважав М.Л. Рубінштейн, значною мірою звільняє історика від «повторения проделанной автором работы, от обращения к использованным им источникам». Тобто, радянським історикам залишалося тільки поставити проблему в контекст класової боротьби, а аналіз позицій авторів вже введених до обігу проектів розв'язання селянської справи провести з класових позицій і того практичного змісту, який у них вкладався. Історію ідеї необхідно було розглядати під кутом зору суспільного руху [1764, с. 405, 408, 509]. Заперечуючи проти обмеження В.І. Семевським селянського питання проблемою емансипації, М.Л. Рубінштейн сам фактично «розчиняв» його в історії селянства та історії суспільної думки, де пріоритет залишався на боці історії соціальних рухів. Такий підхід і спрямував дослідницьку увагу до вказаних напрямів.

Українські історики на цьому етапі історіографічних праць не писали. Як зазначав В.Г. Сарбей, ні Інститут історії, ні Інститут історії України не займалися спеціальною дослідницькою роботою в галузі історіографії. Основні зусилля цих установ були спрямовані на підготовку узагальнюючих робіт з історії Української РСР [1803, с.124], до чого підштовхувала і відмова від концепції М.С. Грушевського, і необхідність вписати українську історію у загальнодержавний контекст. Тому, як виглядало сприйняття доробку попередників українськими радянськими фахівцями з соціально-економічної історії, можна уявити на основі історіографічного вступу до монографії І. Гуржія, яка, разом з роботами Т. Журавльової, О. Пономарьова, Є. Черкаської, І. Шульги, знаменувала відновлення досліджень соціально-економічної історії дореформеної доби, але вже на наступному етапі, окресленому з огляду на історіографічну традицію **серединою 1940 – серединою 1950-х рр.** [1476, с.18]. Сучасні історіографи також зауважують, що саме з цього часу для української науки і культури настали «особливо драматичні дні». З постановою ЦК КП(б)У 1947 р. «Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР» пов'язується черговий раунд нищівної критики «старих» праць», тобто узагальнюючих курсів, створених К. Гуслистим, М. Супрунєнком, Ф. Ястребовим, М. Петровським та іншими, і вилучення їх з бібліотек [980, с.34; 1267, с.319–320].

Водночас саме у повоєнний період радянське керівництво намагалося підтримувати позитивний імідж країни. Історії тут відводилася не остання роль. Як вважають історики, не лише в умовах шовіністичного розгулу 1940 – початку 1950-х рр., а й у наступному пропаганда турбувалася про надання історичному обличчю Російської імперії цивілізовано-європейського вигляду і привабливих рис [1359, с.74; 1678, с.352]. Побіжним результатом цього стала можливість деякої ревізії якщо не політики царської влади і панівної верстви, якщо не «реабілітації» поміщиків, то в крайньому разі окремих його представників. Це уможливило розширення кола «прогресивних діячів». Наприклад, А.Т. Болотов уже трактувався не як затятий кріпосник, а як природознавець, представник передової вітчизняної агрономії [842, с.57]. Пом'якшувалися й визначення ряду суспільно-політичних напрямів, зокрема, слов'янофільства, розширювалися можливості для роботи в архівах тощо [1549, с.5; 1980, с.207–208]. Отже, з кінця 1940-х рр., попри

струс, у черговий раз перенесений історичною наукою від боротьби з «безродними космополітами» та «буржуазними націоналістами»[1089, с.462–463; 1355, с.124–125], закладалися основи для зміни історіографічної ситуації у цілому.

Докторська дисертація 1953 р. та монографія 1954 р. І.О. Гуржія «Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини ХІХ ст.» вибивалася із загального потоку праць українських істориків цього часу не тільки своєю проблематикою, а й винятково розлогим історіографічним нарисом, який дає можливість зрозуміти спрямування історико-історіографічної думки в українській історичній науці. У конкретно-історичній частині праці повернулося до наукового обігу селянське питання, якому присвячений окремий підрозділ. Однак воно фігурувало не як самостійна проблема, а як складова концепту кризи та розкладу феодально-кріпосницької системи, під кутом зору якого розглядалася історія дореформеної доби. Історія ж селянського питання фактично ототожнювалася з історією селянства[1103, с.13–14].

І.О. Гуржій піддав аналізу доробок російських і українських «буржуазних істориків», учених «з табору народників» і в першу чергу В.І. Семевського, оцінюючи його, хоча й без посилання, за М.Л. Рубінштейном. Згадані були і «легальні марксистки» П.Б. Струве та М.І. Туган-Барановський, ідеї яких поширювали в історичній літературі О.О. Богданов, М.О. Рожков, М.М. Покровський. Закиди їм робилися на основі ленінських статей, з неодноразовим рефреном про хибне розуміння процесу розкладу феодально-кріпосницької системи, недооцінку вирішального значення антикріпосницької боротьби. Та якщо російську історіографію І.О. Гуржій критикував доволі спокійно, то відносно української був непримиренний, вживав досить різких висловів, оцінок, характеристик. Весь удар за українських істориків прийняли на себе М. Слабченко та О. Оглоблин, які «спеціалізувались, головним чином, на фальсифікації питань історії економіки»[1103, с.15–18]. В історіографічному нарисі І.О. Гуржій зовсім не згадав О.М. Лазаревського та його послідовників, хоча у дослідженнях, які не мали широкого історіографічного резонансу, іноді й прямо посилався на його роботи, а також на деяких інших «буржуазних» істориків[1098]. Отже, для українських дослідників тепер новими орієнтирами стали праці П.І. Ляценка, М.М. Дружиніна, С.Г. Струмиліна, П.А. Хромова[1103, с.19]. Змінюватися така ситуація буде тіль-

ки на наступному етапі – **середина 50 – початок 70-х рр.**, – коли почне потроху відновлюватися зв'язок з народницькою історіографією.

Виділення цього етапу, так само як і позаісторіографічні фактори, що його визначають, не потребує пояснень. Нагадаю лише, що в часи відносної лібералізації науково-організаційна залежність українських істориків від московського центру не тільки не послабилася, а й збільшилася[1256, с.9]. Хоча цей період і визначається іноді як історіографічний «мікроренесанс»[2055, с.59], все ж внутрішньонаукові орієнтири українських істориків того часу формувалися переважно не в результаті усвідомлення потреб розробки тих чи інших проблем вітчизняної історії, а партійними постановами, рекомендаціями центральних академічних інституцій та «офіційних» істориків[1803, с.125]. Тому, попри спроби сучасних історіографів виділити групу «непровладно налаштованих істориків в УРСР», «фрондуючих українських дослідників», «нонконформістів»[2054, с.258] (хоча це і вступає у протиріччя з конкретними біографіями[1767; 2060, с.11]), бачимо все тіснішу кореляцію між науковими результатами українських вчених та «вказівками» згори. Більше того, складається враження, що українська історіографія закріпилася в фарватері російської, все більше перетворюючись на провінційну. Українські історики вже не ставили самостійних дослідницьких завдань, а лише встигали реагувати на критику та відповідати на столичні наукові ініціативи, підбираючи місцевий матеріал для ілюстрації тих чи інших концепцій, що вводилися до загальнодержавного обігу.

Історіографічним початком цього етапу можна вважати дві важливі в контексті даної теми статті-передовиці, які з'явилися 1955 р. у журналі «Вопросы истории». Ними, з одного боку, підбивався підсумок вже зробленому в галузі історії українського народу та історії суспільної думки, з другого, – представлялося бачення перспектив подальших досліджень. Констатації та настанови подібних статей сприймалися як орієнтир та керівництво до дії.

Стаття-заклик «За глубокое научное изучение истории украинского народа»[1192] фактично стала першим після тривалої перерви історіографічним осмисленням стану розвитку української історичної науки. Настійливе підкреслювання «слабостей» української радянської історіографії покликано було змінити історіографічну ситуацію. В контексті даної дисертації важливим є нарікання на

невисокий історіографічний рівень досліджень, неувагу до джерел, на відсутність критичних оглядів джерел[1192, с.6]. Тут же лунав заклик, поряд з поглибленням критики буржуазно-націоналістичної історіографії, до відновлення тягlosti й припинення практики ігнорування праць М.І. Костомарова, В.Б. Антоновича, Д.І. Багалія, О.Я. Єфименко, О.М. Лазаревського, М.О. Максимовича. Серед переліку пріоритетних сюжетів селянське питання в «передовиці» не називалося, очевидно частково розчинившись у визначеній тут як важливій для дослідників соціально-економічній історії України.

Українські історики виявилися досить чутливими і до тематичних пріоритетів, і до порад ліквідувати елементи перестраховки, продемонструвати справжню наукову сміливість. «Передовиця» обговорювалася на засіданні Вченої ради Інституту історії 17 жовтня 1955 р., за результатами якого була підготовлена детальна інформація про вжиті заходи та плани відділів Інституту[1923, с.58]. Дещо пізніше з'явилися рекомендації координаційної комісії з історії при АН УРСР[1803, с.125], результатом чого стала поява статей у започаткованому 1957 р. «Українському історичному журналі», ряду конкретно-історичних досліджень у першу чергу із запропонованої «центром» проблематики, узагальнюючих робіт з української історіографії, монографій про істориків, у тому числі й про О.М. Лазаревського, де він знову визначався як «видатний»[1680].

Передовиця № 9 «Вопросов истории» за той же 1955 р.[1600], яку історики історичної науки вважають етапною віхою розвитку радянської історіографії вітчизняної суспільно-політичної думки і, водночас, вихідною точкою її «відлигових» трансформацій[1770, с.36], була присвячена аналізу стану розробки історії суспільної думки. Підсумовуючи досягнення, тут відзначалося зростання інтересу до історії суспільної думки загалом, плідна робота по виданню джерел, зокрема, творів М.Г. Чернишевського, В.Г. Белінського, О.І. Герцена, М.О. Добролюбова, чергових томів матеріалів серії «Восстание декабристов», завершення третього тому «Дела петрашевцев». Водночас багато місця приділялося й аналізу недоліків та накресленню програми подальших студій. Серед переліку найбільш актуальних тем-задач близьких до проблем дисертації не виявилось, оскільки історія суспільної думки ставилася в жорстку відповідність до ленінської схеми російського визвольного руху. Та важливо, що в даному разі все ж

йшлося і про необхідність глибокого дослідження поглядів не тільки видатних «прогресивних» російських мислителів, а й менш відомих представників суспільної думки різних ідейних течій, у тому числі й «консервативной и реакционной идеологий». Хоча це й було потрібно лише для розкриття їхньої «негативної сутності», все ж збільшувалися можливості для пом'якшення оцінок, розширення тематичного, персонологічного спектру.

Програмні статті та дискусії, що розгорталися на сторінках офіційних фахових видань, також були покликані спрямувати історіографічний рух у правильне русло. Причому водночас спостерігалось і утворення певного полемічного поля, різноманіття підходів у трактуванні цілого ряду проблем соціально-економічної історії, зокрема, представниками «нового напрямлення»[1678, с.350], лунали заклики до науковості, об'єктивності, історизму[1126, с.74; 1794; 1828, с.406], і жорстко визначався єдино правильний ракурс наукових студій настійливими нагадуваннями дотримуватися ленінської концепції історичного розвитку Росії.

У розробці історії дореформеної доби провідними були вже утверджена раніше проблема кризи, розкладу феодально-кріпосницької системи і генези капіталістичних відносин та концепція «революційної ситуації». У підготовленій Інститутом історії АН УРСР і опублікованій 1958 р. праці «Основні проблеми розвитку історичної науки в Українській РСР», якою «вперше здійснені масштабне планування й широка координація дослідницької роботи в республіці»[1824, с.32], одним з трьох найважливіших напрямків, що потребували негайних зусиль українських вчених, значився «розклад феодально-кріпосницької системи і розвиток капіталістичних відносин на Україні в другій половині XVIII – першій половині XIX ст.»[1621, с.5]. Інтерес до цього періоду історіографами пояснювався, крім наявності джерельної бази, саме прийнятим датуванням процесу генези капіталізму[1630, с.202]. Причому з кінця 1950 – початку 1960-х рр. увага істориків з проблем виникнення мануфактурної промисловості, первісного нагромадження, формування пролетаріату, всеросійського ринку переключилася на аграрний аспект, на дослідження соціально-економічних стосунків на селі[1630, с.187, 193].

Цьому сприяла робота створеної ще у 1950 р. при Інституті історії АН СРСР Комісії по історії землеробства, яка здійснювала серійні видання «Материалы по истории земледелия СССР», «Материалы по истории сельского хозяйства и

крестьянства», а також симпозиуми з аграрної історії Східної Європи, де розпочалася реальна дискусія та визначалися найголовніші проблеми, що потребували колективної уваги істориків-аграрників[1390, с.15; 1992; 2063]. Крупною історіографічною подією стало започатковане 1959 р., видання під редакцією М.М. Дружиніна багатотомної праці «Крестьянское движение в России в XIX – начале XX века». Протягом 1959 – 1968 рр. вийшло десять томів цієї «дружининської» документальної серії[1930, с.606]. Привертали увагу до аграрної проблематики й дискусії кінця 1950 – початку 1960-х рр. з питань розшарування селянства, розкладу феодалізму та генези капіталізму[1630, с.193–201; 2064]. Та, попри розворот у бік аграрної складової проблеми кризи та розкладу кріпосницької системи, аграрні відносини досліджувалися набагато менше, «практически их целостная характеристика содержалась лишь в учебной литературе и в общих курсах. ...Специально изучались главным образом классовая борьба и освоение окраин страны»[1630, с.187, 201].

Ленінська концепція «революційної ситуації» активно почала впроваджуватися дослідницькою групою, створеною в січні 1958 р. при Інституті історії АН СРСР під керівництвом академіка М.В. Нечкіної і невдовзі стала пануючою, особливо у вивченні історії суспільної думки та публіцистики 50 – 60-х рр. XIX ст.[1835, с.4]. Явище, за спостереженнями М.В. Нечкіної, до 1940-х рр. непомічене ні в науковій, ні в навчальній літературі[1591, с.505, 506; 1592, с.347, 351], тепер було покликане стати «окулярами», крізь призму яких розглядалася передреформена Росія.

Тематичне ж наповнення концепту було зафіксовано розвідкою Н.І. Мухіної, де методом бібліографічної статистики узагальнювалися студії з даної проблеми від кінця 1917 р. по квітень 1959 р. Автор представила основні блоки, які охоплювали праці з економічної історії, історії масового та суспільно-політичного рухів, реформи 1861 р., культурних явищ, кризи урядової політики, самої революційної ситуації тощо. Із застереженням про певну обмеженість обраного методу, робився висновок про можливість визначити тенденції задля заповнення у подальшому виявлених лакун. У даному контексті важливо зазначити, по-перше, значне домінування праць з історії суспільного руху (70 %). Сюди увійшли дослідження з історії публіцистики, революційного, ліберального, національно-

визвольного рухів. Переважна більшість цих робіт (665) стосувалася поглядів та ідеології Чернишевського (341 позиція), Добролюбова, Герцена, Огарьова, лише вісім – ліберального руху та жодної – «реакционного движения и идеологии»[1580, с.527]. На другому місці із значним кількісним відривом стояли роботи з історії реформи 1861 р. (142). По-друге, показовою була й «картина географического распределения сил советских историков» – у Москві та Ленінграді було видано 1187 праць. На другому місці з 94-х міст опинився Київ (усього 62 позиції). Крім столиці України, до переліку також потрапили Харків (17 позицій), Одеса та Львів (по 7), Дніпропетровськ (4), Ужгород та Чернігів (по 1). Це говорить у цілому про незначну увагу українських фахівців до історії першої половини ХІХ ст. Щоправда, у даній статті враховувалися тільки російськомовні твори.

Майже директивний характер методологічних рекомендацій у вивченні проблеми «революційної ситуації» доволі яскраво демонструє стаття М.В. Нечкіної 1961 р.[1590], якою каналізувалися в необхідне річище дослідження, зокрема, реформи 1861 р., що була одним з центральних сюжетів даної концепції. Встановлювався досить жорсткий канон і щодо послідовності викладу подій, і щодо оцінок. Наскільки вкоріненими вже на початку 1960-х рр. були основні положення даної концепції засвідчує відкритий лист М.М. Дружиніна до Франко Вентурі, де не тільки категорично заперечувалася оцінка Селянської реформи як «великої», а й суттєво уточнювалися мотивації інтересу радянського академіка до історії селянства. Ця реформа не могла надихнути М.М. Дружиніна, як припускав Вентурі. Адже, незважаючи на те, що вона дійсно може сприйматися як рубіж двох епох, «...и показания современников, и данные правительственных обследований, ...и богатая исследовательская литература давно сорвали ореол «величия» с актов 1861 г.». Інтерес же до історії селянства виник у радянського науковця «под непосредственным влиянием крестьянского движения»[1163, с.183].

Ступінь засвоєння українськими істориками концепції революційної ситуації проаналізував В.Г. Сарбей, звернувши увагу як на досягнення, так і на прогалини, недоліки. До останніх учений відніс млявість дискусій щодо хронологічних рамок даного феномену, нерівномірність розробки ознак революційної ситуації, нехтування ленінськими зауваженнями при вивченні діяльності «великих революціонерів, і серед них Т.Г. Шевченка», спрощення або модернізацію методологіч-

них положень класика, перекручення думок вождя, вибіркоче, довільне цитування, зміну цитат, коли, наприклад, дворяни, що вимагали від уряду політичних реформ, у першому томі двотомника «Історія Української РСР» (1967 р.) перетворювалися на «широкі громадські кола». Зауваження щодо звуженого трактування ленінських положень пролунали й на адресу М.Н. Лещенка, В.П. Теплицького, Д.П. Пойди, монографії яких і до цього часу становлять базове історіографічне підґрунтя багатьох досліджень з історії Селянської реформи в Україні. Причому В.Г. Сарбей трактуючи ленінські твори, ніби прикриваючись «методологічними вказівками» вождя, продемонстрував доволі широке розуміння проблем вивчення передреформеної та пореформеної історії та показав у якому напрямку могла б рухатися українська історіографія за сприятливих обставин. Історик підкреслив і надмірність уваги українських фахівців до історії класової боротьби [1806, с.146].

Для В.Г. Сарбея «революційна ситуація» не була абстракцією. Під її маркою розумівся насичений переломний період, який потребував всебічного студіювання: «Як і люди 50 – 60-х років ХІХ ст., так і весь комплекс подій і явищ, які становлять загальне поняття революційної ситуації того часу, очевидно, виходячи з ленінських настанов, вимагає вивчення і попереднього, і наступного ходу історичного процесу» [1806, с.153]. І, головне, тісно пов'язуючи революційну ситуацію з ліквідацією кріпосного права, вчений важливою складовою проблеми вважав кризу «верхів», кризу «пануючого класу». Він наполягав на необхідності спеціального її аналізу, тобто, на дотриманні ленінського методологічного зауваження щодо конфлікту дворянства з самодержавством, висловленого в праці «Гонители земства и Аннибалы либерализма». Сутність його полягала у прагненні еліти обмежити абсолютну владу монарха за допомогою представницьких установ. «Про цей конфлікт, – зазначав історик, – в українській радянській історіографії немає жодної розвідки» [1806, с.142]. На жаль, немає її і до цього часу.

Зрозуміти, яку частку в дослідженні дореформеної доби становили праці українських істориків та в якому напрямку просувалося вивчення соціально-економічної історії та історії суспільної думки, дозволили масштабні п'ятитомні «Очерки истории исторической науки в СССР» [1626–1630], що були відображенням образу офіційної науки і своєрідним узагальненням розвитку радянської історіографії [1359, с.63], а також численні історико-історіографічні підсумки дося-

гнень за окремі періоди, на окремих крупних напрямках, «актуальні проблеми», написані як російськими, так і українськими істориками. Не зупиняючись детально на характеристиці кожної окремої роботи, виділю лише спостереження, важливі в контексті даної теми. Спочатку ж зазначу, що історико-історіографічна продукція як другої половини 50 – початку 70-х рр., так і наступного етапу – **початку 1970 – кінця 1980-х рр.** – у змістовній частині щодо проблем дисертації мало чим відрізняється, що виправдовує її узагальнену характеристику.

Можна говорити, що цей етап, особливо з другої половини 1970-х рр., відзначався історіографічною асиміляцією, якій піддалися й радянські дослідники і в перших рядах фахівці з всесвітньої історії. Не випадково сучасні історіографи, перелічуючи новації періоду «історіографічного плюралізму», поряд з французькою історією ментальностей, британською та північноамериканською психоісторією, новою німецькою соціальною історією, американською інтелектуальною історією, називають російську школу історичної антропології[835, с.44; 1122, с.8; 1667, с.26]. Майже не відставали радянські русисти й від засвоєння світовою історичною наукою нових «технологій», що підтверджують, наприклад, роботи, виконані з використанням ЕОМ, збірники «Математические методы в исторических исследованиях», що було яскравим проявом «ідеології професіоналізму», все більш популярної з 1970-х рр. в умовах «сниження тона», «расшатывания «ментальных опор» марксизма», коли починалося «постепенное восстановление общности в духовном развитии России и Запада»[1356, с.61–62].

Одним з перших у радянській медієвістиці почав застосовувати кількісні методи дослідження Ю.Л. Безсмертний. Він також сприяв поширенню в радянській історіографії проблематики соціальної історії (в тому смислі, як вона розумілася французькими істориками 60-х рр.), знайомив вітчизняних читачів з роботами західних фахівців, школи «Анналів» через огляди в часопису «Средние века», реферативні збірники[1355, с.129, 130, 153]. На українському матеріалі у 1970-х рр. на Федоровських читаннях у Москві Я.Д. Ісаєвич показав, як необхідно застосовувати нові у той час методи соціальної історії[1885, с.128]. Такі напрями, як «неофіційна медієвістика»[818, с.357; 1089, с.466] та Московсько-Тартуська школа семіотики, натхненником і лідером якої був Ю.М. Лотман[1233, с.13–14], стали не тільки символом тематичного та методологічного оновлення, а й того як

радянські вчені-гуманітарії «своими тропами» поверталися «на большак мировой культуры»[876, с.16]. Важливим для даної теми можна вважати і появу в 70-х рр. критичних рецензій відомого знавця епохи «освіченого абсолютизму» С.М. Троїцького на праці американських вчених Р. Джонса та М. Раєва з історії російського дворянства XVIII ст., з рядом положень яких рецензент змушений був погоджуватися[1917; 1919]. Своєрідною відповіддю зарубіжним колегам були праці з історії дворянства самого С.М. Троїцького[1914–1916; 1918].

Сучасні історіографи відзначають, що з другої половини 50-х рр. було започатковано урізноманітнення контактів вітчизняних істориків, у тому числі й через участь у міжнародних конференціях[1435, с.428; 1767, с.28], що розширювало наукові горизонти. Однак це мало позначилося на працях українських учених, які не завжди відповідали належному рівню навіть радянської історіографії[1078, с.58; 1375, с.120]. Усвідомлення «відставання від загальносоюзного рівню» в розробці історії «феодальної формації на Україні» та історії капіталізму відчували й самі українські історики, констатуючи відсутність монографій, скорочення кількості робіт, у той час як у цілому по країні тут досягнуто значних успіхів[1029, с.144; 1052, с.39; 1540, с.14–15]. У зв'язку з цим лунали заклики більше уваги приділяти розробці актуальних проблем історії «періоду феодалізму й капіталізму», соціально-економічному розвитку, «класово-становим взаємовідносинам», «історії класової боротьби», археології тощо[944, с.46; 952; 1824, с.34, 37]. Як «слабке місце» досліджень з української історії сприймалася «недооцінка авторами того, що зроблено їх попередниками» та «відсутність аналітичних, глибоких оглядів використання джерел і літератури»[1801, с.4].

Найбільш широко проблеми історії феодалізму на Лівобережній Україні були поставлені В.О. Романовським. Крім іншого, він назвав як мало досліджені й такі, що потребують ретельного вивчення, проблеми формування крупних земельних володінь у краї, типів та форм господарства, форм землеволодіння, що встановилися в середині XVII ст. Все це, на думку історика, необхідно досліджувати не з формально-правової, а з економічної точки зору, оскільки «гораздо важнее изучение не различных юридических формул, определяющих характер владения маетностями, ...а отношения землевладельца и непосредственного производителя материальных благ»[1760]. Однак, заклики В.О. Романовського, який,

щоправда, після заслання до кінця життя працював у Ставрополі, як і його постановки, залишилися малопоміченими.

Певним підтвердженням «відставання» від загальносоюзних історіографічних стандартів можна вважати майже повну відсутність аналізу творів українських істориків в історико-історіографічних оглядах стану історичної науки в СРСР та підручниках з історіографії. Лише іноді називалися імена С.Я. Борового, І.О. Гуржія, В.О. Голобуцького, М.Н. Лещенка, А.З. Барабоє, С.М. Злупка, О.С. Коциєвського, С.А. Секиринського[1244, с.155, 211, 246; 1630, с.251]. Попри скоріш бібліографічний, ніж історіографічний характер «Очерков истории исторической науки в СССР», у розділі «Историография русского революционного движения и общественной мысли XIX в.» українські автори зовсім не згадувалися[1359, с.64]. Це можна сказати й про статті, присвячені досягненням радянської історичної науки у дослідженні історії феодалізму та капіталізму[1329; 1393]. Аналіз стану розробки в другій половині 1970-х рр. соціально-економічної історії, історії культури та суспільної думки XVIII – XIX ст. також обійшовся майже без праць з історії України[1230; 1330; 1388; 1650]. З історії селянства та робітничого класу даного часу не названо жодної роботи, чого не можна сказати про монографії з історії Білорусі, Литви, Молдавії, різних регіонів Росії.

Зрозуміло, у порівняно коротких нарисах важко було обійняти все, що зроблено в рамках величезного цеху радянських істориків. Але у спеціальній розвідці, де представлялися праці другої половини 1970-х рр. з основних проблем історії народів СРСР, зокрема, історії селянства, аграрних відносин, класової боротьби, не вказано жодної з історії України «епохи феодалізму», а з соціально-економічної історії «періоду зародження капіталізму» є посилання тільки на одну монографію про економічні зв'язки Північної Буковини з Росією та Наддніпрянською Україною у XIX – на початку XX ст.[834]. З досліджень революційній ситуації у бібліографічно-статистичній розвідці Н.І. Мухіної за 1917 – початок 1959 рр. також не названо жодної по Україні, хоча інші союзні республіки згадувалися[1580, с.525]. Тематичний розпис всіх статей за 1960 – 1986 рр., які публікувалися у збірниках «Революционная ситуация в России в 1859 – 1861 гг.», також містить лише три розвідки з українською тематикою[1890].

На жаль, і спеціальні огляди української історіографії не надто інформативні щодо вивчення ранніх періодів історії. Зокрема, А.Г. Шевелєв, підсумовуючи успіхи за 1970 – 1974 рр., у першу чергу підкреслював пріоритет розробки історії радянського суспільства[1999]. Очевидно, сприймаючи таку ситуацію як цілком нормальну, історик фактично ще раз зафіксував хронологічний перекис у розробці історії України, на який і до цього звертали увагу, зокрема, Ф.П. Шевченко, аналізуючи стан справ з «Українським історичним журналом» на засіданні дирекції Інституту історії АН УРСР та Інституту історії партії при ЦК КПУ 1964 р.[1107, с.11]. На думку О.І. Гуржія та О.М. Доніка, з 1972 р. «ухил часопису в бік сучасної тематики став неминучим», а переваги в публікаціях з історії середньовічної України були на боці історії «класової боротьби трудящих мас проти гнобителів»[1107, с.12–13]. Не випадково, в історико-історіографічних працях українських учених аналізу досліджень з історії України другої половини XVIII – першої половини XIX ст. також відводився мінімум їхнього загального обсягу.

Як показовий приклад можна назвати «Историографию истории Украинской ССР»[1245, с.140–153]. Історіографічному осмисленню дореформеного періоду тут було присвячено трохи більше 13 сторінок, на яких умістилося лише дві рубрики, що представляли основні наукові напрями – «Историография разложения и кризиса феодально-крепостнической системы в первой половине XIX в.» та «Историография общественно-политического движения и классовой борьбы на Украине в первой половине XIX в.». По-перше, в переліку літератури тут домінували дослідження загальноросійського масштабу (В.І. Семевський, В.С. Іконніков, О.О. Корнілов, В.Й. Ключевський, І.І. Іванюков, О.І. Левицький, Є.А. Мороховець, П.І. Лященко, П.О. Хромов, С.Г. Струмилін, М.М. Дружинін, О.І. Дружиніна, М.В. Нечкіна, П.А. Зайончковський, І.Д. Ковальченко та інші). Серед них губилися нечисленні розвідки з української історії. По-друге, з монографій по соціально-економічній історії України дореформеного часу більш-менш розлого представлені лише праці І.О. Гуржія, а також О.О. Нестеренка, І.С. Слабеєва, Л.Г. Мельника, Т.І. Дерев'янкіна з історії промисловості, з історії класової боротьби – І.О. Гуржія, В.П. Теплицького, М.Н. Лещенка та ще декількох авторів статей з історії боротьби селян в окремих регіонах, переважно на Правобережжі. Історія суспільно-політичного руху презентувалася переліком до-

сліджень ідеології декабристів, кириломефодіївців, переважно з акцентом на причетності до них Т.Г. Шевченка, та інтересом до справ України В.Г. Белінського, О.І. Герцена, М.П. Огарьова, М.Г. Чернишевського. По-третє, на відміну від попередніх історико-історіографічних творів, в «Историографии...» знайшлося місце для концепту «крестьянский вопрос», який визначався як «центральный в социально-экономической и политической жизни страны»[1245, с.147, 153]. І хоча пояснення змісту селянського питання були зовсім відсутні, однак, судячи з тексту та довідкового апарату, воно фактично ототожнювалося з історією селянства, у якій найважливішою складовою була класова боротьба.

У контексті теми становить інтерес огляд історіографії падіння кріпосного права, виділений в окремий сюжет. Його автор М.Н. Лещенко, відкинувши зайву скромність, основну увагу приділив аналізу власної монографії, лише згадавши дореволюційних попередників і в декількох реченнях обмовившись про роботи В.П. Теплицького та Д.П. Пойди[1245, с.155]. Попри констатацію того, що «проблема падения крепостного права в советской историографии изучена обстоятельно», тут було виявлено й «некоторые вопросы нуждающиеся в дополнительном, более глубоком исследовании»[1245, с.156]. На жаль, перелік питань був досить обмеженим і стосувався переважно історії реалізації Селянської реформи.

Більш деталізовану картину допомогли б отримати проблемно-історіографічні дослідження. Але, як зауважив В.Г. Сарбей, підсумовуючи розвиток української історіографії за 70 років радянської влади, «проблемні історіографічні дослідження ...не набули в Українській РСР системного характеру і цілком визначалися особистими уподобаннями вчених»[1803, с.132]. Нарис С.І. Крандієвського[1378], за назвою дотичний до проблем дисертації, виявився не надто інформативним. Тому рівень інтенсивності вивчення селянського питання, його можливі сюжетно-тематичні домінанти з'ясовувалися за проблемно-історіографічними оглядами радянських русистів, що почали систематично з'являтися з 1960-х рр. як результат серйозного емпіричного накопичення та диференціації історичного знання.

Селянська реформа 1861 р. як центральна в контексті першої «революційної ситуації» була осмислена в ряді проблемно-історіографічних розвідок, у першу чергу П.А. Зайончковського, Б.Г. Литвака. Л.Г. Захарової[1199; 1213; 1442]. Не

вдаючись у деталі аналізу, оскільки це неодноразово робилося істориками Селянської реформи, зауважу лише, що історіографічна канва цих творів майже збігається. Це ж стосується й оціночних та теоретико-методологічних моментів. У контексті проблем дисертації важливо, що у вказаних історіографічних розвідках, по-перше, не тільки не названо студій з історії селянського питання, а й відсутнє саме це словосполучення. По-друге, однією з ознак змін в історіографії проблеми вважалось збільшення регіональних досліджень, які проводилися на місцевих архівних матеріалах, на необхідності чого, до речі, ще 1941 р. наголошував Є.А. Мороховець [1575, с.3]. По-третє, в поле зору історіографів потрапили і українські матеріали. Але серед найбільш ранніх фігурувала лише одна з робіт А.В. Флоровського «Воля панская и воля мужицкая. Страницы из истории аграрных волнений в Новороссии. 1861 – 1863», віднесена П.А. Зайончковським до краєзнавчих розвідок. Б.Г. Литвак же зупинився на ній більш розлого, підкреслюючи «завидную трезвость» аналізу джерел з одеських архівів. Інші роботи О.В. Флоровського, також написані на їх основі [1942–1944], чомусь, не згадувалися. Відзначаючи «преобладание тематики крестьянского движения в период реформы» в українській науці, історіографи вказували на дисертацію М.І. Белан та статті Ю.Я. Белан, М.М. Максименко, Д.П. Пойди. Помітною подією не тільки для української історичної науки вважалася монографія М.Н. Лещенка. Л.Г. Захарова ж не згадала жодного твору українських авторів. Це можна сказати і про спеціальні проблемно-історіографічні узагальнення з історії класової боротьби та суспільно-політичного руху [1836; 1931; 1932].

Потрібно також звернути увагу на один важливий для історіографічних начерків 1960-х рр. симптом. Підкреслюючи пріоритетність дослідження економічної історії, історії класової боротьби, визвольного руху, становища робітників і селян, вчені все частіше наголошували на необхідності уникати спрощення, виявляти різноманітні причини історичних явищ, що потребувало заповнення лакун [1329; 1330, с.391], на розробці цілого ряду проблем, до яких відносили й «идеологию господствующих классов» [1198, с.166], «кризис верхов», «идейный кризис дворянства», «либеральное движение, борьбу различных группировок внутри господствующего класса» [1836, с.122, 131]. Історикам реформи 1861 р. рекомендувалося «провести сравнительный анализ многочисленных индивиду-

льных и групповых проектов освобождения крестьян и проектов губернских комитетов с данными уставных грамот по имениям этих же помещиков для выяснения истинной картины удовлетворения как классовых, так и личных интересов помещиков реформой 1861 г.»[1442, с.120].

У вивченні різних ідейних напрямів на кінець другого історіографічного періоду суттєвих зрушень не відбулося[1890]. Упорядники збірки «Общественная мысль: исследования и публикации» також підкреслювали, що «недостаточно изучены не только мыслители славянофильского круга, представители охранительного консерватизма, но и революционеры-демократы»[1624, с.4]. Та селянське питання, хоча й підпорядковане вирішенню центральних проблем, продовжувало досліджуватися радянськими істориками як в явному, так і в «прихованому» вигляді[864]. Відчутною була і потреба хоча б утилітарно повернути дворянську складову селянського питання. Особливо в контексті розробки історії Просвітництва, суспільної думки, внутрішньополітичної та економічної історії селянське питання іноді ставало центральним сюжетом, предметом переважної дослідницької уваги[1548; 1556; 1557; 1808; 1875; 1958; 2049]. Однак більшість з цих праць напряду не належать до історії України. Та без них навряд чи можливе розуміння рівню інтенсивності вивчення селянського питання, визначення його структури, домінант, які закріпилися 1960 – 1980-і рр.

Позиції радянських істориків, де тема кріпосного права та становища селян була одною з центральних, у концентрованому вигляді висловлені в монографії М.Т. Белявського «Крестьянский вопрос в России накануне восстания Е.И. Пугачева», в якій доводилося, що вся політика Катерини II «была направлена исключительно на сохранение и укрепление крепостничества в самых жестких его формах»[1269, с.327]. Проте книжка присвячена в першу чергу розгляду того, як народжувалися в Росії антикріпосницькі визвольні ідеї з метою з'ясування місця і ролі першого етапу її формування в загальному процесі історії «передової» суспільно-політичної думки та у виникненні революційної ідеології, революційного руху в країні. М.Т. Белявський не вдавався до роздумів щодо змістовного наповнення «селянського питання». Але з поставленої ним задачі – «рассмотреть, как проходило обсуждение вопроса о правах дворян, крепостном праве и положении крестьян на первом этапе формирования антикрепостнической идеологии

в России» – зрозуміло, що в цей концепт включалася проблема дворянства, селянства та кріпосного права переважно в ідейному вимірі[889, с.8]. Причому інтерес до селянства не обмежувався тільки поміщицькими підданими.

Доволі розлого ставилася і дворянська проблема. Головний предмет уваги історика – формування антикріпосницької думки – розглядався на тлі дещо ширшої панорами ідейної ситуації 60 – 70-х рр. XVIII ст., у порівнянні з позиціями «охранительного» напрямку. Важливі також і пояснення М.Т. Белявського щодо трактовки поняття «антикріпосницький», використовуючи яке автор не звужував його зміст лише до обов'язкових закликів знищити кріпосне право. Труднощі філігранного розподілу ідейних позицій долалися шляхом проведення «разграничительной линии» за принципом: вони першими виступили на захист трудового народу[889, с.354]. М.Т. Белявський також наголошував на близькості поглядів «охранителей» М.І. Паніна, Д.О. Голіцина, І.П. Єлагіна, М.М. Карамзіна та «антикріпосників» М.І. Новікова, Г. Короб'їна, О.Я. Полєнова, Я.П. Козельського, закликаючи повернутися до теорії «єдиного потоку», до того, що «все они (названі герої – *Т.Л.*) оказываются “либеральными дворянами”, идущими за Екатериной II и её “Наказом”»[889, с.352]. Отже, в історії суспільної думки, хоча й без декларацій, селянське питання виявлялося тісно пов'язаним з дворянським.

У докторській дисертації А.Г. Болебруха[929] селянське питання також виступає скоріш не метою, а засобом, зокрема, для вивчення ідеології Просвітництва в Росії. Хоча вчений спеціально не зупинявся на трактуванні селянського або аграрно-селянського питання, на проблемі його структури, однак очевидно, що тут, як і в роботах інших істориків[1161; 1973], йшлося про проблеми кріпосного права і його ліквідації. У складний за внутрішньою структурою історіографічний нарис було включено дослідження з історії селянства, починаючи з І.Д. Беляєва, з історії кріпосного права, селянського та суспільного рухів, суспільної думки, Просвітництва, з персоналістики і, головне, праці, де йшлося про обговорення подальшої долі кріпосництва. Тут подано також детальну характеристику окремих етапів розробки тих чи інших складових теми, що дозволяє не тільки уявити хід думки в той чи інший історіографічний час, а й не вдаватись до повторів.

Важливо відзначити, що, хоча предметом дослідницької уваги була переважно «передова суспільно-політична думка», за мету бралася вивчення процесу

диференціації течій у російській суспільній думці межі XVIII –XIX ст.[929, с.13]. У полі зору опинилися і «просвітителі», і «буржуазні реформатори», і «консерватори», тобто, представники тих основних ідейних напрямів, які виділялися в тогочасній радянській історіографії. Причому «консерваторам» і «дворянської класової доктрині», які за твердженням вченого до цього майже не досліджувалися, було відведено багато місця[929, с.44, 129]. У такий спосіб фактично прозвучала проблема «дворянство та селянське питання», але на російських матеріалах без виділення регіональної, у тому числі української, специфіки. Українські сюжети взагалі не були центральними для автора. Показово, що у доволі розлогіх історіографічній частині дисертації немає праць українських фахівців, скоріш з причин відсутності дотичних до проблеми. А у своїх оцінках персоналій, зокрема, В.Н. Каразіна, А.Г. Болебрух солідаризувався не з українськими (А.Г. Слюсарський, Л.А. Коваленко, А.М. Чабан), а з російськими радянськими вченими, на що звернув увагу і М.А. Руднєв[1772].

Отже, фініш української радянської історіографії у вивченні селянського питання, ширше, аграрної історії, історії суспільної думки, мало чим відрізнявся від стартових позицій. Попри доволі значні досягнення істориків у загальносоюзному масштабі, і не спадаючу актуальність проблеми, дослідження її, у всякому випадку в сприйнятті вітчизняних історіографів, не склалося в окремий напрям, на відміну від, скажімо, критики «буржуазних і буржуазно-націоналістичних фальсифікаторів історії України»[1803, с.132], яка розгорнулася «як ніколи раніше, широким фронтом» саме наприкінці 1980-х рр. Це пояснюється і браком досліджень теоретико-методологічного характеру[1079; 1219, с.192–193].

1.3. Історіографія проблеми в умовах легітимації ідейно-наукового плюралізму

Початок третього історіографічного періоду, який з 1990-х рр. триває до наших днів, співпадає з серйозними суспільно-політичними змінами, про вплив яких на різні сфери життя суспільства, в тому числі й на історичну науку, вже доволі багато сказано, хоча точно вловити і визначити момент завершення доби радянської історіографії непросто[1802, с.114; 1805, с.51–69; 1845]. Науковці, активно розмірковуючи над новими історіографічними реаліями, намагаючись визна-

чити основні тенденції та описуючи їх у термінах «націоналізація», «інтернаціоналізація» науки тощо, розкриваючи механізми цих процесів, водночас говорять про можливість подати лише загальні уявлення про багатошаровий історіографічний інформаційний потік, про передчасність глибокого аналізу пострадянської історіографічної ситуації, про необхідність для цього певної дистанції, про можливість вести мову не про рівень своєї науки загалом, а лише навколо конкретного предметного приводу [896, с.57; 1062, с.7–11; 1287; 1340, №3, с.101]. Частково погоджуючись з цим, все ж вважаю необхідним, саме з такого *предметного приводу*, під кутом зору повного образу «селянського питання», зафіксувати ідейно-тематичні зсуви на новому витку «інтелектуальної спіралі» [1991, с.23].

Вище вже зверталася увага на певні відмінності ще в рамках радянської історичної науки у підходах і тематиці досліджень українських та російських фахівців. З розривом же історіографічного цілого варто говорити не просто про два потоки, а про окремі національні історіографії. І перед українськими, і перед російськими вченими в умовах «архівної революції», «інформаційного вибуху» поставали дещо схожі задачі – відкриття цілих пластів раніше невідомої історії [1340, №3, с.107]. Але, якщо російські історики-конкретники змушені були майже водночас і пропонувати нові концепції, моделі, й вдаватися до «простої реконструкції минулого», то їх українські колеги, якщо дотримуватися подібної термінології, повинні були зайнятися «конструюванням». Отже, якщо російські фахівці аграрно-селянської, ширше – соціально-економічної історії, «покаявшись» [1683, с.176], почали доволі швидко налагоджувати зв'язок із світовою гуманітарною наукою, орієнтуючись на її зразки, але не покидаючи вже зоране поле, то для українських істориків це був не просто час парадигмальних змін. Із цілком зрозумілих причин вони мушили відновлювати історіографічну тяглість, що неминуче повертало до традицій і, відповідно, «норм» кінця ХІХ – перших десятиліть ХХ ст. Долучення ж до надбань світової гуманітарної науки відбувалося переважно через «формування своєрідної *соборності національної історичної думки*» (курсив Я.С. Калакури – *Т.Л.*) [1267, с.446], тобто, шляхом ознайомлення з «діаспорною» історіографією, що пришвидшувало засвоєння «національної парадигми». Тому українські історики, попри декларації про необхідність взяти від марксизму все найкраще [1886, с.194], водночас радикальніше, ніж російські, роз-

риваючи з радянською історіографічною спадщиною та пріоритетною для неї тематикою, вкотре витрачали енергію не на перегляд, а на створення (відтворення) «великого нарративу», де переваги були за національно-визвольними змаганнями, суспільно-політичною складовою історичного процесу. В цей час знову «найголовнішим завданням українських істориків ...стало створення фундаментальної, по-справжньому наукової історії українського народу»[1267, с.433].

На початку 2000-х рр. Л.О. Зашкільняк, говорячи про «поки що слабку диференціацію української історіографії та її здобутків у відповідних напрямках чи методологічних школах», фактично писав про відсутність проблемної історіографії[1219а, с.6]. Серед узагальнюючих праць з української історіографії фахівці першочергово називають дві: колективну монографію за редакцією Л.О. Зашкільняка та курс лекцій Я.С. Калакури[1886, с.194], які з'явилися 2004 р. Оскільки в присвяченій сучасності лекції Я.С. Калакури, головним предметом аналізу було *відродження традицій національної історичної науки*, найкраще зафіксувалася ситуація в розробці дотичних до теми дисертації сюжетів у двох розділах колективної роботи історіографів – «Проблеми історії України XVI – XVIII століть» (автор А.Є. Заяць) та «Українське національне відродження XIX – початку XX століть у сучасній вітчизняній історіографії» (автори К. Кондратюк та В. Мандзяк). Сама назва останнього розділу підтверджувала, що соціальна, економічна проблематика не була пріоритетною, у всякому разі, з погляду історіографів межі XX – XXI ст.[1519]. Стосовно ж характеристики студій з історії XVIII ст. А.Є. Зайцем, то тут варто вказати на ряд моментів. По-перше, автор висловив задоволення відновленням інтересу до вивчення історії української станової еліти – шляхти і козацької старшини – в першу чергу працями В. Панашенко, О. Струкевича, В. Кривошеї[1222, с.141]. По-друге, із здивуванням він виявив, що «найменше уваги українські історики приділили найчисельнішій верстві українського суспільства XVI – XVIII ст. – селянству»[1222, с.149–150], на чому неодноразово наголошувала і В. Матях [1518, с.158; 1519]. По-третє, жодне з названих А. Зайцем досліджень не відноситься до Лівобережної України.

Все ж треба сказати, що в останні роки ситуація з «селянською» тематикою дещо змінюється. У всякому разі актуальність її дослідження на новому рівні у просторах Нової історії добре усвідомлюється, як і потреба розширення сюжет-

ного спектру за рахунок «різноманітних свідомісних аспектів та менталітету українського селянства»[1088, с.3; 1728, с.224]. Певні кроки в напрямку розробки історії селянства почали здійснюватися з 1993 р. у рамках наукових читань з питань аграрної історії України та Росії, присвячених пам'яті професора Д.П. Пойди[1253, 1254], а згодом Науково-дослідним інститутом селянства. Та все ж доводиться визнати справедливість оцінок В. Кравченка відносно сучасних студій з соціально-економічної історії[1375, с.144]. У недавніх історіографічних оглядах селянознавчих праць наголошується на суперечливості процесу оновлення, на необхідності додаткових зусиль для з'ясування цілого спектру проблем[938, с.180, 201]. І чи не єдиними роботами, де простежується обізнаність зі світовими тенденціями на цьому напрямку та прагнення адаптувати нові теоретико-методологічні підходи до українського матеріалу, називаються монографії О. Михайлюка, А. Заярнюка, Ю. Присяжнюка[936, с.196; 1693, с.226; 1694; 1691, с.288]. Фахівці з селянознавства також підкреслюють брак методологічних новацій та констатують майже повну непорушність традиції у вивченні цієї верстви[1567; 1708; 1709]. До того ж, історіографія селянства (ширше – аграрної історії) все ще залишається антиантропологізованою. І хоча головний редактор нарисів з «Історії українського селянства» підкреслив, що це актуальне видання, «аніскільки не схоже на попереднє», тобто, двотомник 1967 р., підданий критиці ще на сторінках «Українського історика»[857], як зауважив М. Яременко, «головний герой» тут представляється так, як і століття перед цим: ідеться передовсім про еволюцію соціальної структури селянства, себто про різні групи та зміни їхнього суспільно-економічного становища, посилення залежності від можновладців, поступове закріпачення etc»[2053, с.218]. Отже, в даному разі доводиться погоджуватися з думкою О. Забужко: «... нема сумніву, що історія українського села під Російською імперією ще не написана»[1195, с.318].

На мою думку, ситуація навколо XVIII – першої половини XIX ст. у певній мірі пояснюється історико-історіографічним сприйняттям творчої спадщини попередників, зокрема, О.М. Лазаревського, який знову перетворюється на «знакову постать української історіографії»[1016, с.63]. І тут виявляється цікава річ. Здавалося б, велика часова відстань сприяє переосмисленню зробленого істориком Гетьманщини з урахуванням підходів сучасного селянознавства. Та в ювілейних

статтях початку ХХІ ст. знову утверджується історіографічний образ історика-народника «навіть не стільки у сенсі його політичних імперативів, а в розумінні рушійних сил і ходу історичного процесу»[1016, с.62], сформований ювілейними матеріалами початку ХХ ст. Відповідно стереотип соціально-економічних відносин другої половини ХVІІ – ХVІІІ ст., сприйнятий від О.М. Лазаревського, не тільки не піддається уточненню, коригуванню, а, по суті, канонізується. Проаналізувавши працю «Малороссийские посполитые крестьяне», В.І. Воронов зробив справедливий щодо творчості О.М. Лазаревського – «один з кращих здобутків у науковому доробку вченого», – але, думаю, сумний для сучасної української історіографії висновок: ця праця, написана 1866 р., – «одне з найбільш ґрунтовних досліджень з історії українського селянства»[1016, с.52].

Концепція О.М. Лазаревського підтримується без ґрунтовних досліджень і лише ілюструється додатковим джерельним матеріалом, як, наприклад, в одній з останніх монографій О.І. Путра[1716, ч.1, с.181,184]. Ні «переконливий джерельний матеріал» історика, ні досить чітко з'ясовані «обставини появи величезних земельних володінь старшини», ні «методи, за допомогою яких вона (старшина – *Т.Л.*) неухильно збільшувала свої маєтності»[1016, с.51] практично не перевірялися і не перевіряються дослідниками. Тому і зараз уявлення про особливості соціальної ситуації у Гетьманщині останнього періоду її існування залишаються на рівні початку ХХ ст. А «відповідальність за повторне введення кріпацтва в Україні (після його тимчасової ліквідації під час Визвольної війни)» продовжує покладатися «не тільки на російське самодержавство, а частково й на українську козацьку старшину та дворянство». Ця теза О.М. Лазаревського вважається «абсолютно безперечною», «слухною й аргументованою»[1016, с. 50–51]. Виявляється, справа не в особливій соціально-економічній та суспільно-політичній ситуації, що виникла внаслідок Хмельниччини і до створення якої були причетні маси козаків, покозачених посполитих і шляхти, а лише у зосередженні в руках старшини всієї повноти військово-адміністративної та судової влади, яка дозволяла їм легко «перетворитися на панів».

Прикметно, що українські історики саме у зв'язку з О.М. Лазаревським заговорили й про Селянську реформу 1861 р. як про «вікопомну межу, яка розділила всю модерну російську минувшину на до- й пореформену епохи». Реформа знову

стала «Великою», посіла місце «десь поряд із такими незабутніми, знаковими явищами, як Громадянська війна 1861 – 1865 рр. у Сполучених Штатах Америки та революцією комунарів 1871 р. у Франції»; підкреслюється її вплив на «тектонічні зрушення в історичній свідомості сучасників», на «докорінне переформатування російського культурного простору»[2062, с.67–68]. Бажання показати значення та велич Великої реформи підштовхує й до досить незвичних визначень. Реформа 1861 р., виявляється, започаткувала «громадські, суспільні та культурні практики», які «складають унікальний візерунок» з «позитивістських та просвітницьких компонент» у творчості О.М. Лазаревського[2062, с.71].

Однак селянсько-дворянське питання на теренах Російської імперії у контексті тісно пов'язаної з ним проблеми 1861 р. поки що виглядає доволі туманно, в основному як не дуже чіткі постановки, як то у зв'язку з ювілеями Великої реформи, у нечисленних проблемно-історіографічних розвідках, дисертаціях[873; 1033; 1231; 1524; 1993], своєрідних «підсумкових» статтях, якими підводиться риска під попередньою традицією. Вони не засвідчують суттєвих зрушень, значною мірою закріплюючи існуючі оцінки («при проведенні аграрної реформи 1861 р. більша частина дворянства Чернігівської губернії наполягала на проведенні реформи з численними залишками кріпосницьких пережитків»[1616], хотіла «залишити недоторканою економічну залежність селянства від феодалів і гарантувати дворянству політичну перевагу в суспільно-політичному житті країни»[1491, с.77], «намагаючись зберегти своє привілейоване становище... дворянство у 1861 р. пішло на певні поступки селянству, надавши йому особисту свободу»[2045, с.131], «...будучи за суттю своєю суперечливою та обмеженою, націленою на консервування відносин феодального типу, реформа не змогла істотно поліпшити правовий стан положення селян»[994, с.219] тощо).

У присвяченому 140-річному ювілею Великої реформи номері «Українського селянина» за 2001 р. було вміщено небагато статей постановочного або ж історіографічного характеру. Найбільш позитивним у них є заклик «...визначити характер соціальних відносин» в часи реформ та враховувати регіональні особливості[1008, с.24; 1730, с.6]. Що ж стосується 150-річчя початку Великих реформ, то провідні українські фахівці, підбиваючи наукові підсумки та визначаючи задачі на майбутнє, все ще наголошують на необхідності «суттєвого коригування марк-

систсько-ленінської теорії реформи 1861 р.» і зазначають, що «чимало питань ще очікує на вдумливих та ретельних дослідників»[1725; 1726, с. 50;1727, с. 22]. Причому серед нагальних питань в основному називаються такі, що стосуються пореформеної доби і лежать у річищі селянознавства. Водночас прагнення до критичного переосмислення попередньої, у першу чергу радянської, традиції все ж підводить українських істориків до висновків, які розхитують існуючі стереотипи і відповідно вимагають продовження досліджень[1484]. Зокрема, це стосується положення про продворянський характер реформи, перебільшення ролі такого фактору як селянські рухи, що у свою чергу ставить питання правомірності концепту «революційної ситуації» або уточнення змісту поняття, необхідності більш чіткого визначення критеріїв при виділенні саме «антифеодальних» виступів, можливості розглядати реформу 1861 р. як «революцію згори»[2000].

Отже, очевидно, що проблема не забута і є надія, що серйозний розгляд історіографічної спадщини та синтез вже відомого матеріалу виведе згодом і на нові перспективи у вивченні не тільки самої Селянської реформи, а й інших, пов'язаних з нею сюжетів. Сподіватися на це дає підстави й усвідомлення істориками необхідності комплексного підходу до її вивчення зі з'ясуванням «ролі різних класів і соціальних груп у справі ліквідації кріпосництва», важливості селянської проблеми для внутрішньої політики Російської держави, «людського фактору»[928;1491;1620;1615;1645;1758;1814], студіювання не тільки національних, а й «соціальних ідей»[1990, с.33], консерватизму, до якого включається й «малоросійство»[1728, с.221].

Історія дворянства у постановочних нарисах, на жаль, цікавить спеціалістів з XIX ст. та історіографів переважно під кутом процесу «формування порозуміння українських дворян із імперським центром»[1990, с.33], соціальної психології «елітарних прошарків суспільства як носіїв повної інформації про соціокультурну спадщину нації»[1518, с.159], політичної культури[1352], або в контексті проблеми бюрократії і як складова селянського питання, соціально-економічної історії поки що українськими істориками не сприймається, що засвідчують огляди дорожку «флагмана» вітчизняної науки Інституту історії України[1520, с.124, 154]. Водночас у проблемно-історіографічних розділах дисертацій з історико-правових чи то суспільно-політичних аспектів історії дворянства автори не нехтують пере-

ліком праць попередників і з соціальних та економічних сюжетів, соціальної взаємодії у першу чергу по лінії: дворянство – селянство[1170; 1871; 1872]. Та все ж селяноцентричність проблеми «селянського питання» у вітчизняній історіографії поки що залишається незмінною. Аграрно-селянське питання продовжує ототожнюватися виключно з «історією селянства», «селянською проблемою»[935; 936]. Дворянство ж, як й інші соціальні групи, в аграрний простір не вписуються. Саме ж селянське питання також трактується доволі вузько, переважно як «принципи та методи ліквідації кріпосного права»[1491, с.77].

Історіографічна ситуація навколо селянсько-дворянського питання пояснюється також станом дослідження вітчизняної історії кінця XVIII – першої половини XIX ст. Обраний період, як і все українське XIX ст.[1026, с.101; 1728, с.218, 224; 1729, с.9;], виявляється і до цього часу малодослідженим, у чому переконують і спеціальні періодичні видання, збірники наукових праць, підручники, узагальнюючі праці з історії України, бібліографічні покажчики академічних видань з історії України, де нараховується щодо цього обмаль позицій[902; 995; 1516; 1659], якщо не брати до уваги дослідження з історії декабристського руху, Кирило-Мефодіївського братства, деяких інших суспільно-політичних сюжетів. З одного боку, даний період частково вписувався у так звану дореформу[1319, с.383] добу епохи феодалізму, визначену переважно першою половиною XIX ст. (до 1861 р.)[1003; 1100, с.3, 9; 1687], з другого, – в радянській історіографії тут мова йшла про час, «коли відбувався процес розкладу феодально-кріпосницької системи і поступового, в рамках цього ладу, що розкладався, розвитку капіталістичних відносин»[2059, с.3]. Для історії України, як і для історії Росії, він вміщувався в другу половину XVIII – першу половину XIX ст.[1103, с.3 та інші].

У традиціях же національно орієнтованої історіографії означена доба майже співпадає з так званим першим етапом «українського національного відродження», основний зміст якого визначається «збиранням спадщини», початками формування національної самосвідомості. Цікаво, що в контексті «великого наративу» цей феномен уявляється надто звуженим у часі. Обмеженість такого підходу не тільки відносно даного періоду, а й усього «довгого» XIX ст. вже підкреслювалася в науковій літературі. О.П. Оглоблин з цього приводу писав: «Таким чином, широка й повноводна ріка історичного процесу України переходила у вузь-

кий, хоч сильний і швидкий потік, за межами й осторонь якого залишалося майже ціле суспільне життя тогочасної України»[1606, с.5–6], тобто, історія станів загалом та провідної верстви (дворянства) зокрема, формування національного територіального та економічного організмів, культури, проявів соціальної активності тощо. У недавній історіографії подібні міркування висловив і Г.В. Касьянов: «...у нас ХІХ століття фактично перетворюється на історію «національного відродження», тоді як в рамках глобальних подій ХІХ століття – довгого ХІХ століття, те, що ми зараз називаємо «національним відродженням», було явищем маргінальним. Тобто, виокремлюється те, що було маргінальним і стає магістральною історією»[1601, с.177].

Отже, розглядаючи означений період у першу чергу під кутом зору суспільно-політичних рухів, українського національного відродження, сучасні історики не враховують, що найважливішим питанням суспільного життя, суспільної уваги, суспільної думки того часу було не національно-культурне, яке займало уми лише незначної частини «української інтелігенції», а «селянське питання», яке саме з кінця ХVІІІ ст. і на урядовому, і на суспільному рівні почало ставитися і активно обговорюватися. До речі, ті ж самі діячі національного руху до цього питання також ставилися не без значного інтересу[1692; 1974, с.124–126]. Водночас кінець ХVІІІ – перша половина ХІХ ст. стереотипно сприймається як доба, головним змістом якого був процес інкорпорації українських регіонів у систему Російської імперії, що найбільш повно представлено у монографії З. Когути «Російський централізм»[1335], яка справила магнетичний вплив і на зарубіжних, і на вітчизняних істориків[1279; 1280; 1352; 1490; 1543; 1622; 1749; 1789; 2070]. Показово, що хронологічно він дещо по-різному визначається вченими[1335; 1622, с.54; 1983; 1985; 1987]. Не підключаючись до дискусії з цього приводу, зазначу, що характерне звернення уваги переважно на політико-правовий, адміністративний та суспільно-політичний бік проблеми заважає з'ясуванню особливостей всього спектру інтеграційних процесів і не дає можливості повною мірою відчутти їх конкретний людський вимір, адже навіть тоді, коли дослідники вдаються до персоналогічного підходу, вся суспільна напруга доби подається крізь призму умовних і, гадаю, досить непевних і схематичних визначень на кшталт «традиціоналісти» та «асимілятори» (З. Когут), «реставратори» та «модерністи»[1026,

с.102]. Безоглядне сприйняття цих «інструментів», без критичної перевірки емпіричним матеріалом, на мою думку, зіграло із сучасними українськими фахівцями злий жарт. Історики активно «розселяють» діячів другої половини XVIII – першої половини XIX ст. по політичним «квартирам», навіть не помічаючи, що в такий спосіб і малоросійський генерал-губернатор, і військовий канцелярист, і архієпископ за простою опиняються в одній «кімнаті»[1700, с.317]. Зауважу, що на проблемність використання вказаних понять самим З. Когутом вже зверталася увага у науковій літературі[1184].

При такому підході випадає з поля зору і вся складність, різнонаправленість соціальних процесів. Зокрема, формування дворянської спільноти, яке почалося з 80-х рр. XVIII ст., фактично, водночас з падінням Гетьманщини, співпало з наступом на привілеї цього стану в імперії і початком його переродження[882; 1434; 1891], формування кріпосницького ладу тут супроводжувалося, хоча й повільними, модернізаційними процесами, а саме кріпосництво було одним з інструментів реальної модернізації, на що звертають увагу сучасні русисти[1082; 1265; 1271; 1342; 1503; 1558; 1562; 1565; 1595; 1673; 1712; 1761; 1849;]. На жаль, українські історики, за невеликим винятком[938; 981; 1055; 1397; 1690; 1921; 2013] ще майже не підключилися до вивчення періоду під таким кутом зору і задовольняються переважно здобутками радянської історіографії, яка також у певній мірі віддала данину моделі модернізації у дослідженнях генезису капіталізму[1102; 1116; 1539; 1538; 1587]. Показово, що, розглядаючи інкорпорацію Гетьманщини в систему імперії, сучасні російські дослідники, також обходять його економічну складову[1203]. Одною з причин цього могла стати відсутність відповідної наукової літератури, що опосередковано засвідчує А. Ріббер, який економічну інтеграцію України відніс до невідомих аспектів стосунків між центром і периферією Російської імперії[2070, с.372]. Можна говорити також не тільки про інкорпорацію, а й про широку українсько-російську інтеграцію, нові важливі зрушення в духовному житті, пов'язані зі зміною культурних епох, утворенням нової культурної ідентичності, у тому числі й станової[1554; 1790–1792], емансипацією дворянської культури та формуванням у середовищі соціальної еліти «індивідуальности, осваивающей свою суверенную частную территорию»[1505,

с.476], та інше. Як же переживався такий крупний соціальний зсув українським суспільством при вузькому погляді на період, залишається незрозумілим.

Сказане цілком відноситься і до інших національних історіографій[876, с. 25; 1724, с.168–169], і до зарубіжної україністики, де не склалася традиція вивчення соціально-економічної історії Нового часу, зокрема, кінця XVIII – XIX ст. Це підтверджують і бібліографічні огляди[819; 1030; 1410; 1892; 2069]. Показовим у даному контексті видається і анотований список рекомендованої, переважно англомовної, літератури, вміщений до відповідних розділів недавньої узагальнюючої праці з історії України Павла Магочія[1489, с.594–598]. Попри авторське зауваження, що «чимало англомовних праць присвячено соціально-економічному становищу українських земель у складі Російської імперії», значна більшість з названих робіт стосується «національного питання», «формування української національної ідеології», біографій видатних діячів національного руху, переважно Т. Шевченка, також П. Куліша, Марка Вовчка, І. Франка, М. Драгоманова та деяких інших. Історія дворянства, селянства, соціальних взаємовідносин, очевидно, випала з поля зору зарубіжних україністів, якщо не рахувати названої англомовної книжки Д. Бовуа про правобережну шляхту 1831 – 1863 рр. Дослідження з соціально-економічної історії дореформеного часу тут зовсім відсутні.

Сам текст праці П. Магочія у частині «Україна в Російській імперії» також не надто переобтяжений сюжетами з соціально-економічної історії, які до того ж персоналогічно майже не насичені. Не йдеться й про підготовку Селянської реформи, а її впровадження в Україні подано дуже лаконічно. Та, головне, що в цій новітній синтезі закріпилися традиційні для народницько-радянської історіографії положення про повне безправ'я селянства першої половини XIX ст., яке нібито, «окрім права на власні знаряддя праці», не мало жодних прав, про кріпосних як «живе рухоме майно», яке «коштувало менше, ніж худоба» і яке «можна було продати і купити як будь-яку річ»[1489, с.280]. Все це засвідчує, що зарубіжна україністика так само далека від сучасного селянознавства, як і «материкова», що дослідження з історії селянства не тільки не ведуться, але й не переглядаються давно сформовані уявлення. Не кажу вже про те, що стереотипи про українську кріпосницьку дійсність у значній мірі були побудовані на прикладах з російської історії, на основі скоріш не найкращої наукової продукції.

У контексті дисертації значний інтерес становлять доволі солідні історіографічні нариси, представлені сучасними російськими фахівцями. Наприклад, у монографіях Ю.О. Тіхонова, В.Я. Гросула піддано аналізу більшість вартісних досліджень, у тому числі й таких, що з'явилися у недавній час з історії російського селянства, сільського господарства, поміщицької та селянської садиби, проблем соціальної взаємодії, основ побутування кріпосного права і кріпосницьких порядків, формування громадянського суспільства та його взаємовідносин з владою тощо[1902, с.10–49]. Враховуючи ці огляди та постановки в цілому ряді історіографізованих досліджень вчених-русистів, відзначу тільки деякі важливі, з моєї точки зору, зміни у розробці проблеми селянського питання. Причому, ще раз підкреслюю положення про збереження тяглості в дослідженні соціально-економічної історії при суттєвому оновленні підходів та оцінок, що відбувалося як завдяки формуванню «единой историографии России»[1045], тобто, знаходженню точок дотику між російськими та зарубіжними, переважно американськими, русистами, так і завдяки орієнтації вчорашніх радянських дослідників на досягнення та підходи світової гуманітаристики.

Це виявилось вже на початку 1990-х рр. у роботі теоретичного семінару з аграрної історії під керівництвом В.П. Данілова, що знаменував орієнтацію російських істориків на надбання зарубіжного селянознавства. Вже перші його засідання були присвячені обговоренню праць провідних фахівців у цій галузі Дж. Скотта, Т. Шаніна. А матеріали та виступи учасників майже відразу публікувалися[1846–1848]. Новації у селянознавстві стосувалися й вивчення особливостей соціальної взаємодії, у тому числі й між селянством і дворянством. Зокрема, Л.В. Мілов уже в ході обговорення концепції Т. Шаніна, звертаючи увагу на особливість впливу природно-географічного та кліматичного факторів на економіку Західної та Східної Європи, наголошував на необхідності врахування, крім експлуаторської, й страхової функції поміщицького господарства, розрив з яким селянського господарства в пореформений період багато в чому пояснює різкий процес пауперизації колишніх кріпаків[1846, с.19].

Відчута потреба в оновленні, звичайно, не означає, що історіографічна інерція не давалася взнаки. Зокрема, «История крестьянства России с древнейших времен до 1917 г.», третій том якої з'явився 1993 р., ще не зазнала серйозних

змін. До речі, тут ще містилися й розділи про селян України, написані цілком у традиційному для радянської історіографії дусі[1248, с.568–587]. Але матеріали численних селянознавчих конференцій уже на початку 2000-х рр. демонстрували перехід на нову якість та значне розширення сюжетно-тематичного спектру досліджень[1111; 1249; 1250; 1762]. У контексті даної теми важливо, що російські історики вважають за необхідне за допомогою оновлення теоретико-методологічної та джерельної основи звільнитись від упередження проти самостійності селянської економіки та можливості специфічної селянської аграрної еволюції, відмовитись від характерного для попередньої традиції погляду на аграрний розвиток «как на постоянное приготовление деревни к революции», наголошують на необхідності вивчення господарського етосу, духовного життя головних учасників аграрних відносин[1794].

Значні зміни відбулися й у вивченні історії російського дворянства. Тут так само як у селянознавстві важливим був перегляд попередніх оцінок та розширення тематичного спектру досліджень. Причому історики все частіше наполягали відійти від образу «експлуататора» і не забувати, що «великая русская культура, которая стала национальной культурой и дала Фонвизина и Державина, Радищева и Новикова, Пушкина и декабристов, Лермонтова и Чаадаева и которая составила базу для Гоголя, Герцена, славянофилов, Толстого и Тютчева, была *дворянской культурой* (виділено Ю.М. Лотманом – *Т.Л.*). Из истории нельзя вычеркнуть ничего. Слишком дорого приходится за это расплачиваться»[1478, с.15, 28]. Подібні зауваження зробив і С.О. Шмідт: «В серьезных научных трудах не должно ограничиваться тенденциозно одноцветным изображением провинциальных помещиков последней четверти XVIII в. лишь как Скотининых и Простаковых; как и во второй четверти XIX в., не все походило на героев гоголевских “Мертвых душ”»[2016, с.307].

Розпочавши з синтезу попередніх досягнень[948; 954; 1272; 2017], російські вчені поступово перейшли до тотального «наступу» на соціальну еліту. Історія дворянства стала невід’ємною складовою чисельних міждисциплінарних «интеллектуаловедческих» конференцій у різних містах Росії[1753, с.397–398]. Потік праць з історії соціальної взаємодії дворянства та селянства, консолідації дворянської верстви, формування колективної самосвідомості, групових інтересів еліти,

групових ідентичностей стає все потужнішим. Історики, застосовуючи сучасний методологічний інструментарій, не лише вдаються до ревізії історіографічної традиції, а й значно розширюють проблемно-тематичне поле та джерельну базу досліджень[887; 983; 1044; 1113; 1136; 1127; 1232; 1262; 1302; 1342; 1504; 1751; 1960; 2035; 2038; 2050], намагаючись синтезувати макро і мікроісторичні підходи, різні погляди на історію – історію як закономірний процес, що саморозвивається та історію як своєрідність і неповторність окремих етапів, моментів, особистостей[1768, с.9; 1829].

Зауважу, що самі російські фахівці досить критично ставляться до цих зрушень. Зокрема, О.Б. Каменський констатував, що «историки-руссисты ...пока более вовлечены в теоретико-методологические дискуссии, чем в практическую работу по апробации новых подходов на материалах российской истории»[1273; с.413]. Та в світлі сюжетів даної праці особливо треба відзначити інтерес до вивчення психології дворянства означеного періоду, «мира мыслей», соціокультурних уявлень, життєвого укладу – побутові умови, освіта, традиції, розваги, тобто, того, що формувало поведінку, світогляд різних представників цього стану. В центрі уваги опинилося не тільки столичне, а й провінційне дворянство, не тільки аристократія, а й дрібне та середнє маєткове панство[1506; 1327; 1792; 2050].

Розширення тематичного спектру та методологічне оновлення підштовхнуло до усвідомлення безперспективності спроб зрозуміти ціннісні орієнтації економічного мислення дворянства, мотиви його господарської діяльності, рівень розвитку самосвідомості поміщика лише через приналежність до стану земле- та душевласників. Також важливо, що саме в контексті історії цієї верстви підважуються традиційні уявлення про характер соціальної взаємодії, виявляються фактори, які перешкоджали «возникновению представления об абсолютной зависимости крестьянского мира от феодала и в сознании податного сословия, и в сознании дворянства»[1502, с.136, 138–139]. Цікаво, що свій внесок на цьому напрямку зробили й деякі сучасні українські історики, праці яких скоріш можна вписати в контекст російської історіографії[1853–1855; 2065, 2067].

Якщо на початку 2000-х рр. серед праць сучасних русистів у галузі елітології студії правового та історико-культурного характеру переважали над соціально-економічними, то зараз можна говорити про зміну ситуації, у тому числі й у ви-

вченні співіснування вотчинного та селянського господарства в різних ракурсах[1342; 1546; 1840; 1902]. Щоправда, до повної гармонії ще далеко, оскільки поміщицьке господарство все ще досліджено набагато скромніше. Це стосується не тільки розробки таких аспектів, як врожайність хліба, динаміка дворянського підприємництва, стан поміщицького бюджету, а й способів забезпечення господарства робочою силою та її використання[1789, с.175]. У зв'язку з цим природним виглядає й уточнення змісту й переоцінка кріпосного права, кріпосницьких відносин. Не остання роль у цьому належить і перегляду усталених визначень історичної епохи, від чого значною мірою може залежати й дослідницький погляд на її зміст, окремі події та персоналії[1060, с.286; 1233; 1490; 1720; 1926; 2041].

Важливим для теми дисертації видається трактування істориками соціальної та економічної політики Катерини II і Миколи I, адже саме з цими російськими монархами традиційно асоціювалося зміцнення кріпосницької системи. Однак сучасні русисти у першу чергу з цими монархами пов'язують і початок формування громадянського суспільства в Росії, і формулювання та зміцнення ідеї емансипації. Аналіз стереотипів щодо катерининської політики досить детально здійснено О.Б. Каменським, який, по-перше, правління Катерини II вважає «эпохой внутривполитической стабильности, не означавшей застоя», а імператрицю «одним из самых удачливых русских реформаторов». Її реформи «носили созидательный, а не разрушительный характер»[1268; 1271, с.258]; по-друге, в оцінках «малоросійських справ» історик лаконічний. Щодо позицій «української» еліти у селянському питанні в Законодавчій комісії він вдався до розхожої думки: «казачья верхушка ...стремилась обрести равные права с русскими помещиками»; по-третє, селянське питання, якому Катерина II приділяла багато уваги, виходить у О.Б. Каменського за рамки кріпосницьких відносин.

Суттєвої корекції зазнали й оцінки царювання Миколи I. На цей час пропонується подивитися як на складну та суперечливу епоху, коли було багато зроблено для народної освіти, технічного прогресу, науки, журналістики, літератури[2011, с.22], створено різні благодійні організації, товариства, освітні, наукові установи, які «благополучно, во славу отечественной науки и культуры работали многие годы»[1721; 1892; 1949; 2003;]. Подібна точка зору висловлювалася й у дискусії на тему «Власть и интеллект в императорской России»[1081, с.45; 1501;

1773; 1774; 1777; 2004; 2005]. До речі, Р. Уортман саме Миколі I ставив у заслугу послідовне виховання в суспільстві поваги до закону, велику кодифікаційну роботу, налагодження системи підготовки юристів, впровадження юридичної спеціалізації в університетах, що сприяло поширенню ідеї про високий поклик служіння правосуддю[1926, с.105, 184]. Застосування різних ракурсів, точок огляду тієї чи іншої епохи в цілому не може не позначитися й на сприйнятті окремих явищ, подій, персоналій. Так, погляд на Росію як на «периферію» світосистеми дозволив Б.Ю. Кагарлицькому, демонструючи можливості «единой историографии России», по-іншому оцінити й реформаторську діяльність урядів, і стан російської економіки в дореформений період, і причини ліквідації кріпосного права, що стало, на його думку, не результатом внутрішньої кризи «помещичье-плантаторского хозяйства», а наслідком тиску на нього ззовні[1265, с.321].

І в контексті переоцінки різних епох російської історії, діяльності того чи іншого монарха, і самостійна проблема реформи в Росії ще у розпал «перебудови» набували особливого значення для дослідників[1556; 1557; 1808]. У першу чергу це стосується реформ 1860 – 1870-х рр., перегук з якими явно починає відчуватися в публікаціях кінця 1980 – початку 1990-х рр. Уже в статті Л.Г. Захарової 1989 р.[1217] проглядаються паралелі з сучасністю. «Гласність» та «демократизація» відносно передреформених років тут стають одними з ключових. Але, головне, що історик на вже добре відомому матеріалі розставила такі акценти, які суттєво підважували закріпленій образ подій. Реформа 1861 р. знову ставала «Великою», ставилася під сумнів роль селянських рухів, по-іншому визначалася «розстановка сил» перед 19 лютим, реформа була переворотом «згори» і Олександр II в ній відводилося почесне перше місце [1979, с.5; 2036], що іноді закидалося Л.Г. Захаровій у якості зауваження[1686, с.50]. Тут розхитувалася і думка щодо продворянського характеру реформи, яка була тяжкою не тільки для селян, «но в некоторой степени и для дворянства». Єдиним «переможцем» тепер називалася держава, яка «вышла из кризиса обновленной и усиленной». Також визнавалося, що дворянські депутати в Губернських комітетах, «не зависимо от позиций» (підкреслено мною – Т.Л.), «одинаково энергично нападали на присвоенную себе государственной властью роль арбитра в делах сословий». Це особливо важливо у даному разі, адже подібні зауваження уможливлювали погляд на

«противників» емансипації не під кутом зору протидії, а позитивної дії, що вело не тільки до зміни акцентів, а й до розширення персонологічного ряду, точніше, включення до «покоління реформаторів» і так званих «олігархів», «аристократів-конституціоналістів», «реакціонерів». Щоправда, такий погляд на реформу не виключав існування й інших оцінок[1670, с.143, 144].

Більш розгорнуто вже висловлені, та й інші, положення були озвучені Л.Г. Захаровою у США на міжнародній конференції 1989 р., матеріали якої вийшли окремою книжкою[1216], що мала вирішальне значення для подальшого вивчення проблеми, а також в інших статтях[1214]. На сторінках «конференційного» збірника отримали трибуну не лише російські, а й відомі зарубіжні вчені – «батьки», «діти», «онуки» американської русистики[1114; 1567; 1756], англійські, австралійські історики – А.Дж. Ріббер, Е. Глісон, Е. Кімбелл, Д. Філд, С. Хок, П. Готрелл, Д. Крісчн, – які добре знали не тільки радянську, а й світову історіографічну традицію, архівні ресурси обговорюваної теми. Тут по-іншому зазвучали вже добре відомі сюжети, зверталася увага на обійдені радянською історичною наукою теми, а також майже в кожній статті підводився історіографічний підсумок вивченню окремих аспектів. Узагальнюючий огляд історіографії був представлений Е. Глісоном[1045], який зупинився і на основних суперечностях між марксистською та немарксистською, в першу чергу американською, школами у вивченні Великих реформ. Усунення протиріччів вважав необхідним для формування «единой историографии России. На це «працювали» й проблемно-історіографічні огляди досягнень зарубіжної історіографії, численні російськомовні публікації праць вчених різних країн з історії імперського періоду Росії, міжнародні наукові форуми[847; 1863; 1701; 2026]. Ознаки синтезу підходів та результатів співпраці невдовзі почали чітко виявлятися, у тому числі й через індекс посилань, хоча «проблема отчуждения и изоляции еще сохраняет свою остроту»[1542, с.30].

У 2005 р. Л.Г. Захарова підбила своєрідний підсумок вивчення реформ як радянськими, російськими, так і закордонними вченими, представивши водночас власне бачення складних, спірних та недостатньо вирішених в історіографії проблем[1210]. Підкреслю найбільш важливі та принципові висновки відомого історика, зроблені з широкою опорою на студії неросійськомовних фахівців. По-

перше, термін «Великі реформи» визнається як найбільш точний. По-друге, солідаризуючись із західними істориками (Д. Філдом, Т. Еммонсом, Д. Байрау)[934], Л.Г. Захарова знову поставила під сумнів як причину ліквідації кріпосного права зростання селянських рухів та правомірність концепту «революційна ситуація». Центральному уряду, головне Олександрю II, відводиться першочергове значення. По-третє, автор, пославшись на точку зору П.Б. Струве, Б.М. Міронова, узагальнення повоєнної історіографії питання Е. Глісоном, а також на думку П. Готрелла[1045; 1071] відносно збігу реформ з економічним піднесенням у державі, підкреслила відсутність єдності у питанні об'єктивних соціально-економічних передумов ліквідації кріпосного права і закликала не поспішати з остаточними висновками. По-четверте, вченою не підтримується теза про проведення реформи в інтересах дворянства. На основі нових досліджень, зокрема, С. Хока[1952], піддаються критиці уявлення про грабіжницький характер реформи, які значною мірою раніше базувалися на хибних методиках обробки статистичних даних. І останнє, аналізуючи праці Б. Лінкольна, Т. Еммонса та інших[934], російський історик як на важливі передумови вказала також на інституційні реформи Олександра I, накопичений у першій половині XIX ст. досвід обговорення селянського питання та на наявність кадрів, людей, готових узяти на себе грандіозний труд по перетворенню Росії. Тобто, знову йдеться про необхідність враховувати «людський фактор», оскільки рушієм реформ був «слой прогрессивно мыслящих, интеллигентных людей, объединенных общностью взглядов и задач», який почав складатися «в недрах бюрократического аппарата николаевского царствования в 1830-е и особенно 1840-е гг.».

Нерозв'язаних та недостатньо розкритих проблем Великих реформ Л.Г. Захаровою також було названо чимало. Головне в даному разі – це наголос на необхідності студіювання питання про передумови ліквідації кріпосного права з використанням даних про макро- та макрорівень соціально-економічного розвитку передреформених десятиліть, у тому числі й у регіональному вимірі[1210, с. 154]. До речі, ще 1998 р. Л.Г. Захарова звертала увагу на важливість регіонального аспекту Великих реформ, проблеми «центр і регіони»[1211, с. 175]. Особливого значення набуває переконання, що пильної уваги істориків потребує «жизнь самих деятелей Великих реформ и реальных обстоятельств, в которых они твори-

ли». Причому, вивчати це потрібно, дослухаючись до термінів, понять, які вони вживали, до їхнього сприйняття дійсності, щоб «избежать той прямолинейности в оценках Великих реформ, которая заметна в историографии»[1210, с.164–165]. Ще раз це підкреслено вченим у вступній частині до перевидання її відомої монографії «Самодержавие и отмена крепостного права в России»[1209].

На жаль, історіографічні рефлексії з приводу Великих реформ безпосередньо мало що додають до з'ясування можливих змін образу селянського питання. Це у повній мірі стосується й сучасних реплік у ході різноманітних ювілейних конференцій, присвячених 150-річчю акту 19 лютого 1861 р., які продемонстрували виключну увагу дослідників до політико-правової складової реформ, особи Олександра II, що був центральною фігурою «виставкових» доповідей[1073]. Однак, гадаю, наголоси на необхідності оновлення проблематики в історіографії Селянської реформи[1137, с.16], помітні новації саме у цій царині, новий образ реформ, що створювався в тому числі й за допомогою компаративістських студій[856; 1366; 1532], не могли не позначитися й на такій важливій її складовій як селянське питання. Адже саме у контексті реформ, законотворчої діяльності імперської влади до нього частіше зверталися русисти. Однак, оскільки рефлексії з приводу структури поняття в них практично відсутні, саме сюжети, яким приділялася увага в історіографічних оглядах та конкретно-історичних дослідженнях, допомогли відтворенню образу і структури селянського питання.

Одна з небагатьох останніх спроб звернути на це увагу фахівців належить І.В. Ружицькій. Підкреслюючи відсутність єдності у змістовному наповненні поняття «селянське питання» при загалом досить частому його використанні, вона солідаризувалася з А.Н. Долгіх. Для неї селянське питання – це перш за все урядова діяльність у галузі селянського законодавства та його реалізації, яка охоплює декілька напрямів, що розглядаються як сторони, або складові селянського питання – заходи по забороні відчуження селян без землі та землі без селян, вирішенню проблеми дворових, питання про способи звільнення селян, діяльність уряду по обмеженню влади поміщиків над кріпосними, яка стала основною при розробці селянського питання в царювання Миколи I[1775, с.24]. Тобто, все зводиться виключно до проблеми емансипації.

Однак рецензія І.В. Ружицької на двотомник А.Н. Долгіх, який названий однією з небагатьох за останній час монографічних робіт з селянської проблематики першої половини ХІХ ст., структура рецензованої праці, сюжети інших робіт цього автора та його докторська дисертація засвідчують більш масштабний підхід до проблеми[1141– 1149; 1776]. Мова нібито йде переважно про політику російського самодержавства у селянському питанні. Але А.Н. Долгіх скрупульозно дослідив, це рецензенткою підтримується і ставиться йому в заслугу, не тільки заходи урядів Павла І, Олександра І, Миколи І, а й політику та законодавство щодо всіх (а не лише поміщицьких) категорій селян, поміщицькі та державні повинності кріпосного населення, ввів до обігу та проаналізував значну кількість дворянських проектів емансипації, що дало можливість поставити під сумнів існуючі уявлення по багатьох аспектах проблеми, у тому числі й відносно небажання більшості дворянства відпускати кріпосних на волю та ще й з землею. А видані А.Н. Долгіх збірники джерел[234] тільки підтвердили усвідомлення нерозривної єдності селянського питання, дворянської спільноти, «общества» та влади, у тому числі й з урахуванням ідеологічної складової, адже тут першочергово представлені саме дворянські проекти вирішення справи. Варто також звернути увагу на такий висновок досліджень А.Н. Долгіх, як послідовний поворот з кінця ХVІІІ ст. у політиці та законодавстві самодержавства в бік помякшення проблеми і навіть постановки проблеми селянської емансипації[1148].

Водночас проголошувана російськими істориками нагальна внутрішня потреба оновлення в історіографії історії Росії середини ХІХ ст. виводила й на такі сюжетні вузли як «аристократична опозиція» Великим реформам, проблема консервативно-бюрократичного реформаторства, «дворянської олігархії», політична самосвідомість дворянства, його станова програма аграрних перетворень та інші, що тісно пов'язувалися з селянським питанням. При цьому увага зверталася і на «прогресивних» людей, і на «консерваторів», у дебатах з якими й напружувались і навички колективного вирішення важливих для країни проблем, і конкретний зміст реформи[1133–1140; 1953]. Отже, можна говорити про повернення «селянському питанню» дворянської складової.

Та все ж про історію соціальної взаємодії, зокрема, дворян-поміщиків та залежних селян російські вчені говорять як про «сравнительно «молодую» те-

му»[961]. Одним з небагатьох русистів, хто ще з 1970-х рр. почав її розробляти і звернув увагу як на важливий елемент економіки та культури кріпосної епохи на дворянську садибу, називають Ю.О. Тіхонова, монографія якого «Дворянская усадьба и крестьянский двор в России XVII – XVIII вв.: сосуществование и противостояние» вважається одною з кращих новітніх книжок з історії Росії[1902]. Вона викликає інтерес не тільки тим, що поміщицький маєток тут розглядається з точки зору «взаимозависимости и противоположности, единства и разобщенности усадьбы и крестьянских дворов»[961, с.154], а й розлогим історіографічним оглядом. Включені до нього сюжети-теми фактично відбивають уявлення про можливу аналітичну модель дослідження дворянсько-селянської взаємодії та й ширше – аграрної історії. Тут проаналізовано переважно найбільш фундаментальні та найновіші праці з історії ключових моментів аграрного устрою Росії XVII – XVIII ст., дворянської садиби, кріпосного права, його побутування, кріпосницьких порядків, селянської общини, господарського та соціального стану, ментальності та психології селянства, модернізації сільського господарства, взаємодії вотчинного та кріпосного господарства, а також джерелознавчі розробки з історії поміщицьких архівів, у першу чергу розпорядчої вотчинної документації.

З точки зору вироблення історіографічним шляхом аналітичної структури селянського питання доволі показовим для сучасної історіографічної ситуації та інформативним виявилось одне з останніх словникових визначень поняття «Аграрный вопрос», подане М.Д. Долбіловим. Інші сучасні інтерпретації цього поняття[1530], цікаві самі по собі, не розглядаю, оскільки вони не допомагають розв'язанню поставленої у даному разі задачі, або потребують надто широких тлумачень. М.Д. Долбіловим аграрне питання трактується як «комплекс идей, представлений, концепций, программ, связанных с решением таких проблем как крепостное право, огромный демографический перевес деревни над городом, полярность социально-экономической структуры в деревне, социокультурная отчужденность крестьянства от остальных сословий и власти, экономическая и финансовая несбалансированность аграрного и промышленного развития, господство экстенсивных способов ведения хозяйства, колонизация окраинных территорий Российской империи»[1133, с.11–12]. Зазначу, що поняття «аграрне питання» та «селянське питання» автор вживає майже як синоніми. Щоправда, певне хроно-

логічне розведення їх (аграрне питання вийшло за традиційні рамки «селянського питання» після 1861 р., термін «аграрне питання» вперше отримав поширення наприкінці 1870 – на початку 1880-х рр. у ліберальній пресі та програмних документах революційних народників) ставить це під сумнів. Не пояснюючи спеціально про що йдеться під «традиційними рамками», М.Д. Долбілов фактично окреслив «селянське питання» 1760 – 1860-ми рр., а змістовно звів його до «проблеми крестного права», гласне обговорення якої було обмеженим до 1857 р.

Водночас нагадування М.Д. Долбіловим про існування ще з кінця XVIII ст. аболіціоністської (емансипаторської) та патерналістської (у термінології епохи – «попечительство», піклування) тенденцій в «аграрному питанні», на мою думку, дещо суперечить, здається, мимоволі визначеним «традиційним рамкам», а також твердженню про «обмеження гласності». Адже у всякому разі патерналісти, за якими визнається суттєвий внесок у розвиток «аграрного питання» і серйозна конструктивна протидія емансипаторській течії, ще до 1857 р. оприлюднювали свої позиції не тільки в рукописній, а й у друкованій формі. Саме патерналісти, як вважає М.Д. Долбілов, засвідчують формування у цілому ряду підприємливих та освічених земле- та душевласників переконань про свій цивілізаторський вплив на селян, про необхідність у зв'язку з цим організації раціонального господарства. У «програмі» цього напрямку збереження крестного права, на думку історика, не було самоціллю, а лише необхідною умовою проведення заходів, спрямованих на підйом агрокультури, агрономічне вдосконалення, усунення негативів общинного землекористування і навіть його поступове руйнування. Тобто, можна говорити не тільки про морально-ідейний бік справи, а й навіть про домінування соціально-економічної складової селянського питання, особливо на початкових етапах. Важливо також, що на прикладі «Русской Правды» П.І. Пестеля М.Д. Долбілов говорить і про досвід поєднання аболіціоністської та патерналістської моделей, про державний патерналізм. Тобто, «аграрне питання» і щодо до-реформеного періоду не обмежується лише крестницькими відносинами. Як його складова сприймається й «дворянське питання»[133, с.14].

Таким чином, «прижиттєвий» і початок «меморіального» періоду формування історіографічного образу селянського питання свідчать про глибоке розуміння його складності, багатшаровості. У вузькому значенні до проблеми відносилися

різноманітні аспекти підготовки та впровадження реформи 1861 р. У широкому сенсі селянське питання мало богословський, філософський, економічний, соціальний, державний, побутовий, сільськогосподарський, педагогічний, моральний виміри і включало в себе історію кріпосного права, господарства та побуту дворян і селян Росії, проблеми приватного та общинного землеволодіння і землекористування, вільної і примусової праці та їх впливу на промисловість, торгівлю, функціонування панських маєтків, селянського, дворянського, фермерського господарювання, народного виховання, поширення писемності, сільських училищ, землеробських, професійних шкіл, медичних знань, медичної освіти, підготовки сільських вчителів, ролі жінки в народній освіті, мови навчання, освітніх закладів, стану моральності, викорінення пороків, покращення побуту, гігієни тощо.

Дослідження «меморіального» та першого історіографічного періодів демонструють також усвідомлення істориками єдності дворянсько-селянської справи, значну увагу до історичної складової селянського питання, включення до нього не тільки проблеми кріпосних, а й інших категорій селян, воєнних поселенців, наявність традиційних тем – селянський побут, повинності, селянські рухи, а також появу нових – «масонство і кріпосне право», «декабристи і селянське питання», «петрашевці та селянське питання». Закріплюється також критичне, сатиричне відображення кріпосницьких «реалій» у художній літературі та публіцистиці, що вплинуло і на історіографію.

На кінець першого історіографічного періоду фокус дослідницької уваги перемістився в бік історії селянства, переважно історії селянських рухів, форм експлуатації, форм класової боротьби. На периферію відійшли сюжети, пов'язані з зусиллями уряду розв'язати складний соціальний вузол, реформа 1861 р. із «великої» перетворилася на «так звану велику» і оцінювалася як така, що селянам нічого не дала. Селянство ж поставало виключно як категорія, що до 1917 р. перебувала під гнітом пануючих верств, була лише об'єктом експлуатації. Воно представлялося без будь-яких регіональних та групових відмінностей як цілісна спільнота, життя якої було нестерпним і тільки погіршувалося. Страждальний, «лакрімозний» образ українського селянства міцно укорінився в історіографії.

Для другого історіографічного періоду, попри «розчинення» селянського питання в різних сюжетно-тематичних площинах, характерне накреслення основних

історіографічних етапів у вивченні окремих складових проблеми. Істориками було проаналізовано, або хоча б відзначено, враховано основний масив досліджень, починаючи з другої половини XIX ст. Особливо це стосується історіографії селянства, реформи 1861 р., історії класової боротьби, суспільно-політичної думки та суспільного руху, які й стали домінуючими.

У сучасній українській історіографії в дослідженні селянсько-дворянського питання не спостерігається суттєвих зрушень. Селяноцентричність проблеми «селянського питання» поки що залишається незмінною. Воно продовжує ототожнюватися виключно з «історією селянства», «селянською проблемою». Дворянство ж, як й інші соціальні групи, в аграрний простір не вписуються. Саме ж селянське питання також трактується у вузькому значенні поняття. Водночас у сучасній русистичній праці Ю.О. Тіхонова, Л.В. Мілова, С.В. Козлова, Л.Г. Захарової, М.В. Долбілова, А.Н. Долгіх, А.Дж. Рібера, Е. Глісона, Е. Кімбелла, Д. Філда, С. Хока, П. Готрелла, І.А. Христофорова та багатьох інших демонструють усвідомлення нерозривної єдності селянського питання, дворянської спільноти, «общества» та влади, у тому числі й з урахуванням ідеологічної складової. В останній час в рамках русистики не тільки збільшується рівень інтенсивності, а й відбувається ускладнення структури «селянського питання», відновлення на новому рівні його багатозаровості (ідейна, соціальна, економічна, політико-правова, морально-етична, психологічна, педагогічна, персоніологічна складова), що дає підстави вести мову про можливість нового синтезу проблеми, про вихід на рівень «нової аграрної історії». При цьому саме та складова, яку можна віднести до інтелектуальної історії, – думка – є ґрунтом для вивчення й інших різноманітних аспектів того, що можна назвати «ною інтелектуальною історією», де «селянське питання» набуває зримих рис «дворянсько-поміщицького питання».

РОЗДІЛ 2

МЕТОДОЛОГІЧНА ТА ДЖЕРЕЛЬНА ОСНОВА ДОСЛІДЖЕННЯ

2.1. Методологія та «технологія»

Вибір напряму даного дослідження, його дисциплінарного виміру пов'язаний з певним колом теоретико-методологічних проблем, які витікають з теми. Йдеться про внутрішнє полідисциплінарне відносно структури історичної науки. Дисциплінарне поле дисертації можна окреслити історією суспільної думки та соціальною історією. Структура ускладнюється і при горизонтальному розрізі дисциплінарного образу теми. Безумовно, йдеться про історію України, але в контексті історії Російської імперії. Разом з тим і про регіональну історію України та регіональну історію Росії. Отже, з точки зору теоретичної особливості методологічні поля складаються навколо інтелектуальної, соціальної, регіональної історії. Їх визначення й сприяло формуванню методологічних засад роботи. Зазначу, що на такий дисциплінарний вимір теми вплинули, крім іншого, традиції вивчення та викладання історії суспільної думки, аграрної та регіональної історії, які склалися на історичному факультеті Дніпропетровського національного університету.

Не можна сказати, що названі напрями є зовсім новими для нашого історіографічного простору. Зокрема, вивчення соціальної історії в українській історичній науці має давню традицію, закладену ще працями О.М. Лазаревського, В.О. Барвінського, І.Ф. Павловського, В.О. Мякотіна, О.Я. Єфименко та інших[831; 1176; 1403; 1545; 1581; 1635; 1889]. Але їх можна скоріше віднести до так званої «ранньої соціальної історії»[1229с.164]. У радянській історіографії у 20-і рр. ХХ ст. були намічені шляхи дослідження соціальної історії, але в той час вона відзначалася елементами соціального вульгаризму, що багато у чому призвело до відмови рухатись по цьому шляху істориків зі смаком. Соціальна історія в рамках радянської історичної науки, як зазначив А.Я. Гуревич, довгий час у більшій мірі ілюструвала загальні положення історичного матеріалізму[1095, с.301]. Теоретичні ж пошуки зарубіжних соціальних істориків, починаючи зі школи «Анналів», якщо й були відомі вітчизняним історикам, мало позначилися на конкретно-історичних дослідженнях у царині україністики. Водночас, у рам-

ках соціально-економічної історії радянські науковці, успадкувавши традиції ліберальної народницької історіографії, продовжували з відповідних методологічних позицій аналізувати структури і процеси. Розробка ж проблем досвіду та діяльності людей минулого здійснювалася в основному непрямо. При цьому, як значав відомий німецький історик Юрген Кокка, характеризуючи стан зарубіжної історіографії соціальної історії, для якої в 50 – 70-і рр. ХХ ст. були характерні аналогічні підходи, у такий спосіб зв'язок структур і процесів з досвідом і діяльністю не завжди враховувався[1343, с.185].

Та навіть рівень вивчення структур і процесів виявився не вповні задовільним. Наприклад, і до цього часу ми не маємо ґрунтовної історії станів. Не дивлячись на значний інтерес до соціальних низів і певні надбання українських істориків народницького напрямку та радянської історіографії у цій царині[860; 1103; 1104; 1237; 1582; 1714; 1905], можна сказати, що їх комплексна історія ще не написана. Навіть козацтво, незважаючи на його центральне місце в українській історіографії, популярність і навіть деяку кон'юнктурність теми в останні роки, як соціальна категорія мало розробляється. Особливо це справедливо, на чому вже наголошується у науковій літературі[877; 878; 881; 1462; 1672; 1717; 1984], відносно кінця ХVІІІ – першої половини ХІХ ст., часу, який істориками, з моєї точки зору, не зовсім точно визначається як «втягування козаків до імперського соціуму»[1335, с.241]. Огляди козакознавчої проблематики засвідчують, що в сучасній українській історіографії пріоритетними залишаються традиційні сюжети: «походження та становлення еволюція українського козацтва», «козацький фактор в національно-визвольних рухах українців», «міжнародні аспекти діяльності козацтва», «розбудова Української козацької держави та її місце в політично-державних структурах Європи», «дослідження політичної культури козацької старшини та її взаємозв'язку з формуванням суспільної свідомості української ранньомодерної нації». Вивчення ж козацтва як соціальної категорії, тим більше періоду адаптації кінця ХVІІІ – першої половини ХІХ ст. навіть не поставлено в якості наукового завдання на майбутнє[1258, с.526–540]. У працях же з історії козацтва, де самою назвою декларується підхід з позицій соціальної історії, увага приділяється лише структурам та процесам, а розуміння задач цієї дисципліни не виходить за межі

«класичної» соціальної історії кінця XIX – початку XX ст.[1568]. Це можна сказати і про історію інших груп, станів українського суспільства.

Детальний аналіз шляху, пройденого соціальною історією в історіографії XX – початку XXI ст., вже зроблено дослідниками. До того ж, завдяки різноманітним російським періодичним виданням та альманахам – «Одиссей», «Казус», «Социальная история. Ежегодник», «THESIS» та іншим у наш інформаційний простір увійшли численні, в тому числі й теоретичні, роботи зарубіжних соціальних істориків. Відомі такі спроби й в українській історіографії. Це знімає в даному разі необхідність вдаватися до екскурсу відносно «історії» соціальної історії, зміни її дисциплінарних обрисів у XX ст. Необхідно лише наголосити, що у той час, як внаслідок дискусій 80 – 90-х рр. XX ст., значною мірою під впливом численних «поворотів», нової епістемології, історії повсякденності, мікроісторії і т. д., шукаючи виходу з кризи, зарубіжна соціальна історія підійшла до формування своєї четвертої парадигми[1095; 1121; 1221; 1225; 1229; 1299; 1338; 1339; 1343; 1723; 1735; 1742; 1795; 1895; 1946; 1995], і, долаючи «смирение перед недостижимым»[2044. с.409], поставила в центр уваги соціальну людину, індивіда, не просто включивши «в исторический сценарий различные аспекты «повседневной деятельности»[1229. с.176], а пов'язуючи сенс «прагматичного повороту» з дослідженням конкретної поведінки астеур[896, с.69; 897; 899], у вітчизняній історіографії, з цілком зрозумілих причин, посилювався інтерес до традиційної політичної історії, державотворення, національного відродження, культури. Це в свою чергу призвело до проблемно-тематичного дисбалансу не на користь соціальної історії та до певного відставання на цьому напрямку[1220, с.16–17].

Виявляючи пріоритетні дослідницькі сюжети останніх десятиліть в українській історіографії через «дзеркало» «Українського історичного журналу», В.М. Матях нарахувала у поважному виданні лише шість публікацій з соціально-економічної історії України доби середньовіччя та ранньонового часу[1517, с.72]. Характерно це і для дидактичної літератури, на що звернула увагу В.В. Середа під час дискусії на міжнародній конференції: «...в наших підручниках частка політичної історії займає від 80 до 91 % матеріалу»[1601, с.208]. У зв'язку з цим наведу думку О. Субтельного, висловлену 1993 р. та процитовану З. Когутом у статті «Історичні дослідження в незалежній Україні»: «Для українських істориків

замість безоглядно відкидати марксистську методологію, яку вони добре знають, можливо, було б корисніше зосередитися на більш творчому застосуванні марксистських підходів. Наприклад, ті історики, котрі всю свою наукову діяльність присвятили класам, класовій боротьбі і класовій свідомості, тепер могли б використати свої знання для дослідження робітничого руху, для вивчення міської й аграрної історії або історії жінки і родини. Інакше кажучи, вони могли б зробити внесок у популярну сьогодні нову соціальну історію»[1333, с.299]. Щоправда, така ситуація характерна не тільки для вітчизняної історичної науки[2052, с.78, 83].

З кінця 1990-х рр. вітчизняні історики вже почали виявляти незадоволення таким станом речей, наголошуючи, що пріоритет у вивченні політичної та культурної історії призвів до «явної недооцінки історії народного господарства», «соціально-економічних процесів»[866, с.97; 1518, с.158]. У передмові до першого випуску «Соціуму» головний редактор В.А. Смолій констатував поки що відсутність у нас соціальної історії. А згодом, презентуючи новий двотомник з історії українського селянства, він же характеризував історіографічну ситуацію таким чином: «Останні півтора десятиліття науковці Інституту історії України НАН України узагальнювали в своїх комплексних працях передусім дві великі групи проблем – національно-визвольну боротьбу українського народу на різних етапах і «білі плями», пов'язані з трагічними подіями ХХ ст. Соціально-економічні аспекти вітчизняної історії відійшли на другий план... Популярні в радянській історіографії теми з історії робітничого класу і селянства зовсім зникли з поточних і перспективних робочих планів сучасних дослідників»[1844, с.5].

Лише останні декілька років в українській історіографії спостерігається помітний інтерес до досліджень у руслі так званої « нової соціальної історії », або « другої соціальної історії ». Увага до неї вже почала виявлятися не лише через « засвоєння новітніх парадигм світової історичної науки... переважно у формі набуття індивідуального досвіду окремих ентузіастів »[1842, с.9], а й з боку академічних інституцій, зокрема, через створення Центру досліджень проблем соціальної історії. І саме започаткований ним у 2000 р. альманах « Соціум », був покликаний згуртувати дослідників та стимулювати наукові розробки в цьому напрямку. Все ж, констатуємо « якісні зрушення у вивченні проблем соціальної історії в її українському варіанті »[1066, с.8] і перераховуючи здобутки, В.М. Горобець ві-

дверто визнав, що «до справжньої новизни ще далеко»[1066, с.9]. «Слабким місцем» цього видання залишається і свідомо визначена редколегією позиція – в усіх випусках альманаху відсутні матеріали з історії українського ХІХ століття. Треба сказати, що певну стурбованість таким станом речей у дослідженні українського ХІХ ст. не так давно вже почали висловлювати вітчизняні науковці, зокрема, наголошуючи на необхідності розширення тематичного поля хоча б за рахунок історії повсякдення, яка «чомусь слабо приживається в наукових дослідженнях» саме цього періоду[1990, с.37].

З приводу можливостей соціальної історії, невизначеності її предмету, розширення дисциплінарного поля, міждисциплінарного статусу, виникнення в її надрах цілого ряду нових наукових напрямків, субдисциплін, перетворення на «тотальну», «всеохоплюючу» історію, про її «відносини» з «новою культурною історією» написано досить багато, що уможливило уникнення детального аналізу конструктивного використання наукових концепцій соціальної історії у рамках даної роботи. Та все ж зазначу, що досить стійким і стрижневим виявилось проголошене у 1980-і рр. головним завданням соціальної історії прагнення до реконструкції людського досвіду переживання крупних структурних змін, тобто, дослідження того, «как люди “на собственной шкуре” испытывают тот или иной исторический опыт»[1851, с.83].

Попри переконання деяких авторів, що соціальна історія байдужа до індивіду[1559, 441], саме такий підхід (особливо у версії «соціальної персональної історії»[1009]), становить основний зміст і так званого «критичного повороту», «прагматичного повороту» в історіографії, мета якого полягає не лише у тому, щоб поставити в центр уваги «актора», а й у тому, «чтобы на основании логик «актеров» реконструировать коллективные социальные феномены»[1075, с.139]. Оскільки ж, як зауважив сучасний німецький історик Х.-В. Гетц, «переходы между (индивидуальными) представлениями и коллективными ментальностями, между образами мысли и формами поведения или между материальным жизненным миром и духовным миром представлений... весьма текучи, так что эти сферы зачастую рассматриваются именно в тесной их связанности между собой»[1040. С.225], обходити будь-яку з них, чи то в житті особи, чи соціальної групи, чи суспільства в цілому неправомірно.

Отже, історія, показана через людину, поставивши в центр індивіда, пропонує поглянути на нього «одновременно с разных сторон», як британський історик Т. Зелдін [1225, с.161], або як на «глобализирующий» об'єкт, навколо якого організується все поле дослідження, за що ратує Ж. Ле Гофф. У вступі до своєї книжки про короля Людовіка IX, він висловив думку, яка може бути методологічним орієнтиром у дослідженнях різного спрямування: «Но какой еще объект больше и лучше, чем человек, кристаллизует вокруг себя и все свое окружение, и все те темы, на которые историк разделяет область исторического знания? Людовик Святой принимает участие сразу во всех сферах жизни – и в экономической, и в социальной, и в политической, и в религиозной, и в культурной. Он действует во всех этих областях, воспринимая их по-своему, а как – это должен проанализировать и объяснить историк, даже если задача полного воспроизведения облика отдельной личности и остается утопией» [1414а, с.104].

Попри визнання туманності її перспектив у сучасній Україні [1218, с.35], на вітчизняному ґрунті вона все ж має свою «історію», фактично з XIX ст. побутуючи і продовжуючи побутувати й зараз на пострадянському просторі, зокрема, в рамках історії суспільної думки, яка, як пишуть прихильники цього напрямку, «навсегда остается актуальной и одновременно сложной для исследования» [1576, с.18]. На тривалу непопулярність термінів «інтелектуальна історія», «історія ідей» в різних національних історіографіях звертав увагу Р. Шартьє, пояснюючи це, з одного боку, їх запізньою появою, що не сприяло витісненню традиційних понять, які утвердилися в тій чи іншій країні для позначення досліджень інтелектуальної культури, з другого, – термінологічними проблемами. Зокрема, на відміну від економічної, політичної, соціальної історії, термінології інтелектуальної історії властива розпливчатість, лексична невизначеність, що підсилюється особливими способами концептуалізації в кожній національній історіографії: «Ни в одной другой области истории не употребляются термины, столь специфичные для каждой нации и столь трудно поддающиеся акклиматизации в другой стране, идет ли речь просто о переводе на другой язык или о переносе в иной интеллектуальный контекст» [1996, с.17]. О.М. Дмитрієв, розглядаючи становлення «інтелектуальної історії по-русски» як окремої субдисципліни та звертаючись до її історії, прямо ототожнює її з суспільною думкою радянських часів, не заперечу-

ючи «реальных и вполне весомых по самому строгому научному счету достижений» останньої. Показово, що зниження рівня цієї «отечественной интеллектуальной истории» починається саме в період «полной идеологической открытости»: «...именно 1990-е годы ...не дали по сравнению с этим уже достигнутым уровнем сколь-либо заметного прироста в области изучения общественной мысли»[1122].

Показово, що англійський історик Д.М. Тревельян, характеризуючи коло тематичних інтересів соціальної історії 1920 – 1930-х рр., розмістив у ньому й суспільну думку[1796, с.20]. Як частину соціальної історії трактує суспільну думку й А.Г. Болебрух[931с.7]. У радянській історіографії предмет її, щоправда, не був чітко окреслений. Хоча в роботах з теоретичних проблем суспільної думки багато уваги приділялося осмисленню сутності поняття, його змістовному наповненню. Фахівці писали про його багатогранність, складну природу, проблематичність вироблення адекватної структури, наукового визначення[913, с.46; 929; 1068; 1070, с.240; 1243; 1335, с.135, 140; 1541, с.35;1624; 1669; 1703, с.64; 1718, с.73].

Така ж непевність зберігається і до цього часу. Примітно, що в новітній енциклопедії суспільної думки Росії XVIII – початку ХХ ст. немає навіть спеціальної статті, присвяченої центральному поняттю[1603]. М.А. Рахматулін у дискусії навколо даного видання відсутність статті «Общественная мысль» і взагалі рефлексії з цього приводу вважає серйозним недоліком енциклопедії, який позначився й на відборі сюжетів та персоналій[1602, с.104]. Не знайти цього концепту і в новому «Словаре исторических терминов»[1839]. Але дисциплінарна розмитість історії суспільної думки в умовах методологічної регламентації радянської історіографії мала свої плюси. І.М Савельєва та А.В. Полетаєв саме ідеологічні обмеження радянської доби вважають фактором, що обумовив прекрасний розвиток історії думки в Росії[1796, с.24]. Це дозволяло широко трактувати предметне поле дисципліни, по-суті, наближаючи її до тогочасних зарубіжних аналогів, зокрема, історії ідей. Не випадково історія ідей та історія суспільної думки інколи ототожнюються[1796, с.23]. Хоча можна погодитися зі спостереженням Л.П. Рєпіної, що довго головним дослідницьким полем історії суспільної думки, як й історії ідей, «залишалася історія політичної думки, що розвивалася в руслі тієї традиції, яка

ствердилася в Західній Європі ще у XIX столітті та розглядала історію ідей як невід'ємну частину цілком домінуючої політичної історії»[1746, с.89].

Що такий підхід все ще зберігається, а також усвідомлення необхідності долати історіографічну інерцію засвідчує дискусія навколо енциклопедії суспільної думки Росії. У цілому високо оцінюючи видання, його актуальність та прагнення до оновлення, фахівці водночас помітили тут «слідь старого политизированного схематизма» (О.О. Кара-Мурза). Показово, що В.Л. Янін, виходячи з предметного змісту енциклопедії, вважає більш виправданою її назвою «Общественно-политическая мысль...»[1602, с.90, 95].

Виключно як політичну трактують суспільну думку й укладачі монументального дев'ятитомного видання документів та матеріалів під назвою «Тисяча років української суспільно-політичної думки», яке з'явилося 2001 р. і на якому ніяк не позначилися ті зміни в «традиційній історії політичної думки», які відбулися в західній історіографії за рахунок збільшення історико-антропологічних досліджень[1069]. До речі, подібний, але набагато масштабніший російський проект «Библиотека отечественной общественной мысли» (118 книг) був сприйнятий як «средство агитации и пропаганды русской национальной самобытности» і підданий фахівцями критиці, у тому числі й щодо невизначеності поняття «общественная мысль» та критеріїв відбору матеріалу[1671]. «Тисячу років...» іще раз підкреслила незмінність позицій українських фахівців щодо визначення предмету суспільної думки, а, відповідно, і його змістовного наповнення, не дивлячись на прагнення вписатися в інший, державницький дискурс. Зокрема, укладач тому, присвяченого XIX століттю, О. Сліпушко у статті, що передує публікації пам'яток, подала цілком характерне визначення: «Історія української суспільно-політичної думки – тисячолітній процес зародження, становлення і розвитку тих ідей, які наріжними каменями лягали в основу національного світогляду, принципів бачення і побудови державності, визвольних прагнень народу»[1899, с.7]. Представлена суспільно-політична думка кінця XVIII – першої половини XIX ст. традиційним набором імен – Я. Козельський, В. Каразін, І. Ризький, П. Гулак-Артемівський, Г. Квітка-Основ'яненко, О. Духнович, кирило-мефодіївці, «Руська трійця». Зауважу, що існуючий зараз історіографічний канон у дослідженні суспільної думки XIX ст. – від І.П. Котляревського, через декабристів, кирило-

мефодіївців до громадівців-культурників і М.П. Драгоманова, – фактично був сформульований на початку ХХ ст. М.С. Грушевським і майже повністю співпав з відомою ленінською тричленкою, засвоєною радянською наукою[1085].

Одна з останніх на цей час спроб визначення предмету історії суспільної думки, що засвідчує орієнтацію науковців на сучасні тенденції світової гуманітаристики, належить А.Г. Болебруху. Вчений вважає, що ця самостійна наукова дисципліна «вивчає ставлення людей до актуальних проблем соціального життя та їх уявлення про бажані зміни в ньому»[926, с.388; 931, с.17]. В спеціальній статті для «Історіографічного словника» історик суспільну думку визначив як «динамічну систему оцінок, суджень, поглядів людей певної історичної доби щодо соціальних умов своєї діяльності та існування»[923, с.257]. Але, не дивлячись на те, що поняття «суспільна думка» аморфне, погано піддається дефініції, а, головне, розкриттю його конкретних складових, у мові науки воно фактично продовжує виконувати роль семантичного множника, з'ясування сутності якого призводить не стільки до роз'яснення, скільки до заплутування. Разом з тим це словосполучення міцно увійшло в структури мислення, стало своєрідним знаком-символом, частиною культури. Тому використання його передбачає певну ступінь свободи в рамках загальносміслового рівня.

У дослідженні історії суспільної думки, історії ідей складною філософсько-методологічною проблемою є співвідношення одиничного та цілого, унікального та загального в структурі суспільної свідомості. Наприкінці ХХ ст. ця проблема вийшла далеко за рамки філософії, історії суспільної думки, свідомості. Як зазначила Л.П. Рєпіна, осмислення ролі та взаємодії індивідуального та групового, національного та універсального в історичному процесі, зусилля до подолання стійкої дихотомії індивідуального/колективного, одиничного/масового, унікального/загального зайняли важливе місце в активних пошуках дослідниками можливостей нового історичного та міждисциплінарного синтезу[1735, с.270]. Мені вже доводилося висловлюватися з цього приводу[1454; 1455], але згадана дискусія навколо енциклопедії «Общественная мысль России...», а також праці російських фахівців останніх років[1233, с.28], підтверджують відсутність єдності щодо персоналізації чи деперсоналізації суспільної думки, притаманну і радянській, і західній традиціям[1586; 1657]. Наприклад, Ю.З. Янковський, обґрунтовуючи власну

концепцію, і звертаючи увагу на різні погляди в науковій літературі щодо вивчення слов'янофільства, не заперечуючи необхідності персонологічних досліджень, а також позиції прихильників «індивідуалізованого» підходу, все ж зазначав: «Не думая ставить под сомнение важность конкретных исследований, мы должны постоянно иметь в виду тот факт, что всегда есть опасность за деревьями так и не увидеть леса...» та звести нанівець проблему слов'янофільства як єдиного, хоча й внутрішнє суперечливого напряму в історії суспільної думки. З подібних позицій вивчав слов'янофілів і відомий славіст А. Валіцький[962; 2051, с.73].

У сучасній науці антиномія надіндивідуального та одиничного обговорюється навколо мікроісторії, у центрі уваги якої опинилися менш масштабні предмети[1994, с.194]. Як зауважив Ю.Л. Безсмертний, у роботах прихильників цього напрямку конкретніше, ніж у постмодерністів, розкриваються мотиви, що спонукають до перегляду традиційного для історіографії ХХ ст. ухилу в дослідження масових явищ і «серіальних» джерел[898, с.9–10]. Розмірковуючи про можливість застосування мікроаналізу в історичних дослідженнях, фахівці вважають, що такий підхід не закриває перспективу «загального», а в певному сенсі розсовує її, дозволяючи ідентифікувати не випадкові відхилення, а інші тенденції, що не виявилися на макрорівні[1797, с.300].

Якщо підходити до вивчення історії суспільної думки з позицій мікроісторії і намагатися виділити предмет дослідження, то можна дійти висновку, що мікроелементом суспільної думки є її носій, індивід, причому не його узагальнюючий статус, а конкретна людина, з усіма її неповторними біографічними особливостями. Такий підхід у дослідженні суспільної думки України можна було б вважати плідним, особливо якщо виходити з положення, що одиничне багатше за ціле, оскільки несе в собі риси й загального, й індивідуального.

Та все ж при цьому слід мати на увазі, що висновок – одиничне багатше за ціле, при всій його змістовності та адекватності, навряд чи можна сприймати як вирішення проблеми «я – ми». Тут виникає більше запитань, ніж відповідей. Наскільки одиничне співвідноситься з цілим? Яка сукупність одиниць «я» може дати більш адекватне уявлення про ціле? Чи дає проста сума «я» перехід у нову якість – колективне «ми»? Яка критична маса «я» для цього потрібна і чи взагалі це можливо? При спробі дати відповіді на ці питання все ж слід пам'ятати, що коле-

ктивне «ми» – це міфологема, поняття навряд чи існуюче, але «ми» – поняття, яке завжди буде відшукуватися дослідниками. І з точки зору науки проста сукупність «я» може претендувати на «ми» тільки за допомогою статистичних методів, коли вдасться обґрунтувати репрезентативність вибірки, що, по-суті, ставить край можливості персоналістичних студій у рамках якого-небудь комплексного дослідження. Так, репрезентативність вибірки по відношенню до суми «я» – це нонсенс. Підкріплю власну позицію думкою сучасного російського історика Є. Савицького: «...количество приверженцев тех или иных взглядов, их репрезентативность для целого, кажется мне критерием, еще менее применимым в истории идей, чем в какой-либо иной области»[1800, с.186]. Репрезентативною вона може бути тільки до суми ідей. Тому персоналістичний підхід, про особливості якого на сучасному етапі доволі багато сказано[920; 921; 1657; 1740], може виконувати функцію аналізу, допомагати з'ясуванню природи, механізму формування ідей.

Але, хоча й вважається, що персоналізований підхід є традиційно пріоритетним в історії думки та науки[1746с.105; 1602, с.90], цього не можна в повній мірі сказати про історію суспільної думки модерної України. Попри численні заклики поставити в центр уваги людину, вона все ще вивчається не через Івана, Петра, Семена[1521, с.21; 2047]. Це значно збіднило й персонологічний ряд, до якого не потрапили або фрагментарно згадувалися «представники» так званих консервативного та ліберально-буржуазного напрямів. Усвідомлюючи разом з тим, що навіть уся сукупність Іванів, Петрів, Семенів, а також Наталок, Тетян, Галин і т. д. може не вивести на «Адама та Єву», все ж переконана, персоналістичне збагачення проблеми, безумовно, надає можливість виявити якомога більш широкий ідейний спектр, внести уточнення в існуючі уявлення щодо маркування як окремих осіб, так і різних груп дворянства (якщо це взагалі можливо і необхідно), яке брало участь в обговоренні селянського питання, особливо наприкінці 50-х рр. XIX ст.

Відбір персоналій, одна з складних проблем для істориків суспільної думки, в даній роботі носив як продуманий, так інколи й стихійний, інтуїтивний характер. Орієнтуватися у повній мірі на традицію не доводилося, оскільки історики, як правило, обмежувалися усталеним набором інформації, персоналій (крім названих вище фігурантів багатотомної історії суспільно-політичної думки, можна згадати хіба ще декілька прізвищ, зокрема тих, хто брав участь у підготовці Се-

лянської реформи), зберігаючи вірність підходам, що сформувалися у попередній час. Деяко детальніше аналізувалися погляди просвітників, так званого ліберального дворянства та представників ліберально-буржуазного чи буржуазно-реформаторського напрямку[930; 932; 1053, с.212; 1103, с.364–390; 1257, с.53–71; 1282; 1585. С.175–203]. Причому, зарахування тої чи іншої персоналії до певної групи зазвичай залежало від ідейних, ідеологічних уподобань дослідників. Тому і зараз досить актуально звучать слова одного з перших істориків Селянської реформи на Чернігівщині П.Я. Дорошенка: «Мы до сих пор являемся свидетелями лишь партийных взглядов на деятелей реформы 19 февраля и при этом забываем истину, что деятелей прошлого надо ценить под углом зрения взглядов и понятий того времени, когда они жили и действовали»[1154, с.36].

Саме такий «партійний» підхід, гадаю, значно звузив коло «причетних» до активного обговорення проблем реформування суспільства в Російській імперії, а жорстким маркуванням, особливо з позначкою «консерватор», «кріпосник», «реакціонер», призвів до викреслювання з історії української суспільної думки цілого ряду діячів, які у свій час були добре відомі не лише на регіональному, а й на загальнодержавному рівні. Тому, задля «укладання» більш повного «реєстру» персоналій, з метою створення більш панорамної картини уявлень, доводилося керуватися принципом «особа та її оточення».

Водночас, пригадуючи зауваження С.А. Екштута, що «историки крайне редко интересуются судьбой людей заурядных (изучение жизни *замечательных* (курсив автора – *Т.Л.*) людей поглощает их силы) и практически не обращают внимания на неудачников»[2041, с.69] і намагаючись «переглянути канон»[1227, с.365], я, навпаки, майже обходила «сяючі вершини», зосереджуючись на тих, кому було «відмовлено» з різних причин, незалежно від того, чи можна їх віднести до «великих», «відомих», або «видатних» і без огляду на їхнє ставлення до української ідеї. Тобто, творча спадщина відомих мислителів, а також діячів «українського національного відродження», яким присвячена значна література, залучалася до дослідження фрагментарно, по мірі необхідності. Це ж стосується й представників інших регіонів, так би мовити, носіїв інших, ніж малоросійська, регіональних ідентичностей. «Українські патріоти» кінця XVIII – першої половини XIX ст. «прочитувалися» не з позицій їхнього внеску в збирання історичної

спадщини, археографічної діяльності, боротьби за нобілітацію дрібної шляхти, «інтелектуальних співтовариств», «патріотичних гуртків»[1345, с.170], а під кутом зору соціальних практик, соціальної взаємодії, соціальної ідентичності, звертаючись до текстів, обійдених увагою істориків історичної науки. І все ж, як висловився А.Я. Гуревич, «для истории человек – всегда в группе, в обществе, наш предмет не абстрактный человек, но исторически конкретный участник социального процесса»[1095, с.125]. Тому, шукаючи Івана, Петра, Семена та інших, я робила спробу тримати в фокусі цілу регіональну дворянську спільноту.

Отже, розмірковуючи над дисциплінарним полем теми і розуміючи, що і заявлені вище «нова соціальна історія», з її претензією на тотальну історію, і «нова інтелектуальна історія»[1122, с.6; 1223; 1224; 1228, с.333; 1360, с.275; 1737; 1799. с.334; 1815, с.18–19;] мають міждисциплінарний статус[1695; 1739; 1798], я скоріш орієнтувалася на так звану «соціальну історію ідей», або історію думки «з низу», точніше, «з середини» позицій дійових осіб історії. Орієнтиром тут були слова Р. Дарнтонна: «Меня мало волнует передача философских систем от одного мыслителя к другому. Мне интереснее разбираться в том, как понимают мир простые люди, какие они привносят в него чувства, откуда черпают информацию и как воплощают её в стратегию выживания при создавшихся обстоятельствах. Для меня простые люди умны, хотя они не интеллектуалы»[1112, с.348]. Здається, до речним додати, «бо неінтелектуали». Усвідомлюю умовність такого визначення, хоча й не зовсім погоджуюся з дефініцією російського історика О.М. Дмитрієва: «Социальная история идей – это социальная история интеллектуалов как их носителей (разработчиков и потребителей) плюс социальная история процесса расширенного воспроизводства этих идей»[1123, с.39]. Тобто, в даному разі предметом уваги стала історія стану в безперервному процесі його становлення, міжіндивідуальної та групової взаємодії, в ході якої і виникають соціальні спільноти[1569; 1743, с. 20–22]. Водночас цей процес був «схоплений» у його інтелектуальних проявах, що стимулювалися не стільки суспільно-політичними устремліннями, скільки глибинними соціальними потребами стану, регіону, країни, досліджуваної епохи. При цьому припускаю, що через соціальні уявлення, через точку зору людей на конкретне актуальне для більшості питання можна спробувати виявити особливості процесу формування дворянства, його інтеграції, точніше

адаптації, до нових економічних, політичних та соціокультурних реалій і, відповідно, створення нових соціальних ідентичностей. Важливою в даному контексті була і думка А.Я. Гуревича: «...изучение истории невозможно вести одними только методами внешнего описания. Вскрывая социальные и экономические структуры, существенно важно выявлять также и собственную точку зрения людей, которые образовывали эти структуры, действовали в них. Необходимо знать их мировосприятие, их мыслительные и эмоциональные реакции»[1095, с.312].

Вдаючись до обґрунтування регіонального виміру теми, можна було б просто обмежитися посиланнями на глибоку історіографічну традицію, сучасні зразки районування історико-культурного, соціально-економічного простору України. Але, враховуючи зауваження Л.В. Мілова, що «...всякое обобщение по проблеме отношений «крестьянин – помещик» требует тщательного учета региональных особенностей»[1846. с.19], а також розбіжності, які існують у літературі в територіальному визначенні Лівобережної України, зупинюся на цьому докладніше. Це тим більш важливо, коли обирається ідеологічний ракурс проблеми, йдеться про вивчення уявлень. До того ж, у даному разі мова йде не про більш чітке окреслення географічних меж, а про задекларований регіоналізм. Та попередньо важливо звернути увагу на зміни, що відбулися в дослідженні минулого Росії XVIII – початку XX ст. у рамках так званої «нової імперської історії», напряду, що послідовно пропагується журналом «Ab Imperio». Висхідним тут є погляд на Росію як на органічну частину світового устрою, жоден з компонентів якого не є системою з фіксованими місцями/ролями. При такому підході знімається проблема «пріоритетів» (хто перший?) або «впливів» (хто від кого запозичив?) і дослідницька енергія переноситься на вивчення адаптацій і рецепцій[998, с.11–12; 1270, с.3]. Доречним тут може бути і зауваження В. Потульницького відносно необхідності відмовитися від «парадигми Російської імперії як «тюрми народів» або визначення російської політики по відношенню до України як політики колоніальної»[1699, с.46].

Останнім часом все частіше, з посиланнями на авторитети – О. Оглоблина, І. Лисяка-Рудницького та зарубіжних теоретиків історичної регіоналістики, – можна почути, прочитати про Україну в той чи інший період історії як про сукупність, або конгломерат, земель, кожна з яких мала свої особливості, врахування

яких вважається необхідним у тому числі й задля розуміння специфіки сьогодношньої ситуації у державі. Слідуючи у фарватері світової історіографічної моди (в хорошому розумінні) та відгукуючись на виклики часу, сучасна вітчизняна гуманітарна наука проблему регіональної історії ставить як на теоретичному рівні, так і намагається розв'язувати на конкретно-історичному матеріалі[986. с.23–24; 988; 1067; 1128; 1185; 1189: 1969]. Але, проголошуючи перефразоване з Я. Грицака як дослідницьке гасло: «Регіоналізму боятися – України не розуміти»[1189, с.11] і активно вдаючись до різномірних регіоналістичних студій, вітчизняні фахівці все ж не мають одностайності щодо методологічної функції регіональної історії, чіткого окреслення дисциплінарного поля, критеріїв регіоналізації, розмежування регіональної, локальної, місцевої історій. Поняття часто ототожнюються, регіональна історія сприймається як краєзнавство, «под именем «региональная история» реально функционирует «история регионов» с синонимическим использованием перестановки ключевых слов»[1970, с.41–42]. Як виявляється, така ситуація характерна не лише для української історичної науки[1499; 1783, с.338].

Але, якщо історики історичної науки на рівні теоретичному вже розпочали обговорення проблеми дисциплінарної компетенції регіональної історії та застосування такого підходу на практиці[987; 1346; 1347; 1688; 1689], то відносно історіографії історії суспільної думки України немає достатніх підстав про це говорити. Ще в більшій мірі сказане стосується соціальної історії досліджуваного періоду[1450]. Та змушена повторити, що в переважній більшості відомих праць, наприклад, з історії української суспільної думки Нового часу, проблеми висвітлюються не стільки в просторових межах, скільки в хронологічних, за винятком традиційного поділу на Західну та Східну чи Наддніпрянську Україну. Безумовно, певна частка студій так чи інакше пов'язана з територіальною обмеженістю дослідницьких інтересів або можливостей їх авторів. Але навряд чи це можна розглядати як прояв регіонального підходу, бо дослідники не зосереджені на пошуках дійсних регіонів – «атомів», зв'язок, злиття яких і створювали головні ознаки української суспільної думки. На певних етапах вивчення історії вітчизняної суспільної думки узагальнюючий підхід до предмету в цілому був не тільки виправданим, але, можливо, найбільш плідним, бо дозволяв відтворювати конкретний зміст самого предмету. Та, якщо є хоч будь-який сенс представляти суспільну

думку як своєрідний прояв історії взагалі, як одну з складових історії суспільства, то доречно поширити історіографічно виправданий досвід вивчення української історії на таку її частину як історія суспільної думки, історія ідей, історія уявлень.

На перший погляд, перед істориком суспільної думки, який вирішив застосувати регіональний підхід, не виникає особливих методологічних проблем. Достатньо нібито опертися на традиції регіоналізації загальноукраїнського історичного процесу і в рамках вже окреслених регіонів досліджувати свій предмет. Однак це лише на перший погляд. Необхідно ще раз детально проаналізувати, наскільки традиційні регіони української історіографії відповідають ідеалу «регіональності» сучасної історичної науки. Але справа навіть не стільки в цьому, скільки в тому, що зв'язок між загальноісторичними явищами та історією суспільної думки виявляється не так безпосередньо. Звідси доводиться самотійно зосереджуватися на визначенні животворящих ареалів історії думки на вітчизняному ґрунті. Альтернативою побудови абстрактно-теоретичних моделей такого вивчення може бути опора на гіпотетичне «регіонування» вітчизняної історії суспільної думки, обґрунтоване деякими цілком конкретними уявленнями.

Для кінця XVIII – першої половини XIX ст. такими регіонами, що могли мати своє специфічне забарвлення, формуюче загальну палітру суспільної думки, уявляються Чернігівсько-Полтавський (території Малоросійської губернії, згодом, до 1835 р., генерал-губернаторства), Слобідська Україна із зростаючою роллю Харкова як її центру, Правобережна Україна, яка з другої третини XIX ст. утворює єдине ідейно-інтелектуальне та емоційне поле з Києвом, Південна Україна (на адміністративній мові того часу, яку не буду забувати, Новоросія), з доволі прискореним перетворенням на головний центр Одеси. Очевидно, що особливий макрорегіон представляє собою Західна Україна, регіоналізація якої, як і її історія в цілому, не входить в сферу моєї компетенції. Збіг «гіпотез», що кидається у вічі, з адміністративно-територіальним поділом – результат не механічного відтворення, а наслідок власних уявлень про те, що однією з основних домінант суспільної думки того часу була етно-адміністративно-територіальна самосвідомість. До речі, вона не зводиться тільки до теорії чисельних лояльностей, оскільки проявом подібної свідомості може бути і алояльність.

Отже, в даному разі, говорячи про регіональний вимір роботи, буду намагатися поєднувати традиційні та нові підходи. Тобто, спираючись на прийнятну систему регіоналізації українського простору, «шукати» регіон, підкріплюючи це перевіркою емпіричним матеріалом. При цьому усвідомлюю, що можливість осягнення сутності регіональної історії тісно пов'язана з складною філософсько-методологічною проблемою діалектики одиничного та цілого. Зазначу, що вирішення цієї проблеми – «познание диалектики части – целого – целостности к развертыванию истории в пространстве» – проголошується деякими істориками в якості основної задачі історичної регіоналістики[1061, с.3]. У цій же площині лежить і пошук недосяжного ідеалу історичного пізнання – проблема синтезу, вирішення якої підштовхувало істориків шукати такі підходи, методології, теорії, які могли б стати метатеоріями.

Вибір Лівобережної України в якості об'єкта уваги обумовлений уявленнями про соціокультурну специфіку регіону. Варто згадати ще одну характеристику краю, виділену японським русистом К. Мацузато, який Лівобережну Україну (Малоросію) вважає одним з трьох макрорегіонів, що становили територіальне ядро модерної Російської імперії і мали статус «внутрішніх губерній». При цьому «ядровою статус» в імперії не означав втрати історичної та етнічної специфіки, оскільки Росія являла собою свого роду коаліційну державу трьох макрорегіонів. Історик вважає, що приєднання саме Лівобережної України перетворило Росію на європейську державу[1522; 1523]. Це положення має значне методологічне навантаження. Додатковим аргументом послужила також слабка розробка «внутрішньої», соціальної історії і навіть історії селянства та особливо дворянства саме цього краю. На початку ХХ ст. про це вже писав О.С. Грушевський[1084, с.141], а згодом і радянські, і сучасні історики[957; 1156, с.163].

В історичній літературі існують певні розбіжності щодо територіального визначення Лівобережної України, що вимагає деяких просторових та термінологічних пояснень, адже в даному разі це має принципове значення. Щодо кінця ХVІІІ – першої половини ХІХ ст., зупиняючись при необхідності на районуванні України, дослідники окреслювали Лівобережжя або територіями колишньої Гетьманщини, з 1802 р. Чернігівської та Полтавської губерній[507, с.362–379; 984, с.248; 988, с.95–96; 969, с.94; 972, с.281; 1053, с.134; 1078, с.16–18; 1480; 1487,

с.533; 1573, с.3; 1699, с.338; 1757, с.130, 144, 145; 1894, с.172; 1983, с.174], або додавали до цих теренів і Харківську губернію[1101, с.13; 1238, с.184; 1260, с.14; 1261, с.138–139]. При цьому критерії, як правило, чітко не декларувалися. Найбільш незвичну регіоналізацію, що, зрозуміло, не враховувала українську історичну специфіку, ввели історики економіки, які, слідом за М.Л. Рубінштейном, Чернігівську та Харківську губернії зараховували до Центрально-чорноземного регіону, Новгород-Сіверську – до Південно-західного, а відносно першої половини XVIII ст. виділяли ще й неіснуючу в той час Катеринославську губернію[1561, с.157; 1766]. Я.Є. Водарський, досліджуючи розміри та структуру землеволодіння в цілому, зростання поміщицького землеволодіння в масштабах 29 губерній європейської частини Російської імперії, під Україною, мав на увазі Київську, Подільську, Волинську, Полтавську та Чернігівську губернії, матеріали по яких не розглядав, Катеринославську і Херсонську відносив до Новоросії, без регіонального визначення аналізував Харківську губернію[1000, с.238–239].

Звісно, кожен фахівець, виходячи з власних завдань, на свій розсуд уявляє свій дослідницький простір. Та все ж невідпрацьованість регіональних досліджень, що зазначається й в історіографічних оглядах[1222, с.141], призводить і до певних термінологічних ускладнень. Для більшості істориків Лівобережна Україна, Малоросія, Гетьманщина – це один ряд, незалежно від того, про які землі та час йдеться. Наприклад, К.І. Арсеньєв, виділяючи «восточную Малороссию», її території окреслював Чернігівською, Полтавською губерніями та «Украиной Русской», яку також називав Слобідською Україною. При цьому, говорячи про природно-кліматичні особливості краю, він розрізняв Малоросію та Україну, тобто, Харківську губернію[23; 24, с.18, 185–186]. М.М. Ковалевський чітко відокремлював Малоросію та Україну, розуміючи під першою Чернігівську і Полтавську губернії, а під останньою – Харківську[1323]. У таких же термінах близькі, але різні регіони фігурують у спогадах Т.П. Пассек[341, с.195, 196]. І.І. Ігнатович, говорячи про «лівобережну Малоросію», зараховувала до неї й Харківську губернію, для В.М. Кабузана цей же територіальний простір є Лівобережною Україною – Гетьманщиною, З. Когут «продовжив» Гетьманщину до 30-х рр. XIX ст.[1334], для М. Шульгіна, В.П. Теплицького Лівобережжя – це Малоросія, а Харківщина – Слобідська Україна[1665, с.343; 1894, с.172; 2031, с.13]. О.І. Гуржій, розглядаючи

еволюцію соціальної структури українського селянства, розподіляв матеріал регіонально – Лівобережна та Слобідська Україна[1104]. В.С. Шандра в монографії про Малоросійське генерал-губернаторство хоча й говорить про Харківську губернію, яка з 1835 р. увійшла до оновленої військово-адміністративної структури, називає Лівобережну, під якою вочевидь має на увазі Чернігівщину і Полтавщину та Слобідську Україну[1983, с.174]. В. Кравченко, так само як і Д.І. Багалій у своїх пізніших творах[858–860; 861, с.251], представляє «Лівобережжя в складі двох областей – колишньої Гетьманщини та Слобожанщини»[1374]. Відомий фахівець з регіоналістики Я.В. Верменич називає окремо Лівобережну Україну (колишню Гетьманщину) та Слобожанщину, підкреслюючи, що «впродовж ХІХ ст. регіональна структура України вимальовувалася досить чітко, тому що в її основі лежали історичні та соціокультурні чинники»[985, с.249]. Такий погляд підтримується й іншими сучасними вченими[1731, с.10].

На необхідності розрізнити лівобережні українські землі в історіографії наголошувалося[861, с.251; 1430] та й зараз наголошується. У загальних рисах істориками були окреслені й регіональні відмінності. А на рівні конкретно-історичного дослідження на прикладі Слобожанщини це яскраво показано в працях В.Л. Маслійчука[1510; 1511]. Та в контексті даної теми все ж варто вказати на важливі, на мою думку, моменти, які підштовхнули до обмеження Лівобережжя вище згаданим Чернігівсько-Полтавським ареалом, тобто, територіями колишньої Гетьманщини. Справа не тільки в достатньо тривалій адміністративній окремішності. З точки зору соціально-економічної, на відміну від інших частин Центрально-чорноземного регіону Росії, це був край некоріненого кріпосного права, з найбільшим у межах імперії відсотком дрібнопомісного дворянства, значною кількістю державних селян та козаків. Від Харківської губернії, яку разом з Катеринославською, Херсонською та Таврійською відносять до зони з «крупным землевладением и мелким рабовладением», Чернігівська та Полтавська відрізнялися «мелким рабовладением и мелким землевладением»[1663, с.39, 46]. П.І. Пустоход саме ці губернії виділяв в окремий регіон з огляду на набагато менший «крепостной процент». Харківщину ж за цим показником він об'єднував з трьома степовими губерніями[1713, с.158]. Матвій Номис, аналізуючи дані переписів населення і також підкреслюючи в якості особливості Лівобережжя порі-

вняно незначну кількість кріпосних селян, Харківщину сприймав як особливий край – «великоросійську Україну»[1599, с.251].

Капіталізація сільськогосподарського виробництва на Лівобережжі відбувалася найнижчими темпами[1151, с.105]. На відміну від Слобожанщини, у дореформений час тут не було проведено межування, що позначалося на всій системі соціально-економічних відносин. А, головне, незважаючи на наявність земельних володінь водночас у різних «українських» губерніях, місцева специфіка усвідомлювалася самим дворянством та враховувалася й урядом, у тому числі й при підготовці Селянської реформи[1425, с.202–203]. І якщо іноземці, як показав В. Ададуров[839, с.174], на початку ХІХ ст. достатньо широко окреслювали Малоросію, включаючи до неї й Харківську, Київську, частину Катеринославської губерній, то для росіян, які опинялися перед необхідністю її «віднайдення», та мешканців двох лівобережних регіонів різниця виявлялася з очевидністю.

Зауваживши, що «дослідники не завжди враховують наявність регіональних відмінностей між лівобережними українськими землями, чи то об'єднуючи їх в одну групу, чи то включаючи їх до числа «корінних» імперських територій», В. Кравченко визначив основні лінії напруги у ставленні малоросів та слобожан один до одного: «Між українськими козацькими регіонами довгий час зберігалося політичне суперництво та взаємне протистояння, викликане певними обставинами політичного життя»[1377, с.7]. На прикладі «боротьби» за відкриття Харківського університету він також показав відмінність між малоросійським і слобідським дворянством. Підкреслював «протиріччя між двома регіонами» і різницю в інтересах чернігово-полтавського та харківського дворянства і С. Біленький, порівнюючи долі «малороса» М. Максимовича і «слобожанина» В. Циха та відзначаючи важливість топосу в формуванні соціальних світів[903, с.84–85].

І.С. Аксаков свої враження щодо цього висловлював у листах до О.І. Кошелева. В Сумах він писав «про обаяние Малороссии». Але невдовзі, приїхавши до Харкова, переконався, що «Харьковская губерния совсем не Малороссия». Характеризуючи місцеве населення цього краю, відомий слов'янофіл писав: «Здесь какая-то безобразная помесь в быту крестьянском, в быту мещанском, в быту купеческом и даже в быту дворянском. Забавно видеть презрение здешних купцов и чиновников к малороссийскому наречию, когда сами они говорят по-

русски непонятно для московского уха!... О малороссийской народности знают здесь менее, чем в Москве». Не знайшовши Малоросії в Харківській губернії, І.С. Аксаков знайшов її у Полтаві, де в лютому 1854 р. занотував у щоденнику: «...Малороссов чиновников здесь гораздо более, чем русских, почти все малороссы. Русские занимают большею частью самыя высшия должности. У нас в России редкий дворянин, богатый и получивший образование, соглашается служить у себя на родине, в глуши. Не манит к себе родина. Когда я говорю служить, то разумею действительную службу, не по выборам. – Малороссия вечно привлекательна для малоросса: она имеет до сих пор в себе что-то самостоятельное, своеобычное; удалиться в Малороссию не то, что уехать в глушь саратовскую, а удалиться в другой край, в другой мир, как бы в другое государство. Не говорю уже о ея природе, о ея климате»[820, с.37]. Ще більш розлого відмінності Малоросії та її населення від інших українських, а також російських земель були представлені у відомій праці І.С. Аксакова про українські ярмарки, де відносно різниці двох регіонів зліва від Дніпра ще більш переконливо наголошувалося: «...Харьковская губерния или слободская Украина еще вовсе не Малороссия», «Весьма ошибаются те, кто причисляют Харьковскую губернию к Малороссии и Харьков называют малороссийскою столицею»[841, с.7, 50–51].

Розрізняв Україну (Харківську губернію) та Малоросію (Полтавщину, Чернігівщину) і генерал-губернатор В.В. Левашов, інспектуючи тільки-но ввірені йому регіони та звітуючи про результати[9], а також видавець «Московского телеграфа» М.О. Полевой[373, с.88]. Можна було б згадати ще й досить розхожий вислів Г.С. Сковороди, що Малоросія йому – мати, а Слобожанщина – тітка, наводити й інші приклади. Та «пошук» регіону в контексті теми буде продовжено в конкретно-змістовній частині тексту. Усвідомлюючи, що відносно середини ХІХ ст., у зв'язку з «відкриттям» освіченою публікою Правобережної України як «малоросійського краю», з активізацією інтеграційних процесів між українськими регіонами можна говорити про розширене трактування Малоросії, все ж зазначу ще раз, що, з врахуванням інерції історичної свідомості[1080], це поняття буде вживатися відносно Чернігівсько-Полтавського регіону, поряд з «Лівобережна Україна», «Лівобережжя», а щодо верхівки суспільства цього краю – «малоросійська еліта», «малоросійське дворянство», «малоросійське панство», «малоросійські

поміщики», «малоросійська шляхта», «лівобережне дворянство», «лівобережне панство» тощо. Це ж стосується й інших регіонів: Харківська губернія – «Слобідська Україна», «Слобожанщина», а еліта краю – «слобідське», «слободьсько-українське дворянство», Південна Україна – «Новоросія», «новоросійське дворянство», що є вживаними у сучасній історіографії[1377, с.8].

Відносно «технології» даного дослідження необхідно зазначити, що саме такий термін використано не випадково, бо за всієї його умовності відносно гуманітарних студій і не дуже частого вживання, він цілком доречний, оскільки, не вдаючись до розлогих міркування щодо двоєдиної природи методу[1696, с.247–248], дозволяє відокремити конкретні підходи та інструменти від методологічного задуму, первісних позицій, теоретичних, світоглядних уподобань. Інакше кажучи, методологія – це вітальня історика, а технологія – його кухня. На цій «кухні» дослідник виконує по меншій мірі дві технологічно різні операції: досліджує та презентує результати. Щодо першого підкреслю особливості застосування вже згаданого персонологічного методу, що виявився одним з основних у роботі і був обумовлений об'єктом та завданнями. Не зупиняючись на загальнотеоретичних дискусіях і висновках відносно його можливостей та кордонів, що активно обговорюється останнім часом, зазначу лише, що персонологічний метод певною мірою вплинув на ієрархію структури інформаційної бази.

Своєрідність використання цього методу в даному разі полягає у тому, що особи, вивчення яких займає значну частину дослідження, виступають не метою, а засобом. Це визначило й структуру інтересів до обраних персоналій. Так, подробиці біографічного характеру, які відіграють важливу роль в інших персонологічних працях, тут виконували лише допоміжну функцію, хоча їм і приділено не так мало місця, оскільки це дозволило розкрити розмаїтість можливостей взаємозв'язків між особою та соціальною групою. В першу чергу біографічні дані з більшою деталізацією наводилися тоді, коли до цього на них не звертали увагу історики суспільної думки, або задля уточнення існуючих в історіографії уявлень. У роботі з біографіями методологічним орієнтиром служили як ранні, так і недавні роботи І.Л. Беленького, особливо запропонований ним підхід до вирішення проблеми «історик очима сучасників та наступних поколінь», а також зауваження щодо етико-ціннісного ставлення до біографії, зокрема, наступне: «этика и ак-

сиология Биографии есть этика и аксиология биографического слова и биографического молчания»[883; 884].

Оскільки в дисертації досліджується не просто людина, а соціальна людина, більше того, соціальна верства, цілком доречним і обґрунтованим видається просопографічний аналіз[1656, с.641–642; 1859; 1860] (звичайно, з врахуванням пасок, вказаних Н.М. Яковенко[2047, с.249]). Враховуючи різні підходи до визначення його меж і можливостей, зазначу, що матиму на увазі ускладнене розуміння терміну: і як колективної біографії певної групи, і як комплексний «опис особистості». Такі базові поняття як «соціальна група», «соціальний прошарок», «соціальна мобільність», «соціальна дія», «соціальні ідентичності» використані у прийнятому в соціальних науках звучанні[979; 1121, с.119; 2032, с. 117–118]. При цьому усвідомлюючи, що історик у більшій мірі сам створює досліджувані групи, водночас цілком сприймаю думку Я. Грицака щодо суб'єктивних конструкцій та об'єктивних сутностей: «Те, що існування більшості суспільних утворень часто не можна ствердити інакше, ніж складаючи собі уявлення про них у голові, не зменшує їхньої реальності»[1077, с.200].

В історії суспільної думки при характеристиці поглядів, ідей окремих діячів та груп людей зазвичай застосовуються певні політичні характеристики, тому, враховуючи інструментальний характер понятійного апарату, необхідно звернути увагу й на таку важливу термінологічну проблему як механічне беззастережне використання усталених понять, які до того ж часто вживаються без переконливого змістовного наповнення. Щоправда, і для радянської історіографії, з характерним для неї невеликим набором досить чітких, без напівтонів, визначень, проблема термінологічної коректності не була чужою. Зокрема, Л.Г. Захарова, аналізуючи монографію С.О. Макашина про життя та творчість М.Є. Салтикова-Щедрина у 50 – 60-і рр. ХІХ ст., відзначила як безсумнівну заслугу рафіноване ставлення автора до понятійного апарату та наголосила на необхідності такого підходу, особливо щодо складної та суперечливої ідейної ситуації передодня Великих реформ: «широкое использование и расшифровка терминологии периода подготовки реформы способствует пониманию эпохи и предупреждает от ошибок в оценке событий и явлений того изменчивого, противоречивого, контрастного времени, когда крушение старого и рождение нового строя сопровождалось (или

отражалось) в появлении (рождении) новых слов и понятий и в изменении смысла старых»[1213, с.75]. Але подібні висловлювання були скоріш винятком. Хоча інколи в конкретно-історичних роботах, під впливом емпіричного матеріалу історики змушені були виходити за межі прийнятого поділу ідейного простору суспільної думки. Так з'являлися зауваження про поєднання лібералізму та консерватизму при обговоренні селянського питання, про урядовий «конституціоналізм», «консервативно-прогресистську ідеологію», «прогресивний консерватизм» тощо[1574, с.255; 1755, т.10, с.104, 246, т.11, с.104; 1971, с.15; 2051, с.8, 15].

В українській історіографії, хоча зараз практично і не ведуться термінологічні дискусії, все ж помітне звернення до ідейних напрямів, які раніше детально не досліджувалися, а віднесені до них раз і назавжди діячі таврувалися, наслідком чого було або достатньо схематичне зображення, або майже повне забуття. Та вияв інтересу, наприклад, до консерватизму, його політичної та духовної спадщини в Україні, який помічають історики[1354; 1770; 1771], інколи через своєрідне трактування поняття та відсутність детальної емпіричної проробки на персонологічному рівні призводить не стільки до прояснення картинки, скільки до заплутування. Так, В. Потульницький, розглядаючи «три існуючі типи українського традиційного консерватизму», відмінності між якими, на його думку, «не стільки ідеологічні, скільки територіальні», цілий підрозділ присвятив «консервативному руху лівобережної української шляхти», до якого зарахував Г.А. Полетику, М.П. Миклашевського, Д.П. Трощинського, В.В. Капніста, О.А. Безбородька, автора «Історії Русів», яким вважає І.В. Гудовича, М.Г. Рєпніна-Волконського, О. Маркевича, Г.В. Андрузького та навіть Г.П. Галагана і В.В. Тарновського, яких історики Селянської реформи зазвичай відносять до лібералів[1699, 346–358]. Такий ряд вибудовується, ймовірно, тому, що, вияв «українського консерватизму», за словами І. Лисяка-Рудницького, вбачається, головне, в «міцному збереженні рідної мови, віри, звичаїв і обрядів, традиційних форм родинного й громадського життя»[1437, с.125]. А, можливо, через недостатнє опертя на емпіричний матеріал та захоплення теоретичними конструкціями. На це вже звертається увага, зокрема, В. Потульницьким. Але цікаво, що, аналізуючи його працю, польський історик Т. Стрієк переадресовує автору саме те, за що той критикує інших

фахівців: «вони відірвалися від «емпірії» та піддалися «ірраціональним» інтерпретаційним схемам»[1868, с.364].

Між тим у сучасній русистиці проблема термінологічної чистоти не тільки активно дебатується, а й інколи ставиться під сумнів сама можливість точного маркування. Відомий американський русист А. Рібер взагалі наголосив, що традиційна політична термінологія не може бути застосована до Росії, оскільки політична мова, яка сформувалася на основі досвіду західноєвропейських країн, «в контексте русской истории... лишь сбивает с толку и уводит в сторону от истины»[1748, с.50]. У всякому разі спрощена дихотомія: ліберал – консерватор або реформатор – антиреформатор вченим не приймається[2070, с.396]. Польський історик В. Меджецький вважає непридатною для опису процесів суспільної модернізації у Росії не тільки «західну», а й існуючу російську термінологію як такі, що не вирішують проблеми, і наголошує на необхідності вироблення окремого понятійного апарату[1525, с.60].

Сучасні російські історики, усвідомлюючи, що «консерватори» та «ліберали» «в самодержавной крепостнической России не могли не отличаться от своих прообразов в западных странах»[1498], все ж, не погоджуючись з думкою щодо необхідності зовсім нової термінології, намагаються осмислити сутність основних категорій, наповнити їх більш адекватним змістом, віддати належне течіям, об'єднаним в історіографії, виділити різновиди того чи іншого «ізму»[1550], а також розширити ідейний спектр за рахунок введення «порубіжних» понять – «ліберальний консерватизм», «радикальний лібералізм», «прогресивний консерватизм», «свободный консерватор», «революційний консерватизм», «консервативний лібералізм», «ліберальний націоналізм» тощо[976; 1328; 1353; 1424; 1433; 1496; 1531; 1550; 1551; 1553; 1553; 1744; 1745; 1782;1786; 1954–1956; 2029; 2030].

Але, коли справа стосується конкретних персоналій та віднайдення для них місця на ідейній шкалі, результати термінологічних рефлексій виявляються інколи несподіваними, особливо якщо йдеться про достатньо відомих діячів, чії позиції, здавалося б, давно вже визначені істориками в певних понятійних рамках. Наприклад, у недавній історіографії перепрочитується творчість О.С. Пушкіна, О.М. Радіщева, Ф.М. Достоевського, М.Н. Каткова[1276; 2029], заперечуються попередні визначення О.І. Герцена як «народника», «ліберала», «соціаліста», «ре-

волюціонера-демократа»[852; 924, с.47], О.А. Аракчєєв перетворюється з «реакціонера» на «консерватора-новатора»[1855; 2065; 2067], «ліберали» К.Д. Кавелін і Б.М. Чічерін – на «ліберальних консерваторів»[1276, с.313; 1301; 1384]. До їх числа зараховується й П.Б. Струве[1023], якого зазвичай відносили до буржуазних демократів, типових представників легального марксизму[1764, с.535]. Імовірно, підштовхує до подібних оцінок усвідомлення відсутності чіткого вододілу між російськими «охранителями» та «прогресистами», «лібералами» та «консерваторами», на що звертали увагу учасники «круглого столу» «Консерватизм в Росії» та в ході дискусії навколо колективної монографії «Русский консерватизм XIX столетия. Идеология и практика». Історики відзначають також «подвижность критериальных границ, которые очень часто препятствуют однозначной квалификации того или иного деятеля или даже целого политического течения в рамках дихотомии «консервативный»/«либеральный»[1955, с.121]. І.А. Хрістофоров пояснює це тенденціями до зближення консервативних та ліберальних цінностей, технологій, що мало місце і в Росії XIX ст., але, на жаль, у цій країні не завершилося, Н.М. Родігіна, посилаючись на недавні роботи фахівців з політичної історії, – єдністю інтелектуальних витоків провідних суспільних течій[1753, с.400].

Таку позицію підтримують й інші російські історики. Зокрема, К.І. Шнейдер, розбираючи специфіку «раннего русского либерализма», який, на думку автора, з'явився в другій половині 1850 – початку 1860-х рр., визначив його як форму інтелектуальної утопії, пронизану елементами як консерватизму, так і ліберальної ідеології, що формувалася[2022–2024]. Подібні позиції зустрічаються й в інших дослідників. Обговорюючи під час «круглого столу» особливості суспільно-політичної ситуації в Росії XIX ст. у порівнянні з Заходом, А.М. Медушевський зазначав: «Русские либералы были достаточно осторожны. Можно сказать – консервативны в возможности реализовать в России конституционно-парламентские порядки». Неможливість механічного перенесення на російський ґрунт термінології, виробленої в інших умовах, ілюструється різними прикладами, зокрема, думкою відомого історика і правника М.М. Ковалєвського, який говорив, що у Франції він республіканець, а в Росії – прихильник конституційної монархії, і зізнанням М.М. Карамзіна: «Я республіканец в душі»[70, с.113; 1353, с.51]. Все це підтверджує ситуативність позицій, їхню залежність від місця та часу.

Наскільки складною була проблема виявлення ідейних розбіжностей навіть між домінуючими у 40 – 50-і рр. XIX ст. суспільними напрямими, такими як слов'янофіли та західники, можна судити на основі наукової дискусії у дореволюційній літературі, в ході якої доволі численними були згадки «західництва» слов'янофілів та «слов'янофільства» західників[2051. с.33]. Близькість позицій підкреслював також О.І. Герцен у знаменитому некролозі на смерть К.Д. Аксакова, опублікованому 15 січня 1861 р. у «Колоколе»: «С них (слов'янофілів – *Т.Л.*) начинается перелом русской мысли (курсив у цитаті О.І. Герцена – *Т.Л.*)... Да, мы были противниками их, но очень странными. У нас была одна любовь, но не одинаковая». Їх об'єднувало «чувство безграничной, обхватывающей все существование любви к русскому народу, к русскому быту, к русскому складу ума. И мы, как Янус, или как двуглавый орел, смотрели в разные стороны, в то время как *сердце билось одно*»[178]. Сучасні дослідники відзначають і широкий діапазон історіографічних оцінок ідеології слов'янофільства: від консервативної утопії до лібералізму[931. с.313; 962; 1013; 1305; 1967, с.97].

Коли ж йдеться про позиції дворянського загалу імперії, ситуація ще більше ускладнюється. Деякі історики взагалі ставлять під сумнів правомірність розподілу поміщиків на «лібералів», «консерваторів» тощо. Зокрема, М.Д. Долбілов зазначив, що «при одностороннем подходе к изучению разногласий внутри дворянства исследователь рискует преувеличить степень политической дифференциации сословия. Категории и концепты самосознания, через которые дворянство пыталось представить и утвердить себя единым целым, плохо укладываются в классификационные схемы историков»[1136, с.13]. Намагаючись зрозуміти, чому напередодні Селянської реформи «требования дворянства с трудом поддаются обобщению в терминах «либерал» или «консерватор», «помещик промышленной или черноземной губернии», І.А. Хрістофоров[1953, с.22] звернув увагу на «калейдоскопическую быстроту», з якою змінювалися обставини в передреформені роки, на об'єктивну складність теми, на відсутність єдності щодо змісту термінів у самих сучасників реформ, які до того ж часто висловлювали сумніви в адекватності політичних визначень в умовах, коли, словами Л.М. Толстого, «все перевертилось и только укладывается».

У цьому контексті варто навести думку одного з громадських діячів епохи О.О. Кіреєва: «При нашей запутанности понятий в отношении политических партий не знаешь, кто друг, кто недруг, консерваторы перемешались с прогрессистами, красные с белыми, все это вышло так пестро и все так меняется со дня на день, что никакого мерила нельзя приложить к тому, что происходит у нас»[1953, с.35, 36]. Постійний помічник Я.І. Ростовцева, голови Редакційних комісій, у період підготовки реформи Ф.П. Єленєв у своїх спогадах також зазначав: «Найчаще нельзя даже указать той границы, которая отделяет наших консерваторов от либералов, ибо роли эти меняются у нас попеременно, смотря по обстоятельствам времени»[1173, с.368]. Про свій консерватизм писав 1859 р. і Ю.Ф. Самарін у листі до О.О. Смирнової, порівнюючи себе з Я.І. Ростовцевим, С.С. Ланським та іншими[456, с.193].

Таких прикладів з джерел, які вийшли в тому числі й з-під пера лівобережного панства, можна навести багато. Тут же необхідно тільки наголосити, що, враховуючи складність визначення ідейних позицій, особливо в умовах динамічної суспільно-політичної ситуації середини ХІХ ст., термінологічну неузгодженість в історіографії, кардинальні розбіжності в оцінках навіть добре відомих персонажів, як, наприклад, особи В.Н. Каразіна, якого то відносили до ліберальних реформаторів, то до консерваторів[925; 1103, с.374; 1491, с.78; 1782, с.94; 1957, с.14; 1968, с.61, 63, 82], буду намагатися обходитися без жорстких маркувань[1896, с.391] своїх героїв, по можливості якомога ширше представляючи їхні погляди, позиції, мотивації, і залишаючи на майбутнє «розселення» по політичних «квартирах». Тим більше, переконана, що прийнятий в українській історіографії поділ суспільної думки кінця ХVІІІ – першої половини ХІХ ст. на консервативний, буржуазно-реформаторський та просвітительський напрями[933, с.82] потребує подальшої перевірки емпіричним матеріалом.

Вважаю необхідним також відмовитися від усталених в історіографії щодо дворянства понять «кріпосники» та «феодалі», які до того ж зазвичай мають негативний присмак. Перше вживалося переважно при характеристиці ідей так званого консервативного дворянства. Але напередодні реформи 1861 р. кріпосниками іменували дворян-поміщиків з доволі різними, навіть протилежними поглядами на справу емансипації – і противників ліквідації кріпосного права, і прибічни-

ків безземельного звільнення селян, і тих, хто виступав за добровільний викуп селянами земель. Що ж стосується «феодалів», то навряд чи взагалі можна вважати коректним використання цього поняття без додаткових застережень (навіть з врахуванням його універсальності та метафоричності) відносно української історії другої половини XVII – першої половини XIX ст. Здається, сучасним українським історикам Нової доби варто було б згадати вже давні зауваження О.С. Компан. Ще у 1971 р., порушуючи проблему періодизації історії України, вона поставила питання про співвідношення понять «середні віки» та «феодалізм», про початки «нового періоду», «нової історії», зауваживши, що навряд чи можна вважати стародавньою соціально-економічну історію України XVIII ст. У такий спосіб фактично було піддано сумніву необхідність «феодалізму» щодо цього історичного відрізка[1349]. І. Лисяк-Рудницький також розлого висловився з приводу «феодалізму» в нашій історії та закликав спробувати перевірити установлені історіографічні уявлення конкретно-історичним матеріалом[1436; 1438]. Зауважу, що сучасні фахівці з історії вітчизняного середньовіччя[1005; 1006, с.393; 1196] вже долучилися до дискусій, які ведуться з цього приводу переважно в зарубіжній історіографії[1090; 1093; 1096; 1922] задля більш адекватного та багатостороннього погляду на епоху, соціальні зв'язки, соціальну взаємодію, які в значній мірі затуляються перетвореним на ідеологему поняттям.

У дисертації використані й традиційні для історичних праць і такі конкретно-наукові методи, як історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-типологічний, що дозволило у динаміці розглянути зміни, що відбувалися у системі поглядів дворянства на селянське питання, виявити регіональні специфіки, упорядкувати сукупність явищ, притаманних соціальним практикам, задля проведення сутнісного аналізу.

2.2. Джерельно-інформаційні можливості дослідження

До «технологічного» інструментарію відносяться і прийоми роботи з «джерелами». Зараз вже більшість істориків далекі від того, що Марк Блок називав «епістемологічною наївністю», нікого не здивує думка про те, що спочатку повинна бути гіпотеза, перелік питань, які формулюються перед основним етапом

евристичної роботи. Тим більше це необхідно історичу Нового часу, оскільки, на відміну від колег, які займаються більш ранніми періодами, оперуючи великими масивами джерел, він не може «перепитувати» їх у процесі дослідження[1778, с.266–267]. Отже, історик завжди отримує відповідь на те питання, яке перед тим поставив. У цілому погоджуючись, що саме такий «утилітарний» підхід до джерел може бути найбільш раціональним, зазначу, що він не завжди витримувався в даному дослідженні, оскільки близькою автору була і думка відомого російського візантиніста О.П. Каждана про те, що джерелу не треба нав'язувати апіорних проблем – «если читать систематически, он (источник – *Т.Л.*) сам приведет исследователя к новым и интересным результатам»[1266, с.47, 49]. На початку роботи цей перелік питань був скоріше, за словами Марка Блока, «чисто инстинктивным». Лише поступово, в тому числі й під впливом початково зібраного емпіричного матеріалу, він набирал більш чітких обрисів, збагачувався низкою нових пунктів, наближався до такого, який називають «магнитом для опилок документа»[907, с.39]. Висловлена М. Блоком ідея «удлинения вопросника» сьогодні дослідниками сприймається як характерна риса роботи сучасного історика. Зокрема, солідаризуючись з П. Веном, П. Рікер писав: «Удлинить его (перелік – *Т.Л.*) побуждает формирование гипотез относительно места феномена, которому адресуется вопрос, в сцеплениях, приводящих в действие факторы объяснения и понимания»[1750, с.249]. Ці зауваження також слугували методологічним орієнтиром на евристичному етапі дослідження, так само, як і спостереження щодо значущості інформаційної функції мікроісторичного аналізу[1797, с.313].

Специфіка роботи з джерельним, як і з історіографічним матеріалом, певною мірою залежала від усвідомлення того, що проблема синтезу в історичному пізнанні в ході розвитку історичної науки ХХ ст. не стільки вирішується, скільки набуває нових граней проблемності, одна з яких на рівні конкретно-історичних досліджень полягає в необхідності синтезу знань, отриманих засобами різних історичних дисциплін. На теоретичному рівні проблема співвідношення джерельної та позаджерельної інформації ставилася неодноразово[1911]. У даному разі, оперуючи джерельною та позаджерельною інформацією, я займаю свідому методологічну позицію, сприймаючи їх як рівнозначні складові при вирішенні поставлених завдань, тим самим намагаючись провести своєрідний мікросинтез дже-

рельного та історіографічного знання. Все більша історіографічна експансія на різні аспекти історії (публікація джерел, введення їх історіографічним шляхом, у тому числі й через широке цитування) значно розширює дослідницький простір за рахунок позаджерельної інформації. Тут йдеться не про «владу дефініцій», «тиск стандартів та стереотипів»[2047, с.259–264], систему цінностей чи теоретичні твердження, а скоріш про ту складову позаджерельного знання, яка була названа Є. Топольським як відомості або судження про історичні факти[1911, с.78].

Зрозуміло, дослідницька етика та інтелектуально-естетичні потреби підштовхують історика в бік безпосереднього переознайомення з джерелами в їхньому «первозданному» вигляді. Однак, за тим рідкісним винятком, коли в такий спосіб вдається виявити неточності публікації, в іншому – це вже подробиці біографії дослідника, які не мають значення при вирішенні мети та завдань. Тому, коли мова іде про цілісну джерельно-інформаційну базу, вона включає в себе й «історіографізовану» інформацію, тобто таку, яка функціонує в сучасному історичному просторі як з грифом «джерельна» через дослідження істориків.

Проблема полягає ще й у способі технології науково-дослідницького процесу. Різні форми копіювання, використання інтернет-ресурсів і т.п. призводять до розширення зони відчуження дослідника від самого джерела як носія інформації, що в кінцевому рахунку примушує переходити до більш коректних (точних) визначень у репрезентації дослідницької бази, яка заслуговує опису в термінах «інформаційна база», один з структурних елементів якої традиційно називається «джерельна база». Зрозуміло, що такі підходи формують нову ідеологію самого науково-історичного пізнання. Здається, вчасно було б в черговий раз заговорити про «нову історичну науку», але, оскільки не ставлю перед собою такого завдання і не бачу для цього достатніх власних можливостей, а також відношуся до принципових противників революційних розривів у науці та культурі, то джерелознавча частина роботи виконувалася в поєднанні елементів «класичних» (йдеться в тому числі й про дотримання позитивістських процедур у роботі з джерелами, розробка яких правомірно ставиться в заслугу цьому напрямку[836, с.21]) відносно репрезентації джерельних частин із заявленими новаціями та без прагнення займатися препаруванням джерел лише заради методологічних розваг. Солідаризуюся з позиціями тих істориків, які, не заперечуючи проти методологі-

чних новацій та міждисциплінарного синтезу, вважають, що «фундаментом, первоосновой исторической науки являются ремесленные знания историков. Именно на них, на «чистой технике», основывается все остальное, именно они делают историка историком»[1008]. Йдеться про достатньо специфічні методи повсякденної практики істориків – джерелознавчі, археографічні, палеографічні тощо.

У процесі роботи джерелознавчі аспекти дослідження набували як прикладного, так і самостійного значення. У прикладному плані виникали проблеми по формуванню та організації джерельної бази. Враховуючи багатоаспектність теми, конкретний аналіз основних джерел, як і літератури, знайшов своє відображення в конкретно-змістовних розділах дисертації. Тому в даному разі необхідно обмежитися лише загальною характеристикою джерелознавчого етапу праці.

З врахуванням традицій «дніпропетровського джерелознавства», виконання даного дослідження було неможливим без відомих праць І.Д. Ковальченка, М.П. Ковальського, В.Я. Борщевського, Б.Г. Литвака, С.О. Шмідта, О.М. Медушевської, М.Я. Варшавчика, Л.М. Пушкарьова, В.В. Фарсобіна, О.П. Пронштейна, Г.К. Швидько та інших, присвячених проблемам відбору, класифікації, систематизації, типології, аналізу джерел, репрезентативності, внутрішньої та зовнішньої критики текстів. Важливими тут також були зауваження щодо можливостей джерелознавчого методу, зокрема, положення про те, що «интеллектуальный продукт человеческого мышления в его овеществленном и реализованном виде является адекватным источником информации о человеке, об опыте уже состоявшейся истории в её глобальном и эволюционном единстве»[1529, с.228]. Методологічне значення мали також дослідження, що розкривають інформаційний потенціал, особливості тих чи видів джерел та прийоми роботи з ними[825; 826; 853; 1015; 1049; 1129; 1125; 1205; 1212; 1252; 1321; 1344; 1389; 1470; 1812; 1887; 1938]. У центрі уваги опинилися і різноманітні джерелознавчі огляди, що стосуються в першу чергу обраного періоду та проблематики[927; 1014; 1417; 1440; 1514; 1555; 1566; 1707; 1747; 1901]. Розробки сучасних фахівців відносно ролі та місця історичних джерел в антропологічно орієнтованих дослідженнях соціальної та інтелектуальної історії, зокрема, щодо вимог до джерельної бази досліджень, які диктують необхідність залучення нових джерел, нового прочитання тих, які вважаються основоположними, зміни способів роботи

з ними, також стали необхідним підґрунтям у роботі як з опублікованим, так і з архівним джерельним матеріалом[1527; 1710; 1780; 1861; 2008; 2018].

Це стосується також переоцінки усталених у джерелознавстві класифікаційних схем і переосмислення значення окремих типів і видів джерел для дослідницької практики історика. У зв'язку з цим у центрі уваги опинилися, перш за все, джерела особового походження, або так звані его-документи[978, с.7–8; 1348, с.145; 1623; 1741, с.6; 1850; 2047, с.234], які заслуговують на право вважатися однією з найцікавіших груп історичних джерел, оскільки, розкриваючи складні перипетії долі людей, не просто суттєво доповнюють писемні джерела офіційного характеру[956, с.382], а й виходять на перший план саме завдяки своїй «ненадійності» та «суб'єктивності», відбиваючи емоційно-психічний та інтелектуальний світ, самосвідомість та індивідуальний життєвий досвід актора. В его-документах «личность предстает перед нами не изолированной, а взаимодействующей с другими личностями, со своей социальной средой, со всем окружающим миром в самых разных его проявлениях»[1741, с.6]. Тому такі джерела, як щоденники, листи, мемуари, автобіографічні матеріали, приватне та ділове листування, різні господарські записки, розпорядження, заповіти, промови, публіцистика, будь-які продукти творчої інтелектуальної діяльності при цьому можуть розглядатися і як унікальні, і як масові джерела, тобто такі, що «служат способом социальной идентификации людей и обозначения реально стоящих перед ними проблем»[1851, с.84–85]. Подібний підхід до джерел вимагає не лише нового прочитання вже відомих пам'яток з метою їх трансплантації (актуалізації) та виявлення нового(их) змісту(ів), а й розширення джерельної бази шляхом залучення значної кількості опублікованих матеріалів, як це не дивно, фактично не введених до наукового обігу в контексті інтелектуальної історії, а також обстеження архівних фондів, у тому числі й особового походження.

На початковій стадії дослідження, спираючись на уявлення про можливі різновиди джерел, форми їх сучасного побутування та імовірні шляхи їх пошуку, була зроблена спроба створити свого роду евристичну джерелознавчу модель, а також спрогнозувати характер очікуваної інформації. Головна увага в пошуковому плані зосереджувалася на формуванні корпусу джерел, згідно з основною проблемою: ідеологія дворянства Лівобережної України стосовно селянського

питання. Але, виходячи з необхідності відтворення аналітичної структури селянського питання, «перевірки» історіографічних образів лівобережного дворянства і селянства та презентації власного, добиралися джерела, які б дозволили подати більш широкі характеристики основних контрагентів, їхньої соціальної взаємодії, соціального та інтелектуального контексту селянського питання на різних рівнях. З'ясування принципів основ регіональних особливостей дворянської корпорації Лівобережжя неможливе без порівняння хоча б з дворянськими спільнотами інших українських регіонів, що підштовхувало залучити джерела, продукovanі слобідською і новоросійською елітами.

У результаті основний блок у структурі джерельної бази представлений текстами лівобережного панства, на пошуки яких вплинули попередні уявлення про два зрізи селянського питання: соціально-економічний та морально-ідеологічний. Тому увага приділялася не тільки безпосереднім висловлюванням з селянського питання, а й пам'яткам, які, здавалося б на перший погляд, безпосередньо не відносяться до теми, а стосуються організації й оптимізації господарства. При цьому особливо відзначалися ті фрагменти, в яких автори демонстрували власні погляди на місце та роль селян у «технологічному» процесі. До того ж у таких писаннях часто ставилася задача та пропонувалися шляхи вирішення проблеми «вівці та вовки». В цей же «малоросійський» блок включалися й документальні джерела, що дають додаткову інформацію про інтелектуальну, громадську, службову, господарську діяльність обраних героїв, а також такі, що розкривають особливості функціонування дворянської спільноти краю.

Принадно зауважу, що, попри основне, в даному разі, призначення джерел першого блоку – представити уявлення дворянства стосовно ключової суспільної проблеми, – вони можуть і повинні безпосередньо залучатися й до розгляду історії селянства й не тільки під кутом зору «гноблення». Адже такі проблеми як економічна поведінка, трудова мораль, ставлення до праці та її організація – як селянин розподіляв час між різними роботами, планував режим робочого дня, готувався до роботи, ступінь трудової активності, – бажання працювати, мотиви трудової діяльності, стан задоволення селянина своєю роботою, ставлення до власності та багато інших можна вивчати на основі переважно белетристики, публіцистики, спогадів сучасників, які добре знали селянське життя, художньої літератури,

фольклору, тобто, текстів, які до середини ХІХ ст. виходили в більшості з-під пера дворянства. Цілком погоджуюся з Б.М. Міроновим, що «эти материалы на первый взгляд противоречиво характеризуют крестьянина. Но противоречиво – не значит не достоверно»[1560, с.19]. Не вдаючись до дискусій з прихильниками постмодерністських підходів до минулого, зазначу лише, що при відсутності безпосередніх «свідчень» самих селян, писання дворянства, не дивлячись на те, що вони «несли на себе печать их отношения к событиям и фактам того времени»[1560, с.27], часто виступають єдино можливим джерелом інформації для дослідження названих вище проблем.

До другого блоку, умовно визначеного як «зовнішній», або фоновий, увійшли різноманітні у родо-видовому відношенні пам'ятки, зокрема, тексти з селянського питання представників інших українських регіональних спільнот, російського дворянства, громадських та державних діячів тощо, джерела, що містять інформацію про окремі персоналії і такі, що характеризують соціокультурну, політичну ситуацію в Російській імперії, хід вирішення селянської проблеми на різних рівнях, законодавчі, описово-статистичні матеріали тощо. Значне інформаційне навантаження тут несуть статті економічного характеру дворян Новоросії, Слобожанщини та різних російських регіонів[44; 156; 175; 179; 268; 481; 547–549], записки з селянського питання періоду гласного обговорення, зокрема, Ю.Ф. Самаріна, О.І. Кошелева, К.Д. Кавеліна, О.М. Унковського та інших[192–196; 227–231; 290; 455; 474; 523]. В окрему групу цього блоку слід виділити матеріали Секретного і Головного комітету по селянському питанню, Редакційних комісій[153; 362; 396; 457], а також твори безпосередніх розробників Селянської реформи з табору ліберальної бюрократії, що представляють інтерес з огляду, по-перше, на значну кількість фактографічних подробиць, по-друге, – з точки зору перехресних ідентифікацій[172; 285; 316; 336; 463–467].

При відборі джерел перевага надавалася текстам, які були оприлюднені ще за життя їхніх творців і безпосередньо включалися до громадського обігу, а також таким, що були миттєвою реакцією на певну(і) подію(ї), урядову ініціативу, господарські потреби, але з якихось причин не опубліковані, або це пізніше було зроблено дослідниками – писання, що направлялися в якісь установи і передбачали подальшу публікацію (записки для ВЕТ, Товариства сільського господарства

Південної Росії, статті для періодичних видань), або ж носили конфіденційний характер (різного роду звернення до імператорів, урядових осіб, комісій).

На формування двох названих блоків вплинуло принципово різне вирішення питання про критерії достатності інформації. Якщо стосовно першого характерним було прагнення якомога ширшого та усебічного охоплення джерельного матеріалу без побоювання «інформаційного шуму» [С.О. Шмідт], то побудова другого блоку вимагала обмежитися найбільш близькими до об'єкту дослідження концентрами, оскільки в іншому випадку могла б відбутися підміна мети та завдань роботи. Звідси – більш прагматичне, фрагментарне використання джерел «зовнішнього блоку». Зрозуміло, що на їх відбір фактори випадкового та суб'єктивного характеру справили більш значний вплив. Між тим, ступінь розробленості різних аспектів історії України досліджуваного періоду, найбільш дотичних до основної лінії дисертації, не дозволила обмежитися лише історіографічними даними.

Намагання вийти за рамки звичних для історії української суспільної думки кінця XVIII – першої половини XIX ст. сюжетів підштовхувало до розширення кола традиційних для цієї дисципліни джерел, які, як правило, використовувалися в конкретно-історичних дослідженнях та фігурували у відповідних джерелознавчих оглядах[1175; 1176]. При цьому провідним тут було також розуміння залежності картини історіографічних уявлень про той чи інший регіон або період від кола вже відомих і розповсюджених джерел. Останнім часом учені різних гуманітарних спеціальностей, що замислюються над теоретичними засадами історії суспільної думки, наголошують на необхідності розробки й джерелознавчих проблем у тому числі й задля з'ясування специфіки предмета, задач, структури дисципліни. Так, у редакційній статті започаткованого 1989 р. щорічника «Общественная мысль: исследования и публикации» з цього приводу зазначалося наступне: «Нет нужды доказывать, что без расширения источниковедческой базы и введения в научный оборот новых памятников духовной культуры эта работа не может быть эффективной»[1624, с.3]. Однак зазначу, що художня література, попри твердження фахівців, що вона, «являясь более философской по сути, стоит ближе к реальности»[1373, с.182; 2014; 2019], безпосередньо не була предметом мого аналізу і залучена лише фрагментарно. По-перше, через намагання абстра-

гуватися від того впливу, який літературні твори вже справили на історіографічну традицію, по-друге, обрані герої практично оминули цей жанр писання.

Перегляд наявних тематичних збірок джерел, зокрема, до історії селянського руху, ліквідації кріпосного права, суспільної думки України та Росії[14; 137; 173; 222; 236–239; 426: 462; 501] призвів до маловтішного результату, навіть без врахування ідейних особливостей підбору матеріалів, адже Лівобережжя в них представлено слабо, а пам'ятки, необхідні в даному разі, були майже відсутні. До того ж, як відомо, наративні джерела в таких збірках друкувалися зазвичай в уривках, вибраних відповідно до певної не лише дослідницької, але й ідеологічної настанови, що не давало можливості створити більш повного уявлення ні про сам документ, ні про його творця.

Все це переконувало, шукаючи зразки як індивідуальної, так і колективної творчості лівобережного дворянства, звернутися до тих видань, архівних зібрань, видів джерел, які рідко або зовсім не залучалися істориками суспільної думки. З цією метою довелося, інколи за відсутності необхідних довідників, поаркушно переглядати різноманітні, в тому числі й періодичні, видання, прочитувати тогочасні наукові трактати, описи, статті, повідомлення, літературні твори, і, зрозуміло, вдатися до архівної евристики, натрапляючи на несподіванки та отримуючи при цьому, говорячи словами Р. Дарнтонна, терапевтичну дозу культурного шоку, оскільки для цього «нет лучшего средства, нежели перерывание архивов»[1112, с.7]. Задля цього були обстежені різні фонди Центрального державного історичного архіву України (Київ), Державних архівів Полтавської та Чернігівської області, Російського державного історичного архіву (Санкт-Петербург), Російського державного архіву військово-морського флоту (Санкт-Петербург), Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського НАН України, Відділу рідкісних видань і рукописів Одеської державної наукової бібліотеки, Відділу рукописів Російської національної бібліотеки (Санкт-Петербург), архівного зібрання Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського. Більша частина залучених до дисертації архівних джерел уперше вводиться до наукового обігу. Кількісні параметри використаних архівних, а також опублікованих джерельних матеріалів відображено у «Списку джерел і літератури».

Суттєво розширена інформаційна основа роботи була також за рахунок раніше непомічених пам'яток і комплексів. Причому це стосується і опублікованих матеріалів. Переконана, будь-який історик, який виконує конкретно-історичну роботу, в контексті своєї теми вперше вводить до обігу, точніше трансплантує, навіть вже добре відомі джерела. Але, коли мова йде про опубліковані матеріали, фахівці-джерелознавці зазвичай з цим не погоджуються, адже джерело надруковане, значить у праві першовідкриття тому, хто його використовує, відмовляється. Не вдаючись у суперечки з цього приводу, все ж зазначу, що на евристичному етапі неодноразово пересвідчувалася, що «відкривати» можна й колись оприлюднені свідоцтва. Проілюструю це декількома прикладами.

Архівних свідчень інтелектуальної діяльності Ф.Й. Туманського, на жаль, поки що виявити не вдалося. Звичайно, саме дефіцит інформації стимулює вирішення проблем джерелознавчого характеру, які в даному разі полягають не тільки в необхідності введення до обігу (актуалізації), як це не дивно, опублікованих джерел, які не згадувалися раніше в бібліографічних оглядах, хоча й піддаються точній атрибуції, а й у спробах виявити не атрибутовані та по-новому подивитися на вже проаналізовані істориками під кутом зору історичних зацікавлень Ф.Й. Туманського. Перегляд журналів «Российский магазин», «Зеркало света», а також «Трудов» ВЕТ, членом якого він був, дозволили значно розширити відомі бібліографії праць цього діяча. Саме в цих виданнях він оприлюднив ряд результатів свого господарського досвіду, зовсім не врахованого істориками. І хоча їх було не так вже й багато, це тим більш цінно, оскільки від XVIII ст. майже не маємо подібних зразків публічної активності українських поміщиків. Специфіка бібліографічних покажчиків, наприклад, по виданням ВЕТ[1017; 1588; 1589] також не дала можливості історикам побачити цілий ряд зразків інтелектуальної творчості навіть добре відомих героїв, що стало можливим лише при поаркушному перегляді. Це стосується і праць соціально-економічного характеру В.Я. Ломиковського, за які він навіть отримував нагороди ВЕТ.

Зараз, мабуть, мало у кого виникнуть сумніви відносно того, що дізнатися про громадську думку з приводу того чи іншого соціально-економічного питання можна, гортаючи періодичні видання і в першу чергу спеціалізовані газети й журнали. Вочевидь, це може стосуватися не лише сьогодення. Однак дослідники іс-

торії суспільної думки не надто часто зверталися до таких джерел, або ж відводили їм другорядну роль. До того ж, у центр уваги фахівців зазвичай потрапляли переважно історико-літературні видання, які фактично приховано чи явно декларували своє громадсько-політичне спрямування. Традиція ця не нова і сягає ще XIX – початку XX ст., коли все «мыслящее и стремящееся к умственному и нравственному развитию»[1363, с.181] відшукувалося крізь «окуляри» визвольного руху і пов'язаної з ним ідейної боротьби. Зрозуміло, що економічна складова суспільної думки тут не враховувалася, а відповідно й періодика, яка відбивала інтелектуальні результати напруги на господарській ниві. Це підтверджує й «історіографічна довідка» М.О. Троїцького відносно стану дослідження російської історії другої чверті XIX ст.[1913, с.152]. Сам же історик, характеризуючи ідейну боротьбу 30 – 40-х рр. XIX ст., фактично наслідуючи попередників і звертаючись до основних суспільно-політичних течій, також називав тільки ті періодичні видання, які увібрали в себе, за висловом О.І. Герцена, «все умственное движение страны» – «Сын отечества», «Москвитянин», «Московский телеграф», «Телескоп» та інші. Показовою в цьому плані є також вже згадувана досить солідна сучасна енциклопедія «Общественная мысль России XVIII – начала XX века», в якій одна з виділених укладачами груп статей представляє саме «периодические издания, служившие на разных этапах истории страны выразителями взглядов и настроений определенных социальных сил»[1183, с.5]. Але не варто шукати тут відомості про журнали та газети, які, можливо, й не були таким, за словами автора передмови, «рупором политических убеждений и принципов» як, скажімо, «Современник», «Отечественные записки», «Русский вестник» та інші, все ж ставили перед собою не менш важливі для суспільства завдання. Зокрема, йдеться про періодичні видання економічного характеру, які почали з'являтися в Росії в другій половині XVIII ст. і на певних етапах відігравали досить помітну роль у формуванні російського громадянського суспільства («общества»).

Потенціал історико-літературних журналів також недостатньо використаний в українській історіографії. Але не зупиняюся на них, оскільки ці видання забезпечені доволі обширними бібліографічними оглядами та спеціальними дослідженнями істориків. Дещо більше уваги українські історики приділили інформаційному потенціалу відомчих видань[1649; 1939]. Розвідок же, присвячених еко-

номічним виданням першої половини ХІХ ст., зовсім небагато[1036; 1076; 1124; 1157; 1704], хоча інтерес до подібної літератури в суспільстві зростав у той час досить стрімко[1446]. Серед газет, мало помічених дослідниками, інформаційною насиченістю особливо виділяється «Земледельческая газета», яка навіть в історико-економічній літературі належно не представлена. Часто її тільки згадували, або ж подавали короткі відомості, оцінюючи це офіційне урядове видання як «ярко выраженный орган крепостников»[1251, с.227]. На ЗГ практично не посиляються вітчизняні дослідники, навіть у спеціально присвячених історії української економіки першої половини ХІХ ст. працях[1058]. Робота з цим виданням, як, до речі, і з «Сельским благоустройством», «Записками Общества сельского хозяйства Южной России», «Журналом Министерства государственных имуществ», «Полтавскими губернскими ведомостями», виявилася достатньо трудомістською, що пов'язано не тільки з фрагментарністю, неточністю показників[846; 1924], а й досить часто відсутністю навіть змісту випусків та річних підшивок. Оскільки за родо-видовими та жанровими ознаками вміщені у періодичних виданнях матеріали є доволі різноманітними, більш детальна їх характеристика та інформаційний потенціал будуть розкриватися при вирішенні відповідних задач у конкретно-змістовних розділах дисертації.

«Нет такого источника, который был бы совершенно бесполезен»[1040, с.226]. Цю стару, але нестаріючу істину, нещодавно нагадану німецьким істориком Хансом-Вернером Гетцем, здається, доречно навести, перш ніж звернути увагу на дещо призабутий українськими істориками Нової доби вид джерел, як на мене, досить інформативний не тільки для дослідження соціально-економічної історії, а для історії суспільної думки. Йдеться про записки господарського характеру, рекомендації по управлінню маєтками, які мали різні назви, але в історичній літературі частіше фігурують як інструкції, або накази.

Укладання інструкцій прикажчикам маєтків у ХVІІІ ст. стало досить поширеним явищем, навіть частиною господарської культури освічених землевласників. Дослідники, звертаючи увагу на еволюцію змісту та форми інструкцій порівняно з ХVІІ ст., пояснювали її змінами в економіці, розширенням володінь, ускладненням організації маєтків, прагненням поміщиків збільшити їхню прибутковість, а також необхідністю надовго відриватися від господарства у зв'язку

з різного роду службовими обов'язками, поїздками по судових та комерційних справах тощо. Поступово визначалися усталені формулювання, певна схема побудови наказів, послідовність викладу, поділ на статті та розділи, вміщувалися додатки зразків звітності і т. п.[1350, с.223, 234]. Це стимулювалося також ВЕТ, яке зосередилося не лише на агрономічних та агротехнічних питаннях, а й на способах управління «домашньою економією». Причому, ініціатива обговорення проблем «домостроительства», тобто панського господарства, частіше виходила саме від землевласників. Вже на восьмому засіданні 26 жовтня 1765 р. Г.Г. Орлов подав на розгляд ВЕТ «Экономические правила, или инструкцию управителю, определенному в господских вотчинах»[1819, т.1, с.37]. Як зазначали історики, ці правила були укладені Ф. Удоловим і стосувалися виключно організації господарства[1281, с.50]. У 1770 р. ВЕТ опублікувало як показові кращі з представлених на конкурс інструкції А.Т. Болотова та П.І. Ричкова[1617, с.25]. Така практика продовжувалася і на початку ХІХ ст.[1820, с.85].

Широке введення до наукового обігу інструкцій розпочалося у 1903 – 1910 рр. публікацією М.В. Довнар-Запольським значної їх кількості в київських «Университетских известиях»[112–114; 186; 395; 520; 524]. У подальшому це продовжувалося як археографічним (публікації інструкцій у спеціальних виданнях, додатках до статей і монографій), так й історіографічним шляхом. У радянській історіографії інструкції стали предметом спеціального джерелознавчого аналізу, основою для дослідження в першу чергу історії селянства, системи вотчинного управління, стосунків між власниками маєтків та кріпосним населенням, ілюстративно використовувалися в різноманітних за тематикою творах з соціально-економічної історії[843; 1350; 1415; 1816–1818; 1826]. Інформаційний потенціал інструкцій не вповні задіяний істориками. Усвідомлюючи широкі можливості такого виду джерел як інструкції, накази прикажчикам, те, що вони дають цілком адекватне уявлення «о том режиме и механизме регулирования жизни и труда российских земледельцев»[1546, с.422–434], сучасні російські історики не лише продовжують активно використовувати вже введені до обігу пам'ятки, трансплантуючи їх до своїх різноманітних тем, а й вдаються до архівної евристики, таким чином демонструючи науковому світу нові, раніше небачені, зразки[1840, с.10; 1902, с.339–413; 1903]. Сільськогосподарським інструкціям, наказам ХVІІІ –

першої половини XIX ст. відводиться спеціальне місце в групі монографічних праць вітчизняних вчених, раціоналізаторів і громадських діячів того часу, адже вони призначалися для вдосконалення управління поміщицькими маєтками і оптимізації господарських робіт[1342, с.17].

Однак серед відомих опублікованих наказів практично немає таких, що виходили б з-під пера українського панства. Особливо це стосується другої половини XVIII – початку XIX ст. Та навіть вибіркова евристична робота показує значний потенціал вітчизняних архівних зібрань щодо наявності таких матеріалів. Так, серед неопублікованих паперів Г.А. Полетики вдалося виявити унікальну інструкцію, укладену 1773 р., яка відрізняється від вже відомих подібних пам'яток тим, що призначалася виключно для хатньої прислуги з дворових людей[771; 1461]. Великий масив господарських інструкцій, наказів, розпоряджень зберігається в особових фондах центральних та обласних архівів, музеїв, у відділах рукописів крупних бібліотек. Про необхідність використання інструкцій у вивченні історії українського селянства немає необхідності й говорити. Це лежить, так би мовити, на поверхні. Набагато більше значення господарські накази, розпорядження мають для історії соціальної еліти – козацької старшини, шляхти, дворянства. Такі джерела відбивають і матеріальний, і духовно-ідейний світ «акторів», особливості соціальної взаємодії тощо. До цього виду джерел за інформаційними можливостями наближається листування поміщиків з управителями маєтків та членами родини, яке також використано у вітчизняній історіографії дуже фрагментарно. Хоча російські фахівці, аналізуючи, наприклад, сприйняття дворянством образу селянина, включають саме такий український епістолярний матеріал (щоправда, на мою думку, тенденційно вибірково) задля відтворення «умонасторований правящего класу»[1506, с.203–230].

У структурі «суб'єктивних» та «ненадійних» документів епохи гідне місце, зазвичай, відводиться епістоляріям[1072, с.14], оскільки вони «найбільш повно віддзеркалюють «нерв» життя людини, різноманітні аспекти її повсякденного буття, емоційний стан тощо»[826, с.185]. Тому не дивним є широке звернення до них істориків, джерелознавче, археографічне, теоретичне дослідження листів[826; 1129], активне введення до обігу не тільки окремих пам'яток, а й цілих комплексів, спроби розкрити інформаційний потенціал цього виду джерел для

вивчення окремих осіб, персональної, сімейної, родинної, повсякденної історії[827; 828; 1193; 1880], а також поява конкретно-історичних праць, які базуються переважно на приватному листуванні[880; 1120; 1506; 1655].

Можливості епістолярних джерел у вивченні проблеми «дворянство та селянське питання», процесу підготовки Великих реформ на українських землях також не вичерпані. Адже дослідники, переважно спираючись на «офіційні» матеріали, навіть у персонологічних розвідках, листування використовують традиційно, як додатковий, але не зовсім обов'язковий антураж. Однак саме листи, на відміну від інших еґо-документів, відбивають безпосередні, інколи миттєві реакції, думки, почуття, не до кінця відрефлексовані ідеї, незалежно від того, до якої групи можна віднести, згідно існуючих джерелознавчих класифікаційних схем[919, с.5; 1027, с.6; 1125; 1286, с.13–14; 1506], ту чи іншу пам'ятку. Цьому сприяють і особливості епістолярного стилю, який, на думку мовознавців, «є своєрідною контамінацією усної і писемної форм мовлення»[1027, с.6].

Спроби застосувати значний епістолярний комплекс для висвітлення процесу обговорення та проведення Селянської реформи вже робилися в історіографії ХІХ ст. Зокрема, у 1897 – 1898 рр. на сторінках «Русской старины» невідомий автор, який сховався за криптонімом «R», подав під назвою «На заре крестьянской свободы» своєрідну мозаїку з листів провінційного дворянства за 1857 – 1861 рр., супроводжуючи її незначними власними коментарями. Сюди потрапили й українські кореспонденти – Г.П. Галаган, В.В. Тарновський, М.Б. Герсеванов та деякі безіменні автори[15]. Причому, поштовхом до такої роботи стало переконання у неможливості отримати на основі численної літератури та офіційних документів уявлення про те, як переживало реформу «то общество, которое выпускало из своих рук все, чем привыкло владеть и распоряжаться как своею собственностью», а також прагнення це відчувати «по душевным мыслям и взглядам, как они высказывались в частной переписке, в интимном разговоре». І, сподіваючись на розуміння читачів, «R» повторював слова друга – збирача цього епістолярного комплексу, який перед смертю передав його для можливого оприлюднення: «Согласитесь, что пользуясь таким материалом, картина общественного настроения будет вернее»[15, с.5–6]. Як зазначав публікатор, це була перша спроба такого роду, яку не варто сприймати як історичне дослідження, а лише як хроніку суспі-

льних поглядів та суспільних настроїв, «составленных по задушевным мыслям лиц, так или иначе принимавших участие в деле освобождения крестьян».

Справа створення таких комплексів відносно української історії першої половини XIX ст. далека від завершення (якщо це взагалі можливо, враховуючи специфіку саме епістолярних пам'яток[814, с.333–334]). Але й без накопичення критичної маси джерел на основі своєрідного мікро-комплексу, який формувався в ході підготовки дисертації, можна закрити певні лакуни. Частина пам'яток опублікована ще у XIX ст. Зокрема, це 23 листи М.П. Позена до різних осіб, які були вміщені в підготовлену ним збірку «Бумаги по крестьянскому делу» (далі: Бумаги...– *Т.Л.*), оприлюднену в Дрездені 1864 р.[45]. Дане видання добре відоме фахівцям з Селянської реформи і прагматично, хоча й досить вибірково використовується в літературі. Історіографічна доля збірки тісно пов'язана з негативним сприйняттям її автора, який разом з іншими багатими та освіченими поміщиками, що намагалися організувати дворянський політичний рух під гаслами урядової програми Селянської реформи та скликання всеросійського дворянського зібрання, з легкої руки бюрократів-реформаторів потрапив ще у сучасників під маркер «олігархи», «конституціоналісти-англомани», «придворна партія», «плантатори».

«Бумаги», як писав сам М.П. Позен, і не маємо особливих підстав у цьому сумніватися, спочатку не призначалися для оприлюднення шляхом публікації. Отже, і вміщені тут листи повністю відповідають особливостям цього виду джерел. Вони розраховані на інтимне спілкування, коли думки висловлювалися не для широкої публіки. Їх цілком можна віднести до мимовільних свідчень[907, с.36–37], що стали свідоцтвами внаслідок нескромності або ненажерливості історика[1750, с.239]. Щоправда, це не стосується листів до імператора, які М.П. Позен давав читати близьким йому людям. Зокрема, в «Дневнике» О.В. Нікітенка знаходимо вказівку на прочитані йому М.П. Позеном листи[300, с.454]. Та в даному разі вони носили офіційний характер і писалися в тому числі й для пояснення Олександрю II не тільки власних позицій, а й специфіки та деталей проектів перетворень. Тому, знайомлячи й інших зі своїми проектами, цей реформатор вважав за потрібне надати й ці листи-коментарі. Зауважу, що комплекс з 22 листів М.П. Позена до державного секретаря, управляючого справами Секретного (Головного) комітету по селянській справі В.П. Буткова зберігся в

ІР НБУВ[691]. Фрагмент листування М.П. Позена був також випадково виявлений у родинному фонді Тарновських у ЧІМ серед різноманітних документів В.В. Тарновського[791].

У 1915 р. у «Трудах» ЧАК В.Л. Модзалевський опублікував досить інформативну добірку з 22 листів О.І. Покорського-Жоравко та уривок його спогадів, посилення на які майже не зустрічаються у вітчизняній історіографії[343]. Між тим писалися вони з Чернігова під час роботи автора в Губернському комітеті по облаштуванню побуту поміщицьких селян у жовтні 1858 – лютому 1859 рр. І спогади, і листи до дружини, яка, судячи зі змісту і тональності, була другом, розумілася на справі та поділяла погляди чоловіка, містять велику кількість подробиць (навіть креслення приміщень, де відбувалися засідання), досить відвертих, інколи різких оцінок колег по Комітету, їхніх поглядів, позицій. Написані жваво, іронічно, яскравою мовою, ці свідчення не тільки багато додають до характеристики самого автора, а й розкривають «кухню» досить напруженого ходу обговорення селянської проблеми та укладання фінального Положення від дворянства Чернігівської губернії.

Крім названих комплексів, можна вказати також на ряд поодиноких публікацій пам'яток, при цьому усвідомлюючи, що виявити всі без винятку, коли в якості основних не ставляться джерелознавчі завдання, досить не просто. Але те, що таких публікацій було здійснено все ж небагато, дають підстави припустити зауваження, зроблені вітчизняними істориками наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Зокрема, О.М. Лазаревський, оприлюднюючи 1895 р. у «Киевской старине» два листа Г.П. Галагана до О.М. Марковича від 1859 р., наголошував, що «давно уже пора собрать для истории отмены крепостного права в Малороссии» всі матеріали[136]. Крім надрукованого П. Дорошенком, О. Ковалевським, І. Павловським, певні зусилля в цьому напрямку робилися у 20-і рр. ХХ ст., але публікації пам'яток були поодинокими[15, с.77, 483]. У найбільшому тематичному джерельному проекті – збірнику документів та матеріалів, виданому до сторічного ювілею ліквідації кріпосного права, також представлені переважно офіційні джерела[324]. Загалом же таких, що стосуються підготовки реформи на Лівобережжі, у цій збірці обмаль. Те саме можна сказати й про більш пізні тематичні збірки з історії кріпосництва в Росії[222].

Особливо потужним у кількісному та змістовному відношенні є джерельний масив двох відомих діячів Лівобережної України XIX ст. В.В. Тарновського та Г.П. Галагана. Не дивлячись на досить значну увагу дослідників до цих персоналій, потенціал їх джерельної спадщини не тільки до кінця не вичерпаний, а й введений повністю до наукового обігу. Це стосується й епістолярій, найбільш інформативних для вивчення миттєвих реакцій, мотивацій, настроїв.

Листування Г.П. Галагана, яке, попри зауваження О.М. Лазаревського про порівняно невелику кількість епістол у загалом потужному та безпрецедентно добре впорядкованому архіві цього діяча[1398, с.454], крім фамільного фонду в ЦДІАУК, у значній кількості (як на сучасного дослідника) відклалося в ІР НБУВ. Для дослідження суспільної ситуації періоду «гласності» досить інформативними є 10 з 12 листів Григорія Павловича до дядька за 1857 – 1860 рр.[722] та листи до дружини Катерини Василівни Галаган за 1857– 1859 рр.[724], тобто, за період найбільш активної участі Григорія Павловича в підготовці Селянської реформи. «Несерійні» пам'ятки представлені листами Г.П. Галагана до М.А. Максимовича та М.В. Юзефовича, В.В. Тарновського[718; 720; 792]. Важливі також і виписки з перлюстрованих листів Г.П. Галагана від 11 та 25 листопада 1858 р. до Д.В. та О.В. Кочубеїв, зроблені у III відділенні імператорської Канцелярії[567]. Орієнтуючись на прийняті класифікації, ці епістоли скоріше можна віднести до різновиду не інтимно-побутового, а професійного приватного листування. Здається, Г.П. Галаган вважав за необхідне звітувати своїм впливовим родичам до столиці. Інколи листи писалися нібито під копірку. Зокрема, дуже схожі листи до Петра Григоровича Галагана та Олександра Васильовича Кочубея, дядька дружини, написані в один день, 25 листопада 1858 р.[567; 722]. Тут співпадають цілі речення, навіть абзаци. Він прагнув перш за все передати інформацію про основний перебіг подій, яка не могла не цікавити цих петербурзьких малоросів, часто супроводжуючи її проханнями лобювати його позиції у вищих урядових колах. До того ж, Г.П. Галаган, мабуть, підозрював можливість перлюстрації, що повинно було утримувати від зайвої відвертості. З адресованих Г.П. Галагану, особливий інтерес становлять два досить насичені листи його близького приятеля В.Д. Дуніна-Борковського[1409; 1453; 1571, т.1, с.495], які, припускаю, є лише

фрагментом тривалого і постійного письмового спілкування цих відомих у свій час представників дворянства Лівобережжя[723].

Значний блок представляє епістолярна спадщина В.В. Тарновського, основний масив якої зберігається у фамільному фонді (ЧІМ). Офіційні листи – міністрів С.С. Ланського, В.М. Паніна, секретаря Великої княгині Олені Павлівни Ф.Є. Гартмана, герцога Георга Мекленбурзького, голови Редакційних комісій Я.І. Ростовцева, відповідь останньому та лист до невідомої особи В.В. Тарновського – красномовно підтверджують його активну участь у підготовці Селянської реформи[791]. Листи М.О. Мілютіна, К.Д. Кавеліна, Ю.Ф. Самаріна, М.А. Рігельмана, Є.Ф. Корша професора права П.Г. Редкіна[37; 69; 425; 900; 1275, с.3, 329; 1926; 2020, с.188], близького друга В.В. Тарновського, його однокашника по Ніжинській гімназії, Московському університету та самого Василя Васильовича до останнього засвідчують не тільки авторитет в господарських справах, а й достатньо давнє його знайомство з активними учасниками підготовки реформи 1861 р.[787–790; 792]. Необхідно зазначити, що окремі складові цього епістолярного масиву[1679], а також переважна більшість пам'яток були широко введені до обігу і достатньо ретельно опрацьовані у дисертації Н.М. Товстоляк[1906а]. Але дослідниця роду Тарновських не звернула увагу на фрагмент листування Василя Васильовича, який відклався в ІР НБУ в колекції історика О.З. Попельницького. Переписані ним, з власноручними помітками червоним чорнилом, з архіву Державної Ради, ці листи є досить змістовними для істориків Селянської реформи.

Прикро, але в результаті обстеження українських архівосховищ практично не вдалося віднайти листування, яке розкрило б хід обговорення селянського питання в Полтавському губернському комітеті. Доволі обширно діяльність цього комітету представлена в «Бумагах» одного з найактивніших його діячів М.П. Позена. Але вміщені тут папери дозволяють скоріш краще зрозуміти позиції та мотивації самого укладача збірки, визначити його місце та роль як реформатора, вплив на Я.І. Ростовцева, стосунки між цими двома персонами. Однак механізми обговорення губернського проекту реформи в Полтавському комітеті, напруга ідейної боротьби, ступінь згуртованості або розшарування регіональної дворянської спільноти та цілий ряд питань залишаються майже за кадром. Частково

атмосферу попередніх повітових зібрань та перші неоднозначні реакції дворян Полтавської губернії на ініціативи імператора представив ще І.Ф. Павловський. Водночас історик змушений був обмежитися доволі схематичним викладом роботи Губернського комітету через відсутність уже на початку ХХ ст. в архівах дворянського зібрання та губернського правління необхідних матеріалів, зокрема, «мнений его членов при выработке положений по крестьянскому вопросу»[1635, т.2, с.54]. Тому частково сподівання істориків можуть виправдати неопубліковані «збірки», які накопичувалися членами обох малоросійських комітетів.

У такий важливий час дворянство активно обмінювалося своїми «мнениями», робило їх огляди, нотатки на берегах. Плоди не тільки власної інтелектуальної активності на ниві селянської проблеми, а й багатьох інших збирав В.В. Тарновський. Прочитував, супроводжуючи своїми коментарями, не лише чернігівські та полтавські матеріали Г.П. Галаган. Не випадково у нього зберігся і «Свод уездных постановлений Дворянства, к проекту положения» Чернігівської губернії, що особливо цінно, враховуючи брак матеріалів щодо реакцій від «дворянських низів». Серед паперів Г.С. Кир'якова відклалися і записки колег-комітетчиків, у тому числі харківських дворян, і міркування поміщиків, що не входили до Полтавського комітету. Огляди «мнений» робили В.А. Дунін-Борковський та В.О. Підвисоцький[580; 599; 664; 665; 679; 682; 683; 791; 798]. Особливої уваги заслуговує збірка члена Полтавського губернського комітету П.І. Скоропадського. Майже на сотні аркушів тут розмістилися його «мнения» та інших комітетчиків, повітового дворянства, через які уявляється не лише доволі широка панорама думок щодо окремих аспектів проблеми емансипації, а й особливості становища селян, «урочные положения», поміщицько-селянські соціально-економічні взаємовідносини у різних маєтках Полтавської губернії[560].

Не дивлячись на очевидну неповноту джерел, на основі існуючого масиву матеріалів все ж можливо з'ясувати настрої у суспільстві та ставлення дворянства до урядових ініціатив у час їхнього оприлюднення, в епоху гласності, щоб перевірити стійкі стереотипи щодо категоричного неприйняття більшістю привілейованої верстви ліквідації кріпосного права. Також цілком піддається визначенню місце окремих персонажів у процесі підготовки Селянської реформи на регіональному та загальноросійському рівні, перехресні оцінки дозволяють ви-

явити ідейні позиції більш широкого кола осіб, характер стосунків між ними, атмосферу в Губернських комітетах тощо. Джерела дають можливість простежити як сприйняття події в момент її здійснення, так і еволюцію ставлення до змісту реформи в цілому, ролі певних осіб та груп у цьому процесі. Фактографічна насиченість пам'яток дозволяє отримати значне інформаційне прирощення, внести уточнення в існуючі уявлення щодо явища в цілому, в історіографічні образи окремих персоналій, а також ввести до історіографічного обігу цілий ряд мало знамих діячів Селянської реформи.

В архівних пошуках увага спрямовувалася в першу чергу на особисті та фамільні зібрання, а також на матеріали корпоративних дворянських установ, які, не дивлячись на значні втрати[1117, с.97; 1155, с.152–153; 1307, с.967; 1324; 1637, с.2], все ж і зараз дозволяють закрити певні лакуни, в тому числі й у дослідженні колективної свідомості регіональної дворянської спільноти. Широкі можливості для теми відкривають фамільні архіви старшини, шляхти, дворянства Лівобережної України, досить фрагментарно й утилітарно використані в основному для конкретно-історичних персонологічних досліджень. Усе ж принагідно зауважу, що інтерес до подібних зібрань починає відновлюватися у сучасних фахівців з української історії XVIII – XIX ст. Причому це виявляється не тільки в прагматичному залученні окремих пам'яток, а й у появі джерелознавчих оглядів, які розкривають інформаційний потенціал фамільних зібрань[1043; 1458; 1459; 1584; с.126–136; 1997]. У працях Г.В. Папакіна до того ж вперше у вітчизняній історіографії поставлено як теоретичну проблему фамільних архівів, «цього архівно-археографічного феномену»[1646; 1647]. У ході роботи над дисертацією фамільні зібрання, що розпорошені по різних архівосховищам, переглядалися під кутом зору як виявлення інформації суто персонологічного характеру, так і для відтворення «колективних» уявлень дворянства регіону.

Не лише у центральних, а й в обласних архівосховищах України зберігаються фамільні, особові фонди, які ще в меншій мірі задіяні науковцями, в основному для краєзнавчих розвідок. Серед таких колекцій зустрічаються складні, багаторівневі фонди, які представляють собою своєрідну «матрьюшку», що складається з різних особових архівів. До таких можна віднести фонд відомої суспільної діячки, археолога, етнографа, члена багатьох наукових товариств

К.М. Скаржинської (1852 – 1932), який зберігається в ДАПО. Це досить солідне зібрання (2657 справ за 1557 – 1905 рр.) [1878] для дослідників інтелектуальної та соціальної історії України першої половини XIX ст. представляє неабиякі перспективи в першу чергу завдяки особистим матеріалам ряду дворянських родин Полтавщини, крім Скаржинських, зокрема, Кир'якових, Райзерів, Бакланових, Родзянок, Стороженків та інших. Фактично тут маємо добірку фамільних архівів осіб, так чи інакше пов'язаних з фондоутворювачем та між собою. Це дозволяє досліджувати під різним кутом зору порівняно однорідне коло людей, суспільну групу середнього дворянства, освічених поміщиків, які самостійно вели господарство і брали участь у суспільному житті.

З точки зору вивчення селянського питання і ставлення до нього лівобережного дворянства особливий інтерес представляють різні за видовими та жанровими ознаками матеріали, які вийшли з під пера діячів Селянської реформи 1861 р. У першу чергу, це декілька поміщицьких проектів, зовсім не врахованих у науковій літературі. Водночас, як виявилось, вони належать хоча й пересічним, але достатньо небайдужим і активним дворянам, в тому числі членам або кандидатам Губернських комітетів. Найбільшим за кількістю написаного є масив джерел, пов'язаний з діяльністю на громадському поприщі Г.С. Кир'якова, який залишив слід в історіографії як один з перших археологів Лубенщини [1274; 1936]. Як діяч Селянської реформи він зовсім невідомий, хоча був кандидатом у Полтавський Губернський комітет від Лубенського повіту [1857, с.158], як повітовий предводитель дворянства активно впроваджував її в життя і був нагороджений за це «знаком отличія, для ношення на левой стороне груди» [590]. Цілий ряд чернеткових записок, в тому числі досить розгорнуті «О крестьянских усадьбах по современному вопросу», «О мерах правительства к улучшению кредита», «Об улучшении быта освобожденных крестьян», лист до редакції «Русского вестника», потребують серйозної уваги і включення до масиву текстів для дослідження суспільних настроїв дворянства напередодні та в період проведення реформ.

Крім того, цілий масив документів фонду – судові матеріали, боргові зобов'язання, квитанції про прийом податків за кріпосних селян, ревізькі «сказки» свідоцтво Лубенської училищної ради про дозвіл Г.С. Кир'якову відкрити на власний рахунок в селі Духовой народне училище, свідоцтва та посвідчення про се-

літряний і горілчаний заводи, розрахунки по будівництву вітряного млина та інші папери дають можливість вивчати не тільки ідеали, а й господарську практику цієї родини. Значна кількість паперів Кир'якових представлена епістолярними пам'ятками за 1823 – 1882 рр. У першу чергу, це листування Г.С. Кир'якова з матір'ю, сестрами та їхніми чоловіками, яке носить не тільки приватний, а й діловий характер. Зокрема, з чоловіком сестри Наталії, П.П. Баклановим, Григорія Степановича пов'язували справи у селянському питанні, оскільки перший також був кандидатом у Полтавський губернський комітет від Хорольського повіту. В контексті «селянського питання» значний інтерес представляють листи до Г.С. Кир'якова як повітового предводителя дворянства та члена Губернського комітету по введенню реформи з описами поміщицьких маєтків. Отже, фамільні папери потужного фонду К.М. Скаржинської[1458] дозволяють підійти до створення колективного портрету середнього лівобережного панства першої половини ХІХ ст., яке ділило своє дозвілля між хлівом та кабінетом, і в такий спосіб зробити історіографічну реабілітацію цієї верстви українського суспільства, що дбала не лише про власний добробут, а й про сумлінне виконання своїх громадських обов'язків, у тому числі й по відношенню до селян.

Значний інтерес в контексті теми представляють документи станових корпоративних установ, яких, на жаль, збереглося не так багато. Тим більше значення мають матеріали фонду Чернігівського губернського дворянського зібрання (ДАЧО), які, незважаючи на значні втрати, все ж і зараз дозволяють закрити певні лакуни, в тому числі й у дослідженні колективної свідомості регіональної дворянської спільноти. Зокрема, тут знаходиться досить об'ємна (160 арк.) справа під назвою «Сборник документов об избрании депутатов от дворянства для вручения поздравления императору, при короновании его», датована 15 травня – серпнем 1801 р.[639]. Крім службового листування, пов'язаного з виборами, в ній міститься цілий ряд «прошений», «положений», укладених на повітових зібраннях дворянством Малоросійської губернії[1449]. Даний комплекс – це унікальна можливість «вхопити» малоросійське дворянство у важливий переломний момент формування нової соціальної ідентичності.

Серед документів офіційного характеру – службових справ, формулярних списків, справ про стосунки між селянами та поміщиками, про майновий стан

дворянства, їхні станові обов'язки тощо – в різних справах цього фонду містяться численні фрагменти ділового листування, яке може бути включене й до корпусу особових джерел. Їхні інформаційні можливості все ще залишаються не вичерпаними. Так, у справі під назвою «Сборник документов: о крестьянских волнениях в имениях помещиков Борзенского уезда Григорович и Гореславского; сведения о недоимках окладных сборов по помещичьим имениям Мглинского уезда и о числе самоубийств среди помещичьих крестьян, казаков и казенных крестьян Борзенского уезда»[648] збереглися джерела за 1849 – 1852 рр., які пов'язані з діяльністю на посаді предводителя дворянства Мглинського повіту О.І. Покорського-Жоравко та Г.П. Галагана на посаді предводителя дворянства Борзенського повіту Чернігівської губернії. Ці папери, незважаючи на офіційне призначення частини з них, відносяться до продуктів індивідуальної творчості. Вони зовсім випали з поля зору дослідників, хоча в контексті історії дворянської спільноти, проблеми соціальної взаємодії на Лівобережжі несуть солідний інформаційний потенціал.

Таким чином, покладені в основу дисертації уявлення про дисциплінарні можливості соціальної, інтелектуальної, регіональної історії, а також використані прийоми та підходи дозволили створити необхідне методологічне підґрунтя дослідження. Найбільш ефективними виявилися персонологічний, просопографічний, бібліографічний та історіографічний методи, які не лише допомогли у вирішенні евристичних задач роботи, а й сприяли визначенню структури інформаційної бази, у тому числі її джерельної частини, а також виконанню аналітичної складової дослідження. Джерелознавчий та археографічний методи дозволили сформулювати достатню, достовірну та репрезентативну джерельну базу, визначити прийоми роботи з джерелами, що допомогло у вирішенні поставлених задач.

Згідно з принципом ізоморфності, тобто відповідності джерельної бази об'єкту, предмету та методам дисертації, особливе значення надавалося джерелам особового походження. Серед них найбільш інформативними виявилися різноманітні за жанровими ознаками письмові пам'ятки, продуковані дворянством Лівобережної України. З'ясування принципів основ регіональних особливостей дворянської корпорації Лівобережжя стало можливим завдяки історико-порівняльному методу та залученню різнорідних у родо-видовому відношенні те-

кстів представників інших українських регіональних спільнот, російського дворянства, громадських та державних діячів, а також джерел, що містять інформацію про окремі персоналії, соціокультурну, політичну ситуацію в Російській імперії, про хід вирішення селянської проблеми на різних рівнях, законодавчі, описово-статистичні матеріали. Незалежно від того, які джерела були в полі зору – документального, чи наративного, приватного, чи офіційного характеру, там, де зустрічалися більш-менш розлогі рефлексії обраних героїв з приводу поставлених питань, основним способом роботи з ними стало порівняння їх як з формально-текстологічної, так і з сутнісно-змістовної точок зору. Метод «повільного читання/прочитання»[2037, с.52] дав можливість проникнути в серцевину текстів. При цьому, орієнтація на особливості культурно-семіотичного підходу до історії, дозволила апелювати до внутрішньої точки зору самих учасників історичного процесу. Важливим для мене було також те, що «является значимым с Их точки зрения»[1927, с.11].

РОЗДІЛ 3

РЕЦЕПЦІЯ «СЕЛЯНСЬКОГО ПИТАННЯ» В СЕРЕДОВИЩЕ ЛІВОБЕРЕЖНОГО ДВОРЯНСТВА НА МЕЖІ XVIII – XIX СТ.

В українській історіографії виникнення та актуалізація «селянського питання», починаючи з О.Ф. Кістяківського, традиційно пов'язується з наступом тільки-но сформованої нової соціальної еліти на особисту свободу посполитих і рядових козаків, що «дістав свій вияв насамперед у прикріпленні їх до землі й обмеженні (пізніше – скасуванні) вільних переходів»[1104, с.53]. Отже, на перший план висувався, за визначенням В.О. Мякотіна, «частный вопрос» проблеми, вивчення якого тільки й могло наблизити до розуміння «истинных источников образования крепостного права в гетманской Малороссии»[1582, с.33]. Специфіка цього питання була обумовлена особливостями соціально-економічної практики Гетьманщини. Вона вироблялася самим життям, на різних рівнях, всіма фігурантами поземельних, економічних відносин без винятку. Та тільки перехід проблеми на рівень вищої місцевої влади вивів її за межі приватних справ у площину ширшого суспільного обговорення.

Цей момент історики визначали по-різному. Зокрема, В.О. Мякотін відносив його на кінець 1720-х рр.[1582, с.42]. Але більшість дослідників пов'язувала з періодом гетьманства К. Розумовського[1104, с.52–54; 1154, с.28]. Отже, на перший погляд може здаватися, що мова повинна йти не про рецепцію, а про хронологічний збіг у постановці селянського питання на малоросійському та на загальноросійському рівнях і в такому випадку про зміну часових меж не тільки даного розділу, а й роботи в цілому. Та для цього варто спочатку подивитися на зміст «селянського питання» тоді, коли малоросійське суспільство ще не було втягнуто в імперську систему, коли його еліта ще не набула обрисів дворянства, більше того, коли ще не були в повному обсязі оформлені станові права навіть російської знаті, закріплені «Жалуваною грамотою», а в Гетьманщині зберігалися традиційні привілеї, якими користувалася не тільки шляхта та козацька старшина. Тобто, необхідно зрозуміти, який вигляд і в персонологічному, і в колективному вимірах мало «селянське питання» на старті «боротьби за закріпачення» і яке місце воно займало серед нагальних «нужд» лівобережного панства.

3.1. Від «мужицького» до «селянського» питання: специфіка соціальних поглядів дворянства Лівобережної України

У вітчизняній історіографії, зазвичай, згадуються три випадки, коли еліта Малоросії, розраховуючи на відповідну реакцію російського уряду, публічно висловлювалася з приводу проблем, що її хвилювали. Перший, пов'язаний з так званим Глухівським з'їздом 1763 р., промовою на ньому Г.А. Полетики та «Прошением» шляхетства і старшини Катерині II 1764 р., та другий, відомий за «наказами» депутатам і дебатами під час роботи Комісії по складанню Нового Уложення 1767 – 1774 рр., неодноразово розглядалися в історичній літературі[832; 1176; 1335; 1448; 1495; 1714; 1873; 2006], оскільки ще у XIX ст. для цього були створені певні джерельні можливості[411; 428]. Без сумніву, найбільш обширно «сословные нужды и желания» шляхти були окреслені в роботі І.В. Теличенка. Але сам автор, «предоставляя будущим, более искусным и умелым, исследователям заняться изучением народного самосознания», ставив перед собою досить скромну мету і обмежувався лише «сведением и группировкой сословных нужд и желаний малороссов»[1889, №8, с.161].

Третій випадок припадає на 1801 р. і пов'язаний зі зміною на російському престолі та укладанням у зв'язку з цим дворянством Малоросійської губернії колективного «прошення», відомого під назвою «Записка господам Депутатам от Дворян Малороссийской Губернии, для принесения его Императорскому Величеству Александру Павловичу всеподданнейшей благодарности за все милостивейшее возстановление и утверждение Дворянской грамоты во всей ее силе, и о нуждах, от всех поветов изъясненных и в общем собрании ко уважению принятых»[165], або «Записка 1801 г. о нуждах малороссийского дворянства»[163]. Пам'ятка лише мимохідь згадується істориками, як правило, з досить тенденційними, хоча і полярними, оцінками. Всі ці події варті спеціальної уваги, адже вироблені тут документи і виголошені персональні «програми» так чи інакше торкаються предмету даного дослідження. Крім іншого, вони дозволяють також з'ясувати проблему тяглості в «ідеології» селянського питання.

Значення Глухівського з'їзду (ради) 1763 р. у житті суспільства Лівобережної України та одностайність, яка панувала на цьому доволі багатолюдному зібранні, неодноразово відзначалися в літературі. Саме на цьому зібранні було наоч-

но продемонстровано, що на початок 1760-х рр. у Гетьманщині склалася власна еліта, яка не тільки усвідомлювала необхідність перебудови всіх сфер життя краю, а й була здатна сформулювати свою суспільно-політичну програму, ніби на противагу тій, що восени 1763 р. представлялася Катерині II Г.М. Тепловим, де звучав той самий мотив реформування, тільки з імперських, централізаторських позицій[965]. Аналіз Д.П. Міллером списків присутніх у Глухові представників від полків та сотень, дав йому можливість стверджувати, що «участники, ... – если не все, то большинство, – были люди интеллигентные», добре обізнані з історією та правом[1544, с.103]. Порухене під час зібрання широке коло питань не залишає сумнівів і в обізнаності цього товариства з соціально-економічною ситуацією, яка розглядалася під кутом зору інтересів усіх соціальних груп.

«Программа будущих действий», як вважав Д.П. Міллер, а слідом за ним інші історики[1544, с.109; 1335, с.85], а також тон зібранню були задані промовою, що відома під назвою «Речь “О поправлении состояния” Малороссии»[428]. Вона була виголошена Григорієм Андрійовичем Полетикою, хоча в історіографії з приводу авторства існували різні думки[967, с.314; 1452, с.54–55]. Його особа не потребує детальної презентації[1004; 1337; 1405; 1448; 1457; 1459; 1460; 1571, т.4; 1609; 1611–1614; 1769]. Він же через декілька років фактично виявився лідером депутації від Малоросії у Великому зібранні Комісії по складанню Нового Уложення. «Малорусская интеллигенция» – так називав О.М. Лазаревський присутніх на Глухівському з'їзді 1763 р., повторюючи за Д.П. Міллером і визначення «украинская интеллигенция»[1401, с.99]. Подібне можна було б сказати, причому не тільки у зв'язку з відстоюванням автономії, і відносно депутатів від Лівобережжя в Комісії по складанню Нового Уложення, незалежно від соціального представництва. Побіжно зазначу, що доволі високий рівень культури і незалежні позиції малоросійських депутатів неодноразово відзначалися в історіографії[832; 833; 950, № 4, с.55, №.5, с.322; 1413, с.266; 1668, с.192; 1823, с.192; 1945, с.300, 302]. Взагалі, гадаю, саме ці два випадки «колективного волевиявлення» дозволяють вести мову не тільки про завершення кристалізації нової шляхетської ідентичності, на що звертав увагу З. Когут[1336, с.50–51], а й про сформованість «домодерної» нації у Малоросії. Саме це й вимагає звернення до матеріалів, вироблених у 1760-і рр. під кутом зору «селянського питання». Тим більше, що в нау-

ковій літературі, попри невелику кількість висловлювань з цього приводу, можна зустріти доволі різні оцінки[811, с.1; 815; 1131, с.103–104; 1264, с.143; 1444, с.53; 1819, т.1, с.154, 155; 2010, с.36].

Серед виділених З. Когутом трьох основних тем «Глухівської програми» «селянського питання» немає[1336, с.57–58]. Як наочно засвідчують укладені істориком на основі аналізу шляхетських наказів депутатам до Катерининської комісії таблиці, воно не хвилювало еліту і в цей час[1335, с. 124, 126]. У період роботи Великого зібрання у 1767 – 1768 рр. малоросійська делегація, керуючись переконанням про особливий статус свого краю, який вже має цілком пристойні закони, не була надто активною в обговоренні загальних проблем[1335, с.152], у тому числі й щодо становища селян. В історії української суспільно-економічної думки всі випадки висловлювань з цього приводу зафіксовані, позиції кожного оратора визначені. Г.А. Полетика, З.М. Забіла, Г. Божич, А.І. Кондрат'єв, В. Боярський та інші віднесені до «реакціонерів-кріпосників», А. Маслов, Г. Короб'їн, Я.П. Козельський – до представників «просвітительської ідеї», А. Алейников – до «послідовних критиків кріпосництва»[1191, с.7–11; 1257, с.34–52; 1928], хоча він і не виступав проти інституту кріпацтва, а лише проти його поширення на Слобожанщину та Гетьманщину.

У зв'язку з цим зауважу, що аналіз поглядів того чи іншого депутата здійснювався дослідниками без врахування, по-перше, регіональної специфіки не тільки в межах України, а й на рівні Україна – Росія; по-друге, становості представництва у Законодавчій комісії. Та найбільш важливо, що історики, незалежно від власних методологічних підходів, не акцентували увагу на тому, що депутати від українських регіонів, у всякому разі від Гетьманщини, не могли в той період «опанувати» «селянське питання» в його загальноросійському вимірі. Тобто, це питання для «українських»[470, с.181–182; 1012] депутатів ще не стало вповні «селянським», оскільки більшість з них, не дуже добре обізнана з практикою російського кріпосництва, мала справу не з «кріпосними селянами», а з «мужиками», «посполитими», «підданими», «людьми». Прикметно, що певні незручності щодо беззастережного використання поняття «селяни», «кріпосні селяни» відносно XVIII ст. починають відчувати історики, що раніше активно ними користувалися[1106]. Ці нюанси, за якими криється не просто термінологічна про-

блема, не враховувалися при вивченні поглядів «українських» депутатів у Катерининській комісії. У зв'язку з цим висловлю одне припущення, перш, ніж вдатися до розгляду позицій «шестидесятників».

Вважаю, що одним з показників «засвоєння» малоросійським дворянством «селянського питання» в загальноросійському варіанті та, відповідно, ролі поміщика-душевласника, може бути як раз використання терміну «крестьяне» щодо своїх підданих, попри дискусії стосовно цього поняття[499; 1041; с.183; 1311, с.352, 364; 1370, с.19; 1411, с.78; 1445, с.62–63]. Не претендуючи на виснажливість, наведу низку прикладів, які допоможуть зрозуміти, коли ж це відбулося. Правда, тут потрібно враховувати також й індивідуальні особливості того чи іншого героя.

У «Правах, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р., які хоча й не були введені в дію, але відбивають особливості судово-правової практики в Гетьманщині, зустрічаються «посполиті», «піддані», «люди», а поняття «крестьяне» відсутнє, що добре видно навіть з детального переліку предметів у «Реєстрі» розділів, артикулів, статей[392, с.492–540]. І в публічних, і в приватних записках та листах відомого в той час правника Г.А. Полетики це слово також майже не зустрічається. Частіше він вживав «мужики», «люди», іноді «піддані». Поняття «крепостной» використано лише в листі від 15 вересня 1777 р.[537, с.211]. Це не означає, що малоросійські дідичі не мали справи з кріпосними. Більше того, купівля людей була відома ще в першій половині XVIII ст., про що у 1838 р. писав О.М. Маркович. «Владельцы» набували кріпосних людей, переважно дворових, купуючи їх у великоросійських поміщиків, або з навернених у християнство малолітніх полонених татар, калмиків. Під час Перського походу, у 1725 р. купували в яїцьких козаків «татарчуків» (так називали в Малоросії гірські народи) за 7, 13 і 15 рублів[277, с.32].

У 1928 р. Ольга Грушевська, зауваживши, що «історія кріпацтва на Україні має досить моментів не цілком ясних» і намагаючись їх прояснити на основі архівних джерел, зупинилася на декількох епізодах, які розкривають механізми потрапляння кріпосних у Гетьманщину. Один з них – це подорожі у 30-і рр. XVIII ст. дрібних смоленських шляхтичів, які наїжджали сюди по більш дешевий хліб і водночас привозили своїх кріпаків для одного з дідичів, не дивлячись на те,

що російським урядом було заборонено великоросійських селян (Смоленщина в економічному відношенні прирівнювалася до великоросійських губерній[914, с.34, 39, 61]) приймати в Малоросії. Сюди ж, переходячи з місця на місце у пошуках роботи та жебракуючи самовільно, прибували й кріпаки «з бідної Смоленщини», сподіваючись «знайти тут працю та залишитись на довше у заможних хазяїв». Саме стосовно таких завезених або зайшлих кріпаків, як вважала дослідниця, «поміщики могли собі дозволити більше, ніж до корінного українського селянства Гетьманщини»[1086]. Але представлені О.О. Грушевською матеріали, попри зауваження про «утерту» дорогу для смоленських шляхтичів, не справляють враження масовості явища. Зрозуміло, історик тільки підняла завісу над проблемою. На жаль, закладені шурфи в українській історіографії фактично залишилися не розробленими, а питання, наскільки така практика набуття «іноземних» кріпосних була поширеною, остаточно не з'ясованим. Та все ж саме відносно такої категорії люду малороси довго вживали поняття «крестьянин».

Певні пояснення з приводу термінології, яким важко не довіряти, знаходимо у О.Ф. Шафонського, автора одного з найкращих топографічних описів другої половини XVIII ст.[1660, с.159], який писав: «Мужики в Малой России до сего назывались посполитые люди. ...Человек посполитый значит особенно простолюдина, или простонародного, то есть земледельца, владению какому принадлежащего. Был в Малой России еще род посполитых людей, или мужиков, которые *суседи*, или *подсуседки*, назывались. К сему роду жителей принадлежали такие, которые, не имея своей земли и своего двора, по прежнему обыкновению от одного владельца к другому переходили и, проживали в его особом дворе, за то некоторые в работе оказывали послушание. Порядочные и достаточные владельцы определяли им пахотные и другие земли, делая их настоящими земледельцами и хозяевами, привязывали к неподвижной и основательной жизни, и тогда уже они назывались *грунтовые мужики*» (курсив О.Ф. Шафонського – *Т.Л.*)[545, с.37, 86].

У «Словаре малорусской старины», укладеному 1808 р. В.Я. Ломиковським на основі виданого в Петербурзі у 1803 – 1806 рр. «Нового словотолкователя, расположенного в алфавитном порядке» М. Яновського, слово «посполитый» означало: «Разночинец, простолюдин, мужик, не дворянин. В Малороссии и бывшей Польше, по древнему онаго слова знаменованию, значит человека обще-

ственнаго или принадлежащего к обществу, какого бы он ни был звания, включая дворянство. В последствии под именем посполитого разум. токмо селянина, пахаря или третий род государственных жителей»[477, с.35]. Отже, і тут «крестьян» немає, хоча пізніше у текстах В.Я. Ломиковського, так само як і О.Ф. Шафонського, вони з'являться[327; 483, с.145].

У листах 1790 р. П.С. Милорадовича до сина Григорія фігурують «мужики», «люди», «служитель твой»[349. с.200, 213]. У Ф.Й. Туманського згадуються лише «селяне», «поселяне», «земледельцы». О.М. Маркович, описуючи особливості суспільного життя Гетьманщини середини XVIII ст., доволі чітко розрізняв: «...поселяне, жившие в помещичьих селениях, имели право переходить с места на место, приобретать свою землю и назывались не крестьянами, а подданными»[279, с.12]. Такі думки у середині XIX ст. висловлювали й інші малоросійські автори. Зокрема, В.В. Тарновський-старший в «Записке о собственных крестьянских землях в Полтавской и Черниговской губерниях» писав: «Малороссийские крестьяне до укрепления за помещиками, назывались посполитыми людьми, пользовались правом свободного перехода и приобретали землю в собственность наравне с лицами других сословий»[794, №4, арк.33]. Один з найкращих знавців соціально-правової практики Гетьманщини М.П. Василенко також зробив подібне термінологічне зауваження: «Для посполитых тех местностей, которые были розданы и находились в частном владении старшины, употреблялось часто название п о д д а н н ы е» (виділено автором – *Т.Л.*)[975, с.117].

Подібне спостерігається навіть у перші десятиліття XIX ст. Наприклад, В.Г. Полетика поняття «крестьянин» не вживав. У його листуванні, вотчинних розпорядженнях, «Завещании» 1821 р. названі «мужики», «люди», коли йшлося про селян, а також «дворовые», «дворове люди», «слуги», «служители»[767; 768]. До речі, те саме можна сказати не тільки про малоросійських поміщиків. Один з біографів В.Н. Каразіна звернув увагу на ставлення до поняття «крестьянин» цього «первого эмансипатора из украинских помещиков», висловлене у листі до слободсько-українського губернатора І.І. Бахтіна 30 січня 1810 р.: «Я избегаю имени «крестьянин», котораго мы по справедливости чуждаться должны, ибо оно есть наследие от татар, некогда тиранов наших: это уничижительная печать, положенная ими на чело наших предков: «христианин» или «крестьянин» и раб значило у

них одно и то же. Нам ли увековечивать этот синоним»[1900, №4, с.1, 3]. Ці термінологічні висловлювання і сучасними каразінознавцями уявляються важливими для розуміння позицій відомого поміщика-домовода[1957, с.12]. Тільки іноді, включившись в обговорення загальноросійських проблем, наприклад, указу 23 травня 1816 р. про естляндських селян, мабуть, щоби бути зрозумілим, Василь Назарович лише раз, поряд з поняттями «народ», «поселяне», «люди», «земледельцы», відсторонено називав і «крестьян»[296, с.145].

Близьке до цього ставлення бачимо й у В.В. Капніста. Доволі розлого на цій темі він зупинився у листі до О.М. Голіцина від 4 березня 1817 р.[351], де висловлював «чистосердечно относящуюся к общественной пользе мысль» і шукав підтримки міністра народної освіти. «Звание крестьянина, присвоенное общепольнейшей части народа», для нього було ще більш принизливим ніж «раб». Він виступав за його ліквідацію, оскільки саме з цим поняттям пов'язував «память постыдного рабства нашего под игом неверных». Не згоджуючись з тими, хто вважав, що справа не в словах, а в ганебній суті явища, підкріплюючи власні переконання згадкою про наслідки ліквідації Катериною II наймення «раб», В.В. Капніст вдавався до таких лінгвістичних аргументів: «название крестьянства, постыдное в нынешнем значении его для каждого правоверного и просвещенного россиянина. Оно ввелось во время порабощения отечества нашего татарами. Варвары сии признавали нас рабами своими и название христианин сделалось у них однозначительно с рабом. ...Память владычества татар погибла с шумом, а древнейший памятник господствования их над нами еще и поныне существует!». Замість цього він пропонував: «Название *п о д д а н н ы й* (тут і далі виділено В.В. Капністом – *Т.Л.*) можно весьма пристойно и истинно заменить название *к р е с т ь я н и н а*». (Тут автор листа зробив примітку: «Сколько слово *д у ш а* в сем случае неприлично, объяснить перед вами было бы еще неприличнее»). Відносно Малоросії зауважувалося, що тут перше поняття «до сих пор общепотребительно; и хотя с 1782 года, с присвоением крепостного права, введено в ревизских сказках ненавистное название крестьянин, но весьма редко произносится; и только малое число неблагомыслящих владельцев обращают во зло означающую оно личную зависимость подданных». Якщо ж урахувати термінологічні зауваження сучасних російських істориків щодо відсутності у той час

конфлікту між поняттями «подданный» та «гражданин»[1270, с.22–28; 1504, с.37–39], такі пропозиції В.В. Капніста можна сприймати як прагнення включення селянства до ієрархії «громадянського суспільства», як воно розумілося за доби Просвітництва. Цікаво, що з часом ставлення до «ненавистного названня крестьянин» кардинально зміниться. Якщо ще на початку ХІХ ст. поняття «мужики», «люди», «поселяне» вважалося звичайним найменням сільських трударів, то пізніше у всякому разі одне з них – «мужики» – частиною дворянства вже буде сприйматися з роздратуванням, як лайка, на відміну від «крестьянин»[280, с.53–54].

Та все ж з початком ХІХ ст. «неблагомыслящих» ставало все більше і в численних паперах лівобережного дворянства «крестьяне», «крепостные» згодом практично витіснили всі інші поняття, що опосередковано засвідчує засвоєння нової соціальної ідентичності дворянина-поміщика, який міг включитися в обговорення саме «крестьянского», а не «посполитського» або «мужицького» питання, як це було в 1760-х рр. Щоправда, і тоді вже почало проявлятися своєрідне «роздвоєння», що доволі добре видно з матеріалів Катерининської комісії, зокрема, на прикладі Я.П. Козельського-депутата. Хоча його погляди неодноразово аналізувалися дослідниками, повз їх увагу пройшов, по-перше, термінологічний плюралізм, по-друге, те, що, формально представляючи Новоросійський край, свої пропозиції щодо селянства він, скоріш за все, формулював на основі власного малоросійського досвіду. Причому, як не дивно, поняття, вживані для позначення селянства, мали яскраво виражений «регіональний» та «загальний» рівень.

Говорячи про край, в якому знаходилися його маєтки (повторюся, «в самых местах украинских», тобто, південно-малоросійських), і про його «народ», який «из малого какого-либо себе неудовольствия склонен к ежечасному с места на место переходу», Я.П. Козельський, вживав поняття «мужики», «подданные». Водночас депутат відділяв «внутренних крестьян»[406, с.232]. Як відомо, він виступав проти збереження будь-якої регіональної специфіки в імперії у цілому, тому, «помогая главному правительству»[406, с.233], свідомо чи підсвідомо, спеціально не наголошуючи на цьому, вносив свої пропозиції, фактично «списані» з малоросійських реалій[406, с. 232–236]: право власності для селян на рухоме майно (в Гетьманщині це не ставилося під сумнів і набагато пізніше);

відмежування селянам земельних наділів (це також робилося при заснуванні слобод, не кажучи вже про «займанщину», яка була ще з XVII ст. одною з форм набуття земельної власності в ході колонізації Лівобережжя, у всякому разі його південної частини[с.60; 392; 1323, с.12, 23, 24, 32; 1482, с.392, 406]); спадкове користування землями (традиція, яка не підлягала сумніву навіть у лівобережних дідичів середини XIX ст.); дводенна робота на поміщика (саме такий розмір «звичного послушення» зафіксований в універсалі І. Мазепи від 28 листопада 1701 р. Ці норми зберігалися й наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.[522; 1097, с.57–69; 1604, с.125; 1635, т.2, с.16]).

Тобто, включившись в обговорення проблеми «внутренних крестьян» у загальнодержавному масштабі, Я.П. Козельський вийшов за межі «мужицького питання». Це також можна сказати й про іншого активного представника від дворянства Південної України А. Рашковича[407]. Депутати ж від шляхти малоросійських полків поки що залишилися в рамках останнього. І якщо й висловлювали «мнения» з приводу «селянського питання», то переважно для того, щоб, як ніжинський шляхетський представник Г. Божич, підкреслити у відповідь слобідському козацькому депутату А. Алейникову, що Гетьманщина не Слобожанщина, що треба розуміти її специфіку. А щодо селян – «у малороссийских помещиков русские крепостные люди своїм жребием довольны»[889, с.198]. Єдине, що з пропозицій Я.П. Козельського могло б хвилювати шляхтичів-малоросів, – це проблема обмеження селянських, точніше мужицьких, переходів. Але й вона в Законодавчій комісії ними не порушувалася, на відміну, скажімо, від слободсько-українських депутатів. Гадаю, навряд чи зараз можна дати однозначне пояснення поглядам та вчинкам депутації від Лівобережжя. Та щоб спробувати хоча б дещо з цим розібратися, все ж повернуся до позицій одного з її лідерів, натхненника та укладача «Прошення» 1768 р.

Г.А. Полетика і в сучасній українській історіографії, попри вшановування його автономістичних устремлінь, фігурує в першу чергу як ідеолог шляхетства і, відповідно, борець за його станові інтереси. Відомо, що в різних записках публічно-ділового характеру Г.А. Полетика неодноразово виступав за збереження прав і вольностей шляхти, козацтва, міщанства, духовенства. Очевидно, відсутність у цьому переліку «чинів» селянства стала одною з підстав зарахувати

його до числа кріпосників. Тим більше, що в текстах Григорія Андрійовича можна знайти цитати, які це проілюструють. Так, у промові «О поправлении состояния» Малоросії на Глухівському з'їзді, обурюючись тим, що «мужики наши приобрели самоволия, ...свободно из места на место бродят, ...безвозбранно вписываются в козаки, ...бежат в Польшу, выходят на великороссийские земли, а от сего у нас умалается земледелие, неисправно плотятся общенародные подати и прочие безчисленные происходят непорядки», він прямо пропонував «просить о запрещении им свободного перехода»[405, с.100]. Подібне прозвучало й у такому документі як «Прошение малороссийскаго шляхетства и старшины. Вместе с гетманом о возстановлении разных старинных прав Малороссии, поданное Екатерине II-й в 1764 году» в пункті під назвою «О непереходе с места на место и о невписывании в козаки малороссийских мужиков»[411].

Дещо пізніше, розуміючи, що «как Российские, так еще больше Малороссийские, помещики большую нужду имеют в мужиках и их работах, нежели землях», Г.А. Полетика все ж не просто виступив проти пропозиції Малоросійської колегії «закрепить» людей, а проти урядової програми перетворень в краї[299; 1385, с.47, 54; 1495. с.299]: «Легко можно разставить нумеры, – писав він у «Возражении» на «Наставление Малороссийской коллегии господину ж депутату Дмитрию Наталину», – но опасно только то, чтоб одни нумеры да остались, а людей не будет. Представляемые же от Коллегии средства, чтоб уходящих сыскивать всеми мерами, наказывать, посылать на поселение и на каторгу, сколь насильственные суть, столь и бесполезны; ибо сие народа, близ границ живущего, не удержит. Поймают одного, а десять уйдет»[67, с.129]. Треба врахувати, що це говорилося вже після прийняття російським урядом програми освоєння півдня імперії, так званого «Мельгуновського штату»[918, с.79]. Цим документом ніби відкривалися колонізаційні шлюзи, що наближало Гетьманщину до регіону офіційної колонізації і безпосередньо зачіпало інтереси панства. Та все ж і в такій ситуації Г.А. Полетика розумів, що «лучше ...оградить государство благоденствием, а не стражею, то народ и без того в пределах своих останется».

Чому Г.А. Полетика так різко змінив свою публічну позицію щодо мужицьких переходів, важко сказати. З прямих висловлювань з цього приводу можна згадати його заперечення на четвертий пункт «Наставления» Малоросійської ко-

легії, де Григорій Андрійович вказував на негативний досвід подушного перепису 1764 р., та особливо Генерального опису, розпочатого 1765 р. Уже внаслідок не фіскального перепису, вчиненого К. Розумовським, «...невероятно в какой страх и уныние пришел ...Малороссийский народ и чрезвычайно начал бежать в Польшу и в Татарскую землю и селиться на тамошних землях». Румянцевський же опис передбачав, як вважалося в народі, «...не только переписать души, дворы и хаты, но обмерять земли, леса и всякия угодия, описать скот, в прудах рыбу и прочее», що тільки посилило страх та «умножило побегі»[67, с.115].

Однак, можливо, на поглядах Г.А. Полетики також позначилося те змістовне та ідейне спрямування, яке отримало селянське питання на початку його публічного обговорення, що зазвичай пов'язують з першим конкурсом, оголошеним ВЕТ у відповідь на поставлені питання невідомого автора. Хоча він і сховався за девізом «ИЕ», історики одностайно визнають у ньому саму імператрицю, яка в такий спосіб і задала тон розгляду важливої проблеми. Сучасні російські фахівці вважають, що у 60-і рр. XVIII ст. у Росії навіть пропозиції про звільнення селян не виглядали крамолою. Так само на цей предмет дивилася й імператриця, яка не приховувала своїх ліберальних поглядів[1960, с.49]. У 1765 р. Катерину II цікавило: «В чем состоит или состоять должно, для твердого распространения земледельства, имение и наследие хлебопашца?», а в 1766 р.: «Может ли крестьянин иметь в собственности землю, или движимое имение?»[1617, с.50]. Григорій Андрійович міг не знати зміст запитань. Хоча вони вже стали приводом для дискусії і викликали доволі різку реакцію доброго знайомого Г.А. Полетики О.П. Сумарокова[1819, т.1, с.48]. Але, навряд чи петербурзькому малоросу було невідоме формулювання конкурсної задачі ВЕТ 1766 р.: «Что полезнее для общества, чтоб крестьянин имел в собственности землю, или токмо движимое имение и сколь далеко его права на то или другое имение простираться должны?», яку взялися вирішувати як російські, так і зарубіжні інтелектуали.

Інспектор над класами Морського кадетського шляхетського корпусу, творець його освітньо-виховної програми[659; 991, с.138, 160], керівник друкарні цього закладу, «под смотрением» якого видавалася різноманітна продукція, відомий знавець церковної та світської історії, порадами якого користувалися Г.Ф. Міллер, М.М. Щербатов, А.Л. Шльоцер, збирач рукописів, стародруків[742;

1457, с.32], Г.А. Полетика перебував у центрі інтелектуально життя Петербургу. І хоча він не був членом ВЕТ, не міг не читати його видань, оскільки знайомився з усією друкованою продукцією, що з'являлася в столиці та й за її межами, не тільки задля поповнення власної бібліотеки, а й для відправки друзям, приятелям – замовникам з Малоросії. Отже, перші книжки «Трудов» ВЕТ не могли пройти повз увагу Григорія Андрійовича. Щоправда, підхід Г.А. Полетика до роботи в Законодавчій комісії на той час загалом вже викристалізувався. Але й перед тим йому могли бути відомі позиції як учасників конкурсу[864; 1490, с.227; 1666, с.281], так і не конкурсантів, що висловлювалися з селянського питання.

Підстави для такого припущення надає участь Г.Ф. Міллера, з яким Г.А. Полетика був доволі близьким, в ознайомленні Катерини II з ідеями ліфляндського лютеранського пастора Й.Г. Ейзена. Як стверджував відомий англійський русист Роджер Бартлетт, Ейзен, який від 1750 р. до самої смерті виступав і боровся на практиці за наділення селян земельною власністю та за їх звільнення, завдяки офіційному історіографу на особистій аудієнції у 1763 р. отримав можливість представити свої пропозиції імператриці, а в 1764 – 1766 рр. втілювати їх у життя в маєтку графа Г.Г. Орлова в Ропші[874, с.258–259].

1764 р. у петербурзькому німецькомовному журналі «Sammlung russischer Geschichte», що видавався Г.Ф. Міллером, на думку Л.А. Лооне, з відома Катерини II, з'явилася анонімна стаття Ейзена про кріпосне право в Ліфляндії[1474, с.214–216], яку вважають першою в Росії відкритою критикою кріпосного права[874, с.258; 1048, с.227]. Важко уявити, щоб Г.А. Полетика, який добре володів німецькою мовою і щільно спілкувався з Г.Ф. Міллером, не познайомився з проектами лютеранського пастора, а, можливо, і з ним самим. Міг слідкувати Григорій Андрійович і за «мнєнями при дворє», і за селянськими справами в інших регіонах імперії, наприклад, у Ліфляндії. Та й вплив «Наказу» Катерини II Великому зібранню, де імператриця торкнулася «деликатной проблемы крепосного права и неволи»[1490, с.258; 1610, с. 82, 83], також не можна виключати. Хоча, на думку М.І. Павленка, позиція імператриці щодо кріпосного права прозвучала тут доволі глухо та невиразно і саме селянське питання в цьому документі було розроблене найслабше за інші[1631, с.117].

Треба зазначити, що «Возражение» Г.А. Полетики скоріше за все було написано у 1768 р., коли широка освічена публіка вже могла читати твори переможців конкурсу ВЕТ, зокрема, Беарде-де-Л'Абея, Кельнера, Мека, Граслена. На думку І. де Мадеріаги, сам факт видання російською мовою роботи Беарде-де-Л'Абея в період засідань Уложеної комісії дозволяє побачити в цьому нарисі санкціоноване верховною владою обвинувачення проти антигуманної системи кріпосного права як такої[1490, с.227]. І проникливий депутат лубенського шляхетства міг це врахувати, заперечуючи Малоросійській колегії. Та все ж які саме з міркувань конкурсантів були Г.А. Полетиці етично, естетично та ідейно близькі достеменно невідомо. Можливо, що під впливом нових столичних віянь у нього виник інтерес до селянської проблеми в ракурсі, спрямованому діяльністю ВЕТ, та більш рельєфно виявлялися протиріччя між ідеалами та практикою, що й підштовхнуло в Законодавчій комісії зайняти саме таку позицію.

Необхідно зазначити, що дослідники у різні часи приділяли багато уваги як першій конкурсній задачі ВЕТ, так і селянському питанню у Законодавчій комісії. Сучасні русисти також не обходять увагою ці сюжети, подають нові інтерпретації, на основі раніше не введених до обігу джерел вносять суттєві уточнення в існуючу картину[864; 889; 892; 923–933; 1617; 1819, т.1; 1856]. Але в контексті даного дослідження необхідно звернути увагу на суперечливість підходів щодо селянського питання у Великому зібранні Законодавчої комісії, помічену А.В. Флоровським, який вважав, що «созыв представителей от населения дал случай высказать, с одной стороны, страшно-печальное требование: *«рабов!»* (курсив автора – *Т.Л.*), с другой – гуманное признание в крепостных *человека*; с одной стороны намечалась возможность из крепостного *человека* сделать *раба*, с другой – из *раба*, лишеного обычных человеческих прав, – *человека*. Ни то, ни другое положение не было, впрочем, проведено до конца»[1941, с.225].

Тексти засвідчують, що Г.А. Полетика не розглядав селян як товар. Він – противник кріпосного рабства і своє негативне ставлення до продажу людей неодноразово висловлював у листах до дружини. Але, оскільки він усвідомлював себе малоросійським поміщиком, відповідальним за землю, якою володів і яка в той же час була одним з багатств суспільства, цей лівобережний дідич вважав за необхідне знайти форми, способи законодавчого врегулювання відносин між

землевласниками та землеробами. Праця хліборобська – це праця осілої людини, тому в даному питанні інтерес культурного поміщика вступав у протиріччя з духом, ментальністю козацької вольниці тих соціальних груп, які мали свою правду і не мислили у масштабах загальної користі.

Г.А. Полетика відчував себе відповідальним і за людей, мужиків, які сиділи на його землі, які довірилися йому та були ввірені його піклуванню. У полетикинських паперах зустрічаються непоодинокі документи, що демонструють намагання цього дідича допомогти підданам, відстояти їх інтереси, потурбуватися про них, особливо в екстремальних ситуаціях[537, 1893, №10, с.114; 761, арк.107; 768, арк.36]. Поки що важко сказати, чи було це свідченням формування «антагоністично-патрональної системи» (Л.В. Мілов) у Гетьманщині, чи проявом «человеколюбия» окремо взятого дідича. Але безсумнівно, що землевласники Лівобережжя, переймаючись проблемою робочих рук, уже в другій половині XVIII ст., поряд з прагненням отримати ренту в будь-якій формі, повинні були вдаватися до підтримки життєдіяльності кожного селянського господарства, до різних заходів по боротьбі з бідністю, до яких Л.В. Мілов відносив, наприклад, «прогресивний» принцип визначення повинностей, поміщицькі позики селянам натурою (зерном, худобою, птицею), організацію хлібних магазинів, допомогу погорільцям, заборону розподілу селянських сімей, дворів, контроль за селянськими господарствами, регулювання шлюбних відносин тощо. Звичайно, історик погоджувався з попередниками, оцінюючи ці прийоми як «режим грубой и суровой эксплуатации крестьянина» в епоху кріпосництва, але при цьому закликав уникати спрощеного сприйняття цього як свавілля поміщиків, односторонності у розумінні особливостей соціальної взаємодії, які були одним з компенсаторних механізмів виживання усього суспільства в цілому в умовах традиційного господарювання в зоні ризикованого землеробства Східної Європи[1546, с.421–434].

Ставлення Г.А. Полетика до своїх підданих можна визначити як патерналізм. І з цієї точки зору «поразительные контрасты» в поглядах цього «просвещенного крепостника»[1264, с.143] уявляються не такими вже й вражаючими, оскільки батюшка-поміщик тільки тоді хороший, коли піклується про благо всього господарства. Благо підданих тут розглядається крізь призму: «что такое хорошо, что такое плохо». «Хорошо» – це типово поверхово-просвітницьке. Логіка

його така: освіта, навчання несе світло, дати освіту молодшому ближньому своєму – це благо для нього і морально для того, хто дає. Це, врешті-решт, обопільно вигідно. Та справа тут не тільки в освіті, а й у свавіллі стосовно батьків цих дітей. Водночас специфіка патрональних відносин, пов'язана у значній мірі з традицією «осадження слобід», передбачала і право поміщика на поселенців, яке визначалося не юридичними актами, а фактом піклування про них. Оскільки ж поміщик вкладав кошти у господарство своїх людей, він у такий спосіб отримувал і право не тільки втручатися у його організацію, а й в особисте життя.

Просвітителі а la Полетика при цьому могли не враховувати той факт, що освіта для людей, які стояли на нижніх сходинках соціальної драбини, в умовах структурованості суспільства, є не тільки шлях до світла, але й шлях до усвідомлення свого «рабства», шлях до конфліктів. Правда, у Г.А. Полетики в якійсь мірі були всі підстави сподіватися на благодетельність такого шляху для мужиків і козаків, оскільки в Гетьманщині в той час формально не було кріпосного права. Водночас, як законник, Г.А. Полетика прагнув дотримуватися й нових приписів, що згідно з ревізією 1764 р. і введенням «рубльового окладу» повинні були опануватися населенням Гетьманщини. Тобто, з цього часу до традиційних форм відповідальності за своїх людей додавалася й відповідальність за сплату державних податків приписаними у його селах мужиками, хоча запис у ревізію за поміщиком не мав юридичної сили кріпості. Звісно, це не могло бути засвоєно миттєво. До того ж завжди знаходилися дідичі, які з задоволенням приймали біглих. Тут і починалися судові розбирання, тривале листування, суперечки. У 1782 р. Григорій Андрійович подав до нижнього земського суду Погарського повіту чергові «доношения», які у подробицях розкривають суть проблеми. Виявляється, не завжди виконувалися судові приписи, марними були вмовляння засідателів суду. Особи, що приймали людей не звертаючи уваги на «місце прописки», не поспішали їх повертати або ж зовсім відмовлялися [781, арк.1–1зв.]. До речі, О.М. Лазаревський на багатьох прикладах показав, що в Малоросії порядку з селянськими переходами не було [1403, с.83–85].

У певній мірі характер відносин Г.А. Полетики з підданими, мужиками проглядається з його заповіту (20 листопада 1784 р.), у 10-му пункті якого він писав: «Что ж касается до людей наших, бывших вольных, а ныне к нам по ревизии доб-

ровольно записавшихся, то об оных прошу и советую жене моей, чтоб она, кто из них пожелает отойти, дала им отпускныя с тем, чтоб они записывались в ревизию, где пожелают, а из нашей выключены были, ибо таковое им от меня обещание дано, и грешно будет не додержать им слова»[157, с.91]. Правник, юрист у суспільстві, якому через низький рівень правосвідомості[1412, с.4–17] поки що були потрібні не стільки юристи, скільки «стряпчие», Г.А. Полетика не міг не дотримуватися в точності не тільки нових приписів верховної влади, які змінювали характер соціальних стосунків на Лівобережжі, а й своїх домовленостей з підданими, що базувалися на традиції. Та все ж, гадаю, підхід цієї неординарної людини до нових суспільних реалій, що поступово оформлювалися під впливом ревізії 1782 р. та указу 3 травня 1783 р., не був винятковим. Подібні «договірні» стосунки виникали й між іншими дідичами та їх мужиками.

Указ 3 травня 1783 р., не дивлячись на те, що в ньому прямо не йшлося про кріпосне право, у вітчизняній історичній науці з цілком зрозумілих причин оцінювався різко негативно. Не вдаючись до історіографічних подробиць, лише зазначу, що в сучасній русистиці існують різні, в тому числі й більш стримані оцінки як даного документу, так і соціальної політики Катерини II загалом, доволі розлого узагальнені О.Б. Каменським. До того ж, у недавніх дослідженнях ставиться під сумнів цілий ряд стереотипів, зокрема, про «узаконений произвол помещика»[996, с.12], повне безправ'я кріпосних селян[1559, с.439] та інші.

Виявляючи спрямування катерининської соціально-економічної політики, О.Б. Каменський звернув також увагу на необхідність більш точного трактування урядових постанов та змісту, що вкладалися у них законодавцем. Так, реальний зміст сенатського указу 17 січня 1765 р., що надавав поміщикам право висилати селян до Сибіру, як вважав історик, був у той час незрозумілим для імператриці та сприймався нею як економічний захід[1490, с.219–220]. Сенатський указ 22 серпня 1767 р., який забороняв селянам подавати скарги на поміщиків безпосередньо в руки монарха, лише повторював норму, що існувала ще з XVII ст. Це була реакція Катерини II на велику кількість скарг, поданих під час її мандрівки по Волзі навесні цього ж року[1269, с.355]. Потрібно нагадати, що особисто подавати чолобитні імператриці було заборонено всім підданам, незалежно від станової приналежності. Їх необхідно було надсилати у відповідні інстанції. Указ від

19 січня 1765 р. детально уточнював міру покарання для порушників цього правила. Вони різнилися в залежності від соціального статусу і чину просителя, а також від того, яка це була спроба за кількістю. Наприклад, за третю спробу мешканці міст, державні та кріпосні селяни підлягали публічному катуванню батогами і довічному засланням в Нерчинські рудники. Зазначу, що ці укази, зрозуміло, не стосувалися Лівобережної України. Але українські фахівці зазвичай звертають на них увагу і в контексті вітчизняної історії.

На матеріалах Законодавчої Комісії та наступної за цим законотворчої діяльності Катерини II О.Б. Каменський показав новації у поглядах на селянську проблему, що виявилися у появі в документах категорії «свободные крестьяне», у прагненні вирішити на користь селян важливі для того часу питання про власність на рухоме майно та право скаржитися на своїх поміщиків. Суттєвим, з точки зору історика, був і сам факт регламентації власницьких прав, яким підкреслювався «далеко не безусловный характер помещичьей власти над крестьянами»[1269, с.444, 447–448]. У монарших проектах також фіксувалося право кріпосних володіти рухомим майном[1610]. Певні наміри уряду рухатися в такому напрямку підтверджують законодавчі акти 80-х рр. XVIII ст. Зокрема, О.Б. Каменський підтримав точку зору Р. Бартлетта, що питання про володіння душами було обійдене і в Маніфесті 28 червня 1782 р., і в Жалуваній грамоті дворянству[1269, с.448–449].

Отже, історик дійшов висновку, що в країні не існувало позитивного законодавства, в якому чітко було б записано монопольне право дворянства на «крещенную собственность» і визначені його власницькі права[1269, с.444]. Прагнення дворянства вирішити цю проблему в катериненський час виявилися безрезультатними. В паперах, які вийшли з-під пера імператриці, прямо не йшлося про право володіти кріпосними душами, у зв'язку з чим історик писав: «Таким образом, можно заключить, что Екатерина II, несмотря на давление на нее со стороны дворянства, не пошла на создание позитивного законодательства, закреплявшего исключительное право дворян на владение «крещенной собственностью». По сути дела крепостное право по-прежнему регулировалось в основном казуальным законодательством, не охватывавшим все сферы, и обычным правом, а потому в определенной мере носило внеправовой характер. В то же время само явление

крепостничества не могло не развиваться под влиянием изменений в хозяйственной жизни страны и целого ряда других факторов. И развивалось оно, несомненно, в сторону усиления крепостного гнета»[1269, с.449–450].

Щодо акту 3 травня 1783 р.[379], слідом за Д. Гріффітсом, О.Б. Каменський зазначав, що цей указ, хоча й суперечив переконанням імператриці та даним в інструкції П.О. Румянцеву настановам, був не соціальним, а адміністративним і фіскальним та був викликаний ускладненнями фінансової ситуації у зв'язку з можливою війною з Туреччиною. Його наслідки – це вже інше питання. Однак можна припустити, що даний документ у малоросійському суспільстві міг сприйматися в тому сенсі, який вкладався в нього, у трактуванні сучасних русистів, Катериною II. Саме це, на мою думку, прочитується й у згаданому «Завещании» Г.А. Полетики. До того ж, якщо говорити про свободу пересування в Росії, то вона не була передбачена для жодного стану за винятком дворянства[1472, с.197, 198].

Дещо іншим могло бути ставлення до так званих дворових, про яких вже в Катерининській комісії вели суперечки слобідські та лівобережні депутати. На жаль, в українській історіографії неможливо знайти відповідь на питання: що ж собою являла ця категорія на теренах Лівобережжя? Не звернув на неї увагу й відомий знавець українського селянства XVII – XVIII ст. О.І. Гуржій, який представив картину розшарування посполитих у першу чергу за майновим принципом[1104; 1106]. Взагалі малі соціальні та соціо професійні групи Гетьманщини, після досліджень кінця XIX – початку XX ст., тільки но починають наново цікавити вітчизняних вчених, що засвідчують розробки Віктора Горобця, де розглянуто такі категорії козацтва, як «курінчики», «стрільці», «протекціанти», «дворяни», «козаки в підданстві», «козаки в поспільстві» тощо[813; 1065] та мікросоціуми некозацького населення Полтавського полку на початку XVIII ст. – «протекціанти», різні групи «підданих», «підсусідки посполиті», які також звільнялися від виконання так званих «загальнонародних повинностей»[1064, с.171, 172, 201 та інш.]. Але, чим, принаймні деякі з них, відрізнялися (або ні) від тих же дворових, можна тільки здогадуватися.

Тепер же важливо зазначити, що у пункті 18 «Возражения» Г.А. Полетики згадувалися не тільки «дворовые», а й «вольные и невольные люди, наследные и

на землях владельческих селящиеся мужики», які, очевидно, різнилися й тим, «как одних принимать и добровольно увольнять, а другим каким образом самовольная отлучка почитается в преступление»[67, с.128]. Імовірно, ці категорії існували здавна. С.В. Думін, досліджуючи селянство західноруських земель у річпосполитський період, переважно на матеріалах першої половини XVII ст., виділяв і окреслював статус, обов'язки, пільги «підданих» (сільськогосподарський люд населених маєтностей незалежно від повинностей та майнового стану), «старожилых крестьян», «слободчиков», «загородников», «халупников», «коморников», «бобилів». А от щодо дворових історик лише зазначив: «Известные автору источники не сохранили данных о положении дворовых, имевшихся во многих имениях. Очевидно, жили в господских домах»[1169].

Те, що дворові, двірня були відомі в Гетьманщині принаймні в середині XVIII ст., засвідчують джерела мемуарного характеру. Зокрема, О.М. Маркович в «Малороссийской свадьбе», що базувалася на ретельному прочитанні щоденника його діда Я.А. Марковича та на розповідях старих людей, які пережили другу половину XVIII ст. і яких автор повинен був особисто знати у своїй молодості[1406, с.282], писав: «Но дворня была: домоправитель, поверенный, комнатные служители, кучеры, охотники, трубачи, бояре, т. е. верховые, которые во время поездок полковника скакали впереди, и проч. Сверх того, домовый священник и дьячок». Тут же зазначалося, що ставлення до дворових в старі часи, тобто в середині XVIII ст., було іншим: «Дворовые люди лучшие имели как и всегда и везде, преимущество перед другими, но в то время они пользовались почестию, которая после вышла из обычая». Ті з них, хто поведінкою та заслугами добився поваги, «пользовались правом обедать за одним столом с панами»[279, с.11, 12]. Імовірно, кількість дворових могла залежати від рангу та статків старшини. Але, наприклад, В.І. Маркович, один із заможних дідичів Полтавщини другої половини XVIII ст., серед двірні мав тільки «поварят» 30 осіб[280, с.59–63]. Велика дірня була й у повітового маршала П.І. Булюбаша[1394, с.151]. Дворові також «подавались в бега» й самі поверталися до своїх господарів, що, мабуть, було звичайною справою. П.С. Милорадович у листі до сина Григорія 1790 р. спокійно писав: «Служитель твой бежал, а после сам возвратился»[349, с.213].

Здається, саме у стосунках з дворовими скоріш за все могли засвоюватися нові форми взаємовідносин, навіяні у тому числі й знайомством з російською практикою. У всякому разі до такої думки підштовхує поки що один з ексклюзивних документів, що представляє собою зразок більш чіткої регламентації обов'язків дворових на російський манер. Йдеться про створену Г.А. Полетикою інструкцію «Должности дворовых людей»[771]. Документ, безумовно, необхідно розглядати в контексті епохи, а його автора слід поставити в один ряд з укладачами подібних матеріалів – П.О. Румянцевим, Григорієм та Володимиром Орловими, М.М. Щербатовим та іншими, з більшістю яких Григорій Андрійович, як вже зазначалося, був добре знайомий. Тому їхній вплив не варто виключати. Змістовно наказ Г.А. Полетики наближається до відповідних розділів вже згаданого «Учреждения» П.О. Румянцева, з тою лише різницею, що рекомендації останнього спрямовувалися в першу чергу дворовим, так званим «діловим людям», які працювали в присадибному господарстві, а не домашній прислузі, що найближче стояла до хазяїна і як правило проходила спеціальну виучку. Не виключено, що Григорій Андрійович добре знав опубліковані у 1770 р. ВЕТ як показові інструкції А.Т. Болотова та П.І. Ричкова.

Настанови Г.А. Полетики дворовим були написані невдовзі після остаточного виходу у відставку 1773 р. і повернення зі столиці на батьківщину. Тому цікаво, що при всій патріархальності життя та соціальної взаємодії у Гетьманщині кінця XVIII – початку XIX ст., дана інструкція досить яскраво засвідчує початок повільної інкорпорації лівобережного панства до російського культурно-господарського простору. Замість «домоправителя» тут вже фігурує «дворецкий», замість «комнатных служителей» – «лакеи», немає притаманних полковничому побуту гетьманських часів «трубачей», «бояр», «охотников» тощо. Детально розписані обов'язки кожного «посадовця» (крім названих дворецького та п'яти лакеїв, кожен з яких мав чітко визначені доручення, – це кухарі, кучери, фореятори, садівники, сторожі) показують, наскільки засвоєними були цим петербурзьким малоросом норми саме дворянського способу життя. Зрозуміло, тут не йшлося про обіди двірні за одним столом з господарем. Більше того, дистанція між ним та «людьми» підкреслювалася наказом звертатися до панів з будь якого приводу

тільки через дворецького, який, до речі, повинен сам «без докладу Господскаго» визначати й покарання за непослух, недбалість та зухвалість[771].

Важко сказати, чи було укладання даної інструкції своєрідною даниною моді, дещо запізнілою реакцією на конкурс ВЕТ, чи справді прагненням перенести стандарти столичного життя на батьківський ґрунт. Залишається й під питанням, наскільки рекомендації цієї пам'ятки реально виконувалися? Можна лише припустити, що Г.А. Полетика як людина, що виступала за дотримання правил та законів, вимагав цього і від підданих. Але, крім даного документу, в інших полетикинських паперах, у тому числі й у листах до прикажчика, немає і натяків на жорсткість вимог, на покарання за невиконання розпоряджень. Навпаки, простежується розуміння навіть особливостей характерів людей, що враховувалося й при призначенні їх на ті чи інші роботи або посади. Тобто, «Должности дворовых» були скоріш нічим іншим як «зовнішнім» прикладом, можливо, на межі XVIII – XIX ст. ще мало засвоєним. У всякому разі в об'ємних збірках наказів, зокрема, Я.С. Сулими, також одного з освічених малоросів того часу, що довгий час прожив у Петербурзі та Москві і був добре знайомий з Г.А. Полетикою[164; 694; 989, с.139; 1025; 1310, с.382; 1402, с.293–294; 1505, с.494; 1570], зустрічаються лише короткі вказівки щодо цієї категорії підданих на кшталт: «Смотри Дмитрашка чтоб из дворовых никто не был празден, есть ли нет господского дела пусть для себя работает всяк»[709, арк.83]. Та, мабуть, варто враховувати і зауваження таких знавців народного побуту як В.В. Тарновський, який, говорячи про пізній період Гетьманщини та початки постгетьманського часу, відносно цієї категорії землевласницьких підданих зазначав: «Огромная дворня проводила жизнь в безопасном изобилии, при совершенной безотчетности»[796, №1, арк. 1зв.].

Деякі відомості щодо ставлення до підданих та навпаки їх до своїх панів знаходимо в спогадах роменських старожилів, зафіксованих І.А. Куриловим, батько якого до вступу на військову службу в 1806 р. був селянином В.Г. Полетики і добре пам'ятав його батьків. Він розповідав, що Г.А. Полетика та його дружина Олена Іванівна «жили так просто, что не во многом отличались от своих крепостных людей, никого ничем не обижали, со всеми обходились очень ласково, по старинной простоте, многих хозяев отпускали на «чинш» поселяя на

своей земле и предоставляя все способы к безбедному их существованию. Были очень набожны, благочестивы и просты во всех обращениях с людьми». Під час жнив пан і пані також бралися за серпи, потім для всіх людей готували обід, разом з робітниками їли і сама пані пригощала їх горілкою. Такий же самий простий спосіб життя вів і їх син В.Г. Полетика[1392, с.93–94].

Зрозуміло, не варто беззастережно довірятися подібним джерелам, не враховувати їхню специфіку, але не брати їх до уваги також було б зовсім легковажно. Тим більше, що у певній мірі довіру до них підкріплюють інші тексти В.Г. Полетики, численні його власні висловлювання, згадки рідних і знайомих. Подібні характеристики пансько-селянських відносин зустрічаються і в текстах добрих знавців першої половини ХІХ ст. Зокрема, В.В. Тарновський, підступаючи до написання історії кріпосництва в Малоросії, зазначав, що «во время сенокосу крестьяне получали роскошное содержание и попойку». Землевласник сам їх пригощав, «а иногда и разделял с ними гулянье после работы». Він також підкреслював патріархальність відносин, коли «владелец управлял своими крестьянами с властью отеческою, в которую твердо веровали и подчиненный и властитель»[796, №1, арк. 1зв.].

Звичайно, не завжди стосунки в таких, за визначенням О.Я. Єфименко[1178, с.379], господарствах патріархального типу були безхмарними. Про це свідчать й справи, подібні до «Турбаївської катастрофи». Та все ж, попри зауваження І.О. Гуржія про типовість для Лівобережжя взаємовідносин поміщиків Базилевських з підданими[1098], скоріш, цей випадок був екстраординарним, що опосередковано підтверджується й підвищеною увагою до нього народницької та радянської історіографії. Для більшості еліти краю найважливішою, принаймні публічно висловлюваною, турботою ще довго залишалися селянські втечі та переходи. Проблеми, які ставилися як важливі вже на початку публічного обговорення селянського питання в Росії, – необхідність, хоча й поступової, дуже повільної, емансипації селян, наділення їх правом на рухому та нерухому власність, у тому числі й на землю, а також охорони здоров'я, освіти підданих, виховання, зокрема, почуття свободи, яке згодом сформує потяг до вільного самостійного господарювання, – не могли хвилювати лівобережне панство не тільки в часи Законодавчої комісії, а й значно пізніше.

3.2. Селянська проблема в контексті нагальних потреб та соціальних прагнень лівобережного дворянства на початку ХІХ ст.

Як вже говорилося, малоросійське дворянство, опановуючи нові форми станової організації, зібралось для висловлювання своїх «нужд» у 1801 р.[163; 165; 169]. Найбільш детально дворянські прагнення ще на початку ХІХ ст. розібрав надто упереджений анонімний автор «Замечаний до Малой России принадлежащих», який сприйняв укладені тоді «програми» як «никакого уважения не стоящие», звинувачуючи панство у сепаратистських уподобаннях, у прагненні відстояти старі права та [162]. Приблизно такі оцінки, без детального аналізу і з дещо іншим пафосом, подаються і деякими сучасними авторами[1870, с.286].

Та найбільш поширеною можна вважати думку, висловлену О.Я. Єфименко. Порівнюючи «Прошение», подане Катерині ІІ у 1764 р. із «Запиской о нуждах» 1801 р., вона з сумом писала: «По мере того, как панство обращалось в дворянство и прочнее устраивалось в новом своем положении, круг его общественного понимания, сколь о нем можно судить, ...как будто не только не расширился, а, наоборот, резко суживался. В прошении Екатерине ІІ...панство...плохо или хорошо, но заботится об интересах всего общества. Наконец, в прошении Александру І малороссийское панство, являясь уже настоящим дворянством, как будто утрачивает и представление о том, что оно есть «ум и душа народа»; мало того, как будто даже и сословные свои интересы оно начинает понимать очень узко»[1179, с.567–568]. При цьому О.Я. Єфименко оцінювала дворянство в першу чергу за його політичними та громадськими ідеалами, які нібито були втрачені, і лише побіжно торкалася станових інтересів.

Стисло перерахувавши основні прохання, викладені в «Записке», історики зазвичай характеризували ідеали малоросійського дворянства межі ХVІІІ – ХІХ ст. чотирма словами: «Спати, лежати, горілочку кружати...»[390, с.177]. Таке досить спрощене сприйняття всього різноманіття проблем можна пояснити не тільки ідейними, методологічними позиціями дослідників, відсутністю справжнього інтересу до привілейованої верстви, ще й «зрусифікованої» та «асимільованої», а й обмеженою джерельною базою, адже «Записка», навіть якщо її сприймати як результат колективного волевиявлення дворянства, не може вповні представити значно ширший спектр проблем, «нужд», що були висловлені. Весь же

комплекс документів, що проливає світло на події літа 1801 р., зокрема, «Сборник документов об избрании депутатов от дворянства для вручения поздравления императору, при короновании его»[639], який уже був представлений у джерелознавчій частині, не залучався істориками. В січневій книжці «Киевской старины» за 1884 р. було опубліковано лише «положение о нуждах» дворянства Стародубського повіту[390]. Аналіз документів справи свідчить, що в цей час дворянська спільнота губернії переживала певне суспільне піднесення.

Перипетії з обранням депутатів від дворянства Малоросійської губернії для висловлення подяки новому імператору за відновлення у повному обсязі Жалуваної грамоти 1785 р. та уповноважених подати «прошение» про «нужды» вже представлялися науковому загалу[1449]. Тому в даному разі варто зупинитися лише на проблемах, викладених панством у повітових «наказах», яких виявилось всього 15. Це важливо не лише у контексті формування нової станової ідентичності, а й для розуміння ширшого спектру соціально-економічних проблем та соціальної взаємодії в краї.

У порівнянні з наказами 1767 р. на початку ХІХ ст. проблем не стало менше. У той же час, із змінами статусу колишньої Гетьманщини, соціальними, адміністративними реформами в краї, які інколи вступали в протиріччя між собою та з місцевими традиціями, з'явилися і зовсім нові проблеми, або інше ставлення до вже існуючих, що на початку ХІХ ст. все ще залишалися актуальними. У наказах 1767 р. шляхта, а також козацтво, практично однотайно висловилися за обмеження постою російських військ і квартирування офіцерів[1335, с.124, 133]. А в 1801 р., зокрема, золотоніське панство вже обґрунтовувало необхідність цього з економічної точки зору: «Небезполезно бы было и даже нужно чтобы в сию нацию буди позволют Политические и Государственные обстоятельства введены были Кавалерийские полки для квартирования, чрез что внесена была бы денежная сумма в нацию за продукты оной. По малоимению которой нация нуждается в своих оборотах, а паче в уплачивании Государственных податей, и сколько полезно для нации квартирование в оной Войск, особливо же конных, толико и выгодно для казны в разсуждении самага изобилнейшаго края по дешевизне фуража и провианта при урожаях»[639, арк. 68 зв.].

Найбільш важливим, враховуючи індекс згадування у повітових «положеннях» (11 з 15 розглянутих), було прохання збереження традиційних прав винокуріння та продажу спиртних напоїв. Оскільки про рівень обґрунтування проблеми можна судити з опублікованої «Записки» від губернії, немає необхідності на цьому зупинятися. Крім того, це питання в певній мірі дістало висвітлення в науковій літературі[1635; 1904; 1983], де зверталася увага на його важливість для дворянського господарства. Зазначу лише, що неможливість протягом досить тривалого часу експортувати зерно і в той же час необхідність підвищувати прибутковість господарств, підштовхували поміщиків до заняття гуральництвом, яке і стало для Лівобережжя специфічним способом нагромадження капіталів. Вирішення цієї важливої проблеми залежало від політики уряду стосовно даного питання і на початку ХІХ ст. було актуалізовано введенням «питейных откупов», від чого особливо страждало дворянство прикордонних з російськими губерній.

Досить активно висловилися повітові зібрання з правових та адміністративних питань, які майже повністю знайшли відбиток у колективній «Записці». Дворянство просило затвердження Литовського Статуту, введення в краї управління згідно з «Учреждением о губерниях» 1775 р. та Жалуваної грамоти дворянству, відновлення законів «во всем их действии, силе и точности»[639, арк. 127], судів на основі Литовського Статуту, перш за все, гродських. Ряд запитів торкався проблем обрання, переобрання на виборні дворянські посади, зокрема, суддів, можливості виходити у відставку з поважних причин тим, хто займає посади повітових маршалків, підкоморих, хорунжих (посади двох останніх, до речі, дехто вважав зовсім непотрібними), зараховувати термін перебування на посадах судових канцеляристів за службу з підвищенням чинів.

На так звані освітні справи, які для істориків завжди були «лакмусовим папірцем» культурності та відповідальності дворянства за громадські інтереси, звернули увагу лише роменці, яких надихнув своєю промовою В.Г. Полетика[1452, с.55–56], та золотоніське панство. Перші хотіли бачити в краї «університет и военную школу для воспитания и обучения юношества, а так же училища для воспитания женскаго пола яко Матерей», другі – «для всей нации в Городе Лубнах учредить училище»[639, арк. 68 зв.; 127 зв.]. В «Записке» від губернії наполягали лише на заснуванні університету в Чернігові згідно з указом Катерини ІІ від

23 квітня 1786 р. Оскільки освітні справи мають таке важливе значення для історіографічного сприйняття еліти краю періоду «перетворення на дворянство», необхідно зробити деякі зауваження.

При характеристиці культурно-освітньої ситуації на Лівобережжі у XVIII ст. загальним місцем стала констатація сильного потягу суспільства регіону до знань, освіти, що виявлялося у численних зверненнях до уряду про відкриття різноманітних учбових закладів, у тому числі університетів, в укладанні освітніх проєктів, у поїздках на навчання до Петербурга, Москви, закордонних академій. Водночас вітчизняні історики зазвичай з сумом звертають увагу на «зрадницьку» позицію місцевої еліти щодо «рідної школи», орієнтацію на зразки, запропоновані російським урядом наприкінці XVIII ст., що й призвело до занепаду традиційних шкіл, неможливості освіти для широких мас і, таким чином, до зниження загального освітнього рівню суспільства[1831, с.218]. Незважаючи на цілком обґрунтовані спростування цих положень сучасними істориками[1011; 2053], історіографічні стереотипи продовжують тиражуватися і в такий спосіб поза увагою опиняється зміст і сутність культурно-духовних зрушень, зміни освітніх орієнтирів, чинники, що вплинули на цей процес.

Загально визнано, що значну роль у формуванні духовно-культурного середовища Лівобережної України у XVIII ст. відіграла Києво-Могилянська Академія (далі: КМА), насамперед з якою, незалежно від численних індивідуальних варіантів, міцно був пов'язаний інтелектуальний та освітній стандарт мало-російської еліти. Та згодом, з утвердженням просвітницького раціоналізму на різних щаблях суспільного та духовного життя, потреба «модернізації» культурно-освітньої сфери стала на повний зріст. За таких умов, незважаючи на всі спроби реформування освіти, КМА виявилася нездатною прилаштуватися до нових суспільних і культурних вимог, конкурувати з системою нової правильної організації освітньої справи у Російській імперії, опинившись в ар'єргарді духовних процесів. Комплекс причин занепаду КМА зовсім не вичерпується констатацією «русифікаторської політики царизму», небажанням уряду підтримувати освітні проєкти в українських землях. Ще М. Бакай, підкреслюючи прихильність мало-росів до навчання, вважав, що Катерина II не з боязні не дала дозвіл на відкриття університету. «Военные предприятия» епохи та інші справи примусили відкласти

освітні проблеми краю в довгу шухляду[865, с.726–731]. До того ж, історик показав, наскільки обтяжливими для «дворянського» господарства були повинності під час війн другої половини XVIII ст., що примушувало уважно розраховувати кошти на освітні потреби.

Як зазначала Н.А. Шип, важливою причиною неспішної політики влади щодо масового відкриття середніх і вищих освітніх закладів у регіонах імперії у другій половині XVIII – на початку XIX ст. була нестача кадрів викладачів і учнів для них[2010, с.15]. Саме тому проекти заснування університетів у Петербурзі, Пскові, Чернігові, Пензі, розроблені Комісією для утворення народних училищ у 1787 р., залишилися нереалізованими. Окрім того, уявлення про те, що пропозиції реформування КМА, в тому числі в університет, натикалися лише на опір з боку «зовнішніх» чинників, видаються явно перебільшеними. Питання трансформації освітньої сфери зайняло важливе місце, стало серйозною внутрішньою проблемою власне малоросійського освіченого суспільства і знаходило як гарячих прихильників, так і впертих опонентів.

У Росії питання освітніх стандартів почало публічно обговорюватися ще з середини XVIII ст. У 1750-і рр. П.І. Шуваловим та у 1760-і рр. І.І. Бецким, виходячи з державних інтересів, розроблялися проекти якісної воєнної освіти[850]. У 1773 р. вже була надрукована «Духовная» В.М. Татіщева, де згадано також його «Разговор двух приятелей о пользе наук и училищ», написаний з позицій дворянина, зацікавленого в отриманні синами доброї освіти. Поряд з морально-політичними роздумами тут подавався й широкий перелік необхідних для навчання сина дисциплін[500]. На думку дослідників, хоча ці писання й призначалися для сина, але в дійсності були адресовані всьому дворянству[845, с.345–347; 963, с.8]. Сам факт публікації татіщевських творів, укладених іще у 1730 – 1740-і рр., свідчить про актуальність такої «програми» для освіченого дворянства другої половини століття.

Ґрунтовна гуманітарна, перш за все мовна, підготовка киево-могилянців давала можливість їм порівняно легко вписуватися в інтелектуальне середовище імперських столиць, займати перекладацькі та викладацькі посади в різних установах і навчальних закладах, не лише сприймати нові столичні орієнтири, а й безпосередньо впливати на формування та зміни освітньої ситуації у Росії. Зо-

крема, як вже зазначалося, спрямування освіти та виховання в елітарних дворянських учбових закладах у другій половині XVIII ст. не в останнє було визначено саме освіченими малоросами Г.А. Полетикою та Я.С. Сулимою. Але, будучи непогано обізнаним з рівнем та особливостями освітньої справи у Російській імперії, сам Г.А. Полетика навчання своїх дітей не пов'язував з вітчизняними школами[537, 1894, №.6, с.508–509], віддавши перевагу училищу у Вітебську і Віленському університету. Цьому може бути декілька пояснень, наприклад, незадоволення рівнем і системою навчання, дорожнеча в столицях, бажання навчати дітей не в якихось конкретних центрах, а у певних наставників і вчителів.

Питання про заснування в Гетьманщині широкої мережі шкіл, друкарень, університету Г.А. Полетика публічно ставив неодноразово і необхідність власних учбових закладів пов'язував, перш за все, з можливістю надати освіту якомога більшій кількості дітей без витрати значних коштів, які необхідні для навчання в Москві, Петербурзі, за кордоном, що не кожному під силу. Оскільки і в подальшому ця проблема залишалася невирішеною, послідовник батька в усьому, В.Г. Полетика, не лише звертав увагу дворянства та адміністрації на необхідність її розв'язання, а й брав активну участь у реалізації різних освітніх проектів. Водночас, якщо потребу власних учбових закладів Григорій Полетика пояснював суто прагматичними, матеріальними чинниками, то Василь Григорович розумів не тільки освітнє, а й велике виховне значення саме «вітчизняної» школи: «...Не посылайте более детей ваших учиться в те отдаленные места, где оне забывают не токмо отечество свое, но и вас самих, и где по большей части портят нравы».

Подібним чином питання ставилося ще одним малоросом, проблема вписування якого в столичне середовище була не такою вже й простою. Г. Вінський, на схилі життя критично згадуючи свій освітній досвід, набутий у 1750 – 1760-і рр. у Малоросії (від домашньої освіти, д'яківської школи, приватного пансіону, Чернігівської колегії до КМА), багато років згодом присвятивши вчителюванню, закликав не плутати навчання та виховання: «О, отцы, матери, и все вы от коих зависят дети! Войдите в подробнейшее розыскание разности между воспитанием и научением; пекитесь ваших чад прежде воспитывать, потом научать. Знайте, что болтание чужоземными языками, балансированье, прыганье, бряцанье на фортепиано и на гитаре не есть воспитание, но одно научение. Ведайте, что

наемные иноземцы, из какого бы они народа не были, хотя бы нравственность их была бы без малейшего нареkania, не могут дать вашим детям воспитания, по тому одному, что они не знают ни законов наших, ни нравов, ни обычаев, ни преимуществ и прав». Тому виховання – це обов'язково справа батьків[62, с.87–88]. Імовірно, ці погляди розділяли й інші, оскільки у матеріалах фамільних архівів відносно перших десятиліть ХІХ ст. доволі часто згадується роль батьків у «нравственном и религиозном воспитании»[171, № 2, с.250; 483, с.326].

Саме з метою виховання В.Г. Полетика привів свого сина на повітове дворянське зібрання 2 серпня 1801 р. і наприкінці своєї гарячої промови звернувся до нього із словами: «Я привел тебя в сие благородное собрание сограждан наших единственно для того, чтоб ты здесь между нами научился любить отечество, и в юном сердце положил первыя основания патриотических добродетелей»[377]. Стан же шкільних справ у Малоросії В.Г. Полетика характеризував таким чином: «Доселе нет ещё у нас хорошо учрежденных училищ для воспитания и обучения юношества. Киевское только носит имя Академии, а в самом существе своем заключает в себе одну только богословскую школу наполненную монахами. Их толкования и пустые споры о том, что ум человеческий постигнуть не может томят только юные умы, которые б должно более просвещать нужнейшими и в общежитии полезнейшими учениями. Вместо математики, точностию и ясностию своею приучающей нас к основательным рассуждениям, говорят там о метафизических тонкостях – вместо Истории, которой примеры столь нужны для образования юношества, о богословских тонкостях». Хоча, як вважав В.Г. Полетика: «Намерение первого основателя сей школы нашего умного Гетмана Петра Конашевича Сагайдачного клонилось верно к тому, чтобы из оной выходили добрые и способные к отправлению разных должностей Граждане». Для цього необхідно, в першу чергу, заснувати університет та військову школу «на таком основании, на каком заведены сии училища у всех просвещенных народов». Необходимо було подбати й про навчальні заклади для жінок, оскільки «у нас нет також никаких училищ для прекрасного пола, и воспитание Матерей, от которых мы столько в младенчестве своем зависим, позабыто». І патетично додавав: «Виновицы бытия и часто щастия нашего в свете, вы достойны наших попечений»[377, с.244–245].

В.Г. Полетика, як колись його батько, уважно поставився до освіти своїх дітей. Але той, хто так ратував за навчання на батьківщині, змушений був синів і дочок відправити за межі Малоросії. Турботою про освіту старшого сина, Василя, викликано звернення до візитатора Харківського учбового округу І.Ф. Тимковського[821], який, до речі, відрадив відправляти хлопця до Харківського університету. Можливо, тому В.Г. Полетика віддав перевагу Московському університету, який згодом з відзнакою закінчили обидва його сини. Такий шлях пройшли й інші малоросійські юнаки. У списках найбільш відомих вихованців Московського університету, його гімназій та університетського благородного пансіону зустрічаємо прізвища В.Г. Рубана, С.Є. Десницького, І.Ф. Тимковського, Я.А. Галінковського, С.Є. Родзянка, А.Г. Родзянка, П.Г. Родзянка, О.П. Величка, М.І. Антоновського, М.І. Гнедича, М.О. Рігельмана, П.Г. Редкіна, Г.В. Полетики, П.І. Полетики, І.П. Бороздни, М.М. Гамалії, І.О. Іскрицького, М.В. Юзефовича, Г. Єсимонтовського, П. Ханенка, Кандиби та інших. Серед тих, хто отримав медалі та «одобрительные листы», починаючи з 1791 р. (усього 62 особи), названі Семен та Аркадій Родзянки, Яків Лизогуб, Володимир та Микола Антоновські, Олександр Величко, Григорій Полетика, Олексій Войцехович[1884, с.6–73].

Доволі високий освітній стандарт виставлявся у той час і нащадками козацької старшини у своєрідних «програмах», настановах дітям, які навчалися у «вишах» за межами батьківщини. Засвоєні вони були і в якості орієнтиру для місцевої освіти. В.В. Капніст, мабуть, також керувався подібними стандартами, укладаючи 1802 р. за дорученням малоросійського генерал-губернатора О.Б. Куракіна «начертание правил» дворянських училищ, які передбачалося створити у Полтаві та Чернігові. Як видно з кошторису, крім Закону Божого, тут повинні були викладатися російська, німецька, французька мови, арифметика, геометрія, фізика, хімія, ботаніка, історія, географія, право, артилерія, фортифікація, військова «экзерциция», основи економіки сільського господарства, а також інструментальна та вокальна музика, танці, малювання[7]. Цей задум, як справедливо припускав І.Ф. Павловський, не був реалізований через брак коштів у дворянства. Промова ж укладача проекту на дворянському зібранні 5 січня 1805 р. висвітлила й розбіжності щодо шляхів вирішення освітніх проблем полтавським панством,

частина якого схилилася до пропозиції губернського маршалка спертися на державну допомогу у цій справі[429; 1983, с.85–86].

Більш серйозні вимоги висувалися у той час і до приватного навчання. Зокрема, у пансіоні Єлизавети Руссет у Ніжині за 800 руб. на рік панянки могли опанувати Закон Божий, російську, французьку, німецьку мови за правилами граматики, історію, географію, арифметику, «мифтологию», музику, танці, малювання, чистописання та рукоділля[1021]. А деякі іноземні педагоги, наймаючись у родини малоросійської знаті, брали на себе «обязательство» навчати «немецкому, французскому, итальянскому языкам, священной истории, всемирной истории, географии, математике и политике, философии с ея частями, натуральной истории и математическим частям»[2058]. Наймаючись у 1791 р. до Я.С. Сулими домашнім вчителем його дітей, студент Київської академії Гавришев в угоді брався за 200 руб. і «пару платья» протягом року вивчав з ними латинь, французьку мову, арифметику, історію та географію[144].

Хоча подібних оголошень-зобов'язань та іншого роду свідчень можна віднайти чимало, на таких зразках не варто вдаватися до широких узагальнень. У джерелах зустрічаються і непоодинокі згадки про відсутність у той час потягу до навчання, про низьку якість домашньої освіти навіть у заможних дворянських родинах Малоросії, про неписьменність дворян[1662, с.18], особливо жінок[470, с.173–174, 184–186]. Траплялося, що і на початку ХІХ ст. синам не давали освіти, «желая держать при себе», як це вчинив, наприклад, повітовий маршил П.І. Булюбаш. Доньку ж, навпаки, він «воспитал по европейски»[1394, с.150].

Щодо дивної, хоча б з огляду на наявність у найвищих владних структурах імперії потужного «малоросійського лобі», безрезультативності освітніх ініціатив малоросійського панства, потрібно зазначити, що пов'язана вона була, імовірно, якраз з фактом глибокого вкорінення місцевої еліти в загальноросійські культурні, освітні, наукові процеси і структури. А наявність впливових земляків у столицях утворювала більш надійні та значимі орієнтири та перспективи в плані освіти. Можливо, тому й не були реалізовані ініційовані О.Б. Куракіним освітні проекти, в тому числі й університету в Новгород-Сіверському, укласти план якого доручалося відомому на той час у Малоросії педагогу І.І. Халанському. Відсутність же власного університету компенсувалася значною, нерідко провідною, роллю

малоросійських діячів у загальноросійських справах та інституціях. Тому, не дивлячись на ностальгію за «малою вітчизною», яка все більше відчувається на початку XIX ст. у листах малоросів, розкиданих по просторах Росії та Західної Європи[1083, с.16–17], орієнтації на нові освітні зразки, яким вже відповідали, зокрема, Московський та Петербурзький при Академії Наук університети, під час укладання петиції Олександрю I не було альтернативи.

Серед актуальних не лише для дворянства на повітових зібраннях 1801 р. називалися питання про вільний обмін та продаж земель, що знаходилися у власності козацтва. Це було висловлено у найбільш ґрунтовних положеннях від чотирьох повітів (Хорольський, Золотоніський, Козелецький, Новгород-Сіверський)., Ще у XVIII ст., намагаючись припинити обезземелення козацтва і таким чином підтримати боєздатність козацького війська, російський уряд неодноразово видавав розпорядження, якими заборонявся продаж козацьких маєтностей. На практиці цього фактично не дотримувалися і козацькі ґрунти залишалися у вільному обігу, що, очевидно, було вигідно для всіх учасників подібних операцій, хоча історики зазвичай відповідальність покладають на старшину-шляхту[1925, с.24]. Але право на придбані у козаків землі завжди можна було заперечити і оскаржити. Як вважав В.В. Дубровський, проблема загострилася після сенатського указу 1786 р., яким уряд почав вважати всі козачі ґрунти казеними землями. Через це ні купчі, ні інші приватноправові акти, укладені поміщиками та козаками, не визнавалися. В результаті почалася своєрідна редукція козацьких земель від поміщиків під приводом повернення державі, що загрожувало господарському зміцненню дворянства[1168, с.370]. Тому на межі XVIII – XIX ст., з одного боку, козаки могли купувати землю у дворян, а навпаки – ні, з другого, – масово почали подаватися позови до суду на власників колишніх козацьких ділянок.

У ході обговорення панство, погоджуючись, що «имения козацьи не различались с дворянскими»[639, арк.45], тобто, «малороссийские козаки были всегда властны располагать своею собственностью, и не меньшее имели к тому право как и самые дворяне», просило, щоб «продавать им (козакам – *Т.Л.*) свои земли и угодыя и покупать или выменивать оные у дворян, не было заграждено никаким законом»[649, арк.88]. Наскільки важливим було це положення свідчить, наприклад, програма козелецького дворянства, яка містила тільки одне це прохан-

ня[649, арк.44–45]. Крім того, бажано було б затвердити за власниками маєтки, які колись куплені у козаків, щоб таким чином припинити судові процеси, що ведуть «к одной... волоките и убыткам»[649, арк.133]. Трохи пізніше цю проблему було вирішено завдяки клопотанню малоросійського генерал-губернатора О.Б. Куракіна, пропозиції якого були покладені в основу сенатського указу від 28 червня 1803 р., яким визнавалося право козаків на володіння, набування і відчуження землі[1983, с. 83–84].

На межі XVIII – XIX ст. малоросійська еліта все ще зберігала усвідомлення необхідності відстоювання не тільки власних станових інтересів, а й краю в цілому, що, як і в часи Г.А. Полетики, вбачалося у збереженні прав кожної соціальної групи. Лівобережне панство це продемонструвало, готуючи 1801 р. звернення до Олександра І. Зокрема, хорольське дворянство турбувалося, щоб козаки та різночинці, які пройшли нобілітацію, були виключені з окладу і в подальшому несли лише ті повинності, які властиві дворянину[639, арк.88]. Імовірно, таку позицію можна трактувати як бажання збільшити число членів корпорації, на яких будуть розподілятися і дворянські обов'язки. Але це буде не зовсім точно, оскільки часто ці козаки та різночинці були записані за дворянами і таким чином останні втрачали підданих. Скоріш, цю пропозицію слід розцінювати як прагнення заявити про права тих співвітчизників, які не могли в даному випадку брати участь в укладанні петиції імператору, і таким чином встановити справедливість і законність.

Попри всі звинувачення істориків у відстоюванні дворянством своїх вузько корисливих інтересів, у цілому ряді «положений» піднімалося питання про зменшення податкового тягаря не лише для свого стану. Так, роменці цим проблемам присвятили два пункти, в одному з яких просили, щоб «подати всякого рода и поборы уменшены были» для поміщицьких підданих. Це, зрозуміло, було в інтересах панства, яке в разі несплати податків селянами несло за них відповідальність. Та все ж мова йшла не тільки про кріпосних. У другому пункті дворянство висловило бажання, щоб «малороссийский народ по крайней мере на сей год, по причине местами неурожая и саранчи истребившей на полях хлеб наш и умножившей теперь беды и недостатки народа освобожден был от казенных податей»[639, арк.127]. Конотопське дворянство в одному з двох заявлених пунктів, враховуючи збитки, які завдала господарству сарана, просило «о невзыскании с

крестьян и другого звания людей здешнего повета и других в коих подобное же убыток последовал податей»[639, арк.100]. На бідність селян і неможливість самостійно сплачувати податки, які «по большей части помещики от себя ...пополняют», звертали увагу монарха також у Хорольському повіті[639, арк.89].

У цей же час порушувалася ще одна проблема, яка згодом неодноразово буде ставитися на дворянських зібраннях, а саме – запасних хлібних магазинів. Забезпечення населення продовольством, особливо у неврожайні роки, завжди було предметом турботи уряду. Та з другої половини XVIII ст. частину своїх обов'язків по відношенню до селян держава все активніше перекладала на землевласників. За сенатським указом 1761 р. вони повинні були створювати запаси хліба на рік для своїх убогих селян. За часів Катерини II влаштовувалися хлібні магазини, якими в поміщицьких селах мусили опікуватися самі дідичі. У 1799 р. було видано розпорядження завести такі магазини по всій імперії, а нагляд за ними покладался на предводителів дворянства[1635, т.1, с.203]. Імовірно, це не зовсім влаштовувало поміщиків, оскільки вони просили «запасные хлебные магазины в помещичьих селениях заведенные оставить собственному распоряжению о содержании оных и о прокормлении своих подданных каждого помещика, которой и о целости магазинов пецись должен»[639, арк.55зв.–56].

Враховуючи специфіку землекористування в Малоросії, яка полягала у посприятливому розташуванні дворянських, козацьких, селянських земель, що призводило до частих конфліктів і скарг до суду, не дивно, що в «положеннях» зустрічаються пропозиції провести в краї генеральне межування за прикладом інших губерній і «сочинить» для цього особливу межову інструкцію[639, арк.76, 82]. Така система землеволодіння була наслідком тривалої практики вільної мобілізації земель і практики їх розподілу між членами родини, що доволі добре простежується за різноманітними описами і фамільними документами[770]. Розподіл же у середини громади був наслідком існуючих уявлень про рівність, яка досягалася тільки тоді, коли кожен отримував однакову долю кращої і гіршої землі в різних смугах/полях (ярове, озиме, пар). У результаті виникло складне посмужне плетиво. Не випадково у багатьох малоросійських селах проживало декілька землевласників різного соціального статусу, що створювало багато проблем і ліній напруги. Усвідомлення необхідності заміни старого порядку з'явилося «вместе с новым

понятієм о лучших способах жизни и с ознакомлением с предметами роскоши», у зв'язку з чим «от земли потребовалось более произведений»[1208].

Отже, постановку проблеми межування лівобережним дворянством можна цілком розглядати в контексті «споживацької революції» та модернізації. Цим питанням з початку ХІХ ст. опікувалися і начальники Малоросії. За часів О.Б. Куракіна спеціальною комісією було укладено інструкцію по розмежуванню, але дворянські зібрання не підтримали цих починань[1638, с.42], оскільки справа не просто розв'язувалася. Полюбовне її вирішення давалося небагатьом, не дивлячись на пропаганду такого досвіду через періодику[376]. Тому сподівання покладалися тільки на державу. Щоправда, у двох лівобережних губерніях межування у дореформений період так і не було остаточно завершено. Тільки 27 жовтня 1859 р. було затверджено «Положение о размежевании в Черниговской и Полтавской губерниях» і згодом розпочалося його втілення у життя. Згідно звіту Полтавської межової палати розмежуванню тут підлягало 4.282.532 десятин землі, які становили 2.537.34 розкиданих дрібних ділянок. Середній розмір смуги у деяких повітах не перевищував однієї десятини[964].

Та найбільш болючі соціально-економічні проблеми перейшли малоросійському суспільству ХІХ ст. у спадок з попереднього часу. Одним з важливих не лише для дворян було питання «шукання козацтва», яке особливої гостроти набувало саме на межі ХVІІІ –ХІХ ст. Хоча на нього звернули увагу лише новгород-сіверські дідичі, досить розлоге обґрунтування, деталізація проблеми свідчать про її неабияке значення і актуальність. Не маючи можливості в даному випадку зупинитися на цьому, зауважу лише, що в українській історіографії, попри введення значної кількості фактографічного матеріалу, вона дістала досить одностороннє висвітлення, оскільки історики зазвичай стояли на позиціях селянської або козацької «правди»[1100; 1508; 1715].

Необхідність сплачувати податки, часто й за своїх зубожілих або біглих селян, підтримувати їх, особливо у неврожайні, голодні роки, виконувати рекрутську повинність тощо змушували дворян турбуватися про збереження кількості підлеглих, оскільки втрата робочих рук в умовах екстенсивної економіки призводила до зубожіння і самих поміщиків, і їх селян. Як писало глухівське дворянство на початку ХІХ ст. у своєму «мненні», відповідаючи на поставлені генерал-

губернатором питання, «известные от крестьян на помещиков заведенные и заводимые процессы (по «шуканню козацтва» – *Т.Л.*) стесняют обстоятельства их владельцев; а чрез то последние не могут обнадежиться в верности своих доходов»[656, арк.1зв.] і, відповідно, належним чином виконувати покладені на еліту нові обов'язки, зокрема, й фіскального характеру. Тому в питанні «шукання козацтва» дідичі, без сумніву, воліли дотримуватися тих урядових постанов, зокрема, указів від 16 листопада 1781 р. та 3 травня 1783 р., які допомагали їм зберегти свій інтерес. До того ж, ще у XVIII ст. козацтво, втрачаючи з різних причин свої ґрунти, у тому числі й через небажання нести виснажливу військову службу, часто добровільно переходило «за владельцев», отримуючи «слободи» і можливість завдяки праву вільного переходу в разі незадоволення залишити свого дідича і перейти до іншого. Після ж указів 1783 р. про прикріплення та про ліквідацію козацьких полків певна частина селян згадала про своє козацьке минуле і почала подавати позови на поміщиків (тут йдеться про насильно переведених з козацького стану в селянський), які, скориставшись можливістю, просили припинити цей процес. Тим більше, що в ньому, з точки зору дідичів, часто брали участь ті, хто не мав на це права: «многие крестьяне... присвоив себе исторонные названия измерших козаков и подводя себя к тому роду заводят с владельцами иски выходясь с крестьянства себя и владельца разоряют напрасно»[639, арк.133зв.].

Подібні аргументи наводилися і у віднайденому та широко процитованому М.В. Горбанем «Объяснении историческом об ищущих козачества под видом козачьей их предков службы и доказывающих вольность по свободному переходу с места на другое» 1803 р., атрибутованому істориком генеральному судді Р.І. Марковичу[1059]. Розв'язати справу, регулювання якої розпочалося ще наказом Малоросійської колегії 16 квітня 1723 р. про порядок розгляду «исков о козачестве», а згодом рядом урядових постанов, було непросто через прозорість кордонів між різними соціальними групами Гетьманщини, високу соціальну та географічну мобільність населення та відсутність старих реєстрів. Автор записки, звертаючись, імовірно, до О.Б. Куракіна, також намагався наголошувати на необхідності впорядкування проблеми, пропонуючи встановити десятирічний термін «шукання». Довгі тяжби з цього приводу не тільки шкодили державцям, а й негативно впливали на господарство самих пошукачів, адже на цей час вони позбав-

лялися панського патронату, допомоги «в домашніх своїх нуждах и недостатках», користування поміщицькою землею. При цьому очікуваний результат отримували не кожний. А шанси «впасть в нищету» були у багатьох. Звичайно, автор «Объяснения» не згадував про зловживання з боку дідичів щодо «пошукачів». А вони могли набувати крайніх форм, як-то: насильницьке заволодіння результатами праці та майном, ув'язнення, побиття батогами або ж різками, що, з одного боку, підштовхувало селян-козаків до втеч, а з другого, – до неодноразових звернень до губернаторів, генерал-губернаторів, як, наприклад, у випадку з мешканцями села Великої Дубрави Мглинського повіту Чернігівської губернії, багаторічна справа яких з поміщиками Михайлом та Яковом Лишніми наприкінці XVIII – на початку XIX ст. переходила з інстанції в інстанцію, опинившись нарешті у Генеральному Суді[623].

Попри це, процес «шукання» не зупинявся і в подальшому. Проблема не була остаточно розв'язаною, тому завжди знаходилися бажачі змінити свій соціальний статус. Заплутаність ситуації підтверджується й великою кількістю джерел. Траплялося, що відшукувався навіть не козацький, а шляхетський статус, як сталося з підданим поміщика Глухівського повіту В.В. Кочубея Каленником Белодедом, який, назвавшись у 1795 р. шляхтичем Жиркевичем, звертався до генерал-губернатора, імператриці, втікав, знову повертався, підбурював інших, здаючи клопоту господарю, на роки втягнутому в судові розбірки, листування з різними інстанціями, сановними особами[652; 754]. У 1811 р. Григорій Михалевський подав «прошение» на імя Чернігівського губернатора І.В. Френсдорфа, де, опираючись прагненню записати його «в крестьяне» полковника М.Г. Потресова, намагався доводити своє шляхетське походження[635, арк.1–1зв.].

Подібні справи непоодинокі. Адже у той час, коли спільнота Гетьманщини і без паперів визнавала за кимось певний статус, збіднілі шляхтичі або старшини мало турбувалися про збереження доказів на його підтвердження. Не зупиняюся тут на проблемі нобілітації нащадків сотенної старшини, оскільки це дещо інший і доволі популярний в історіографії сюжет. У даному разі йдеться про результати ревізії 1782 р., на недбале проведення якої нарікали сучасники і звертали увагу історики. Ще Д.П. Міллер на основі цілої низки прикладів показав, як збідніла шляхта опинилася записаною за колишніми своїми підданими[1545, №1]. До пев-

ного часу далекосяжні наслідки такої ситуації могли не усвідомлюватися. Недарма не всі відразу кинулися доводити шляхетство. Тому комісії по розбору дворянства в Малоросії частенько переконували потенційних шляхтичів у необхідності за правилами відстоювати привілейований статус.

Траплялося, що козацького статусу шукали і жінки. Причому, як видно з листування 1841 р. М.І. Гоголь-Яновської з становим приставом Миргородського повіту Полтавської губернії Ф.О. Козиненком, для її селянки Катерини Безпалькової це був спосіб ухилитися від відповідальності за розтрату від продажу горілки під час роботи в трактирі, де збувалася спиртне з панської винокурні. Як вважала поміщиця, селянка на «козацьє звание» не мала «ясных оснований», оскільки до цього була тричі одружена з кріпосними свекрухи Марії Іванівни, бабки М.В. Гоголя[704, №5146].

Іноді в «шуканнях» доходило до великої інтриги, як, наприклад, навколо кріпосного поміщика Чернігівської губернії А. Марковича. Тут «пошукач» був неабияким винахідливим. До цього, імовірно, його змусили надзвичайні обставини. Подуражний, або Степан Гріднєв-Богданов, що протягом багатьох років відшукував козацтва, не розраховуючи на законне вирішення проблеми, вдався до екстраординарного звернення до самого царя. Ця справа ще раз демонструє, яка відстань була між указом та дійсністю. При бажанні, незважаючи на приписи, селяни скаржилися й безпосередньо монархам. Більше того, ті реагували[1440, с.267–286; 1565, т.1, с.388].

Як видно зі справи, поміщиком Марковичем (незрозуміло, про кого з Марковичів йдеться) Подуражний був переданий до суду «за воровство и побегі» і «содержан был в остроге»[753, арк.5], всупереч закону, згідно з яким, поки тривав процес «відшукування», за рішенням повітових судів претендент на козацький статус звільнявся від залежності навіть тоді, коли заявлявся протест з боку поміщика-душевласника[1866, №6, с.463]. Але цілий ряд нюансів – відсутність необхідних документів про належність до реєстрового козацтва, сумніви в достовірності свідчень 12-ти дворян, або козаків, купців і міщан, вплив на судових чиновників з боку поміщиків – часто-густо не сприяв негайному вирішенню справи і призводив до багаторічної тяганини, під час якої траплялися різні негаразди. В даному випадку, знаходячись в острозі та втративши надію на

законне вирішення справи, в листопаді 1824 р. цей козак-селянин вдався до нестандартних дій і написав листа імператору, в якому зголосився розкрити важливий секрет. Для цього його привезли до Петербургу, а там виявилось, що секрет полягав у тому, що вотчиний голова приписав одного солдатського сина до своєї вотчини. Подуражний був відправлений до Чернігівського губернатора, але у 1825 р., імовірно, через те, що проблема так і не була розв'язана, він вирішив ще раз нагадати про себе новим листом до Олександра І, через що знову опинився в столиці, у Шлісельбурзькій фортеці, де на допиті розповів про побачене і почуте під час своєї першої подорожі зі столиці, що подавалося як змова проти государя[1462].

Важко сказати, яким було продовження, чи були проведені очні ставки, допитані інші фігуранти. Архівна справа таких відповідей не містить. Але в даному разі це не суттєво. Не дуже важливо й наскільки розповідь Подуражного була правдивою в звичайному розумінні. Головне, що у кожному випадку «відшукування козацтва» проявлялися доволі складні, заплутані взаємовідносини, у яких і власники, і «пошукачі» мали свою «правду». Однак навряд чи проблема полягала тільки в соціальному егоїзмі одної чи іншої сторони. Перебудова всієї системи традиційних відносин не могла обійтися без драматичних зіткнень інтересів.

З тих питань, що не знайшли відбитку в загальній «Записке» 1801 р., тісно пов'язаних з «шуканням козацтва», слід відзначити настійливе прохання (від шести повітів) повернути біглих селян, що оселилися, зокрема, в Новоросійській губернії, на Слобожанщині, на Дону, заборонити приймати втікачів і вжити заходів для того, щоб «впредь побегі их наилучшим образом пресечены были»[639, арк.127зв.]. Очевидно, між указом 3 травня 1783 р. та реальною дійсністю була певна дистанція, що підкреслював іще О.М. Маркович. Він писав, що й після указу 1783 р. «имения еще долго оставались в прежнем виде». Це стосувалося і селянських повинностей, і організації господарства[277, с.43]. Що ж до справи вільних переходів, то деякі історики також ставили під сумнів ефективність акту 3 травня 1783 р. у її розв'язанні[1059, с.32]. Більше того, В.В. Дубровський, один з небагатьох українських істориків, хто звернув спеціальну увагу на особливості соціальної ситуації на Лівобережжі періоду намісництва (1782 – 1798 рр.), вважаючи його *terra incognita* вітчизняної історії, підкреслював, що після перепису

1782 р. проблема втеч тільки загострилася, а кількість втікачів збільшилася. До цього часу з нею можна було «боротися хатніми заходами – стерегти непевні душі, ловити втікачів, взагалі не доводити селян до потреби втікати». Втечі, за визначенням історика, тоді були «пасивною втратою для поміщиків». Після ж ревізії це стало «справжнім нещастям, що загрожувало дрібним власникам повним зруйнуванням, бо вони не тільки лишалися без робочих рук, а й мусли платити ще за них акуратно подушний податок і інші повинни»[1168, с.369–370].

До того ж, імовірно, чіткого усвідомлення, у всякому випадку серед селян, чи то до землі, чи до конкретної особи відбулося прикріплення, на початку ХІХ ст. ще не існувало і вирішення матеріальних проблем ними часто здійснювалося традиційним шляхом пошуку нового місця, де можна було б отримати якісь пільги. Дворянство малоросійських губерній, як показав В.В. Дубровський, ще на початку 1790-х рр. намагалося об'єднатися задля відстоювання своїх інтересів перед центральним урядом, використовуючи як привід можливість подати подяку Катерині ІІ, у зв'язку з завершенням російсько-турецької війни 1787 – 1791 рр. У той час дворянство тільки засвоювало нові форми корпоративної організації і не виявило достатньої консолідованості не тільки на рівні Малоросії, а й у межах кожної губернії окремо. Тому на ініціативи губернських маршалків Київського намісництва С.Я. Тарновського та Чернігівського намісництва В.Я. Тарновського відгукнулися не всі повітові корпорації, не всі представники дворянської спільноти. Водночас, саме повітові корпорації зверталися, наприклад, до С.Я. Тарновського, з «препоручением» клопотатися про «общественную нужду нашу». Серед найголовніших дворянство називало втечі селян та неможливість їх повернення, проблему купівлі козацьких земель поміщиками та «відшукування козацтва». Жваве листування протягом 1791 – 1793 рр. між повітовими та губернськими маршалками, листи до чернігівського губернатора А.С. Милорадовича, малоросійського генерал-губернатора М.М. Кречетникова, укладання колективних петицій, нарешті, «відрядження» С.Я. Тарновського до Петербургу – так дворянство намагалося розв'язати життєво важливу справу.

Але економічні інтереси малоросійського панства вступали в протиріччя з інтересами дворянства районів нової колонізації, яке діяло доволі енергійно. Зокрема, у цей же час катеринославське дворянство доручило своєму проводирю і

обраним депутатам також відправитись у столицю для поздоровлення імператриці та «в числе прочих нужд просить и об утверждени за ними всех людей доселе ими принятых и тамо живущих». Як зазначив В.В. Дубровський з цього приводу, «юридичні права старих володарів відступають перед новими господарями з їх суворими умовами взаємної конкуренції на неосяжних земельних просторах в справі захоплення робочої сили, з переважанням права дужого й спритного. Перед такими умовами у старих поміщиків руки стали надиво короткі»[917; 1168, с.370–394]. Досліджуючи процес закріпачення селян Південної України, О.С. Коцієвський також визнавав, що зусилля влади ні до чого не привели, «втечі тривали, продовжувало існувати «бродяжничество» безпаспортних селян, які кочували від одного поміщика до іншого, наймалися на роботу до іноземних колоністів, заможних державних селян, шукали заробітку у швидко зростаючих містах Південної України»[1369, с.80].

Отже, для малоросійського дворянства актуальність цієї проблеми не згасла і на початку ХІХ ст. Для поміщиків вона була пов'язана з необхідністю сплачувати за втікачів податки та з втратою робочих рук. У зв'язку з цим важко не погодитися з Л.В. Міловим у тому, що при дослідженні суспільства з яскраво вираженим екстенсивним землеробством, яке потребує постійного розширення ріллі, де дефіцит робочих рук був сталим протягом цілих століть, ракурс оцінок щодо ставлення поміщиків до залежних селян повинен змінитися. Оскільки «в условиях, когда общество постоянно получало лишь минимум совокупного прибавочного продукта, оно объективно стремилось к максимальному использованию и земли, и рабочих рук. И суровые рычаги принуждения – для той эпохи объективная необходимость»[1546, с.432; 1855, с. 52].

Навіть у середині ХІХ ст. М.А. Маркевич писав про так званих «людей захожих», які «вольными переходами» з села в село значно ускладнювали переписи населення. Ще не так давно були у нього «старики, которые платили с дыму по рублю, а иногда и не платили, потому что переходили из села где были считаны в село иное, к иному помещику; такие были везде». Це були виключно малоросіяни. А можливість існування такої категорії історик Малоросії пояснював проблемою «осажевания» нових сіл[272, с.18]. Ф. Іскрицький серед двох зол, крім народних забобонів, також називав втечі селян, «часто шатающихся от молодости

до старости, из дому в дом, из хаты в хату, где день, где ночь, не платя податей и не неся никаких повинностей, и возвращающихся голышами, умирать на свое пепелище; беззаконный прием и укрывательство беглых, мелкими помещиками, священником, казаками и в особенности раскольниками в слободах, зло сильно вкоренившиеся»[470, с.182].

Отже, проблема селянських переходів і втеч ще довго зберігала актуальність для лівобережного дворянства. Тому і надалі буду до неї звертатися, намагаючись дещо додати до виявлення регіональної специфіки цього явища, наскільки це можливо на данному етапі його наукового дослідження. Водночас зауважу, що сучасні українські історики вже починають розхитувати традиційний погляд на селянські утечі та переходи як на форму соціального протесту, форму антифеодальної боротьби[1568, с.283–290]. В. Маслійчук, розглядаючи втечі підданих зі Слобожанщини наприкінці XVIII ст., взагалі пропонує відмовитися від традиційного підходу до проблеми під кутом зору класової боротьби і подивитися на рухливість людності як на іманентну рису культури прикордоння, де «прикріплення до землі, влади, служби необхідно було здійснити, щоб встановити соціальний порядок та усталити населення»[1509, с.99].

У 1801 р. на підсумковому засіданні повітових маршалів у Чернігові були укладені «пункти», що і представляли колективну думку губернського панства. Слід зазначити, що їх чернетковий варіант дещо відрізняється від опублікованої «Записки о нуждах малороссийского дворянства». Він складається з восьми пунктів (в опублікованому – шість), в яких без розгорнутої аргументації перелічені дворянські прохання. Крім тих, які є і в опублікованому примірнику, в чернетці поставлено все ж питання «О строгом подтверждении запрещения приема и укрывательства особливо в Новороссийской губернии, на Дону и Черноморском поселении беглых с Малороссии помещичьих крестьян»[639, арк.159зв.–160]. Очевидно, в остаточний варіант це положення не потрапило й через те, що проблема втеч селян на південь не дуже хвилювала поміщиків північних регіонів.

Отже, селянська тема так чи інакше прозвучала й на повітових зібраннях, і в підсумковому зверненні до Олександра І. Головним компонентом тут все ще залишалася проблема селянських втеч та переходів, але поки що не дуже чітко виявлялися теми, що згодом набудуть значення головних – турбота про кращу ор-

ганізацію поміщицького господарства та забезпечення власних селян. До речі, під час обговорення дворянських «нужд» «піддані» фігурували поряд з «крестьянами». Можливо, це було ознакою сприйняття селянського питання в загальноросійському варіанті, а, можливо, виявом прагнення бути зрозумілими та почутими верховною владою.

3.3. Ф.Й. Туманський як репрезентант ідейної інкорпорації малоросійського дворянства в «селянське питання»

Якщо від колективного рівня перейти до персонального, то, мабуть, одним з перших малоросів, який найбільш розлого й публічно заманіфестував свої соціально-економічні погляди, був Федір Йосипович Туманський, загалом не обійдений увагою в історіографії. Однак його також спіткала доля інших «українських патріотів» кінця XVIII – початку XIX ст. У літературі він представлений переважно як «изыскатель» вітчизняної старовини, історик, археограф. Можливо, слідом за Л.В. Вискочковим та іншими, Ф.Й. Туманського можна було б назвати і «трагической фігурой», «неудавшимся литератором, историком, археографом, журналистом-издателем, и публицистом»[1019, с.163; 1255]. Але з ким порівнювати? В українській історії кінця XVIII ст. навряд чи когось можна поставити поряд. Та й на загальноросійському рівні у той час було не так вже й багато тих, хто здійснював такі солідні творчі проекти, як Ф.Й. Туманський, поєднуючи це з доволі успішною чиновницькою кар'єрою. Не випадково його «Российский магазин» «с большими основанииями», ніж будь-яке інше видання, називають «первым русским историческим журналом»[1577, с.13].

Найбільш повний на сьогодні його портрет подано у роботах О.І. Журби[1190]. Та автор все ж фактично пішов традиційним для вітчизняних істориків шляхом «осмислення ролі та місця Ф.Й. Туманського в інтелектуальній історії та історіографічній ситуації останньої чверті XVIII ст.», що, гадаю, не дає можливості розраховувати на повноту образу. Щоправда, дещо втішає усвідомлення історіографом невичерпаності теми та необхідності вирішення багатьох «суто екстенсивних» завдань, серед яких і подальший аналіз не лише історичних, а й економічних, філософських, літературних творів українського інтелектуала

межі XVIII – XIX ст., й «найповніша реконструкція репертуару його опублікованої та рукописної спадщини»[1189, с.84].

Подавши розширений у порівнянні з попередниками список праць, О.І. Журба також не збільшив кількість бібліографічних позицій Ф.Й. Туманського за рахунок публікацій, що були безпосередньою реакцією на соціально-економічну та ідейну ситуацію межі XVIII – XIX ст. Ці тексти цілком можуть бути віднесені до потоку тогочасної, за висловом М.М. Дружиніна, «агрономічної пропаганди», тобто творів російських агрономів – С.Є. Десницького, А.А. Самборського, А.Т. Болотова, М.Г. Ливанова, М.П. Бакуніна, І.М. Комова, А.В. Рознотовського. Історик вважав, що ця «энциклопедия рационального земледелия», не просто покликана була навчити господарююче дворянство, як з найменшими витратами і найбільшим ефектом підвищити прибутковість кріпосних маєтків, а й дала певні та цілком реальні результати[1160, с.13]. Отже, Ф.Й. Туманський не просто «по случаю» оприлюднював свої соціально-економічні позиції, керуючись крайовими інтересами, а першим із малоросів долучився до загальноросійського «агрономічного руху».

Безумовно, Федора Йосиповича не можна віднести до вчених-економістів, так би мовити, першого ряду ні за кількістю написаного, ні за науковим рівнем. Імовірно, прагнення служити, особливості характеру, схильність до різноманітної діяльності при широті інтелектуальних зацікавлень зробили неможливим визначення пріоритетів на користь виключно господарських справ, як, скажімо, у А.Т. Болотова, який, скориставшись маніфестом «О даровании вольности и свободы дворянству» 18 лютого 1762 р. й підтримкою одного з членів Воєнної колегії, миттєво, вже в травні того ж року, вийшов у відставку[1929, с.102], щоб повністю віддатися «економії приватній». Та висловлювання Ф.Й. Туманського на соціально-економічні теми цікаві з огляду хоча б на декілька моментів. По-перше, з точки зору персональної, уточнення біографії вони дозволяють переглянути ранжири, ієрархію, звичайно умовні, де ця постать сприймається, так би мовити, в ряду «українських патріотів» та з'ясувати, що він не один з..., а вибивається з ряду, є постаттю унікальною. Серед українських діячів це виняткова фігура, провідний інтелектуал, якого можна порівняти хіба з Г.А. Полетикою трохи ранішого часу.

По-друге, в контексті проблеми соціальної адаптації тексти Ф.Й. Туманського можуть бути індикатором засвоєння малоросійською елітою нових стандартів дворянського побутування. Ще в Комісії по складанню Нового Уложення 1767 – 1774 рр. депутати від шляхетства Гетьманщини висловлювалися з приводу селянського питання, але в регіональному вимірі, виходячи з тогочасної малоросійської специфіки. Ф.Й. Туманський уперше так широко та концептуально маніфестував інше ставлення новоспечених дворян до цієї проблеми і нових для них соціальних реалій, засвідчуючи, що селянське питання втрачає лише регіональне забарвлення й стає не чужим малоросам на загальноросійському рівні.

Звичайно, питання про те, наскільки успішно відбувалося засвоєння нової ідентичності, потребує подальшого з'ясування. Але й тепер можна говорити, що серед малоросів межі XVIII – XIX ст. виявлялися такі, хто не надто гармонізував з російськими соціально-економічними реаліями. Доволі красномовно це продемонстрували і дискусії щодо ліквідації Литовського статуту[189; 701]. Протиставлення прочитується як у текстах самих малоросів, так і у спогадах про них[61, с.272; 373, с.77]. Зокрема, в мемуарах Г. Вінського, інтеграція якого в столичне середовище закінчилося і борговою в'язницею, і засланням, протиставлення «Русских» і «нравственности Малороссийской» проходить червонною ниткою через увесь текст. Саме «семена малороссийского воспитания», «малороссийской нравственности» допомогли йому побороти придбані «дурные склонности» і повернутися на шлях моральності. Показово, що на цій основі Г. Вінський фактично намалював ідеальний образ та антиобраз способу життя дворянина, перший з яких відповідав малій, а другий – великій батьківщині. Дворянин повинен «опрятнее одеваться, есть в пору, пить в меру, находится чаще между порядочными людьми», також бути «добрим, человеколюбивым, безкорыстным, любить, почитать, слушаться людей умных, знающих, добрых». А позбутися необхідно «мотовства, бражничества, беспечности, буйства, грубиянства, низких знакомств», набутих ним у Петербурзі. І, зрозуміло, в основі всього повинно лежати прагнення до освіти та самовдосконалення. Г.С. Вінського також дратувало й управління «домом» російськими вотчинниками, оскільки тут «непрестанно незнание сражалось с невежеством»[62, с.181–189].

Цікаво, що Ф.Ф. Вігель, високо оцінюючи поезію В.В. Капніста, а також його «Ябеду», вважав, що у цьому «великом творении» малоросс навмисно «...в преувеличенном виде, на позор свету, представил преступные мерзости наших (тобто, «русских» – *Т.Л.*) главных судей и их подчиненных». На думку мемуариста, через сорок років інший «малорослый малоросс» (автор не назвав імені, але з очевидністю йшлося про М.В. Гоголя – *Т.Л.*), «движимый теми же побуждениями, в таком же духе написал свои комедии и повести». Тобто, автор «Мертвых душ» и «Ревизора», «не выводя на сцену ни одного честного русского человека, ...предал нас всеобщему поруганию в лицах»[61, с.272–273]. Він, як і В.В. Капніст, показував не малоросійського, а «русского» поміщика та чиновника. Зараз не час вдаватися до літературознавчого аналізу (та й не маю на це можливостей), але таке відчуття від творчості двох зовсім різних малоросів досить тонкого, гострого, точного мемуариста, яким вважається Ф.Ф. Вігель, доволі показове з точки зору проблеми інкорпорації/інтеграції/адаптації. Однак для дослідження процесу широкої інкорпорації Лівобережної України погляди саме Ф.Й. Туманського є демонстрацією того, що в соціально-економічних питаннях дворянство регіону почало вписуватися в новий, імперський культурно-господарський простір, у тому числі й звикати до кріпосної системи, і проблеми російського панства для нього поступово ставали близькими.

Майже всі дослідники історії Росії XVIII ст. виділяли як корінне протиріччя російської економіки розрив між розвитком промисловості, зростанням міст та відсталім сільським господарством[844, с.262, 265; 845, с.387–388; 1053, с.135–140; 1564; 1765, с.313–316;]. Та зміцнення внутрішнього ринку, до якого, до речі, особливо після 1754 р., все більше включалися й українські регіони, породжувало попит на сільськогосподарську продукцію, примушувало підсилювати товарність землеробства та скотарства. Вигідна світова сільськогосподарська кон'юнктура, початок з 1765 р. епохи високих хлібних цін, які трималися і ще зростали в перші десятиліття XIX ст., підвищення попиту на зерно у 80 – 90-х рр. XVIII ст., все більше втягування Росії в європейську хлібну торгівлю, а також вплив і тиск світових цін на хліб на внутрішній російський ринок, що вважається принципово важливим[1265, с.234; 1869, с.50; 2025, с.291–292], підштовхували до модернізації економії. В умовах, коли основними постачальниками на внутрішні та

зовнішні ринки були поміщицькі господарства[1487, с.551; 1617. с.14; 2028, с.315], низька врожайність на їхніх полях ставала неприпустимою. Необхідність підвищення виробництва в сільському господарстві стала однією з головних економічних проблем. Як зазначив Ю.О. Тіхонов, така ситуація стала предметом цікавленого обговорення: «И в правительстве, и в дворянской среде стали задумываться о мерах, благодаря которым помещичьи экономии могли бы занять ведущие позиции в земледелии и животноводстве, увеличить товарную долю сельских продуктов и тем самым поднять доходность имений»[1902, с.339].

У зв'язку з цим необхідно зазначити, що сучасні русисти, на відміну від ліберальної публіцистики другої половини ХІХ ст. та радянської історіографії, саме поміщицькому господарству відводять роль економічного «агента», який затягував країну в світову систему. Відповідно кріпосництво розглядається не просто як гальмо на шляху до капіталізму, пережиток минулого, а як ключовий елемент усього модернізаторського петербурзького «проекту», економічна основа російського «западництва»[1265, с.234, 279]. Отже, так зване «друге закріпачення» не сприймається просто як «феодална реакція» або повернення у минуле. Мова повинна йти про зовсім нові форми аграрної організації та примусу[1265, с.188–189], які вповні не вичерпали себе до 1861 р. включно і були ліквідовані згори, а не в силу внутрішнього розкладу[1565, т.1, с.409; 1869, с.51].

Вступивши на престол, Катерина ІІ, на думку І. де Мадаріаги, «четко понимала необходимость выработать для России экономическую политику» згідно з власними поглядами, які в цьому питанні відзначалися «разумным эклектизмом»[1490, с.735]. Знаходячись у тому числі під впливом фізіократів[1181, с.19], вона вірила в пріоритет сільського господарства як головного джерела існування людства[1165, с.252; 1490. с.736]. Лідерами у розвитку цієї галузі виступали поміщики, або, у всякому випадку, ті з них, хто мав вдосталь робочої сили і доступ до капіталів. Більше того, якщо у 50-ті рр. російські поміщики головне турбувалися про посилення експлуатації кріпосних, то пізніше все більше проявлявся їх інтерес до вдосконалення методів обробки землі, нової техніки, високоякісного посівного матеріалу[1765, с.145–146].

З кінця ХVІІІ ст. російський поміщик почав поступово перетворюватися на сільськогосподарського підприємця і втягуватися в орбіту широкого агрономічно-

го руху[1160, с.12; 1869, с.68], який охопив Західну Європу в другій половині XVIII ст., у часи першого етапу Промислової революції, так званої першої хвилі Кондрат'єва, з її інноваціями у сфері продукції, технологічних процесів, організації праці, що супроводжувалося радикальною перебудовою стандартів, моделей попиту і споживання[1947, с.221]. Наочним показником зрушень у цьому напрямі дослідники вважають інтерес дворянства до сільськогосподарських знань, що виявився у збільшенні кількості книжкової продукції[1827, с.153–154]. Уважно проаналізувавши факти запозичення закордонного досвіду російськими господарями, С.О. Козлов зазначив: «Несмотря на то что «удельный вес» рациональных элементов в привносимом из-за границы идейном багаже и предметах материальной культуры все еще оставался в этот период минимальным, само расширение кругозора отечественных помещиков, промышленников, представителей купеческой и научной среды имело очень важное значение: способность критически оценить собственную хозяйственную, социальную и культурную жизнь стала одним из самых ценных приобретений российского общества в результате близкого знакомства с Западной Европой»[1342, с.195].

Незадоволення станом справ у власних маєтках, а також знайомство з економічними ідеями і практичним досвідом раціонального та високоприбуткового ведення господарства в Західній Європі, підштовхувало найбільш передових та діяльних поміщиків до раціоналізації, застосування наукового підходу. Вважається, що, відгукуючись на пропозиції дворянства щодо необхідності надання теоретичної допомоги у цьому, Катерина II своїм указом відкрила у вересні 1763 р. «клас агрокультури» при Академії Наук[1617, с.14], а рескриптом 31 жовтня 1765 р., погоджуючись із громадською ініціативою і керуючись інформацією російських дипломатів та мандрівників про позитивну діяльність подібних товариств у Західній Європі, започаткувала «Вольное экономическое общество к приращению в России земледелия и домостроительства»[892; 1617; 1951]. Утворення ВЕТ у Росії та періодичне видання його «Трудов», на думку М.М. Дружиніна, було таким же закономірним явищем, як аналогічні, але більш ранні факти – започаткування сільськогосподарських товариств у Дубліні, Цюриху, Лондоні, Ренні, Ганновері і т. д. Твори А. Юнга та економічні праці фізіократів стають настільними книгами частини освічених російських поміщиків. Водночас ідеї агро-

номічних вдосконалень виникали на російському ґрунті незалежно від теоретичної літератури і настійливо диктувалися не тільки впливом сільськогосподарської практики, а й безпосередніми враженнями від побаченого під час подорожей за кордон у західних країнах.

Поява ВЕТ, яке, враховуючи прагнення батьків-засновників до незалежності від бюрократії, кваліфікується істориками як суспільно-державна організація[953; 1082, с.95], не тільки стала помітною подією для російської агрокультури, а й сприяла розвитку науки, економічної думки і практики в галузі агрономії і агротехніки, пропаганді власного та міжнародного досвіду, пожвавленню інтересу до суспільної думки в цілому. Товариство запрошувало до роботи всіх бажаючих, просило громадян повідомляти про свої дослідження, обіцяючи спеціальне заохочення. Вже серед перших 15 членів ВЕТ, крім «образцовых хозяев», представників вищої знаті – Р.І. Воронцова, О.В. Олсуф'єва, Г.Г. Орлова, І.Г. Чернишова, були вчені – професор хімії І.Г. Леман, професор ботаніки І.П. Фальк, головний садовий майстер Г.Я. Еклебен, член Медичної академії головний аптекар І.Г. Модель, доктор медицини Х. Пекен, президент Медичної колегії О.І. Черкасов та інші[1241, с.115]. Таким чином, відразу ж створювалися умови для об'єднання наукових сил задля узагальнення всього попереднього вітчизняного та європейського досвіду ведення господарства і тим самим для міцного існування «экономии ученой», яка отримала свій розвиток у «Трудах» ВЕТ[1282, с.40–41]. З виданнями ВЕТ співробітничали відомі вчені та практики тої пори – А.Т. Болотов, П.І. Ричков, П.С. Паллас, І.І. Комов, І.І. Лепехін, А.В. Самборський, Д.М. Полторацький та інші.

Особливо великі заслуги в розвитку сільськогосподарської науки визнаються за А.Т. Болотовим (1738 – 1833). У своїх роботах, які, на думку відомого бібліографа С.О. Венгерова, навряд чи вмістилися б у 350 томів[1594, с.5], вчений-агроном спирався перш за все на російський досвід ведення господарства, невпинно пропагуючи й передові зарубіжні досягнення. Для цього він використовував не лише видавничі можливості ВЕТ, а й започаткував власні журнали «Сельский житель» (1778 – 1779) та «Экономический магазин» (1780 – 1789). Його поради дослухалися, а рекомендовані ним прийоми намагалися застосовувати у своїх господарствах значна частина поміщиків[842; 1681, с.433].

У спілкування з господарських питань через трибуну ВЕТ та болотовських журналів поступово включалися й землевласники з українських регіонів. Зокрема, в реєстрі членів ВЕТ за 1765 – 1779 рр. зустрічаються добре знайомі прізвища К.Г. та О.К. Розумовських, М.М. Мотоніса, В.Г. Рубана, І.С. Лашкевича, Ф.Б. Пасека. У 1789 р. серед членів Товариства з'явився відомий доктор медицини Н.М. Амбодик, у 1792 – 1793 рр., крім Ф.Й. Туманського, М.І. Коваленський, М.В. Капніст, Д.С. Самойлович. З великої кількості нових членів, які поповнили ряди ВЕТ, у «Приложении» до «Трудов» за 1794 р. значаться шість катеринославців та Г.І. Коваленський[1446]. Серед передплатників «Экономического магазина» вже у 1780 р. бачимо І.І. Миклашевського, О.Ф. Нестерова та бунчукового товариша Марковича з Ромнів, бунчукового товариша В.М. Корсака зі Стародуба, С.І. Тєвяшова та Д.П. Синельникова з Острогозька, аптекаря П.К. Гільдебрандта з Лубен, переяславця Л.М. Лукашевича, В. Косякова та Величковського з Кременчука. Виписували журнал також архімандрит Києво-Печерської Лаври Зосима, чернігівський єпископ Феофіл, полтавський архімандрит Феоктист, архімандрит Спасо-Сіверського Новгородського монастиря в Новгород-Сіверському Євстафій, Ізюмська провінційна канцелярія, полкова Полтавська канцелярія, Слободсько-Українська губернська канцелярія, Комісія Дніпровської лінії в Катеринославі[816]. Все це свідчить про зростання інтересу до економічної літератури, але проблеми господарства українських земель знаходили відображення в публікаціях спорадично.

У дебютному числі «Трудов» ВЕТ Т.І. Клінгштет опублікував статтю, в якій обґрунтовував необхідність господарського обстеження стану землеробства і ведення господарства в масштабах цілої імперії[215]. Він же розробив ґрунтовну анкету з 65 питань, яка стала своєрідною програмою такого проекту[216]. У подальшому «Труды» неодноразово друкували відгуки на цю пропозицію, які надходили з різних регіонів країни. Однак, на його сторінках з'явилися лише господарські описи провінцій Слобідсько-Української губернії[2]. Наприкінці століття помітне зростання інтересу до економічних проблем новоприєднаних причорноморських регіонів[32; 461]. Малоросія як об'єкт зацікавлень майже не привертала увагу дописувачів цього поважного видання до початку ХІХ ст. Спеціально регі-

ону присвячена лише одна стаття[267], а також невеличкий сюжет у загальному нарисі економічної географії Російської імперії І.Г. Георгі[96].

У літературі лише побіжно згадувалася причетність Ф.Й. Туманського до ВЕТ, членом якого він став у той рік, коли почав видавати свій найвідоміший журнал «Российский магазин». Але саме в «Трудах» цього товариства він оприлюднив основні результати свого господарського досвіду та систему соціально-економічних переконань. Зацікавлення соціально-економічними проблемами у Ф.Й. Туманського виявилось вже у добре відомій програмі всебічного опису Малоросії, поданій П.О. Румянцеву 6 грудня 1779 р., а також у його видавничих справах, що, імовірно, й сприяло створенню репутації обізнаного, дбайливого господаря, необхідної для членства у ВЕТ.

Ф.Й. Туманського можна віднести до крупних землевласників, адже він володів більше ніж 500 ревізькими душами в Петербурзькому, Тіхвінському, Глухівському, Мглинському, Новгород-Сіверському, Стародубському, Лубенському, Чернігівському повітах[1571, т.5, вип.2, с.66]. Його перша дружина Є.В. Комаровська, донька бунчукового товариша, багатого дідича, володіла у 1784 р. двома селами та трьома хуторами, де налічувалося 1343 душі обох статей[1605, с.253]. Отже, певного досвіду господарювання Ф.Й. Туманський міг набути ще до від'їзду до Петербургу. Але, на жаль, про цю діяльність Федора Йосиповича нічого не відомо. Все ж, треба думати, він був непоганим дідичем, оскільки навряд чи спромігся б реалізувати свої потужні приватні інтелектуальні проекти загальноросійського значення. Для цього необхідні були не лише бажання та готовність, а й значні матеріальні можливості. Адже тільки на «петровські видання» було витрачено колосальну на той час суму – 10 тис. руб.[1189, с.72], що опосередковано засвідчує господарську успішність Ф.Й. Туманського. Його проекти були не прожектерством, а результатом доброго знайомства з економікою людини, яка думає не тільки про сьогодні, а й про завтрашній день, не тільки про приватний інтерес, а й про суспільне благо, не тільки про свій край, а й про світ від Далекого Сходу до Африки, що було цілком у дусі просвітницької ідеї прогресу в «інтелігентському дискурсі»[1791, 1792]. До того ж, не будемо забувати, що Ф.Й. Туманський певний час був одним із двох директорів 1-ї експе-

диції Державного позичкового банку. Щоправда, дослідники по-різному визначають час його перебування на цій посаді[1605, с.253; 2007, с.184].

Дослідники практично одноставно визнають у Ф.Й. Туманському натхненника О.Ф. Шафонського[849, с.16]. Звичайно, ніхто не буде заперечувати творчого підходу автора «Черниговского наместничества топографического описания» до своєї праці, але, думаю, не в останню чергу значну увагу, приділену ним окремим соціальним категоріям, господарським заняттям, можна пояснити і впливом «програми» Федора Йосиповича. Причому О.Ф. Шафонський, описуючи села, слободи, «деревни», «пригородки» і надаючи перевагу «знатнейшим из них», керувався в тому числі й економічними критеріями[545, с.XIX]. Але, схильний до широкого обстеження держави і узагальнення інформації, Ф.Й. Туманський не обмежився тільки створенням «програми». Він у повній мірі віддав данину «великой инвентаризации XVIII века»[1838, с.124], оприлюднюючи різноманітні її результати. Під його «смотрением» та «иждивением» були видані окремими книжками описи, які включали й господарську складову, зокрема, «Описание Архипелага и Варварийского берега, изъясляющее положение островов, городов, крепостей, пристаней, подводных камней и мелей, число жителей, веру, обряды и нравы их с присовокуплением древней истории и с тремя чертежами» (1786) та «Достоверныя известия об Алжире, о нравах и обычаях тамошнего народа о состоянии правительства и областных доходов, о положении Варварийских берегов, о произростаниях и прочем с верным чертежем» М.Г. Коковцева (1787). Ф.Й. Туманський також переклав з німецької «Путешествие» П.С. Палласа по східних регіонах імперії[339].

Описи статистичного, етнографічного, господарського характеру друкувалися Ф.Й. Туманським і в «Российском магазине», який традиційно розглядається майже тільки під кутом зору історико-археографічних інтересів його видавця. Показово, що вітчизняні дослідники не звернули на це уваги, хоча деякі з цих текстів навіть мають точну вказівку авторства. Вони не внесені й у бібліографії Ф.Й. Туманського, як, до речі, й ряд інших його праць. Це в першу чергу стосується досить розлогого «Описания Санкт-Петербурга»[514] та «Описания Кронштадта»[513], в яких подано, крім іншого, обширні відомості про господарські заняття мешканців цих міст. Знайшлося у часопису також місце для «Краткого

известия о пермских чердынских вогуличах» архімандрита Донського монастиря Платона[359] й для етнографічно-господарського «Описания народов около Якутска, Охотска и в Камчатке»[1] – якутів, чукчів, коряків, юкагирів, камчадалів, тунгусів та інших, – автора якого не зазначено.

Все це досить показово, оскільки, декларуючи свою видавницьку ідеологію, Ф.Й. Туманський продемонстрував значну широту власних зацікавлень: «На вопрос: входят ли в план сего Магазина известия о новейших происшествиях, имею честь ответить, что всякое известие о происшествиях российских древних и нынешних, общих и частных по уездам и селениям будут помещаемы, равно как сведения о произведениях естественных, домостроительных, хозяйственных, лечебных успехах, средствах врачевания, о деяниях частных человек россиян добродетельных, в каком бы то ни было отношении и проч. Одним словом, что токмо России принадлежит или принадлежало»[11, с.544].

Просвітительське спрямування журналу виявлялося навіть у підборі для оприлюднення документів з господарської історії царського двору. Імовірно, готуючись до написання життєпису Петра I[2021, с.95] та збираючи для цього документи, Ф.Й. Туманський не обходив економічні відомості, які й оформлював у вигляді окремих публікацій[510; 518; 519]. У вступних словах та коментарях до цих праць Ф.Й. Туманський не лише пояснив необхідність оприлюднення таких матеріалів, а й, не стримавшись, фактично зробив заяву проти марнотратства, надмірного захоплення новомодними закордонними витребеньками, у чому вбачав причини економічної кризи: «Кто оспорит, что сведение о древнем соотичей наших хозяйстве и умеренности их не токмо полезно для Гистории, но и нравоучительно для современников наших, чем далее тем глубже в ядовитой тине роскоши, утопающих: ко вреду общаго домостроительства и к гибели частного здравия. Пример начальства – пример подведомым, и следовательно начав от онаго можно заключить о последнем»[518, с.89].

Слід сказати, що вже з середини XVIII ст., у тому числі й унаслідок «настойчивой вестернизации»[1082, с.52], значно змінювався спосіб життя, в першу чергу, вищих верств суспільства, збільшилися нерозумні витрати, досить ясно виявилася потреба російського дворянства у грошах[1661; 1822]. Як писав М.О. Дмитрієв, згадуючи життя свого діда в катерининську епоху, в той час «по-

мешики дозволяли себе барство, якого после не было и в помине»[143, с.45]. Своєрідною реакцією на це стали публічні поради відмовитися від надмірної розкоші, дотримуватися ощадливості й жити відповідно до власних можливостей. Позиції Ф.Й. Туманського в цьому питанні були співзвучні поглядам інших освічених росіян. Ще В.М. Татіщев, розмірковуючи про грошові прибутки дворян, писав: «Конец желаниям нашим ненасытным в свете главной пункт – деньги: не тот богат, кто их имеет много и еще желает, и не тот убог, кто их имеет мало, мало же скорбит о том и не желает, а богат, славен и честен тот, кто может по пропорции своего состояния без долгу век жить и честь свою тем хранить и быть судьбою довольным, роскоши презирать, скупость в доме не пускать»[499, с.414]. Такий мотив також неодноразово звучав у Ф.Й. Туманського.

Як відомо, переїхавши до Петербурга, наш герой уже невдовзі став лідером просвітительського гуртка[1190, №6, с.120; 1605, с.253; 2071, с.129], який за масштабною співставляють із діяльністю та впливом на освічену публіку Д. Фонвізіна, О. Радищева, І. Крилова, М. Новікова[1189, с.64; 1493, с.15, 250, 277]. Потужні літературні сили того часу об'єдналися навколо започаткованого Ф.Й. Туманським часопису «Зеркало света» (1786 – 1787), який один із відомих дослідників літератури того часу Г.П. Макогоненко назвав «боевым органом русского просвещения»[1493, с.15], правда, у стилістиці своєї епохи. Але, гідно оцінюючи «широкі енциклопедичні інтереси малоросійського просвітника»[1189, с.67] й громадську позицію цього журналу, історики звертали увагу виключно на його літературний, політичний, філософський і бібліографічний відділи, забуваючи про рубрику «Хозяйство». Хоча наявність її у часопису, орієнтованому на морально-етичну проблематику, сама по собі досить симптоматична та цілком природна, оскільки така важлива сфера, як господарство, не повинна була залишитися осторонь просвітницьких ідейних впливів. До того ж у контексті вчення фізіократів економіка, і в першу чергу землеробство, набувала загальносуспільного значення, а отже й громадського звучання. Не випадково ВЕТ спочатку задумувалося як «Патриотическое общество для поощрения в России земледельчества и экономии»[1819, т.1, с.45].

Взагалі, журнали Ф.Й. Туманського ніби ілюструють спостереження М.В. Довнар-Запольського над особливостями жвавого літературного життя кін-

ця XVIII – початку XIX ст. «Даже общие журналы, предназначенные для широкой публики, – писав історик, – проникнуты запахом навоза, сахарного сиропа и пота овечьей шерсти; эти статьи мирно уживались с романическим направлением беллетристики и шеллинговой философией. На балах, по словам современников, во время кадрили или в вихре вальса самые нежные женские уста лепетали наставления о приготовлении сала или солонины»[1132, с.127–128]. А літератори в цей час занурювалися в господарські справи. В.В. Капніст, відповідаючи Ф.Й. Туманському на пропозицію вмістити в «Зеркале света» «какое-нибудь из сочинений», писав: «Скажите, как вам на мысль вошло искать любимца муз по-среди Обуховки (маєток В.В. Капніста – *Т.Л.*)? Плугаторы, жнецы, косари, молотники – вот музы наши. Я знаю, что кладется в копну по шестьдесят снопов, и вовсе позабыл, в какую сколько строфу повелено вмещать стихов»[353, с.286]. А в листі до Г.Р. Державіна Василь Васильович так представляв своє життя: «Вот мои упражнения душевные. Руками упражняюсь то в очищении и украшении сада моего, какого прекраснее и редкие цари имеют, в обозрении хозяйства, в построении нового домика, словом, во всех сельских приятных и, можно сказать, покойных трудах. ...Прямо вам сказать, живем счастливо»[352, с.287].

Видається дещо несподіваним, що в «Зеркале света» Ф.Й. Туманський не вмістив жодної своєї замітки з позначкою авторства. Але дуже вірогідно, що у відділі «Хозяйство» цілий ряд статей належить саме йому[311; 313]. Такої думки дотримується й Ю.С. Шемшученко, який зауважив, що Федір Йосипович «был автором многих статей и сам определял идеологию журнала»[2007, с.187]. Це також цілком відповідало тодішній видавничій практиці, про що свідчить і приклад А.Т. Болотова. Готуючи «Экономический магазин», він «почти один (если не считать малолетнего сына Павла, который переписывал статьи), в течение 10 лет непрерывно давал материал для журнала»[1681, с.435].

Таке припущення підтверджується точно атрибутованими роботами Ф.Й. Туманського. Зокрема, на користь його авторства не підписаної статті «Новый способ к посеву, прибору и приуготовлению льна»[12] говорить опубліковане ним пізніше в «Трудах» ВЕТ повідомлення «О серпанке»[517]. Причому в обох статтях, стилістично та змістовно співзвучних, наголошувалося не лише на приватних та станових економічних вигодах розведення цієї культури, але й на

загальнодержавному інтересі, який страждає від збільшення імпорту відповідних товарів: «Известно, что, при порядочно устроенном сельском хозяйстве разведение льна приносит двойную пользу, во-первых, употребляется в домашнем обиходе и заменяет немалое издержание на покупку иностранного холста, а, во-вторых, продажей онаго доставляет немалый помещикам и крестьянам доход...»[12, с.44]. Ще одним можливим аргументом на користь авторства Ф.Й. Туманського є деякі українізми в російськомовному тексті, наприклад, льон треба «разослать на мураве тонкими шарами».

До речі, названі статті також підтверджують добре знайомство Ф.Й. Туманського з господарськими справами. Інакше навряд чи можна було б так детально описати не тільки призначення серпанків, якими славився Козелець у Малоросії, Польщі та Криму, процес виготовлення тканини, динаміку цін, а й, головне, показати шкоду від занепаду цього промислу внаслідок необґрунтованого, з точки зору автора, захоплення закордонним тарлатаном*. Причому турбувала Ф.Й. Туманського і втрата прибутків «упражняющихся» у виробництві серпанків через спад попиту та, як наслідок, збільшення ціни на них у зв'язку з дефіцитом, і зайва витрата грошей покупцями, що не корисно для суспільства в цілому.

Господарську обізнаність, практицизм Ф.Й. Туманський продемонстрував і в «известии» «О сохранении воды и льда в погребах» для ВЕТ, де, подавши власні креслення льодовника, досить детально описав технологію його спорудження, правила заготівлі та укладання льоду, які гарантували нормальну роботу такого «холодильника» протягом року. Маленька обмовка на початку та в кінці статті – і зрозуміло, що господарським справам приділялося багато уваги, а також знову – широта мислення, вихід за межі «економії приватної» на загальнодержавну орбіту: «В холодных странах вода налитая в бутылки с 25 декабря по 10 генваря, набратая в ясный и морозный день, сохраняется в погребу круглый год, так же чиста и здорова, как бы того дня была налита. К сему примечанию имел я случай и делал несколько лет опыты; не может ли сие примечание послужить в пользу российских кораблеплавателей, чтобы они для кораблей воду заготовляли в сие

* Серпанок (серпянка) – рідка, не цупка тканина. Серпанки використовувалися в першу чергу для жіночих намиток. Тарлатан – м'яка, доволі рідка напівпрозора бавовняна тканина. (див.: *Курсанова Р.М.* Розовая ксандрейка и драдедамовый платок. Костюм-вещь в русской литературе XIX века. – М., 1989. – С. 210, 225).

время? Причину изъяснить сему не трудно, что в то время вода чище протчаго времени, без пыли и насекомых»[511].

Познайомившись зі зразками торфу, наданими йому власником маєтку Івахіно в Смоленському намісництві, наш герой поставив йому ряд технологічних запитань: де знайдено, як видобувається, як сушиться, де і як зберігається, де і як використовується? Він порівняв корисні якості торфу з дровами, провів оцінку окремих етапів виробництва і вартості кінцевого продукту, розглянув можливості доставки торфу до столиць, способи утилізації та використання навіть золи з-під нього, представивши результати і зразки на розгляд ВЕТ для детального ознайомлення та подальшої популяризації цього виду палива, ширше використання якого повинно було посприяти збереженню лісів. Усе це було викладено 1793 р. в замітці «О торфе» в «Трудах» ВЕТ [512].

У розділі «Хозяйство» в «Зеркале света» скоріше за все Ф.Й. Туманському належить і невеличка замітка «О худых землях»[313, с.129] та трактат «О торговле»[311]. Без сумніву, сам видавець писав і рецензії та передмови до творів інших авторів, представляючи у такий спосіб власні позиції. Зокрема, рецензуючи книжку відомого вченого-агронома, члена ВЕТ та англійського Батського сільсько-господарського товариства І.І. Комова[1241, с.119], Федір Йосипович висловився цілком у дусі тогочасних уявлень відносно економічних пріоритетів та значення окремих галузей для суспільного блага: «У всех народов земледелие есть и важнейшая и полезнейшая часть упражнений: оно есть главный источник, из коего течет богатство и основание всего благоденствия»[3]. У Ф.Й. Туманського це не просто риторична фраза, покликана підсилити значення запропонованого читачам твору відомого вченого, а глибоке переконання, яке буде неодноразово озвучуватися. Все, що його цікавило, Ф.Й. Туманський розглядав у двох вимірах – приватному (можливість застосування у власному господарстві) та суспільному.

Для з'ясування не стільки економічних поглядів Ф.Й. Туманського в цілому, скільки його ставлення до селянського питання, значний інтерес представляє опубліковане ним в «Зеркале света» «Правило, по котрому должен поступать главной Управитель»[73]. З точки зору джерелознавчої можна сказати, що це одна з перших публікацій подібних матеріалів у російськомовному просторі, якщо не рахувати надруковані у 1770 р. за результатами конкурсу ВЕТ «зразкові ін-

струкції» А.Т. Болотова та П.І. Ричкова. Цей документ, як зазначалося, видавець отримав від правителя Пермського намісництва І.В. Колтовського, а той у свою чергу – від неназваного власника великої вотчини. Передмова до тексту, безумовно, належить Ф.Й. Туманському, а його повне співчуття «Правилу», «которое делает честь человеческому сердцу», дає підстави стверджувати якщо не тождність, то глибоку близькість висловлених думок відносно образу ідеальної моделі поміщицького управління та ставлення до селян. Незважаючи на помітні навіть при поверховому спостереженні літературно-стильові запозичення і кальки, навряд чи буде помилкою твердження, що в останній чверті XVIII ст. селянський дискурс у поміщицькій свідомості зазнав кардинальних змін не лише під впливом просвітницької літератури.

П'ять пунктів документа, можливо, являють собою фрагмент більш обширної інструкції, оскільки тут містяться тільки рекомендації відносно принципів ставлення до селян яскравого патерналістського спрямування. Поза увагою залишилися визначення організації самого апарату управління, системи господарювання, сума повинностей селян та порядок їх визиску, кінець кінцем, способи ведення сільськогосподарських робіт, що було характерне для поміщицьких інструкцій того часу[1658, с.122]. По-перше, автору «Правила» не потрібні були навіть мільйонні прибутки, якщо це могло «отягчить» долю залежних селян; тому він дозволяв управителю «предпочесть моим выгодам выгоды тех людей, коим я должен и хочу быть более отцом, нежели господином». По-друге, із застереженнями від зловживання владою зауважувалося, що «человеку честному и благоразумному, которому поручается судьба нескольких тысяч людей, должно быть восхитительно не то, что он власть толико обширную имеет, но что имеет случай толикому числу подобных себе вспомогать христиански», по-третє, автор ратував за «честную безпристрастность» вотчинного суду. При визначенні покарання пропонувалося «прибегать к чувствуванию любви родительской и представлять себе того несчастного как бы сына своего». Й окремих пунктом прописувалося дбати про вдів, сиріт, бідних.

Цікаво, що в трьох із п'яти пунктів бачимо звернення до християнської моралі, «Всевиद्याщего Судии». Тобто ідеї «християнського господарювання», які пізніше звучатимуть, зокрема, у Г.Ф. Квітки-Основ'яненка, П.О. Куліша,

М.В. Гоголя[8; 111, с.132–139], були близькі й автору, і публікатору «Правила». Свою солідарність Ф.Й. Туманський висловив у сподіванні: «если бы каждый помещик поступал подобно оному (пермському вотчиннику – *Т.Л.*), то можно было бы надеяться, что как помещик свои доходы верно получил бы, так равно и его подданные, благословляя дни его, находились бы в благополучном состоянии»[73, с.121]. Розвинув же він цю думку у власних виступах на засіданнях ВЕТ, які завершують його публічну інтелектуальну активність.

Перша невелика промова була виголошена Ф.Й. Туманським 24 січня 1792 р. під час прийняття у ВЕТ[433]. Показовий уже вибір теми для такого важливого заходу, яка засвідчує перед поважним зібранням ідейні, соціально-моральні позиції оратора. Розпочавши з «неопровергаемой истины», що сільське господарство і в першу чергу землеробство є «чистым и первоначальным источником благоденствия народов», новообраний член Товариства фактично проспівав гімн землеробам: «Селянин, добрый селянин, иждивающий дни свои в обделывании щедродарныя земли, питает себя и свое семейство ея плодами, не заимствуя плодов чужих; избытками своими обогащает дворянина; распространяет торговлю и беззастенчиво отделяет часть стяжаний в дань Отечеству. Вообразим, если возможно, общество отчужденное селян, не имеющее полей для возделывания – и существование оного будет химера!». Врахуємо відповідність моменту та закони жанру і все ж, думаю, не варто підозрювати промовця в нещирості, адже в жодному з його власних та ним опублікованих текстів не зустрічається негативних характеристик або інвектив на адресу селян, що бачимо і у А.Т. Болотова, і у П.І. Ричкова, і у Т.П. Текут'єва[1840. с.19] та багатьох інших.

Звичайно, є спокуса певну винятковість Ф.Й. Туманського в оцінках селян віднести на рахунок його малоросійства. Можливо, дещо інше сприйняття ним селянства та його ролі в житті пояснюється досвідом міжстанових відносин Гетьманщини, де розрив між різними прошарками населення на межі XVIII – XIX ст. був ще не таким помітним. Та все ж таку позицію промовця пояснити не просто. Тим більше, враховуючи його включеність у «прогресивну» «аграрно-міщанську агітацію». Адже фахівці стверджують, що розвиток економіки, який супроводжувався глибокими культурними та організаційними змінами, тягнув за собою й загострення соціальних конфліктів, пов'язаних з визначенням робочого ча-

су. Саме у XVIII ст. набули поширення нарікання на розпусність, пияцтво, лінощі, відсутність дисципліни та схильність до розгульного способу життя серед англійського нижчого класу[1947, с.217].

Отже, поява таких нарікань у текстах російських «економопреобразователей» (П.Б. Струве) може сприйматися як один з показників початків долучення до європейської модернізації. Звичайно, в Росії вона мала свою специфіку[875, с.396; 1094; 1207, с.129–130; 1598; 1648; 1877]. Однак ще у 1770 р. один з засновників та керівників ВЕТ Т.І. Клінгштет у програмній статті на сторінках «Трудов» доводив, що важке становище селян у Росії пов'язано зовсім не з кріпосництвом і відсутністю у них прав власності на землю. Причина вбачалася у лінощах, пияцтві, бездіяльності, відсутності смаку до якісного житла, одягу, їжі. Тому головна задача поміщиків полягає у вихованні цього смаку та заохоченні найбільш працелюбних[214]. Пізніше подібні зауваги з'являться й у писаннях малоросійських господарів. Ф.Й. Туманський же провину за неуспішність справ скоріш покладав на поміщиків. Малюючи ідеальний образ селянина, який, працюючи від зорі до зорі, й у стужу, і в спеку, забезпечує суспільство всім необхідним, він закликав ВЕТ допомагати землеробам «своими советами, наблюдениями, опытом» та обіцяв для цього «употребить все слабыя силы».

Доволі розгорнута програмна промова була виголошена Ф.Й. Туманським за дорученням Товариства на його річному зібранні 10 грудня 1793 р.[432]. Вона не згадується (як, правда, й попередня) у вітчизняній історіографії. Її лише коротко процитував В.В. Орешкін[1617, с.122], хоча й одного цього зразка ораторського жанру, гадаю, було б достатньо, щоб вписати нашого героя в ряд українських та російських просвітителів кінця XVIII ст. Саме тут найповніше було представлено соціально-економічну «програму» Ф.Й. Туманського, яка заслуговує на особливу увагу ще й з огляду на відсутність подібних виступів українського панства в кінці XVIII ст. та на можливість докорінно змінити домінуючі уявлення про коло суспільних інтересів «патріотів».

Малоросійський поміщик, Ф.Й. Туманський на місцеві особливості не звернув жодної уваги. На обговорення шановного зібрання ним було винесено важливе питання «усовершенствования хозяйства в России». Звісно, під цим розумілося тільки сільське господарство, більше того, землеробство, оскільки, на думку про-

мовця, «силу и слабость царств измеряют умные по состоянию земледелия»[432, с.304]. Але водночас червоною ниткою в промову впліталися проблеми, які хвилювали тогочасне російське суспільство – співвідношення свого та чужого, традиції та модернізації, а звідси – міста та села. Віддавши шану зусиллям членів ВЕТ, які в своїй діяльності керувалися не користю, не марнославством, не турботою про ближніх, не жадобою влади – цими чотирма «пружинами», що «двигают словесную тварь к трудолюбию», а суспільним благом і любов'ю до людей та вітчизни, часто не шкодуючи своїх зусиль і власності, Федір Йосипович досить розлого виклав причини гальмування розвитку господарства, причому з визначених десяти на перше місце поставив «нерадение помещиков». Фактично й всі інші так чи інакше були поставлені в площину поміщик – селянин. Але, на відміну від промови 1792 р., тут оратор змалював вже образ ідеального дідича, покладаючи на нього повну відповідальність за вдосконалення господарства.

Запорукою успішності Федір Йосипович вважав необхідність безпосереднього нагляду землевласників за своїми маєтками. Очевидно, не маючи в той час такої можливості, він добре розумів суть проблеми. Ще до даної промови, у першій частині «Российского магазина» за 1792 р. він розпочав друкувати «Российские нравоучительные сказочки», причому, перелічивши в передмові «добродетели», які можуть ними виховуватися, пообіцявши представляти публіці відомі йому та закликавши всіх повідомляти нові, з усієї сюжетної різноманітності першою подав досить цікаву казочку-притчу під назвою «Око хозяйское главной во всем успех». І хоча цей твір з літературного боку інколи оцінюється як доволі слабкий[1019, с.168], у даному разі головне, що він досить показовий з точки зору занурення тогочасних інтелектуалів у соціально-економічні проблеми.

Тут мова йшла про двох поміщиків-сусідів, один із яких був власником селян, а інший – лише восьмидесяти. На прикладі останнього Ф. Й. Туманський і показав, що ефективно господарювання можливе тільки при особистій безпосередній участі поміщика[516]. Це ж переконання прозвучало й у промові 1793 р. Управителі, прикажчики, відзначав Ф.Й. Туманський, не здатні забезпечити процвітання – *«чужим умом не скопить дом»* (курсив тут і далі належить промовцю – Т.Л.). Малоросійський досвід, імовірно, також давав підказки[350; 1593, с.706–707, 712]. Приділено цій проблемі немало рядків і в мемуарній літе-

ратурі дореформеного часу, і в сучасних дослідженнях соціальних відносин дореформеної доби[143, с.486–487; 1887, с.155; 2038, с.53–54].

Погляди Ф.Й. Туманського на «інститут» управителів не можна назвати винятковими. Ще В.М. Татищев, турботливий про селян поміщик[963, с.34–35], у своїх «Кратких экономических до деревни следующих записках» висловлювався подібним чином[499, с.413]. До того ж, дотримуючись просвітницьких, а також патерналістських переконань, Ф.Й. Туманський вважав, що «хозяин не только владетель избытков своая деревни, но и отец своих поселян» і саме він здатний бути їхнім «наставником». Головна ж причина неусвідомлення своєї поміщицької відповідальності полягала у відсутності належного виховання тих, кому ввірені інколи тисячі людей. На жаль, на думку промовця, воно переважно обмежувалося вивченням іноземних мов, звичок і традицій.

Цікаво, що так само як і, наприклад, В.Г. Полетика, пройшовши через закордонні університети, просякнутий духом західноєвропейської культури, Ф.Й. Туманський, котрий, згадаймо, активно виступав проти галоманії[888, с.66], ввів у російський простір відомий латинський вислів, підхоплений Г.Р. Державіним та О.С. Грибоєдовим, – «и дым отечества нам сладок и приятен»[1493, с.284], ратував за «вітчизняну» школу й у вихованні дбайливих господарів за повернення до витоків, більше того, до «обильного ручья сельской науки», що дасть можливість, «твердое положив основание гражданина и человека, мыслить о другом просвещении и службе»[432, с.313–314].

Декілька виділених Ф.Й. Туманським причин негараздів стосувалися організації поміщицького господарства та праці залежних селян. Зокрема, він звернув увагу й на питання про форми їх залежності. Як і більшість поміщиків останньої чверті XVIII ст., Федір Йосипович віддавав перевагу панщинній праці, яка протягом усього дореформеного періоду залишалася значно продуктивнішою, ніж праця оброчних селян[1565, т.1, с.394–401]. Проблема переваг і недоліків оброку та панщини дебатовалася вже в той час, у тому числі й у ВЕТ. Але, на відміну від тих, хто 1765 р. відповідав на анкету Т.І. Клінгштета в «Трудах» ВЕТ, чи Ф. Удолова, який найбільш чітко висловився з цього приводу в 1770 – 1771 рр. у своєму творі «Сочинение экономических правил»[1617, с.114–115], Ф.Й. Туманський дивився на проблему не стільки з економіко-статистичного,

скільки з морально-етичного боку. Він дотримувався думки, що переведення кріпосних на оброк не може принести користі ні окремому господарству, ні суспільству в цілому, оскільки, відправляючись у міста, селяни розбещувалися на легких заробітках та в них народжувалася «любовь ко праздности и роскоши, пренебрежение сельския жизни и следственно гибель общая»[432, с.315].

Мотиви розкоші, господарської недоцільності, нерозумного захоплення різними нововведеннями звучали й при викладенні інших причин, які заважали вдосконалювати економію. Надмірно просторі будівлі та сади, велетенські теплиці, «заводы не у места», котрі не тільки не покращають, а й, навпаки, розорюють маєтки, Ф.Й. Туманський сприймав як панські забаганки, що потребують додаткового часу та зусиль для утримання і лише відвертають увагу селян від основних занять землеробів. У тісному зв'язку з цією третьою причиною стоїть і четверта – проблема дворових людей, кількість яких при Катерині II помітно зростала. Григорій Вінський, згадуючи час свого заслання і проживання в Уфі на початку 1780-х рр. у домі заможного дворянина М.М. Булгакова, писав, що крім поміщицького подружжя, трьох їхніх дітей, «настоящий» «Русский дворянский дом» становили також «до 60-ти обоего пола челядинцев»[62, с.181].

Ф.Й. Туманський, імовірно, не міг пройти повз це явище та його негативні наслідки. Очевидно, вже тоді почав формуватися стереотип, за яким «дворовые почему-то считались наиболее вредным и опасным классом крепостных людей»[1313, с.343]. Однак необхідно зазначити, що в умовах Росії дворові – це не просто забаганка. Це не тільки можливість забезпечити належний дворянському статусу побут, не тільки спосіб реалізації «патерналістської програми», а й один з шляхів вирішення проблеми малоземелля селян, що стане надзвичайно актуальним для Лівобережжя у першій половині ХІХ ст.

Відносно дворових Федір Йосипович все ж не був таким категоричним, як, скажімо, трохи пізніше У. Карпович, який називав дворових хлібоїдами, від яких ніякої користі, а тільки одні збитки, і вважав, що «где в имении много дворових, там доходы всегда скудны»[208, с.219]. На початку ХІХ ст. член ВЕТ С.С. Джунковський, також зауваживши, що «праздность и нерадение у дворовых людей есть общий порок», підрахував, що утримання 50 дворових повинно було обходити поміщику в 3840 руб. на рік. «Меньше сего положить не можно», – пи-

сав він[142, с.65]. Очевидно, з часом дана проблема все більше ускладнювалася. Не випадково в перші десятиліття XIX ст. ВЕТ неодноразово оголошувало «задачі», які так чи інакше торкалися її. У період же підготовки та проведення Селянської реформи дуже гостро виявилися ті ризики[39], на які одним із перших звернув увагу Ф.Й. Туманський: «...дворовые уже составляют особую и как бы предпочтительную некую статью, иногда при размножении даже особо расселяемую на иждивении и содержании господском»[432, с.318]. Це потягнуло за собою в подальшому необхідність наділяти землею людей, які вже не були з нею безпосередньо пов'язані та відвикли від землеробської праці.

Проблема землеробства і торгівлі, села і міста як уособлення цих видів діяльності також категорично прозвучала в короткому формулюванні ще однієї причини економічного занепаду: *«торговля есть дело городов»*. Хибною та нічим не обґрунтованою з економічної точки зору Ф.Й. Туманський називав звичку селян відвозити до міста товари, оскільки заняття не своєю справою, невиправдані втрати часу, виснаження худоби, витрати на прокорм у дорозі завдавали значної шкоди господарству. Промовець також не втомлювався повторювати негативні оцінки впливу міста на побут та моральність селян, особливо передміських жителів, у інших своїх творах[515, с.207]. Але тут його позиція не була унікальною. Ще у 1760-і рр. більшість членів «Комиссии о коммерции» при обговоренні проблеми побачила в селянській торгівлі загрозу суспільному благу через можливий занепад землеробства та пристрасть селян-торгівців до міського способу життя[1916, с.207]. Подібний погляд був притаманний у той час й іншим просвітителям, зокрема О.М. Радищеву[1019, с.172].

Успішній організації економії, на думку Ф.Й. Туманського, заважають також два пороки – *«привязанность к старине и охота к новизне»*. Позиціонуючи себе в першій половині промови як прихильник патріархальності, традиції, він усвідомлював, що «не все то хорошо, что делали прадеды», та при обговоренні шостої причини однаково поставив під сумнів і небажання змінювати «образ своего хозяйства», і бездумне новаторство. Так само, як і А.Т. Болотов, який не все нове вважав прогресивним та як явну безглуздість сприймав некритичне перенесення на російський ґрунт іноземних видів і сортів рослин, чужоземну практику обробки польових культур, Федір Йосипович акцентував увагу на необхідності не

тільки пам'ятати про досвід предків, а й вдаватися до дослідів, обов'язково враховуючи особливості клімату, властивості землі, які «должно уважить и исследовать». Той же, хто буквально виконує рекомендації ВЕТ, незважаючи на місцеві особливості, повинен розуміти, що людина може лише допомогти «произведению естества удобрением, охранением», але «человек никогда правил естества не преоборет. *По насту грибов не берут*»[432, с.324–325].

Економічні успіхи селян – не менш важливий предмет турботи Ф.Й. Туманського. Причому серед причин, що їм заважають, він назвав лише дві, та й ті безпосередньо відносилися до компетенції поміщиків, які повинні були в різний спосіб дбати про добробут селянського господарства, – поділ багатолюдних сімей та обмін ґрунтами або здача землі в оренду за частину врожаю. Як і більшість вотчинників XVIII ст., він добре розумів слабкість малих сімей та вважав, що «порядочные хозяева должны пещись, чтобы семейство селянина было всегда многолюдно». Поміщик не повинен навіть зваблюватися можливими примарними прибутками від нового господаря і мусить завжди пам'ятати істину: «*Аще и царство разделится, вскоре разорится*»[432, с.325–326].

Негативно Ф.Й. Туманський поставився і до практики обміну селянських наділів, адже відчуження землі взагалі невластиве землеробам і призводить до занепаду господарства через незацікавленість ретельно обробляти ділянки, які переходять з рук у руки[432, с. 327–328]. Дев'ята причина, яка прозвучала в промові Ф.Й. Туманського, безпосередньо пов'язана з виконанням поміщиками обов'язків щодо лікування своїх кріпосних. Він усвідомлював, що «*хозяйство часто страждет от больных селян* ибо сии не работают». При неможливості утримувати лікаря необхідно мати «знающаго кровопускателя» із спеціально навчених селян, а в панському домі – прості ліки, підібрані за вказівкою медика з найближчого міста або заготовлені за власним розумінням та рекомендаціями фахівців. Федір Йосипович запевняв, що «не постыдно быть господину врачом своих подданных» і з моральної, й з економічної точки зору, оскільки здорові працівники ведуть господарство до вдосконалення. Тут же оратор обмовився й про жебраків, які ще гірші, ніж хворі, але довго на цю тему не говорив, адже був переконаний, що «где нищие есть, там нет хозяйства и помещик не стоит того, что бы ему советовать что либо»[432, с.330–331].

Необхідною Ф.Й. Туманський вважав і співпрацю землевласника із селянами. Саме вона була запорукою економічної успішності. Незважаючи на те, що в той час «командно-адміністративные, включая плетейные, методы воздействия оказывались эффективными и считались таковыми самим населением»[1565, т.1, с.376], промовець, на противагу більшості інструкцій[1202, с.215], наголошував на необхідності в якості стимулів до праці застосування не покарань, а різних заохочень. Він вважав, що «приказы, назирание и самый страх, яко последнее и весьма непохвальное, постыдное и почти всегда неудачное средство», не здатні перетворити селянина на справжнього співробітника. Для цього необхідні хоча б маленькі нагороди, відзнаки, які обираються благорозумним дідичем, згідно з «свойством своих селян и с образом хозяйства», для тих, хто вирізняється працьовитістю і успішністю у польовому та домашньому господарстві. Тільки в такий спосіб у селянах можна знайти «споспешников» своїм справам і добитися успіхів в економіях[432, с.332–333]. Отже, «програма» Ф.Й. Туманського, з одного боку, цілком відповідає духу «антагонистически-патрональной системы» (Л.В. Мілов), з другого, – виділяється з ряду тогочасних інструкцій, рекомендацій не тільки морально-етичною насиченістю, а й дещо відмінними пропозиціями вирішення господарських проблем.

Таким чином, у систему уявлень еліти Лівобережної України селянське питання в загальноросійському вимірі входило поступово. Його сприйняття наприкінці XVIII – на початку XIX ст. еволюціонувало від традиційної специфіки соціальної взаємодії в краї, де найгострішою була проблема селянських втеч та переходів мужиків, підданих, посполитих, до усвідомлення необхідності перебудови стосунків, які повинні були відповідати загальнодержавній кріпосницькій системі. Цей процес визначали соціокультурні та економічні зміни в Європі, політико-правова та соціальна реорганізація Гетьманщини, а також змістовне та ідейне спрямування, яке отримало селянське питання в Росії у рамках задач ВЕТ, Комісії по складанню Нового уложення.

Поширення на початку XIX ст. у текстах лівобережного дворянства поняття «крестьянин» може бути одним з показників засвоєння «селянського питання» у його загальноросійському вимірі. Однак селянська проблема в контексті нагальних потреб та соціальних прагнень лівобережного дворянства займала доволі

скромне місце. Та нові обв'язки, що з'явилися водночас з отриманням привілейованого статусу за Жалуваною грамотою дворянству 1785 р., підштовхували панство ставити питання «шукання козацтва», розмежування земель Лівобережжя, селянських втеч та переходів, які для більшості еліти краю ще довго залишалися найважливішою, принаймні публічно висловлюваною, турботою. Питання, що вважалися важливими вже на початку публічного обговорення селянської теми в Росії, – необхідність поступової емансипації селян, наділення їх правом на рухоми та нерухому власність, охорони здоров'я, освіти підданих, виховання, зокрема, почуття свободи, яке згодом сформує потяг до вільного самостійного господарювання, – практично не хвилювали лівобережне панство в означений час.

Ідейна інкорпорація малоросійського дворянства на межі XVIII – XIX ст. на індивідуальному рівні виявилася у творчості Ф.Й. Туманського, погляди якого на селянську проблему вже відповідали стандартам, заданим урядом Катерини II, діяльністю ВЕТ, уявленням освічених представників російського дворянства, включених до «агрономічного руху». У «програмі» Ф.Й. Туманського чітко відобразилася як соціально-економічна, так і морально-етична складова селянського питання, в якому «селянське» та «дворянське», селянин та поміщик нерозривно пов'язані. Причому відповідальність за гармонізацію відносин між ними малоросійський інтелектуал покладав у першу чергу на поміщика. Ф.Й. Туманський визначив і нові задачі, нові обов'язки душевласників, а також, зафіксував образ ідеального поміщика у своїх промовах та опублікованій ним 1786 р. анонімній інструкції «Правило, по котрому должен поступать главной Управитель». Цей образ буде актуальним і в подальшому, що підтверджується не тільки численними спробами його реального продукування, а й буквальним повторенням «Правила» у творі-містифікації П.О. Куліша «Карманная книжка для помещиков», опублікованому 1846 р. Однак наприкінці XVIII ст. Ф.Й. Туманський все ще залишається самотньою фігурою.

РОЗДІЛ 4

ПОМІЩИКИ ЛІВОБЕРЕЖЖЯ В УМОВАХ СОЦІАЛЬНОЇ ПРАКТИКИ КРІПОСНИЦТВА

4.1. Формування етики соціальної відповідальності дворянина-поміщика

У вітчизняній історіографії різноманітним дворянським проектам з селянського питання, як уже йшлося, приділено небагато уваги. Можливо, через переконання, що тема вичерпана В.І. Семевським. Хоча історик, висвітлюючи переважно емансипаторську лінію і не переймаючись регіональною специфікою, лише побіжно згадував під таким кутом зору деяких малоросійських авторів, іноді навіть не вказуючи прізвища.

На сторінках «Великой реформы» також розглядалися проекти, записки, інструкції, що належали прихильникам різних підходів до вирішення проблеми покращання побуту селян, оновлення стосунків між ними та їх власниками. Але лівобережне панство згадувалося тут украй рідко. Крім названої В.М. Бочкарьовим [949, с.158–159] записки О.П. Заблоцького-Десятовського 1841 р. «О крепостном состоянии в России», яка традиційно включається до переліку текстів з історії економічної думки України, найбільший інтерес представляє згадка М.В. Довнар-Запольським трактату «кріпосника» Д.П. Трощинського «Правила, порядок и бухгалтерия в хозяйстве», укладеного, щоправда, для його правобережних володінь. На жаль, як вище йшлося, виявити цей документ не пощастило. Істориком же він презентований лаконічно. До того ж важко сказати, яка доля участі самого «українського міністра» в укладанні тексту «Правила», тобто, чи був насправді сам Д.П. Трощинський його автором. Обширне листування (318 листів) цього велиможі в останній період проживання в Малоросії (1820 – 1826 рр.) з петербурзьким другом Л.І. Голенищевим-Кутузовим та ряд інших архівних матеріалів дає привід у цьому сумніватися. Листи не містять жодного серйозного натяку на інтерес до господарських справ. Тільки для того, щоб розігнати «грусть и скуку» він змушений «разгуливать по здешним окрестностям, купаться в прекрасной реке Псел, объезжать хутора, осматривать полевые работы и словом, сделаться настоящим деревенским жителем». Водночас постійно підкреслювалася недоста-

тня обізнаність з цією сферою. «Длинные и однообразные» розповіді дворян-відвідувачів «о домашних делах, о хозяйственных занятиях, о неурожае хлеба, травы и проч. и проч.» вельможа вислуховував, щоб не образити їх[744 – 750].

Найбільш часто згадуваними в літературі в контексті селянського питання сюжетами, де задіяні вихідці з Лівобережжя, імовірно, можна вважати справи з «проектами» О.А. Безбородька та С.М. Кочубея. Вони безпосередньо пов'язуються з урядовими ініціативами, тому, зрозуміло, і увійшли до широкого історіографічного обігу. «Записка князя Безбородки о потребностях империи Российской 1799 года» була 1881 р. опублікована у великій біографічній праці М.І. Григоровича[167], коротко її згадав В.І. Семевський, який, до речі, припустив, що Павло I не підтримав ініціативу Сенату ввести в Малоросії продаж селян без землі саме під впливом канцлера[967, с.345; 1819, т.1, с.232, 233; 1821, кн.10, с.157]. Принагідно зазначу, що заборону Павлом I у 1798 р. продавати в Малоросії селян без землі у 1818 р. Сенат пропонував поширити і на губернії «возвращенные от Польши». Але ця позиція не знайшла підтримки у Департаменті законів, який висловився за ліквідацію даної норми і для Малоросії. Однак обидві пропозиції залишилися без наслідків. На засіданні Комісії укладання законів 26 листопада 1820 р. у переліку народів, які «изъяты из личной продажи», було названо, крім вірмен, татар, козаків, естляндців, лифляндців, курляндців, фінів, також і малоросів[1147, с.113, 116]. У радянській історіографії записка О.А. Безбородька оцінювалася як така, що містила різку критику павловського режиму. Ініціатором цього політичного проекту, який ще іменується «Записка для составления законов Российских», називали В.П. Кочубея, який ніби звернувся до дядька 1798 р. на прохання майбутнього царя Олександра I[1807, 1808]. Щоправда, думка про причетність В.П. Кочубея до політичного «заповіту» його родича ставиться під сумнів деякими істориками[1548, с.67–69].

Сучасні русисти, оцінюючи дану «Записку» як найважливішу пам'ятку суспільно-політичної думки межі XVIII – XIX ст., більш стримані щодо її опозиційності режиму Павла I[1269, с.471–472]. У «законопроекті» знайшлося певне місце і селянському питанню. О.А. Безбородько тут, мабуть, як колись Я.П. Козельський, також скоріш орієнтувався на малоросійські зразки, оскільки фактично повторив дуже знайомі речі: обмеження повинностей, заборона прода-

жу селян без землі, наділення їх правом на рухому власність, на володіння грошовими капіталами, закріплення за землею, а не за особою поміщика, переселення на нові місця тільки за згодою підданих. По-іншому звучала тільки проблема дворових: «Хотя нельзя избежать, чтоб не употребляют крестьян в дворовую службу, но и тут бы надобно, чтоб или они возвращались на пашню, или других посылали на работу, или же становились вольными и имели право при новой ревизии избирать себе службу или состояние по манифесту Екатерины II, 17-го марта 1775 года. Сим образуется прямая вольность поселян»[167, с.644]. Оцінюючи роль даної «Записки» загалом, О.Б. Каменський назвав її ні чим іншим як стислим конспектом останніх законопроектів Катерини II, який водночас виконав роль містка між двома епохами[1269, с.472].

Безпосередньо з імператорськими ініціативами з селянського питання в радянській історіографії пов'язувалися і писання С.М. Кочубея, колоритна фігура якого не могла не привернути уваги сучасників та істориків. Не зупиняючись на біографії цього героя, яка хоча й окреслена в загальних рисах[284; 1026; 1583; 1639; 1867], все ж потребує спеціальної уваги, побіжно зазначу, що його спосіб життя, бурхлива та різноманітна діяльність можуть розглядатися не тільки у контексті масонських організацій, так званого Малоросійського товариства або історії класової боротьби селянства, а й тих змін, які засвідчували поступове засвоєння малоросійським панством нових стандартів дворянського побутування, соціальних вимірів селянського питання. Його активність у різних сферах, а також «вкоріненість» в історіографічні контексти, дає зручний привід та можливість поглянути на важливі проблеми не лише історії дворянства, а й, головне, соціальних взаємовідносин, селянського питання у широкому сенсі.

О.І. Ханенко, спираючись на щоденник свого діда, перекази знавців життя відомих людей краю та власні спостереження, саме С.М. Кочубея назвав першим, хто, наслідуючи приклад малоросійського генерал-губернатора О.Б. Куракіна, почав задавати тон розкішного життя не тільки на Полтавщині, а й у Малоросії загалом. Розкіш О.І. Ханенко вважав причиною того, що багатий нащадок славетного роду, що володів 13000 кріпосних, на кінець життя «разорился до такой степени, что не было чем его похоронить»[526, ст.1072–1073]. Називаючи С.М. Кочубея першим, О.І. Ханенко, напевно, не мав на увазі крупних вельмож,

як то П.О. Румянцева, Розумовських, Завадовських, Гудовичів. Аристократично облаштовані маєтки цих «помещиков 1-й степени», як визначав їх дворянин Мглинського повіту підполковник Л.І. Дудицький-Лишень у щоденникових записах 1816 – 1834 рр., з готичними замками, оранжереями, наповненими цитринними, ананасними та іншими екзотичними деревами, «огородами разными для стола и поварни семенами засаженными и хорошо удобренными», англійськими садами, ставками, звіринцями, як у П.О. Румянцева або П.В. Завадовського[823; 824], могли бути лише взірцем для інших, адже надто великою була дистанція між ними та навіть заможною малоросійською шляхтою. На це звернув увагу і згаданий підполковник. Він писав у 1820 р., що середнє та дрібне дворянство, хоча й за невеликим винятком «старается подражать по возможности» багатіям, але «ни в самомалейшем подобнаго не имеет»[19; с.160–161].

В.Я. Ломиковський, описуючи звичайне сімейне свято, влаштоване його другом Д.Л. Алексєєвим 14 жовтня 1822 р. з приводу приїзду старшого сина у відпустку з полку та дня народження матері, про розкіш писав вже як про звичайну річ. Що ж стосується іменин такого вельможі як Д.П. Троцинський, то, звичайно, розмах тут був набагато більшим. Протягом трьох днів восени 1822 р. спостерігав за таким святом В.Я. Ломиковський, про що й занотував: «Что сказать вам об угощении? – никак нельзя сказать, чтоб угощение было блистательное или расточительное; но оно было в сытость пресыщения, как водится ныне у зажиточных хлебосолов»[327, с.236, 239]. Сказане підтверджував і сам винуватець, скромно повідомляючи про ці іменини у листі до петербурзького приятеля: «Чтобы не прослыть хвастуном, не буду описывать вам ни подробности моих деревенских праздников, ни лиц участвовавших во оных; скажу только в кратце, что в течение шести дней сряду за столом у меня садилось с лишним 90 персон, а на конюшне господских лошадей было более 200»[745, арк.132].

Сучасні історики, як і їх попередники, спираючись переважно на свідчення кредиторів С.М. Кочубея, пишуть також про «недолуге господарювання», наслідком чого був надмірний визиск селян та неоплатні борги після смерті[1026, с.104, 105; 1834, с.129]. І тут, безумовно, можна було б наводити різні історії на підтвердження згубності марнотратства та невдалого господарювання представників відомих малоросійських фамілій, що призвело у тому числі й до їх згасання. Але,

гадаю, на прикладі С.М. Кочубея доволі непогано простежується проблемність вписування дворянства у нові соціально-економічні реалії та співвіднесення власних можливостей з прагненням відповідати соціокультурним викликам часу.

Як відомо, С.М. Кочубей наслідував генерал-губернатора не тільки у розкоші, а й у благодійницьких справах, особливо періоду повітового та губерньського маршалства. У молоді роки та а й у зрілості наш герой відзначився цілим рядом справ, «сделал очень много для общественного блага», «оказал так много услуг Полтаве», чим, на думку істориків, заслужив вдячність потомків[1583, с.137, 141; 1639, с.304]. Безумовно, такі масштабні проекти потребували значних коштів. Зокрема, такими були пожертви С.М. Кочубея на благоустрій Полтави – цегляний завод та 200 тис. опаленої цегли, ряд маєтностей, 18 тис. рублів для купівлі кам'яного будинку під приміщення для бідних вихованців Приказу громадської опіки, виділення коштів на будівництво трьох кам'яних споруд (губернаторського, віце-губернаторського та дворянського), оскільки для цього більше не знайшлося бажаючих, а державне асигнування було вкрай мізерним. С.М. Кочубей також передав для публічного міського саду куплений ним гай, подарував гімназії мінералогічну колекцію, влаштував при цьому закладі пансіон для восьми хлопчиків на повному його утриманні, виховував на власні кошти дітей бідних дворян, а також деяких своїх кріпосних у Харківському університеті, Петербурзькій медико-хірургічній академії, різних пансіонах та інститутах. Під час війни 1812 р. він виділив для ополчення з своїх кріпосних селян по одному з кожних 15 душ, у той час як інші поміщики давали по одному від 25 душ. Підтримкою освітніх справ займалася і його дружина, Парасковія Василівна, яка заснувала на свій кошт у Полтаві пансіон для 12 дівчаток з бідних дворянських сімей. Цей заклад існував ще певний час і після її смерті у 1815 р.[1583, с.137–138]. Не обійшов С.М. Кочубей увагою й ініціативу В.О. Репніної заснувати інститут для дворянських дівчаток, для якого благодійник запропонував власну садибу, куплену у нього дворянством за півціни. Та й з цієї суми Семен Михайлович погодився прийняти тільки 30 тисяч рублів, віддавши 20 тисяч на стипендії імені його покійної дружини[1639, с.304]. Він також пожертвував гроші на будинок для зібрань масонської ложі «Любов до істини»[1719, с.126].

Такі широкі благодійницькі акції, звичайно, не міг собі дозволити кожний. Але, у зв'язку з цим необхідно зазначити, що в першій половині ХІХ ст. прикладів готовності лівобережного дворянства працювати на загальну користь можна віднайти не так вже й мало, що ставить під сумнів існуючі в літературі уявлення про зосередження панства виключно на власних матеріальних інтересах. Очевидно, що в дворянському етосі встановився своєрідний взаємозв'язок між достатком та працею на громадську користь. У всякому разі в неопублікованих паперах О.М. Марковича, представлених О.М. Лазаревським, зазначено: «Беречь деньги, но совсем не то, чтобы только прятать их в сундук. При издержке смотреть нет ли полезнее или нужнее предмета, на который я бы мог или должен был употребить деньги. Богатый человек не должен быть излишне бережлив. Он должен часть своих денег издержать для общества, для людей, которые живут своею работою. Моты полезнее даже скупца»[1406, с.302–303].

На жаль, про благодійність дворянства того часу написано небагато[1682]. Підвищення інтересу сучасних дослідників до історії благодійництва або ж доброчинності, звичайно, призвело у певній мірі до заповнення існуючих лакун. Та Лівобережжя першої половини ХІХ ст. це майже не стосується. Серед істориків, що одними з перших торкалися проблемами визначення місця і ролі дворянства цього краю в суспільстві, міри відповідальності та участі в громадських справах, найбільш неупередженим можна вважати І.Ф. Павловського. Він приділив значну увагу цій суспільній верстві, розкриваючи різні аспекти дворянської культури на широкому масиві архівних джерел. Перу дослідника належить і досить об'ємний нарис «О благотворительности в Полтавщине в конце XVIII и первой половине XIX века»[552], що частково увійшов до його найбільш ґрунтовної праці з історії дворянства краю[1635, вип.1, с.119–144]. І.Ф. Павловський не переймався проблемами апологетики, чи то викриття «класової сутності» дворянства, а намагався найповніше розкрити зміст джерел, що були у його розпорядженні. Введений ним фактичний матеріал дає можливість уявити ступінь включеності дворянства в громадські справи, з'ясувати мотиви суспільної активності, серед яких не лише кар'єрні, а й «любовь и соболезнование к ближнему»[427, с.41], а також підійти до розуміння проблем, що виникали у зв'язку з цим, адже значна частина малоросійського панства, попри твердження істориків про його заможність та жорстку

експлуатацію багатьох тисяч кріпосних[1285], через свою бідність не могла достатньою мірою виявити себе на ниві благодійності.

Зрозуміло, поняття бідності та багатства є категоріями відносними. Ще у середині XIX ст. один з малоросійських дворян, розмірковуючи про можливі прибутки від господарського підприємництва, з цього приводу зазначив: «Но много и мало суть такія относительныя понятія, которыя иногда сбивали с прямого пути и самыя великіе умы»[367, с.166]. З теоретичної точки зору «бідність» та «багатство» можуть виражатися через співвідношення між прибутками та потребами, що дозволяє дослідникам зрозуміти, в якому становищі живуть люди і згідно з критерієм «комфортного споживання» виділяти, наприклад, такі групи як збідніле, бідне, середньозаможне, заможне дворянство[1910, с.266–267]. Еліта українських регіонів під таким кутом зору не вивчалася. За прийнятими ще у XIX ст. підходами дворянство Російської імперії поділялося на категорії відповідно до числа душ чоловічої статі, що були у власності тої чи іншої особи. Як вже йшлося, малоросійські губернії належали до тих, де був значний відсоток дрібнопомісних дворян. Наприклад, за даними на 1849 р. по Полтавському повіту маємо таку картину: з 600 душевласників повіту 209 мали менше 5 душ кріпосних, 102 – від 5 до 10 душ, 156 – від 10 до 25, 60 осіб володіли від 25 до 50 душ, 36 – від 50 до 100 душ. Тільки 37 дворян було більше 100 душ. Причому 17 з них мали 100 – 200 кріпосних, 7 – від 200 до 300 душ, троє – від 300 до 400, 6 – від 400 до 500. По одному поміщику мали від 500 до 600 та більше 2000 кріпосних. І тільки двоє були власниками більше ніж 2500 кріпосних. Отже, власники, що мали менше 100 кріпосних (563), становили майже п'ятнадцять шістнадцятих[1977, №2, с.12].

Подібна картина спостерігається і по інших повітах Полтавської губернії[1977, №4, 6, 10–19]. Загалом у цій губернії на 1849 р. з 8090 володінь менше 21 кріпосного було у 5982 поміщиків, більше 100 душ мали тільки 640 душевласників[1978]. По IX ревізії, яка завершилася 1850 р., з 7601 власника одного кріпосного мали 843 поміщика, двох – 746, до п'яти – 2671, від 5 до 10 – 1547, від 10 до 50 – 2158 поміщиків, від 50 до 100 душ – 547. Більше 100 душ було лише у 678 дворян. Тобто, біля 55 % душевласників мали не більше 10 кріпосних. Більше 100 душ було у 1/11 душевласників губернії[1976]. За статистичними даними, що базуються на матеріалах X ревізії (1857 р.), Полтавська губернія займала перше мі-

ще в Росії за кількістю дрібнопомісних дворян, які володіли менше, ніж 21 душею чоловічої статі. Таких маєтків тут було 5049 або 2/3 від загальної кількості дворян, що володіли кріпосними (7300), малопомісні (від 21 до 100 д. ч. с.) маєтки становили 1533, середньопомісні (від 100 до 500 д. ч. с.) – 629, тобто 8%, а великопомісні (від 500 д. ч. с.) – 80 маєтків або не більше 1 %.

Чернігівська губернія за цими показниками займала третє місце в імперії, пропустивши вперед Курську. Дрібнопомісних маєтків на Чернігівщині було 3200[1515, с.309–310]. Щоправда, О.О. Русов подав дещо відмінні цифри кількості дрібнопомісних «рабовладельцев» Чернігівської губернії – 2880, а відомий статистик О.Г. Тройницький, на розвідки якого спиралися майже всі автори, визначив трохи більшу кількість дрібнопомісних дворян: по Полтавщині – 5195, по Чернігівщині – 3342. Поміщики, що володіли більше, ніж 1000 душ, становили відповідно 39 та 46 осіб[1781, с.39; 1920]. Для порівняння: у Європейській Росії власники 1 – 20 душ на час X ревізії дорівнювалися 38,9 %, середні поміщики – 20,1 %, крупні – 2,2 %, найкрупніші – 1,2 %[2009, с.393]. Полтавська та Чернігівська губернії, як стверджував А.П. Корелін, відзначалися також великою кількістю особистих дворян. Основну масу їх становило «казачье офицерство», чисельність якого швидко та неухильно зростала[1357, с.43].

Як відомо, підтримувати гідний статусу рівень життя, можна було, володіючи не менше, ніж 100 душами чоловічої статі. Отже, більшість поміщиків Лівобережжя під ці критерії не підпадала. Не випадково, матеріальне становище дрібно та малопомісних дворян було предметом спеціальної уваги уряду. Підтримувати нормальний статусний рівень життя вони могли завдяки службі. Середніх та крупних власників у краї було лише приблизно 9 %. «Объявления» малоросійських дворян про свої статки у перші десятиліття XIX ст. – додаткове підтвердження цього. Поміщики, річні прибутки яких не перевищували лише декілька сотень рублів, значно переважали[640; 643]. До того ж тут треба враховувати, що саме в першій половині XIX ст., з поглибленням розриву в уявленнях різних соціальних груп про потреби, зі змінами стандартів споживання, по-іншому почали розподілятися сфери злиденності, бідності, заможності та багатства.

І.Ф. Павловський навів численні приклади підтримки дворянством різних учбових закладів, що ставало результатом обговорення освітніх проблем на дво-

рянських зібраннях, назвав цілий ряд імен благодійників – С.М. Кочубей, О.М. Маркович, І.Д. Стефанович, Л.П. Руденко, В.В. Капніст, подружжя А. та Н. Чепи та інших, які добровільно на свої власні кошти утримували учнів, заснували школи, в тому числі для селян, пансіони для виховання дворянських дітей, віддавали значні капітали на користь учбових закладів, «общества вспомоществования недостаточным учащимся» тощо[1635, вип.1, с.119–144].

Дворянство Чернігівської губернії не відставало від своїх товаришів. О.М. Маркович одним з перших представив картину дворянської доброчинності на освітній ниві. Наприклад, за заповітом С.А. Лашкевича 1829 р. відсотки з 200 тис. руб., що вносилися до приказу громадської опіки, направлялися на утримання вихованців з бідних дворянських сімей у пансіонах університетів та гімназій. Кожен з таких вихованців по закінченню освіти отримував також одноразову виплату в розмірі коштів, що витрачалися на нього протягом року. О.С. Судієнко у 1834 р. 180 тис. руб. пожертвував на пансіони при Чернігівській та Полтавській гімназіях. Капітан артилерії О.Д. Старосельський у 1835 р. заповідав відсотки з 100 тисячного капіталу, внесеного до Санкт-Петербурзької Опікунської ради, на виховання в одному з найближчих кадетських корпусів дітей бідних дворян Мглинського повіту. В разі ж, якщо там не буде бажаючих або нужденних, цим могли скористатися діти з інших повітів Чернігівської губернії. Ці кошти за рішенням міністра внутрішніх справ спрямовувалися у відомство Петровського кадетського корпусу, де й навчали чернігівців. А за повелінням імператора ці пансіонери називалися Старосельськими, що й означалося на їх ліжках[277, с.22–25]. І такі приклади були непоодинокі. Гадаю, ставлення лівобережного дворянства до освітніх справ у цей час також доволі добре характеризує прагнення зробити корпоративною справою встановлення пам'ятника багаторічному директору училища, згодом гімназії, у Новгород-Сіверському І.І. Халанському[699; 600; 2027, с.389–391] в час, коли така традиція ще не закріпилася[1177, с.887].

Необхідність опікування долею дітей бідних своїх собратів усвідомлювалася дворянським загалом, значну частину якого становило дрібномасткове та чиновне панство. Без колективних зусиль, клопотань тут не можна було обійтися, що підтверджується численними джерелами, у тому числі й приватним листуванням[746]. Підтримки особливо потребували дворянки, можливості яких значно

погіршувалися після смерті чоловіків[529]. Мабуть, не випадково, в переліку маєтків по різних повітах Чернігівської губернії, що призначалися до публічного продажу з аукціону за борги у 1848 р., значну частину становили володіння жінок[649, арк.5–8 зв.]. Часто з втратою господаря, годувальника дворянська сім'я, ледь зводячи кінці з кінцями, не могла самостійно надати дітям гідних статусу освіти та виховання. У такій ситуації можна було розраховувати тільки на корпоративну солідарність. Доповідні записки, прохання та різноманітні документи іншого характеру представляють собою, з одного боку, доволі драматичну картину змагання жінок за освіту своїх дітей, з другого, – готовність дворянських лідерів відстоювати інтереси тих, хто потребував допомоги[625; 634].

Іноді бажання відповідати уявленням про громадські обов'язки йшло урозріз власним матеріальним інтересам, як це було у випадку з Л.П. Руденком. Цей кременчуцький маршалок, «движимый к усердию, к благу общему», у 1809 р. зробив спробу заснувати при повітовому училищі дворянський пансіон для 12 учнів. На такий заклад переважно для сиріт він був готовий пожертвувати капітал у 40 тис. руб., на свій кошт побудувати приміщення для нього вартістю 10 тис. руб. Маршалок знайшов гарячу підтримку губернатора та генерал-губернатора. І тільки «прошение» його в цілому щедрої дружини до міністра внутрішніх справ О.Б. Куракіна з поясненнями про ще повністю не погашені суми за успадкований з боргами маєток зупинило благодійні наміри[1635, вип.1, с.124–125].

Прагнення наслідувати великих благодійників у підтримці освітніх справ призводило й до довгих багаторічних розбирань між різними родичами, із зверненнями до посадовців різного рівня. Так було у випадку із заповітом Г.С. Тарновського, який забажав за прикладом Демидових передати прибутки з власного майна на заснування та підтримку «на вечные времена» медичного факультету при Київському університеті, проти чого заперечували його племінники, заявивши свої права на частину спадщини власника Кібинців[782].

Менше уваги І.Ф. Павловський приділив дворянському опікуванню над зубожілими, пов'язуючи цю справу з ініціативою місцевих урядовців, зокрема, малоросійського генерал-губернатора О.Б. Куракіна, який стимулював створення в краї системи приказів громадської опіки у відповідності з державним законодавством. Згідно з «Учреждением о губерниях» 1775 р. у кожній губернії влаштову-

валися прикази, яким доручалося заснування сирітських будинків, лікарень, шпиталів для убогих, калік, престарілих, притулків для психічно хворих, непрацездатних. Прикази існували до введення «Положения о Земских учреждениях», але, як зазначив історик цієї проблеми В. Ільїнський, результати їх діяльності були дуже незначними через забюрократизованість, відстороненість від суспільства, недостатню кількість людей, які б ставилися до роботи у благодійних установах відповідально і не сприймали б її як другорядну та обтяжливу[1240, с.13–14].

Крім держави та організованих союзів громадського управління, в Росії допомогою жебракам опікувалися також заклади приватного благодійництва, серед яких створене у 1797 р. «Ведомство учреждений Императрицы Марии» та «Императорское Человеколюбивое Общество»[1240, с.15], затверджене рескриптом Олександра I 16 травня 1802 р. під назвою «Благодетельного общества»[1912, с.5]. Все це, з одного боку, свідчило про зміни у ставленні до жебрацтва, яке вже сприймалося як «язва» суспільства і потребувало організованої «боротьби», з другого, – імовірно, ставало прикладом для начальників губерній, які й намагалися поставити цю справу у ввірених регіонах. У будь-якому випадку, саме на початку ХІХ ст. при управлінні О.Б. Куракіна старцям було заборонено ходити і просити милостиню, сидіти на багатолюдних вулицях губернської Полтави, їх забирали і відводили в облаштований на 70 чоловік притулок, відкритий у 1805 р. Начальник краю стимулював також Міську думу та персонально міського голову збирати кошти, в храмах робити пожертви на добродійні цілі, «эксплоатировал во имя общественного блага» спроможних на це дворян[552, арк.18].

І хоча на Лівобережжі, на відміну від інших регіонів[1150, с.164], благодійництво в першій половині ХІХ ст. не набуло сталих організаційних форм, все ж можна говорити не тільки про ініціативу окремих осіб, а й про своєрідний рух, що спирався у тому числі на традиції. Зокрема, давньою формою підтримки панством та заможними господарями Малоросії нужденних, були обіди, що влаштовувалися у визначений день року для «сірих та убогих», на яких сама хазяйка пригощала та підносила горілку. Як писала на основі власних спостережень П.Я. Литвинова-Бартош, цей звичай зберігався до ліквідації кріпосного права[1395, с.191]. Один із знавців історії та побуту Малоросії В.В. Тарновський взагалі вважав характерною рисою малоросів «безвозвратную благотворитель-

ність», яка «особенно является изумительною во время бедствий неурожая». Цей освічений господар до традиційних форм доброчинності відносив також «обширную систему займов», яка завжди вражала його в Малоросії[493, с.31–32].

До нових добровільних форм доброчинності можна віднести, наприклад, вистави, що влаштовувалися на користь бідних. Причому, до таких акцій у 40 – на початку 50-х рр. XIX ст. у Полтаві долучалося все більше як учасників, так і бажаючих зробити пожертви. Так, після чотирьох вистав наприкінці січня – на початку лютого 1850 р. було зібрано, не враховуючи витрат на постановки, 867 руб. сріблом на користь Олександрівського дитячого притулку та 350 руб. сріблом для бідних[41]. А в 1852 р. подібні заходи вже принесли солідніші збори: 750 руб. сріблом для дитячого притулку та 750 руб. для богоугодних справ[40].

Одним з тих, хто з готовністю відгукувався на прохання, пропозиції, ревно та добросовісно виконував справу, керуючись при цьому «любовью к отечеству», був В.Г. Полетика, якого чомусь у зв'язку з благодійництвом не згадав навіть І.Ф. Павловський. Турботи О.Б. Куракіна про «насаждение» шкіл, насадження садів[1633, с. 201] знайшли енергійну підтримку з боку Василя Григоровича. Вже у грудні 1802 р. він закликав дворян Роменського повіту відгукнутися на пропозицію генерал-губернатора і стати засновниками училища[427, с.42–44]. У цей же час В.Г. Полетика розпочав активне листування з О.Б. Куракіним, В.І. Чарнишем та іншими з приводу заснування училища для благородних у Полтаві[763, 763]. А в облаштуванні початкових шкіл у с. Коровинці та Школовиці заслуга майже повністю належала В.Г. Полетиці[1447, с.424–425]. Неодноразово висловлюючись про необхідність освіти для жінок, майбутніх матерів[1452, с.60], цивілізуюча роль яких наприкінці XVIII – початку XIX ст. все більше усвідомлювалася освіченим дворянством[1297, с.62], В.Г. Полетика гаряче підтримував, в тому числі й матеріально, ініціативу В.О. Репніної заснувати Інститут для шляхетних дівчат[765]. Відкритий у Полтаві 1818 р., він став шостим у Росії та першим на Лівобережжі закладом, що давав середнього рівня освіту дворянкам[1983, с.121].

30 жовтня 1811 р., невдовзі після появи указу про введення для місцевих дворян посади почесного смотрителя училищ, В.Г. Полетика висловив бажання бути почесним смотрителем Роменського повітового училища[1456, с.117]. Ця посада вважалася не лише почесною, а й була пов'язана з обов'язковими як одно-

разовими, так і щорічними грошовими пожертвами з боку того, хто її займав. Не дивлячись на це, такого місця шукало багато дворян, сподіваючись отримати чин[1635, вип.1, с.112–123]. Для когось це могло бути провідним мотивом. Та наряд чи це справедливо для всіх. В.Г. Полетика на той час вже був обтяжений посадами повітового маршалка та попечителя богоугодних закладів, що при певних умовах відкривало шлях до чинів і нагород. Як видно з формулярних списків про службу повітових предводителів дворянства Чернігівської губернії за 1838 – 1844 р., таке поєднання обов'язків було доволі поширеною практикою[642].

До заміщення посад попечителів навчальних закладів дворянство ставилося доволі уважно. Зокрема, 1847 р., після призначення М.О. Судієнка попечителем Білоцерківської гімназії і, відповідно, звільнення ним такої ж посади у Чернігові, розпочалися його перемовини з М.А. Рігельманом та Г.П. Галаганом, який уже був почесним смотрителем Пирятинського училища[716]. При цьому провідним правилом, яким це панство керувалися у «підборі кадрів», була готовність служити заради суспільного блага. «Быть полезным – вот одна цель, которую стоит преследовать», – писав М.А. Рігельман у листі до Г.П. Галагана, якого товариство вважало достойним «попечительства Черниговского»[717].

В.Г. Полетика був також попечителем роменських богоугодних закладів, у заснуванні яких брав гарячу участь[765; 1063, с.45; 1571, т.4, с.126]. До таких установ у той час відносили не лише лікарню, а й пологовий будинок, шпиталь, богадільню, будинок для психічно хворих. Ставлення до цієї справи в малоросійському суспільстві у цей час опосередковано засвідчує інтерес молодої людини, сина Я.С. Сулими, Якіма. Під час навчання в Москві на початку ХІХ ст., відвідуючи «достойные примечания места», найбільше враження юнак отримав від щойно побудованої Голіцинської лікарні. У листі до батька він емоційно зауважив: «И ничто мне так не понравилось» і повторив слова, що з пафосом виголосив перед бюстом творця цього закладу: «Ты был другом природы. Ты сделал честь нашему времени! Достойное – достойному!!!»[469, с.151–152].

Та наскільки складною справою було піклування тоді, коли приватна благодійність взагалі була мало розвинута, можна судити з листів П.П. Білецького-Носенка до В.Г. Полетики. Останній не лише робив пожертви, організовував справу, а й сам безпосередньо працював. Його починання знаходили підтримку

підлеглих, родини. Діти допомагали саджати дерева, «целительные произрастения», а також збирали їх для хворих[1447, с.428–428]. У 1820 р. в «Русских анекдотах военных, гражданских и исторических», що видавалися С. Глінкою, був вміщений нарис під назвою «Человеколюбие», героєм якого став В.Г. Полетика. У нарисі, де з подробицями описано заходи В.Г. Полетики з облаштування головної лікарні, Англійського саду при ній, подано образ людини, чий громадянський подвиг повинен служити «наставлением в человеколюбии и благотворении»[358]. Головним для В.Г. Полетики була вдячність «сограждан», тих, кому він допомагав. Провідні мотиви служіння людям і батьківщині, якій кожний «обязан... всем драгоценнейшим для человека, нравственностью своих деяний, и любовью к добродетели», пов'язані у нього з переконанням, що всі повинні працювати для загального блага[765]. У житті він був ворогом «роскоши и пышности» і вважав, що «дела ведут только к вечному блаженству и бессмертию»[767]. У своєму заповіті В.Г. Полетика, згадуючи власних підданих та старців, якими опікувався, іще раз зазначав, що тільки справи, а не ім'я визначають «прямое благородство человека», яке «состоит в том, чтоб, служа отечеству достоинствами, познаниями и деяниями своими быть полезным ему и людям»[765, арк.1зв.]. Не випадково ідеалом його був скоріш не часто згадуваний Б. Хмельницький, а Говард, великий гуманіст і філантроп.

Навряд чи варто стверджувати, що позиція В.Г. Полетики, попри всю його неординарність, не була винятковою. Ще О.М. Лазаревський помітив його вплив на О.М. Марковича. Розлого цитуючи уривки з його промов 1820 р. і 1826 р., історик підкреслив, що подібні звернення не були новиною у тогочасній Малоросії: «Такие речи были произносимы гораздо раньше (в 1803, 1805, 1809 гг.) ...В.Г. Полетикою. ...Несомненно, что Марковичу речи Полетики были известны»[1406, с.282–283]. До слова, батько історика, М.І. Лазаревський, у своїх спогадах також згадав ці «достойные внимания» промови[247, с.54–55].

Заповіт О.М. Марковича, написаний 1857 р., також по духу близький до заповіту В.Г. Полетики. Тут так само велика увага була приділена обов'язкам щодо селян, звучала вимога управляти маєтками на «человеколюбивых правилах», зберігати введені ним «установления»: платити за селян податки, не зменшувати розміри утримання «служителям», нагороджувати за хорошу поведінку та «по-

хвальные чувства». Сподівався Олександр Михайлович і на підтримку нащадками його добродійних справ: у селах Сваркові та Перервинцях утримувати сільські школи, співаків для церковного хору, фельдшерів, надавати всіляку допомогу своїм і чужим бідним хворим, видавати річну платню священикам тощо. О.М. Лазаревський зазначав, що сільська школа у Сваркові утримувалася на такому рівні, що туди віддавали своїх дітей навіть місцеві бідні дворяни[1406, с.302]. До речі, О.М. Маркович не припинив її утримувати «во всем на прежних основаниях» і після реформи 1861 р., яка вже знімала з дворянства, як писав відомий економіст і публіцист В.П. Безобразов, «последние условия его *служилого* (виділено автором – *Т.Л.*) характера – этого ярма, наложенного на него, вместе с другими классами общества, суровыми историческими обстоятельствами государственной необходимости»[33, с.30].

Особливо уважно О.М. Маркович просив спадкоємців поставитися до лікарні для хворих на сифіліс та інші гострі захворювання. Заснований у Сваркові ще дідом Я.А. Марковичем, відомим мемуаристом, у подальшому заклад підтримувався бабкою та його батьками. О.М. Маркович його значно розширив, збільшив кількість ліжок, виплачував жалування фельдшеру та лікарю, що час від часу тут оглядав хворих. Сюди приймали безкоштовно всіх, незалежно від місця проживання. О.М. Маркович не просто усвідомлював необхідність продовжувати сімейну традицію, а й розумів важливе значення таких закладів для суспільства, що й висловив у своєму заповіті: «Это простое заведение ...так полезно и так немного стоит, что грешно его пренебречь или уничтожить». Щоправда, благодійник скромно всі заслуги цього приписував допомозі Божій та угодника Миколая Мирликійського, їхнього сільського покровителя[1406, с.302–303].

Хоча історики і сприймають О.М. Марковича як постать неординарну в своїх добродійних устремліннях, та, очевидно, сам він так не вважав. Значна частина благодійників, на його думку, просто мало відома через їхню скромність. Тому в опублікованій 1838 р. «Исторической и статистической записке о дворянском сословии и дворянских имуществвах Черниговской губернии» О.М. Маркович не просто навів цілий ряд зразків дворянської добродійності, а й пояснив збільшення кількості народонаселення панських маєтків між 7-ю та 8-ю ревізіями саме «попечительными мерами о сохранении народного здоровья и улучшения быта

крестьян», до яких вдавалися «многие помещики»[277, с.34]. Навів історик дворянства й інші приклади турботи про підданих, зокрема, внесення дворянами капіталів у різні кредитні установи, на відсотки з яких щорічно виплачувалися державні податки за селян. Так, В.А. Лашкевич вніс 43 тис. руб., У.М. Селіванова – 25 тис. руб., С.А. Лашкевич – 100 тис. руб. Останній також заповідав нащадкам продовжувати утримувати запас у 10 тис. пудів хліба для «заимообразного пособия нуждающимся поселянам», при побудованій ним церкві заснувати богадільню на 12 осіб нужденних і щорічно видавати на неї 500 руб.[277, с.22–25].

Щоправда, не всі форми благодіянь схвалювалися О.М. Марковичем. «Предосудительным и не хорошим делом»[1406, с.99–100] він називав таку панську забаву як кріпосний театр. У своїх «Смесьях или Записках ежедневных» у 1809 р. ще молодий чоловік такою оцінкою закінчив повідомлення про смерть ад'ютанта фельдмаршала О.М. Голіцина, крупного поміщика Новозибківського повіту Д.І. Ширая та про його театральну трупу в маєтку Спиридонова Буда. Схвальні відгуки про цей театр поширилися завдяки відомому «Путешествию в Малороссию» П.І. Шалікова, яке було надруковане у 1803 р., а також побутувало у списках[252, с.105; 752]. Тут було із захопленням описано оперні та балетні вистави у маєтку Ширая і оцінено майстерність 200 акторів як відповідну столичному рівню[544, с.76–78]. Як зазначають дослідники, зробивши поправку на літературщину, конкретним відомостям такої «літератури подорожей» першої половини ХІХ ст. у певній мірі можна довіритися[885, с.409].

Театральні трупи та оркестри, можливо, не такі великі та висококласні, мали й інші малоросійські поміщики. Наприклад, великий хор у цей же час був у «известного хлебосола» Д.П. Селецького[1200, с.78–79], у В.В. Кочубея в селі Ярославці – оркестр. У 1812 – 1819 рр. творчу активність виявляв оркестр поміщика Козелецького повіту полковника О.М. Будлянського. Генерал-майор Гудович у своєму маєтку Івайтеньках, біля Почепа, довгий час утримував оркестр з 16 музикантів. Добре відомою була трупа Г.С. Тарновського у славнозвісній Качанівці[977, с.47–49; 2033]. У Полтавській губернії на 1804 р. нараховувалося 17 вокальних та інструментальних капел кріпосних музикантів, що належали не тільки поміщикам, а й і поміщицям: у Хорольському повіті – 4, Кобеляцькому – 3, Гадя-

цькому і Прилуцькому – по 2, у Полтавському, Переяславському, Миргородському, Роменському, Золотоніському та Лубенському – по одній[1832].

Про трагедії кріпосних акторів сказано й написано багато, а на суперечності, породжувані цим явищем, вище вже зверталася увага. Зрозуміло, що становище талановитих, освічених залежних людей та їх близьких було доволі вразливим, особливо після смерті власника-театрала, як сталося, наприклад, з співаками та музикантами О.М. Будлянського, які «разбрелись в разные места»[576, арк.1]. Доля одного з них, Григорія Кириченка, стала предметом суперечки між новою власницею, графинею О.С. Владиславичевою-Рагузинською, яка свій обов'язок бачила у тому, щоб повернути музикантів з сім'ями і «устроить к благу их же всех постоянное жительство на одном месте» в селі Срібне Прилуцького повіту[576, арк.7], та П.Г. Галаганом. До справи підключився Прилуцький нижній земський суд, зверталася графиня і до уряду. Але вступити у володіння своїми людьми, очевидно, було непросто. За цей час Г. Кириченко встиг «определиться доброхотно» шинкарем до трактиру в одному з сіл П.Г. Галагана, наробити боргів, які поступово накопичувалися, що й давало привід не відпускати музиканта, поки не розрахується. Як видно, це було складно, оскільки листування з цього приводу тривало протягом 1828 – 1839 рр.

Все ж, говорячи про долю таких музикантів, акторів, треба враховувати, що тоді не тільки у панства, а й у місцевого суспільства загалом було небагато можливостей отримати «культурний продукт» інакше, ніж за рахунок талантів кріпосних. У той час, коли змінювалися естетичні смаки, коли народних пісень, полкової музики або церковних співів було вже замало, з'являвся попит на італійську оперу та балет, тільки дворянство могло собі дозволити витратити кошти на підготовку та утримання кріпосних акторів, талант яких знаходив прихильників не тільки серед еліти. Наприклад, при Полтавському театрі був свій оркестр з 23 чоловік, кріпосних поміщика Прилуцького повіту Раковича[1639, с.321]. Оркестр та хорову капелу О.М. Будлянського постійно запрошували до Києва на Контракти. Хор власника Качанівки із задоволенням слухали всі, хто її відвідував, у тому числі й М.І. Глінка, який, мабуть, не випадково зробив цей маєток своєрідним «центром своїх операцій». До речі, під час однієї з них цей капельмейстер придворної співацької Капели й відкрив талант С.С. Гулака-Артемівського. Саме в Кача-

нівку відомий композитор звозив здібних хлопчиків, віднайдених ним в Україні. Тут вони «упражнялись в пении» і співали разом з хором господаря, а також з церковним хором, що тішило й самолюбство власника маєтку[422]. Тільки пізніше вже навчене музиці дворянство для проведення добродійних акцій буде «составлять» оркестри «благородных любителей»[41].

Не лише це підштовхувало заможних любителів прекрасного до серйозних витрат. Тут варто знову згадати Г.А. Полетику, який, попри опір батьків, вважав за необхідне навчати хлопчиків, щоб у кожному з його сіл були добре підготовлені майстри. Очевидно, наслідки такого насильства дали можливість В.Г. Полетиці на початку ХІХ ст. написати, що поміщики, «обучая людей своих, имеют у себя искусных кузнецов, плотников, столяров, сапожников и портных»[697, арк.18зв.]. Так вони розуміли свій поміщицький обов'язок. Очевидно, Д.І. Ширай, загалом не надто багатий дідич (600 душ кріпосних), виявляючи турботу про своїх акторів, які, на думку О.М. Марковича, «играли хорошо, одевались богато, были воспитаны все, особливо актрисы были ловки, знали искусства, играли, пели, говорили на иностранных языках», будуючи «прекрасные дома в деревне» та завод у 30 тис. рублів[1406, с.99–100], також у цьому вбачав свій обов'язок. І байдуже, що хтось, як П. Шаліков, цим «любимцем фортуны» захоплювався і вважав благодійником, що як батько турбується про своїх підданих[544, с.85], а хтось засуджував за те, що забрав з сімей стільки дітей, довів до розпусти більше ста дівок, розорив декілька благородних сімей. Щоправда, єдиним виправданням для Д.І. Ширая в очах О.М. Марковича було те, що перед смертю власник відпустив на свободу своїх акторів і актрис, подарувавши їм всю готівку, що була удома на суму 20 тис. рублів[1406, с.100].

До речі, витрачаючи багато коштів на навчання мистецьким вправам майже третини своїх кріпосних, на театральні приладдя, власник Спиридонової Буди, на відміну від С.М. Кочубея, не зменшив свої статки. Можливо, він був більш вправним господарем або ощадливіше витрачав прибутки та полковничу пенсію. Та, імовірно, об'єднувало цих двох полтавських дідичів не тільки прагнення жити на широку ногу. І на «блистательные собрания» у Буді, і на звичку С.М. Кочубея «...никогда не садился обедать иначе как в кругу гостей, не менее тридцати человек»[1583, с.136] можна поглянути не лише як на прагнення до пишнот та розко-

шів, а й під кутом зору підтримки бідних дворян, що відповідало також розумінню обов'язків, у тому числі й маршалка дворянства. Адже на такі раути сходилися, зазвичай, найближчі сусіди, для певної частини яких це була можливість не тільки статусної щодо способу життя, а й матеріальної підтримки. Іноді, правда, і доволі статечні не гребували відвідинами сусідів тільки заради економії власних грошей. О.М. Лазаревський згадував одного з таких: «лишний раз обеда дома не варит и кроме того прокормит (у гостях – *Т.Л.*) трех слуг (кучера, форейтора и лакея) и шестерых лошадей»[248, с.57].

На підтвердження не лише цієї думки, а й характеристики дворянських взаємовідносин наведу витяг з листа Д.П. Трощинського, який у довірливій манері свого письмового спілкування з Л.І. Голенищевим-Кутузовим, описуючи велике храмове свято Архангела Михайла 16 листопада 1821 р., розповідав: «...просил разделить со мною хлеб-соль всех живущих у меня в деревне дворян, не разбирая ни пола, ни возраста, ни состояния их – надобно вам сказать что в Кибинцах обитает несколько помещиков, кои как то от меня дичились и прежде никогда у меня не бывали. Теперь однако ж сделали мне честь не отказались от моего приглашения и которых с их семействами собралось душ с 20. К ним присоединились несколько фамилий из соседних деревень и из ближняго города, так что стол мой вмещал в себя 60 особ. Вы можете поверить Дражайший Друг, что ежели бы случилось мне угощать и первых Государственных чиновников, я бы не ухаживал за ними столько, сколько за своею кибинскою братьею мелкою шляхтою. Между ними один только дом, за которым считается 50 душ крестьян, прочие имеют от 30, и [...] даже до 5 душ. Я желал им всячески показать равенство в нашем состоянии, и тем кажется снискал их приязнь»[745, арк.135 зв.–136зв.].

До таких заходів вдавалися й інші більш-менш заможні дідичі. А для дворянських лідерів це було практично іміджевою справою. Заможний, але, за оцінкою М.В. Стороженка, «трохи скаредний» К.Й. Катеринич, після обрання 1850 р. пирятинським повітовим предводителем дворянства «добре піддержував престиж його отамана, полагаджуючи у себе у Попівці, де він збудував собі з цегли превеликий будинок, великі збори гостей, особливо у свята, іменини свої та жінчини». І хоча, як вважав М.В. Стороженко, ті бенкети не коштували дуже дорого[482, с.197], не дивно, що вони могли інколи довести благодійників до крайнощів.

Описуючи життя малоросійських старосвітських поміщиків за оповіданнями самих дійових осіб та власними спостереженнями, П.Я. Литвинова-Бартош, яка походила з дрібної дворянської родини і рано втратила батьків, не тільки намалювала історію щасливого подружнього кохання своїх опікунів, а й сумного розорення непоганих господарів, «недоїмки» у яких поступово з'явилися через щедрість, гостинність, турботу про дворян-сиріт, дружин офіцерів, які йшли на війну, про збіднілих дворян, яким допомагали, всиновлювали, опікувалися[1395].

4.2. Аналіз соціальних конфліктів у селянсько-поміщицькому середовищі

З ім'ям С.М. Кочубея пов'язаний і один з найбільш відомих епізодів з історії селянсько-поміщицького протистояння перших десятиліть ХІХ ст. У 1811 р. цей дідич отримав 12 тис. десятин землі в Херсонській губернії і відповідно до вимог вирішив заселити тільки-но набуту ділянку шляхом переселення людей зі своїх полтавських маєтків, що й було зроблено у 1812 р.[1867, с.77]. Це цілком вписувалося в обсяг поміщицьких прав за умов отримання згоди земського суду. І.Ф. Павловський вважав, що хвилювання кочубеєвських селян, які почалися у 1815 р., були викликані «не притеснением, не злоупотреблением помещичьей власти, а продажею их» Михайлу Кир'якову[1635, т.2, с.19]. Причому останній придбав також і один з полтавських маєтків С.М. Кочубея. Саме це й стало поштовхом до протестів як полтавських, так і херсонських селян.

Щоб загасити конфлікт, який дійшов до збройного протистояння з «військовою командою», та припинити обурення людей, у 1817 р. С.М. Кочубей вдався до викупу обох проданих маєтків, повернув отримані за них гроші та сплатив винагороду за збитки у розмірі 367 тис. рублів. Однак неможливість і після цього заспокоїти своїх херсонських підданих, що наполягали на переведенні їх у розряд казенних селян, примусила власника звернутися по допомогу до держави. Наслідком цього й було виселення 162 чоловіків та 172 жінок до Сибіру без надання поміщику компенсації за втрачених підданих. Імовірно, і для самого С.М. Кочубея такий поворот подій був несподіваним і не дуже бажаним. Хоча поміщики й мали узаконене право висилати своїх селян до Сибіру, але використовували його не часто, оскільки, не кажучи вже про втрату робочих рук, для

цього потрібно було подати «прошение» в губернське правління, забезпечити засланців одягом та грошима на харчування під час переїзду. Найкращій знавець полтавських архівних скарбів І.Ф. Павловський серед матеріалів архіву дворянства та губернського правління не виявив жодної справи про висилку селян, хоча припустив, що приклади такі могли бути і в Полтавській губернії[1635, т.2, с.18].

У резолюції Комітету міністрів від 1 травня 1828 р., якою кочубеївська справа остаточно й завершувалася, зазначалося, що «случай сей есть необыкновенный»[1867, с.77]. М.В. Стороженко ж назвав його типовим[1867, с.78], а О.С. Коцієвський – найбільш яскравим прикладом селянських рухів, що виникли у зв'язку з насильницьким переселенням до Новоросійського краю[1368, с.250]. Але, незалежно від позицій авторів, цей сюжет міцно закріпився в історіографії і подавався практично без варіацій у різних проблемно-змістовних контекстах[1100, с.96–97; 1166, с.91; 1236, с.309–321; 1368, с.250–2511; 1635, т.2, с. 19–201687, с.96; 1825, с.339; 1867]. Ці події у літературі стали хрестоматійним прикладом кріпосницької сваволі, що вимагає певних пояснень.

На початку 1980-х рр. Б.Г. Литвак поставив під сумнів закріплені в історіографії уявлення щодо прямого зв'язку між становищем селян та їх протестами в першій половині ХІХ ст. Не заперечуючи, що погіршення становища могло підштовхувати людей до виступів, історик однак вважав, що в означений час «наибольшую социальную активность проявляют те группы крестьян, чей юридический статус еще не определился или, если уже определился, не успел укрепиться. Там же, где он устойчив и освящен традицией, «болевые точки» обнаруживаются, когда возникают ситуации, ухудшающие этот статус»[1443, с.138]. На відміну від інших вчених, які стверджували, що вже в перші роки ХІХ ст. у селянському русі пробивала собі дорогу широка загальна постановка питання про ліквідацію кріпосного права[1236, с.75], Б.Г. Литвак селянські виступи пов'язував з боротьбою за збереження свого попереднього статусу. Це стосувалося районів нового закріпачення. Зауважу, що в сучасній науці звертається на це увага в контексті емоціології. Говорячи про роль емоцій у формуванні групової соціальної ідентичності, Р.Г. Суні, спираючись на докази дослідників, стверджував, що «вероятность откровенных проявлений враждебности, агрессивности и конфликта возрастает в ситуациях, когда подвергается сомнению статус-кво или когда ста-

тусные отношения воспринимаются как подверженные переменам»[1876, с.87]. Правові мотиви, на думку Б.Г.Литвака, у таких ситуаціях превалювали навіть тоді, коли могло мати місце й дійсне погіршення матеріального становище селян, що не завжди можна простежити за документами, адже такі джерела переважно відклалися у фондах каральних закладів і були укладені під впливом специфічних інтересів фондоутворювачів. Підтримують таку позицію й інші дослідники[1833].

Як доводив Б.Г. Литвак, селяни тонко реагували на будь-які зміни у поміщицькій вотчині. Приводом і сигналом до виступів могла послужити зміна власника або стан «вимороченості» маєтку, а в новозакріпачених – відчуття незаконності цього. Піднімаючись проти господаря або опікуна, селяни, як правило, приховували істинні причини протесту: «свое нежелание подчиняться новому владельцу, считая, что вместе со старым владельцем исчезало само крепостное право на них»[1443, с.12]. Саме так відбулося із селянами С.М. Кочубея. Крім цього прикладу можна навести ряд подібних, щоправда з не такими драматичними фіналами. Так, справа про заворушення селян поміщика Кролевецького повіту Г.П. Забіли була пов'язана з передачею ним 1848 р. в оренду П.С. Столиці на один рік парового винокурного заводу, трьох млинів, солодовні, шинків, частини землі, риболовних озер, садів тощо[644]. Причиною невдоволення 53 кріпаків села Савин та 67 з села Соболівки, як видно з донесення предводителя дворянства Остерського повіту 1848 р. Чернігівському губернському предводителю, був вступ у володіння ними після смерті батька поміщиків З.К. та М.К. Солониць, які суттєво змінили режим роботи селян. При старому панові маєток управлявся «не учреждая никаких усовершенствований в оном, почему барщина отбывалась без всякого порядка и люди более занимались промыслами». До 1844 р. справи велися прикажчиком, «которым еще более ослабилось управление».

Така картина до певного часу, мабуть, була поширена. Зокрема, О.М. Маркович, якого О.М. Лазаревський вважав не просто знавцем народного життя Малоросії, а носієм унікального знання побутової історії краю[1404, с.39, 41], наприкінці 30-х рр. ХІХ ст. зауважував, що в Малоросії ще з старих часів, тобто до указу 1783 р., з двору брали на панщину одного робітника, не було ні правильного розподілу праці, ні рівномірного наділення селян землею, коли й бідний міг мати по 10 десятин у кожному полі. Така ситуація зберігалася доволі

довго: «имения оставались в прежнем виде»[277, с.43]. Підтверджували це й інші історики. Зокрема, О.М. Лазаревський на прикладі повітового маршала П.І. Булюбаша зазначав, що на початку ХІХ ст. пан «с крестьянами жил хорошо, не притеснял их, вероятно, помня их недавнее закрепощение»[1394, с.150]. В.В. Тарновський у 40 – на початку 50-х рр. ХІХ ст. також написав: «Когда посполитые и подсоседки обращены были в крепостных крестьян, то владельцы приобрели возможность увеличить свои требования. Но старинная умеренность владельцев еще сохранялась». Причини цього, на думку автора «Быта крепостных крестьян в Малороссии», полягали у «простоте жизни», «ограниченности нужд», «употреблении почти исключительно домашних продуктов, которые в изобилии производила богатая почва». У панського загалу ще не було великої необхідності у грошових прибутках, тому «на владельца крестьяне пахали хлеба почти втрое менее чем теперь, накашивали сена для содержания незначительных по имению стад овец, рогатого скота и лошадей; оставшаяся за тем земля вся отдавалась крестьянам, которые пахали себе сколько могли, и косили сколько успевали»[796, №1, арк.1–1зв.].

М.І. Лазаревський, бажаючи передати дітям все, що знав про «благословенную Малую Россию», вказував «на малороссийское или невнимание к извлечению доходов из своих поместий, ставившее старинных панов в невозможность иметь в запасе копейку или прямое пренебрежение к расширению дедизных своих вотчин», пояснюючи це байдужістю до випадкового набуття «смежных имуществ». Виняток становили лише ті, хто «от собственных трудов имел недвижимую собственность»[247, с.44]. Л.І. Дудицький-Лишень у 1820 р., описуючи заради історичної істини всіх поміщиків-сусідів, відносно заможної родини Мглинського повіту Гудовичів, у представників якої, звичайно, був різний хапальний рефлекс, неодноразово помічав: «приобретенный к отцовому имению не делал», «приобретенный к отцовскому имению мало сделал» і т. п.[19, с.167–168]. На відміну від свого батька, В.Г. Полетика практично не займався купівлею земель. За все життя він придбав лише хутір Школовський без селян. А у його дружини взагалі не було ні родових, ні «благоприобретенных» маєтків[767].

К.О. Лазаревська, детально вивчаючи економію дрібного панства, щодо його вимогливості дійшла висновку, «ніби господарі не вміли потрібною мірою визис-

кувати своїх селян і тому мали з них меншу користь, ніж могли-б мати»[1408, с. IX]. Подібні характеристики зустрічаються і в спогадах Д.Т. Гнедіна, де він писав про поміщиків-запорожців катерининських та павловських часів, які «ничем не стесняли своїх крестьян; крестьяне занимали земли, которые могли обрабатывать, барщины почти никакой не было». Такі поміщики жили доволі просто, у невеликих дерев'яних будинках на 3-4 кімнати, носили простий традиційний одяг, просто харчувалися, їжу готувала сама хазяйка[95, с.144–145].

В «Топографическом описании Малороссийской Полтавской губернии из 15 поветов состоящей», укладеному за завданням ВЕТ 30 квітня 1806 р. у Полтаві[741] і надрукованому пізніше у «ПГВ» в уривках, також вміщено чимало подібних свідоцтв щодо початку ХІХ ст.[380, с.26]. В.Г. Полетика в «Описание г. Ромна и его повета» 1807 р. подав подібну картину: «По деревням господские дворы деревянные, из которых уже многие в нынешнее время построены во вкусе новейшей архитектуры, с красивым наружным видом, огорожены же решеткою и забором. Во внутреннем содержании их приметны не столько пышность и великолепие, сколько порядок, чистота и опрятность. Приятно бывать здесь в самых простых, но веселых домиках, содержимых так»[697, арк.4зв.–5]. Саме такий гостювий будиночок у малоросійському стилі побудував у 1856 р. Г.П. Галаган задля «оживления предания о жизни предков в память потомков», щоб тішитися не розкішно, а вже витрачуваною простотою[355]. На початку ж ХІХ ст. простота відчувалася й у відносинах із нижчими по статусу. Навіть дворяни, які жили в місті, «каждому встречающемуся с приподнятием шапки наклоняются довольно низко, и самыми простолюдинами, чернью здесь именующимися, не пренебрегают; но со всякою охотою с ними разговор и дела производят»[380. с.16].

Та все змінилося з наступним поколінням, яке «понимало, что они владельцы душ, была заведена барщина, хлебопашество, строились новые дома, появилась прислуга», а також «крестьяне стали во враждебные отношения с помещиками»[95, с.145–146]. Та якщо катеринославський мемуарист, констатуючи, не надто прихильно ставився до перебудови стосунків, то М.І. Лазаревський із задоволенням підмічав «в новейшее время» зміни на краще у поміщицькій справі, пов'язуючи їх з поширенням освіти: «все идет к лучшему, прежних безпечностей и нерадений о своих пользах встречаем реже»[247, с.145].

Розуміння своїх вигод виявлялося не тільки в більш жорсткому контролі за управителями та прикажчиками, що бачимо у багатьох наказах та рекомендаціях цим посадовцям[712], а й у регламентації повинностей селян, що ті могли сприймати як порушення традиції. Тому нові господарі Солониці, бажаючи навести порядок, поставили до управління маєтком іноземця, провели інвентаризацію, рівномірно розподілили панщину, враховуючи й тих, хто її до того не виконував, у тому числі й жінок та дітей з 12 років, ввели деякі покарання. Це й призвело до відмови селян «без всякого буйства и грубости» від виконання робіт з посиленням, що «по жалобе писанной канцеляристом Компанейцем от крестьянина Калиника Лопуха поданной Государю Императору, вышла как Лопуху, так и им вольная»[645, арк.1–2]. До 1849 р. представникам влади і шляхом арешту підбурювачів, і «мерами кроткими», вмовляннями та поясненнями довелося доводити хибність селянських сподівань, водночас не відмовляючи їм у праві відшукувати волю[645, арк.4–4 зв.]. Подібні заходи того ж таки повітового предводителя не допомагали в іншому випадку, коли після смерті поміщика О. Калиновського у володіння проданим ним перед тим маєтком вступив новий господар О. Домонтович. Селяни «решительно отказывались от повиновения», підштовхуючи владу до застосування «воинской команды»[645, арк.5–5 зв.].

Опір селян відчув і відставний полковник І.М. Гореславський, коли вступав в управління маєтком дружини, успадкованим нею від першого чоловіка. «При прежнем помещике они с давних времен весьма мало имели работ и не были причены к надлежащей отчетности», а новий хазяїн, як писав 1850 р. лідер дворянства Борзенського повіту Г.П. Галаган у листі до губернського предводителя М.П. Борозни, – «старается поддержать порядок и спокойствие одними лишь мерами строгости, которым границы он определяет по своему произволу»[648, арк.16–17]. Що вже й говорити про внутрішньо-сімейні суперечки за спадщину, що в панських родинах тягнулися роками і в перші десятиліття XIX ст. Становище і статус підданих у такому разі міг довго залишатися невизначеним, що й давало привід і для протестів, і для «відшукування»[626; 627]. Конфліктний розподіл майна між спадкоємцями також призводив до занепокоєння селян, які хотіли залишитися у того чи іншого пана, вибираючи, звичайно, більш поблажливого, як видно, наприклад, з щоденника полтавського поміщика М.В. Райзера[329].

До цих сюжетів можна було б додати і багато подібних, наведених, зокрема, В.В. Дубровським[1167], де невдоволення селян виявлялося переважно у зв'язку зі зміною статусу, що унеможлиблює прямолінійне сприйняття проблеми соціальної взаємодії, особливо в переломні моменти, коли обидві сторони звикали до нових відносин і, так би мовити, намацували варіанти стосунків, межі дозволеного. Конфлікти і обопільні зловживання в такій ситуації були неминучі. У Малоросії, де кріпосне право не мало глибоких та міцних коренів[958, с.124–125; 1556, с.78], селяни доволі легко включалися у відстоювання своїх прав. Це міг бути «протест шляхом ухиляння» (М. Ейдас), за допомогою якого обурені групи людей намагалися полегшити тяготи свого життя і висловити незадоволення через відмову виконувати приписи, а також інші способи, що зводили до мінімуму можливість зіткнення з тими, кого вважали своїми гнобителями[990].

Іноді селяни мимоволі піддавались на підбурення, на провокації, зухвалі авантюри. Хоча в класичній для радянської історіографії монографії І.О. Гуржія[1100], як і в інших працях ученого, сюжетів, що стосувалися б Лівобережної України, наведено, чомусь, менше, ніж по інших регіонах. А деякі з них потребують уважного перепрочитання, як загалом історія дореформених селянсько-поміщицьких стосунків, оскільки довільне трактування джерел, прагнення, попри все, побачити спротив там, де він був мало імовірним, підвести матеріал про вбивства селянами поміщиків, управителів, економів, орендаторів, опікунів поміщицьких маєтків під організовану форму соціального протесту, не справу одинаків, а мас, ставить під сумнів якість загальної картини, «реставрація» якої видається вельми актуальним завданням для сучасних українських істориків. Очевидно, що й уявлення про селянство, як про ідилічну, консолідовану, жертвовну і пригноблену спільноту, характерне для історіографії другої половини ХІХ – ХХ ст., потребує уважного тверезого перегляду.

До того ж, не розуміючи всього розмаїття відносин, важко розібратися, з яким людським матеріалом доводилося мати справу тій активній частині дворянства, що свідомо чи несвідомо несла на своїх плечах тягар і відповідальність за соціально-економічну «модернізацію» суспільства. Складність, суперечливість, ризикованість цієї «місії» визначалася не тільки іманентними причинами та обставинами, а й такими важливими соціально-психологічними факторами як зміна

покоління[1754], способів життя і діяльності самого дворянського стану. Також зазначу, що в історіографії Нової історії України навіть не поставлена така важлива проблема, як внутрішньостанова конфліктність. Це стосується як дворянства, так й інших верств і соціальних груп, які в українській новістиці показані як надто консолідовані спільноти – «українське дворянство», «українське селянство» тощо. Різниця у матеріальному становищі всередині них, звичайно, не оминалася. Але це не переносилося на свідомість, способи життя, моделі поведінки, реакції на обставини тощо. Відносини усередині станів та соціальних груп позначалися дослідниками тільки через, так би мовити, зовнішні конфлікти. Водночас, треба мати на увазі, що внутрішньостанові протиріччя, як би вони не були обумовлені саме «внутрішніми» обставинами, дуже рідко носили гомогенний характер. Як правило, в орбіту селянських взаємовідносин втягувалося дворянство, а селянство й інші соціальні групи ставали дійовими особами панських конфліктів.

Дворяни не тільки допомагали один одному. Звичайні людські стосунки, старі образи, «давні історії», буйний характер, господарські суперечки, невпорядковані поземельні відносини, пов'язані з черезсмужжям, «наїзди» своїх селян на чужих тощо могли стати причиною дворянських сварок і непорозумінь, які були доволі поширеними, на що звертають увагу історики[1010, с.222]. Та коли історики пишуть про розширення старшинських володінь шляхом захоплення селянсько-козацьких земель, то повз їх увагу проходить, що це відбувалося й за рахунок дрібномаєткових панів-сусідів. 1820 р. Л.І. Дудицький-Лишень зробив записи як брата І.В. та Я.В. Завадовські, зловживаючи посадами, набували статки «самым незаконным, насильственным образом, у мелкопоместных соседей и даже родственников своих», як М.В. Гудович шляхом шахрайства став власником маєтку Новгород-Сіверського губернатора Журмана та інші приклади[19, с.161, 165].

Довгий час Ф. Дудицький-Лишень не міг добитися судового рішення відносно побиття його брата Івана їх же двоюрідним братом Григорієм[624, арк.6–6зв.]. Приватне листування, перекази, спогади також доволі поживний матеріал щодо панських чвар, учасниками і жертвами яких часто ставали кріпосні, державні селяни і козаки. О.М. Лазаревський у спогадах представив похмурі епізоди з життя та побуту дворян-сусідів, внутрішньосімейні конфлікти, наслідком яких була

втрата власності одною з сторін, або у кінцевому результаті всією родиною. Серед цих героїв зустрічається, наприклад, А.А. Кандиба, який «ради богатства сжег постройку своего брата», за що отримав прізвисько Палій. А здійснити підпал він наказав своєму кріпосному, якого засудили на заслання до Сибіру[248, с.57]. Задіяні селяни були й у суперечці за межі володінь між Я.С. Сулимою та братами Покорськими-Жоравко. Справа почалася 1802 р. і тягнулася більше двох десятиліть, що було нормальним для судової практики Малоросії до 1830-х рр. Тут було й будівництво різних споруд на кордоні то одною, то другою стороною, і руйнування їх, і «жестокие истязания, побои и увечья» людям, і судові тяганини, в які включилися згодом вже нащадки Сулими. Тим часом Покорські-Жоравко рубали спірний ліс, будували скляний завод. Звісно, у всіх цих розбираннях активну участь брали піддані селяни[707, арк.120–126зв.].

Взагалі лісові володіння при нерозмежованості земель Лівобережжя – окрема тема для розмови. Тут проблема набувала додаткової заплутаності. Адже часто важко було розібратися, у приватному, чи громадському володінні або користуванні знаходилася у той чи інший момент та чи інша лісова ділянка. Не випадково, у діловодних паперах різних інстанцій, серед фамільних зібрань так багато документів стосується саме «лісових» справ. І майже всі вони тягнулися роками і десятиліттями. З 1761 р. і до початку ХІХ ст. тривала суперечка за ліс між Андрієм Полетикою та Михайлом Галецьким, яку розбирав земський Стародубський суд. У ній також були задіяні і вїт М. Галецького, і п'ятдесят його селян, що здійснювали гвалтовну вирубку лісу[778, №10, арк.1–8].

Конфлікти не виключалися навіть тоді, коли був точно відомий власник лісу, адже право сили діяло завжди. Селяни Ф.П. Лашкевича також «истребляли и разоряли» ліс невідомого прохача, який 1806 р. звертався по допомогу до повітового предводителя Роменського повіту В.Г. Полетики. Причому для цього ображеного драматизм ситуації полягав і у тому, що дерева вирубувалися протягом 1802 – 1806 рр., і в реакції власника селян, який не тільки не хотів покарати своїх підданих, а й своєму старому та слабкому співбрату по класу пропонував: «поймай, или скажи кто именно твой лес рубит и сенокос выбивает». Дворянин-бідолаха ж, для якого цей ліс був одним з основних джерел прибутків, мав у вла-

сності лише двох кріпаків, які ніяк не могли «бывающих при рубке ...леса по тридцать и более душ» упіймати без загрози для життя та здоров'я[764].

Коли селяни виявляли ініціативу, захищаючи майнові інтереси своїх власників, вони також цілком могли розраховувати на підтримку. Так діяла і М.І. Гоголь-Яновська, коли її люди забрали діжку з горілкою у селянина колезького секретаря Надержинського. У своєму поясненні приставу 3-ї застави Полтавського повіту І.І. Кеслеру пані детально, скрупульозно, зі знанням законів відмовила у відправці своїх селян до нього, оскільки вони виконували свій обов'язок, захищаючи дворянське право на монопольне шинкування у власному маєтку, порушене чужим селянином за панським наказом[704, арк.1–1зв.].

Непросто було притягнути до відповідальності й селян Павла і Петра Галаганів за те, що у травні 1825 р. вони образили дружину дворянина прапорщика І.П. Магеровського, налякали його малолітнього сина та «разломали насильственным образом около огорода плетень». У всякому разі до літа 1826 р. справа не була завершена[575]. Судячи з повторних вимог Прилуцького та Борзенського нижніх земських судів, не поспішали Галагани відправляти туди й інших правопорушників «для спросу по уголовному делу», як наприклад, селянина Касіяна Литвина за крадіжку грошей у прикажчика поміщика Милорадовича Супруненка[577, арк.5–8]. Довготривалими були й справи про напади селян одного поміщика на маєтки або на селян іншого[630; 633].

Якщо дворянський маєток з тих чи інших причин переходив під опіку, особливо через заборгованості, власники іноді розгортали проти опікунів або тих, кому передавалися «заемные письма», широку кампанію, лейтмотивом якої ставала «тяжка доля селян під чужим управлінням». У такій ситуації опинилася поміщиця Сосницького повіту Чернігівської губернії Софія Заборжинська-Комарова, точніше вона сама була одним з головних її творців, наслідком чого стала доволі об'ємна справа, датована 1847 – 1848 рр. Та історія почалася раніше, з того моменту, коли маєток через передачу боргових розписок цієї пані у 1842 р. перейшов до поміщиків батька та сина Ярошевицьких, яких власниця і звинувачувала у зловживаннях щодо її селян, вимагаючи відсторонення від управління її економією[558]. Пояснення з цього приводу давалися ще у 1851 р.[559].

Конфлікти виникали не тільки між поміщиками та їх кріпосними. Доволі часто це траплялося і через зіткнення поземельних інтересів в умовах нерозмежованості володінь дворянських та казенних селян і козаків. У тому випадку, коли суд приймав рішення на користь дворянина-землевласника, наслідком міг бути спротив державних селян, його сусідів. Так сталося 1801 р. у селах Бобович та Вишків після прийняття судових рішень різного рівня щодо спірної ділянки землі на користь полковниці Новицької та тих, чиї інтереси вона представляла. А серед них були не тільки дворяни. Невдоволені таким поворотом справи державні селяни здійснили наїзд з метою захоплення землі, через який сталося пограбування та вбивство двох дворян, двох міщан і одного козака, за що лідери нападників були засуджені «в вечную работу», 57 інших до покарання батогами, з зобов'язанням надати підписку про відмову від «ослушаний» начальству та бійок, а громади обох поселень – до грошової компенсації за вбитих та побитих. З цього почалося «мирне» протистояння між владою і селянами, що виявилось у відмові надати підписку, у втечах з під варти, у ненаданні допомоги чиновникам і, кінець-кінців, у переховуванні усього населення Бобовичів у полях та лісах протягом декількох днів[632, арк.4зв.].

Поземельні справи не завжди вирішувалися на користь дворян. Так, нижній земський суд Зіньківського повіту, як видно з рапорту І.В. Френсдорфу 1801 р., задовольнив скаргу козаків селища Шнигирєєвки М. Вецька та Ф. Симонченка щодо неправильного заволодіння поручиком Дубягою їх землями на користь позивачів[631, арк.1–2]. Так само на користь козака с. Машковки Стародубського повіту І. Дятлова була розв'язана справа про напад на його домівку, побиття родичів та привласнення свиней поміщиком В. Тришатним[636, арк.1]. Водночас і козаки вдавалися до нападів з метою заволодіння, в результаті яких страждали поміщицькі піддані, як це трапилося 1824 р., коли було побито селян полковника П. Бакуринського, що намагалися захистити власність свого пана[638]. У свою чергу і козаки не були вповні убезпеченні від подібних дій з боку поміщицьких підданих. Зокрема, К.Є. Галаган 1828 р. змушена була розбирати конфлікт, що стався через напад писаря її Гнилицької економії Костенка та п'яних конюхів на козаків і її ж таки селянина Сіренка, побиття, грабіж, і наказувати «удовлетворить в полной мере козаков и Серенка как отдачею сена так и волов»[712, арк.76–77].

Бажання сприймати селянсько-дворянські взаємовідносини тільки під кутом «класової боротьби» виключало також фактор випадковості у конфліктах, їх кримінальну складову, коли це стосувалося злочинів селян, скоєння певних дій під впливом алкоголю. Щоправда, останнім часом історики все ж почали звертати увагу на цей бік соціальної дійсності [1988; 1989]. Справа 1849 р. про хвилювання кріпосних у маєтку поміщика Ніжинського повіту Є.І. Крушковського відноситься саме до таких. Скарга кріпосних на пана, подана до земського суду, про «ежедневное употребление их в экономическую работу» була інспірована одним з селян, який перед тим поцупив у поміщика 80 руб. сріблом і хотів уникнути покарання. Позивачі майже відразу відмовилися від своєї скарги і «без малейшего впрочем возражения возвратились в свою отчину». В ході розслідування, яке неминуче все одно відбулося, з'ясувалися і обставини появи скарги, і зовсім інший характер панського примусу. Повітовий предводитель дворянства, який за посадою був зобов'язаний наглядати за поміщицько-селянськими стосунками і припиняти зловживання, виявив, що Крушковський «никогда не был даже взыскательным владельцем и не подавал крестьянам своим ни малейших причин к негодванию, каким либо притеснением или отягощением» [647].

Звичайно, можуть виникнути підозри щодо об'єктивності свідчень предводителя, який по-свійськи міг захищати члена своєї корпорації. Але сумлінність виконання предводителями своїх обов'язків певною мірою підтверджують дії інших посадовців такого ж рівня. Г.П. Галаган, предводитель борзенського дворянства, до якого земський справник також 1849 р. направив скаргу про побиття поміщицею двох дворових, вдався до детального розслідування, в ході якого виявилося, що селяни Г. Григорович, «не сколько не угнетены излишними работами, находятся в хорошем положении и довольны своею помещицею, но что действительно она предается пьянству и в нетрезвом виде бьет без причины приближенных к ней Дворовых служителей». Викликавши поміщицю до себе, предводитель «строго внушил ей, дабы она переменила образ жизни, а вместе с тем отнесся к Исправнику дабы он тщательно наблюдал за дальнейшим поведением Анны Григоровичевой» і повідомляв про можливі її негідні вчинки [648, арк.1–1 зв.]. Спостереження Г.П. Галаган продовжив і в подальшому, водночас проводячи «виховну роботу» і з самою власницею, і з її дівером, який і підбурював дворових [648,

арк.3–4]. Отже, в даному разі однією з причин конфліктів була вразливість становища жінки-дворянки, яка після смерті чоловіка повинна була вести господарство. Мати О.М. Лазаревського, Афанасія Олексіївна, в щоденнику занотувала не один проникливий рядок щодо того, як змінилося ставлення її людей після смерті чоловіка Матвія Ілліча[696, арк.21]. Але, якщо вона шукала втіху в сльозах, то Г. Григорович, очевидно, у вині, що й призводило до сварок з дворовими, які дуже схожі на сімейні розбирання, подібні до Кулішевих періоду хуторянства в Зарозі[1654]. Потрібно також зазначити, що, попри досить розхоже положення про неможливість скаржитися на своїх поміщиків через визначене Уложенням 1845 р. покарання у 50 різок, кріпосні не надто звертали увагу на цей припис.

Пристрасть селян до спиртного також була однією з причин конфліктів, які завершувалися трагічно. Так сталося 1836 р. у селі Кневич Новозибківського повіту Чернігівської губернії. Селянин Мойсей Бруневич, який після традиційно піднесених по завершенню молотьби двох чарок гарячого вина додав ще в шинку, на наступний ранок, «не проспавшись от хмелю», змушений був везти поміщицю М. Немирович-Данченко в поле для нагляду за сільськогосподарськими роботами. По дорозі між пані та селянином виникла сварка через погану їзду, наслідком якої стало вбивство поміщиці, чого, звичайно, Бруневич не задумував і не хотів. Як показував його дядько, чоловік «під хмелем» бував «неспокоен и вспылчив», що кінець кінцем і призвело до нещасного випадку[637, арк.70–73]. До речі, судячи з рапортів земських судів, смерть кріпосних через пиятику була не винятковою річчю. Причому дражливим фактором тут не обов'язково виступав поміщик. Раптова смерть підданого могла стати приводом підозрювати його власника у зловживаннях. У такому разі обов'язковим було розбирання обставин, з неодмінним оглядом штаб-лікаря. З'ясовувалися всі нюанси трагедії, свідки та поміщик давали пояснення. Випадки, коли дійсно людина гинула з вини кріпосника, не пройшли повз увагу істориків. А от загибель з вини самого кріпосного не бралася у розрахунки. Між тим зловживання спиртным, пристрасть до «горячого пиття» часто ставала причиною і несподіваної смерті, і самогубств. Тільки за липень – вересень 1836 р. земські суди Чернігівської губернії зафіксували більше десятка таких випадків[637, арк.15–16зв., 27–27зв., 74–75зв.83–88зв.]. Згадуються вони й

у газетних «мемориалах произшествий» з позначкою: загинув «в припадке белой горячки», «от неумеренного потребления горячих напитков» тощо[286; 999].

Іноді причини самогубств, до яких у народі ставилися з «негодованием и отвращением»[999, с.204], в'яснити не вдавалося, не дивлячись на ретельне розслідування. Але, навіть за відсутності явної причетності власника кріпосного до справи, пояснень йому було не уникнути. Саме так, наприклад, було у 1847 р. після самогубства двадцятишестирічної Олени Зубової, селянки М.І. Гоголь-Яновської, що сталося під час її «услужения» протягом трьох років на постоялому дворі, орендованому в селі майора С. Милорадовича російським кріпосним князя Черкаського Т.М. Жеберлеєвим[703].

Селяни гинули також через необережність, як це сталося з підданим поміщика Галагана під час рубки дерев[286, с.166]. Такі «виробничі» трагедії були непоодинокими. Причому, траплялося це не лише з кріпосними, а й з «простолюдинами» інших категорій. Так, з 18 «скоропостижно умерших» у Полтавській губернії у лютому 1849 р. було 15 чоловіків та 3 жінки, з них козачого звання – 7, поміщицьких селян – 3, казенних селян – 1, один міщанин, дружина священника, одна людина невідомого звання[286, с.167]. Предводитель мглинського дворянства О.І. Покорський-Жоравко у секретному донесенні від 4 березня 1852 р. Чернігівському губернському предводителю, подаючи детальні статистичні відомості за 1842 – 1852 рр., дійшов висновку щодо співвідношення числа самогубств відносно загальної кількості державних та приватновласницьких селян: «...можно совершенно убедиться, что перевес самоубийств в том или другом классе непрерывно переходит от крестьян помещичьих к крестьянам казенным, и наоборот, не следуя, по видимому, никакой правильности или порядку, – могущим подать повод к каким либо печальным заключениям»[648, арк.42, 44, 45].

Смерть кріпосного через випадковість могла стати приводом для глибокого суму поміщика. До сильних переживань підштовхнула Г.П. Галагана звістка про смерть його кучера. Сльози та докори совісті при згадці про ляпас п'яному підданому, каяття за неувагу до нього роздирали серце молодого поміщика, підводячи до думки: «Я не достоин быть его господином»[283, с.124]. Можливо, не так пафосно, але переживали з такого приводу й інші душевласники. Не інакше як «прискорбным произшествием» називав полтавський дворянин О.С. Райзер заги-

бель свого управителя Степана через те, що той необережно повівся з рушницею. Поміщик був розстроєний до крайнощів, адже втратив чесну й порядну людину, яка добре доглядала за господарством[605, арк.1–1зв.].

Вибірковий підхід істориків до джерел також залишав «за кадром» епізоди приязних, солідарних селянсько-поміщицьких відносин, факти розірвання стосунків за обопільною згодою, випадки відмови кріпосних від звільнення. Зовсім недослідженими залишаються гарні відносини між дворянством та державними селянами і козаками, приклади взаємодопомоги. Хоча, як писав В.В. Тарновський, «добрые помещики, которые мирно живут с козаками, ласково с ними обходятся, очень часто пользуются их дарственными услугами: часто, если хочешь нанять, трудно найти охотников, а попросишь с *чести* (виділено автором – *Т.Л.*), тотчас послушают»[493, с.32]. У заповітах, паперах економічного характеру можна віднайти чимало свідочств про надання «вольных» селянам та їх сім'ям або дітям «в вознаграждение за усердное мне служение и добропорядочное поведение», «за долгое и усердное ...служение», «за усердную и верную службу». При цьому їм могли виділятися гроші на освіту дітей, ґрунти з поміщицьких володінь, наприклад, на умовах продажу тільки панським нащадкам тощо[708; 712; 766, арк.8]. Іноді відпущені за заповітом селяни відмовлялися від свободи, висловлюючи бажання продовжувати службу спадкоємцям. Так було, зокрема, з кріпосними К.Є. Галаган, які, отримавши після смерті поміщиці від городничого «отпускные письма» з вкладеними до них грошима, подали до Козелецького земського суду на ім'я імператора «прошение», висловлюючи бажання залишитися у підданстві Петра і Павла Галаганів з обіцянкою ніколи не претендувати на право звільнення. Причому, відпускна селянину Я.К. Щепенікову була дана власницею ще у 1796 р., коли він був ще холостим, але, як видно, не захотів розірвати підданських стосунків ні тоді, ні пізніше[190, арк.1–4зв., 13–14зв.]. Отже, врахування ширшого спектру соціальних взаємовідносин, обставин, якими вони визначалися, може посприяти, що важливо у даному разі, розумінню дворянських ініціатив, пропозицій, проектів, записок, трактатів з селянського питання.

4.3. Апеляція до влади представників лівобережного панства у спробах інтелектуального вирішення соціальних проблем

У розпал справи з селянськими заворушеннями у маєтках С.М. Кочубея ним були укладені найбільш відомі в літературі «учреждения», що згадуються під назвами «Правила для управления имением», «Правила для свободного состояния помещичьих крестьян», які в історіографії розглядалися в контексті політики Олександра I з селянського питання. Саме на С.М. Кочубея та М.Г. Репніна і покладалися, як вважав С.В. Мироненко, сподівання імператора щодо Малоросії[1556, с.78–79] про втілення у життя плану «погубернського визволення» селян, існування якого з другої половини 1810-х рр. підтвердив А.Н. Долгіх[1148].

Стосовно мотивів укладання кочубеївських проектів історики висловлювалися по-різному, переважно оцінюючи уміщені там пропозиції як кріпосницькі, просякнуті демагогічним духом, навіть реакційні[946; 1705, с.346–347]. Ті або інші припущення та висновки будувалися на основі публікації 1895 р. М.Ф. Дубровіним матеріалів до історії селянського питання, серед яких були «Примечания» сенатора М.М. Новосільцова на «Учреждение, или правила для управления имением», лист М.Г. Репніна до Олександра I від 16 липня 1818 р. та «Записка действительного статского советника Кочубея, приложенная при всеподданнейшем письме князя Репнина»[188]. Останній документ іноді називають короткою запискою. Щодо самого «Учреждения, или правила...», текст його був відомий лише по примітках сенатора. А.В. Предтеченський звернув увагу на відсутність «Учреждения» в архівній справі, фрагменти якої й були опубліковані М.Ф. Дубровіним[1705, с.346]. С.Я. Боровой та О.С. Коцієвський віднайшли в Державному архіві Одеської області проект С.М. Кочубея 1811 р., та фактично встановили його тотожність «Учреждению» 1817 – 1818 рр.[946, с. 111].

Враховуючи ці дві дати, а також введені до обігу Б.Н. Равдіним і А.Б. Рогінським свідчення С.М. Кочубея по справі декабристів у лютому 1826 р.[1719, с.121], на які в подальшому спиралися інші історики, можна говорити про сталість поглядів та водночас про різні мотивації і, відповідно, різні задачі, що ставив перед собою автор. Очевидно, що проект 1811 р. мав на меті більш чітко визначити основні орієнтири в управлінні не тільки полтавськими, а й новопридбаними маєтками на Херсонщині. Тобто, тут може йтися як про початки регламентації селянсько-поміщицьких відносин у нових умовах кріпосної дійсності в Малоросії, так і про трансляцію малоросійських традицій господарю-

вання, про намагання вписати знайоме та апробоване в нову ситуацію Новоросії. Щодо Кочубеєвих писань 1817 – 1818 рр., то, здається, варто брати до уваги в комплексі всі зафіксовані в історіографії мотивації: меркантильні прагнення «отклонить на неопределенное время уплату долгов» (М.М. Новосільцов), довести необхідність законодавчого встановлення нових правил видачі кредитів з казни не за кількістю кріпосних душ, а за кількістю та якістю землі (А.В. Предтеченський), відповісти на емансипаторські устремління Олександра І (Б.Н. Равдін, А.Б. Рогинський, С.В. Мироненко).

Можна довіритися й сказаному самим С.М. Кочубеєм. На слідстві 1826 р. він заявив: «В 1817 году по высочайшему повелению, объявленному мне секретно генерал-губернатором, имел я препоручение составить правила для свободного состояния помещичьих крестьян. Сим занимался я более году, после чего правила сии были представлены покойному государю»[1719, с.121; 1556, с. 79–80]. Отже, якщо дійсно таке доручення давалося, то це відбулося не під час відвідин імператором будинку Кочубея 14 вересня 1817 р. Очевидно, взятися за перо у даному разі примусили і боргові зобов'язання та намагання убезпечити сина від проблем з кредиторами, і прагнення щоб «зачатое добро не было подвержено кратковременности жизни человеческой и не кончилось бы со мной», і бажання «показать явственный пример моим сочленам»[166, с.175].

Перш, ніж звернутися до змісту проектів С.М. Кочубея, зупинюся на одній важливій обставині, на заборгованості їх автора, яка стала притчею во язицех. Саме з цим, історики пов'язують «нешадну експлуатацію праці селян» у кочубеєвих володіннях. Нібито несплата С.М. Кочубеєм навіть відсотків по кредитах і користування при цьому прибутками від маєтків дослідниками легко пояснюється родинними та дружніми зв'язками з високопосадовцями[1026, с.105]. З цього приводу зауважу, що, по-перше, основою для подібних тверджень є виключно свідчення одного з кредиторів, який, зрозуміло, мав свої резони. Імовірно, знаючи ставлення генерал-губернатора до поміщицько-селянських взаємовідносин, до зловживання дворян своєю владою, кредитор М.В. Могилянський ніби нужденне становище кріпосних Кочубея відносив саме до таких сильних аргументів, що повинні були справити вирішальний вплив. Довірливість істориків лише до одного джерела, провідним мотивом створення якого було цілком зрозуміле прагнен-

ня попри все повернути власні гроші через аукціон, виключала можливість почути контраргументи і пояснення самого боржника. До того ж, як відомо, до передачі маєтків під опіку справи у С.М. Кочубея не доходили.

По-друге, застава маєтків ускладнювала життя поміщика, але ще не означала «вижимання соків» з селян. Скоріше навпаки. Саме такий підхід до управління, можливо, дозволив би швидше розраховуватися з боргами. По-третє, доволі часто спадкоємець отримував уже обтяжені боргами маєтки і разом з власністю приходив і додатковий клопіт. Вище вже наводився випадок з кременчуцьким маршалом Л.П. Руденком. М.Г. Репнін у листі до Миколи I від 31 липня 1831 р. також згадував, що його дружина отримала від батьків спадщину з боргом у два мільйони вісімсот тисяч рублів[356, с.560]. І це були непоодинокі приклади. Писав про заставлений батьком у Чернігівському Приказі громадської опіки та у приватного кредитора маєток і власник села Нівного Л.І. Дудицький-Лишень[19, с.157]. Д.П. Трощинський, розпоряджаючись у заповіті своїми великими володіннями, не тільки чітко визначав частку кожного з спадкоємців, а й наказував племінникам «принять и исправно и неукоснительно уплачивать» його не такі вже й малі борги – 300 тис. руб.[729, арк.6].

Кредитування до того ж було характерним не тільки для першої половини XIX ст., що підтверджується численними різноманітними джерелами XVIII ст.: від позикових розписок, приватного листування, щоденників і до судових справ. Зокрема, у приватному листуванні Г.А. Полетики неодноразово трапляються записи про позичання грошей, а у щоденнику С.І. Лашкевича – про надання «по дружбе» позик у 100, 500, 1000 руб. різним особам, у тому числі й Г.А. Полетиці[1593, с.712]. У науковій літературі також відзначалося, що у XVIII ст. «из всех форм «внеземледельческих» занятий дворян ростовщичество стояло на первом месте, опережая подряды, винокурение, торговлю и промышленное предпринимательство». М.І. Павленко вважав, що у внутрішньостанові кредитні операції була втягнута доволі значна кількість дворян[1632, с.271]. Щоправда, у всякому разі відносно малоросійського панства навряд чи можна визнати справедливими висновки стосовно призначення лихварських капіталів виключно для задоволення життєвих потреб. Підштовхнути до запозичень могли й різні

обставини, у тому числі стихійні лиха, неврожаї. Тим більше, оборотний капітал був необхідний підприємливим людям.

Історики також не раз звертали увагу на хронічний брак капіталів в Україні, що заважало раціоналізації господарства[1053, с.172; 1152, с. 123]. Скарги на брак коштів лунали і в першій половині ХІХ ст. Наприклад, коли 1822 р. Л.І. Голенищев-Кутузов звернувся до Д.П. Трощинського по дружню фінансову допомогу, кібенецький вельможа, власник більше 6000 душ кріпосних, який до того ж отримував 10 тис. руб. на рік пенсіону, також не маючи достатніх обігових коштів, змушений був вдатися до непростих ходів. Засмучений тим, що не може надати відразу цю «неважну допомогу» (йшлося, здається, про 10 тис. руб.), Д.П. Трощинський з приводу фінансових можливостей батьківщини писав: «В наших местах нет вовсе таких капиталистов, у коих можно бы было позаимствоваться денежною ссудою, и многие, при изобильном впрочем состоянии нуждаются в деньгах даже до того, что и в тысячи рублях не находят кредиту. И это один из существеннейших недостатков здешняго края, в котором скоро будут показывать деньги, за деньги, как редкую вещь»[746, арк.94–94 зв.].

Як підкреслював П.Г. Клепацький, особливо гостро потреба в грошах почала відчуватися після наполеонівських війн, неврожаю 1821 р. (у Новоросії – 1824 р.) і подальшого знецінення сільськогосподарської продукції, що призвело до глибокої кризи[1306, с.75]. У обтяженого власними та селянськими недоїмками дворянства часто не було іншої можливості вести господарство, як шляхом запозичень. При зростаючих потребах та зобов'язаннях поміщиків жити в кредит, очевидно, ставало нормою. Необхідність підтримувати статусний рівень, навчати дітей, що коштувало недешево, допомагати їм розпочинати службову кар'єру, виконувати неоплачувані обов'язки на виборних посадах, займатися доброчинністю, опікуватися селянами, а також вдаватися до вдосконалення господарства задля підвищення прибутків підштовхувала до позичання коштів, до застави та пере-застави маєтків. Не випадково В.О. Голобуцький початок зростання числа застав відносив в основному до 30-х рр. ХІХ ст. і пов'язував це з царськими маніфестами 1830 і 1839 рр. про збільшення розмірів позики, що видавалася поміщикам державними кредитними установами, з одночасним зменшенням банківського проценту. Але учений розглядав кредитування під заставу кріпосних як прояв

глибокої кризи системи, вважав, що це призводило не до поліпшення господарських справ поміщиків, а до занепаду[1053, с.182; 1331, с.201–203]. В українській історіографії ця думка залишається стійкою і зараз[1172, с.551; 2002, с.10].

Запозичення у державних кредитних установах передбачало подання «прошення» з обґрунтуванням потреб та заставних можливостей претендента на фінансову допомогу держави. Справи, пов'язані з крупними державними кредитами, вирішувалися за участю не тільки керівництва певної організації, а й імператора та міністра фінансів. Наприклад, «прошение» М.П. Позена 1836 р., подане у Державний Позиковий банк, містило посилання на відповідний указ імператора на ім'я міністра фінансів Є.Ф. Канкріна про видачу 100 тис. руб. терміном на 37 років під заставу маєтку, купленого за рік до того. На всіх етапах проходження справи потрібно було детально обґрунтовувати необхідність кредитування, розкривати свої фінансові можливості, джерела та шляхи повернення грошей та виплати відсотків[690, арк.1–1зв., 2–4зв., 7–9зв.]. У разі перезастави маєтків також треба було вдаватися до побідних заходів. Саме так діяли спадкоємці полтавського поміщика В.В. Райзера, маючи намір перезаставити на 37 років отримані з боргами батька маєтки і гарантуючи виконувати всі боргові зобов'язання[610].

Очевидно, що і С.М. Кочубей, бажаючи отримати фінансову допомогу від держави, повинен був надати різні документи, у тому числі й «Учреждение», за допомогою якого велося управління і могли отримуватися прибутки. Це й було запорукою одержання кредиту або перезастави власності. Прозорий натяк на те, що вища влада повинна була прийняти рішення щодо поданих С.М. Кочубеєм проектів, містять уже згадувані «Примечания» М.М. Новосільцова та лист М.Г. Репніна до Олександра I від 16 липня 1818 р.[72, с.166, 171].

Отже, дворянство потребувало капіталів. А втягування у підприємницьку діяльність вимагало додаткових фінансових ресурсів, адже це було справою затратною, ризикованою і непередбачуваною. М.І. Ханенко в деталях описав, як складно втілювалося в життя прагнення поміщика Мглинського повіту Чернігівської губернії О.І. Покорського-Жоравко побудувати за останнім словом техніки цукровий завод. Барон Ф. Унгерн-Штернберг, який відвідав будівництво, у 1851 р. описав його як зразкове для Росії за дешевизною, красою та іншими ознаками. Але, як виявилось, відомий економічний письменник поспішив. Через самовпев-

неність шведського інженера, який керував процесом і не розрахував все відповідним чином, завод обійшовся власнику не в 11 тис. руб. сріблом, як обіцяв цей спеціаліст, і навіть не в 24 тис. руб., як попередньо передбачав поміщик-підприємець, а в 40.776 руб. сріблом[527]. У таких ситуаціях без кредитування важко було обійтися. Будівництво поміщицьких підприємств обходилося не дешево. Тому поміщиця лубенського повіту А.В. Коренева у листах до брата М.В. Райзера, господарські справи під час військової служби якого вона вела спільно з чоловіком, детально описуючи кому, скільки і за що треба заплатити при побудові нового млина, підсумовувала: «Страшно, строится надо много иметь денег в запасе»[617, арк.2].

Стихія, примхи природи і пов'язані з ними неврожаї також ускладнювали життя поміщикам, особливо у невеликих господарствах, які практично не могли розраховувати на державне кредитування і відшукували внутрішні резерви, запозичували у родичів, сусідів, знайомих, лихварів, що брали чималий відсоток. У листах до М.В. Райзера 1839 р. товариш по військовій службі писав про своє повернення у маєток і про біди, які його відразу ж спіткали: пожежа, засуха, неврожай. Необхідно було відбудовувати «деревеньку», для чого доводилося вдаватися і до запозичень[608, арк.1–2].

Тому, якщо вести мову про масове зростання заборгованості поміщиків у першій половині XIX ст., варто розглядати це скоріш не як показник розорення та невмілого господарювання, а як прояв все більш активного втягування в нову економічну ситуацію, підвищення економічної активності, прагнення до раціоналізації. Таких поміщиків, як вважав В.О. Голобуцький, було чимало[1053, с.172]. Більше того, знаходилися й ті, хто, розуміючи сутність господарських проблем Малоросії, укладали проекти створення акціонерного «общественного капитала» для розвитку цього щедро наділеного природою краю. У 1930 р. П.Г. Клепацький опублікував віднайдену ним серед паперів В.П. Кочубея у Диканському архіві записку про заснування «Торгового Малороссийского общества или Компании», де невідомий автор близько 1820 р. доводив необхідність «иметь свой собственной капитал, обратитъ оный на торговлю главнейшими продуктами», у такий спосіб позбутися залежності від «зовнішніх» капіталів та монополії і «возродить в Малороссии деятельность и промышленность»[398].

Цікаво, що у тому ж номері «Українського археографічного збірника», поряд з відомою в літературі «запискою» 1841 р. з селянського питання Г. Колокольцова, М. Бужинський видрукував фрагмент із зшитка 1851 – 1856 рр., озаглавленого «Хозяйственные машины и заметки». Невідомий полтавський поміщик серед іншого помістив у ньому замітку «О сельском заемном банке», де детально описав, яким чином можна створити громадський капітал, відсотки з якого призначалися б на купівлю коней, корів для бідних селян, «притом не пьяниц», щоб зробити їх хазяями. Більш заможні для розвитку господарства могли б отримувати безвідсоткову позику. А кінцеве призначення такого капіталу вбачалося у стимулюванні торгівлі, що дозволить не тільки допомогти «бедным и немущим, но рачительным крестьянам», а й згодом «сделать всех, если не богатыми, то достаточными»[135, с.248–249].

Подібні сюжети у писаннях дворян-раціоналізаторів виникали не випадково. Адже традиційно, а тим більше в умовах динамічної економічної ситуації, ні селянські, ні козацькі господарства не могли обійтися без кредитування. Як писав В.В. Тарновський, ґрунтуючись переважно на спостереженнях за «сословием козаков», «заем денег и всяких продуктов малороссийскими крестьянами друг у друга неслучайное явление, а общая принадлежность их жизни, важная поддержка благосостояния. Почти каждый крестьянин, богатый и бедный, очень часто занимает. Этот кредит совершенно личный, необеспеченный никаким имуществом, а единственно способностью занимающего к труду и честностью в расплате».

Цей поміщик-практик вважав, що кредит перш за все справляв «благодетельное влияние» на селянське господарство. «Семена и корм для скота, – писав він, – занимаются часто с тем, чтобы отдать натурою после новаго урожая. Богатый делает эти ссуды бедному как услугу, за которую бедный отплачивает другою услугою, неопределенною работою, доставляющий богатому доход с отданного капитала». І далі, перелічуючи випадки, коли кредитування залишалось єдиною можливістю підтримати господарство, В.В. Тарновський зауважував, що така форма взаємовідносин була обопільно вигідною для всіх груп населення, незалежно від статків, особливо з врахуванням недостатньої «склонности к накопленню денежных капиталов и к торговым оборотам» у малоросів[492, с.13–14; 493, с.45]. Та згодом із зростанням грошових потреб і козацьких, і селянських госпо-

дарств традиційних форм запозичень було вже замало. Не випадково в маєтках «реальних поміщиків», які намагалися налагодити самостійну сплату державних податків підданими і стимулювали розвиток їх економії, почнуть створюватися своєрідні селянські банки та каси взаємодопомоги.

Звичайно, не скидаємо з терезів і можливого панського марнотратства, невміння раціонально розпорядитися прибутками. Іноді така господарська поведінка батьків могла викликати навіть нарікання дітей-спадкоємців. Наприклад, Л.І. Дудицький-Лишень дивувався «расточительности» батька, у якого «расход в двадцать крат превышает доход»[19, с.157]. О.М. Лазаревський, згадуючи про конотопців, також навів не один приклад розбазарювання поміщицького добра. Та все ж, гадаю, це був радше виняток, ніж правило.

Відносно ж боргів С.М. Кочубея, зазначу, що справа з його кредитами, на основі якої в основному і склався його історіографічний образ, відноситься до 1831 – 1832 рр., які були не найкращими для панських економії і для краю загалом. М.Г. Репнін, вдруге звертаючись 1831 р. з поданням до Миколи I «по делу сложения недоимок с помещичьих крестьян», наголошував на «крайнем положении» ввірених губерній, яке було наслідком неврожаїв та епідемій. Звичайно, генерал-губернатор шукав сильні аргументи, щоб добитися вирішення справи. Але і С. фон Нос, публікуючи даний лист до монарха, також згадував «действительно тяжкия времена едва оконченных двух войн, последовавших за тем чумы, холеры и голода и начавшегося польского восстания»[356, с.557, 561].

На це ж вказував і С.М. Кочубей у листі від 18 січня 1832 р. до М.Г. Репніна, пояснюючи основну причину порушення балансу його боргів «противу стоимости собственности»: «Но сему препятствовало мне общественное бедствие, болезнь, остановившие всеобщее действие до того, что и самыя казенныя кредитныя места отсрочили потому свои требования»[284, с.417]. Отже, роблячи поправку на прагнення розжалобити генерал-губернатора (так само як і на бажання останнього виправдатися перед імператором за неспроможність забезпечити надходження до державної казни), варто звернутися безпосередньо до деяких положень «Учреждения» полтавського поміщика, що виходив з власного розуміння ситуації у краї, де дворянин-поміщик був «явлением наносным»[958, с.125].

Проект С.М. Кочубея М.М. Новосільцов розглядав з позиції трьох положень, необхідних для добробуту селян: особиста свобода, їхня власність та обопільні зобов'язання селян і дворян-поміщиків. Загалом, «рецензент» скоріш виходив з власних ідеальних уявлень про селянське питання, далеких від реальної ситуації в українських регіонах. Причому автору закидалася відсутність прямих висловлювань щодо надання селянам особистої волі[223а]. Але, якщо враховувати, що основою для проекту 1817 – 1818 рр. були «правила» по управлінню маєтками 1811 р., про що вже йшлося, то найбільш важливо в даному разі, як на початку встановлення нових відносин усвідомлювалися межі дворянських прав щодо селян, мотиви виправдання їх, визначалися права та обов'язки селян.

Дотримуючись традиції та «узаконений» кінця XVIII ст., С.М. Кочубей вважав, що селяни не повинні підлягати продажу або заставі, «уступным и передаточным актам». Власник селян може змінюватися тільки з продажем усього маєтку. Він фактично визнавав набуті селянами до 1783 р. землі як такі, що можуть належати їм «частно»[397, с.167]. Кріпосних селян-землевласників на Лівобережжі було доволі багато[1101, с.57]. Але, оскільки права на цю «собственность их ... весьма многие подвержены сомнению», тобто визнані традицією, а не у законодавчому порядку, щоб уникнути суперечок і незадоволення, С.М. Кочубей пропонував надати підданам право «личного и по наследству владения оными», заборонивши при цьому продавати, віддавати під заставу, дарувати і т. п. У такий спосіб можна було б запобігти переходу земель у «чужу» власність. При переселенні селяни-власники повинні були отримувати замість них такі самі ділянки на новому місці, а залишені ними переходили до поміщика. Мабуть, недостатньо знайомий з переселенським рухом та місцевою специфікою, М.М. Новосільцов заперечував проти права поміщика відбирати у селян, хай і менший за розмірами, але «хорошо и изстари удобренный участок, дав вместо онаго *пустопорожнюю землю*» (курсив автора приміток – Т.Л.)[397, с.167–168].

Приклади переселення селян з місця на місце, з маєтку в маєток істориками зазвичай трактувалися як прояв панської сваволі, посилення кріпосницького гніту. Міркування П.Г. Клепацького з цього приводу практично не бралися до уваги. Між тим учений подав доволі переконливу картину ставлення до переселень тих малоросійських поміщиків, які здатні були вирішувати складу задачу переводу

кріпосних в інший регіон. Хоча в центрі дослідження історика, написаного на вже втрачених джерелах, знаходиться фігура В.П. Кочубея, у даному разі воно цікаве й тим, що у певній мірі проливає світло на особу його родича, С.М. Кочубея. Розглядаючи на основі архівних матеріалів стосунки з кріпаками управителів Диканського маєтку Кочубеїв на Полтавщині, історик поставив переселенську справу в контекст дворянських заходів поліпшення матеріального добробуту селян.

Необхідність переселення історик пояснював не тільки «пожадливістю поміщиків», а й об'єктивним розвитком «економії», які перетворювалися на «центри великого сільсько-господарчого виробництва». При збільшенні площ ріллі та одночасному прирості населення за рахунок територій маєтку вже неможливо було задовольнити наділами всіх селян. Це й підштовхувало «або ж прикупати землі десь поблизу, або коли їх тут не вистачало чи були за дорогі, шукати їх у Новоросії, де їх роздавано від уряду для заселення задурно»[1309, с.5–6].

На яких умовах відбувалося переселення на нові землі, які обов'язки на себе при цьому брав землевласник, яким чином облаштовувалися селяни, П.Г. Клепацький показав, аналізуючи і широко цитуючи «Записку о переселении крестьян» 1808 р. та «Положение для вотчин Берестовки, Семионовки и Камлички» 1819 р., укладені В.П. Кочубеєм[1145]. Як видно, ініціатива переселення виходила від самих громад, адже через нестачу земель у Диканському маєтку селянам доводилося долати великі відстані для обробки власного поля та для виконання панщини. Малоземелля призводило також до відходів значної кількості людей на сезонні роботи в Катеринославську та Херсонську губернії, що, як пояснювали пану селянські делегати, породжувало «бродяжество, вредное для мирских обществ». Такі мотиви для переселення П.Г. Клепацький вважав цілком виправданими. Зауважу, що О.С. Коцієвський серед губерній, де державні селяни особливо страждали від нестачі землі, на перше місце ставив найбільш густонаселені Чернігівську та Полтавську (1850 и 1840 чол. на кв. милію)[1367, с.127].

Переводилися на Херсонщину безземельні люди, бобилі, що не мали тягла та були неспроможні сплачувати податки або такі, що захотіли переїхати добровільно. Історик зазначив також, що, крім добровольців, як економічними урядниками, так і селянськими громадами в «колонії» висилалися у значній кількості «худые люди», яких бажали позбутися: «Тут були: старі, хромі, сліпі, потвори, глухонімі,

взагалі – «каліч», п'яниці, бродяги, цигани й т. інш.»[1309, с.8]. Переселенці отримували платню за землю, яку залишали, мали право продати всі свої будівлі. За засіяні ділянки селянам сплачували гроші або збирали зерно на їхню користь. Для переїзду надавалися підводи та все необхідне. На нових місцях для них задалегідь будувалося житло, копалися криниці, що було складною та недешевою проблемою у цьому степовому краї (кожна коштувала 500 руб.), оралося поле економічними плугами для осіннього посіву на кожну сім'ю або навіть здійснювався посів за панський рахунок, надавалося «заимообразно» зерно для посіву, при необхідності борошно для «прокормлення», городина та інші харчі з панських комор безкоштовно. Селяни також на рік і більше звільнялися від панщини, їм роздавалася худоба або гроші на її придбання і земельний наділ у 15 десятин на душу. Аналізуючи всі документи по південним маєткам, П.Г. Клепацький дійшов висновку, по-перше, що панський наказ щодо умов переселення та облаштування селян «справді приводився в життя», по-друге, що «інтереси економії більш-менш збігалися з інтересами кріпаків», по-третє, що, попри труднощі степового господарювання в «колоніях», становище людності в них було більш задовільним, ніж у «метрополії»[1309, с.7–8, 10].

Такі заходи нових новоросійських поміщиків не варто розглядати як прояв широти душі або гуманізму. Вони були викликані самим життям у південному краї, умовами, в яких доводилося господарювати. А.О. Скальковський, в обізнаності якого навряд чи можна сумніватися, не просто намалював образ «степного помещика», а й переконливо, на прикладах утворення цілого ряду маєтків у Новоросії показав, «скільки трудов, скільки терпения и мужества, сколько издержек надобно было употребить, чтобы – основать все эти усадьбы, завести хозяйство, приучить людей к работе и послушанию, чтобы построить столько жилищ, столько мельниц и даже столько прекрасных храмов Божих»[472, с.13].

Вдалий приклад поєднання інтересів малоросійського та новоросійського дідача представляє, зокрема, М.П. Миклашевський, якого М.Г. Репнін у листі від 17 лютого 1828 р. називав «просвещенным опытным технологом», порадами і зауваженнями якого генерал-губернатор хотів би скористатися із задоволенням[181, с.122]. Постать цього «технолога» цікава вже тим, що дозволяє у певній мірі подивитися, як відбувалася трансляція аграрного досвіду, наскільки у Ново-

росії реалізовувалися стандарти малоросійських відносин і навпаки та як проходило «примирення» інтересів поміщиків різних регіонів. Причому увага саме до малоросійсько-новоросійського напрямку не випадкова з огляду, по-перше, на потужність «малоросійського потоку», по-друге, на вже згадуваний тривалий «конфлікт інтересів» у поміщиків цих регіонів.

М.П. Миклашевський мав маєтності на Чернігівщині та Катеринославщині та був вписаний в родословні книги обох губерній[1293; 1295; 1399; 1451; 1469; 1547; 1571, т.3, с.490–491; 1605, с.150–167; 1975]. У 1801 р. він був призначений новоросійським губернатором, а після адміністративної реформи з 1802 по 1804 рр. обіймав посаду катеринославського губернатора. М.П. Миклашевський доклав багато зусиль для розбудови мало впорядкованого життя краю, надавав допомогу колоністам у скрутні часи. Масові міграції населення, у багатьох випадках неконтрольовані урядом, призводили до загострення кримінальної та соціальної ситуації, у зв'язку з чим цивільний губернатор мав «... много хлопот в истреблении бродяг, которые всегда нарушали покой жителей преступлениями своими». Враховуючи досвід та непогане знання краю, його запрошували на засідання «Комитета об устройении Новороссийской губернии», що мало плідні наслідки для краю[1166, с.178]. Катеринославське дворянство неодноразово виказувало М.П. Миклашевському довіру, зверталось з проханням бути благодійником і клопотатися перед центральною владою навіть тоді, коли він 1818 р. остаточно виїшов у відставку і оселився в своєму маєтку с. Понурівка Стародубського повіту Чернігівської губернії[730, арк.2зв.; 731, арк.1].

По-державному, з «рвением... на пользу общую»[739, арк.1], ставився М.П. Миклашевський і до своїх поміщицьких обов'язків. Якщо маєтності на Чернігівщині він отримав у спадщину, то накопичення земель на Катеринославщині було виявом його власної чиновницької та господарської активності. Під час губернаторства М.П. Миклашевський вигідно купив землі в Катеринославському та Павлоградському повітах і став власником 35 834 десятин та одним з найзаможніших дідичів Південної України[1293, с.151]. Як і більшість дідичів регіону, він повинен був подбати про заселення земель, що було, як вже йшлося, значною проблемою для новоприбулих поміщиків через надзвичайну мобільність населення Південної України. Новоросійські поміщики постійно скаржилися на втечі

селян, яких, зрозуміло, не зупиняв і указ від 12 грудня 1796 р.[2043, с.102]. Жоден поміщик не міг бути певен, що раптом він не залишиться без підданих. Але для тих, хто мав землеволодіння в інших регіонах, особливо у густонаселеному Лівобережжі, одним з можливих виходів з складної ситуації було або використання сезонної оплачуваної праці своїх малоросійських селян на Півдні[410, с.152], або переселення їх на нові території. Тобто, у певній мірі дідичі Півдня мали схожі з малоросійськими колегами проблеми.

М.П. Миклашевський колонізував терени Катеринославщини своїми селянами з Чернігівщини. Зокрема, в с. Біленькому «с деревнями» проживало «814 душ перевезенных Малороссийских крестьян»[658, арк.2]. До того ж він намагався максимально використати міграційний потенціал південного краю залучаючи мандрівний елемент і обіцяючи переселенцям якомога більше пільг, переховуючи втікачів[732, арк.1; 1596, с.25–26]. На думку істориків, поселення біглих селян на поміщицьких землях Новоросії продовжувалося аж до реформи 1861 р. Становище їх було доволі нестійким не тільки у правовому, а й в економічному відношенні. А про поневір'яння таких «бурлаків», які попри все прагнули волі, як вони її розуміли, красномовно написав один з них[16; 945, с.481].

Проблема з підданими також підштовхнула Михайла Павловича відправити міністру «Проект закона о беглых людях». У своїх пропозиціях він, звісно, виходив з місцевих реалій та потреб розвитку поміщицьких господарств, що потерпали від дефіциту робочих рук. Автор вважав за необхідне дозволити приймати втікачів, оскільки існують поміщики, які «свой интерес предпочтут потребному вспомоществованию крестьянам»[733]. Зазначу, що недбалість до селян часто пояснювалася нестачею необхідних коштів для розбудови господарств у більшості поміщиків. Не всі могли також вирішити справу за допомогою Державного Позикового банку. Значна ж частка людей, які оселялися на поміщицьких землях, була не обтяжена майном, а тому дідичі повинні були потурбуватися про облаштування поселенців, що якісно могли зробити заможні та підприємливі.

Ще О.П. Оглоблин зверну увагу на те, що М.П. Миклашевський «досить добре й уважно ставився до селян та їх інтересів, і то не тільки в своїх маєтках»[1605, с.161]. Про це свідчать його різноманітні проекти, які збереглися у рукописах. Він дбав про те, щоб його селяни були «обустроены очень хорошо и вы-

годно»[658, арк.2], тому кількість мешканців у його маєтках постійно збільшувалася, а господарство перетворювалося на зразкове. Як доповідав у 1808 р. у Міністерство внутрішніх справ катеринославський губернатор П. фон Берг, М.П. Миклашевський, «... к благоденствию (селян – *Т.Л.*) завел приходскую школу для обучения детей, по правилам, установленным народного просвещения. Кроме сего устроен лазарет или больница в особом хорошем доме на 40 человек обоого пола, при оном содержится лекарь и имеется достаточная аптека и прислуга, пища для всех больных отпускается из экономии приличная и достаточная. Полезное прививание оспы также здесь в действии»[658, арк.2–3].

Відчуваючи незадоволення станом медичної допомоги селянам, низький рівень якої відзначався й іншими[9; 10; 272, с.43–44], М.П. Миклашевський вважав її дуже важливою справою і намагався поставити на державний рівень. На його думку, це був ефективний спосіб збільшення народонаселення і, як наслідок, розвитку економіки. Він був переконаний, що при відповідній політиці цілеспрямованої підготовки лікарів та фельдшерів ці «хранители здоровья человеческого во многих провинциях укоренелые вредные обычаи истребят», будуть проводити систематичне щеплення, завдяки яким «эпидемические болезни и в отечестве нашем не будут свирепствуя похищать во множестве безвременно людей, подобно как в других странах, где на всяком шагу лекаря есть». М.П. Миклашевський був переконаний, що завдяки медикам простий народ не тільки не постраждає, а навпаки «надеются надобно, что народонаселение у нас ощутительно прибывать будет больше нежели до сего времени»[739, арк.3зв.–4].

У своєму «Проекте по открытию фельдшерских школ» (близько 1840 р.) М.П. Миклашевський ілюстрував необхідність саме державного підходу на прикладі своїх чернігівських та катеринославських маєтків показував наскільки збільшилася тут кількість селян завдяки утриманню ним двох медиків[739, арк.1–1зв.]. Цей проект стосувався у першу чергу «простого народа в казенных селениях числящагося и между помещиками разделенного», а тому відносно перших витрати повинна була взяти на себе держава, а других – поміщики. При цьому Михайло Павлович висловив готовність «всеохотно» прийняти «четырёх фельдшероу двух в здешнее Черниговское, а двух в Екатеринославское мое имение» і надати цим «народным врачам» гідне матеріальне утримання[739, арк.4–4зв.].

У своїх маєтках М.П. Миклашевському вдалося створити підприємницьке, орієнтоване на ринок господарство, де займалися не лише землеробством, а й скотарством, іншими видами діяльності. Значною мірою це було досягнуто за рахунок раціональної організації праці та побуту селян. До речі, ще П.Г. Клепацьким було помічено два важливі у даному разі моменти: по-перше, у значних поміщицьких маєтках, принаймні Лівобережжя, ще до війни 1812 р., яку історик також вважав переломним моментом в економічних відносинах, господарство вже було «більш промислове, ніж аграрно-патріархальне»; по-друге, «промисловий прибуток до земельнодомініального», тобто такого, що витікав з права пана та територію та людей у його маєтках, стосувався як 84,3 до 15,7[1307, с.989]. Реагуючи на державні потреби, з 1810 р. М.П. Миклашевський, «сообразуясь намерениями правительства и собственными», розпочав створювати у своїх маєтках фабрики по виробництву сукна[127, с.189]. Його Понурівська фабрика на Чернігівщині невдовзі перетворилася на досить потужне виробництво, де працювало біля 220 робітників – кріпосних М.П. Миклашевського, які одержували «здельную» платню грошима, продуктами, а також верхній одяг[735].

Водночас, коли державні інтереси зачіпали поміщицькі та інтереси його підданих, Михайло Павлович активно заявляв про це. Зокрема, необхідність направити селян восени 1842 р. на будівництво доріг для прогону худоби спонукала довести своє «мнение» до відома вищих керівників держави. Звертаючись до О.Х. Бенкендорфа, М.П. Миклашевський не лише зізнавався, що не може виконати таке рішення, а й спробував показати, наскільки недоречним було витрачання людських ресурсів для реалізації неефективного, на його думку, проекту, тим більше у таку пору року. Невдоволення викликало і те, що частина селянських земель, засіяних житом, повинна була відводитися для випасу худоби, яка буде проганятися на продаж у столиці по новим розширеним шляхам. Все це могло б привести до «разстройства в хазяйствах наших», тобто і панських, і селянських. Тому М.П. Миклашевський просив відтермінувати виконання цього обов'язку до весни і рекомендував проводити будівництво у більш сприятливу для цього пору року[734, арк.1зв.–2], згодом сформулювавши свою позицію у відвертому «отношении» до уряду. Але це були не просто бурчання людини солідного віку і не просто відстоювання власного добра. М.П. Миклашевський також вносив цілком

реалістичні пропозиції щодо узгодження інтересів усіх зацікавлених сторін – від гуртовиків, селян, що жили вздовж доріг до споживачів м'яса[734, арк.1].

Проживаючи постійно у Понурівці після виходу у відставку, М.П. Миклашевський не обходив увагою свою катеринославську власність, шукаючи нові можливості господарювання, згідно з місцевими природно-кліматичними умовами. Задовго до того, як Товариство сільського господарства Південної Росії розпочало активну популяризацію цілого ряду галузей господарства – шовківництва, садівництва, лісонасадження тощо[1901, с.98–120], – М.П. Миклашевський вдало впроваджував їх у життя. П. фон Берг у доповідній записці до міністерства згадував показові для губернії «заводы конской и рогатого скота лучших пород, ...сад различных фруктовых пород, а более тутовых, сих последних по линиям сочтено много более полуторы тысячи деревьев таких, которые удобны уже питать червей и по словам управляющего именем с будущей весны (тобто з 1809 р. – *Т.Л.*) производство шёлка начнется». Крім того, Миклашевський вирощував виноград та намагався виробляти вино, що на той час було новою справою в Катеринославському повіті. Восени 1806 р. було виготовлено вина «на подобие Донского Цымлянского» до 60 відер[658, арк.3].

Очевидно, Новоросія надавала більше можливостей для господарських експериментів, з огляду на кращі умови збуту продукції. Однак, як видно, попри різницю у затратах сил та коштів на облаштування новопридбаних земель, і катеринославські, і чернігівські маєтки М.П. Миклашевського управлялися за одними правилами, як це намагався робити і С.М. Кочубей.

С.М. Кочубей не належав до таких новоросійських поміщиків, хто сам не тільки для своєї користі, а й для «для доброго примера» пиляв камінь для клумб, розводив та садив дерева, шукав місця для колодязів, ремонтував та прикрашав церкви, випробував себе у полі, щоб на власному досвіді «удостовериться в правильности назначенных поселянам уроков»[472, с.14]. Але він не міг не знати принципів, на яких переселялися кріпосні його високосановного родича, адже, бував куратором над полтавськими маєтками Віктора Павловича під час його від'їздів за кордон[1309, с.9]. Очевидно, подібні підходи використовував і Семен Михайлович. У всякому разі його зауваження і рекомендації щодо поведінки з

селянами та виконання обов'язків управителями різного рівню свідчать про добре знайомство з справами кочубеєвських вотчин.

П.Г. Клепацький охарактеризував С.М. Кочубея як людяного, «м'якого» дідича, який не був у захваті від зловживань, коли у маєтках дядька, на його думку, жорсткі з селянами управителі з колишніх офіцерів «по-воєнному судили о делах хозяйственных, полагая управлять оными строгостью или лозунгами»[1309, с.11, 13]. Він радив «полагать границы власти сих наемников на личность их подвластных, собственных людей владельца», вимагаючи від управителів «отнюдь не наказывать телесно, без разрешения самого владельца или... кому бы местожительствующему сие от владельца было поручено»[1309, с.16].

Такі положення наводилися і в «учреждении» С.М. Кочубея. Зокрема, від утисків поміщика та управителів селян повинні були захищати сільські суди. Судді, так само як й інші маєткові урядники, обиралися з селян громадою, яка також займалася рекрутськими нарядами і розкладкою податків. Рішення такого суду, в разі узгодження з поміщиком, залишалось без апеляції. Покарання, в тому числі тілесні, за провини і правопорушення також визначалися у судовому порядку. М.М. Новосільцов робив закиди відносно залежності таких судів від влади дідича, адже ряд положень могли зробити цей орган інструментом панської волі – додаткове наділення суддів землею, що оброблялася селянами спільно, пожиттєве перебування на посаді судді, замінити якого можна було тільки за поданням пана. Тому «будут они все то делать, что помещику угодно»[397, с.170].

Але недостатня обізнаність з реаліями Лівобережжя і в цьому питанні підводила рецензента. Хоча він зазначав, що «между малороссийскими крестьянами находится еще много таких, которые помнят времена прежней своей свободы»[397, с.167], та чомусь, відмовляв у пам'яті дворянству. Сенатор, імовірно, виключав і можливість організованого громадського опору, уявляючи кріпосних надто покірними. Що кочубеєвські селяни не були такими, підтверджує ставлення В.П. Кочубея до нагоди придбати маєтки у Малоросії. Його небажання це робити історик пояснював «кепською репутацією» Диканьки, яка, за словами одного з кураторів, представляла собою «гнездилище лености, пьянства и непокорства». Роблячи поправку на зацікавленість куратора, вчений все ж зазначав, що «не буває диму без полум'я»[1309, с.12]. Такої думки були й інші. 1840 р.

Г.П. Галаган відносно розмови матері та дядька про відмінності між «русскими и малороссийскими мужиками» занотував наступне: «Они оба обвиняли, как обыкновенно, малороссиян за их нелюбовь к своим помещикам и хвалили русских за то, что они любят своих помещиков, как дети отца». Цікаво, що сам автор щоденникових записів ставлення малоросійських селян до поміщиків пояснював притаманним їм «чувством собственного достоинства»[283, с.213–214].

Стосовно ж способу підтримання порядку в маєтках С.М. Кочубея і застосування покарань за визначенням громадських судів, зауважу, що такий підхід не був винятковим (не згадую тут класичний приклад В.Н. Каразіна). Відомий у свій час письменник і педагог, П.П. Білецький-Носенко у своєму родовому маєтку селі Луговець Мглинського повіту, яким управляв через прикажчиків, також організував спеціальний суд. Щорічно сільська громада була зобов'язана обирати з свого середовища двох суддів, яких затверджував поміщик. Як значилося у наказах прикажчикам за 1822 – 1847 рр., широко процитованих І.В. Лучицьким, судді «совместно с громадою должны в свободное от работы время все спорные дела и тебя (прикащика) судить и считать за все поборы и воровские дела из господского леса. Ты обязан им повиняться и давать им отчеты». Без рішення суду прикажчикам було також заборонено карати кріпосних. Компетенція цього органу обмежувалася в одному відношенні: після розслідування справи суддями та громадою, допиту свідків, рішення представлялося пану, який і визначав міру покарання, або передавав це на розгляд суду[1483, с.11–12].

Не зовсім сприйняв М.М. Новосільцов і ставлення С.М. Кочубея до рухомого майна селян, а саме пропозицію «иногда воспретить» для їхньої користі продавати або збувати необхідні речі[397, с.169]. Але важливо звернути увагу на уточнення, зроблені в «Записке» С.М. Кочубея, що додавалася до листа М.Г. Репніна імператору. Тут автор іще раз підтвердив необхідність визнання права селян на рухому власність, водночас зробивши застереження щодо неможливості реалізувати це у повній мірі через низький рівень освіти селян та схильність до п'янства. Спочатку потрібно спільними зусиллями уряду і поміщиків викоринити це зло.

С.М. Кочубей вказав також на одне протиріччя, без усунення якого проблематично вести мову про селянську власність, а саме: поміщики не можуть виживати без винокуріння, яке, на жаль, збільшує п'янство селян. У подальшому це

може загрожувати зменшенням поміщицьких прибутків, адже деградація людей через пиятику неодмінно призведе до падінням виробництва. Але поміщики повинні ще дозріти до усвідомлення необхідності зменшення винокуріння. До цього ж часу варто заборонити селянам продавати деяку рухомість, потрібну для землеробства та домашнього ужитку[166, с.174].

Подібні міркування та натяки зустрічаються і у згадуваній вище не атрибуваній пропозиції про заснування «Торгового Малороссийского Общества или Компании»[398]. І хоча П.Г. Клепацький вважав, що у той час такий проект міг укласти тільки В.Н. Каразін[1308, с.253], думаю, авторство його належить комусь із Кочубеїв. Тут, так само як і у проекті Семена Михайловича, йшлося про неможливість для поміщиків Лівобережжя відмовитися від винокуріння через відсутність засобів для зручного збуту вирощуваного у краї зерна: «Малороссияне сами сознают, что одна только промышленность свободной винной продажи есть верный их доход, без нея же они лишились бы средств к приобретению товаров иноземных и удовлетворению денежных общественных повинностей». Отже, винокуріння – це не шлях до збагачення, «но крайность по неимению другого выгоднейшаго к их занятию и оборотам»[398, с.255, 256]. Саме тому лівобережне панство так активно, а іноді й винахідливо вдавалося до різних кроків задля збереження можливості займатися цим промислом. Водночас у пропозиціях аноніма звучало подібне до Кочубеєвого чітке усвідомлення того, що саме винокуріння «...неминуемо содействует оскудению» Малоросії, оскільки, крім іншого, через це з'являється «умерших от опилости людей значущее число, вдавшихся в разврат и повреждаемых производителей еще больше»[398, с. 256].

Не вповні задоволеним був М.М. Новосільцов і пропозиціями С.М. Кочубея щодо прав та обов'язків селян і поміщиків. Однак, даний розділ «Правил» цікавий вже тим, що це один з перших зразків регламентації повинностей малоросійських селян, а якщо врахувати проект 1811 р. і для південних володінь, то й новоросійських. Показова також сама постановка питання про обопільні зобов'язання. Піддані мусили виконувати триденну панщину, якщо отримували повну робочу ділянку, крім «заводских, требующих непрерывных днем и ночью работ». Такий наділ давався всім чоловікам від 17 до 50 років. З цього числа виключалися каліки та дряхлі. На роботу треба було виходити всім, крім хворих, які

направлялися до лікарні. На заводі робітники повинні мінятися так, щоб жоден не працював «день и ночь безпрерывно». За весь трудовий процес, так само як і за виконання норм підводної повинності, відповідала громада[397, с.169].

У проекті 1811 р. визначалися і норми надільної землі – 8 десятин на душу та по півдесяти на двір і город. Селяни повинні були також спільно обробляти землі для вирощування хліба на громадські потреби[946, с.113]. До обов'язків же поміщика у першу чергу входила сплата подушного податку за своїх селян. Як зауважували С.Я. Боровой та О.С. Коцієвський, це практикувалося у більшості маєтків. Якщо ж врахувати зауваження П.Г. Клепацького відносно твердого виконання так званого закону про 3-денну панщину в Диканському маєтку[1307, с.972], а також В. Шандри про шанобливе ставлення Семена Михайловича до селян[1983, с. 113], можна припустити, що у його володіннях дотримувалися й інших положень «Правил».

Навіть за фрагментами історики оцінювали проект С.М. Кочубея як ретельно розроблений[1719, с.123]. Дійсно, велика кількість структурних частин, параграфів свідчила про добре продуману систему. Це, однак, не означає, що насправді цей механізм так чітко працював. Численні приписи прикажчикам, а також їхні звіти показують, що управляти маєтками було не так просто. Зокрема, П.П. Білецький-Носенко неодноразово повторював одні й ті самі накази, які рік у рік порушувалися. Численні вказівки на необхідність присилати до нього на роботу в Прилуки, де він завідував училищем, тверезих, не лінивих і не штрафованих селян говорять не тільки про вимогливість, а й про те, що бувало і по-іншому, тобто, приїздив «вор, негодяй, пьяница, который за безчисленные проказы отослан был»[1493, с.18–19].

Наявність у проекті С.М. Кочубея чітких вказівок на обов'язки селян та ще й з посиланням у короткій «Записке» на запровадження такої системи 1811 р. дещо підриває усталену в історіографії точку зору щодо зв'язку цих документів з емансипаторськими намірами Олександра І. Скоріше полтавський поміщик все ж 1817 р. писав, щоб показати, як можуть управлятися маєтки і, відповідно, чи можна у такий спосіб отримувати від них прибутки, у тому числі для задоволення кредиторів. Більш чітка регламентація взаємовідносин та взаємообов'язків дозволила б підтримувати добробут і панського, і селянського господарств та гаранту-

вала б виконання державних повинностей, до чого малоросійські селяни при звичаювалися не просто. Отже, дворянство брало на себе державні податки своїх підданих не від хорошого життя, а у тому числі й через небажання тих платити. Прагнення С.М. Кочубея «показать явственный пример моим сочленам» і залишити нащадкам створену ним систему[166, с.175], мабуть, також не варто дуже жорстко пов'язувати з імператорським завданням укласти проект звільнення селян. А.Н. Долгіх стверджує, що «тезис в историографии об одновременном поручении императором Александром в 1817–1818 гг. целой группе сановников составить проекты освобождения крепостных не подтвержден источниками»[1148].

Можливо, С.М. Кочубей та радянські історики по-різному розуміли і те, що означає «правила для свободного состояния помещичьих крестьян». Очевидно, С.М. Кочубей під «свободным состоянием» мав на увазі не стільки звільнення селян, скільки встановлення більш чітких, зрозумілих та прийнятних для обох сторін «правил гри», які б дозволяли у межах, визначених вищою владою, всім почуватися комфортніше, вільніше. Хоча полтавський дідич не був проти особистої свободи селян. Він зазначив, що для його батьківщини «легчайший способ» цього добитися – відновити перехід «по прежним Малороссийским правам и на правилах, в *статуте* изложенных». Але поміщик сам не може «возвратить сие *древнее преимущество* нашего народа», оскільки це справа вищого уряду.

У короткій «Записке» С.М. Кочубей визнав також, що міг помилятися щодо питання про поземельну власність підданих. Але своїми пропозиціями ніяк не прагнув ущемити чийсь інтереси, а лише, знову ж таки, в існуючих законодавчих рамках, хотів наблизити час, коли його селяни зможуть стати «независимыми владельцами некоторой поземельной собственности». Описаний в «Учреждении» порядок С.М. Кочубей не вважав довершеним, «положительным законом» на довгий час, а лише кроком до кращого. Він розумів, що питання про землю складне і так само, як і з свободою селян, виходить поза компетенцію «частного человека» і є лише прерогативою монарха[166, с.173–175]. Таке зауваження, думаю, також свідчать, що Кочубеївський проект мав приватний характер.

У тісному зв'язку з писаннями С.М. Кочубея знаходяться і міркування з селянського питання, представлені М.Г. Репніним Олександром І. В одному потоці з цими матеріалами історики розглядали й промови генерал-губернатора перед

дворянством у січні 1818 р. під час відкриття дворянських зібрань[431; 959]. Побіжно цей сюжет зачіпався в літературі, тому немає сенсу повторювати ні обставини з публікацією промови генерал-губернатора в «Духе законів» у тому ж році, ні реакцію на неї М.Г. Вяземського та й Олександра І. Оскільки ж у зв'язку з даним сюжетом дослідниками робилися закиди й малоросійському дворянству, яке розчарувало імператора, необхідно зробити деякі пояснення.

Малоросійське дворянство, як вже йшлося, не просто звикало до своїх нових обов'язків, у тому числі й до широкої опіки над кріпосними, що включала й контроль за господарством селян задля забезпечення виконання ними державних повинностей. Для цього необхідно було встановлювати певні правила, чому також поміщики спочатку не приділяли належної уваги. Урядовцям не просто було прищеплювати дворянству нові стандарти, тим більше, що вони поступово змінювалися. До тихого бойкоту вдавалося не лише селянство. Тому не випадково зауваження вищих правителів краю щодо «лінивих малоросів» відносилися спочатку саме до дворянства, яке не поспішало розставатися з традиціями і переходити на загальноросійські стандарти станового побутування та спілкування як з місцевою владою, так і з своїми підданими. 1804 р. О.Б. Куракін писав брату скоріше про безпосередніх своїх підлеглих, тобто дворян: «Каждое распоряжение требует послушания и времени: что касается перваго, то мы его еще не понимаем, второе – так трудно, благодаря ленивому характеру украинцев, что оно кажется невыносимым, прежде чем к нему привыкнуть»[344, с.71]. Нарікав вищій владі на своїх привілейованих підлеглих і М.Г. Репнін[651; 654].

Дворянство не лише тихо опиралося, а й використовувало свої можливості звертатися до урядовців. Особливо загострювалися відносини з місцевими адміністраторами, коли на чолі корпорації опинялися такі крупні фігури, як полтавський губернський предводитель Д.П. Трощинський, що мав і досвід державної діяльності, і кулуарних інтриг, і широкі зв'язки. Тоді писалися скарги, «представления» міністрам, сенаторам, голові Комітету міністрів про «отягощение несчастной сей губернии», про «своевольные и незаконные действия» Я.І. Лобанова-Ростовського[345]. Не випадково, за спостереженням С.М. Середоніна, найбільше число конфліктів генерал-губернаторів з дворянством було саме в Малоросії[1825, т.2, ч.1., с.249]. У відстоюванні своїх економіч-

них прав, що спиралися на давні гарантії монархів, малоросійське дворянство неодноразово висловлювало доволі консолідовану позицію, підштовхуючи генерал-губернаторів звертатися за підтримкою до центральної влади. Наприклад, результатом претензій М.Г. Репніна до дворянства прикордонних з Великоросією повітів відносно контрабандної торгівлі спиртними напоями стала промова глухівського поміщика Д.В. Кочубея перед повітовим дворянством 10 грудня 1828 р. і рішення зібрання з апеляцією до монарших грамот, у тому числі й 1654 р., про права і свободи малоросійської шляхти[1636]. Іноді, реагуючи на подання керівників Малоросії, сам монарх змушений був втручатися, суворо нагадуючи дворянству необхідність служити прикладом державного порядку[1983, с.116].

Відомо, що М.Г. Репнін, як головний начальник краю, приділяв багато уваги взаємовідносинам між поміщиками та селянами, адже від цього залежала успішність виконання державних повинностей та вирішення такої складної проблеми як недоїмки. О.С. Лашкевич, у передньому слові до опублікованої ним «Речи» М.Г. Репніна 1818 р. характеризував генерал-губернатора як «высоко гуманного и благонамеренного администратора», що охороняв інтереси кріпосного люду[431, с.172]. Не ставлячи це під сумнів, зазначу, що, як контроль за дворянсько-селянськими стосунками, так і забезпечення справних надходжень до державного бюджету входило до кола обов'язків вищих начальників у регіонах.

Приписи малоросійського генерал-губернатора повітовим лідерам дворянства у різні роки містили рекомендації «иметь неусыпное наблюдение ...за обхождением помещиков с их крестьянами» і, в разі виявлення порушень, діяти «без всякого послабления»[325]. І.Ф. Павловський показав як генерал-губернатор «...боролся против злоупотреблений, вызываемых крепостным правом», як він використовував будь-який зручний момент для захисту кріпосних. Історик підкреслював, що М.Г. Репнін, у разі утисків селян, наказував проводити ретельні суворі розслідування. Майже «класичним» став наведений І.Ф. Павловським приклад з вбивством кріпосними управляючого у маєтку дворянина Гриневича, якого взяв під захист предводитель дворянства Лукашевич. Але генерал-губернатор відмовився звільнити поміщика від відповідальності, оскільки той, з огляду на «изнуренный вид и состояние крестьян», повинен був вдатися до необхідних заходів проти зловживань управителя. Самогубство 12-літнього хлопчика в маєтку

генерала Сталя примусило М.Г. Репніна конфіденційно збирати відомості про становище його селян. І.Ф. Павловський стверджував, що «в таком роде можно указать не мало примеров»[1639, с. 235–236].

Мабуть, певні успіхи на цьому поприщі дали підстави головному начальнику краю писати 16 липня 1818 р. у листі до імператора, що «участь поселян улучшается», наївно вважаючи, що «первобытного состояния», тобто особливостей соціальної взаємодії часів Гетьманщини, вдалося позбутися і відносини кріпосних і душевласників стали більш цивілізованими. Але парадокс проглядається у тому, що, рапортуючи про свою цивілізаторську місію, генерал-губернатор пропонував відновити «доуказний» статус селян Малоросії. Поки ж для закріплення свого успіху він вважав за необхідне не тільки в нормувати кількість днів панщини, а й виконувану роботу, більш чітко визначити «уроки», оскільки саме довільне їх призначення поміщиками й призводило до зловживань. Для розв'язання цієї проблеми М.Г. Репнін пропонував скликати збори дворян малоросійських губерній з представництвом по два дідича від кожного повіту[72, с.172] (фактично прообраз Губернських дворянських комітетів кінця 1850-х рр.). Саме це наблизить до «возстановления со временем прав Малороссийских крестьян *статутом* (виділено мною – *Т.Л.*) и манифестом предков Вашего Императорского Величества утвержденных, но указами 1783 и 1796 гг. уничтоженных»[72, с.173].

Це протиріччя ще раз засвідчує складність ситуації, а також, що важливо, стійкість тогочасних уявлень малоросійського суспільства щодо ролі указів Катерини II та Павла I, з якими і пов'язувалося в першій половині XIX ст. порушення гармонії поміщицько-селянських стосунків. 1861 р. організатори «Основи» у редакційній статті до третього номера ще писали про «искусственно-созданное, при Екатерине II, сословное преобладание в нашем народе»[815, с.VII]. Дворянство стійко дотримувалося «указної» теорії появи кріпосного права, що й принесло негаразди Малоросії. Не випадково і С.М. Кочубей, і воєнний губернатор, звертаючись до монарха у 1818 р., підкреслювали готовність багатьох малоросійських дворян до «человеколюбивых пожертвований», тобто йшлося про повернення до «доуказної» ситуації. Дворянство, імовірно, вже зрозуміло, що сама поява указів про прикріплення селян не тільки не вирішила їхніх проблем з робочими руками, а й додала нових. Тобто, якщо, згідно з М.О. Некрасовим, реформа 1861 р. «уда-

рила одним концом по барину, другим по мужику», то реформи 1783 та 1796 рр. – «одним концом по мужику, другим по барину». Тому С.М. Кочубей, говорячи про «древнее преимущество» своєї батьківщини, думав, можливо, не тільки про свободу селян, а й про власну свободу від обов'язків контролю та опікування над підданими у формах, запропонованих державою, а також від контролю влади над його діями як поміщика-душевласника. Необхідність сплачувати податки за своїх селян або стежити за їх сплатою, виконувати рекрутську повинність, особливо дрібномаєтковим[641], дбати про богоугодні заклади, освіту, хлібні магазини, поштові будинки, підтримувати правопорядок, брати участь у дворянських «складках»[1825, т.1, с.269–275], виконувати за рахунок власних економій та підлеглих селян різні державні проекти, про що писав М.П. Миклашевський[734], – все це засвоювалося неспішно, іноді видавалося обтяжливим і по можливості обережно корегувалося у «мнениях» – відповідях на пропозиції генерал-губернаторів[656]. Навіть добродійність тепер вже ставала обов'язком, а опікунство, яке ще наприкінці XVIII ст. було «самой выгодной промышленностью в Малороссии»[648, арк.23–25зв.; 824, с.80; 1465], перетворилося на тяжку відповідальність перед державою за маєток, взятий під опіку.

Отже, у промові 1818 р. М.Г. Репнін змушений був закликати дворян до виконання своїх обов'язків: «По местным познаниям вашим изыщите способы, которыми, не нарушая спасительной связи между вами и крестьянами вашими, можно бы было обезпечить их благосостояние и на грядущие времена определить обязанности их»[431, с.176]. Дослідники ж, переконані у тому, що цей спіч інспірований Олександром І для «прощупування» дворянських настроїв[1719, с.123], вважали, що і проекти С.М. Кочубея, і промова М.Г. Репніна покликані вирішувати проблеми особистої свободи селян[1719, с.122]. Натяк на можливі зміни, соціальні реформи вбачається істориками у наступному зверненні начальника краю: «Теперь предлежит вам еще величественное поприще, содействовать отцу отечества и в попечении его о устройении внутреннего благоденствия»[431, с.174]. Але, якщо вести мову про емансипацію селян, натяк цей дуже туманний. Не випадково «консервативное малороссийское дворянство, опасавшееся радикальных изменений в своих поместьях»[1719, с.123], його не зрозуміло. Щоправда, важко сказати, на основі яких відомостей робилися подібні висновки. Однак історики послі-

довно переконували, що «здебільшого дворянство заявило про свою незгоду вносити будь-які зміни у становище селянства, не кажучи вже про власну ініціативу звільнення на будь-яких умовах»[1983, с.41]. Імовірно, відсутність якоїсь колективної петиції до монарха на цю тему, подібної до звернень прибалтійських дворян, підштовхнула до такої думки.

На мою думку, справа не в «консерватизмі» і малоросійське дворянство цілком адекватно сприйняло те, що хотів сказати їм генерал-губернатор. До речі, його промова була оцінена деякими сучасниками як «слишком умеренная». Відомий своїми емансипаторськими устремліннями М.І. Тургенєв зазначив, що «читать это и горько и смешно». Очевидно, він більш точно вловив тональність виступу М.Г. Репніна, який був, по-перше, обов'язковим елементом ритуалу відкриття дворянських зібрань, по-друге, – мав на меті закликати ввірених йому дворян сумлінно поставитися до своїх обов'язків. Зокрема, йшлося і про широкий контроль за підданими. До цього необхідно було підштовхувати, у тому числі ораторськими засобами. А заклик М.Г. Репніна «пожертвовать спокойствием и личными выгодами для пользы общей» стосувався не лише благоустрою селян, а й сплати ними податків та погашення недоїмок, за що безпосередньо перед державою відповідав генерал-губернатор.

Дворянство, як вже йшлося, часто вирішувало цю проблему шляхом виплати податків за своїх кріпосних. Інша річ, що не завжди і не у кожного була можливість це робити. Особливо дрібні поміщики, так зване «захудалое дворянство»[939, с.341], легко вибивалися з колії будь-якими негараздами. Наприклад, воєнна кампанія 1812 – 1814 рр., наслідки якої для населення Росії ще дореволюційними істориками оцінювалися у термінах «катастрофа 1812 года»[1494], часті рекрутські набори, які зменшували кількість робочих рук або ж грошей, падіння курсу рубля, жертви на війну з Наполеоном, водночас декілька неврожайних років поспіль, падіж худоби у Малоросії, яким двічі на рік вражалися і панські, і селянські господарства, надовго вивели сільські економії з рівноваги.

В українській історіографії, на відміну від сучасних русистів, які намагаються долати парадигму кризи та безперервного зубожіння селянства Росії протягом ХІХ ст.[1558, с.53–55], наслідки війни 1812 р., закордонних походів для економіки практично не досліджено. Хоча саме ці події можна вважати переломним мо-

ментом, адже накопичення недоїмок у цей час ставало проблемою, що й вимагала від дворянства чіткішої організації господарства. Це дало б можливість селянам самостійно нести обов'язки перед державою. Тому М.Г. Репнін не лише пояснював центральній владі, що «дворянство, после общих усилий, в отечественную войну, принуждено было истощить не только свои капиталы, но и приступит к тяжким и обременительным займам для прокормления принадлежащих ему крестьян»[479, с.171–173], а й раз-по-раз нагадував панству про необхідність виконувати свої обов'язки та піклуватися про селян. Отже, коли генерал-губернатор закликав забезпечити добробут підданих «и на грядущие времена определить обязанности их», за цим стояла задача більш щільного контролю за селянами та їх господарюванням. Тобто, мова йшла по суті про зміну форм піклування.

Вважається, що саме на межі століть випрацьовувалася нова схема взаємовідносин селянина і поміщика і, відповідно, державна концепція «піклування», що вводилися у ранг офіційної політики, згідно з якою поняття державної служби дворянства доповнювалося поняттям державного обов'язку[918, с.87–88]. Як писав П.П. Білецький-Носенко, поміщику «высочайше вверена власть над крестьянами»[1483, с.4], звання «дворянин» зобов'язує піклуватися про «братів своїх менших». Тут потрібні були вже й інші приклади, взірці для наслідування, які з'являлися і під впливом просвітницького дискурсу. Не випадково В.Г. Полетика часто згадував Говарда. А 31 жовтня 1819 р. О.М. Маркович зробив такий запис: «Сегодня я читал № XL «Сына Отечества», в коем помещена весьма важная статья: *Описание Гофвильского института для бедных* (виділено автором – Т.Л.). Я считаю, что сие заведение лучше и дешевле всех других. Я должен стараться сделать в своих деревнях что-нибудь подобное. Имя основателя – Феленберг, а учитель сего института – Верди. Имена почтенные, которые должно помнить более имен многих министров и профессоров»[1406, с.106; 1651]. Але засвоєння нових ролей та форм патерналізму відбулося не відразу і часто було доволі обтяжливим.

М.Г. Репнін неодноразово буде нагадувати дворянству про його обов'язки, на що звертали увагу дослідники[1983, с.138]. Але 1831 р. у листі вже до іншого імператора він так само напише про «слабую связь здешних владельцев с их крестьянами» і з вказівкою на 1783 р., коли «малороссийские земледельцы (поспольшество)» були «порабощены ...происками тогдашних царедворцев, клеветов их и

некоторых малороссийских старшин, пожертвовавших счастьем родины для собственных выгод», визначить «главнейшия причины ропота крестьян» – «память рассказов» про вільні часи (до 1783 р.) та «зависть к козакам»[356, с.558–559]. Судячи з того, що це подання, не дивлячись на невдоволення монарха, направлялося Миколі I двічі, висловлене у ньому було не просто літературною вправою, а скоріш результатом доброго знайомства з ситуацією у ввіреному краї.

Отже, можна цілком погодитися з істориками, які метою промови 1818 р. вважали бажання «подвигнуть дворянство на улучшение участи крестьян». А от щодо перевірки готовності еліти до реформ у Малоросії – це, на мою думку, тільки недостатньо аргументоване припущення дослідників, які намагалися перенести на цей край ситуацію з емансипацією у прибалтійських губерніях. Але тут вона була дещо іншою. Малоросійське дворянство не могло бути готовим до реформи, оскільки воно ще не адаптувалося до загальнодержавної системи, не відчуло у повній мірі новизни ситуації, не звикло до неї, у тому числі й до добродійності за вказівкою згори. Надто короткою була дистанція від катерининського указу. Він своєрідно сприймався малоросійським панством і у час появи. Тим більше треба враховувати й соціальну інерційність: від будь-якої постанови до засвоєння її положень відстань може бути чималою. До того ж, з позицій малоросійського панства, саме вищий уряд у 1783 р. змінив існуючу систему поміщицько-селянських відносин на неприродну для них. Він же повинен і виправити зроблене, про що хоча й непрямо говорив С.М. Кочубей.

Останній прояв громадської активності С.М. Кочубея також ставиться істориками у контекст «поступової інтеграції української політичної еліти до імперських владних структур»[1026, с.107]. Йдеться про комплекс з трьох текстів 1832 р. про Малоросію[1026, с.109–127]. Їх поява, імовірно, була пов'язана з черговою спробою М.Г. Репніна провести в Малоросії адміністративно-судову реорганізацію, до якої генерал-губернатор підступався ще 1821 р.[655, 657, арк.1].

Укладені 11 та 18 лютого 1832 р. записки з однаковою назвою «Еще о Малороссии» представляють інтерес як одна з перших своєрідних програм економічних «реформ» та як один з перших зафіксованих зразків критичного ставлення до малоросійського селянства малоросійського ж поміщика. Задля «возбуждения ...края к промышленности и торговле» С.М. Кочубей пропонував цілий ряд захо-

дів: створити в Чернігові та Полтаві губернські економічні товариства «из разных свободного состояния членов», заснувати ремісничі заклади або майстерні, де б навчалися різним ремеслам хлопчики, започаткувати у губернських містах «коммерческие курсы наук» для «распространения коммерческого разума». Вони повинні викладатися й у гімназіях та Харківському університеті. Фабрики у значній кількості, на думку С.М. Кочубея, з'являться у Малоросії, якщо «нынешние козаки останутся невоенными» і отримують пільги не на винокуріння, від якого вони спиваються, а на заснування заводів, фабрик, лавок, на торгівлю згідно з правами гільдійних купців. Оскільки «за промышленностью вслед потребуется и национальная, малороссийская, торговля», потрібно усіма засобами зробити Дніпро судноплавним, а саме – прокласти канали по лівому берегу магістральної водної артерії України, «не разрывая порогов», адже в такому разі ріка б обміліла[5]. Відчутний брак капіталів пропонувалося заповнити шляхом надання пільг купцям першої гільдії, які захотіли б оселитися в Кременчуці, Полтаві, Ромнах, Ніжині, Чернігові та інших містах із зобов'язанням «устроения местных контор, фабрик, заводов и вообще украинского торгового кредита». Саме вони і змогли б «давно прорыть компаниею своею канал мимо порогов и сделать Днепр судоходным»[6].

Але економічне процвітання «самого щасливого пространства», Малоросії, неможливе без подолання «первобытности» її корінних жителів, особливо тих, що проживали на плодородних землях. Тобто, йшлося у першу чергу про Полтавщину, населену «истинными первоначальными малороссиянами», яким, на жаль, був притаманний такий недуг як лінь[5, с.118]. Але С.М. Кочубей не просто згадував цей недолік, породжений природними багатствами краю. Саме лінощі, на його думку, були причиною «первородной простоты», безтурботності та, як наслідок, бідності людей. Оскільки корінь зла вбачався у «пастушеско-военном происхождении» малоросів, полтавський поміщик піддав доволі жорсткому розбору весь спосіб життя народу, для якого «работа и лучшее настоящее (виділено автором записки – *Т.Л.*) ...были чужды». Причому, що важливо, це були не просто констатації майже безсторонніх мандрівників або авторів різних описів і текстів етнографічного характеру кінця XVIII – перших десятиліть XIX ст. С.М. Кочубей, імовірно, з відчуттям необхідності знайти причини негараздів у

батьківщині та запропонувати шляхи їх подолання, намалював малороса-селянина, не наділивши його жодною позитивною рисою.

Нагадаю, що Ф.Й. Туманський оспівував селян взагалі. Його цілком позитивний образ хлібороба-трударя не мав конкретної етнічної або ж територіальної прив'язки. В інших творах, що вийшли з-під пера малоросів на межі XVIII – XIX ст. і не були у свій час опубліковані, переважають або позитивні, або ж більш-менш врівноважені характеристики не стільки селян, скільки народу в цілому, з нечастими уточненнями щодо становості. Причому іноді не відразу можна зрозуміти, як, наприклад, у Г.С. Вінського, до позитиву чи негативу відноситься так зване «худое»[62, с.90–91]. О.Ф. Шафонський також представляв «малороссийский народ вообще, от самого знатнаго до последнего человека». Виконуючи цілком конкретне завдання, в «Черниговского наместничества топографическом описании» він намалював такий його образ: «нрав тихий, робкий, застенчивый и ненахальный, на немецкий похожий, так что Малороссиянина и Малороссиянку можно, кроме его наречия, между великим числом Великороссиян по его обращению узнать. Он в обхождении ласков, благосклонен, учтив, более невесел нежели весел, набожен и суеверен, ленив, неподвижен, к тяжбам и ябедам склонен, мстителен и нетрезв, телом сановит, бел, здоров». Що ж до працелюбності, старанності та неповоротливості, у О.Ф. Шафонського ці якості мали, так би мовити, субрегіональний вимір: мешканці південної частини Малоросії були більш лінивими, причиною чого були «более изобильныя степныя места»[545, с.25–26]. Всіх малоросіян мав на увазі учитель гімназії з Полтави Ф. Каруновський в описі, відправленому 1809 р. до Академії наук. Простота у побуті та взаємовідносинах, гостинність, патріотизм, набожність, гарні здібності, простодушність, гречність, шанобливість, гордість – це риси описуваного ним народу, у якого «распутство и другие противные чести пороки, мерзостью ...почитаются». Водночас згадувалися й лінощі, пияцтво, безтурботність щодо майбутнього, забобонність[503, с.199].

Характеристики В.Г. Полетики вже мали цілком конкретну соціальну прив'язку. Виконуючи у 1807 р. за завданням ВЕТ опис міста Ромни та Роменського повіту[1456], він подав доволі розгорнуту картину господарської діяльності, супроводжуючи її зауваженнями щодо вдачі людності. Причому добре знайомство з економікою краю цього цілком успішного господаря, солідна ерудиція, обіз-

наність з широким колом різноманітних джерел, уважне ставлення до інформації цілком мирно співіснували з буколичними картинками, що було в душі тогочасної «прози сільського господарства»[1028; 1201; 1475, с.74]. У розділі «Сельское хозяйство и полевые промыслы», поряд з доволі раціонально поданими суто економічними відомостями, автор зробив сентиментальну ідилічну замальовку: «Все деревенские жители досужи и охотны к трудам, особенно земледельческим, в чем удостовериться можно во время жатвы и других полевых работ, когда они отдыхая только покоятся, и трудясь между собой шутят и веселятся; часто видишь земледельческое орудие, которым работает, в одной, и свирель, на которой играет, в другой руке молодого человека». Щодо характеру місцевих жителів відзначалося: «ласковость, благопристойность и скромность в обращении, послушность, трудолюбивая и совсем не роскошная жизнь отличают их от других и делают известными в свете. Нежность их такова, что слова действуют над ними больше, нежели самое наказание»[697, арк.1зв., 5]. Отже, жодної негативної риси. Очевидно таке сприйняття народної натури В.Г. Полетикою можна віднести скоріш на рахунок його «человеколюбия», стану душі, або ж бажання представити селянство своєї батьківщини у найвигіднішому світі.

Та майже такими постають мешканці села Нівного у писаннях їхнього поміщика Л.І. Дудицького-Лишня. Автор цих етнографічного штибу начерків «не старался скрывать пороков и предрасудков» селян, а про чесноти сказав «мало, и то мимоходом упомянул», щоб не вважали його «пристрастным»[19, с.147–148]. Все ж виявилось, що люди у його селі проживали тихі та скромні від природи, гостинні, ввічливі, добродушні, не марнославні, люблячі та шанобливі батьки і діти, чоловіки і дружини, охайні, віддані государю, слухняні та прихильні до уряду, надзвичайно патріотичні, тобто готові на жертви заради «Белого Царя, Александра Павловича», у чому автор пересвідчився, будучи тисяцьким начальником по Мглинському повіту під час формування ополчення для боротьби з Наполеоном. Що ж стосується «пороков», то в тексті їх практично немає. «Смертоубийства здесь, во все 43 года моей жизни, ни одного не было», – писав Л.І. Дудицький-Лишень. «Случается один у одного чтонибудь воруют или крадут», але винні у цьому тільки євреї-перекупники краденого. Якби їх не було, то селяни б і не крали. Сваряться часто, але б'ються зрідка, коли вип'ють під час великого свята. За-

бобони та пов'язані з ними ритуали, як і церковні свята, були просто детально і мило описані[19, с.111–147]. Нарешті, поміщик, заочно відповідаючи на закиди іноземців щодо варварства його батьківщини, про безпеку та комфорт у своєму маєтку зазначав: «Здесь, я в безопасности, от частных и общественных преследований, спокойно жизнь мою проживаю»[19, с.148].

З узагальненим образом малоросійського села уже 1827 р. публіка змогла познайомитися завдяки твору вихідця з Чернігівщини І. Кулжинського. Ключове слово цього образу – Едем. Імовірно, сам автор мав сумнів щодо його переконливості, тому й зауважив: «Может быть мне люди не поверят, но я чувствую, что говорю истину; так почему же не согласиться со мной?». Але малоросійському «сокращенному эдему» (виділено автором – *Т.Л.*), з його традиціями, обрядами, піснями та хороводами на всі випадки календарного циклу, не вистачало «добродетели и чувствительности сердца, чтобы людям быть совершенно блаженными»[244, с.V]. Зазначу, що хоча І. Кулжинський і назвав свою роботу «Малороссийская деревня», він пішов шляхом російських мандрівників початку ХІХ ст., намагаючись писати народний характер загалом, «черты национальные», сумуючи при цьому за старими часами, за «благословенным временем, когда еще в Малороссии зло и пороки были известны только по отдаленному слуху». Тобто, під пером І. Кулжинського народ вже почав перетворюватися, за висловом П. Куліша, на «памятник своей прошедшей жизни»[1204, т.1, с.235].

У С.М. Кочубея селянин – не об'єкт для етнографічних вправ, не літературний персонаж. Він мав справу не з «пам'ятником», а з конкретним селянином різного статусу і був далеким від ідилічного замилювання. Та й необхідність висловитися з приводу шляхів розвитку краю примушувала бути категоричним і без будь-яких обмовок наголошувати на тому, що цьому заважало. Більше того, акценти у записках полтавського поміщика тільки на вадах вдачі простолюду могли бути не стільки проявом його поганого характеру, скільки свідченням, з одного боку, підвищення саме у цей час господарської активності лівобережного дворянства, яке ставало більш вимогливим і до своїх підданих, і до сусідів по селу, з другого, – бажання позбутися тягаря відповідальності за своїх «білих рабів», які у поміщицькій уяві робилися все більш лінивими. Тому все, чим хтось міг би втішатися – звичаї, одяг, їжа, поселення малоросів, – викликало у С.М. Кочубея роз-

дратування, оскільки було проявом їх лінивої натури. Одяг без гудзиків та гачків з одними мотузочками – підтвердження цього. Їжа п'ять разів на день (сніданок, обід, пополудник, підвечірок, вечеря), погано пропечений хліб, каша, галушки, вареники зі сметаною, кислий квас погано перетравлюються та «сильно поддерживают лень». Хутори – це не «убежища скромности, покоя и добродетели», як у В.Г. Полетики, а «дикия убежища», «приюты безопасности, праздности, невежества, уклонения от общественных обязанностей, от самого сообщества». Їзда на волах також «служит отпечатком их лени». Відтак, що б виправити це, «стереть с малороссийской земли лень», направити малоросіян «к их счастью», «вылечить их от лени, истребить в них её и тем возбудить в них любовь к деятельности», «охоту к лучшему» необхідно «стереть все, оную там удерживающее» та замінити «другим неленивого основания»[5, с.118–121]. Полтавський автор прагнув змін і вносив для цього свої пропозиції. Отже, колишній «мужик» у його уявленнях уже переставав бути просто людиною і перетворювався у першу чергу на діяльного робітника, до якого необхідно висувати відповідні до цього вимоги.

Таким чином, у першій половині XIX ст. у системі уявлень еліти Лівобережної України відбулися суттєві зміни, пов'язані з необхідністю засвоєння нових соціальних практик, стандартів дворянського побутування. У цей час розширюються не тільки права, але й обов'язки дворян-поміщиків, що вимагало іншого ставлення до підданих, а також формування нової етики соціальної відповідальності. Це проявилось у першу чергу в різних благодійницьких справах, що спрямовувалися не лише на залежних селян, а й на малозабезпечені категорії дворянства Лівобережжя, які були неспроможні підтримувати гідний статусу рівень життя. Водночас традиції співіснування різних соціальних груп Малоросії виявлялися у збереженні як патріархальності взаємовідносин, що певною мірою відповідали патерналістській моделі, так і ліній конфліктності у горизонтальному та вертикальному вимірах.

Формування ідентичності поміщика-душевласника в умовах раціоналізації економіки, «споживацької революції», актуалізації селянського питання в урядових колах вимагали від дворянства перебудови господарств і, відповідно, ставлення до кріпосних. Малоросійське дворянство не просто звикало до своїх нових обов'язків, у тому числі й до широкої опіки над кріпосними, що включала й кон-

троль за їх господарством задля забезпечення виконання державних повинностей, до чого малоросійські селяни призвичаювалися не просто. Необхідність сплачувати податки за своїх кріпосних або стежити за їх сплатою, виконувати за рахунок власних економій та підлеглих селян різні державні проекти, рекрутську повинність, дбати про богоугодні заклади, освіту, хлібні магазини, поштові будинки, підтримувати правопорядок, брати участь у дворянських «складках», – все це засвоювалося неспішно і видавалося обтяжливим. Навіть добродійність вже ставала обов'язком, а опікунство, яке ще наприкінці XVIII ст. було вигідною справою, перетворилося на тяжку відповідальність перед державою.

Необхідність підтримувати добробут і панського, і селянського господарств вимага більш чіткої регламентації, примушувала замислитися над пошуком більш ефективних шляхів використання праці підданих, заміни традиційних взаємовідносин більш прагматичними, що у свою чергу породжувало нові лінії соціальної напруги. Водночас необхідність висловлюватися з приводу упорядкування маєтків, у тому числі й у відповідь на урядові ініціативи з селянського питання, ставила перед представниками малоросійської еліти проблему розвитку економіки Малоросії загалом. Без цього уявлялося неможливим вирішення і дворянсько-селянських справ. Найбільш яскраво це виявилось у записках С.М. Кочубея, у «програмі» господарського розвою батьківщини якого чільне місце відводилося перетворенню селянина на діяльного робітника, що було неможливе без зміни традиційного способу життя та викорінення вад природи.

РОЗДІЛ 5

ВИХІД НА ПУБЛІЧНИЙ РІВЕНЬ: СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПРОЕКТИ ДВОРЯНСТВА

5.1. Малоросійське дворянство в загальноросійському «агрономічному русі»

На початку ХХ ст. В.І. Пічетою була виставлена оцінка досягненням першої половини ХІХ ст. у селянському питанні, єдиним з яких учений вважав усвідомлення на кінець дореформеного періоду вищою російською бюрократією неможливості вирішити проблему без залучення суспільства[1663, с.25]. Водночас історики не втомлювалися повторювати, що влада «решительным образом пресекала обсуждение в обществе животрепещущих вопросов действительности», у першу чергу саме селянського питання, офіційно заборонивши 1818 р. його обговорення в періодиці, у зв'язку з промовою М.Г. Репніна перед малоросійським дворянством. Тому публіцистика, що торкалася таких тем, розвивалася переважно у формі літературних творів[1556, с.21]. Дореформена ситуація подібним чином оцінюється і сучасними українськими фахівцями[2001, с.113].

Якщо під селянським питанням мати на увазі тільки ліквідацію кріпосництва, так звану емансипаторську тенденцію, то з такими констатаціями можна було б частково погодитися. Та якщо враховувати патерналістську течію, виявляється, що суспільство від 1760-х рр. ніколи не припиняло такого обговорення, оскільки навіть розмірковування над шляхами вдосконалення існуючої системи господарювання, не могло відбуватися без звернення до проблеми становища селян, умов праці, підвищення її ефективності тощо. М.Т. Белявський звернув увагу на те, що розпуск 1769 р. Великого зібрання Законодавчої комісії не міг у цьому поставити крапку. Змінювалася лише арена обговорення, якою наприкінці 60 – на початку 70-х рр. ХVІІІ ст. стали сатиричні журнали[889, с.305]. Та й В.І. Пічета, по суті, продемонстрував, як саме суспільство стимулювало владу. Історик вважав, що «крестьянский вопрос в первой четверти ХІХ века был предметом усиленного внимания со стороны образованного русского общества, пришедшего к сознанию необходимости той или иной развязки крепостных отношений»[1664, с.107].

На межі XIX – XX ст. дослідники також ввели до обігу цілий ряд свідоцтв суспільної активності в селянському питанні, показали, як в умовах «экономической горячки»[1132, с.128] першої чверті XIX ст. відбувалося опанування досвіду інших держав у вирішенні селянської проблеми, засвоєння вчення зарубіжних економістів. Історики розкрили зміст та специфіку журнальної полеміки, що в умовах пом'якшення цензури[1664, с.119] велася на сторінках «Северного Вестника», «Сына Отечества», «Вестника Европы», «Духа журналов» та інших видань, показали як емансипаторська ідея публічно пробивала собі дорогу та як російське звучання селянського питання включалося у більш широкий європейський контекст обговорення проблеми[929; 1364, с.3–4; 1819, т.1, с.286–287], детально розглянули поставлені ВЕТ задачі та проаналізували не тільки оприлюднені конкурсні відповіді. Зокрема, ще до ліквідації кріпосного права в «Трудах» ВЕТ було оголошено 243 задачі, в тому числі на теми: що вигідніше для суспільства, аби селянин мав у власності землю чи тільки рухоме майно; що вигідніше для поміщицького господарства – панщина чи оброк, кріпосна чи вільнонаймана праця; як економно та раціонально управляти маєтком тощо[1617; 1820; 1950].

М.В. Довнар-Запольський, виділяючи у дискусіях першої чверті XIX ст. навколо селянського питання три напрями – аболіціонізм, що виходив з морально-ідейних спонук, аболіціонізм економічного характеру, досліджений, як вважав історик, В.І. Семевським, та суто кріпосницький, – детальніше зупинившись на останньому, наголошував, що саме ця течія була доволі потужною та проявилася «как практически, так и теоретически»[1132, с.128, 153]. У пізній радянській історіографії аналіз ситуації того часу також підводив істориків до висновку про неможливість, попри страх відкритої розмови про нагальні російські проблеми, приховати від суспільства їх обговорення у «верхах». Реформаторські наміри Олександра I набували все більшого розголосу не лише в столицях, а й у провінції. Чутки про те чи інше висловлювання імператора жадібно ловилися і швидко розповсюджувалися по всій країні – від великосвітських салонів і віталень до самих глухих закутків[1556, с.82, 95–96]. Не могли пройти непоміченими й конкретні урядові дії 1816 – 1819 рр. щодо селян остзейського краю, які отримали особисту свободу у відповідь на ініціативу місцевого дворянства. В історіографії ці акти трактуються як такі, що вперше за тривалий час знищували дію кріпосного

права хоча б на частині території імперії[1556, с.77]. У цей час діяльність влади призвела до активізації дворянської суспільної думки, результатом чого стала поява численних проектів поліпшення становища селян[1148].

Та і справа з промовою генерал-губернатора Малоросії М.Г. Репніна у 1818 р. набула неабиякого розголосу. Завдяки публікації того ж року в «Духе законів» вона отримала різко негативну реакцію М.Г. Вяземського[4]. Проти нього виступив О.М. Муравйов[322], який відправив свою записку Олександрю І, викликавши роздратування імператора[431; 959]. Дворянство Малоросії було непогано обізнане з цією полемікою. Серед архівних матеріалів В.Г. Полетики, який активно обмінювався рукописами з іншими, зберігається з його власноручними правками і записка М.Г. Вяземського, і відповідь на неї О.М. Муравйова, щоправда, без вказівки авторства[726]. Списки промови М.Г. Репніна виявляли історики і серед паперів інших представників дворянства[1983, с.138].

Відомою дворянському загалу була й перша невдала спроба створити 1820 р. товариство (комітет) поміщиків для вироблення умов ліквідації кріпосного права і поступового звільнення селян, ідея якого ще 1817 р. виникла у «добровольного «обсерватора» ліберального броження умов» – В.Н. Каразіна[1821, №3, с.97]. До реалізації проекту підключився ряд крупних землевласників – О.І. та М.І. Тургенєви, П.А. Вяземський, М.С. Воронцов, О.С. Меншиков. На думку сучасних дослідників, В.Н. Каразін, хоча й мав з цього приводу тісні контакти із зацікавленими у справі сановниками, прагнув не стільки долучитися до гуртка з емансипаторським спрямуванням, скільки створити інший – «общество добрых помещиков», головним завданням якого було лише «вдосконалення» кріпосного права[933, с.97–100; 1018, с.61; 1556, с.129–137]. Однак це «Патриотическое Общество» все ж передбачалося створити «для улучшения участи поселян»[743, арк.1]. Обидва проекти не знайшли підтримки у імператора. Та все ж чутки про цю справу широко рознеслися по Петербургу, а потім в якійсь мірі й по всій Росії[1556, с.127–128, 137]. Кожен з Секретних комітетів часів імператорства Миколи І також зберігав свою секретність недовго. За свідченнями М.Ф. Корфа щодо ситуації навколо Комітету 1839 – 1841 рр., «какой-нибудь месяц секрет, действительно, сохранялся, как следовало; потом в городе заговорили втихомолку, что готовится какое-то важное преобразование в отношениях между по-

мещиками и крестьянами; наконец, разнеслась, – гласно уже во всех сословиях, – молва, тотчас долетевшая и до провинции, что готовятся дать крепостным людям вольность»[1020, с.214].

Отже, в історіографії, попри твердження про заборону публічного обговорення селянського питання, представлено не таку вже й малу кількість результатів інтелектуальної напруги освіченої публіки. Загалом по-іншому не могло і бути. Виділені М.В. Довнар-Запольським як найважливіші, особливо для «кріпосницької течії», питання технічного вдосконалення економії, багатопільної системи, сівозміни, «наилучшей утилизации крепостного труда» та інші[1132, с.139], не могли не хвилювати дворянство. Адже, як писав П.Б. Струве, «...вполне явственно с первой четверти XIX века стала обозначаться крупная перемена в социально-экономическом положении русского помещного класса: последний начал оседать на землю и постепенно преобразовываться из служилого в земельное дворянство, стал приучаться к сельскохозяйственному предпринимательству»[1869, с.51]. Щоправда, М.М. Покровський ці зміни відносив до другої чверті XIX ст., коли «барин стал сельским хозяином»[1677, с.7–9].

Звичайно, цей процес не був надто стрімким. Не випадково П.Б. Струве зауважував, що рух за економічну раціональність посилювався тільки з появою сільськогосподарських товариств[1869, с.72]. Перша ж спроба створення такого товариства виявилася невдалою, оскільки раціоналізаторська течія була ще слабкою. Засноване 1803 р. «Общество земледелия и механических художеств» не знайшло активного відгуку і було ліквідоване вже у 1805 р.[1160, с.230]. Та зупинити агрономічний рух було вже неможливо. У «морально-політичному звіті» III Відділення за 1843 р. його шеф О.Х. Бенкендорф, звертаючи увагу на апатію, яка вразила суспільство, водночас змушений був констатувати: «Но с другой стороны, дух Европейской положительности (le positif) проникнул и в Россию. Наши юноши, которые еще недавно думали только о блестящем мундире, обратились теперь к хозяйству и к добыче денег»[2041, с.81]. Порушення рівноваги між прибутками та потребами стимулювало економічну активність. Цей момент є найбільш цікавим для інтерпретацій у тому числі й тому, що породжував і неекономічний продукт у вигляді суспільної думки.

На цей час, як вважають дослідники, в Росії сформувався новий соціальний тип поміщика. На думку Б. Григорян, цей «реальний» поміщик на 1840-і рр. мав цілком вироблену соціальну ідентичність. Її стрижнем був образ успішного поміщика-домовода, що живе у своєму маєтку, відвідує сільські роботи та пише статті на сільськогосподарські теми[1076]. Садиба стає місцем енергійної діяльності, важливої не лише для нього, а й для держави. Такі поміщики-експериментатори, «кабінетні» агрономи, освічені господарі, джентльмени-фермери, як їх називають сучасні фахівці, і становили найбільш гнучкий щодо норм поведінки прошарок суспільства («общество среднего круга»), який не тільки потребував літературних порад, а й творив «літературу наставлений»[1054] – науково-дидактичну продукцію по домоводству, управлінню господарством, що зараз ставиться в один ряд з «изящной словесностью». Літературні заняття для цього роду дворян-поміщиків стають однією з норм способу життя[1076].

«Література наставлений» не тільки задовольняла попит на необхідну корисну інформацію, надавала можливість ділитися досвідом, а й задавала нові стандарти і господарювання, і поведінки. Мабуть, не випадково до цього жанру долучилися і записні літератори. Б. Григорян звернула увагу на такі зразки творчості тих, хто у той час задавав літературну моду. Зокрема, у 1830-х рр. М.В. Гоголь написав для «Современника» неопубліковані за його життя рецензії на посібники для учнів землеробського училища, на «Полную ручную кухмистерскую книгу», а в листах до матері та сестер Микола Васильович постійно цікавився господарськими справами, давав настійливі рекомендації як перебудовувати житло, облаштовувати селян, які висівати рослини, на які господарські статті витратити надіслані ним гроші тощо[347]. В «Отечественных записках» В.М. Майков, В.Г. Белінський, О.Д. Галахов, В.Ф. Одоєвський вміщували рецензії на книги по управлінню домашнім господарством, гастрономії і т. п. Що вже й казати про тих, хто господарював безпосередньо, повсякчас мав спілкування з селянством, з народом, який поступово перетворювався на літературний персонаж у різного роду текстах[1935, с.171], у тому числі етнографічного характеру. «Фольклорний поворот», як за аналогією з численними «поворотами» у сучасній гуманітаристиці визначають 1830 – 1840-і рр.[1426, с.868], також втягував у свій вир безпосередніх спостерігачів над сільським життям. Тим більше, що часто такого роду інте-

лектуальна праця стимулювалася різними установами, які долучали освічене дворянство до збору та обробки матеріалів.

Водночас господарські справи могли відсувати на другий план мистецькі захоплення, про що, наприклад, як у свій час В.В. Капніст, 1831 р. написав у листі до невстановленої особи М.А. Маркевич невдовзі після того, як вже одруженим оселився у великому успадкованому маєтку: «Занятия хозяйственные, как нового помещика, меня столь много отвлекали от всего другого, что прежде мне было дорого, что я не мог уделить времени ни для музыки, ни для поэзии; хлопоты не поэтические, а в точности земные, отнимали у меня возможность даже и думать о стихах»[757, арк.1]. І хоча у подальшому, як зауважив О.С. Грушевський, «несмотря на обширные хозяйственные работы, Маркевич усердно занимался этнографией и историей...»[1084, с.60], мабуть, саме його інтерес до соціально-економічної проблематики[1365, с.96–97] дав підстави О.М. Бодянському 1848 р. написати Г.П. Галагану, що Маркевич «слишком огречкосеился»[536, с.27].

Інтерес до селянського питання виникав не тільки у зв'язку з необхідністю підвищувати рентабельність господарства, а й підштовхувався реформаторською діяльністю уряду. У сучасній історіографії уже розвіяно сумніви щодо відсутності у російського уряду орієнтації на вирішення селянського питання. Історики детально показали, що, починаючи від Катерини II до Миколи I включно, тою чи іншою мірою у різний спосіб робилися кроки для вирішення найболючішої проблеми суспільного життя. Заходи урядів були спрямовані не лише на розробку проектів ліквідації кріпосної системи, а й на обмеження широких повноважень поміщиків, на розширення соціальних прав і можливостей різних категорій селянства, покращення економічної та фінансової ситуації у країні в цілому. Все це не могло залишатися втаємниченим і відбуватися без залучення більш широких кіл суспільства. Отже, дворянство змушене було підключатися до селянської справи, замислюючись над її соціально-економічною суттю, що неминуче висувало і морально-етичні, морально-ідейні проблеми.

Наприклад, Ю.Ф. Самарін, як стверджують історики, впритул замислився над селянською справою під час служби у Ризі у зв'язку з урядовими проектами щодо становища ліфляндських селян та під впливом лютневої революції 1848 р. у Франції, а згодом після призначення наприкінці 1849 р. до канцелярії київського

генерал-губернатора Д.Г. Бібікова. Саме тут під час проведенні Інвентарної реформи в краї, оцінка якої у Ю.Ф. Самаріна буде змінюватися[969, с.105], у нього остаточно визріло ставлення до кріпосницької системи, внутрішня пружина якої тоді вбачалася в історичному праві селян на землю та непорушності оснований на справедливості взаємовідносин селянина і поміщика[1598, с.54, 66, 67]. Але тільки після виходу у відставку 1853 р. і занурення у справи родового маєтку виникла необхідність «ближе себя поставитъ к крестьянскому вопросу», результатом чого і стала відома згодом «Записка о крепостном состоянии и о переходе из него к гражданской свободе», перероблена після Кримської війни[1364, с.459]. Як вважав Б.Е. Нольде, для автора це було не лише «простым удовлетворением теоретической любопытности». Ця робота, з якою вже невдовзі Ю.Ф. Самарін почав ознайомлювати друзів-однодумців, повинна була стати «определенным практическим действием»[1526, с.8; 1598, с.69–70].

Необхідність виконувати службові обов'язки, у тому числі й на виборних самоврядних посадах, також ставила дворянство віч-на-віч з селянською справою, що вимагало не тільки відповідних дій, а й втілення їх результатів на папері у вигляді різноманітних звітів, пропозицій, записок, описів, оглядів, статей, таблиць тощо. Повною мірою це стосується і помісного дворянства Лівобережної України, яке до середини 1850-х рр. активно вживалося у нові соціальні ролі – російського чиновника, члена дворянської корпорації, інколи покликаного на власний кошт служити на її благо, поміщика душевласника, управителя власного маєтку, підприємця тощо. Всі вони були пов'язані з необхідністю вирішувати безліч проблем, які так чи інакше замикалися на селянському питанні.

Як вже зазначалося, наприкінці XVIII ст. найбільш заангажованим і в інтелектуальну, і в соціально-економічну проблематику в загальноросійському вимірі з малоросів виявився тільки Ф.Й. Туманський. Та слід ще раз підкреслити, що видавець «Российского магазина», виступаючи публічно у різний спосіб, фактично не говорив від імені Малоросії, малоросійського дідича, малоросійське у нього присутнє в латентному вигляді. Записки ж С.М. Кочубея не мали широкого розголосу, до чого й прагнув автор. Однак у той же час інші малоросійські дідичі, приміряючи на себе шати поміщиків-експериментаторів, не соромилися оприлюднювати результати свого життєво-господарського досвіду. Починає звучати ін-

дивідуальний голос малоросійського дідича, який вже не розраховує лише на столичних сановних співвітчизників. Суспільство висуває своїх оракулів. Точніше вони самі себе висувають, задають тон у своєму товаристві, а також публічно демонструють господарські успіхи, господарські зацікавлення, включаються у загальноросійський «агрономічний рух».

З цього моменту можна говорити про період індивідуалізації малоросійської суспільної думки навколо селянського питання, який і виділено для окремого розгляду. Звичайно, маю на увазі умовність «індивідуалізації». Адже з багатьох болючих проблем малоросійське дворянство і в цей час неодноразово об'єднувалося для відстоювання своїх інтересів. Та переважно це відбувалося у формі «прошений» або своєрідного ритуалізованого діалогу між владою та населенням, яким були «адреса»[1809, с.170–171]. Більш різноманітно у сюжетно-тематичному та жанровому відношенні представники лівобережного панства все ж будуть висловлюватися від власного імені. Зазвичай, навіть не ховаючись за псевдонімами та криптонімами, в умовах нової для них соціокультурної дійсності вони будуть намагатися відповісти на питання «що робити?».

Перераховуючи маєтки – «вогнища» нового раціонального господарювання останньої чверті XVIII ст., – К.В. Сівков не назвав жодного у чорноземній смузі Росії, оскільки тоді їх там не було[1827, с.162]. Це твердження можна було б поширити і на українські регіони. Але з початком XIX ст. ситуація змінювалася, кількість «реальних» поміщиків, включених в «агрономічний рух», тут поступово зростала. Дворянство не тільки відчувало економічну потребу в раціоналізації, а й виявилось вже більш підготовленим до такої роботи викладанням в університетах, ліцеях, гімназіях політичної економії, фінансів, статистики, активною діяльністю школи практичного землеробства[1662, с.19], товариств природничого та економічного спрямування, у тому числі й Товариства сільського господарства Південної Росії, які своїми виданнями стимулювали формування суспільної думки в господарській царині. Не випадково історики, досліджуючи стан «общественного мнения» в епоху Миколи I, спеціально зупинялися на таких організаціях, як сільськогосподарські товариства, що, зміцнюючись на середину XIX ст., також впливали й на урядову економічну політику[953; 1082, с.252–254].

Е. Кімбелл, представивши передреформене чотириріччя у вигляді грандіозної оперної вистави, визначив у цьому дійстві п'ять головних виконавців – це «хори», які з'являлися на «сцені» підготовки Селянської реформи послідовно: держава, селянство, помісне дворянство, групи національних меншин та громадянське суспільство, що зароджувалося. Причому «партія» останнього «виконавця» істориком тісно пов'язувалася з різноманітними видами групової діяльності попереднього часу, зокрема, й з сільськогосподарськими, науковими товариствами, професійними школами, видавництвами, журналами та газетами, книжковими магазинами, бібліотеками, благодійними фондами та організаціями, дворянськими зібраннями, підприємницькими союзами і т. д.[1300, с.261, 262].

Лівобережне дворянство також виконало свою «партію», а Малоросія стала публічним об'єктом зацікавлень не тільки російських мандрівників та вітчизняних укладачів топографо-статистичних описів. Малоросійське панство виявило інтерес до економічних новацій і почало активно співробітничати з різними виданнями, товариствами, інституціями, намагаючись, крім іншого, поступово, шляхом «малих справ» «возбудить любовь к деятельности» як товаришів по корпорації, так і селянства. Як писав М.І. Ханенко, «на своей земле, в своем селении, дать труда полезное направление»[528, с.237].

Актуальність цієї проблеми усвідомлювало і ВЕТ, яке сформулювало її у якості конкурсної задачі ще на 1803 р.: «Какия надлежит принять меры, чтоб дух деятельности, ревности, и прилежания к трудам для вящей пользы, в нижних состояниях людей, а особливо жен и детей крестьянских, так возбудить можно было, чтобы оной соделался напоследок необходимою для них привычкою?». Цікаво, що велику золоту медаль у цьому конкурсі одержав член товариства С.С. Джунковський, який не випадково розглядав проблему на прикладі південного краю Росії, адже був власником маєтків в українських регіонах. Тема «пастушеской жизни», відсутності стимулів для праці при «изобилии пропитания», невибагливості селян і низьких життєвих стандартах прозвучала вже у його відповіді. Причому, знову ж таки, це був погляд не стороннього мандрівника. «Экономопреобразователь» не просто констатував, він вносив конкретні пропозиції, які допомогли б виправити ситуацію і перетворити селянина на ефективного робітника. На його думку, по силі таке було тільки поміщикам. Саме вони повинні,

живучи серед селян, турботами про їхню користь, власним прикладом працелюбності розбудити «дух деятельности», оскільки народ «не столько зрел, чтобы умел трудиться для *собственного* благосостояния»[142].

Принагідно зазначу, що в тогочасній господарсько-дидактичній літературі все активніше став розроблятися образ такого діяльного поміщика, який також розуміє, що сільське господарство – це не тільки земля та худоба, а перш за все селяни – такі ж люди, як й інші. Отже, подумати і подбати про вигоди підданих, добре до них ставитися дворян повинно примусити «не одно человеколюбие, но и собственная польза»[335]. Тобто, піддані сприймалися вже не просто у дусі просвітницького дискурсу як дикуни або діти, що потребують опіки та керівництва. Відносини поміщик – селянин почали уявлятися як співдружність рівних трудівників, яка може принести взаємну користь.

Наскільки поміщицька працелюбність могла бути заразливою, поки що сказати важко. Однак можна припустити, що протиріччя між «правдою» «прогресивного» поміщика і селянською «правдою», тобто, протиріччя між модернізацією та традицією, де поміщик уособлював перше, а селянин – друге, повинні були виникати. Приклад господарювання В.Я. Ломиковського є тому підтвердженням.

Цей герой не потребує розлогого представлення. В історіографії міцно закріпилися два його образи – знаного садівничого, лісовода та історика, який стояв біля витоків модерної української історіографії. Перший образ формувався переважно в спеціальній літературі з історії лісоводства і до цього часу в ній зберігається непорушним. Хоча В.Я. Ломиковський не удостоївся пам'ятника і навіть вшанування у вигляді прижиттєвої біографії чи схвального опису його діянь, як, наприклад, В.П. Скаржинський[212; 338; 475; 1379; 1901, с.115], цього «эрудита и земледельца» ставлять біля витоків духовних основ українського землеробства, з ним тісно пов'язують початки створення так званої «древопольной» системи, що поклала край неврожаям XVIII ст., його вважають прообразом прогресивного аграрія, поміщика Костанжогло з «Мертвых душ» М.В. Гоголя[872; 1909].

Другий образ творили історики української історіографії, починаючи з О.М. Лазаревського, який і познайомив публіку ще з одним «прежним изыскателем малороссийской старины»[908. С.52–70; 1206; 1634, с.113–114;1763; 1948, с.103–122]. Однак ці образи практично не перетиналися, якщо не рахувати іноді

побіжних зауважень фахівців з історії агрономії про те, що Василь Якович займався не тільки лісоводством, а й історією. Усталеність характеристик другого образу вперше поставив під сумнів О.І. Журба, який зробив висновок, що В.Я. Ломиковський скоріше репрезентував тип поміщика-прогресиста, ніж дослідника української історії першої половини ХІХ ст.[1186].

Не втручаючись в історіографічну дискусію, адже її плідне завершення можливе лише шляхом подальших ґрунтовних студій, попередньо для поєднання різних образів цього героя звернуся до такого поняття як «працелюбність». Не випадково, облаштований В.Я. Ломиковським біля дідівського села Шафоростовки хутір названий «Парк Трудолюб», одна з його праць, удостоєна золотої медалі ВЕТ, мала своїм девізом «Труд есть естественный долг человека»[254, с.107]. Приблизно так само миргородський поміщик завершив і свій головний, найбільший твір: «Тратить жизнь в бесконечной праздности отнюдь не должно потому, что труд есть естественный долг человека и Божие повеление»[256, с.71]. Активна натура В.Я. Ломиковського потребувала постійної праці. Причому йому недостатньо було тільки інтелектуальних занять. Він не міг задовольнятися винятково «збиранням спадщини» або літературно-перекладацькою творчістю. Йому необхідно було курсувати між полем та кабінетом.

Взимку, коли завмирала природа, без «благодотворного сонця» Василь Якович починав хворіти, його охоплювала «меланхолия и уныние». 14 грудня 1812 р. у листі до свого приятеля В.О. Гоголь-Яновського він жалівся: «...нега и расслабление наводят на меня тоску; ...мне необходимо нужно большее движение, свежий воздух и дальний проезд. Завтра погружусь в барду, а по окончании лекарств пушусь в дорогу. Теперь сижу один в малой хижине, безмолвие вокруг меня, захочу ли посмотреть на солнце? А нет его, небеса покрыты мраком; захочу ли насладиться свежим воздухом? Иль усладить взор свой? Пойду по скользкой тропинке или по топкому снегу и вижу оцепеневшую природу; взор мой притупляется внезапно; спешу обратно в хижину и ветер свистит во след мне. Начну читать, не читается; начну писать, не пишется; дремать, не дремлется. Сяду у камин, закурю трубку и предамся размышлениям и хладныя стены с безмолвием взирают на меня. Наступит ночь, бессонница присядет в изголовье моем; сомкну очи и сон не приблизится ко мне»[1447, с.519].

Активність В.Я. Ломиковського на ниві агрономічної пропаганди була добре відома сучасникам. Його господарські успіхи по-різному вражали сусідів і підносили авторитет. О.С. Данилевський у листі до М.В. Гоголя 1842 р. назвав Василя Яковича «оракулом этого класса господ»[1047, с.42] (миргородського дворянства – *Т.Л.*). Та в даному разі важливе, по-перше, ставлення самого героя до поміщицької діяльності та, по-друге, як це могло відбиватися на його підданих, адже, як зауважував Ю.Ф. Самарін, «...всякая перемена к лучшему или худшему в системе помещичьего хозяйства должна, естественно, отзываться более или менее крутым переломом не только в хозяйстве, но и в целом быту поселян»[455, с.17].

У 2009 р. фахівці-аграрії відзначали 200-річчя з початку створення В.Я. Ломиковським першої у вітчизняній, а, можливо, і в світовій практиці землеробства лісозахисної смуги. Отже, вийшовши у відставку, штабс-капітан відразу ж вдався до облаштування маєтку. Згодом В.Я. Ломиковський на замовлення ВЕТ описав свій досвід у великому творі «Разведение леса в сельце Трудолюбие». Тому бажаючих безпосередньо ознайомитися з його багаторічною роботою, технологічним процесом, породами дерев Полтавщини тощо відсилаю до тексту миргородського експериментатора. Зауважу лише, що ця титанічна праця була нагороджена ВЕТ золотою медаллю. Воно ж ініціювало звернення Є.Ф. Канкріна до імператора, який у свою чергу «повелел объявить за труды ...Высочайшее благоволение» В.Я. Ломиковському, за що той листом від 6 червня 1836 р. подякував міністра фінансів[695, арк.1]. Товариство також у 1837 р. визнало за необхідне надрукувати це практичне керівництво окремою книжкою[256].

Та і до цього, розв'язуючи задачі ВЕТ, миргородський трудолюб ділився досвідом та підводив, так би мовити, попередні підсумки. У 1820 р. двічі його участь у конкурсах цього Товариства була відзначена. В одній з статей-відповідей пропонувалося вирішення питання осушення болотистих угідь та їх подальшого господарського використання[254], в другій автор ділився спостереженнями і власним досвідом застосування перегною у вирощуванні озимини[255]. Твір В.Я. Ломиковського про осушення земель одержав золоту медаль ВЕТ, інший – удостоївся «положеннаго награждения». Треба сказати, що оприлюднюючи результати своїх діянь, штабс-капітан втішався тим, що його досліди «не исчезнут бесполезно» і, добре обізнаний із закордонними теорією та практикою (Англія

для нього була «земледельческим садом», оскільки там сільське господарство було по суті деревопільним, поєднанням практики та науки), сподівався, як і провідні російські поміщики-агрономи XVIII ст., що «местные наблюдения растительной природы в отечественном климате не могут вовлекать некоторых в убыточные ошибки, как то случается иногда от заграничных теорий»[256, с.3].

Обстеживши свій маєток, В.Я. Ломиковський дійшов висновку, що його «удел» може «весьма удобно производить деревья, если к нему приложен будет основательно обдуманый труд руки человеческой»[256, с.7]. А далі рік за роком він докладав зусиль, щоб прибрати та прикрасити свою «планету», оберігаючи її лісонасадженнями від «вредного прогона скота и бродяжнических злоупотреблений», розширюючи та вирівнюючи путівці, окопуючи їх ровами, осушуючи обширні болота та зайві пасовиська, будуючи греблі, рекультивууючи ґрунти. Можна тільки подивуватися, наскільки колосальними були проведені різноманітні земляні роботи. Але головне – це насадження десятків тисяч дерев, внаслідок чого вже за три роки болота і пустки перетворилися на густі гаї. Які титанічні зусилля докладалися поміщиком-лісоводом, щоб добитися представлених ним широкій публіці результатів! До того ж В.Я. Ломиковський вже з 1814 р. проводив дослідження по удобрюванню земель, оскільки був переконаний, що, «не смотря на плодородие почвы и естественное удобрение» (толокою, дощами, туманами, рососою, травами, в деякі роки «истлевшей саранчою»), необхідно підвищувати якість ґрунту. «Унавоживание полей есть благоразумное содействие природе» – це його девіз. З цією ж метою на початку липня та в кінці серпня він проводив подвійну оранку під посів пшениці, застосовував складну сівозміну[255, с.97–99]. В результаті він отримував гарні врожаї навіть у неврожайні 1834 та 1835 рр.[1056].

В.Я. Ломиковський був переконаний, що лісонасадження, угноювання та інші його господарські новації і заняття, по-перше, важливі для державної економіки в цілому, по-друге, «довольно скоро и очень прочно награждаются» (йшлося не про урядові нагороди, а про прибутки), по-третє, що «все полезное любит сочетаться с приятным»[256, с.60, 61, 70]. Цікаво, а що думали з цього приводу його селяни? І взагалі, яке місце у цьому процесі їм відводилося? Адже у надрукованих творах штабс-капітана, як і в інших тогочасних публікаціях у ВЕТ поміщиків-раціоналізаторів, що вводили в широкий обіг малоросійський досвід[138–

141; 205], вони практично не згадувалися. Більше того, представляючи господарські вправи та успіхи, Василь Якович писав: «я посадил», «я сделал» і т. п. Лише раз він зазначив, що деревонасадження протягом багатьох років проводилося «в свободные промежутки от полевых работ» і тільки у крайньому випадку із залученням найманих робітників. Отже, можна здогадатися, що весь тягар «раціоналізаторства» лягав на плечі кріпосних. Та й тут зауважувалося, що поміщик багато працював сам, оскільки «случалось выполнять весьма приличную Малороссийскому хозяйству пословицу: прикажи, а сделай сам»[256, с.8]. От і виникає цілком закономірне запитання про ставлення поміщика до селян та їхньої праці, а також про сприйняття останніми панського прогресивного господарювання.

Точно невідомо, яким чином будувалися стосунки між паном та його підданими у Трудолобі, наскільки визначеними були обсяги селянських повинностей, форма ренти, спосіб управління тощо. Але із записів щоденникового характеру за 1822 р., представлених у листі до І.Р. Мартоса, відомо, що В.Я. Ломиковський сам сплачував державні податки за 91 ревізьку душу, при нагоді турбувався про потреби не тільки власних селян, а й місцевого народу загалом і багато думав про тяжку працю і труднощі сільського побутування. Причому, цікаво, що тут у цього «прогресиста» також можна відчутти нотки стурбованості тими змінами, які приніс новий час. Описуючи своє «деревенское житье-бытье» протягом жовтня 1822 р., він пояснював, що сільське щастя, «...искуемое в мире, существует только в воображении стихотворцев, ибо ныне сельская жизнь нашего дворянства, так отделена от непорочной патриархальной жизни, как и летоисчисление от первых периодов бытия до нынешних времен, самых мятежных»[327, с.234].

Але бентежила цього любителя сільських занять, поміркованості, усамітненості необхідність відриватися від «мирных упражнений» та виходити у «великий світ» – контакти з різними приводів з урядовцями, відвідини сімейних свят рідних та сусідів, майже обов'язкове спілкування та участь у домашніх розвагах вельможного сусіда Д.П. Трощинського, що після остаточного виходу у відставку оселився у своїх Кібинцях, за вісім верств від Трудолоба. Все це у Василя Яковича називалося «убивать время», «тунеядничать». «На что такая жизнь похожа?» – задавався він питанням і порівнював її з насиченим справжніми заняттями життям його селян, які у той самий час, поки він мимоволі розважався, «по очереди

...занимались моими и своими собственными делами; ...орали, починали разныя строения для домашняго скота; ушивали (соломяныя) кровли; молотили хлеб, веяли, сушили и мололи; квасили капусту и свеклу; продолжали кирпичные строения; подковывали лошадей; резали сечку для скота; приготавливали к зиме санныя экипажи и рабочия сани; жали камыш; пилили строевой лес; ловили рыбу, резали тучных валахов и овец; ...кровию поливали с успехом, в подражание китайцам, плодоносныя деревья». І, назвавши ще багато чого та завершивши цей перелік: «и проч., и проч. полезные и приятные занятия», задавав другу та собі запитання: «Можно ли такие упражнения, столь близкия к природе человека, столь безгрешныя дела, променять на жизнь тунейдную»[327, с.241].

Отже, драма цього діяльного поміщика полягала у тому, що душею він ніби був з селянами, з їх природними заняттями, а тілом змушений підтримувати «денноношное бдение чувственности», тобто, той спосіб життя, який почав вивчатися новими канонами дворянської культури. Причому, це у нього також виходило, імовірно, цілком природно. У всякому разі, на дворянський загал він не справляв враження анахорета. Його сприймали як місцевого оракула. Д.П. Трощинський не випадково постійно потребував товариства цього трудолюбива. У листі до Л.І. Голенищева-Кутузова вельможний сусід так характеризував В.Я. Ломиковського: «...человек умный, острый и весельчак»[746, арк.89].

У своїх текстах Василь Якович не сказав жодного прикрого слова на адресу селян, якщо до таких не відносити натяк: «прикажи, а сделай сам». Очевидно, що цей «человек безусловно одаренный недюжинными способностями, ...отличавшийся мягким сердцем»[1174, с.592] робив усе, від нього залежне, щоб виконати свій обов'язок перед підданими. Але, гадаю, на прикладі В.Я. Ломиковського наочно виявляється, як іманентна опозиція-єдність «поміщик – селянин» набуває нової якості конфліктного середовища у стосунках дідича з підданим, пов'язаного з вибуховою «модернізацією» поки що одного окремо взятого господарства дивакуватого миргородського штабс-капітана. Дивакуватого настільки, що «замодернізовані» селяни його маєтку зверталися за підтвердженням факту своєї непомірної праці до родичів Василя Яковича.

У 1819 р. Миргородський повітовий земський суд розглядав справу про замах на життя В.Я. Ломиковського його селян Гаврила і Романа Верченків з това-

ришами[702, арк.1–2]. В якості свідків підсудні вказали на козаків с. Кібинці, які були «спрошены за присягою». «Истребованы объяснения» були також «во всех чиновников и дворян на коих подсудимые сослались в доказательство отягощения их неумеренными работами, как то на господ маршала Ломиковского, подкомораго и кавалера Бровкова, полковника и кавалера Ивана, корнета Петра и дворянина Михайла Ломиковских, коллежского асессора Гоголь-Яновского, коллежского регистратора Осипова и благочинного протоиерея Величка». Земський комісар, посилаючись на «воинского процесса части 2-й главы 3-й в пункте 7-м», вимагав через засідателів суду отримати присягу і на покази дворян, «понеже свидетелю, которой присяги не учинит верить не можно, хотя бы оной и архиепископ был». Невідомо, чи всі благородні підтвердили свої свідчення присягою, але у даному разі важливо саме те, що підсудні селяни апелювали не лише до козаків, а й до дворян, у тому числі й родичів Василя Яковича, як до можливих свідків та захисників. Очевидно, що активність трудолюбів викликала невдоволення не тільки кріпосних, а й у той час дратувала сусідів-землевласників.

У 1830-х рр. кількість таких підприємливих диваків як В.Я. Ломиковський з очевидністю збільшувалася. Малоросійські дідичі все активніше включалися в публічне обговорення різних економічних тем, яке супроводжувалося міркуваннями над тим, що робити з своїми економіями та з селянами, як зробити їхню працю більш прибутковою? При цьому регіональний вимір не тільки включався, а й тісно пов'язувався із загальноросійським звучанням проблеми. Поштовхом до цього у певній мірі стали досить важкі голодні 1833 та 1834 рр., коли питання продовольчого забезпечення та підвищення продуктивності землеробської праці почало вирішуватися на державному рівні. Як писав відомий російський історик, економіст В.І. Вешняков, «тысяча восемьсот тридцать третий год, памятный в наших хозяйственных летописях как один из самых бедственных неурожайных годов нынешняго столетия, памятен также и тем, что это самое бедствие впервые внушило правительству серьезную мысль не о временных только мерах для устранения затруднений в продовольствии населения, но и о более прочных и постоянных способах к усилению производительности русской земли»[993, с.1].

Ініціатором виведення сільського господарства на науковий рівень став президент ВЕТ адмірал М.С. Мордвінов. Саме до 1833 р. відноситься його відома за-

писки-звернення до імператора, де пропонувався для цього цілий ряд заходів. Наслідком активності державного діяча стало створення у тому ж році й під його головуванням Комітету з вдосконалення землеробства[993, с.10; 1869, с.123], який і розробив план видання «Земледельческой газеты», запросив до співробітництва землеробські товариства, прийняв рішення про започаткування землеробських шкіл у Москві, Нижньому Новгороді, Києві, Тамбові та інше. В руслі урядової «продовольчої програми» та політики у селянському питанні розглядається і виділення значних коштів для заохочення сільського господарства[993, с.9, 22], і створення 1835 р. чергового Секретного комітету, і залучення до справи П.Д. Кисельова, який став, за словами Миколи I, його «начальником штаба по крест'янському делу»[1020, с.210], і поява 1837 р. Міністерства державного майна з третім Департаментом при ньому, перейменованим 1845 р. на Департамент сільського господарства. Нова інституція повинна була дбати також про розвиток селянського самоуправління, раціональне ведення господарства, підвищення добробуту населення та релігійно-моральне виховання[1194, т.2; 1159, с.521–526].

Виникнення нового міністерства сприяло розширенню трибуни для обміну досвідом, адже воно фактично повело й роботу, подібну до ВЕТ. 1841 р. до існуючих історико-літературних часописів та відомчих видань додається «Журнал Министерства государственных имуществ», редактором якого 1840 р. був призначений А.П. Заблоцький-Десятовський, виходець з небагатої родини новгород-сіверських дворян, відомий на той час не тільки за статистичними дослідженнями, редагуванням «Журнала Министерства внутренних дел», а й як один з найближчих співробітників П.Д. Кисельова[1171, с.128]. Вже за визначенням «ЖМГИ», високу якість публікацій у якому підкреслюють джерелознавці[1939], не міг не піднімати селянську тему. Не оминуло її і Російське географічне Товариство, яке 1847 р. видало програму, що заохочувала бажаючих «трудиться на пользу Этнографии» і надсилати місцеві описи. Це значно посилює «етнографічний рух» і зацікавленість народним життям. Більше 7 тисяч примірників «програми» було розіслано по всіх губерніях. За перші п'ять років Товариство отримало до двох тисяч різноманітних описів і 1850 р. приступило до їх публікації. Уже в першому випуску було оприлюднено 11 описів, у тому числі й різних українських регіонів. Два з них стосувалися Лівобережної України[27; 51; 180; 394;].

Та найбільшою трибуною для публічного обговорення економічних проблем ставали різні періодичні видання, серед яких виділяється «Земледельческая газета» (ЗГ). Все більше уваги цьому почали приділяти й «Губернские ведомости», в «Неофіційній частині» яких також вміщувалися різноманітні господарсько-описові розвідки місцевих поміщиків, переопубліковувалися важливі статті з центральної періодики. Газети надавали більше можливостей для оперативного спілкування усіх зацікавлених. Саме на сторінках ЗГ уже в 30-і рр. ХІХ ст. вперше так широко були представлені дописувачі з українських регіонів, переважно малоросійські та новоросійські, та й самі ці регіони.

Перед ЗГ, яка регулярно виходила декілька разів на місяць, ставилося завдання поєднати багатовіковий досвід народної агрокультури з передовими досягненнями науки і техніки. А ґрунт для активного «взаємного сообщения» між її читачами був на цей час уже достатньо підготовлений. Тому у вступній статті до першого номера ЗГ перший та багаторічний її редактор, професор Петербурзького університету С.М. Усов, пояснюючи мету та програму видання, не сумнівався, що «всякой благомыслящий сельский хозяин, всякой доброжелатель России, пожелает содействовать в сем общепольном деле»[53, с.2]. Сама назва газети засвідчувала її головну тематичну спрямованість. Та й у редакційному вступі спеціально зверталася увага на особливе значення землеробства не тільки для економіки: «Земледелие есть основание и источник образованности, благородства и богатства народов»[53, с.1]. І, зрозуміло, центральне місце на шпальтах газети віддавалося саме цій провідній для Росії того часу галузі господарства. Але навіть у п'яти пунктах редакційної «програми» ставилося значно ширше коло питань сільської економії. І вміщені на сторінках ЗГ матеріали наочно засвідчують урізноманітнення тематики протягом декількох десятиліть, хоча це по-різному оцінювалося в історіографії[1251, с.32–233;1282, с.41].

ЗГ розповсюджувалася в усіх повітах усіх губерній та областей Росії. Предводителі дворянства, волосні правління отримували її за спеціальним розпорядженням. Газета направлялася також за кордон, зокрема, в Німеччину, Англію, і в тамтешніх виданнях з неї передруковували статті. Як зазначав Ю.Ф. Самарін, підкреслюючи значення ЗГ для широкої народної освіти, вона «...имела, как известно, огромный круг читателей и заслуженный авторитет»[452, с.385]. Наскіль-

ки популярною була ЗГ в українських губерніях можна уявити з щорічних редакційних повідомлень про кількість передплатників та найбільш активних авторів. Слід сказати, що Полтавська та Чернігівська, а також Катеринославська і Харківська губернії за кількістю передплатників відносилися до числа передових в Росії. Часто центральним економічним виданням віддавалася перевага порівняно з місцевою пресою[191; 320, с.832; 1446; 1963, с.59].

Значні цифри передплати не повинні вводити в оману відносно масовості захоплення ЗГ. Так, дрібномаєтковий чернігівський дворянин М.І. Гамалія[1571, т.1, с.252, 259] зазначав, що у Мглинському повіті виписувалося всього три примірники цього видання[89, с.87]. Але врахуємо, що Чернігівська губернія стояла на одному з перших місць в імперії за кількістю дрібнопомісних дворян, неспроможних не те, щоб виписувати газету, а часто й просто зводити кінці з кінцями. Однак у той час досить поширеною була практика обміну різними виданнями, інформацією між родичами, сусідами-поміщиками. Не тільки читачами, а й дописувачами до ЗГ були і малозаможні дідичі, яким надавалася можливість сприяти добробуту господарства простими заходами. Саме на таких розраховував чернігівський поміщик підполковник Кир'єнко. Цей господар був переконаний, що «каждое небольшое сельское хозяйство в частности, не представляющее возможности усвоить многое из указаний науки, имеет довольно еще таких простых видов, для которых недоступен кабинет ученых, но которыми не должен пренебрегать каждый небогатый хозяин, для благосостояния своего хозяйства». Про них автор і нагадував «хозяевам с ограниченными способами»[210].

Наскільки потрібними для дворян-поміщиків українських регіонів були економічні видання можна уявити із зауважень у статтях та листах до редакцій. Зокрема, ЗГ називали «благодетельницей нашей»[203, с.118], «благодетельнейшей посредницей между сельскими хозяевами»[197, с.206], «благодетельной нашей посредницей»[35, с.248], «наша общая приемница всех опытов по земледелию и лесоводству»[423, с.492]. Для господарів-початківців ЗГ часто була справжньою «добррой наставницей». Такі «зізнання» поміщиків зустрічаються часто. Наприклад, Я.Я. Барсуков, який мав маєтки в Полтавській та Катеринославській губерніях, поєднуючи військову службу з «домостроительством» і намагаючись бути успішним, «много полезного ...узнал из наставлений, помещенных в Земледель-

ческой газете»[31, с.401]. Навіть досвідчені хазяї потребували обміну думками, інформацією, різними новаціями і тому не могли не ставитися до газети з певним пієтетом. М.І. Гамалія неодноразово зазначав, що ЗГ «приносит ту несомненную пользу каждому, что она сообщает наблюдения, опыты, действия сделанные в одном месте, повсеместно». І далі додавав: «Как часто мы видим весьма много полезных применений в сельском хозяйстве в одном месте, но которых, к сожалению, не замечаем в другом. Тут может помочь горю решительно одна Земледельческая газета. Она немедленно и повсеместно разнесет полезный опыт, полезное применение в деле сельского хозяйства. Как должны мы быть благодарны этому полезному изданию»[89, с.87].

Дворянство Лівобережжя та Південної України не тільки читало та користувалося порадами, а й надсилало свої різноманітні матеріали, які іноді знаходили широкий відгук. Тим більше, що подані статті, зазвичай, достатньо оперативно публікувалися. Це надавало можливості для жвавого обговорення різних проблем, для дискусій. Наприклад, В.Г. Полетика 8 жовтня 1836 р. направив до ЗГ лист з проханням його оприлюднити, що й було зроблено у номері за 27 листопада, враховуючи важливість проблеми розмежування посмужних маєтків[376]. К. Попенченко свою статтю підписав 8 квітня 1843 р., а опублікована вона була 25 травня того ж року[385]. Особливо швидко друкувалися статті-відповіді. Так, 15 червня 1843 р. було надруковано критичну статтю С. Піроцького на адресу Д.І. Кандиби, а вже 6 серпня ЗГ вмістила розлогі пояснення останнього[200; 342].

Зауважу, що редакції газет і часописів у дусі часу вдавалися до передруку цікавих і актуальних матеріалів з інших як центральних, так і місцевих видань, підтримуючи своєрідний зв'язок з регіонами. Зокрема, серед видань-донорів ЗГ часто фігурували «ЖМГИ», «Записки ИОСХЮР», «Губернские ведомости», «ОВ», які також передруковували матеріали. Інколи це відбувалося майже відразу після першої появи статті[108; 161; 261]. Але бували приклади і не такого швидкого реагування. Майже рік пройшов з появи у «ПГВ» розвідки М.А. Маркевича про шовківництво на Полтавщині, перш ніж вона була вміщена у «ЖМГИ»[274;]. Подібна доля спіткала й дослідження Ф.І. Базінера, проведене у Полтавській та Чер-

нігівській губерніях[28; 29]. Часто такі передруки супроводжувалися схвальними або заохочувальними зауваженнями редакторів[212; 278; 297].

За задумом першого редактора ЗГ, потенційні автори повинні були звернути увагу на ряд головних «предметів» задля сприяння «усовершенствовання земледелия» і в першу чергу на особливості місцевих умов господарювання, причини, які ускладнюють успіхи, на результати успішних та неуспішних дослідів, на суміжні з землеробством види діяльності, у тому числі й у зимову пору, та на будь-які практичні відомості, що стосувалися сільського побуту в цілому. Отже, визначався досить широкий тематичний спектр, який дописувачі з Малоросії та Новоросії заповнювали в значній мірі. Причому особливо активно співробітничали поміщики Полтавської та Чернігівської губерній, дещо менше з Херсонської, Катеринославської, інколи з Таврії. Достатньо часто доводилося зустрічати як вже добре знайомі з літератури прізвища – О.М. Маркович, В.Г. Полетика, Г.С. Тарновський, М.М. Кир'яков, К.П. Шабельський, М.Б. Герсеванов, – так і мало відомі, або ж зовсім невідомі імена. Водночас необхідно зауважити, що не всі автори підписували свої статті, позначали місце проживання, інколи навпаки, ховаючись за криптонімами, ідентифікували себе як поміщиків певної губернії або регіону – Малоросії, Новоросії. Це, зрозуміло, ускладнює виявлення та атрибуцію матеріалів, представлених вихідцями з означених регіонів.

Серед чернігівців найбільшою кількістю публікацій (більше одної) відзначилися П. Прокопович, С. Великдан, М. Гамалія, Д. Кандиба, К. Попенченко, О. Чернявський, О. Покорський-Жоравко. Писали і М. Карпеко, А. Кандиба, Кир'єнко. Дописувачів з Полтавщини також було немало – П. Сушков, А. Полетика, В. Полетика, Кувшинський, Г. Тарновський, А. Барсуков, Байбаков, К. Свірський, М. Білуха-Кохановський, П. Коневцов, Ф. Золотницький, С. Піроцький. Малоросію в цілому представляли С. Політковський, Г. Ракович, Ф. Сулима, Ф. Базінер, Ф. Чижов. Незважаючи на те, що дворянство Новоросії мало можливість висловитися на сторінках «Одесского вестника», який багато уваги приділяв економічним питанням, «Записок ОСХЮР», інші видання також не обходилися увагою. Серед активних дописувачів ЗГ, «ЖМГИ» часто зустрічаються прізвища М. Герсеванова, О. Гангеблова, М. Кир'якова,

М. Мартиновського, В. Кореневського, М. Колачевського, І. Гулака, Ф. Грудзіно, І. Рачинського, Д. Струкова, К. Буницького.

Судячи з публікацій, більшість авторів мали неабиякий господарський досвід, самостійно управляли своїми маєтками. Постійні кореспонденти входили до різних товариств. Наприклад, членами Московського товариства сільського господарства були О.І. Покорський-Жоравко, М.А. Маркевич, П.І. Прокопович, Д.І. Кандиба, К.К. Попенченко, П.Є. Комаровський, ВЕТ – О.І. Покорський-Жоравко, П.І. Прокопович, Д.І. Кандиба, Г.С. Тарновський, член-кореспондентами вченого комітету Міністерства державного майна – О.І. Покорський-Жоравко, П.І. Прокопович, П.П. Лялін, М.М. Кир'яков, Товариства сільського господарства Південної Росії – М.Б. Герсєванов, М.М. Кир'яков, І.І. Гулак, Д. Струков, О. Гангеблов, Комітету шовківництва у Москві – М.А. Маркевич, К.К. Попенченко, П.Є. Комаровський і т. д.

Крім того, наприклад, О.І. Покорський-Жоравко був членом-кореспондентом Паризького Політехнічного Товариства, дійсним членом московського Товариства дослідників природи, почесним «соревнователем» Російського географічного Товариства, членом-співробітником Комісії для опису губерній Київського учбового округу при Київському університеті, дійсним членом Комітету акліматизації тварин і рослин[951, с.37]. Відомий теоретик та практик бджільництва, піонер цієї галузі в Росії, засновник спеціальної досить популярної школи, П.І. Прокопович неодноразово отримував нагороди за «полезные труды» на цій ниві – орден Св. Володимира 4-го ступеню, золоту медаль ВЕТ, срібну, потім золоту медаль та Фрауєнгоферський мікроскоп від Московського товариства сільського господарства, діамантовий перстень від імператора[59], що було особливо престижно[2040]. М.М. Кир'яков мав срібну медаль Товариства заохочення лісоводства, був членом Паризького Азійського, Молдаванського фізико-математичного, Московського любителів садівництва, Імператорського Московського випробувачів природи товариств[1304].

За участь у розв'язанні конкурсних задач Вченого Комітету Міністерства держмайна неодноразово нагороджувалися його член-кореспонденти: малою золотою медаллю – О.М. Маркович, К. Буницький, срібною – І.І. Гулак та інші[333; 334]. Першою срібною медаллю Московського товариства сільського господарс-

тва 1850 р. було нагороджено почесного члена Комітету Шовківництва прилуцьку поміщицю Софію Олександрівну Галаган за досягнення у цій галузі та заохочення до неї дворян-сусідів і козаків. Другу срібну медаль отримав М.А. Маркевич за статистичні твори про клімат, шовківництво та вівчарство Полтавської губернії. Тут було також «изъявлено признательность» Товариства за успіхи у шовківництві почесним членам Комітету Шовківництва Катерині Василівні Галаган, Катерині Петрівні Скоропадській, Марії Миколаївні Комаровській, Олександрі Дмитрівні Тарновській, а також дійсним членам М.А. Маркевичу, М.П. Милорадовичу, Г.П. Галагану, П.Є. Комаровському, І.М. Скоропадському[504, с.55]. Це тільки деякі «зовнішні» підтвердження суспільного та урядового визнання господарського досвіду цих дворян-поміщиків, їхні ж тексти дозволяють переконатися, що це було цілком заслуженим. Та, перш ніж звернутися до їх змісту, треба зробити невелике зауваження відносно мотивів писання. Гадаю, більшість авторів скоріш за все солідаризувалася б з чернігівським поміщиком О.Є. Чернявським, який, представляючи результати своїх винаходів у галузі цукроваріння, писав: «Не желая ни привилегий, ни других каких либо вознаграждений, буду очень доволен, если открытием моим кто либо может воспользоваться с таким успехом как я»[539, с.38].

За жанровими ознаками серед надрукованих українських матеріалів переважали різноманітні за змістом, обсягом, характером повідомлення, статті-дослідження економічного стану окремих господарств, губерній, регіонів, статті-запитання з проханням надати поради, статті-відгуки, статті-звіти по маєткам, підприємствам, статті-спостереження, статистичні та господарські замітки тощо. За обсягом це були, як невеличкі повідомлення про погоду, врожай зернових тощо, короткі запитання[318; 374; 393; 490], так і об'ємні матеріали, справжні монографії, як, наприклад, робота доброго знавця економіки краю П.П. Ляліна «Описание разного рода мельниц, находящихся в Малороссии»[261]. Інформативно насиченими, зазвичай, виявлялися також економічні описи окремих господарств та українських губерній[31; 107; 212; 213; 224; 312; 486; 487; 550].

У поле зору наших дворян потрапили практично всі галузі, що цікавили в той час господарів: польове землеробство, садівництво та городництво, скотарство, винокуріння, шовківництво, бджільництво, цукрова промисловість, торгівля

тощо. Деякі кореспонденти з Лівобережжя та Півдня України «спеціалізувалися» на окремих економічних напрямках, інші ж відзначилися жанровим та сюжетним різноманіттям. Наприклад, М.І. Гамалія надсилав численні господарські замітки, розповіді про вирощування коноплі, способи опалення приміщень для худоби, про погоду, якість випсаного ним насіння тощо[86–91].

Різносторонність інтересів поміщиків доволі добре підтверджується прикладом М.Б. Герсеванова. Російський бойовий офіцер, нагороджений вищими урядовими відзнаками[1371, с.27–57; 1463; 1467; 1579; 1981], учасник війни на Кавказі, Угорської кампанії, Кримської війни, захисник Севастополя, за що отримав звання генерал-майора, літератор, яскравий публіцист, член Товариства сільського господарства Південної Росії, дійсний член Одеського товариства історії та старожитностей, він теж опинився серед «антигероїв» або «героев недостатков», «кріпосників», «плантаторів», «реакціонерів», тому в історіографії зайняв надто скромне, як для його інтелектуальної спадщини, місце.

Ще 1839 р. в «Одесском вестнике», «Сыне отечества» з'явилися перші герсеванівські статті, що засвідчили широту інтересів автора. У 1845 р. в «Одесском вестнике» та «Отечественных записках» публікувалися його «статейки» з враженнями від Кавказу після походу 5-го корпусу та закордонної подорожі в Італію, в яких вже виявилася, за оцінкою сучасників, «оригинальная наблюдательность писавшего». Публікації другої половини 1840-х років у ЗГ, «Записках ОСХЮР», «ЖМГИ» дали підстави М. Бачинському назвати його помітною постаттю серед «економістів Степової України» того часу[879, с.26–27]. Особливо історик відзначав статті 1846 р., присвячені боротьбі з пияцтвом селян, у поширенні якого М.Б. Герсеванов значною мірою звинувачував поміщиків, які спокушалися зисками від гуралень, і пропонував їм замінити жито іншими цінними культурами.

Микола Борисович був також автором «Военно-статистического обозрения Таврической губернии»[98], надрукованого в Петербурзі 1849 р. при Генеральному штабі як секретне, повідомлень про ціни на хліб, види на врожай, «проектів» боротьби з ховрашками, створення живих огорож, будівництва залізниць тощо[97; 99; 101; 104–106], укладачем господарсько-статистичних описів[100; 107; 108]. Вільно орієнтуючись в соціальній, економічній проблематиці, як на місце-

вому, регіональному, так і на загальнодержавному рівні, активно публікуючись, М.Б. Герсеванов зажив заслуженого авторитету в колах, де ці питання розглядалися не як політичні, а як проблеми соціально-економічного розвитку країни. Не випадково його матеріали, оприлюднені спочатку в «Записках ОСХЮР»[107], передруковувалися видавцями «ЖМГИ» з оцінками, на які в даному разі необхідно звернути особливу увагу: «Почтенный автор известен многими статьями своими, относящимися к народной экономии, которые всегда отличались добросовестностью исследования и светлым взглядом на предмет»[480, с.50].

Крім виступів на сторінках різних видань, дворянство все більше втягувалося в різні форми економічного спілкування. Ознакою оновлення господарського життя у той час стала також нагальна потреба в обміні досвідом під час виставок «сельских призведений», які за ініціативи уряду влаштовувалися в різних губерніях і збирали не тільки дворянство, а й справних господарів різних станів. Такі виставки почали проводитися і в містах Малоросії. Детальні звіти про проведені заходи, товари, що виставлялися, їхню якість, переможців та нагороди кореспонденти з місць направляли до періодичних видань[76–78].

Не чужим було лівобережне дворянство й ідеї створення власного об'єднання. У всякому разі воно долучилося до обговорення проекту сільськогосподарського товариства при університеті Св. Володимира, укладеного наприкінці 1840-х рр. В.В. Тарновським. Як писав Г.П. Галаган, «в это общество приглашали бы членов помещиков»[667, арк.бзв.–7]. Цей проект, підтриманий Д.Г. Бібіковим, було взято за основу при заснуванні Комісії для укладання статистичного опису губерній, які входили до Київського учбового округу, що працювала протягом 1850 – 1861 рр. З нею активно співробітничали саме поміщики з Лівобережжя. І нічого дивного, що осередком такої роботи став саме Київ. Адже, пам'ятаючи часи Гетьманщини, малоросійська еліта це місто сприймала як важливий центр своєї малої батьківщини, виступаючи проти його спольщення, що доволі чітко проглядається з проекту адміністративної реформи Г.П. Галагана.

З метою започаткувати з'їзди поміщиків Малоросії К.К. Попенченко 1843 р. опублікував у ЗГ своєрідний заклик, усвідомлюючи, що «важные совещания по предметам сельского хозяйства в нынешнее время необходимы столько же, как и самое улучшение хозяйства». Він сподівався, що його стаття не буде насінням,

кинутим на безплідний ґрунт, і, посилаючись на досвід Німеччини та розмірковуючи в який спосіб зрушити з місця справу, пропонував «благомыслящим» малоросійським поміщикам об'єднатися для «какой-нибудь пользы общей и частной» і закласти основи для покращення землеробства, оскільки «без этого, всякий согласится, мы лишь будем нуждаться, мыкать горе, читать журналы, ездить в гости. Это недостойно звания помещика»[385]. Очевидно, що таким чином тоді об'єднатися не вдалося. Але лівобережне панство все ж брало участь у роботі різних столичних товариств, комітетів, зібрань[305; 504]. Слід сказати, що фактично перший такий з'їзд в українських землях Росії було проведено в квітні 1860 р. в Єлисаветграді за ініціативою Товариства сільського господарства Південної Росії[126; 332; 485]. Отже в умовах посилення «агрономічного руху» в Росії малоросійське дворянство, усвідомлюючи необхідність раціоналізації господарств і усунення економічних негараздів свого краю, все активніше включалося в різні форми співробітництва та обміну досвідом.

5.2. Реальна агро-економіка у соціальній думці та практиці дворянства

Як не дивно, землеробству та скотарству автори ЗГ з українських регіонів спеціально приділили не так багато уваги, хоча відомості про ці провідні напрямки економіки включалися в матеріали різного характеру[44; 92; 93; 128; 218; 309; 315; 242; 243; 459; 473; 488]. Це ж можна сказати й відносно торгівлі. Більш ґрунтовні дослідження на ці теми кореспонденти з Лівобережжя вміщували у «ЖМГИ» та інших виданнях[151; 259; 260; 263; 276]. Та майже кожний огляд, звіт, повідомлення про становище в маєтку, губернії або краї, роздуми про причини господарського занепаду в Малоросії не просто містили дані щодо комерції, а наполегливо проголошували необхідність розвитку торгівельної інфраструктури, як найважливішого засобу порятунку від зубожіння всіх верств суспільства. «Труд не оживлен торговлей» – писав П.П. Лялін, вважаючи це основною причиною відсутності стимулів для покращення господарських результатів і бідності населення[259, с.42–43]. Подібні зауваження робили й інші. На цьому наголошували і головні адміністратори краю. Зокрема, В.В. Левашов 1836 р. писав Мико-

ли І відносно Полтавщини: «Губерния ...находится в бедности, не имея никаких источников к сбыту естественных произведений своих»[10, с.196].

Серед «галузевих» сюжетів, до яких найчастіше зверталися малоросійські господарі, лідирувало бджільництво. Відомості про його стан, зокрема, у Полтавській губернії цілеспрямовано збиралися повітовими маршалками ще на початку ХІХ ст.[569–573]. Згодом полтавські дідичі почали публічно висловлювати переконання, що «пчеловодство есть одна из доходнейших отраслей нашего хозяйства, и грех тому, кто в нашей удобнейшей для сего насекомого местности не заводится им»[30]. Чернігівці, й у першу чергу П.І. Прокопович, вчитель заснованої ним школи С. Великдан та О.І. Покорський-Жоравко, за загальним визнанням спеціалістів, вивели цю галузь в Росії на високий теоретичний і практичний рівень[1022, с.117]. Вони активно популяризували її, публікуючи результати багаторічної дослідницької праці, описи винайдені П.І. Прокоповичем нової моделі вулика, різноманітні практичні поради, звіти про діяльність спеціальної школи бджільництва[55–57; 400–402; 404], заснованої ним 1828 р. у власному маєтку с. Митченках Конотопського повіту з метою дати простим людям теоретичні знання для раціонального ведення справи, при цьому «не упуская из вида доброй нравственности»[59, с.675]. В одному з перших історичних оглядів розвитку галузі, написаному О.І. Покорським-Жоравко[1950, с.230], підкреслювалося, що саме даному закладу «назначено было положить основание в России этой промышленности как искусства»[368, с.29]. Зауваження цього історика галузі у 1841 р. про переважання усного навчання в школі Прокоповича[370, с.8], очевидно, стали поштовхом до введення в навчання читання, письма, а також письмової фіксації уроків, про що сам метр бджільництва повідомляв, відповідаючи 1846 р. на закиди секретаря ВЕТ О.С. Джунковського [403].

Поміщики різних губерній Росії висловлювали зацікавленість методом П.І. Прокоповича, досить схвальні відгуки щодо нього та щирі подяки винахіднику. Новачок з Курської губернії, який просто скромно назвав себе «любитель пчеловодства», ще один курський поміщик, К.П. Шабельський, елецький поміщик А. Беклемішев, тираспольський Д. Требінський, ярославський дворянин І. Сабанєєв та інші шукали підтримки у П.І. Прокоповича, звітували про досягнення, направляли учнів до його школи, вступали в обговорення проблем галу-

зі[35; 257; 451; 505; 543]. Взагалі ж у 40-і рр. XIX ст. в економічних журналах вміщувалося багато матеріалів про бджільництво і практично в усіх П.І. Прокопович та його школа згадувалися в якості еталону. Після смерті її засновника 22 березня 1850 р., на яку відгукнувся цілий ряд видань[59; 1653], справа була продовжена його соратником, вчителем школи С. Великданом. Заклад існував і готував фахівців не тільки з бджільництва, а й з шовківництва, садівництва, городництва, виноградарства. Звіти про його роботу направлялися для ознайомлення публіки[54; 58], а послідовники обмінювалися інформацією, орієнтуючись в тому числі й на досвід інших та закордонні новації[30; 225; 226; 293]. Пропаганді бджільництва віддав данину й М.А. Маркевич. Причому, Микола Андрійович особливо наполягав на винятковій ролі поміщиків у розвитку галузі, адже тільки завдяки їх знанням та матеріальним статкам під силу підняти її на високий рівень і показати приклад, передати досвід простолюду[273].

Серед популяризаторів бджільництва в Росії почесне місце ще за життя зайняв О.І. Покорський-Жоравко. Виходець з відомої козацько-старшинської родини, по завершенню курсу Новгород-Сіверської гімназії Олександр Іванович за бажанням батька вступив на юридичний факультет Харківського університету, водночас відвідуючи лекції професорів природничого факультету. 1834 р. із званням дійсного студента, він відправився на службу до Петербурга[951, с.45; 1031. с.279; 1464; 1571, т.4. с.104, 106; 1675; 1676]. Олександр Іванович невдовзі став добре відомим теоретиком і практиком бджільництва, почав друкувати свої праці на сторінках різних видань, був помічником редактора «Посередника, газети промисленности, хазяйства и реальных наук». За завданням 3-го Департаменту Міністерства держмайна 1841 р. він уклав історичний огляд бджільництва, подав опис методу в деяких повітах Чернігівської губернії. У цілому він написав близько 30 творів на цю тему, які перекладалися німецькою і французькою мовами, та були відомі у Франції, Англії, Бельгії[1950, с.230]. Не випадково 1901 р. редактор журналу «Пчеловодный музей» Г.В. Парадієв відніс О.І. Покорського-Жоравко до піонерів раціонального російського бджільництва[1022, с.116–118].

У 1842 – 1843 рр. разом з В.М. Михайловим він був редактором «Трудов» ВЕТ[1951, с.14], а 1841 р. видав на громадських засадах під власною редакцією «Атлас Музеума», з описом і кресленнями знарядь та машин, що відносилися до

сільськогосподарської промисловості та ремесла, що були у музеї Товариства, а також запозичені з різних журналів, інших праць. Загалом видано 13 зошитів «Атласу», які схвально прийняла публіка[1951, с.126–127]. З від'їздом видавця на батьківщину в свій родовий маєток та відмовою від редагування «Атласа» видання припинилося і всі спроби його відновити виявилися марними[951, с.38–39].

У 1843 р. Покорський-Жоравко вийшов у відставку, остаточно оселився на хуторі «Аннінське» та повністю віддався господарським справам і громадській діяльності. Крім хутора, він мав маєтності в с. Шулаковка, володів 208 селянами чоловічої статі, дворових не мав, з 73 селянських дворів, які йому належали, всі були тягловими і всі господарства були наділені землею по 8 десятин на тяглову душу. Селяни також з дозволу власника забезпечувалися паливом і деревиною для будівництва з панського лісу[396]. Олександр Іванович був людиною енергійною, діяльною і завжди шукав можливості докласти до чогось своєї різноманітні обдаровання. Він мав на своєму хуторі велику і добре облаштовану пасіку, винокурню, цукровий завод, лакову та палітурну фабрики, а в 1872 р. відкрив ще й сургучну, яка, щоправда, проіснувала недовго[951, с.28].

Цей дідич також активно займався громадською діяльністю, з 1849 по 1860 рр. був предводителем дворянства Мглинського повіту[1465], співробітничав з різними науковими товариствами та періодичними виданнями, публікувався у «Трудах» ВЕТ, «ЖМГИ», «Журнале сельского хазяйства и овцеводства», «Журнале общепольных сведений», «Сельском хозяйстве», «Русском вестнике». Крім праць з бджільництва, О.І. Покорський-Жоравко мав намір написати й історію землеробства в Росії[951, с.37, 47–49]. До історіографічного обігу з його творів фактично включено лише «Хозяйственные замечания о Черниговской губернии»[1396, с.68], які чітко атрибутуються за авторським підписом. Та ще будучи міністерським чиновником, так само як і М.І. Ханенко, О.М. Маркович й інші, О.І. Покорський-Жоравко взяв на себе роль кореспондента «ЖМГИ» по Чернігівській губернії. Тому на сторінках часописів вміщувалися його господарські замітки, повідомлення, не враховані істориками[213; 330; 354; 530–535].

Однак хазяїн-знавець, що проводив життя між пасікою та кабінетом, увесь свій письменницький хист не просто зорієнтував на практичні цілі. Його публікації, що виходили окремими брошурами, були покликані, з одного боку, закріпити

на папері тривалий народний досвід, з другого, внести більш раціональний струм, поставити таку важливу галузь народного господарства як бджільництво «на правильний путь», у тому числі й через уніфікацію термінології[368–370]. Завдяки написаному О.І. Покорським-Жоравко «Опыту исторического обзора развития пчеловодства в России» метод та вулики чернігівського поміщика-бджоляра П.І. Прокоповича стали популяризуватися значною частиною господарських журналів Європи. А Французьке Політехнічне Товариство відкрило спеціальну майстерню для виготовлення таких вуликів.

Переконаний, що у важливій справі не може бути дрібниць, що саме з них складається господарство, а «именно сумма этих мелочей составляет только оцутительныя выгоды»[366, с.4], Олександр Іванович давав різноманітні поради, орієнтовані у тому числі й на можливість селян. Вони були неодмінними героями усіх його статей, будь-то популяризація медоносної рослини гребінчастої шандри, зауваження про господарство Чернігівської губернії або ж міркування з приводу традиції вирощувати коноплі на скудних ґрунтах півночі Малоросії[367; 371]. Очевидно, що селяни, незалежно від їхнього статусу, для Покорського-Жоравко – перш за все співробітники по господарській справі. Тому потрібно лише спрямувати їхню діяльність у правильне, більш раціональне русло, дати зрозуміти у чому полягають вигоди, допомогти усвідомити, що іноді «близкие выгоды заслоняют собою отдаленныя невыгоды», показати цінність селянської праці. Причому, за його переконанням, поміщики повинні були у різний спосіб підштовхувати до «хозяйственных улучшений» не тільки своїх підданих, а й державних селян. І періодичним видання у цьому також відводилася певна роль.

Неабияку увагу приділяли малоросійські економічні письменники новим галузям, що тільки-но набирали промислових обертів, – шовківництву, цукроварінню, тютюнництву, садівництву та переробці його продукції, а також новим формам економічного життя, наприклад, страхуванню худоби[28; 36; 220; 221; 2414 269; 274; 314; 387; 388; 468; 497; 528; 539, 540]. Тут так само автори-поміщики вважали за необхідне залучити до новаторства селян. І це були не просто панські забаганки, а життєва необхідність в умовах постійних неврожаїв і, як наслідок, голоду, епізоотій, які з 1828 р. стали в Малоросії хронічним явищем[219, 197] і причиною значного зменшення кількості робочої худоби у селян, а також коли-

вання цін на зерно та обмежених можливостей вивозу «естественных произведений» краю. А.П. Заблоцький-Десятовський, аналізуючи ситуацію з торгівлею зерном у 1846 – 1847 рр. не випадково багато уваги приділив своїй батьківщині, Чернігівщині, і загалом Малоросії, посилаючись у тому числі на дослідження О.М. Марковича. В результаті, простеживши ціни на хліб та їх коливання у різних містах краю, автор змушений був констатувати: «В хлебную торговлю входит много случайностей, которые нельзя предвидеть». Для того, щоб їх мінімізувати, необхідно розвивати шляхи сполучення, зокрема, залізниці, підтримувати «свободное соперничество» у торгівельних справах всіх, хто відчуває у собі здібності та має можливості, і, на кінець, головне, «обеспечение хозяйственного положения главной массы производителей – земледельцев»[154].

Про необхідність «приохотить крестьян к важнейшим нововведениям» писалося і в офіційних записках, і в розпорядженнях управителям маєтків[553–555; 561; 569; 579; 612–614; 617–619; 621], йшлося про це і на сторінках періодики. Зокрема, полтавські та чернігівські поміщики, у яких шовківництво вже перетворилося на улюблене заняття (П.Є. Комаровський, М.А. Маркевич, К. Попенченко, І.М. Скоропадський, його дружина, донька, С.О. Галаган), були готові не тільки «безденежно отсылать желающим лоты семян шелковицы»[314, с.126], а й активно доводити переваги цієї галузі перед іншими. Вони вважали її менш вразливою перед примхами погоди, епізоотіями, незалежною від ринкової кон'юнктури на продукти землеробства, оскільки, на відміну навіть від бджільництва, шовківництво може приносити прибутки щорічно, адже цій культурі не страшні ані неврожаї, ані градобої, ані саранча. До того ж вирощування тутових дерев та розведення хробаків не вимагало, що дуже важливо для краю, значних капіталовкладень і було доступним і вигідним для всіх, у тому числі й для селян.

П.Є. Комаровський взагалі свою «програму» розраховував на підвищення добробуту селянства. Так, він пропонував, по-перше, купувати листя з вирощених у селянських садибах тутових дерев; по-друге, купувати кокони у тих, хто займався виведенням хробаків; по-третє, розмотувати шовк в одному місці, з платою за кокони. Це, на його думку, було «вернейшим способом сделать шелководство народной промышленностью в Малороссии, подсобною сільському господарству, с выгодами для крестьян, без чего они ея чуждались и будут чуждаться».

ся»[220, с.11]. З цією ж метою редакція «ПГВ» передруковувала з «ЗОСХЮР» «для простого народа» «Руководства» видатних спеціалістів К.Я. Десмета та М.О. Райка.

На широкі кола господарів були розраховані і пропозиції Г. Раковича щодо розвитку в Малоросії тютюнової промисловості, яка «со времени введения табака в число торговых растений, производимых в России», відігравала піонерську роль. Проаналізувавши стан вирощування культури та продажу готової продукції, з метою вивести галузь у число «експортних» за межі краю, автор запропонував створити «торговое общество для сбыта Малороссийских табаков» або «Общество табачной промышленности Малороссии». Але, разом з тим, для конкурентоспроможності необхідно було б значно покращити сортність, укласти «руководства» по вирощуванню, збору та приготуванню тютюну, завести при конторі нового товариства зразковий город, де б учні «всякого звання» навчалися б справі. Для успішності потрібно також придбати якісне насіння та прибрати перешкоди для торгівлі, якомога полегшити збут по вигідним цінам. Саме цьому і повинна посприяти торгівельна контора товариства, «составленная из самих производителей края» на засадах пайового капіталу. На ці кошти і передбачалося придбати землю для «образцового заведения», де проходили б виучку учні від пайщиків. Виборний директор, два радники, причому один «из коммерческого класса», тобто з відповідним досвідом і знаннями, розгалужена система контор, загальні збори членів товариства, що вирішують справи більшістю голосів, – все це мало б зробити тютюнову галузь вигідною і для поміщиків, і для селян[419].

Стимулювали доповнювати традиційне для Лівобережжя зернове господарства новими галузями та культурами як демографічні зміни, так і урядова економічна політика, зокрема, по введенню акцизу на горілку, що робило винокуріння менш вигідним для поміщиків з точки зору сьогоденної вигоди. Збільшення кількості населення протягом першої половини XIX ст. неодмінно породжувало проблему малоземелля та недостатньої зайнятості селян, які змушені були шукати роботу за межами батьківщини. Саме на це звернув увагу М.І. Ханенко, який, подавши детальні розрахунки, ратував за поширення невеликих цукрових підприємств, що дало б можливість при низьких цінах на зерно і неможливості його експорту не тільки чернігівським поміщикам, а й селянам підвищувати свій добро-

бут. Причому, переконуючи читачів, що «вопрос о разведении свекловицы чрезвычайно важен для наших помещиков и крестьян», він писав про користь для краю загалом, що полягала у розвитку не стільки зернового господарства, скільки підприємництва і торгівлі[528].

Ще більш ґрунтовну агітацію за поширення цукрової промисловості розгорнув П.П. Лялін, поміщик Сумського повіту Харківської губернії, який багато зусиль витратив на дослідження економіки Малоросії та популяризації раціонального господарювання[1752; 1858]. Причому, з огляду на негативне ставлення до таких підприємств деяких авторів, думаючи при цьому про збереження моральності народу, П.П. Лялін розраховував у першу чергу на людей, що мали капітали, але все ж доводив вигідність «фабричних заведень» загалом і цукрових зокрема якраз саме для народу. Та перш ніж говорити про невдачі, для скептиків, переконання яких потрібно було зміцнити, на основі значного кола зарубіжної економічної літератури, французьких сільськогосподарських журналів він представляв широку панораму розвитку цукрової галузі у Франції та новинок, що з'являлися у цій країні, відомій своїми зрушеннями на цьому напрямку ще з часів Наполеона[262; 264]. Будівництво рафінадних заводів у Малоросії, на думку автора, «открывает средства для трудов и возвышает ценность многих материалов».

Та більш важливі вигоди від заснування саме таких підприємств полягали у підтримці цукрової промисловості. Оскільки ж вона охоплювала різні напрямки економіки, то її процвітання було б «полезно не только для ремесленного народа, но в высокой степени благотельно для земледельцев, самага многочисленного класса жителей»[258, с.44]. Адже, на цьому наполягав і М.І. Ханенко, вважаючи, що добробут кожної селянської сім'ї міг покращитися за рахунок додаткової праці на бурякових полях і переробних підприємствах. Зауважу, що на 1849 р. у Полтавській губернії налічувалося 18 цукрових підприємств, що виробляли 23130 пудів цукру на рік. Для цього було потрібно 700 тис. пудів буряку. Найбільшими заводами були завод В. Підвисоцького[364], М.П. Позена в с. Дем'янівці потужністю 1200 пудів, М.А. Маркевича на хуторі Жадьковці (1200 пудів) та М.В. Юзефовича на хуторі Григор'ївському (700 пудів)[1652].

Звичайно, тут є усі підстави поговорити про інтенсифікацію праці, про збільшення визиску селян. Але, треба визнати, раціоналізації без цього не буває. І

зростання будь-якої економіки, зміни у стандартах споживання, безумовно, тягнуть за собою додаткове навантаження на робітників. Тому й у М.І. Ханенка, й у П.П. Ляліна та й в інших малоросійських авторів йшлося про включення у виробничий процес раніше не задіяних у ньому жінок і дітей. Саме під таким кутом зору варто звернути увагу на організацію роботи на Мар'їнському цукровому заводі поміщика Хорольського повіту Полтавської губернії М.П. Позена.

Відповідаючи на питання Комітету цукроварів, він детально описав становлення закладу з 1847 р., технологію виготовлення цукру, починаючи від вибору насіння, введення буряка у польову сівозміну, вигоди для господарства від вирощування цієї культури і завершуючи економічною частиною заводу та поданими у вигляді таблиць даними оплати праці, кількості робочої сили. Для істориків економіки все це може становити значний інтерес. Та у даному разі цікавий у першу чергу селянський вимір цієї справи. Зазначу, що власник підприємства належав до крупних поміщиків і мав на Полтавщині близько 4000 душ людей. Цілком імовірно припустити, що на його цукроварні можна було б уповні задіяти цей потенціал, не вдаючись до значних витрат. Але його підприємство працювало не тільки за рахунок панщини, а й вільним наймом його ж таки селян – чоловіків, жінок, дітей, старших 12 років, – які у так звані свої дні бажали попрацювати за гроші. По заведеному в господарстві порядку обов'язково у свої дні працювали тільки ті селяни, що мали борг по державних податках, або перед економією, або перед заведеним у мастку селянським банком. Щосуботи кожний отримував «полный платеж за безочередныя работы, сделанныя им в свои дни», згідно з встановленою таксою, що була «несколько выше обыкновенно платимой в здешних местах». Перевозка буряків також здійснювалася селянами у свої дні за плату. Як зазначав М.П. Позен, «работу эту они считают для себя чрезвычайно выгодною и спешат на перерыв ею пользоваться».

На самому заводі працювало до 275 робітників обох статей і різного віку. Одні з них – за панщину, інші – «за поденную плату по таксе». При цьому всі отримували харчування («криме хлеба и приварка», получают в скоромные дни по ½ фута говядины на человека»), а чоловіки – щоденно по чарці горілки. Роботи проводилися цілодобово у дві зміни, кожний працював по 6 годин і стільки ж відпочивав. Важливо також зазначити, що, описуючи невдачі та успіхи свого під-

приємства, М.П. Позен найкращим із зробленого протягом восьми років існування заводу вважав «приготовление людей по всем частям производства», тобто підготовку кваліфікованих працівників, майстрів, які, крім вільнонайманих директора, завідувача «поліцейською» та економічною частинами, були з його ж селян. Особливо власник відзначив одного з головних спеціалістів – цукровара: «Крестьянин 22 лет, умный, смысленый, трезвый, с теплою любовию к своему искусству, ведет дело как нельзя лучше. Он, его помощник и все подмастерья остаются на крестьянском положении, получают плату за свои дни и особья наградные деньги, соразмерно с успехом производства. Крестьянин этот управляет заводом два года»[323, с.183–184, 191–193]. Отже, забезпечити селян роботою, можливістю додатково заробити, щоб сплачувати державні податки і підвищувати добробут своїх родин, підготувати спеціалістів, які вміють і хочуть добре працювати – у цьому раціональні поміщики також бачили свій прямий обов'язок.

Свідченням значного зацікавлення агротехнічними питаннями, сільськогосподарською технікою стала зростаюча кількість матеріалів на цю тему. Інтерес поміщиків Росії до технічних новинок, за свідченням З.Д. Ясман, виник ще наприкінці XVIII – на початку XIX ст. Істориком було категорично спростовано існуючу в літературі точку зору про повний застій сільськогосподарської техніки у той час. Її застосування, на думку автора, було не експериментом або «баловством», а нагальною потребою, пов'язаною з необхідністю підвищення врожайності[2056]. Не чужими ще тоді були ці потреби і малоросійським господарям. 16 травня 1805 р. уже згадуваний «студент» Я.Я. Сулима писав з Москви до батька про враження від відвідування «технічної» виставки: «осмотрел две молотилки», з'ясував як працюють, порахував, що 5 чоловік за 12 годин «без отдохновения», «не больше могут обмолотить 30 копен». І хоча ціна такого дива була 300 руб., молодий чоловік бачив переваги пристрою у можливості полегшення праці: «правда, работа на ней весьма легка». Дивився він і віялки. Вони виявилися такими ж, як і у них, тільки трохи більшими, тому не мало сенсу платити 100 руб. «за простую сию машину»[469, с.152].

Спроби запровадити техніку робилися і в маєтках В.П. Кочубея. У 1804 р. управитель Диканської економії розпочав переговори про придбання конче потрібної у господарстві молотарки, що неодноразово повторювалося і пізніше. Це

дало підстави П.Г. Клепацькому припустити, що пристрій не було введено у дію. «Коли й дійшло, – писав історик, – то справу з молотаркою треба уявляти собі так, як це було з чотириволовими плугами: кріпаки їх скоро поламали, а лагодити було нікому». У 1827 р. у Диканьці було зроблено віяльну машину. Але й цей пристрій виявився невдалим, тому по допомогу довелося звертатися до московського винахідника, віялку якого апробувало ВЕТ. Подібна вже використовувалися у Яготинському маєтку Репніних. Але, як з'ясувалося, і ця техніка була не вповні пристосована до місцевих умов[1307, с.973–974].

Якщо на межі століть вдатися до технічного прогресу було під силу переважно тільки крупним господарствам[2056, с.255], то, безсумнівно, ситуація суттєво змінилася у 1830 – 1840-і рр. На сторінках періодики все частіше з'являлися описи різних приладів, машин, механічних заводів, подавався їх перелік, прейскуранти цін, розпочиналися дискусії відносно ефективності того чи іншого знаряддя для виконання певних робіт. Засновувалися такі підприємства і лівобережними поміщиками, хоча справа була й не з легких, особливо, коли зазнавала збитків через різні обставини. Доволі потужна фабрика агрономічних машин поміщика М.О. Потьомкіна у Кременчуці виготовляла молотарки, віялки, соломорізки та інші сільськогосподарські «орудия», пожежні труби, котли для парових машин, різні чавунні та залізні речі, загалом у 1848 р. на 13610,49 руб. сріблом. Працювало тут 282 чорноробочих, з них 46 – селяни самого Потьомкіна, управитель, письменник, механік, три писарі, майстри, підмайстри, учні.

Цікаво, що прийшов М.О. Потьомкін до думки про серйозне підприємство під впливом сусідів-поміщиків. Ще змолоду «имея страсть к механике и ремеслам», він постійно та наполегливо набував досвіду в точних науках і навичок володіння різними інструментами. А після виходу у відставку 1824 р. оселився у своєму маєтку і весь вільний час присвячував виготовленню механічних іграшок, електричних та інших знарядь для власного задоволення, все більше переконуючись, що його забавки не без користі. Коли ж навесні 1839 р. почастишали нарікання поміщиків на недосконалість існуючих молотарок, М.О. Потьомкін піддався на їх прохання і погодився «приложить свои знания к делу». Покинувши свою майстерню, він почав, відгукуючись на збільшення попиту, поступово нарощувати потужності виробництва, яке 1841 р. переніс до Кременчука[307, с.140–146;

458]. Але пожежа у грудні 1847 р. завдала збитків підприємству на 40 тис. руб. сріблом. М.О. Потьомкін змушений був відновлювати фабрику, на власний кошт утримувати більше 300 працівників. Водночас це стало стимулом для будівництва нових багатоповерхових корпусів, кузні, чавуноливарного заводу, їдальні, що надало можливість уже у 1849 р. частково відновити випуск продукції.

Активним діячем на ниві механізації, який до того ж включився й у розповсюдження знань про свої машини на сторінках періодики, був Д.І. Кандиба. Його ім'я довго не називали навіть тоді, коли йшлося про неухильне зростання в українських поміщиків інтересу до сільськогосподарської техніки[1429, с.166]. Згадка серед інших підприємців України першої половини ХІХ ст. у монографії І.О. Гуржія[1101, с.35], а також короткі відомості про механічний завод, облаштований у маєтку на хуторі Дмитровка, Конотопського повіту Чернігівської губернії[1103, с.220], що з незначними змінами повторюються і у недавніх працях[1152, с. 132–133], не дають уявлення ні про масштаб підприємницької діяльності цього лівобережного дідича, ні, головне, про її мотиви. До речі, П.Б. Струве з п'яти провідних «механических заведений» Росії на друге місце поставив саме підприємство Д.І. Кандиби[1869, с.75–76]. Та й у свій час цей заклад, взятий під особливе покровительство ВЕТ та Московського Товариства сільського господарства, був достатньо відомий і широко «розрекламований» на сторінках періодичних видань у тому числі й самим його засновником і власником. У періодиці вміщувалися описи різних механічних пристроїв, машин, річні звіти механічного заводу, прейскуранти цін, статті-відповіді опонентам, написані як самим Д.І. Кандибою, так і управителем його підприємства, вихованцем Технологічного інституту Зєвакіним[174; 198–201; 203; 204].

Подібно до М.О. Потьомкіна, Д.І. Кандиба «из страсти к механическим занятиям» виготовляв різні моделі, за допомогою декількох слюсарів робив винаходи машин, різних знарядь. А сусіди-господарі «видя их, изъявляли ему желание иметь у себя таковыя». Оскільки таких прохань було доволі багато, Д.І. Кандиба наважився на створення власного закладу[307, с.132], який «в полном ходу» був уже 1841 р. і, як на той час, представляв собою достатньо потужне підприємство, що з самого початку мало 112, а 1844 р. 116 працівників – управитель, майстри, головні підмайстри, конторник, «расходчик материалов», комісіонер, підрядчик

матеріалів, «блюстителі порядку», учні, вчителі, лікар, фельдшер, численні служителі на кухні, в лазареті тощо. Серед них були вихованці Технологічного інституту, учні інших відомих у той час спеціалістів, зокрема Вільсона, поміщика Костенецького, такі, що набули досвіду на «именитых заводах Берда, Гонценбаха и других». Згідно зі звітом, у 1842 р. завод випустив 197 одиниць сільськогосподарської техніки десятків найменувань. Знаряддя виготовлялася і на замовлення, в тому числі й за індивідуально надісланими кресленнями. Для установки кінних машин від підприємства на один місяць безкоштовно направлявся майстер[199, с.109–110]. На 1846 р. підприємство складалося з декількох відділень і виробляло машини для сільського господарства, фабрик і заводів, карети та екіпажі, годинники тощо. А кількість робітників вже збільшилася до 175. Тут втілювалися у життя й винаходи інших спеціалістів. Зокрема, у 1845 р. було побудовано винайдений бароном Фітінгофом кінний прес для цукрових заводів[307, с.133, 136].

Вироби закладу Д.І. Кандиби користувалися попитом і були у багатьох поміщиків, що висловлювали ними цілковите задоволення. Певним підтвердженням цього стала стаття малоросійського поміщика С. Політковського, який, порівнюючи ціни на техніку різних підприємств з їх відповідністю якості, віддавав перевагу виробам заводу Д.І. Кандиби[378], де таке співвідношення було найбільш оптимальним. Для місцевих господарів це було конче важливим, адже матеріальні можливості їх частіше були не такими вже й райдужними. Очевидно, підприємливий господар, Д.І. Кандиба був не чужий таким поняттям як «общественная польза». В газети та журнали він писав не тільки задля реклами власного виробництва, а й з прагненням популяризації сільськогосподарської техніки загалом. Відповідаючи на закиди поміщика з Гадяча С. Піроцького щодо якості товару, Д.І. Кандиба, послідовно та обґрунтовано відбиваючи удар, водночас пояснював своє підприємницьке кредо: «как Русский дворянин, не добиваюсь больших барышей, а дорожу тем чтобы быть полезным моим соотечественникам, доставлением им по возможно-умеренным ценам, необходимых для улучшения их хозяйств хороших сельских орудий»[200, с.502].

Щорічно, у тому числі й з популяризаторською метою, Д.І. Кандиба під час відомого ярмарку в Ромнах брав участь у господарських виставках, «где хозяева могут видеть нужныя им машины, объясняется их устройство и действие, и мно-

гие хозяева вследствие сего обращаются с требованиями»[307, с.136]. Неодноразово конотопський поміщик-підприємець отримував на виставках нагороди не тільки за свої заводські вироби, а й за інші досягнення. Зокрема, у липні 1846 р. під час Роменської виставки «сельских произведений» він удостоївся великої срібної медалі за відмінне дублення та вичинку шкір, а також за розповсюдження інших корисних «учреждений»[78, с.57–58]. У своїх писаннях Д.І. Кандиба тематично не обмежувався тільки питаннями механіки, а й не обходив інші важливі сюжети. Зокрема, він включився у розпочате 1842 р. Л. Раковичем, О. Покорським-Жоравко і продовжене 1843 р. М. Карпеко обговорення проблеми вигідності картопляного винокуріння в Малоросії[202].

Технічне забезпечення господарств цікавило не тільки Д.І. Кандибу. На цю тему висловився ще один представник цієї розгалуженої на Конотопщині фамілії А. Кандиба, який пропагував роботу гамбурзького уродженця, механіка І.А. Ріхтера, що постійно проживав у Ромнах. Судячи з повідомлення А. Кандиби, а також з оголошення самого майстра у № 42 за 1845 р. у ЗГ [197; 436], його «механическое заведение» було широко відоме, оскільки І.А. Ріхтер «здавна» встановлював свої машини в Малоросії, Бессарабії, Новоросії, Київській губернії, мав прихильні відгуки та довіру замовників. Зазначу, що його підприємство, засноване 1835 р., не тільки виготовляло молотарки, віялки, крупорушки, терки, соломорізки, млини, кінні приводи для цукрових заводів тощо. Так само, як і у випадку М.П. Позена, Іван Андрійович дбав про підготовку майстрів, приймаючи на навчання хлопців не молодше 16 років. Станом на 1846 р. тут було 30 учнів, які ще й повністю забезпечувалися продовольством[307, с.132].

Отже, виучка власних спеціалістів ставала нагальною потребою часу, оскільки іноземні майстри були не тільки рідкісним явищем, а й дорогим задоволенням, яке міг собі дозволити не кожен дідич, що так чи інакше прагнув раціоналізації. Тому і Д.І. Кандиба подумав про підвищення кваліфікації робітників, поставивши справу з більшим розмахом. П'ятий відділ його закладу представляв собою теоретичну і практичну механічно-ремісничу школу, затверджену урядом 1845 р. До неї приймалися хлопці не молодше 14 років. Безкоштовне навчання за різними спеціальностями тривало п'ять років. Усі учні забезпечувалися продовольством на кошт підприємця. А через два роки він брав на себе й витрати на одяг

учнів, що спочатку було турботою власників хлопчаків. У 1843 р. при закладі було відкрито, мабуть, першу в українських землях недільну школу, яка була започаткована Д.І. Кандибою з прагматичною метою задля догляду за учнями у вихідні та святкові дні. Але поміщик-механік був до того ж переконаний, що навчання скоріше розвиває здібності селянських дітей. Це у свою чергу не тільки сприяє засвоєнню ремісничих навичок, що було вигідно для підприємства, а й покращує моральність. З 1841 р. у закладі Д.І. Кандиби в різні часи пройшли вичку 171 чоловік, 35 з них було випущено майстрами, 12 повернуто власникам «за неспособностию», 70 залишилося іще на один термін навчання.

Одним з мотивів для засновника школи стало прагнення, так би мовити, подбати про імідж робітників, оскільки на Лівобережжі, на його думку, небезпідставно «привыкли считать ремесленников самым безнравственным классом людей». Спочатку наслідуючи приклад відомих московських фабрикантів братів Прохорових, які першими «постигли необходимость морального образования и учредили на свой счет школу при своей фабрике», Д.І. Кандиба згодом тішився наслідками власних освітянських зусиль. З цього приводу конотопський поміщик, також «постигший потребность века», писав: «Радуюсь душевно, что мысль моя об образовании практических ремесленников, осуществленная на деле, породила теперь подражание: многие владельцы, отдавая своих крестьян для обучения какому либо мастерству, требуют от хозяев тех заведений, чтобы их мальчики учились по праздничным дням грамоте и письму, представляя в пример мое заведение»[307, с. 133–134]. На жаль, після смерті Д.І. Кандиби у 1850 р.[1571, т.2, с.267] його справа, здається, не була продовжена.

Проблеми організації господарства, облаштування маєтків та технічне оснащення, підвищення їхньої ефективності, прагнення до агрономічних та підприємницьких успіхів в останні передреформені десятиліття були для поміщиків українських регіонів настільки актуальним, що ця тема звучала не лише у спеціально цьому присвячених статтях, а й у багатьох публікаціях іншого характеру. Зокрема, статті-звіти про господарську діяльність у маєтках[302] часто нагадували справжні сповіді, історії життя, де дворяни-поміщики розповідали, «як вони дійшли до життя такого», як вдалося занедбані під час державної служби або внаслідок підступності та халатності управителів економії зробити прибутковими. І не

останню роль тут відігравали нові прийоми господарювання, в тому числі й застосування сільськогосподарської техніки і навіть більш ефективного використання традиційних знарядь і пристроїв, таких, наприклад, як соха і плуг, серп і коса. З приводу цих останніх на сторінках різних видань розгорнулася справжня дискусія: що краще – серп чи коса, соха з конем чи плуг з волами, – в яку включилися як малоросійські, так і новоросійські поміщики.

Необхідно наголосити, що всі ці «технічні» сюжети були тісно пов'язані з селянським питанням. Увага приділялася й поміщицькій відповідальності перед державою, селянами, ставленню до своїх обов'язків тощо. Економічні письменники починали розуміти всю нагальність проблеми. Не випадково анонім А.Ж., реагуючи на статтю Рудольфа з «ЖМГИ» за 1851 р. «Об условиях между помещиками и управляющими», зазначив: «Этот вопрос гораздо важнее для помещичьего хозяйства, чем многие вопросы о перерождении овса в рожь, о происхождении зерен египетской пшеницы, о преимуществах серпа над косою, о заведении многопольного полеводства, и многие другие»[17]. Тому і дискусії «серп чи коса», «оброк чи панщина» були викликані не лише поміщицьким інтересом, який, зрозуміло, необхідно було «блюсти», а й часто прагненням подати своїм селянам приклад більш вдалого господарювання, допомогти їм, зменшити навантаження на підданих, покращити побут, забезпечити не тільки сплату податків, а й добробут, прогородувати їх в голодні роки, не допустивши до жебракування.

Отже, саме в час економічного перелому 30 – 40-х рр. ХІХ ст., з початками модернізації, що потроху починала змінювати традиційне господарювання і старий спосіб життя, особливо актуальною ставала досить складна проблема, як знайти «золоту середину» між прагненням інтенсифікації економії та необхідністю бути обережним у виборі засобів примусу підданих, оскільки виснаження селян та їхніх матеріальних ресурсів, засобів виробництва у вигляді вола, чи коня могло позбавити поміщика його робітника. Безумовно, не можна робити якихось генералізуючих узагальнень відносно ставлення поміщиків до селян, до того ж ідеали могли не співпадати з дійсністю. Але майже в усіх текстах наших поміщиків так чи інакше звучала турбота про селян, зорієнтованість на їхню думку.

Досить часто у поміщиків, у цілому схильних до новацій, зустрічаються свідчення шанобливого ставлення до народних господарських звичаїв, традицій,

прикмет та слідування ним[176; 375; 491]. Деякі, як, наприклад, полтавський поміщик, штабс-капітан В. Растенберг, спиралися на обізнаність та досвід селянина-управителя[423]. Полтавський дідич Я.Я. Барсуков також ніс військову службу, але й «в продолжение ея не упустил однако вникать, замечать и по возможности научаться хлебопашеству и необходимым сведениям по сельскому хозяйству». Багато корисного він дізнавався й з «наставлений», вміщених у ЗГ. Звітуючи на її сторінках про господарські успіхи, Барсуков повідомляв і про становище своїх селян: «Все люди достаточны, и при деньгах; некоторые имеют у себя голов по 12 рогатого скота, по 12 овец и по несколько другаго скота. Работа на барщине положена 12 дней в месяц; та же семья, которая не представляет круглый год оклада и подвергается годовому объему пени, исполняет повинности по 16 дней в месяц». У маєтку на кошти поміщика утримувався фельдшер, якого контролював досить освічений управитель, були різні майстри з дворових людей. Цей звіт підриває також довіру й до стереотипного узагальнення відносно першочерговості виконання робіт у панських маєтках. У Я.Я. Барсукова озимі посіви особистої та громадської ріллі селян завершувалися раніше поміщицьких[31, с. 404–405].

Катеринославський поміщик, який сховався за криптонімом Г.М.М., починаючи реорганізацію занепалого за час його військової служби маєтку, звертав увагу не тільки на подив сусідів, а й враховував реакції власних селян і, досягнувши успіхів шляхом введення кращої системи хліборобства, ускладнення сівозміни, внесення добрив, застосування сільськогосподарської техніки, покращивши свій та селянський добробут, згадував, що, починаючи, більше за все боявся «неудачи, которая лишила бы меня доверенности крестьян, и дала бы справедливую пищу врагам нововведения»[79]. Одним з важливих перетворень у господарстві Г.М.М. вважав введення прибирання зернових косою, замість традиційного для селян серпа.

Актуальність заміни знарядь праці, їх вдосконалення поставала внаслідок необхідності більш раціонального використання робочих рук, зменшення працевтрат. Це було важливо з огляду на порівняно короткий сезон польових робіт та погодні примхи[266; 270] зони ризикованого землеробства, коли потрібно було швидко обробити і поміщицькі, і селянські угіддя. Наприклад, М.А. Маркевич, порівнюючи кількість днів, потрібних для виконання певного виду сільськогос-

подарських робіт, визначених десятьма поміщиками, за маєтками яких він спостерігав, з тим, що було витрачено на практиці на прибирання сіна на 2.001 десятинах 265 косарями, показав значні розбіжності. Якщо за поміщицькими урочними положеннями на це виділялося 15 днів, то через різні обставини («отлучка, другия занятія нежданная или спешная, болезнь, погода») у 1845 і 1846 рр. реально було витрачено по 23 дні, у 1847 р. – 28, у 1848 р. – 18, 1849 р. – 23, 1850 р. – 20. У 1851 р. – 28 днів[271, с.105–106]. Не випадково до обговорення проблеми витрат селянської праці долучилося чимало дворян-господарів – Г.С. Тарновський, анонім Б.А., катеринославський поміщик Р.К., Г. Ракович та інші[26; 414; 418; 498].

Крупний малоросійський поміщик, власник Качанівки Г.С. Тарновський, який читав у багатьох журналах та бачив на власні очі як під час збору хліба серпом «страждут при этой работе, не только женщины, но и все полнокровные люди, у которых от безпрестанного наклонения, делается прилив крови к голове, тем более, что жатва бывает в самую жаркую пору», 1847 р. провів «самое точное испытание», в результаті якого з'ясував, що виграш при використанні коси в порівнянні з серпом під час обробки 3 десятин поля складав у грошовому вимірі 7 руб. 72 ¹/₂ коп. і зберігав 30 душ робітників. Виклавши свої спостереження, в тому числі й у вигляді детальної таблиці, автор обмовився і відносно складності задачі та необхідності спільного її вирішення. Імовірно, саме цей заклик підштовхнув Б.А. заперечити Г.С. Тарновському та висунути контраргументи на користь серпа, серед яких провідний – неможливість переконати селян, а катеринославця Р.К., який також сперечався з качанівським «герцогом», наполягаючи на суттєвій різниці між господарствами різних регіонів, виступити на захист коси.

У контексті цієї суперечки, а також дискусії, яка розгорнулася навколо малоросійського плуга, значний інтерес представляють статті малоросійського поміщика Раковича (або Раковичів). Попередньо слід зауважити, що на цей час розібратися «хто є хто» з Раковичів поки що не вдається, оскільки під статтями підписувалися – «Ракович», «Г. Ракович» («Г.» може також означати «господин») з Ніжина, «Георгій Ракович» з Прилук. Не прояснює справу й «Малороссийский родословник», в якому фігурує два Георгія Раковича, та «Приложения к трудам редакционных комиссий. Сведения о помещичьих имениях»[396; 1571, т.4, с.240–

241], де названо цілий ряд представників цієї розгалуженої фамілії, у традиції якої було мати більше десяти дітей. Вірогідніше, що це був підпоручик у відставці Георгій (Єгор) Федорович Ракович (1798 – 1868), власник с. Татаровки Ніжинського повіту Чернігівської губернії, який був повітовим предводителем дворянства, на що є вказівка в одному з його текстів. Але остаточно з'ясування залишимо біографам, у даному ж разі це не має суттєвого значення. Головне, що Раковичі, які виявили власні публічні позиції, ідентифікували себе як малоросійські дворяни та активно висловлювалися на різні соціально-економічні, та й не тільки, теми в різних центральних та місцевих виданнях. («ПГВ», «ЧГВ», «ЖМГИ», ЗГ, «Сельском благоустройстве»).

Відносно коси та серпа, Г. Ракович, намагаючись примирити опонентів, детально показав переваги та недоліки кожного знаряддя, врахувавши особливості тих чи інших умов господарювання, цілі, які могли ставитися при зборі врожаю, проспівав миру та запропонував спосіб використання і серпа, і коси, який він побачив у російських досвідчених хазяїв – спочатку серпом жито зрізується високо, «под колос», потім косарі знімають рештки на соломі, а жінки згрібають у копи. У такий спосіб робота могла йти успішно та легко, до того ж без необхідності змінювати у малоросійських селян «привычку вековую». Водночас можна було значно *«облегчить тяжелую работу человека, жнущаго целый день в наклонном положении к земле, и при том сохранить выгоды от жнивья»* (виділено Г. Раковичем – *Т.Л.*).

Таку ж мету – підвищити ефективність праці та полегшити становище селян – Г. Ракович переслідував, винайшовши власну модель легкого плуга, у який, на відміну від важкого малоросійського, можна було впрягати не 6-8 волів, а пару коней. Його він почав популяризувати на сторінках ЗГ ще 1839 р. у досить великій розвідці під назвою «Исследование причин бедности и нестроенности состояния жителей Малороссийского края» і продовжив 1844 р. у «Замечаниях о хозяйстве Полтавской губернии», опублікованих у «ЖМГИ»[417; 421].

Обговорення проблеми «плуг чи соха» розпочалося ще на початку ХІХ ст. виданням брошури «Плуг и соха» (М., 1806) графа Ф.В. Ростопчіна [1869, с.68–69] та твору К.Р. Дашкової «Мнение о плуге и сохе» (СПб., 1807)[1705, с.36]. У подальшому ця тема не сходила зі сторінок економічних видань. Лівобережне

панство включилося у цю дискусію пізніше, прямо чи опосередковано зачіпаючи питання. Та, на відміну від Г. Раковича, більшість авторів, хоча й визнавала необхідність вдосконалення традиційного важкого плуга, все ж була переконана у неможливості обійтися на цілинних або затверділих ґрунтах півдня без такої «важкої техніки»[51, с.12; 245; 492, с.12]. Що ж до практики, то у другій чверті XIX ст., наприклад, у Диканському маєтку Кочубея за рекомендацією власника було зроблено спробу замінити «українські восьмиволові плуги на великоруські однокінні сошки» з огляду на бідність кріпосних. Як писав П.Г. Клепацький, «таке нехитре знаряддя справді давало можливість слабосилим господарствам хоч так-сяк дряпати поле, аби щось на ньому посіяти; проте масове вживання цього напівдикунського знаряддя призвело б до пониження тутешньої сільськогосподарської культури, тому не дивно, що управитель Клеберг не спішився з виконанням волі свого пана, й ледве чи ця ідея була здійснена в якомусь більшому масштабі»[1309, с.9]. Сам Г. Ракович витратив надзвичайно багато зусиль, щоб привчити селян до свого винаходу.

5.3. Рефлексії поміщиків Лівобережжя щодо моральної складової селянського питання

Яких би тем не торкалася значна частина найбільш активних малоросійських авторів, це неодмінно виводило на пошук причин занепаду краю, неефективності селянської праці та, відповідно, бідності народу, його моральності, на міркування про призначення поміщиків. І, що важливо, саме у соціально-економічних писаннях доволі чітко виявлялася неприхована турбота про свою батьківщину і протиставлення її інтересів іншим, навіть українським регіонам, у першу чергу Новоросії. Мабуть, нічого дивного у цьому немає, адже ті соціально-економічні особливості, що у тому числі були закріплені за Малоросією законодавчо, а також тривала дія Литовського статуту і збереження ряду саме соціально-правових його положень у «Своде Законов», суттєво гальмували те, що у літературі називається асиміляцією. Один з активних малоросійських дописувачів у різні видання часів гласного обговорення селянського питання А. Бутовський, який з очевидністю добре знав тогочасні малоросійські реалії, у полеміці про селянську общину, в

тому числі й з Ю.Ф. Самарінім, пояснюючи специфіку громадського життя, форм землеволодіння та відмінності їх від російської общини, на цей рахунок зазначив: «В Малороссии, со времени ея присоединения к империи, не успели вполне обрусеть или вновь ославяниться». А про спроби деяких лівобережних діячів запозичити досвід північних братів він написав: «В некоторых малороссийских имениях, правда не без затруднений, ввели русское хозяйство, и оно там существует, но это исключения»[47, с.48–49]. Отже, соціально-економічна інтеграція була не такою вже й легкою справою.

Та все ж малоросійські раціональні поміщики чим далі частіше вдавалися до порівняння і, ще раз підкреслю, саме в період серйозних економічних зрушень вони дещо по-іншому почали уявляти і бідність народу, краю загалом, і багатство. Більш точну картину матеріального становища селян на сучасному рівні розробки проблеми важко встановити, хоча до таких спроб уже вдаються українські історики[1572]. Часто висновки щодо злиденності селян робляться на основі описів, спостережень освіченої соціальної або інтелектуальної еліти, уявлення якої про модель споживання, життєві стандарти швидко змінювалися. Селянський спосіб життя та споживання, з їх точки зору, не відповідав нормі. Але ж саме в цей період у різних соціальних групах поглиблюється розрив в уявленнях про потреби. Тому, враховуючи невибагливість селянства, відсутність у нього, як писав С.М. Кочубей, прагнення «к лучшему», в цілому основні життєві потреби задовольнити було не так вже й важко. В Малоросії, якщо не рахувати неврожайні роки, проблема забезпечення харчуванням, одягом, житлом, особливо харчуванням, що вважається показовим при визначенні матеріального становища, зокрема, злиденності, не була гострою. Край, багатий плодами, при обмеженому збуті, низьких цінах на продукцію сільського господарства міг нагодувати свою людність. Тому, мабуть, не випадково К. Трутовський, подорожуючи з «художественной целью» Малоросією у 50 – 60-і рр. XIX ст., відчував, що «...в этом чудесном крае существовало довольство, простота и радушие... Все было так красиво и чувствовалось, что народу, строго хранившему свои обычаи и вековые заветы, несмотря ни на что, жилось все таки хорошо и привольно»[509, с.585]. Однак у даному разі важливо, які відповіді давало освічене лівобережне панство на питання:

чому в краї з багатою природою «жителі бедны и делаются еще беднее в сравнении с прежним их состоянием»[421, с.801] і що з цим робити?

Дворянство на нього відповідало по-різному. Усе значною мірою залежало від виявлення причин занепаду краю. Г. Ракович, який довгий час займався «устроением» свого маєтку, дивився на Малоросію не як мандрівник з «романтичним взглядом», який називав його батьківщину «прелестным садом природы», милувався «пастушеской жизнью его жителей, их безопасностью, гостеприимством, ...веселыми играми и прочее». Цей край для нього був окремою частиною, але такою, що повинна бути облаштованою не гірше за ціле загалом. Отже, порівнюючи, він вважав малоросіян найбільш бідними серед інших народів імперії, а причини цього вбачав в особливостях народного господарства і у способі життя. Найважливіша ж з причин малих успіхів землеробства, основного заняття населення краю, полягала в «недостатке времени для тяжелой работы» через небажання відмовитися від традиційного ведення справи та використання такого дорогого і трудомісткого приладу як великий малоросійський плуг. І лише за цим слідували вади народного характеру[421, с.802, 807].

Однак намальований Раковичем образ малоросійського селянина, з такими негативними рисами як безпечність, безтурботність, любов до бідності, «медленность», «ленность», «неосновательность», звичка перекладати власні господарські невдачі на «тяжелую землю», погоду, інші обставини, був таким чином пущений у широкий обіг[879, с.17] саме завдяки більшому читацькому колу періодики, порівняно з мандрівними записками початку ХІХ ст., в яких зустрічаються приблизно такі самі характеристики[146; 363; 489], та писаннями С.М. Кочубея. У першу чергу це стосується тези про вплив на характер селян їх улюбленої тварини – вола: «Медленность воловой работы производит и самага работника в некоторый род усыпительнаго равнодушия и безопасности»[421, с.802, 812, 817].

Порівняння малоросіянина з волом не було особистою вигадкою Г. Раковича. Можна припустити, що воно стало не лише результатом його власних спостережень: У літературі початку ХІХ ст. до цього вдавалися російські мандрівники на південь імперії, зокрема П.І. Сумароков, І.М. Долгоруков, відповідні цитати з яких наводять різні автори, незалежно від завдань своїх досліджень[1830, с.229; 1908, с.295, 298; 2012, с.138, 242–243]. П.І. Сумароков, далеко не всі замітки яко-

го щодо Малоросії, на думку Л.Д. Синицького, відрізняються особливо високою цінністю, наприклад, вважав, що селян «...к медленности... приучают волы». У двох мандрівних творах князя І.М. Долгорукого можна зустріти достатньо порівнянь «хохла» з волом, яких необхідно до діяльності підштовхувати батогамі[145, с.26; 146, с.59, 242, 243; 489, с.64]. Щоправда, як зазначив О.П. Толочко, І.М. Долгоруков писав про правобережних українців, «яких князь, схоже, відрізняв від «малоросів» лівого берега». Та, хоча «подорожні переважно бачили те, що вичитали з книжок»[1908, с.282], знайти образ малороса або хохла-вола в інших творах кінця XVIII – початку XIX ст. мені не вдалося. Немає його ні у Я.М. Марковича, ні у Отто фон Гуна, ні у О.І. Левшина[281; 346; 363].

Важко сказати також, чи був знайомий з «путешествиями» П.І. Сумарокова та І.М. Долгорукого Г. Ракович. Водночас, імовірно, такий образ все ж побутував у певних колах освіченої, у тому числі й малоросійської, публіки. М.В. Стороженко навів лист М.Г. Репніна до В.П. Кочубея від 27 січня 1833 р., де робилася спроба розвіяти стурбованість високого сановника відносно можливих негативних реакцій на укази 1832 р. про обов'язки козаків щодо військової служби. Тут, між іншим, прозвучало наступне: «Ради бога, будьте совершенно спокойны относительно наших козаков, – это прекрасный народ, у них много общаго с их приятелями – *волами*: им скажут *цоб* – и они пойдут налево, *цабе* – пойдут направо, и Вы знаете, что волы только тогда становятся упрямы, когда их заставляют тащить свыше их сил»[1866, с.147–153]. Згадував вола у своїх записках 1832 р. і С.М. Кочубей. В етнографічних описах середини XIX ст. також можна зустріти зауваження про вплив цих повільних тварин на характер малоросів, але з дещо іншими акцентами[51, с.12].

Оскільки Г. Ракович у роздумах щодо характеру селян дещо вийшов за межі Малоросії і зачепив південний край, це викликало заперечення, висловлені 1841 р. на сторінках «ЗИОСХЮР» І. Плещеевим, який мав маєтки в різних повітах Катеринославської губернії, часто об'їжджав край, «всматриваясь в земледельческий быт поселян». Він вважав неприпустимими такі узагальнення, а оцінки соціально-економічного стану Новоросії поверховими, неточними. Висловився катеринославець і відносно характеру малоросійських селян, значна кількість яких приходила на південь на літні заробітки. Твердження ж про те, що воли пе-

редали їм свою «медленность и ленивость», назвав «парадоксом XIX века», пропонуючи замінити поставлений Раковичем епіграф з твору Монтеск'є «Про політичну економію»: «Человек не беден еще, когда он ничего не имеет, а беден тогда, если он не работает», на інший: «колы не пип не суйся в ризы», нагадавши водночас думку Ж-Л. Бюффона: «не человек живет под влиянием животного, а животное под влиянием человека». І. Плещеев зовсім по-іншому оцінював і важкий малоросійський плуг: «не приводит к разстройству и бедности, но напротив, обогащает земледельца». До того ж він виступив на захист малоросійських селян, таким чином визначивши причини бідності: «Правда, Малороссияне склонны несколько к безпечной жизни, но эту склонность они получили не от бедности, а от изобилия, которое действует таким образом на всякого»[360, с. 26].

Між тим і після цієї полеміки в літературі неодноразово лунали думки, близькі саме до Раковичевих. Зокрема, А. Гакстгаузен, знайомлячись у 40-і рр. XIX ст. з «сельскими учреждениями» Росії, писав: «Здесьние крестьяне вообще несколько ленивы. Малороссияне отправляются в поле со своими волами и задумчиво ходят за ними таким же медленным шагом. Великоросс, пашущий на своей лошаденке, ловок и поворотлив, впрочем он также мало употребляет усилий в работе, как и его веселая лошадка»[83, с.432]. Зупиняюся на цих характеристиках, враховуючи той вплив, який мала творчість пруського економічного письменника на суспільну думку та історіографічну традицію[831; 1158; 2068]. Щоправда, малоросійські читачі середини XIX ст. ставилися до його праці доволі критично, вважаючи, що «книга создает превратное мнение о России»[47, с.56–57]. Сучасні русисти також доволі стримано оцінюють обізнаність Гакстгаузена з соціально-економічними реаліями імперії і стверджують, що той більше цікавився політикою, ніж звичаями суспільства[1507, с.15].

О.С. Афанасьєв-Чужбинський, не виключаючи впливу природно-кліматичних особливостей на характер селянина, також вбачав певний зв'язок між ним та волами: «Приняв же во внимание благодатную почву и способ обработки земли быками, которых шаг так медлен и ленив, что малорус с малолетства общается с этими животными, нет ничего удивительного, что на нем самом отражается лень, но не леность (підкреслено мною – Т.Л.), в которой напрасно упрекают его некоторые близорукие наблюдатели нравов»[25, с.22]. Зазначу, що й

інші автори, не вдаючись до таких термінологічних нюансів, все ж не просто обурювалися несправедливістю поєднання ліні та малороса, що увійшло в прислів'я, або вдавалися до емоційних заперечень зв'язку «вола та лінивого малороса», а запрошували «вопиющих против лени» проїхатися дорогами Малоросії під час сінокосу, жнив, збирання хліба з полів. Тоді «эти наблюдатели увидели бы действительность и движение не только днем, но целую ночь, в продолжении которой возы, накладенные снопами, медленно двигаются по всем направлениям, – медленно, потому что вол ...идет своим медленным однообразным шагом. Если же, разметавшись на этом возу, крепко спит Малоросс, уверенный, что вола доведут его к порогу хаты, то начавшему работать с расветом можно и уснуть во время пути»[51, с.258–259]. Для ще більшого переконання недовірливих подавався детальний опис різноманітних чоловічих та жіночих посезонних робіт, що завершувався підсумком: «И таким образом проходит деятельная жизнь трудолюбиваго Малоросса, котораго обыкновенно называют ленивым»[51, с.274].

Щоправда, очевидно, вже включений у модернізаційний процес автор опису був не вповні задоволений станом речей і вимушено робив обмовки: «Хотя лень эта не так ужасна, как о ней отзываются, однако при некоторых улучшениях она действительно могла бы быть меньше»[51, с.259]. Однак, мабуть, важко було передбачити, що такі бажані підвищення грамотності, чому активно сприяло не тільки Міністерство держмайна, а й «многие разумные помещики», побудова шляхів сполучення, покращення землеробства, розвиток промислів, ремесел, торгівлі, який вирішить проблему зайнятості, тобто, вся ця «модернізаційна програма», навряд чи буде узгоджуватися з притаманними малоросу і схвалюваними «доброй, строгой нравственностью» та «тихой семейной жизнью»[51, с.274].

Зазначу, що проблема трудової етики селянства доби кріпосного права не ставилася і не розроблялася в українській історіографії. Наскільки складною вона виявляється в російському вимірі, видно з дискусії навколо праць Б.М. Міронова. Водночас, навіть ті історики, які не вповні сприймають його тезу: «...крестьяне без особого рвения относились к сельскохозяйственному труду, а потому его производительность могла поддерживаться только при посредстве внеэкономического принуждения», погоджуються, що в Росії «трудовая этика осталась потребительской, ...не изменилось, как на Западе нового времени, отношение к

труду: его ненавидели и до сих пор ненавидят, стараясь избежать; труд так и не превратился в главную ценность и добродетель, поскольку был принудительным»[1877, с.379]. Відносно ж до малоросійських селян в описах середини XIX ст. зустрічаються інші оцінки. Зокрема, Г. Базилевич, говорячи про «отличный» характер жителів містечка Олександрівка, називав і «трудолюбие». Для переконливості автор опису зазначав: «Что они действительно трудолюбивы, видно даже из того, что у них каждая работа ознаменована такою песнею, в которой труд похваляется, а леность порицается»[27, с.327].

На відміну від «етнографів», економічні письменники, розмірковуючи над причинами бідності народу, не так однозначно позитивно оцінювали традиційний спосіб життя та господарювання. Саме у деяких його особливостях і вбачався «корінь зла». Г.М. Єсимонтовський, один з освічених поміщиків Суразького повіту, що пройшов університетську виучку, бавився перекладами[143, с.68, 540; 1615, с.40] та зробив ґрунтовне дослідження сільського господарства свого краю, не міг схвально ставитися до простодушної звички селян «бродить» у пошуках кращої долі. Невиправданими він вважав і «опыты заработков в степных губерниях», які не надто збагачували любителів таких економічних пригод. Причому спроби деяких поміщиків заборонити «дальние заработки» також кваліфікувалися як невдалі та не результативні. Зарадити справі могло лише «устройство образцовых усадеб», що вважалося найефективнішим «средством к улучшению крестьянского хозяйства; здесь всякий наглядно может научиться тому, что для него полезно»[151, с. 12, 18–19].

О.М. Маркович також покладав відповідальність за народний добробут на поміщиків, які для забезпечення селян продовольством, особливо у голодні роки, повинні були правильно наділяти їх землю. Там, де її було мало, влаштовувати фабрики, переселяти людей, відпускати на роботу, проводити точні розрахунки і розподіл сільськогосподарських робіт, продумувати і вживати заходи для вдосконалення землеробства, будувати приміщення для збереження врожаю, виховувати бережливе ставлення до хліба, адже «хлеб есть священная вещь» і гріх його розбазарювати. Сподівання О.М. Маркович покладав і на будівництво залізниць для швидкого переміщення продуктів і товарів. А до того пропонував створити

товариство «для отвращения народной нужды в голодные годы». Ініціативу в цій благородній справі повинно було взяти на себе саме дворянство[278].

Посмужне землекористування також вважалося вадою традиційного способу господарювання. Причому це відносилось до всіх, так би мовити, господарюючих суб'єктів. До речі, економічні письменники не втомлювалися підкреслювати незначні відмінності між селянськими та поміщицькими господарствами у багатьох місцевостях Малоросії[151, с.221]. Тому П.П. Лялін негаразди і селянських, і дворянських господарств розглядав у комплексі. Визначаючи посмужність як економічну недоречність, він сприймав її як одну з причин безтурботного ставлення до землі та, як наслідок, бідності краю. «Малороссийские пахотные земли, – писав П.П. Лялін, – так изрезаны клочками и полосками различных владельцев, что многие хозяева и не знают чем они владеют; у многих нет ни планов, ни крепостей. Владелец пользуется землею тогда только, когда он на ней чтонибудь посеет; но если земля в толоке, то она не принадлежит ему»[259, с.27].

Великої шкоди, на думку багатьох авторів, добробуту селян завдавала звичка поділу сімей, «малочисленность семей». На це звернув увагу і Ф. Унгерн-Штернберг, який багато місця приділив характеристиці малоросійського народу, його вдачі, способу життя, традиціям, подаючи їх у порівнянні з «великоросійським племенем», автор етнографічного нарису Г. Базилевич та інші[27; 265; 271; 277, с.44–45; 376; 521]. Та найбільш розлого з цього приводу висловився В.В. Тарновський, який значну частину несприятливих економічних явищ пояснював особливостями сімейного устрою, а саме небажанням малоросів жити великими родинами, адже «чем малочисленнее общество или семейство, тем сильнее действуют на него все случайности, нарушающие равновесие между числом рабочих и нерабочих лиц»[492, с.2].

Виділяючи категорії селянських сімей за кількістю працездатних та співвідношенню працездатних і непрацездатних членів родини, негативними наслідками цієї традиції В.В. Тарновський вважав не тільки розпорошення трудових ресурсів і неповагу до старших, а й неможливість побудувати прочне, зручне і комфортне житло; надмірні витрати будівельних матеріалів, палива; великі трудовитрати на приготування їжі, догляд за дітьми, охорону домівок; відсутність у багатьох робочої худоби через розподіл її між нащадками; неспроможність малої сім'ї виді-

лити когось для навчання і заняття ремеслами; нестачу грошей, хліба, посівного матеріалу, кормів для худоби і, відповідно, неможливість здійснювати оптові закупівлі необхідного; безпорадне ведення господарства жінками за відсутності дорослого чоловіка (смерть або від'їзд глави сімейства), адже «привычки и нравы народные строго отделяют работы мужския от женских, где для женщины вообще не в обычае косить и молотить»; відсутність ресурсу для найму поміщиками робітників з своїх же селян для «экономических работ».

До своєрідних компенсаторних механізмів, що послаблювали «вредное влияние семейной делимости», В.В. Тарновський відносив у першу чергу надзвичайну готовність людей до різних «вспоможений», «земледельческие товарищества», особистий кредит у взаємовідносинах між тяглими та пішими. За великоросійським прикладом малоросійські дідичі намагалися «советами и распорядительными мерами поддержать большия семейства». Але, як писав Василь Васильович, «советы не действовали, распоряжения и даже принуждения не приносили пользы». Тому можливий на даному етапі вихід вбачався у створенні системи «сельского общественного призрения», що організується або самими сільськими товариствами, або за допомогою поміщиків і державних інституцій задля допомоги тим, «которых некому пропитать, или которыя, при всем трудолюбии, не в состоянии пропитать своих многочисленных семейств»[492, с.3–15].

Здається, у пошуках причин селянських негараздів дуже легко було б педалювати на традиційній схильності малоросійських селян до спиртного. Вже під час слідства над кирило-мефодіївцями «славянисты», зокрема, О.В. Маркович мотивували видання книжечок для народу необхідністю відволікти від поширеної саме серед селян Малоросії надмірної п'ятики[409, с.111]. Можливо, у такий спосіб виправдовувалася активність на цьому напрямку діяльності, але водночас, гадаю, демонструвалася і певна умоглядність, відірваність від народу. Ця тема, безумовно, заслуговує спеціальної уваги з огляду на недостатню розробленість у вітчизняній історіографії і на значну кількість писань з цього приводу «реальних» лівобережних дідичів. Та поки лише зазначу, що, часто згадуючи п'янство, дворянство не визнавало його першопричиною, а лише наслідком. Навіть Г. Ракович писав, що «побудительная причина к пьянству есть, по большей части, тягость работы и происходящая отсюда бедность, нищета, и желание забыться несколько

от тягости жизни»[421, с.822]. Ряд авторів поширений закид про пристрасть малоросів до горілки вважали справедливим лише частково. При цьому звинувачення лунали перш за все на адресу євреїв, які «чарочной торговлей» «нарочно напаявали народ, чтобы у пьяного крестьянина легче выманить курицу, мешок муки или чтонибудь из хозяйства»[19, с.112; 51, с.275–276; 151, с.9].

«Хлебное вино» вважалося необхідністю кожної сімейної події. Однак, як писав Г. Єсимонтовський, «нельзя пожаловаться на общее и сильное пьянство». Він був переконаний, що пристрасть «пить до самой отчаянной крайности» з'являлася не від «истинного внутреннего побуждения», а від «убеждения с детства, что вино есть лакомство». Причому «пороку пьянства» більш були піддані не землероби, а майстрові люди, у яких скоріш трапляється копійка. Письменник побуту малоросійського селянина також дотримувався подібного погляду. Він твердив, що багато хто в свята міг перебувати «під хмільком», але «очень редко пьяные». П'яниці взагалі заслуговували «всеобщее презрение»[51, с.276].

Переконання, що «по количеству выкуриваемого вина нельзя еще судить о потреблении его на месте»[277, с.55] було загальним місцем у писаннях лівобережного панства, адже край «експортував» цю продукцію. Відповідаючи на питання київського генерал-губернатора Д.Г. Бібікова, який цікавився «питейной» ситуацією в Полтавській губернії після введення акцизу, М.П. Позен з підрахунками, на численних прикладах підтвердив таку точку зору. На його думку, немає підстав говорити, що в Малоросії п'ють більше, ніж в інших регіонах Росії, оскільки «народ везде пьет по деньгам». Що ж до впливу урядової фіскальної акції на економіку та моральність народу, то полтавський поміщик показав несприятливі наслідки введення акцизу як для селянського, так і для поміщицького господарства. Селянин продав менше хліба і, відповідно, отримав набагато менше грошей. До того ж він заплатив більше за меншу кількість необхідної йому для сімейних потреб горілки, зменшив закупівлю кормів для худоби, продуктів для своєї родини. Поміщик же втратив понад 50 % по основній прибутковій статті, за рахунок якої губернія «живет и дышет», що змусило пускатися у ризиковані підприємницькі оборудки задля покриття дефіциту власного бюджету. Все це у сукупності, як вважав М.П. Позен, «не могло не потрясти хозяйства помещичьего и крестьянского». Відносно ж впливу акцизу на моральність народу, він писав: «Кто прежде

был пьяница, тот таким и остался, уменьшили же потребление разсудительные и благоразумные, иные даже со вредом для своего здоровья. Никто не назовет пьяницею того кто пьет в день две чарки водки»[1447, с.584].

Як і в іншому, зарадити справі з пияцтвом селянства повинні були власним прикладом поміщики. За спостереженнями О.М. Марковича, за останні 20 років саме «в хорошо устроенных имениях, меньше прежнего видно было пьянства и пьяниц, из коих иногда самые горькие не употребляют ничего хмельного во весь пост»[277, с. 55]. Називаючи схильність народу до п'янства як важливу причину «медленности успехов» економіки та не оминаючи й відсутність у селян інших необхідних для покращення ситуація якостей – «сметливость, быстрота», сприйняття нововведень, – В.В. Тарновський у начерках «О состоянии сельского хозяйства в Малороссии» відповідальність і сподівання також покладав у першу чергу на поміщиків. Та, на жаль, і вони часто не мають необхідних для вдосконалення господарства знань, капіталів і не можуть позбутися такої риси «национального характера» як безтурботність[799, №9, арк.1–1зв.].

Отже, звертаючи першочергову увагу на соціально-економічний бік поміщицької справи, намагаючись ефективніше її організувати у час активізації господарських перетворень, малоросійське дворянство не могло уникнути роздумів над морально-ідейною складовою селянського питання. Підштовхували до цього і дещо завуальовані дебати на сторінках періодики[34; 52; 64; 232], стимульовані також різними інституціями. Зокрема, в одній із задач, поставлених 1842 р. Ученим Комітетом Міністерства держмайна, пропонувалося написати «разсуждение» на тему: «О настоящем состоянии хозяйства у крестьян-земледельцев, с объяснением причин, экономических и нравственных, препятствовавших развитию оных», з додаванням коротких, але ясних, чітких і доступних для виконання пропозицій і правил. Цікаво, що нагороджений за результатами конкурсу малою золотою медаллю О.М. Маркович, якого, за стороннім спостереженням, відзначало «теплое сочувствие к положению крестьян», у творі під девізом: «Не возненавиди трудного дела и земледелия, от Всевышняго создана» серед причин економічних негараздів малоросіян назвав «малое распространение сельскохозяйственных сведений среди поселян, леность и беспечность, соединенные с нерасчетливым домоводством»[334, с.80].

Говорячи про підвищення уваги до моральної складової селянського питання, не варто скидати з рахунків і літературну полеміку. Справа у тому, що концепція християнського господарювання, ідея економіки, опертої на християнську моральність, «богословие хозяйствования» у першій половині XIX ст. були досить поширеними в літературі та суспільній думці. Повторюся, що з 1847 р. значний резонанс отримав один з найбільш критикованих у ліберальній публіцистиці та літературознавстві творів М.В. Гоголя «Выбранные места из переписки с друзьями», в якому ці ідеї проходили червоною ниткою, особливо в розділах «Русской помещик», «Сельский суд и расправа». І хоча Д.І. Чижевський, а слідом за ним відомий гоголезнавець Ю.Я. Барабаш, вважали, що письменник «самостійно додумался до своих взглядов в этом вопросе»[869, с.172; 1974], вони ж показали, що М.В. Гоголь тут не був одинаком.

Та все ж саме «Выбранные места...» широко обговорювалися та, безумовно, мали як ідейних противників, так і прихильників. Важливо, що М.В. Гоголь, за спостереженням Ю.Я. Барабаша, зробив спробу «виявить глубинную связь между сферами экономической и духовной, хозяйственной и религиозно-нравственной. Причем не просто выявить, но возвести в принцип, осознать как важнейшее условие гармонизации человеческих отношений, всей общественной жизни»[869, с.171]. Вплив цього твору на освічену публіку та дворянство безсумнівний. Зокрема, П.О. Куліш у листі до П.О. Плетньова 4 лютого 1847 р. писав: «Не нахожу слов, как благодарить Вас, мой добрый Папенька, за книгу Гоголя. Я должен Вам признаться, что в Петербурге она не совсем меня удовлетворяла, но теперь, когда я прочел её всю, по Вашему завету, своему другу, она поразила меня какою-то неотразимою силою. В некоторых местах я был принужден прерывать чтение; так чувства мои были потрясены. Многое стало мне теперь ясно, что до сих пор было в тумане; душа моя посвежела и как бы обновилась. Ожидаю великих последствий от этой книги»[253].

У своїх роздумах над виробничими можливостями селянських та козацьких господарств, від чого залежав економічний стан краю, малоросійські поміщики також не могли не вийти на морально-ідейну складову проблематики. Торкалися цього різні автори. Та у найбільш концентрованому, концептуальному вигляді це виявилось у багатьох начерках Г.П. Галагана, який не просто захоплювався тала-

нтом Миколи Васильовича, а й висловив прихильність до його «Выбранных мест...» у так званому «Письме к другу “Об отношениях помещика к крестьянам и крестьян к помещику”» (1852 р.), автобіографічність якого безсумнівна.

Г.П. Галаган, якого зазвичай історики зараховують до ліберального табору, ніби надаючи поради своєму другу, поміщику-початківцю, схвально поставився до його знайомства з «Выбранными местами...» і з пієтетом написав: «Ты знаешь как глубоко благоговею я перед бессмертным Гоголем, как священны для меня все слова и советы этого художника там где он делается философом и по праву наставником». Намагаючись розвіяти сумніви друга відносно необхідності виконання «всех советов Гоголя на практике», які для ліберально мислячої людини були неприйнятні, Григорій Павлович переконував, що «в основе этих советов есть великая истина – это нравственное значение человека который хочет быть помещиком в этом смысле» і ніби сакралізував книжку: «Мало ли ты найдешь в св. Писании и даже в Евангелии мудрейших истин которых однако практическая обстановка такова, что их буквально исполнять или нельзя по окружающим нас обстоятельствам или они не в силе человеку. Точно такое и тут; надобно Бог знает как испытать свои силы и сколько их иметь чтобы быть в состоянии исполнять советы Гоголя в буквальном смысле. Тут хоть раз при этом не достанет в тебе сил и ты тотчас же впадаешь в смешное или еще хуже того и разом роняешь и себя и идею помещика уже на долгое время или на всю жизнь»[669, арк.1зв.–2]. Для нас тут досить важливим є усвідомлення необхідності високо тримати «ідею поміщика», тобто служіння, виконання своїх обов'язків перед залежними селянами і державою та орієнтація на моральний імператив, якого не тільки прагнули дотримуватися, а й про який почали гучно заявляти.

Цей текст, як й інші писання Г.П. Галагана[328; 666–667; 681], доволі чітко демонструє, що малоросійські дідичі, тільки-но відчувши можливість отримання економічної вигоди від селян, повинні були замислитися над питанням: як зробити з підданого не раба, а громадянина? Для Г.П. Галагана і таких як він стало очевидним, що «мужик» втратив «настоящее значение человека», тобто, за доволі короткий історичний час відбулася еволюція від мужика до кріпосного селянина. Ідея ж поміщика, на якій наголошував цей малоросійський освічений аристократ-господар полягала у тому, щоб повернутися знову до «мужика», але вже як до

«человека-гражданина», не опікаючи його, а лише готуючи до самостійного життя. Отже, Г.П. Галаган, по суті, закликав себе і свого, можливо, уявного адресата відмовитися від традиційної ролі поміщика.

Та, крім різноманітних «програм» виховання моральності селянства, любові до праці та кращого життя, малоросійські поміщики виношували й аболіціоністські проекти. Завдяки О.М. Лазаревському добре відомі емансипаційні наміри О.М. Марковича. Публічно висловлюючи Ученому Комітету Міністерства держмайна свої детальні пропозиції щодо покращення становища в селянських господарства його батьківщини, які виходили з невичерпаності можливостей кріпосницької системи, цей економічний письменник водночас наголошував на необхідності «коренных изменений в хозяйстве крестьян», маючи на увазі ліквідацію кріпосної залежності[334, с.82]. О.В. Маркович на допиті в Києві у квітні 1847 р. по справі кирилومهфодіївців, окреслюючи доволі широке коло знайомих, серед яких були і поміщики, зазначав, що в ході розмов «рассуждали также о необходимости эмансипации крестьян»[408, с.84]. У другій половині XIX – XX ст. були оприлюднені записки на цю тему ряду інших авторів. Певна частина подібних матеріалів все ще зберігається у різних архівосховищах. Наприклад, чимало їх виявляється серед паперів В.В. Тарновського[791; 798].

Г.П. Галаган уже в «Обозрении 1849 года по крестьянскому вопросу», відносячи 1850 р. розпочаті ним 1846 р. записи на цю тему, назвав свого приятеля «заклятым врагом крепостничества», який намагався «всеми силами доказать фактами весь ужасный вред наносимый им народу»[667, арк.6]. Як видно, проблема «распространения добра и поражения зла» (підкреслено Г.П. Галаганом – *Т.Л.*) обговорювалася у приятельському товаристві, до якого належали також Ф.В. Чижов, М.А. Рігельман та Ю.Ф. Самарін. Обізнані з цим були й інші. Адже не тільки Г.П. Галаган писав про пізніше надрукований «опыт описания настоящего положения крестьян в Малороссии» В.В. Тарновського[496]. О.В. Маркович на слідстві 1847 р., посилаючись на М.І. Гулака, говорив про це «прекрасное сочинение, или лучше сказать статистику», де показано «нравственное унижение» селян, пов'язане з встановленням кріпосного права в краї[409, с.112]. Показово, що, визначаючи причини економічних негараздів, В.В. Тарновський головною вважав «несвободный переход» селян, «нынешния отношения крестьян к поме-

щикам»[799, № 9, арк.2зв.–3]. Та й вище згадуване сільськогосподарське товариство, яке передбачалося створити за його проектом при Університеті Св. Володимира, було необхідне не тільки для «узнания страны нашей по всем ветвям хозяйства и промышленности» (йшлося про «малу батьківщину» – *Т.Л.*), а й для того, щоб за допомогою зібраних фактів і цифр можна було «представить на вид всего мира ... все несообразности в настоящем нашем положении, все горе, все бедствие крестьянского класса». Саме у цьому для відповідальних і несторонніх людей Г.П. Галаган бачив вихід в умовах, коли «у нас нельзя писать книг, нельзя говорить речей и обращать посредством их людей к истине»[667, арк.6зв.–7] заради «распространения добра и поражения зла».

Наскільки складним було вирішення такої задачі навіть для тих, хто прагнув її розв'язання на користь підданих, свідчить епізод, наведений М.В. Юзефовичем у брошурі «Несколько слов об исторической задаче России», опублікованій 1895 р. вже після його смерті. Наприкінці 1840-х або на початку 50-х рр. він на прохання Д.Г. Бібікова порекомендувати когось, хто б міг дати поради щодо питання про ліквідацію кріпосного права, оскільки сановник «не был вовсе знаком практически с этим делом», звернувся до свого старовинного приятеля І.В. Капніста, на той час предводителя дворянства Полтавської губернії, «всю жизнь мечтавшего и думавшего об освобождении крестьян», дати письмові відповіді на питання, поставлені Д.Г. Бібікову Державною радою. І.В. Капніст «принял поручение не только с готовностью, но и с радостью, так как ему представился неожиданный случай провести свои любимые идеи через такое авторитетное лицо». Але Іван Васильович не зміг виконати доручення, оскільки, при необхідності формулювати на папері, «его идеализм встретился на практической почве с такими затруднениями, которые поставили его в тупик: оказалось необходимы разные подготовительные меры, – и школы, и новые формы суда, и предварительное развитие у народа понятия о правах и налагаемых ими обязанностях, и еще многое такое, без чего опасна была бы воля». Отже, І.В. Капніст дійшов висновку, що «освобождение должно быть концом, а не началом этого великого дела». Відносно цього М.В. Юзефович зауважив, що «так думали у нас в то время все положительные практические умы»[190].

Таким чином, лівобережне дворянство в перші десятиліття ХІХ ст. все активніше в різних формах включалося в загальноросійський «агрономічний рух». Нагальна потреба в обміні досвідом шляхом участі в роботі економічних і природничих товариств, у сільськогосподарських виставках, через посередництво періодичних видань вивела на публічну арену цілий ряд підприємливих дідачів, які відповідали новому типу «реального» поміщика-експериментатора.

Раціоналізуючи господарства, дворянство змушене було вирішувати селянську проблему не тільки в соціально-економічному, а й у морально-ідейному вимірі. Селянське питання виявлялося центральним і в міркуваннях відносно економічних негараздів краю. Подолати їх можна було узгоджуючи інтереси всіх зацікавлених сторін. Реальна практика економічної діяльності стимулювала не просто розмірковувати над тим, як зробити працю селян більш ефективною, а й активніше вести пропаганду нових способів господарювання, популяризувати більш прибуткові для місцевих умов галузі, залучати селян до раціоналізації, створювати умови для навчання, підготовки кваліфікованих робітників. У цьому дворянство вбачало свій обов'язок перед селянами, малою батьківщиною і перед державою загалом. Відчуваючи відповідальність, економічні письменники публічно звертали увагу на причини економічних негараздів Малоросії, серед яких називали не тільки лінь, безтурботність селян, неспроможність міняти традиційний спосіб життя, а й необізнаність поміщиків, їхня безтурботність, відсутність підприємницьких здібностей та бідність значної частини дворянства краю.

Водночас лівобережне панство, не розібравшись до кінця з тим, що робити в умовах нової для нього кріпосницької системи, думало над можливими шляхами її демонтажу. Широкий обмін досвідом, інформацією, дискусії на сторінках періодичних видань сприяли і усвідомленню необхідності об'єднання зусиль. Невипадково з епохи офіційної гласності в обговоренні проблеми емансипації кріпосних селян знову розпочнеться корпоратизація суспільної думки, коли дворянство Лівобережжя, опинившись у черговий раз перед питанням «бути чи не бути?», в рамках Губернських комітетів, прощаючись з кріпосництвом, змушене буде виробляти солідарну позицію.

РОЗДІЛ 6

ПОМІЩИКИ ЛІВОБЕРЕЖЖЯ ПЕРЕД ПРОБЛЕМОЮ «ПАНУВАННЯ ЧИ ВИЖИВАННЯ» (КІНЕЦЬ 50 – ПОЧАТОК 60-Х РР. ХІХ СТ.)

З середини 1850-х рр. дворянство Лівобережної України, як загалом усієї Російської імперії, опинилося на черговому повороті, грандіозність якого відчували сучасники, а згодом у великій кількості праць описали історики[1625], щоправда, так і не поставивши крапку в питанні: чому було ліквідовано кріпосне право[1562; 1565, т.1, с.393]. Однак історіографія Селянської реформи 1861 р. на українських землях не відзначається значною кількістю досліджень. Особливо неуважно історики поставилися до вивчення процесу її підготовки. Коло героїв – українських діячів Селянської реформи, які закріпилися в історіографічній традиції, – і до цього часу залишається майже незмінним. Аналіз позицій, поглядів, а тим більше виявлення мотивів, зводилися, зазвичай, до узагальнюючого схематичного поділу дійових осіб на революційних демократів, лібералів та кріпосників. Причому, не тільки останнім відмовлялося в неупередженому вивченні.

Досить показовою в цьому плані є «История Украинской ССР». Не дуже відрізняється у даному сюжеті й нарис «Історія українського селянства»[1259, с.357–363]. Хоча тут зазначено, що «Селянська реформа 1861 р. займає одне з центральних місць в історії Російської імперії ХІХ століття», її обговорення стисло подано переважно на основі вже традиційного історіографічного матеріалу. Автори узагальнюючої праці та й історики, що побіжно торкаються реформи 1861 р. у контексті задач своїх творів[878, с.187], змушені посилатися переважно на праці І.О. Гуржія, М.Н. Лещенка, В.П. Теплицького та ряду інших радянських істориків, не маючи можливості опертися на новітні розробки. Отже, необхідність подальшого студіювання проблеми очевидна. І справа не в механічному накопиченні відомостей, необхідність чого також гостро відчувається. Мова повинна йти про інший ракурс, який більше відповідає прагненню вивчати людину і те, як вона переживає такі крупні соціальні струси.

Настрої, очікування, сподівання, ситуативна зміна поглядів, мотивації дворянства, – верстви, яка найбільш активно і фактично вперше так широко та відверто висловилася з приводу центральної суспільної проблеми, – все це поки що за-

лишається поза увагою українців. Різноманітні записки, проекти, статті, замітки, написані дворянством з приводу селянського питання, налічують тисячі позицій. Крім відомих за покажчиком В.І. Межова, ще радянськими дослідниками було виявлено сотні таких текстів[863, с.19]. Серед архівних і опублікованих матеріалів чимало таких, що вийшли з-під пера панства українських регіонів. Але вони і до цього часу залишаються не тільки не проаналізованими, а й не врахованими.

На початку ХХ ст. О.О. Корнілов, досліджуючи діяльність Губернських комітетів, багато уваги приділив позиціям помісного дворянства, намагаючись виявити причини, що лежали в основі розподілу на різні суспільно-політичні угруповання. Але, з врахуванням широти охоплення матеріалу в рамках Російської імперії, історик не міг у повні представити не лише погляди всіх депутатів, а й позиції дворянських корпорацій з окремих питань, що він сам добре усвідомлював, наполягаючи на необхідності окремого дослідження і детального відображення прагнень та інтересів, які панували в той час у суспільстві[1361, №5, с.76].

Використовуючи можливості провінційних архівів «українських» губерній, історики, у зв'язку з ювілеями Великої реформи, в узагальнюючих нарисах з історії дворянства, у стислих оглядах подали загальну канву ходу обговорення селянської справи, підкреслюючи у певній мірі місцеву специфіку і водночас ті перешкоди, що заважали вивченню дворянських проектів[970; 1226; 1239; 1635, т.2]. Зокрема, А.В. Флоровський, підсумовуючи праці своїх попередників, у короткому огляді змісту проектів Губернських комітетів Новоросії подав відомості про настрої дворянства у переддень реформи 1861 р., звернувши також увагу і на деякі джерельні перешкоди. Серед найбільш суттєвих історик підкреслив майже повну відсутність друкованих текстів проектів та недостатність звернення тільки до «Материалов Редакционных комиссий»[1943, с.1].

У другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. частково були опубліковані й джерельні матеріали. Крім «прижиттєвих» публікацій, О. Ковалевський надрукував ряд урядових постанов, документів Чернігівського комітету, урочистих промов, а П.Я. Дорошенко, разом з В.Л. Модзалевським, за дорученням Чернігівської архівної комісії – об'ємний том «Извлечений» з комітетських журналів[184; 337; 1154; 1322], яким передувала стаття одного з укладачів. Що особливо важливо, тут містилися стислі характеристики багатьох найбільш діяльних членів Черні-

гівського губернського комітету. У зв'язку з цим зверну увагу на два моменти. По-перше, ці роботи поки що залишаються «класичними» в дослідженні обговорення селянської проблеми напередодні реформи, по-друге, їх автори добре усвідомлювали необхідність для «серьезних научних задач» залучення ширших джерельних комплексів, а також уточнення існуючих оцінок.

У подальшому суттєвих зрушень на цьому напрямку не відбулося. Коротко згадав дворянські проекти М.Є. Слабченко. Майже не виділяючи регіональних особливостей, він схематично вказав на позиції деяких дійових осіб та Губернських комітетів. Не варто й говорити, що класовий підхід у цій роботі був провідним. Тому тут селяни і поміщики вже міцно «стояли один проти одного, один від одного вириваючи землю»[1834, т.1, с.298]. А згодом дворянство українських регіонів, за невеликим винятком[863; 1157], практично зникло з досліджень історії Селянської реформи, підготовка і проведення якої розглядалися виключно під селяноцентричним кутом зору[947; 994; 1429; 1430; 1432; 1471; 1674; 1893]. Робіт, спеціально присвячених позиціям українського дворянства і подібних до статей М.М. Дружиніна, Л.А. Лооне, Н.Г. Сладкевича[1162; 1473; 1837], написано так і не було, за винятком праць регіонального характеру А.В. Флоровського, С.Я. Борового, В.С. Мазурика[940; 1491; 1942–1944]. Тільки нещодавно вітчизняні історики почали спеціально звертати увагу на дану проблему, однак це стоується переважно дворянства Півдня України[1130; 1372].

Участь дворянства у підготовці реформи 1861 р. майже не помітна навіть там, де декларується нетрадиційний підхід, як, наприклад, у праці В.М. Шевченка. Показово, що історіографічна частина його твору засвідчила відсутність досліджень сучасних українських істориків, присвячених не лише роботі дворянства над селянським питанням, а й підготовці Великої реформи. Підтверджують це й недавні історіографічні узагальнення[955]. Загалом же нетрадиційність авторських підходів виявилася надто традиційною. Зокрема, цілком безперечним, попри протилежні твердження цілого ряду сучасних русистів та й власні більш ранні висловлювання[1416. с.164; 2000], для автора видається той факт, «що на середину ХІХ ст. найреальнішою суспільно-політичною силою, яка виступала проти кріпосництва, було селянство»[2002, с.41]. До «передового дворянства», що протестувало проти кріпосного права, віднесено декабристів. Багато

уваги приділено В.Г. Белінському, М.В. Буташевичу-Петрашевському. Серед тих, хто у своїх творах «різко засуджував феодально-кріпосницький лад», подано усталений перелік імен: кирило-мефодіївці, Т.Г. Шевченко, О.І Герцен, М.Г. Чернишевський, М.О. Добролюбов та навіть Г. Квітка-Основ'яненко[2002, с.22–34], «Лысты до любезных землякив» (1839 р.) якого аж ніяк не відзначаються антикріпосницьким спрямуванням, на що звертав увагу іще Д.І. Чижевський[1974].

У роботі В.М. Шевченка немає ні Губернських комітетів, ні навіть тих імен дворянських лідерів передодня реформи 1861 р., які вже стали «класикою» – В.В. Тарновський, Г.П. Галаган – і згадуються у шкільних підручниках для 9 класу. Отже, з одного боку, хоча б на рівні декларацій в українській історіографії зафіксовано прагнення до концептуальних новацій, з другого – виявляється або вірність народницькій парадигмі, або історіографічна інерція, які важко долаються. Тому і повторюються з посиланням на дослідження радянських вчених 1950 – 1960-х рр. положення про розклад «феодально-кріпосницької системи», занепад поміщицького господарства, рутинні способи господарювання, збільшення експлуатації селян, про зубожіння кріпаків та про дворянство як стан, в самій природі якого закладена «соціальна паразитарність»[1152, с.123; 2002, с.17]. Усе це вступає у протиріччя з висновками самих авторів, зробленими раніше, а також із спостереженнями радянських істориків щодо зростання чисельності населення в українських регіонах наприкінці XVIII – першій половині XIX ст., збільшення обсягів внутрішньої та зовнішньої торгівлі, розвитку промисловості тощо.

Ще П.Г. Риндзюньський, посилаючись на роботи Б.Г. Литвака, І.Д. Ковальченка, Л.В. Мілова, показав необґрунтованість тверджень істориків про широке обезземелення та зубожіння селян у дореформене десятиліття. Навіть у землеробських губерніях збільшення оброку не відставало від трудових прибутків селян, у яких, у порівнянні з кінцем XVIII ст., після розрахунків з поміщиками залишалося приблизно на 13 руб. більше. Про зростання виробничих сил села, на думку історика, свідчило розгортання трудових ресурсів селянської сім'ї (збільшення робочого періоду через поєднання землеробства з іншими заняттями, більш активна діяльність жінок та дітей, що стримувалося в умовах натурально-патріархального побуту). Наголошуючи на тому, що історико-демографічні дос-

лідження, починаючи з праць М.Х. Бунге, П.І. Кеппена, В.М. Кабузана, Н.М. Шепукової, грішать відсутністю необхідного джерелознавчого аналізу, спрощеним використанням даних джерел, П.Г. Риндзюньський закликав відмовитися від «мрачної теорії» зубожіння та вимирання селян, «отрешиться» від «народнического понимания отношений помещиков к крестьянам как основанных только на грабеже и насилии, умеряемых лишь гуманными чувствами дворян или боязнью крестьянских выступлений»[1785]. Але цей заклик, імовірно, не був тоді сприйнятий однозначно. У всякому разі, Б.М. Міронов пише, що у той час «П.Г. Риндзюньский в одиночку, настойчиво и смело, вызывая гнев научного сообщества, пытался противостоять утвердившейся парадигме»[1558, с.26–27].

Однак, прямо не відмовляючись від пануючого дискурсу, історики все ж конкретними дослідженнями його розхитували. Наприклад, В.О. Голобуцький, І.О. Гуржій та інші українські радянські історики великою кількістю прикладів, цифрами та фактами проілюстрували зростання ділової активності лівобережного панства наприкінці XVIII – на початку XIX ст., продемонстрували як збільшувався попит на досконаліше обладнання для підприємств, урізноманітнювалася продукція різних промислових поміщицьких закладів, що орієнтувалися на ринок, як зростала чисельність ярмарок, торгів, базарів та обіг товарів і коштів[1050; 1099], що неможливе при економічному занепаді.

І дореволюційні, і радянські історики звертали увагу на активізацію в передреформені десятиліття господарської діяльності селян[1933; 1934], на неможливість визначення їх дійсного матеріального становища на основі даних про розміри наділів, адже, по-перше, проблема забезпечення сімей вирішувалася за допомогою різноманітного підприємництва, не пов'язаного з землею. Варто згадати хоча б такий промисел як чумакування, який хоча й мав, за словами В.В. Тарновського, «отпечаток козацких походов»[492, с.13], у першій половині XIX ст. був специфічним способом нагромадження первісного капіталу. У нього втягувалися різні категорії сільського люду. На Лівобережжі існували «...целые деревни, населенные исключительно одними чумаками». Це була «особая каста», «народ достаточный, хотя и не занимаются земледелием»[51, с.44–45].

По-друге, нестача землі у селянському господарстві компенсувалася за рахунок мобілізації так званої позанадільної землі, коли ділянки оралися понад тягло,

орендувалися у свого власника, інших землевласників. Оскільки розміри орендної плати були зазвичай нижче розмірів тягла, як вважав О.Л. Шапіро, «крестьянину было выгоднее арендовать оброчную землю потому, что выплата фиксированной арендной суммы была не так обременительна и не так стесняла хозяйственную самостоятельность двора, как отбывание множества разнообразных оброчных и барщинных повинностей, падавших на надельную землю»[1992, с.59–50]. Кріпосні також купували землі на чуже ім'я, причому українські губернії за кількістю таких землевласників займали перші місця в Росії[1992, с.10–11; 1290; 1439; 1958, с.77–78].

У цьому зв'язку варто звернути увагу на ще одну особливість саме Лівобережної України, підкреслену М. Шульгіним. Історик вважав, що цей регіон у першій половині ХІХ ст. знав багато таких кріпаків, які в результаті власної економічної активності (промисли, торгівля) почали багатіти, накопичуючи у своїх руках «досить великі засоби». Вони, залишаючись кріпосними, «разом з тим дістали фактичну можливість набувати не лише фабрики, крамниці, торгівельно-промислові підприємства, але й землю й селян». «Отже, наш кріпацький лад, – писав М. Шульгін, – знає й цілі маєтки кріпаків, що належали фактично не дворянам-поміщикам, а збагаченим кріпакам. Були кріпаки немов би другого ступеня» (підкреслено мною – Т.Л.). Юридично їх надбання належали дворянам-поміщикам. Але ті вважали, що їм просто «невигідно експропріювати майно своїх кріпаків, і фактично відносини між збагаченим кріпаком і його кріпачами склалися за типовою формою кріпацьких відносин узагалі». Як про виняток історик говорив також і про те, що кріпаки другого ступеня, маючи торгово-промислові успіхи, теж набували у власність таких самих кріпацьких селян. В результаті в краї «поставала ціла ієрархія кріпацьких відносин»[2031, с.23].

Що ж до збільшення повинностей як важливого показника експлуатації селянства, також необхідно враховувати ряд спостережень істориків. По-перше, дослідники у недавніх працях фактично показали незначні зміни селянських виплат державі у срібних грошах протягом кінця ХVІІІ – першої половини ХІХ ст., відсутність в українських губерніях єдиної системи розкладу подушних податкових зобов'язань членів сільських та міських громад, тісне ув'язування їх з матеріальними спроможностями господарств, що й давало підстави сучасникам заперечу-

вати існування подушного оподаткування як такого[1105; 1618; 1619]. Врахуємо також вже згадувану вище традицію виплати малоросійським дворянством державних податків за своїх селян. По-друге, ще В.І. Пічета виявив причини переваги панщини над оброком у землеробських регіонах, які цілком можна віднести і до Лівобережжя. Зокрема, вчений зауважив, що зазвичай «помещик не имел возможности перевести крестьянина на оброк за отдаленностью торгово-промышленного района и вследствие небольшой плотности населения, и таким образом, приходилось иметь дело с несвободным трудом. Оставалось помещику только одно средство – увеличить барскую запашку, что было возможно путем перевода крестьянина с барщины во двор»[1663, с.30]. Саме у такий спосіб часто вирішувалася проблема зайнятості селян й у малоземельних мастьках.

Вище вже йшлося про відносність категорій «бідність» та «багатство». Але, у зв'язку з педалюванням сучасними українськими істориками проблеми зубожіння селян у часи кризи кріпосницької системи, варто також звернутися до спостережень пізньорадянської історіографії щодо динамічності селянських господарств. Як показали спеціальні дослідження, «крестьянское хозяйство не являлось устойчивым: даже в руках одного хозяина, не говоря уже о поколениях, ранг хозяйства и соответственно социальный статус самого хозяина – крестьянина неоднократно изменялись. Вследствие этого крестьянин в течении своей жизни бывал нередко и богатым, и средним, и бедным, другими словами, обладал высокой социальной мобильностью»[1560, с.52]. Всі ці зауваження і напрацювання, гадаю, не дозволяють спрощувати соціально-економічну ситуацію передреформеної доби і обмежуватися схематичними ілюстраціями концепту «кризи феодально-кріпосницької системи». Дослідження сучасних русистів, у яких спростовується теза про системну кризу поміщицького села у дореформений період[1788], показують необхідність перевірки концепту на українських матеріалах.

Здавалося б, до 150-річного ювілею реформи 1861 р. ситуація повинна була б зрушити з місця. Але у вивченні її підготовчого етапу українськими вченими цього не сталося. Як єдиний натяк на важливість урахування передреформеної роботи суспільства можна сприйняти зауваження В.А. Смолія щодо необхідності «вирішення завдання диференційованого підходу до різноманітних етапів і рівнів реформаційних процесів – ідеології, що лежала в основі намічених перетворень,

проектів законів, ухвалених законодавчих актів та, нарешті, характеру їх реалізації під час втілення селянської реформи у життя». Слушною є думка і про нагальність «глибокого переосмислення цієї події з позицій і надбань історичної науки початку ХХІ ст.», і побажання «не обмежуватися проведенням ювілейних заходів, а й надалі продовжувати наукові студіювання в даній сфері»[1843].

Переконана, що детальний аналіз позицій лівобережного дворянства щодо конкретних умов ліквідації кріпосного права, з урахуванням усіх регіональних, групових, індивідуальних, політичних, економічних, соціокультурних обставин, є надзвичайно складною справою і повинен стати предметом спеціального дослідження. Та на даному етапі розробки проблеми в контексті завдань дисертації у першу чергу необхідно з'ясувати, наскільки дворянство Лівобережжя було до цього готовим, наскільки активно і в яких формах воно включилося в обговорення селянсько-дворянського питання, чи міцно трималося за свої станові привілеї, а якщо так, то чому, якими були суспільні настрої, очікування, тривоги і сподівання у найважливіший момент існування дворянської спільноти, хто і яким чином проявив себе. Саме під таким кутом необхідно поглянути на цей останній момент панування дворян-поміщиків, побіжно, через презентацію героїв та джерел, закриваючи деякі інформаційні прогалини задля майбутнього руйнування селяноцентричності у розгляді комплексу проблем, пов'язаних із визначенням ролі дворянства у системі соціальної взаємодії напередодні Великих реформ.

6.1. Реакції лівобережного дворянства щодо владного курсу на підготовку емансипації селянства

В історіографії загальноприйнятою стала думка, що легалізація Селянської реформи, гласне підтвердження її початку відбулося внаслідок появи рескриптів Олександра II 20 листопада 1856 р. та 5 січня 1857 р. віленському генерал-губернатору В.І. Назімову та петербурзькому генерал-губернатору П.М. Ігнат'єву з дозволом дворянству відкрити Губернські комітети та розпочати обговорення способів «улучшения быта крестьян». Але тільки 15 грудня 1857 р. було дозволено передрукувати рескрипти з «Журнала Министерства внутренних дел» в усі періодичні видання, не допускаючи при цьому «никаких рассуждений и толкований по сему предмету». Тому листування (і, зрозуміло, бесіди, які нам невідомі) ще

певний час залишалося фактично єдиною формою обміну інформацією. Та неформальна кампанія «по внушению дворянам их ответственности» за ліквідацію кріпосного права стартувала вже влітку 1856 р.[1138, с.170]. Отже, ще задовго до того, як, за висловом Б.Г. Литвака, випустили джина з пляшки[1441, с.40], почалося епістолярне та кулуарне обговорення проблеми, обмін думками, знайомство з першими проектами майбутньої реформи, які були представлені не тільки уряду, а й поширювалися в різний спосіб у суспільстві.

Серед українських діячів Селянської реформи прізвище Михайла Павловича Позена (1798 – 1871) звучить найчастіше. Його неодмінно називають у числі авторів перших проектів. Один з небагатьох його листів початкового етапу обговорення селянського питання, написаний 14 жовтня 1857 р. до Я.І. Ростовцева, демонструє, що він був тоді вже досить глибоко занурений у проблему ліквідації кріпосного права та на прохання імператора в розробку програми фінансового забезпечення реформи. Крім персонального проекту самого М.П. Позена, в листуванні та літературі мемуарного характеру згадується також його записка разом з полтавським губернським предводителем дворянства Л.В. Кочубеєм. Перший документ одним з відомих діячів Селянської реформи О.І. Левшиним названий «более других замечательным», а другий – «более удобоисполнимым»[250, с.494].

Син лікаря, М.П. Позен 1836 р. отримав диплом на дворянство, герб[1982, с.304], зробив стрімку кар'єру, почавши службу в Департаменті народної освіти. Згодом працював в Департаменті держмайна, Департаменті різних податків і зборів, був чиновником для особливих доручень при управителі Військовим міністерством, керував 1-м відділенням Канцелярії генерального штабу, 1-м відділенням Канцелярії Військового міністерства, був старшим чиновником Воєнно-похідної канцелярії імператора, управляв справами Комітету по влаштуванню Закавказького краю, VI тимчасовим відділенням Імператорської канцелярії, в якій зосереджувалися справи по Закавказзю. Як вважають сучасні російські історики імперської політики на Кавказі, саме завдяки М.П. Позену та його програмі організації цивільного управління цим краєм 1842 р. було створено VI тимчасове відділення у складі Канцелярії імператора та Комітет у справах Закавказзя. Управляючим VI відділенням був призначений М.П. Позен, який водночас став членом Комітету по Закавказзю. Головою Комітету став воєнний міністр О.І. Чернишов,

а її членами за посадами – міністр фінансів Є.Ф. Канкрін, міністр державного майна П.Д. Кисельов, голова департаменту законів Державної ради Д.М. Блудов, міністр внутрішніх справ Л.О. Перовський, міністр юстиції В.М. Панін, а також управляючий VI тимчасовим відділенням М.П. Позен. Управляючим справами Комітету був призначений статський радник П.А. Булгаков. У Комітет, щоб надати цій установі особливого значення та авторитету, також за призначенням увійшов великий князь Олександр Миколайович. У лютому 1845 р. VI тимчасове відділення було ліквідоване у зв'язку зі змінами системи управління Кавказом – введенням намісництва. Реформувався й Комітет по справам Закавказзя, який перетворювався на Кавказький комітет, першим головою якого став М.П. Позен[1500]. Саме за ініціативи М.П. Позена, підтриманої Миколою I, у 1844 р. були започатковані спеціальні стипендії для кавказьких вихованців, які навчалися в Лазаревському інституті східних мов, у Межовому інституті, на медичному факультеті Московського університету[182, с.112]. У відставку Позен вийшов 1845 р. таємним радником, сенатором, кавалером багатьох орденів, у тому числі пруського ордена Червоного орла 3-го ступеня, австрійського ордена Леопольда, ордена Станіслава 1-го ступеня.

У контексті подальшої діяльності з підготовки реформи 1861 р. важливо, що М.П. Позен мав доволі широкі зв'язки в урядових колах та неабиякий досвід фінансово-господарської та законотворчої роботи, оскільки працював також у численних комітетах і комісіях по управлінню та перевірці різних, як би зараз сказали, суб'єктів господарської діяльності – комісіях по облаштуванню дому Військового міністерства, по Сестрорецькому збройному заводу, комітетах для виявлення зловживань по заготівлі та доставці лісоматеріалів для кораблебудування, по устрою Чорноморського козачого війська, брав участь в укладанні продовження «Зводу військових законів», проекту нового «Учреждения» по управлінню Закавказьким краєм[1110; 1635, т.2, с.53–54].

Цікаво, що І.С. Аксаков, зупинившись літом 1856 р. у маєтку М.П. Позена по дорозі в Крим для роботи в Комісії з розслідування безладів по заготівлі продовольства для військ і по утриманню військових шпиталів Південного краю під час Кримської війни, саме від господаря отримав «бездну матерьялов для предстоящего ...дела». Прийнятий у найгостинніший спосіб, відомий слов'янофіл пи-

сав з цього приводу в листі до батька: «Позен, который после Турецкой кампании 1828 года исследовал злоупотребления продовольствия, ревизовал в жизнь свою не раз провиантские комиссии, написал устав продовольствования, ныне действующий, не для армии во время войны, а в мирное время, сочинил теперь целый проект продовольствования армии во время войны, такой человек, конечно, очень полезен своею опытностью. Он дал мне прочесть все свои записки и труды по этому предмету, также и печатные узаконения (ибо я решительно не знаком с этой частью, да и вообще с сводом военных законов), сообщил целый план действий, целую систему следствия, даже написал мне программу вопросов, которые надо предложить интендантству, и сведений, которые надо от него требовать. Я очень ему благодарен, и теперь эта дикая чаща начинает меня пугать менее; я теперь уже вооружен компасом и не боюсь заблудиться»[20, с.173].

М.П. Позен був значним дідичем і володів у Полтавській губернії великим маєтком Оболонь з двома селами, більше ніж 4 тисячами душ кріпосних обох статей[1515, с.313;]. З 348 селянських господарств 69 були переведені на оброк, інші переважно відбували панщину[396]. Крім полтавського, М.П. Позен також мав маєток у більш як 5 тис. десятин землі та 1505 кріпосних чоловічої статі у Богородицькому повіті Московської губернії. Опис устрою московського маєтку, надрукований 1858 р.[308], надає можливість уявити стиль управління та ставлення поміщика до селянської справи. У цьому володінні М.П. Позен ввів оброчну систему, за якою селяни платили оброк частинами по мірі можливості, але за умов, що плата повинна вноситися до встановленого терміну. Сума платежів визначалася ціною триденної панщини. Однак, згідно з підрахунками, проведеними у відповідності до кількості робочих рук і трудових днів на рік, розмір оброку тут був майже у двічі меншим, ніж допускалося. Це було обумовлено рядом обставин. По-перше, протягом року з різних причин кількість робочих днів ніколи не сягала повного їх числа, по-друге, враховувалася різниця при отриманні натурального та грошового прибутку в разі реалізації селянами продуктів їхньої праці.

У Богородицькому маєтку на випадок неврожаїв, пожеж та інших стихійних лих був облаштований спеціальний амбар, з капіталу самого поміщика заснований селянський банк. Селянство активно включалося у підприємницьку діяльність, особливо у вигідні для тієї місцевості вирощування та обробку хмелю, ви-

роблення простих бавовняних тканин, рогових гребенів. Рівень достатку кріпосних був задовільним, бідняків та особливо заможних не було. Однак багато хто з селян зміг викупитися на волю, продовжуючи проживати на старому місці та сплачуючи певний відсоток оброку.

Отже, судячи з цього опису, відповідей на питання Комітету сахароврів[323], а також свідчень сучасників, які стверджували, що після виходу у відставку та переїзду до полтавського маєтку Позен невдовзі довів його до квітучого стану, викликавши у краї загальну повагу[183, с.54], цей дідич зарекомендував себе як відповідальний та практичний господар, який дбав про добробут своїх підданих, не допускаючи їх до розорення. Однак в історіографії Селянської реформи за М.П. Позеном міцно закріпилася репутація кріпосника, консерватора, реакціонера, «адепта старорежимних порядків»[1197, с.111; 1215, с.31, 189, 198; 1234, с.85; 1441, с.89; 1782, с.207, 209; 1986, с.220]. З'ясування причин формування саме такого образу потребує спеціальної уваги, адже цей сюжет надто важливий не лише з огляду на необхідність дослідження конкретної біографії досить яскравої, суперечливої персоналії, а й для вивчення проблем селянського питання, процесу обговорення та спроб впровадження в життя його результатів.

М.П. Позен і сучасниками, й істориками визнавався однією з важливих фігур у процесі підготовки Селянської реформи. Його вплив на урядову політику 1857 – 1858 рр. для істориків є беззаперечним. Уже у 1855 – 1856 рр. він одним з перших подав Олександрю II декілька записок, що стосувалися організації процесу підготовки реформ у Росії. За розпорядженням імператора записка «О мерах освобождения крепостных крестьян» розглядалася в Міністерстві внутрішніх справ та Секретному комітеті, які ще не мали чіткої програми реформування, і, як вважається, «вынудила Министерство хотя бы отчасти уточнить свою ориентацию в крестьянском вопросе»[250; с.494–495; 1215, с.30–31; 1684, с.51]. А записка «О системе улучшения по основным предметам государственного управления», на думку істориків, відіграла важливу роль у створенні Ради міністрів у 1857 р.[1488; 1684, с.48, 51; 1971, с.139–140; 1972, с.125–126].

О.В. Нікітенко, який знаходився «в самой гуще литературных и общественных событий Петербурга, был хорошо осведомлен о многом существенном и важном, совершавшемся за его пределами», сам з кріпосних, «тихий профессор»,

за визначенням В.К. Кантора, що «оказался зорким, злым наблюдателем российской действительности, которую он оценивал с точки зрения классического либерала (підкреслено мною – *Т.Л.*), тем более классического, что ему не приходилось приспособливать свои записи к сиюминутной конъюнктуре»[840, с. V–VII; 1276, с.302–303], відносно своїх зустрічей з М.П. Позеном наприкінці 1856 – на початку 1857 р. і власних вражень від знайомства з його проектами, записками, листами до імператора писав: «Это человек с большим практическим умом. Говорили, будто его вызывают сюда, чтобы употребить в дело. Это было бы хорошо. Но вряд ли, по крайней мере я так заключил из его собственных слов. ...Между прочим был у Позена и просидел у него около часу. По его проекту об освобождении крестьян назначен комитет под председательством самого государя. Обедал у (М.П.) Позена. Он дал мне прочесть письма свои к государю, сопровождавшие проекты о разных отраслях государственного правления. Проекты эти составлены Позеном по требованию его величества. Проект о необходимости начертать программу и определить систему управления отличается многими светлыми и основательными мыслями, хоть и в нем есть общие места»[300, с.449, 453, 454].

Вплив М.П. Позена на Я.І. Ростовцева, члена Державної ради, члена Секретного (Головного) комітету з селянського питання, голови Редакційних комісій, ключового будівничого Селянської реформи до 1860 р., на відміну від одного з перших його біографів[915], підкреслювали майже всі, хто так чи інакше торкався стосунків цих діячів[172, 1882, №1, с.245, 250; 478; 467; №3, с.7–8; 1173, с.381–382]. М.О. Мілютін у листі до брата навіть назвав М.П. Позена німфою Егерією*. Свої перші уявлення про селянську проблему і можливі шляхи її розв'язання Я.І. Ростовцев, який зовсім не був готовий до законодавчої діяльності[1486, с.183], у значній мірі формував на основі записок М.П. Позена[1197, с.69]. За його дорученням останній уклав так звану Програму 21 квітня 1858 р. для роботи Губернських комітетів для покращання побуту поміщицьких селян[1173, с.382; 1834, с.291]. Хоча участь М.П. Позена в офіційних документах не фіксувалася[1215, с.97], він сам не тільки публічно давав певні пояснення відносно цього документу, а й направив до редакції «Сельского благоустройства» фор-

* Егерія – римська німфа джерела, дружина чи кохана, а також дорадниця римського царя Нума Помпілія. Він – законодавець, мудрий, шанований цар, який дав Риму перші закони. Вона – символ мудрості.

муляри загального повітового та губернського описів поміщицьких маєтків[365], тим самим підтверджуючи свою причетність до даної справи.

Протягом 1858 – початку 1859 рр. в європейській частині Росії відкрилося 46 таких комітетів та дві комісії, вибори до яких проходили досить вільно – без будь-якого втручання уряду[1361, №2, с.229]. Це був новий, нетрадиційний механізм проведення реформи. В комітетах зустрілися представники різних поколінь і різних суспільно-політичних уподобань. Вони «училися обговорювати і вирішувати державні питання, училися прийомам політичної боротьби, училися початкам конституційності»[1216, с.29–30]. Уряд вважав за необхідне скерувати діяльність цих органів спеціальним документом. Програма, укладена за планом М.П. Позена Я.І. Ростовцевим, була затверджена Головним комітетом у присутності імператора. Прийняття саме цієї програми було, імовірно, однією з причин різко негативного ставлення до М.П. Позена з боку чиновників Міністерства внутрішніх справ, які ще в березні 1858 р. запропонували свій варіант програми. Автором міністерського проекту, на думку О.О. Корнилова[1361, №3, с.30], був О.І. Левшин, за твердженням Л.Г. Захарової – Я.О. Соловйов, а виправляв його М.О. Мілютін[1215, с.94–96]. У всякому разі добре обізнаний з ситуацією П.П. Семенов-Тян-Шанський конфлікт, що відбувався навесні 1858 р., називав «распрей» між Я.І. Ростовцевим, з одного боку, та М.О. Мілютиним і К.Д. Кавелініним, – з другого. В основі ж його лежала позеновська програма, яка «окончательно возстановила против Ростовцева не только Н.А. Милутина и всю его партию, но и все министерство внутренних дел»[466, с.65–66].

Правда, на цей момент єврей-вихрест, протестант (лютеранин), за яким через його стрімку кар'єру (за 25 років, не маючи військового чину, пройшов шлях від копіїста до директора Канцелярії Воєнного міністерства, статс-секретаря імператора) в певних колах закріпилася репутація «вискочки»[187, с.558–560], один з можливих номінантів на пост міністра фінансів, М.П. Позен у молодих бюрократах не міг не викликати роздратування. Російський історик, крупний державний діяч, відомий мемуарист барон М.А. Корф відносно ставлення до Позена занотував: «Михаил Павлович Позен был человек умный, даже необыкновенно умный, и вместе добрый, благородный и благонамеренный. Но он имел против себя два важных обстоятельства: во-первых, свое происхождение, внушавшее недоверчи-

вость к нему в общественном мнении, особенно между аристократией, во-вторых, нажитое им значительное состояние, которого добросовестные источники – несколько смелых спекуляций, участие в золотых промыслах, в винных откупах и проч. – весьма лишь немногим были в точности известны, так что масса, всегда подозрительная и часто несправедливая, относила его богатства к корыстным действиям по службе. Если завистливая толпа могла еще сколько-нибудь перенести неслыханную, по происхождению и роду Позена, карьеру его, то уже никак не могла она простить ему внезапного его обогащения»[183, с.51].

Широка обізнаність Позена з державними справами, підкріплена практичністю успішного значного господаря, що мав маєтки не тільки у землеробському, а й у промисловому регіоні, власна незалежна думка, можливо, іноді безапеляційний тон старшого за віком і більш досвідченого члена Редакційних комісій, про що писав після «размовки» з ним Я.І. Ростовцев[340, с.403], «вихід» безпосередньо на імператора також не імпонували міністерським реформаторам. До того ж у столичних колах навряд чи був забутий конфлікт М.П. Позена з М.С. Воронцовим, призначеним намісником Закавказзя, як писали мемуаристи, з подачі Михайла Павловича. Саме завдяки проекту управляючого VI відділенням імператорської канцелярії новий намісник Кавказу отримав надзвичайно широкі повноваження. Але законник М.П. Позен не захотів поступитися М.С. Воронцову, який «действовал и держал себя по отношению к подчиненным как высокомерный и независимый феодал», який, за згадкою Ф.Ф. Вігеля, «от подчиненных ему чиновников ...требовал личной ему преданности и службы не государству, а лично ему, Воронцову, словно феодальному сюзерену»[1242, с.37]. Невипадково Позен вирішив розв'язати справу не інакше, як попросивши 31 січня 1845 р. у імператора відставки[71; 183], про що у лютому повідомили газети. У листах 1845 р. з Парижа, тобто, чутки про позеновсько-воронцовські відносини швидко долітали й туди, М.І. Греч писав Ф.В. Булгаріну: «Я очень тебе обязан за письмо с подробностями о Позене, Михайлове и т.п. Я здесь ничего об этом не знаю. М.П. Позену скажи, что и здесь все, кто его знает, принимают искреннее в его судьбе участие, и все уверены, что он в скором времени будет на высшем месте. Царь справедлив, а Позенов у нас мало»[348]. До речі, не по чут-

кам обізнані з цим конфліктом сучасники вважали, що в цій історії Позен «по существу был совершенно прав»[182, с.108].

Здається, в період роботи такої унікальної для Росії установи як Редакційні комісії боротьба найбільш активних гравців, що стояли на різних позиціях, за впливи на близького до імператора Я.І. Ростовцева також була однією з причин створення ще у сучасників того образу М.П. Позена, який міцно увійшов і в історіографічну традицію, оскільки різко негативні оцінки виходили саме з ліберального табору. М.О. Мілютін, а також В.О. Черкаський і Д.П. Хрущов стали укладачами[1215, с.21] «Материалов для истории упразднения крепостного состояния помещичьих крестьян в России в царствование императора Александра II», опублікованих 1860 – 1862 рр. у Берліні[285]. Саме тут було дано фактично вбивчу, дуже емоційну і упереджену характеристику М.П. Позену, повторену іншими[172, 1882, № 1, с.245]. Ці оцінки закарбувалися на «меморіальній» фазі формування образу цього полтавського дворянина і перейшли в історіографічну, не дивлячись на численні позитивні відгуки, що пролунали в мемуарній літературі[1468]. Щоправда, в останні роки в російській історіографії вже почав руйнуватися примітивний та схематичний образ «кріпосника» і прозвучали дещо відмінні від традиційних оцінки його діяльності. Разом з К.Д. Кавеліним, Ю.Ф. Самаріним, О.М. Унковським, М.П. Позена зараховують до кола авторів перших ліберальних записок, які почали з'являтися у 1856 р.[1670, с.133], до «симпатизантів» аристократів-конституціоналістів (підкреслено мною – *Т.Л.*) М.О. та М.О. Безобразових, В.П. Орлова-Давидова, П.Б. та Г.Б. Бланків, В.В. Апраксіна, Д.П. Шидловського, П.П. Шувалова та інших[1139, с.34], які традиційно згадувалися з епітетами «реакціонер», «кріпосник» і т. п. Однак перевидання з дещо зміненою назвою монографії 1984 р. найавторитетнішого історика Великих реформ Л.Г. Захарової, книжки, що таким чином хоча й перетворюється на класику, але, на думку Т. Еммонса, «и сейчас воспринимается на удивление свежо», тільки закріплює незмінність образу М.П. Позена[1702, с.38]. Це ще раз підтверджує необхідність уважного погляду на цю особу.

Я.І. Ростовцев, очоливши Редакційні комісії і самостійно формуючи їхній склад, запросив до роботи в якості члена-експерта і М.П. Позена. Цікаво, що збираючи свою «команду», за згадкою П.П. Семенова-Тян-Шанського, також члена-

експерта, Я.І. Ростовцев так визначив параметри необхідних йому людей з Міністерства юстиції: «безукоризненна етика, основательные юридические познания, сочувствие делу земельного освобождения крестьян и довольно почетное положение в Министерстве»[465, с.138]. Б.Г. Литвак вважав, що такі еталонні вимоги можуть служити історикам для характеристики якостей всіх членів Редакційних комісій, що були вибрані Я.І. Ростовцевим. До того ж М.П. Позен увійшов і до складу Фінансової комісії. Причому не тільки мемуаристи, а й історики, що загалом були не надто прихильні до нашого героя, відносили його до числа «лучших представителей финансов» Росії того часу. Позен був загально визнаним «знатком финансовой практики», «негласным консультантом ряда высших сановников по вопросам аграрной и финансовой политики»[1139, с.34; 1235, № 10, с.490].

У зв'язку з характеристикою людських та ділових якостей М.П. Позена, важливо звернутися до опублікованих, але практично не врахованих дослідниками його біографії та Селянської реформи джерел. Йдеться про листи Є.І. Милорадович до племінника, відомого історика та археографа, графа Г.О. Милорадовича, з яких найбільший інтерес у контексті теми представляють 11 пам'яток за 1860 – 1861 рр. Написані з-за кордону та з Полтави, ці епістоли що «вважають гостротою думки, широтою ерудиції, бездоганним смаком»[1326, с.3], цікаві не тільки відвертими висловлюваннями відносно важливих суспільних проблем, місцевих діячів. Крім дотепних спостережень над полтавською дворянською спільнотою, тут також містяться щирі оцінки особи М.П. Позена, що особливо цінно, адже таких, які походять від колег по корпорації, вдалося виявити не так багато. Українська громадська діячка, фундаторка Наукового Товариства ім. Т. Шевченка, Є.І. Милорадович називала М.П. Позена «гениальным евреем», пишалася дружбою з ним, не сумнівалася у його «глубокой честности» і була вдячна за «сердечное и разумное участие». Саме М.П. Позен переконав батька Єлизавети Іванівни І.М. Скоропадського віддати їй маєток, що дало не тільки фінансову самостійність новій власниці, а й фактично уможливило широку благодійницьку діяльність, у тому числі й створення Товариства у Львові[13, с.74–75].

Дослідники біографії Є.І. Милорадович припускають, що вона гаряче підтримала емансипацію селян саме під впливом М.П. Позена[1326, с.8–9]. Відносно ж ставлення до нього суспільства у листі від 14 червня 1861 р., не сприймаючи

інвективи Г.О. Милорадовича, вона писала, висловлюючись водночас і щодо «аристократичності» роду її чоловіка: «Позен же жид, составивший себе имя из ничтожества, его все бранят, но нет ни одного вопроса до сей поры в России, где бы не советовались с ним. Все его бранят, потому что он со всеми на ножах, но везде оказывают ему уважение. Не успел он приехать в Одессу, на другое же утро Строганов (Новоросійський та Бессарабський генерал-губернатор – *Т.Л.*) явился к нему; в Вене Балабин (російський посланник у Відні – *Т.Л.*) тотчас посетил его, и Борятинский (князь, генерал-фельдмаршал, член Державної ради – *Т.Л.*) приехал нарочно в Вену к нему за советами; все это я сама видела. Все банкирские дома знают его в Европе, и сама эта ожесточенная брань доказывает ли, что Позен гениален, а иначе я не признаю его»[13, с. 75–76]. Зауважу, що у той час М.П. Позен не був обтяжений ніякими посадами.

Михайло Павлович відіграв досить помітну роль і в роботі Полтавського губернського комітету, в якому він представляв дворянство Хорольського повіту. Він також за вибором став заступником головуючого, предводителя губернської корпорації Л.В. Кочубея[1635, т.2, с.47]. Разом з О.В. Богдановичем, М.П. Позен був обраний полтавським дворянством представляти місцеві інтереси в Редакційних комісіях, де, як виявилось, вони досить активно обговорювали проект реформи[239], запропонований цією установою, відстоюючи специфіку, що була притаманна краю до 1783 р.[362]. М.П. Семенов, член Редакційних комісій від Міністерства юстиції, невдовзі зауважував, що для персональних пояснень в РК запрошувалися тільки ті депутати першого призиву, які самі того забажали. Пояснення у вигляді відповідей на поставлені питання мали на меті «устранить будущия недоразумения при рассмотрении депутатских мнений». Зазначу, що такі пояснення захотіли дати, крім М.П. Позена та О.В. Богдановича від полтавців, чернігівські представники О.М. Маркович та В.О. Підвисоцький, харківський депутат Д.О. Хрущов, подолянин А.А. Грабянка. Останній також подав «мнение» на доповідь по малоросійським губерніям[117; 118; 362; 463; с.67].

Водночас, незважаючи на часті згадки цієї впливової на Полтавщині та «відомої в Росії людини»[1326, с.8] в мемуарній та науковій літературі, і до цього часу не існує більш повного біографічного нариса, ніж той, що був вміщений в «Русском биографическом словаре». Потреба ж у цьому, очевидно, відчувалася і

доволі критично налаштованими до М.П. Позена сучасниками, які все ж не могли не віддавати йому належне. У всякому разі П.П. Семенов-Тян-Шанський вже після появи статті І. Давидовича, зауважував: «Замечательно, что, хотя он был похоронен с честью в своем имении, которое поставлено было им в положение богатого родового поместья, но “струны громкие боянов не стали говорить о нем”. ...И до сих пор его, во всяком случае, крупная и не лишенная достоинств личность еще не нашла себе биографа»[466, с.64]. Не робилися також спроби комплексного аналізу поглядів М.П. Позена на селянське питання. Занесення його до числа реакціонерів, кріпосників, що переслідували лише свої вузько корисні інтереси, робило зайвим ретельний аналіз його ідей та діяльності.

Сподіваючись на справедливість нащадків, М.П. Позен вирішив надрукувати свої «Бумаги», де вмістив значний за обсягом масив матеріалів, що стосувалися як загальноросійського (від першої записки, поданої 7 квітня 1856 р. Олександром II, різноманітних зауважень з селянського питання, ділового та приватного листування до документів Фінансової та Редакційних комісій), так і губерньського рівня його діяльності (протоколи засідань дворянства Хорольського повіту, статті, «мнения» з журналів Губерньського комітету, записки, «особые соображения» членів Полтавського комітету, примітки до загальних правил проекту Редакційних комісій, де висловлювалися міркування про «местные обстоятельства» тощо).

Та, зрозуміло, публіці було представлено не все. Можна тільки припустити, яка кількість паперів відклалася в особистому архіві Михайла Павловича за його життя, та уявити, яким значним в ідеальній джерельній базі міг бути й епістолярний блок. Адже Позен мав досить обширі зв'язки в різних колах, починаючи з місцевого дворянства і завершуючи вищими урядовцями, активно представляв свою позицію щодо реформування державного устрою. Він сам, спростовуючи наведені на нього наклепи і не прагнучи при цьому «умиротворить никакими объяснениями» своїх ворогів, звертав увагу на відкритість власних справ і на наявність у нього письмових схвальних відгуків «многих из лучших людей того времени»[45, с.322–323]. На початку ХХ ст. І.Ф. Павловський вказував на матеріали, які зберігалися в онука, Л.В. Позена, і наголошував на необхідності оприлюднення всіх паперів Михайла Павловича, які «разсеят установившийся взгляд на Позена, как противника крестьянской реформы»[1635, т.2, с.54].

З українських діячів, які стояли біля витоків Селянської реформи, історики інколи називають В.В. Тарновського, пов'язуючи його ім'я з так званим «карлівським проектом» звільнення селян у полтавських маєтках Великої княгині Олени Павлівни. Хоча один з перших істориків цього сюжету А.Ф. Коні його взагалі не згадав[1351]. П.А. Зайончковский, аналізуючи проекти, що побутували в суспільстві напередодні реформи, просто оминув цей епізод і, крім програми М.П. Позена, нікого з українських реформаторів не назвав. В.В. Тарновський, на відміну від Г.П. Галагана, тут не згаданий навіть у колі членів-експертів Редакційних комісій[1197; с.111]. У монографії Л.Г. Захарової В.В. Тарновський лише вказаний серед інших розробників «карлівського проекту». Б.Г. Литвак також тільки припустив, що свою записку В.В. Тарновський міг направити до сановної особи як «сусід по маєтку»[1215, с.51;1441, с.23].

Його участь у цій справі почали особливо підкреслювати тільки нещодавно. Є.Є. Резнікова, спираючись переважно на матеріали архіву Великої княгині, показала вплив цього полтавського поміщика на оформлення концепції звільнення селян Карлівського маєтку[1734]. Н.М. Товстоляк на основі листування зробила суттєві уточнення, простеживши деталі, починаючи від першого конфіденційного повідомлення П.Г. Редкіна 10 грудня 1856 р. про бажання Олени Павлівни скористатися досвідом сусіда, до завершення справи літом 1857 р. у Вільдбаді, де А. фон Гакстгаузен, П.Д. Кисельов та К.Д. Кавелін разом з В.В. Тарновським творили остаточну редакцію цього документа. Крім згаданих осіб, на початковому етапі підготовки даного документу активну участь у його розробці брав один з найбільш крупних діячів Селянської реформи М.О. Мілютін, який у 1856 р. на прохання Великої княгині Олени Павлівни уклав проект звільнення для селян її полтавського маєтку[289, с.401]. Саме М.О. Мілютін як творець проекту в історіографії називається найчастіше. При цьому інші не менш причетні до справи або залишаються у його тіні, або ж зовсім не згадуються.

Можна припустити, що В.В. Тарновському було не просто проводити свої думки, якщо врахувати вплив Гакстгаузена на Велику княгиню та на карлівських реформаторів, що відзначає Є.Є. Резнікова. У всякому разі в листі до К.Д. Кавеліна В.В. Тарновський висловив досить стримане ставлення до плану відомого закордонного економіста: «О немецкой записке я ничего не скажу в по-

данном письме моем, но имел счастье на словах выразить Ея Высочеству, что меры, предложенные в ней столько чужды быту, нравам и исторической жизни народа, сколько не соответственны настоящему положению вопроса и степени его возбуждения»[687, арк.1].

Інколи в літературі, без посилання на джерела, серед фігурантів «карлівської справи» називають Г.П. Галагана та полтавського поміщика Капніста[1734, с.21, 24]. Правда, участь першого листуванням поки що не підтверджується. А якщо врахувати свідчення з листа Григорія Павловича до дружини, що з Д.П. Хрущовим, який входив до ядра «карлівського гуртка», він познайомився у лютому 1858 р.[724, № 46105, арк.1], то цей історіографічний факт взагалі можна було б поставити під великий сумнів. Щоправда, О.М. Лазаревський, друкуючи 1898 р. матеріали до біографії цього діяча, у примітці зазначив, що в Сокиренському маєтку і після смерті Г.П. Галагана зберігалася картина Соколова «Рекрути» або «Парубки», подарована Великою княгинєю Оленою Павлівною в пам'ять його близької участі у попередніх нарадах по селянському питанню[283, с.190]. Як вже йшлося, Г.П. Галаган був добре підготовлений до розмірковування над назрілою суспільною проблемою. Та все ж, очевидно, що форми його участі у розробці карлівського проекту ще треба з'ясувати.

Щодо Капніста, не зовсім зрозуміло, кого з представників цієї відомої родини мали на увазі історики. Під час підготовки Селянської реформи, принаймні публічно, виявили себе В.С. Капніст, який був кандидатом від Кременчуцького повіту в Полтавському комітеті[1857] та Ілля Капніст, міркування якого з приводу селянського питання опублікував «ЖЗ»[206]. Та з листа до останнього його двоюрідного брата В.В. Тарновського, написаного 22 жовтня 1857 р., тобто, після завершення укладання «карлівського проекту», стає зрозуміло, що з цього часу лише починається їх обмін поглядами на найактуальнішу суспільну проблему[688, арк.1]. Але в даному разі важливо, що не тільки В.В. Тарновський, а й його візаві на той момент вже склав власну записку на цю тему.

М.А. Рігельман у листі до В.В. Тарновського 7 листопада 1858 р. також пропонував сповістити «мысли на счет крестьянского дела», відправляючи для ознайомлення тарновсько-галаганівського «ареопага» свою записку[789, №1]. На цей час Микола Аркадійович був вже достатньо підготовленим до обговорення селя-

нського питання, свідченням чого є опублікована у першій книжці «Русской беседы» за 1857 р. його розлога стаття про особливості ліквідації кріпосного права у першу чергу в слов'янських землях Австрії[415], яка з'явилася ще до появи низки подібних робіт[306; 454; 456; с.190–190]. Віддаючи належне австрійському уряду, який впродовж тривалого часу, «побуждаемый человеколюбием и общественным мнением большинства», не боявся боротися з «множеством трудностей этого дела и предрассудками привилегированных сословий» та навіть в умовах фінансової кризи постійно йшов до мети – «полного освобождения земледельческого сословия», автор показав і добру обізнаність із справою емансипації на західноукраїнських теренах, і власну готовність до подібних перетворень у Росії, у своєму краї, що невдовзі підтвердив статтею в «Сельском благоустройстве»[435].

Отже, ще до старту гласного етапу розв'язання селянського питання заговорило й лівобережне дворянство. Дехто почав укладати плани, проекти, записки, більшість яких, скоріш за все, так і залишаться нам невідомими, оскільки, зрозуміло, не все було покладено на папір. Але деякі імена емансипаторів тієї пори, обриси, інколи уривки, їхніх «концепцій» відкриваються на основі листування. Хоча дворянський загаль, у всякому разі публічно, якщо не рахувати згадуваних у літературі висловлювань полтавського губерньського предводителя Л.В. Кочубея[1138, с.171], не демонстрував своїх поглядів, очікуючи від уряду більшої визначеності в один чи другий бік. Навіть такі нагоди як дворянські вибори до певного моменту не були приводом для спільного обміркування можливого ходу перетворень та вироблення колективної позиції. Перебуваючи в Чернігові під час виборів губерньського предводителя дворянства, Г.П. Галаган у листі до дружини від 3 червня 1857 р. з цього приводу зазначив: «Об эмансипации никто решительно и не заикается; как будто о ней никогда и речи не было, а если кто и скажет что-нибудь о ней, то на слушателях видно презрительныя улыбки и слышатся даже замечания, что об этом перестали думать и в Петербурге; да оно чуть ли не так и в самом деле»[724, № 46095, арк.2].

Більш широке підключення дворянства до справи відбулося вже після ознайомлення з офіційними документами, якими оприлюднювалося тогочасне урядове бачення майбутньої реформи. Наприклад, дворянство Городнинського повіту одностайно підтримало свого предводителя В.Д. Дуніна-Борковського, вислови-

вши прихильність реформі. А 1444 дідичі інших повітів солідаризувалися з городничими[2034, с.3]. Цей повітовий лідер 13 грудня 1857 р. своє ставлення до монарших ініціатив представив і Г.П. Галагану. Не збираючись це робити за браком місця в листі, він все ж не втримався і коротко виклав свій погляд на Селянську реформу, обіцяючи при першому ж побаченні «целую программу... сообщить»[723]. Дворянство повинно було визначатися, більш чітко для себе та для оточуючих формулювати власні позиції, оскільки зрозуміло, що «громадний корабль» реформи таки зрушив з місця. Не лише в столицях, а й у провінції розпочався жвавий обмін думками, підготовка до відкриття Губернських комітетів.

Дещо в іншій тональності зазвучав голос тих, хто нещодавно сумував з приводу пасивності дворянства. 16 січня 1858 р. Г.П. Галаган сповіщав дружину Катерину Василівну про відвідини М.О. Раковича в Ніжині, у якого за чаєм товариство відразу ж почало говорити «об известном предмете»: «Ракович имеет довольно основательные мысли об эмансипации, хотя и трудно применимые: он предлагает отдать тотчас по 1^{1/2} дес. земли крестьянам без всякого выкупа... Забела эмансипатор до красноты, но с точки зрения западного; ...а дамы ему вторят да не впопад»[724, №46098, арк.2]. Відвідавши маєток В.Д. Дуніна-Борковського в с. Листвен, Григорій Павлович з радістю ділився враженнями від роботи приятеля, якого він застав «за весьма дельным и основательным занятием по великому делу. Он собрал по своему уезду дворян, убедил их в необходимости просить комитетов, но вместе с тем и собрал много сведений и составил по ним записку весьма дельную»[724, № 46099, арк.1зв.]. Відправившись до Петербурга для роботи в комісії по розмежуванню земель у Малоросії, Г.П. Галаган досить детально та емоційно переказував свої почуття від ходу справи в столицях, від своїх зустрічей. Та це інтимне листування представляє також надзвичайний інтерес з точки зору політичної термінології, яка була одним із засобів осмислення швидкоплинної ситуації останніх передреформених років.

О.І. Кошелєв у своїх «Записках» писав: «Зима 1857/58 года была в Москве до крайности оживлена. ... В обществе, даже в салонах и клубах, только и было разговоров об одном предмете – о начале для России эры благих преобразований, по мнению одних, и всяких злополучий, по мнению других... Одним словом, старушка Москва превратилась чуть-чуть не в настоящий парламент»[170, с.93, 94].

Та розібратися в цьому було не просто навіть людині, давно зануреній у селянську справу. Г.П. Галаган 20 січня 1858 р. писав до дружини з Москви: «я стараюсь всмотреться, вникнуть, понять вещи, и нахожу в этом большое затруднение. Все до такой степени перемешалось, что надобно более времени, чтобы разобрать что-либо». Далі ліберал, за визначенням істориків, продовжував: «Грустно одно: что до сих пор я встретил очень мало вполне довольных людей, даже можно сказать совсем не встретил. Одни красные люди Рус. Вестника желающие перемены как бы то ни было и без всякаго собственного участия довольны, но это их чувство проникнуто чем-то чужим не Русским»[724, №46100, арк.1].

Поляризація суспільства проходила по різних лініях, навіть всередині фамілій, особисті позиції могли динамічно змінюватися, мати ситуативний характер. Зокрема, в Москві, у сімейному колі у Г.П. Галагана «часто холодели руки от желания удержать себя в границах», оскільки тут велися запеклі суперечки між «виги и тори»[724, №46099, арк.2]. Близький до кола слов'янофілів, «Русской беседы» Григорій Павлович у листі від 2 лютого 1858 р. намагався нібито виправдати своїх однодумців, звинувачуваних родичами в лібералізмі: «Какие же они либералы? Стоит только узнать их, чтобы понять, что их не любят за то что они с убеждениями и дельны»[724, № 46102, арк.2]. Водночас, Г.П. Галаган, «как Малороссиянин», розходився з столичними друзями по ряду конкретних питань, зокрема, про селянську общину[724, №45107, арк.2зв.–3]. Досить заможна людина, аристократ за мірками Малоросії Г.П. Галаган часто згадував так звану аристократичну «партію» як чужу йому[724, №46104, арк.3зв.]. Він неодноразово вказував на різні «партії», ділив столичне та місцеве суспільство на групи[1364, с.209], давав оцінки позиціям інших. Зрозуміло, вони були суб'єктивні, не завжди неупереджені, як, приміром, відносно М.П. Позена, проект якого ще до ознайомлення, ніби підігруючи О.І. Кошелєву, називав «курьезной пьесой»[15, с.27].

Відзначаючи активізацію дворянства краю, все ж не можна оминати питання: наскільки воно було підготовлено, хоча б морально, до масштабних соціальних перетворень? Вітчизняні історики глибоко цей сюжет не розробляли, обмежуючись або короткими зауваженнями, або перенесенням на український ґрунт загальноросійського положення про небажання більшості дворянства звільняти кріпосних. Водночас, ще автор публікації «На заре крестьянской свободы», озна-

йомившись з епістоляріями, припустив, що співчуття Селянській реформі «на юге, в Малороссии было по-видимому более чем в центральных губерниях», навівши на підтвердження ряд цитат з листів полтавських та чернігівських поміщиків. Наприклад, з Полтави якийсь місцевий дідич писав до Петербурга: «Наконец великое дело освобождения появилось на официальном горизонте. Примеру литовских дворян последуют и дворяне нашей губернии. Взгляды мои вам известны, и я буду бесконечно счастлив, что быть может увижу в скором времени осуществление самых задушевных моих желаний. Всякий день молю Господа Бога продлить мою жизнь, чтобы увидеть начало великаго дела»[15, с.77].

Критично налаштований до своїх братів по класу і добре обізнаний з місцевою дворянською спільнотою, Г.П. Галаган змушений був констатувати в листі до М.О. Максимовича 15 вересня 1858 р.: «Губерния (Чернігівська – *Т.Л.*) необыкновенно пестра во всех отношениях. Хотя разумеется есть многия с которыми нельзя согласиться, но сколько мне известно общее направление получше некоторых других губерний»[720, арк.2]. Прихильно він відгукнувся й про склад Чернігівського комітету, який «составлен из людей дельных, и кажется что дело пойдет порядочно»[724, №46129, арк.1зв.]. Щоправда, це було до початку його роботи в Губернському комітеті. В листі до В.В. Тарновського від 10 грудня 1857 р. Г.П. Галаган передавав реакції на рескрипт Олександра II, які демонстрували повну прихильність регіональної еліти до урядових ініціатив: «...все дворянство зашевелилось и все вообще остаются довольны!»[792, №12, арк.1зв.].

Поряд з прагненням включитися в роботу, досить поширеним мотивом у тогочасних писаннях було тривожне очікування невідомого майбутнього, відчуття необхідності реформи та водночас неготовності суспільства до складного соціального перевороту. О.П. Бакуринський, який представляв у Чернігівському комітеті Городницький повіт, писав, що на початку 1858 р. «настроения умов было в каком то тревожном ожидании свободы». Тривога дворянства пояснювалася тим, що «...большинство не верило в добросовестность правительства, и думали что губернские Комитеты просто игрушка, для того чтобы занять дворянство»[805, арк.6]. Це й викликало непослідовність, непродуманість, імпульсивність дій дворянства. Одні стали переселяти селян на нові місця, щоб «прежнее их местожительство оставить за собою», інші записували селян у дворові, треті надавали лю-

ням свободу. Крім того, як писав О.П. Бакуринський, «почти все закладывали свои имения, но если вы спрашиваете у таких людей для чего они это делают, то получите ответ: все так делают, ...другие же говорили на это так, Бог знает что нас ожидает впереди и что будет с нашим именем, может быть придется и оставлять имения, а с деньгами всегда и везде хорошо, их никто от меня не отберет не так как имение»[805, арк.8–8зв.]. Л.Г. Захарова навела думку О.І. Левшина, що свідчить про ініціативу в даному питанні О.Ф. Орлова, який у перервах між засіданнями Секретного (Головного) комітету «занимався заложением своих или жены своей имений в опекунский совет, чем возбудил всеобщий страх; во всей России о том говорили и спешили подражать ему»[1209, с.110].

Вже на початку роботи по облаштуванню побуту кріпосних селян у Малоросії існували певні уявлення відносно того, хто чого вартий і яку користь може принести справі. Причому найбільш активні вдавалися до різних засобів, у тому числі й до інтриг, задля залучення в комітети потрібних людей. Наприклад, В.Д. Дунін-Борковський, усвідомлюючи необхідність присутності в Чернігівському комітеті Г.П. Галагана, вів конфіденційні переговори з губернатором К.П. Шабельським та брався «это устроить». Очевидно, це було не зовсім просто, адже, як вважалося, губернатор писав донос, «говоря, что Галаган один из деятелей за отделение Малороссии»[285, т.3, с.112]. Сам Григорій Павлович з цією ж метою готовий був все «обделать хотя бы путем интриг и т. п.»[723, арк.1зв.–2; 792, №12, арк.2]. Подібні висловлювання зустрічаються неодноразово, що тільки підкреслює намагання, за висловом Г.П. Галагана, «честных людей поработать настояще». Дворянство регіону прагнуло згуртувати сили, полтавці обмінювалися інформацією з чернігівцями і навпаки. Настроями дворянства Малоросії цікавилися й сусіди з інших губерній, отримуючи інформацію через своїх кореспондентів. М.А. Рігельман у листах до В.В. Тарновського розповідав про діяльність Київського комітету, у свою чергу отримуючи від нього відомості[789]. О. Кудлянський розповідав про чернігівські справи по селянському питанню та про настрої дворянства й адміністрації в листах до Г.В. Нечаєва, який виконував обов'язки катеринославського губернського предводителя дворянства і водночас володів маєтками у Золотоніському повіті[251; 410].

Як спробу використати здібності кожного варто сприймати звернення Г.П. Галагана до М.О. Максимовича з пропозицією забезпечити історичне підґрунтя майбутніх реформаторських занять. І сам кореспондент, і його приятель В.В. Тарновський та й інші дворянські письменники намагалися це зробити [672; 794, №5, арк.37; 806]. Але, на думку Г.П. Галагана, найкраще з таким завданням міг би впоратися тільки справжній історик, яким і вважався Михайло Олександрович. Про це і йшлося: «Как бы хорошо было если бы Вы подарили наши Малороссийские комитеты об устройстве крестьян историческим исследованием отношений крестьян к панам до укрепления. Для начала комитетских работ это было бы очень кстати» [720, арк.1зв].

Потребу в оперті на історію відчував і О.П. Бакуринський, який вважав, що «гражданская жизнь», «юридический быт старинной Малоросии» зовсім не описані. Йому було сумно від того, що «литература русская обогащается с каждым днем замечательными произведениями по этой части, литература ...малорусская занимается только исследованием [...] ведьм, вовкулаков, нынешних простонародных пословиц и песен, литература не выходит из круга нынешней простонародной жизни». «Читая эти произведения, – писав автор, – можно подумать, что в далекой старине, Малороссия, кроме казацкой удалой схватки и казацкой песни ничего не сделала. Неужели история жизни целого народа заключается в нынешних простонародных песнях и сказках и неужели вся Малороссия состоит из нынешних крестьян, и потому для изучения ее быта надо непременно, надев простонародный костюм, изучить крестьянские песни и сказки» [806, арк.1]. Патріот краю, очевидно, вже зачеплений модернізацією, О.П. Бакуринський був переконаний у необхідності вивчення власної історії на основі юридичних актів. Саме це дало б змогу отримати «полную картину внутренней самодеятельной жизни народа». Адже навіть при поверховому їх дослідженні стає очевидним, що, «несмотря на беспрестанные войны с соседними народами и внутренние неурядицы, мы выработали гражданские законы и гражданское устройство, которые стоят если не выше, то никак не ниже прочих славянских племен» [806, арк.2–2зв.]. Головна частина цих законів – закони про поземельні відносини та поземельне володіння, яке розвивалося «свободно, не будучи стесняемо никакими административными мерами». Не маючи всіх необхідних матеріалів, автор закликав «всех

лиц заинтересованных улучшением края» збирати актовий матеріал для оприлюднення. На його думку, це повинно стати і «матеріалом для земского устройства», і для «истории цивилизации страны»[806, арк.53зв.–56].

У ході активного обговорення основ реформи, уявлення про які час від часу змінювалися і в урядових колах, і в середовищі реформаторів різних рівнів, прихильники кріпосного права ставали емансипаторами, по-іншому зазвучали пізніші оцінки, друзі перетворювалися на затятих суперників, розходилися погляди однодумців, переформатовувалися угруповання, змінювалися ролі окремих дійових осіб. Так, Г.П. Галаган, який хотів «грати першу скрипку» в Чернігівському комітеті, опинився у так званій меншості. В.Д. Дунін-Борковський, прекрасний оратор, добре підготовлений до справи[1154, с.38], фактично перебрав на себе провідну роль у цьому комітеті. Як писав про Василя Дмитровича О.П. Бакуринський, «этот человек одаренный высшим умом и государственным образованием обладал представительностью, находчивостью и даром слова т.е. способностями нужными для публициста и государственного человека. Силою своего красноречия, ясностью изложения, он увлекал всегда большинство комитета на свою сторону... Главные основания всего Положения принадлежали ему. Комитет отдавал ему всегда справедливость в этом деле и даже противники называли его Царем Комитета»[805, арк.14–14зв.].

Автор одного з перших проектів реформ, палкий прихильник ліквідації кріпосного права, М.П. Позен, змушений був через невідповідність його переконань більшості членів Редакційних комісій, добровільно подати у відставку. О.І. Покорський-Жоравко, на початку роботи достатньо лояльний до своїх колег, навіть з відмінними поглядами, в останніх листах до дружини вдався до досить жорстких, ущипливих оцінок значної кількості депутатів Чернігівського комітету, що представляють інтерес, у тому числі, з точки зору уточнення історіографічних образів В.В. Тарновського, Г.П. Галагана, М.О. Судієнка, О.М. Марковича та інших. І це не випадково, якщо врахувати, які запеклі баталії, яка пристрасна полеміка розгорнулися під час обговорення Селянської реформи. Це було викликано зіткненням різних інтересів, суперечливими поглядами, спробами по можливості з мінімальними втратами вирішити досить складну суспільну проблему.

Не тільки втомленість від надзвичайно напруженої роботи в Губернському комітеті, а й, імовірно, сумніви у неможливості вирішити справу за власним розумінням, також стали одним з лейтмотивів багатьох листів. У М.П. Позена та Г.П. Галагана, які працювали в Редакційних комісіях у Петербурзі, додалося ще й розчарування, у кожного зі своєю мотивацією, від зіткнення місцевих та загальнодержавних інтересів, позицій дворянства та бюрократів-реформаторів. У Г.П. Галагана це відбилося і на змісті, і навіть на зовнішньому боці епістолярій до дружини. Як рефрен він повторював у розповіді про перші зібрання Редакційних комісій: «Не без борьбы будет и здесь. В Чернигове приходилось бороться с консерваторами, здесь может быть придется бороться с прогрессистами не знающими практически дела и этим не менее опасными чем Черниговцы»; «Если в Чернигове приходилось мне бороться против оппозиции несколько закоренелой, то здесь может быть придется бороться против незаконных требований теории»[724, №46135, 46136]. Це ж саме він писав і в листі до О.М. Марковича від 20 квітня 1859 р.[136. с.70]. Зазначу, що серед цих «прогресистів» були і його приятелі.

І у М.П. Позена, і у Г.П. Галагана яскраво зазвучало передчуття майбутніх суттєвих ускладнень, проблем, з якими зіткнеться і дворянство, і селянство. Більше того, Г.П. Галаган відчув уже загрозу не тільки для «многих состояний», а й для власного. А ознайомлення з найбільш імовірним варіантом вирішення селянського питання примусило навіть подумати про помилковість своїх поглядів: «я буду тогда жертвою своих ошибок». Щоправда, згодом Григорій Павлович буде виправдовувати позиції Редакційних комісій, як це було у листі до М.В. Юзефовича 1860 р.[718, арк.6].

6.2. Дворянство у широкому обговоренні проблеми Селянської реформи

Відсутність історичного узагальнення не дуже засмучувала інших представників дворянства, які при першій можливості почали дописувати у різні періодичні видання, роблячи у тому числі й історичні екскурси задля обґрунтування малоросійської специфіки. Дворянство підбивало підсумки своїх взаємовідносин з підданими, «обдумывало предстоящее преобразование крестьянского быта с разных его сторон»[435, с.23] і висловлювало сподівання-побажання, «чтобы благия

намерения увенчались благим исполнением»[275, с.54]. Відчуваючи невідворотність емансипації селян і водночас усвідомлюючи труднощі на цьому шляху, дворянство ставило проблему і в економічну, і у моральну площину.

Як старі, так і нові журнали з кінця 1850-х рр. надавали для обговорення селянського питання широкі можливості[1034–1036; 1124; 1157; 1512]. Причому самі видавці, заохочуючи потенційних авторів, проголошували основний принцип публічного спілкування: «...мы должны свои мнения высказывать, чужия выслушивать, и таким образом уяснить и выработать *общее мнение*»[319, с.2] (виділено видавцем «СБ» – Т.Л.). Переконання у необхідності такого підходу звучало й у редакційній статті «Русского вестника» з промовистою назвою «О гласности»: «...в указанных пределах есть простор для самых разнообразных мнений, и чем полнее выскажутся они, тем точнее может последовать решение вопроса. Нам кажется, что для этой цели весьма полезно давать гласность и таким мнениям, которыя проистекают из ошибочных или односторонних воззрений, ибо пока они не выскажутся, общественное мнение не будет вполне свободно от них»[304, с.34]. Різні видання, відбиваючи широкий спектр думок, що не завжди співпадали з урядовою програмою, ставали дискусійною трибуною, опоненти відстоювали свої позиції, намагаючись переконати один одного та впевнитися у власних поглядах. Як писав у листі до редакції «Русского вестника» представник лубенського повітового панства Г.С. Кир'яков, чесні та відверті висловлюваннями з приводу селянського питання – це не тільки єдина можливість «узнать действительные нужды и желания своего народа», а й «снять с каждого из современных реформе дворян помещиков тяжелую нравственную ответственность перед судом потомства за последствия»[582, арк.1зв.].

«Пусть обнаруживается истина от столкновения разных противоположных мнений», – писав О.С. Афанасьев-Чужбинський, незадоволений тим, що «Современник» та інші журнали «при толковании о настоящем вопросе» надто узагальнюють «исключительные случаи» і «постоянно имеют ввиду одну только Великую Русь». Він виступив із зауваженнями на адресу редакції «Экономического указателя» та проти позицій анонімного новоросійського поміщика, який ніби на основі одної місцевості писав про становище в усій Новоросії[541; 542]. Сам же «новороссийский писатель» перед тим реагував на публікації «Современника», не

погоджуючись з викривленням поміщицько-селянських економічних стосунків у своєму краї[301]. Підтримуючи О. Марковича, проти якого виступив «Современник», активний дописувач у різні видання, депутат від Кременчуцького повіту Полтавського комітету Д.П. Бутовський[48–50] також зазнав критики. Зокрема, П. Трегубов, хоча й визнавав працю Дмитра Петровича прекрасною, все ж, розуміючи, що «один человек редко может объяснить все верно, безошибочно», висловив свою незгоду з приводу «найма работников для оранки, бороненья и уборки хлеба»[506]. Поміщик-практик, депутат від дворян Крупянського повіту в Харківському комітеті, О. Розаліон-Сошальський не погоджувався з багатьма положеннями статті відомого письменника Г.П. Данилевського[130]. Критик, попри «некоторые верные черты о характере и быте ...крестьянина», сприймав його статтю як «смесь статистики и фельетона» і, крім іншого, у першу чергу виказав незадоволення порівнянням становища державних та кріпосних селян не на користь останніх, що і спростовував цифрами і фактами[437].

Зауваження, іноді ущипливі, робилися і авторами бібліографічних оглядів публікацій по селянському питанню, які стали майже обов'язковими у різних виданнях[38; 460; 476]. Ці огляди, до речі, також підтверджують, наскільки непростю була справа порозуміння економічних письменників з різних країв, різного матеріального статусу тощо. Не випадково С. Маслов, збираючи думки по дорозі з Москви до Глухова, зауважив, що не зустрів «двух заинтересованных этим вопросом, которые бы соглашались друг с другом. Вот настоящее смешение языков, повторяющееся на наших глазах»[282, с.8].

Зрозуміло, що не завжди критики могли бути справедливими, не завжди вони були обізнані з особливостями соціально-економічної ситуації у місцевості, описаній їх опонентами. Так, стаття полтавського поміщика А. Бутовського, який виступив проти трактовки селянського побуту на Полтавщині А. фон Гакстгаузенем, нагадала Ю.Ф. Самаріну економічні праці Л.В. Тенгоборського, представника російського наукового зарубіжжя ХІХ ст., де висвітлюються «так называемые неприложные и общие законы, взятые из курсов Политической Экономии, примененные к официальным сведениям о России, – к сожалению, без наглядного знакомства с существующим у нас на деле порядком вещей»[453, с.38]. Наскільки це зауваження точне відносно російського емігран-

та, важко сказати. А от щодо А. Бутовського вважаю його доволі сумнівним, адже описані у його статті малоросійські реалії автору були набагато краще знайомі, ніж відомому слов'янофілу. Тобто, журнальна суперечка виникла скоріше через різні уявлення про ціле і специфічно місцеве. Та непорозуміння траплялися й між авторами з близьких регіонів. Зокрема, харківський поміщик П. Єрмолін написав свою замітку через бажання «уяснить тот предмет», який Г. Ракович «рассказал не так, как делается»[150]. Але свої розрахунки критик побудував на прикладі відомих йому міст та повітів Харківської губернії, поширюючи їх на Полтавську через їх «смежность». Полтавський же дідич брав за основу малоросійський досвід в укладанні «трудового договору» між поміщиком та селянином[413]. А розбіжності, які виникли у цих господарів, гадаю, можуть пояснюватися кліматичними відмінностями цих двох суміжних губерній, що і визначало різницю в часі сільськогосподарських робіт. Регіональні відмінності призвели й до розбіжностей у поглядах елецького поміщика М.П. Данілова і В.В. Тарновського, а також до нерозуміння записним автором і критиком позицій одного з активних дописувачів «СБ» Є.С. Гордієнка[80; 81; 131–133; 115; 116].

Іноді небайдужі кореспонденти не пропускали повз свою увагу навіть дрібні обмовки, неточності, коротко висловлювалися з того чи іншого приводу, ділилися своїми загальними роздумами у листах до редакцій тощо[65; 240; 249; 384; 412; 446; 541]. Та часто все ж бралися за перо з конкретного, але принципового питання, як то ціна на польову землю та селянські садиби, викуп садиб та особи селянина, проблема дворових, селянські повинності, їх норми у тимчасовозобов'язаний період, наділення землею, господарський та побутовий устрій, участь держави у викупній операції[18; 39; 46; 60; 75; 134; 177; 228; 383; 413; 416; 420; 424; 494; 495; 502; 508; 551].

Значна увага приділялася авторами статистико-економічним викладкам, за допомогою яких і обґрунтовувалося те чи інше положення, опису шляхів найефективнішого проведення селянської реформи у тому чи іншому краї. Виходячи з місцевих умов, робилися підрахунки співвідношення ефективності та вигідності кріпосної і вільнонайманої праці, розмірів необхідних для життя та необтяжливих для виплати державних повинностей селянських наділів, про що справжній господар, не міг не думати. Водночас не залишалися поза увагою й такі важливі

складові проблеми емансипації як юридична, фінансова, адміністративна, поліційна, освітня, коли наголошувалося на необхідності першочергової реорганізації саме на цих напрямках і висловлювалися конкретні пропозиції, адже поміщики не могли не думати, у який спосіб буде здійснюватися підтримання порядку, виконання рекрутської повинності, збір податків, судочинство колишніх кріпосних[68; 82; 120; 149; 158; 206; 294; 295; 381; 386; 438; 474]. На жаль, участь представників українських регіонів у такому «параді думок» в історіографії все ще детально не проаналізована. Це ж стосується численних «мнень», висловлених під час роботи Губернських комітетів, і таких, що залишилися у рукописах. Детальне опрацювання цього матеріалу, безумовно, потребує спеціальної уваги. Однак поки що необхідно зупинитися на деяких важливих у даному разі моментах.

Лівобережне дворянство у своїх писаннях однозначно висловлювалося за необхідність «принять живое участие в деле, от которого состояние наших хозяйств так много зависит»[275, с.53]. Причому зазвичай ішлося не тільки про поміщицькі, а й про селянські господарства. Поміщики-реформатори вже добре усвідомлювали, що «дело начато и должно сделаться»[282, с.8], усвідомлювали його грандіозність і новизну, необхідність у нього включитися не тільки задля розв'язання складного Гордієвого вузла дворянсько-селянських взаємовідносин, а й для власного оновлення. Однак перед ними поставали складні питання, що звучали у багатьох текстах: «С чего начать? Что делать? Как делать?». О.І. Кошелєв саме з них почав вступ до першого номеру «СБ», розуміючи, що «мы все, без исключения все – ученики на открывающемся поприще»[185, с.2; 319].

Та, беручись не за «пропаганду уничтожения крепостного права, но за святое и великое дело прочного устроения новых отношений ...помещиков и их крестьян»[372, с.198], дворянство у першу чергу повинно було замислитися над «самым трудным из вопросов»[282, с.8], який також ставився на перше місце і О.І. Кошелєвим: «Что для нас выгоднее? Что выгоднее для крестьян? Как согласить выгоды помещиков и поселян?». Як зробити селян власниками без «обременения их и без ущерба для помещиков» думали харківські дворяни А. Антонов та М. Гаршин. Задачу «соблюдая свои выгоды, быть справедливым к нашим меньшим братьям» ставив перед собою і власник маєтків у трьох українських губерніях І. Капніст[22, с.25; 94; 155; 206, с.111]. Тому заради збереження балансу інте-

ресів дворянство готове було на втрати, на пожертви з частини своєї власності. «Весы должны стоять ровно, не уклоняясь ни в ту, ни в другую сторону». Так думав І. Капніст, прагнучи до соціальної гармонії, так думали й інші, шукаю можливості утримати рівновагу терезів. По-різному пропонувалося розв'язувати цю проблему. Але і для невідомого, скоріш малоросійського, «деревенского старожила» було очевидно, що «крестьян следует сделать собственниками земли», і для М.П. Позена, що дворянству «необходимо сделать уступку из того, что нам следует по закону. Это главное; все остальное – подробности»[365, с.120]. Зрозуміло, що саме на основі цих «подробиць», які обумовлювалися регіональними господарськими, матеріальними, індивідуальними специфіками і які не завжди враховувалися навіть сучасниками обговорення селянсько-дворянської проблеми, істориками і робилися висновки. Мабуть, тому, звинувачуючи дворянство у соціальному егоїзмі, у небажанні віддати все і відразу, не тільки виставлялися оцінки у дослідженнях, а й підбиралися джерела для їх підкріплення[147; 391].

Варто наголосити також, що для багатьох малоросійських авторів селянське питання у той час мало «две отличительные стороны: Нравственную и Экономическую», як записав М.А. Маркевич, депутат від дворян Прилуцького повіту в Полтавському комітеті (підкреслено автором Записки – *Т.Л.*). І якщо «Нравственной стороне вопроса сочувствуют все», виявляючи це «единогласным отрешением крепостного права без всякаго за то вознаграждения», то економічна сторона, на думку дворянства, вимагала поступок від усіх учасників процесу. Дворянські комітети, як вважав Михайло Андрійович, «...понимали, что отрешение крепостного права без вознаграждения владельцев есть посягательство на их собственность». Однак уповноважені довірою дворянства, вони «не задумались принесть эту жертву для блага общаго и единодушно подписали отрешение ненавистного права». Але депутат був переконаний, що «по справедливости, и это общее убеждение, все сословия в России обязаны принесть соразмерныя жертвы». Г.П. Галаган, який знайомився з цією запискою, на берегах напроти цих слів висловив свою згоду: «Справедливо»[665, арк.1–1зв., 9зв.].

Так могли думати й інші. І не треба очікувати, що вимагати від дворянства беззастережного альтруїзму. Рішення тут часто диктувалися конкретною ситуацією перебігу реформаторського процесу, необхідністю діяти у визначеному урядом

руслі, а також і життєвою прагматикою. Коли, наприклад, «Деревенский старожил» пропонував зробити селян власниками землі, він, до речі, не думав, а чи потрібний їм наділ взагалі, адже ті, хто займався промислово-торгівельною діяльністю могли бути тільки обтяжені ділянками і необхідністю сплачувати за них податки. Автор лише прагнув у такий спосіб селян «привязать к месту жительства и заставит полюбить вольнонаемный земледельческий труд»[295, с.454]. І ці міркування також знаходили підтримку, оскільки в умовах відсутності ринку робочої сили, точної оцінки вартості праці, високої географічної мобільності людної дворянство побоювалося залишитися без робітників і хотіло хоча б частково зберегти свою власність у складний момент суспільної пертурбації, зламу старої системи, думаючи, як у наслідок соціального перевороту годувати свої сім'ї.

Виявлення регіональних особливостей в обговоренні селянського питання необхідне не тільки задля з'ясування позицій або ж характеру та змісту соціальної взаємодії у тому чи іншому краї, а й з огляду на можливість подивитися на ступінь згуртованості дворянського загалу навколо крайового інтересу. У малоросійському варіанті, переконана, важлива роль тут належала історичній пам'яті. У вітчизняній історіографії нові стики «історичного» з іншими складовими суспільної свідомості, суспільної думки в процесі формуванні соціальних стратегій, соціальної взаємодії, тобто, з тими сферами життя суспільства, які напряду не пов'язані з освоєнням та трансляцією «історичного», поки що не знайшли належного осмислення. Хоча необхідність подолання такого «герметичного» підходу безсумнівна. І постановка проблеми взаємовпливу, взаємозв'язку соціальних ідентичностей та історичних уявлень є актуальною та історіографічно назрілою. Особливо, коли йдеться про соціальні ідентичності тих, хто водночас сприймається не тільки як фіксатор, а й як ретранслятор історичної пам'яті. Тому проблема інструменталізації (можливо, утилізації) історичної пам'яті в сфері формування групових соціальних ідентичностей є доволі важливою.

Попри існуючі уявлення про історичну пам'ять як продукт соціалізації та водночас основу для ідентифікації, все ж варто усвідомлювати їх непростий зв'язок. Історична пам'ять та соціальна ідентифікація не можуть і не повинні розглядатися в ракурсі жорсткої взаємодії. Зрозуміло, з товщі історичної пам'яті можуть підніматися не тільки соціально значущі пласти. З професіоналізацією істо-

ричного знання все більш складними та багатоманітними стають індивідуальні форми інструменталізації історичної пам'яті. Але в даному разі, виділяючи домінанти, що виявлялися в суспільній свідомості у зв'язку з тими чи іншими соціальними потребами дворянства регіону, увага зосереджувалася не на структурі пам'яті, а на проблемі використання «історичного» для вирішення соціальних задач. Гадаю, що зміни історичних домінант, історичних зацікавлень можуть також бути індикатором соціальних змін. Причому важливо, що саме вихоплюється з об'єму колективної історичної пам'яті в моменти соціальних переломів.

Центральний історичний сюжет у ході обговорення селянсько-дворянської проблеми наприкінці 50-х рр. XIX ст. – закріпачення селян Гетьманщини, указ 3 травня 1783 р., сприйняття якого виявилось доволі стійким соціально обумовленим колективним стереотипом. Він по-різному трактувався членами Губернських комітетів по облаштуванню побуту кріпосних селян, у тому числі й такими відомими на той час істориками як М.О. Судієнко та О.М. Маркович. Однак пригадування указу відіграло важливу роль як в орієнтації, самоідентифікації і поведінці окремої особи, так і у формуванні та підтримці колективної ідентичності, а також у трансляції морально-етичних цінностей.

Зауважу, що більшість тих, хто брав участь в обговоренні цієї проблеми, стояли на позиціях так званої указаної теорії, пов'язуючи введення кріпосного права з указом Катерини II. У такий спосіб малоросійське дворянство, як у свій час С.М. Кочубей, підкреслювало свою колективну непричетність до встановлення кріпосного права в краї, у якому, словами І.М. Миклашевського, «личная свобода наиболее уважалась». Більше того, він був переконаний, що «наша родина в историческом развитии своем шла всегда впереди России и порядок перехода посполитых от одного владельца к другому, совершался до 1782 года, без всякой неурядицы к чести края». Саме з цього часу «историческое развитие Малороссии остановилось; посполитые подчинились безусловно требованиям правительства; нравственное, хозяйственное и коммерческое начало заглохли». Отже, покладаючи всю відповідальність на «Самодержавную власть Императрицы», цей депутат Стародубського повіту, який більше 30 років сам займався господарством, намагався довести, що кріпосне право «есть состояние чуждое духу народа, а потому не могло войти, так сказать, в его плоть и кровь» [727, арк. 1зв., 2–2зв., 8].

Про свободу малоросійського народу, можливість користуватися «в полном смысле владельческим правом над землями своими»[662, арк.1зв.] писали і говорили й інші малоросійські дідичі. Від катерининського указу відштовхувалися у своїх міркуваннях і В.В. Тарновський, і М.А. Рігельман, і Г.С. Кир'яков[435, с.24; 584; 795, арк.1], і цілий ряд авторів. У Чернігівському комітеті обговоренню проблеми 1783 р. було присвячено спеціальну увагу. Очевидно, не обходило його й полтавське дворянство. У всякому разі переяславське дворянство на повітовому зібранні не просто розлого зупинилося на доуказних взаємовідносинах землеробів та землевласників, а й просило про «прекращение силы дальнейшего действия указа» та про відновлення для поміщицьких селян права вільних переходів[1635, т.2, с.45–47]. Про це ж говорили й представники полтавської еліти О.В. Богданович та М.П. Позен у Редакційних комісіях[153, т.1, с.155–159].

Отже, звернення малоросійського дворянства до указу 1783 р., з одного боку, було відправною точкою для обґрунтування соціальної та господарської специфіки краю, що робилося й у протиставленні з іншими регіонами, у першу чергу Новоросією. З іншого боку, у такий спосіб виявлялася не тільки консолідованість малоросійської еліти, а й її відповідальність за інтереси свого стану, селян, а також прагнення «зберегти обличчя» перед сучасниками та нащадками. Це чуже кріпосне право, введене законом (виділено мною – *Т.Л.*), що підкреслювалося багатьма малоросійськими ораторами і письменниками в ході обговорення емансипаційної проблеми, вело до занепаду, адже, як вважав О.І. Покорський-Жоравко, «принудительные отношения помещиков и крестьян нравственно губили и тех и других». Кріпосне право «убивало наши нравственные силы, ...как червь губило наш хозяйственный быт, ...не давало наслаждаться нашими избытками», оскільки «примешивало к нашим удовольствиям каплю пота или слезу скорби нашего крестьянства». Він, так само як і Г.П. Галаган, визнавав: «Мы виноваты!». Однак, енергійно працюючи над розв'язанням дворянсько-селянської проблеми, сподівався відмежуватися від активно нав'язуваного дворянству тогочасною публіцистикою «яркогo колорита плантаторов южных штатов»[372, с.200].

Найбільш промовисто, на мою думку, з приводу відповідальності дворянства висловився В. Підвисоцький, наполягаючи на необхідності згадати указ 1783 р. у рішеннях Чернігівського комітету, оскільки «таким образом каждый дворянин

как бы говорит: не отрекаюсь от неправого дела моих предков, но возвращаю, что мне не должно было бы принадлежать; не дарю того, что не было моим, но возвращаю и возвращаю теперь, ибо прежде не был вправе возвратить»[184, с.71]. Тобто, таким чином висловлювалася готовність відмовитися від нав'язаної у свій час центральним урядом ролі дворян-душевласників, яка не була притаманна малоросійській еліті до 1783 р.

Як вже зазначалося, учасники обговорення не були одностайні в оцінках обставин і суті указу 3 травня 1783 р. Їх уявлення про це в значній мірі трималися на переказі. Не випадково різні автори, крім 1783 р., називали також то 1782 р., імовірно маючи на увазі ревізію населення, то 1784 р., то 1785 р. Тому, мабуть, і Г.П. Галагану, і О.П. Бакуринському для комітетських справ так не вистачало професійно укладеної історії. Але ця історія, написана невдовзі О.Ф. Кістяківським та О.М. Лазаревським, буде зовсім по-іншому представляти ситуацію із закріпаченням селян Малоросії і ні про яке виправдання і навіть розуміння старшини-шляхти-дворянства тут не буде йти мова. В свідомості малоросійського дворянства указ 1783 р. був скоріш за все «событием с негативным основанием»[1738, с.484]. Саме він змінив характер соціальної взаємодії в краї. І таке ставлення до події фіксувалося ще на початку 1861 р. у редакційній статті березневого числа «Основы». О.М. Лазаревський же своєю концепцією робив неспроможною діючу модель колективної ідентичності малоросійської еліти, сприяв розриву історичної пам'яті, по суті поклавши початок новому історичному міфу, в якому вже не було місця «старій» еліті.

6.3. «Поміщики-кріпосники» як прихильники селянської емансипації та критики проектів реформи: спроба подолання історіографічної традиції

Одна з важливих задач дисертаційного твору вбачалася у необхідності перевірити усталені історіографічні оцінки «реакціонерів», «консерваторів», «плантаторів» та думку, що більшість поміщиків України виступала за повне обезземлення селян. Ще в другій половині XIX ст. історики зробили спроби поставити під сумнів узагальнюючі негативні характеристики дворянства та діячів Селянської реформи. Зокрема, І.І. Іванюков звернув увагу на несправедливість «легенди» про суцільні кріпосницькі тенденції дворянських комітетів, які ніби «представ-

ляют целиком безобразный и ни к чему не годный хлам крепостнических тенденций, в котором только кое-где, в голове случайно замешавшихся единиц мелькала здравая мысль и добросовестное отношение»[1234, с.166]. Говорячи про членів Комітетів, О.О. Корнілов навіть представників «більшості» вважав скоріш лібералами за політичними поглядами. І якщо вони не співчували запропонованій їм реформі, «то в значительной мере потому, что реформа эта задумана была без их участия и им предлагали обсудить её по готовой программе, несогласованной с их местными нуждами и интересами»[1361, №2, с.232], під якими розумілися не тільки дворянські. Водночас, як зазначив М.Д. Долбілов, «дореволюционные либеральные историки, хотя и упрекали реформаторов бюрократов за одинаково строгие меры против аристократов, с одной стороны, и либеральных дворян типа О.М. Унковского – с другой, вполне усвоили либерально-бюрократическую точку зрения на политические требования аристократов как злобную попытку взять реванш за потерю прав на личность и труд крестьян»[1135, с.52].

У повній мірі це стосується таких «кріпосників», як М.П. Позен, М.Б. Герсеванов, К.О. Рощаковський, включених у контекст української історії під цим кутом зору. Та неупереджене прочитання їх записок не лише не підтверджує їх кріпосницьких позицій, а й викликає питання: чому вони опинилися у «кріпосницькому» таборі, а, наприклад, О.М. Унковський або В.О. Черкаський міцно вписані у ліберальний рух періоду підготовки Селянської реформи[1387]? Адже у розгорнутій записці останнього йшлося лише про «некоторые практические меры, которыя бы достаточны были для *временного врачевания зла*» (виділено мною – *Т.Л*)[168, с.15]. У той же час М.П. Позен у листі до Олександра II від 7 квітня 1856 р. писав, що «особенное внимание должно обратить на установление прав состояний низшаго сословия – поселян», зауважуючи, що «помещичье право, даже в облагороженном проявлении своем, крайне стеснительно для крестьянина как человека». У першій своїй записці, поданій імператору, Позен показував і фальшивість існуючого стану речей, і перелічував заходи для «немедленного» звільнення селян[45, с.1–28]. Князь же В.О. Черкаський у січні 1857 р. ще був переконаний, що «Россия в настоящую минуту не требует еще немедленного радикального преобразования крепостного состояния»[168, с.63].

Виникає також питання, чому за пропозиціями предводителя дворянства Тверської губернії О.М. Унковського в історіографії закріпилася репутація «одного из радикальных проектов» [1685, с.139]. Адже він виступав і за необхідність пожертв на справу визволення селян від «всех слоев государства и всех родов имуществ», і за викуп селянами земель, і за компенсацію державою втрати поміщиками прав на особу селянина[399]. Як і М.Б. Герсеванов, він критично поставився до результатів діяльності Редакційних комісій у своїх «Соображениях», надрукованих також за кордоном, щоправда, у герценівських «Голосах из России»[523]. Отже, виникає потреба з'ясувати, чи насправді «консерваторів» від «прогресистів» відділяла така глибока прірва.

Костянтин Олександрович Рощаківський, представник малоросійсько-новоросійської фамілії, може бути віднесений до тих діячів Селянської реформи, які лише зрідка згадуються в літературі. Істориків зацікавили, в першу чергу, його роздуми, відомі як «Мемуары К.А. Рошакковского времен освобождения крестьян»[222, с.396–403; 287] (далі: Мемуари). Але публікатор, який сховався за криптонімом «А.Р.» (найвірогідніше О.О. Русов[1608, с.21–22]), не зовсім точно визначив жанр писань, до яких автор вдався в листопаді 1861 р., скоріше оформлюючи у вигляді статей, які, імовірно, планував надрукувати, свої безпосередні враження від проведення реформи в його маєтностях. К.О. Рощаківський сам дав назви своїм «рассказам из личной жизни» – «Будущее России», «Введение Уставной Грамоты», «Разверстка угодий и выкупного платежа» тощо. а в «Прибавлении» до останнього досить прозоро проговорив про намір оприлюднити «статью»[287, с.448]. Прижиттєва публікація, скоріш за все, могла не здійснитися, через поганий стан здоров'я автора. Ніби передбачаючи це, у передмові до першої записки, автор підкреслив: «Даю волю мыслям, которыя вероятнее всего никогда не будут напечатаны. Кашляю и чувствую удушье; грудь болит; пусть болит: хочу думать и жить, пока существую на свете»[287, с.407]. Мабуть, саме ці слова переконали О.О. Русова, що він першим представив широкій публіці матеріали К.О. Рощаківського. Публікатор, імовірно, не звернув уваги на відповідні позиції об'ємного бібліографічного твору В.І. Межова[1535, с.49, 87, 209, 210, 237, 247, 255, 270, 287], де названо цілу низку статей нашого героя, у тому числі й тих, що побачили світ на сторінках «ОВ» 1861 – 1862 pp.[439–450]. Причому В.І.

Межов також вмістив інформацію про публікацію некрологу[223, с.161], що досить рідко зустрічається у цьому виданні, спеціально відзначивши К.О. Рощаковського як одного з діяльних співробітників «ОВ».

К.О. Рощаковський до останнього не просто довіряв свої думки паперу, а й публікувався. У січневих номерах «ОВ» за 1862 р. він вмістив ще три свої статті[448; 449], а 18 березня цього ж року помер «от скоротечной или галлопирующей чахотки». Причому у вступному слові до «Мемуаров» О.О. Русов, у розпорядження якого папери були надані спадкоємцями К.О. Рощаковського, в якості причини хвороби, що цікаво, назвав «вспыльчивость, развившаяся в последние годы жизни, и горячность при отстаивании своих мнений». За спогадами, які збирав публікатор «Мемуаров» про нашого героя, саме «усиленные кабинетные занятия последних двух лет его жизни свели его преждевременно в могилу, на 47 году жизни»[287, с.398]. Тобто, можна сказати, що через переживання, інтелектуальне напруження К.О. Рощаковський став «жертвою» Селянської реформи. Очевидно, інтелектуальне та психічне напруження переживав не тільки К.О. Рощаковський. Але, як зазначила О. Макарова, на прикладі Росії це явище досліджено недостатньо, хоча молода психіатрія перших пореформених десятиліть вже робила спроби пов'язати психічні та соціальні процеси. Зокрема, російський психіатр І.П. Мержеєвський, говорячи про несподіваність реформ 1860-х рр. писав, що їх здійснення «вызвало более умственного труда и более реакций на внешние события, более волнений, вообще, больше работы психического механизма и большей его порчи»[4192, с.245]. У даному випадку на це треба звернути особливу увагу, адже таких небайдужих, хоча і не завжди фіксуючих свої думки на папері, серед дворян було не так вже й мало.

З паперів К.О. Рощаковського, перелік яких («может быть неполный») навів О.О. Русов та який вдалося розширити, переглядаючи «ОВ» і покажчик В.І. Межова, значна частина присвячена саме селянській проблемі. Причому, всі вони датуються 1857 – 1861 рр. і демонструють неабияку активність, особливо в період роботи Херсонського губернського комітету. Цей список та згадки О.О. Русовим деяких інших пам'яток свідчать про досить значний джерельний потенціал, який, у разі подальшого виявлення хоча б окремих фрагментів, може

посприяти створенню більш повної біографії К.О. Рощаківського та уточненню його історіографічного образу.

Штриховий портрет цього діяча Селянської реформи був накреслений О.О. Русовим, який відніс його до «сторонников консервативной партии»[287, с.397]. Таким чином, не вдаючись до детального аналізу поглядів, з позицій українського «революціонера», було визначено подальше місце К.О. Рощаківського в історіографії. Позитивні характеристики першого біографа згодом загубилися і К.О. Рощаківського спіткала історіографічна доля тих, кого «записали» до кола «кріпосників» – побіжні згадки з відповідним негативним присмаком[1074, с.171–172; 1834, 287, 293, 296; 1961, с.170]. Показово, що і відносно таких персоналій як А.О. Скальковський стереотипи, закріплені в радянській історіографії, міцно тримаються й зараз. Він так і залишається в «селянському питанні» «апологетом великого поміщицького господарства», «представником інтересів великих землевласників-дворян» (сам «новоросійський Геродот» не мав маєтків), істориком народного господарства, концепція якого «була породжена страхом перед народними масами, беззастережним засудженням всяких зазіхань на права кріпосників, землевласників»[941; 943; 1257, с.57].

Значний за обсягом комплекс текстів К.О. Рощаківського залишився поза увагою українських фахівців. Більше місця відведено позиціям Костянтина Олександровича у досить ґрунтовному і об'ємному дослідженні М.М. Дружиніна, присвяченому «ЖЗ»[1157]. Оцінка М.М. Дружиніним цього відомого в свій час видання загалом і позицій його дописувачів була обумовлена прагненням розірвати зі старою «либерально-идеалистической традицией», в тому числі й у визначенні «ЖЗ» як «органу кріпосників», та постановкою завдання, яке у відповідь на рецензію М.М. Покровського ще раз формулювалося так: «на конкретном анализе сословно-дворянских мнений подтвердить правильность новой материалистической концепции о крестьянской реформе 1861 г.», згідно якої ліквідація кріпосних відносин пояснювалася «экономическими интересами господствующего сословия»[1164, с.98].

Звідси автора перш за все цікавила єдина лінія, загальна «програма», загальна думка з основних найболючіших питань, а не «различные мотивы», породжені різними факторами. М.М. Дружинін не досліджував і регіональні специфіки, а

тексти авторів «ЖЗ» аналізував, шукаючи лише «внутренне сплоченное и сильное большинство»[1157, с.79] на підтвердження своїх концептуальних положень. Попри все, ця праця залишається класичною у вивченні «ЖЗ». Стосовно ж економічного детермінізму уявлень дворянства, зауважу, що сучасні русисти вже далеко від єдності в оцінках того, «какие факторы – хозяйственно-экономические, социальные, политические – в наибольшей степени определяли позицию той или иной группы помещиков в меняющихся с калейдоскопической быстротой обстоятельствах пореформенных лет»[1953, с.35] і все частіше наголошують на тому, що «связь политических пристрастий с хозяйственными интересами тех или иных помещиков не была столь однозначной»[1782, с.204]. Тому деякі висновки М.М. Дружиніна, його оцінки персоналій потребують виваженого підходу.

Серед новоросійських дописувачів «ЖЗ» не було жодного представника Катеринославщини, лише один з Таврійської губернії та два з Херсонської[1157, с.96]. Оскільки ж К.О. Роцаковський чотири рази (з п'яти статей, написаних херсонцями) мав трибуну на його сторінках, можна сказати, що він був рупором позицій дворянства півдня України в цьому загальноросійському виданні. Однак, у регіональному вимірі, особливо з врахуванням численних порівнянь у його текстах, він цікавий для істориків і Південної України, і Лівобережжя, оскільки належав також до полтавських поміщиків[287, с.397; 396; 445, с.21]. Сам про себе К.О. Роцаковський скромно написав: «я не богат, не знатен и не знаменит ученостью»[445, с.18]. Ще у XVIII ст. у малоросійському суспільстві його предки були, імовірно, відомі і знатністю, і вченістю. За «Мемуарами», дід та прадід, Петро та Захарій, були бунчуковими товаришами. До того ж, Захарій Роцаковський був одним з 30 «искусных и знатных персон», «достаточно искусных для предполагаемого дела», яких, згідно указу Петра II 1728 р., Д. Апостол визначив для роботи у Кодифікаційній комісії, що уклала «Права за яким судиться малоросійський народ»[888, № 9, с.421; 997, с.XLIX; 1644, с.91].

Маєтності на Полтавщині, як писав К.О. Роцаковський, «достались ...моему предку полтора года лет назад»[441, с.60], тобто ще за часів Гетьманщини, а землі в Єлисаветградському повіті Херсонської губернії отримав уже його батько Олександр Петрович[287, с.397]. Освіту К.О. Роцаковський отримав спочатку в приватному пансіоні сусіднього села Седневки, потім у пансіоні Робуша в Харкові,

який готував вихованців до вступу в університет, а з 1834 р. вчився на юридичному факультеті Харківського університету, який закінчив 1839 р. із званням дійсного студента[287, с.398]. Прослуживши близько року в Петербурзі у Міністерстві державного майна, 1840 р. К.О. Рощаківський вийшов у відставку, повернувся до Олександрівки, у 1843 р. одружився і зайнявся господарством та громадською діяльністю. Протягом 15 років він був почесним наглядачем Бобринецького повітового училища[287, с.398]. Показово, що освітній проблемі К.О. Рощаківський приділить багато місця при обговоренні селянського питання.

О.О. Русов, висловлюючись відносно господарських занять К.О. Рощаківського, зазначив, що той їх, «впрочем, не любил». Важко поки щось більш точно сказати з цього приводу, однак, думаю, не на користь даного твердження є членство херсонського поміщика в Товаристві сільського господарства Південної Росії[1246, с.17], а також його виступи на сторінках «ЖЗ». Та й О.О. Русов, створюючи на основі спогадів очевидців психологічний портрет К.О. Рощаківського, писав, що той був не тільки «кротким, смирним семьянином», який дуже любив своїх дітей, займався їхнім вихованням, укладав для них підручники, а й «добрым барином» по отношению к своим крепостным»[287, с.398]. Дворових людей у нього було мало, він постійно платив їм щомісячне жалування, а їхніх дітей навчав у своїй домашній школі[287, с.399]. Землею селяни користувалися необмежено, це ж стосувалося й деяких дворових[396].

Публікатор «Мемуаров» також звернув увагу на те, що задовго до широкого обговорення селянської справи К.О. Рощаківський замислювався саме над моральними аспектами проблеми кріпосного права, «почувствовав несправедливість взаимных людских отношений, по которым ...сам пользовался стеснительною и неестественною властью над людьми»[287, с.400–401]. Суворо ставлячись до себе і постійно згадуючи своє привілейоване становище, Костянтин Олександрович писав не для публіки: «Мало я делал добра для своих крестьян и совесть укоряет меня в этом. Указывая мне иногда прекрасные и достойные подражания примеры, она мне шепчет, что если бы я постоянно употреблял малую часть доходов на пользу подвластных мне братьев, то легко удвоил бы их благосостояние». І водночас він задавався питанням: «Когда же я сделаюсь истинным христианином и много ли мне остается идти по скользкому пути жизни?»[287, с.402].

Звернення до морально-етичної сторони кріпосних стосунків, з певним риторичним набором, особливо в найбільшій статті «Мысли о применении основных начал к действительному улучшению быта помещичьих крестьян Новороссийского края», опублікованій у «ЖЗ» 1858 р., стали підставою для звинувачень М.М. Дружиніним у лицемірстві та маскуванні К.О. Рошаковським класових інтересів. Цікаво, що під таку ж критику історика потрапив й І. Капніст. Щоправда, М.М. Дружинін тут же зауважив, що моральна мотивація у дописувачів «ЖЗ» була скоріш винятком, ніж правилом[1157, с.18]. Але сумніви викликали в першу чергу слова, сказані К.О. Рошаковським у відповідь на рецензування його статті одним з авторів «ЖЗ» Белем: «Забудем, что многие из вас, собеседников, помещики. Бог нам поможет забыть этот уже не лестный для нас, изношенный титул, и променять его на скромное название истинных людей и христиан»[445, с.19]. Чи були це просто намагання вставити гучну фразу і прикрити нею свою «класово-експлуаторську сутність», як це зазвичай кваліфікувалося істориками та публіцистами? Чи це дійсно відверті спроби звернути увагу на моральні мотиви ліквідації кріпацтва, які ніби повинні затулити суто господарські розрахунки?

Немає підстав сумніватися в усвідомленні К.О. Рошаковським себе «економистом-филантропом», який до того ж насправді прагнув зміни існуючої системи стосунків і намагався гармонізувати ідеальні уявлення та практичний інтерес. Очевидно, він добре розумів проблему, яка у той час актуалізувалася не лише для нього. У непризначених для публіки паперах у зв'язку з цим було записано: «Мы живем в дивное время... Никогда не происходило такой славной борьбы великодушия со свойственным человеку желанием оградить собственность от ущерба!»[287, с.401]. Не випадково, в період обговорення умов Селянської реформи дворянство, уявлення якого про існуючий лад базувалися на законі, тривалій практиці, усвідомленні богоданості існуючих порядків, переконувало себе і громадськість у різний спосіб, від морально-етичних аргументів до арифметичних викладок. При цьому саме морально-етичні моменти були покликані відіграти роль своєрідного стимулу. Тому неодноразові апеляції К.О. Рошаковського до християнських цінностей при побудові нової конструкції стосунків між селянами та поміщиками також слід сприймати не просто як риторичний прийом або лицемірство. Що ж до необхідності збереження на деякий час тілесних покарань для

селян, що закидали херсонському автору історики, зауважу, що їх відстоювали й «прогресивні» реформатори, наприклад, В.О. Черкаський[170, с.97].

За матеріальним статусом К.О. Роцаковського можна віднести до середніх поміщиків. І новоросійський, і малоросійський його маєтки мали приблизно однакову кількість кріпосних. На Херсонщині, в селах Олександрівка та Ружин він мав 159 ревізьких душ селян та 21 дворового чоловічої статі[396]. Причому, для залюднення Олександрівки К.О. Роцаковський переселив сюди частину своїх підданих з Полтавщини, де у нього також був селітряний та невеликий цукровий завод[441, с.60]. Тобто, К.О. Роцаковський належав до тієї частини поміщиків, які мали всі можливості підтримувати свій становий статус, вести відповідний спосіб життя, дбати про добру освіту та кар'єру дітей. Вони, як правило, самі займалися управлінням своїми маєтками, були добре обізнані з усіма господарськими проблемами, становили основу різних сільськогосподарських і природничих товариств, розподіляючи свій час між «хлівом та кабінетом», а також несли на собі місцевий адміністративний тягар, демонстрували свої позиції на сторінках різних видань. Це підтверджується й спостереженнями М.М. Дружиніна щодо складу передплатників та авторів «ЖЗ», де «высказывались не профессиональные публицисты, не искушенные литераторы, а люди хозяйственного опыта и средней умственной подготовки – достаточно культурные для публичного выражения своих мыслей, но слишком практичные, чтобы отрываться от реальной почвы экономических интересов. Их голоса должны были точнее и непосредственнее передавать воззрения дворянской массы»[1157, с.14, 16].

У першій публікації у липневій книжці «ЖЗ» 1858 р. К.О. Роцаковським в основному було окреслено коло питань, до яких він потім ще буде звертатися, пояснюючи та уточнюючи свої позиції, уважно слідкуючи за полемікою, що розгорнулася в періодиці й жваво реагуючи на неї. Статті в місцевих газетах та центральних виданнях не тільки прочитувалися, а й обговорювалися в колі близьких дворян. Костянтин Олександрович був «искренним почитателем» «Экономического указателя»[445, с.19], журналу, який видавався в 1857 – 1861 рр. професором І.В. Вернадським і який з першого ж року вступив у дискусію про російську общину з «Современником» М.Г. Чернишевського[1585, с.191]. «Экономический указатель», як вважається, стояв на позиціях поширення в Росії фермерського гос-

подарства на зразок англійського, досить прямолінійно проводив свої погляди, але, на відміну від «СБ», був цілком академічним виданням. Саме прочитане часто спонукало взятися за перо, хоча безпосереднім поштовхом до початку цієї роботи стала можливість публічного обговорення селянської проблеми.

На час масового відкриття Губернських дворянських комітетів «зона гласности дошла и до местной печати»[1441, с.43]. В результаті дворянські корпорації почали втягуватися в цей процес, активно реагувати на нову ситуацію, відправляти «адреса» на ім'я міністра внутрішніх справ з проханням відкриття Губернських комітетів. Тогочасні поняття «перебудова» та «гласність» підштовхували й до активних публічних дискусій. На півдні імперії найбільш значущою трибуною для цього став «Одесский вестник»[160, с.72]. Саме у цей час з усієї преси південних губерній «ОВ» найбільш рішуче використав надані періодиці раніше небачені можливості. На її сторінках 1858 р. публікувалися викривальні статті про свавілля поміщиків, хабарництво чиновників, обговорювалося селянське питання тощо. Серед енергійних співробітників були викладач Рішельєвського ліцею І.Ф. Міницький, колишній кирило-мефодіївець М.І. Савич, катеринославські «півквіки» М.П. Баллін і М.М. Стопановський[1998].

Висловлювався на сторінках «ОВ» і у час обговорення реформи, і у період її впровадження й К.О. Роцаковський[361; 439; 440; 448; 449]. Причому, тут розгоралися доволі запеклі дискусії, утворювалися своєрідні «партії»[121; 159; 177; 209; 233; 291;292; 321; 382; 444; 546]. Як зазначала Ю.І. Герасимова, уряд змушений був терпіти цю «гласність», намагаючись привернути на свій бік найбільш «благонамеренных и преданных» літераторів. [1034, с.6]. Попри цензурні обмеження 1858 р., газета все ж залишалася експериментальним майданчиком, який мав своє безпосереднє продовження й у Губернському комітеті.

К.О. Роцаковський не був членом Комітету, але свою першу статтю в «ЖЗ» він писав як своєрідну програму його дій, усвідомлюючи, що «святая, но вместе с тем трудная обязанность лежит на избранниках дворянства»[443, с.37]. Сам автор, вибачившись, що «многого не разъяснил в надлежащей подробности», з приводу жанру писань та власних почуттів зазначив: «Это не литературная статья – я не имел времени взвешивать каждое слово. Это не деловая бумага – я не мог сдерживать чувств души. И заставит их молчать в таком важном деле». Тобто,

він поспішав викласти не тільки свій погляд на проблему, а й принципи, якими бажано було б керуватися, ще до початку діяльності дворянського комітету. По-перше, необхідно було «решать судьбу крестьян таким образом, чтобы это *действительно* (курсив К.Р. – Т.Л.) послужило к улучшению их (селян – Т.Л.) быта, а вместе с тем не забывать интересов помещиков», оскільки «малая семья дворянства, сравнительно с большой массой крестьян, имеет перед Богом и перед законом равные права на справедливость». По-друге, треба пам'ятати, що протягом 12-річного перехідного періоду, визначеного урядовою програмою, стосунки між селянством та дворянством будуть покращуватися, адже жоден поміщик для власної користі не захоче по завершенню визначеного терміну залишитися у своєму селі без людей. І, по-третє, «члены комитета должны остерегаться вредного пристрастия к собственным убеждениям; эти убеждения они должны сложить в общую массу всех мнений и беспристрастно обсуждать каждое мнение – кем бы оно ни было подано»[443, с.40].

Перш, ніж викласти на папері свої думки, К.О. Роцаковський «советовался с кем мог», а також «испытывал свою душу: нет ли в ней хоть искры пристрастия к дворянству, либо ложной неприменимой гуманности». Очевидно, це питання продовжувало його хвилювати, особливо після критики, що пролунала, на його адресу. Ніби виправдовуючись, він неодноразово пояснював свої позиції, звертаючи увагу на необхідність дотримання балансу інтересів, причому центральним тут було поняття справедливості. Остерігаючись закидів з боку «собратий-помещиков» в «ультра-филантропических идеях», Костянтин Олександрович наздогін своїй статті в «ЖЗ» у серпні 1858 р. попереджав: «Я никогда не забывал общих наших интересов и внимательно взвешивал их на весах справедливости и расчета. Но обсуждая вопрос с одной, и с другой стороны – куда девать сердце?»[441, с.62]. Тобто, серце було на боці селян, «наших бедных братьев», думка про «действительное улучшение быта» яких не повинна ні на хвилину залишати тих, хто писав з цього приводу. Але, враховуючи спрямування суспільних настроїв, які формувалися під впливом урядової політики та ліберальної преси, він також вважав, що «*справедливость* (курсив К.Р. – Т.Л.) к другой стороне (дворянству – Т.Л.), которая становится у нас как бы подсудимой, должна быть другою целью, и цель эта равно прекрасна и благородна»[445, с.19]. Тут варто сказати,

що й О.О. Русов, аналізуючи тексти та усні перекази, відзначав не тільки схильність К.О. Роцаковського до узагальнень, а й «недюжинную способность анализа фактов с точки зрения общественных, а не частных интересов»[287, с.406]. Причому, в тій динамічній ситуації К.О. Роцаковський не боявся зізнатися у своїх можливих помилках. Головне, щоб у результаті обговорення проблеми вона була вирішена на загальну користь. Відповідаючи на шпальтах «ОВ» херсонському губернському предводителю Є.О. Касінову, думка якого була «противоположной и неблагоклонной», Костянтин Олександрович у черговий раз наголошував: «Хотя я и писал по убеждению, но не с тем, чтобы настаивать на своем мнении, а единственно для пользы общества, которому служу и желаю добра»[440, с.85].

«Почтенный автор» багатьох видань 40 – 50-х рр. ХІХ ст., М.Б. Герсеванов, попри вказівки на безліч позитивних характеристик, наприклад, від М.Н. Мурзакевича, що добре знав цього героя та приятелював з ним, також був включений до числа «реакціонерів». Особливо не розбираючись, історики побачили у тексті першого біографа лише: «освобождение крестьян и их надел землею Герсеванову были не по душе»[1579, с.361]. Це зауваження, здається, й визначило надалі ракурс його сприйняття дослідниками. «Завзятый крепостник», «убежденный крепостник», погляди якого на реформу були «перлами крепостничества», «крепостническим воплем, порожденным глухим, трусливым страхом, ...местным притуплением нравственного чувства» – саме таким М.Б. Герсеванов постає як під яскравим публіцистично загостреним пером М.Й. Лернера[1427], так і в найбільш ґрунтовних на цей час дослідженнях Селянської реформи на Катеринославщині[1674; 1722]. Цей же образ зафіксований і в радянській історіографії соціально-економічної історії Південної України та історії суспільної думки 50 – 60-х рр. ХІХ ст.[942, с.295; 1124, с.42; 1485, с.93; 1835, с.18]. Отже, в історіографічний образ з прижиттєвого перейшла лише репутація відвертого «кріпосника», хоча скрупульозно герсевановські погляди не аналізувалися.

Однак у невеликій літературі, присвяченій цьому герою, не досить чітко, а все ж вимальовується й інший образ. М.Н. Мурзакевич представив його як «доброго человека» з «ровним», «веселым», «сговорчивым» характером, спостережливого, проникливого військового стратега, мислителя, який у «Военно-стратегическом обозрениі Таврической губернии», «верно и метко указал на сла-

бые стороны укреплений Севастополя как военного порта и предугадал удобное место стоянки неприятельского флота в Камышевой бухте», що потім підтвердила війна. До речі, і в радянській історіографії «Статистические заметки о сельском хозяйстве Таврической губернии», опубліковані 1848 – 1849 рр., оцінювалися як один з найкращих описів цього регіону[1901, с.108]. «Правда и польза были постоянною целию» Миколи Борисовича. «Любивший гласность», «движимый общественной пользой», «ходатайствуя не за себя, а за других», він все брав близько до серця та часто із захопленням «пускався в газетные прения». Водночас біографи писали і про зміни в його характері, які відбулися під тиском життєвих обставин. Причому, не дивлячись на відсутність вказівок на час цих змін, кордон їх можна побачити на межі 50 – 60- х рр. Припускаю, крім особистого сімейного, суспільна ситуація відіграла тут не останню роль. Фактично з М.Б. Герсєвановим могли відбуватися такі ж метаморфози, як і з К.О. Рощаковським.

Доволі виважений і раціональний економічний письменник, М.Б. Герсєванов з військовою відвагою включився в полеміку. Різкість його, за словами М.Н. Мурзакевича, «не щадившая обличаемые личности», виявилася саме в період найбільшого загострення в обговоренні питання. Переломна ситуація примушувала бути різким. Це вже була не просто проблема ховрашків та живих огорож, з якою молодий дворянин-поміщик вступав у господарську публіцистику початку 1840-х рр. Відчуття, що країна на переломі, відповідальності не тільки за свій соціальний стан, власне господарство, а за долю, спокій, стабільність розвитку всієї країни підштовхувало до різкої аргументації у відстоюванні власних позицій, примушувало не просто дописувати в журнали, а й «бити в набат».

У жовтні 1859 р. М.Б. Герсєванов направив шефу жандармів князю В.А. Долгорукову записку під назвою «Замечания на журналы комиссий по крестьянскому вопросу № 17 – 32». (Йдеться про Редакційні комісії, які почали розглядати проекти реформи, запропоновані Губернськими комітетами). Такі ж записки він надіслав голові Редакційних комісій Я.І. Ростовцеву та новоросійському генерал-губернатору О.Г. Строганову. 6 грудня останньому були направлені ще й зауваження на журнали № 32 – 52. 1860 р. у Берліні М.Б. Герсєванов опублікував книжку «О социализме редакционных комиссий. Письма к председателю их, генералу Ростовцеву, помещика Екатеринославской губернии», яка й викли-

кала обурення в першу чергу серед бюрократів-реформаторів. Саме завдяки цим писанням М.Б. Герсеванов і залишився в пам'яті як запеклий захисник кріпосного права. Щоправда, книжку ніхто не аналізував. Але у М.Б. Герсеванова були й інші причини на історіографічне забуття, які назвали ще наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. – власна позиція у єврейському питанні[103] та критика М.В. Гоголя.

Наслідком відстоювання власної позиції по селянському питанню, особливо після публікації книжки у Берліні, стало обурення в першу чергу бюрократів-реформаторів. Та незважаючи на це, ним у той час була написана і у 1861 р. надрукована не менш одіозна, досить об'ємна брошура «Гоголь перед судом обличительной литературы»[109, с.8], у якій М.Б. Герсеванов не просто висловлювався з приводу літературних талантів М.В. Гоголя. По суті він вступив у своєрідну полеміку, точніше в обговорення тих суспільних проблем, які піднімалися творчістю великого письменника. За життя той неодноразово піддавався критиці, особливо за «Выбранные места из переписки с друзьями», які неоднозначно сприймалися й прихильниками Миколи Васильовича. Але після смерті наважитися на це в час, коли не просто створювався, а й закріплювався культ Гоголя, міг не всякий. Виступити проти було по-генеральськи сміливо. Невипадково саме ця книжка збільшила кількість противників М.Б. Герсеванова.

Не вдаюся тут до детального аналізу даної праці, про яку вже доводилося висловлюватися[1463], зверну увагу лише на важливі у контексті дисертації моменти. По-перше, М.Б. Герсеванов не вважав М.В. Гоголя ні російським, ні мало-російським патріотом, адже той не був помічений у жодній корисній суспільній справі. Людині, яка відзначилася і на полі брані, і на службі державі та дворянській корпорації, і на науковій та літературній ниві, М.Б. Герсеванову, очевидно, замало було лише письменницької діяльності М.В. Гоголя. По-друге, він не міг погодитися і з літературними образами. І мова тут не про письменницький талант, який ним оцінювався невисоко. Герої М.В. Гоголя, точніше їх зображення, несправедливо карикатурні. Його старосвітські поміщики Іван Іванович, Іван Никифорович, Акакій Акакієвич, персонажі «Мертвых душ» – це або спроба догодити столиці, яка любить підсміюватися над провінцією, або ж намагання сподобатися більшості тогочасної публіки, «в которой замечался в сильной степени грязный элемент». Саме так розцінював критик прагнення М.В. Гоголя «рисовать

идиотов». Саме цим М.Б. Герсеванов міг пояснити, «зачем Гоголь выводит на сцену провинцию, которую, как сын Малороссии, должен был любить, и зачем изображал преимущественно идиотов»[109, с.115]. Сприйняття ним героїв Гоголя можна порівняти з враженнями О.М. Марковича від популярного водевілю О.О. Шаховського «Козак-стихотворец»[1406, с.277]. Зображене в «Мертвых душах» сприймалося як «чистая ложь, клевета на провинцию», а образи, виведені письменником, як невідповідні руському типу. У «Ревизоре» «все ложно, натягнуто, все лица гротески, которые и в глуши провинции составляют исключение»[109, с.121 – 122]. Гоголевська неправда для М.Б. Герсеванова полягала й у тому, що той «вовсе не упомянул о добрых качествах русского народа, прикидываясь, будто всем известно, всеми принято за аксиому, что он, состоит из одной грязи; чиновников нет иных, кроме Хлестаковых и городничих, а помещиков – лучше Ноздрева; почему и тешится, описывая их гадости»[109, с.125].

Призначення літератури М.Б. Герсеванов вбачав у іншому. Він нібито відчував загрозу, яка більш яскраво виявить себе вже в пореформений період, виявить у нігілізмі, на небезпеки та наслідки якого для суспільства звертали і звертають увагу сучасні історики та філософи, розглядаючи його як глобальне заперечення всіх цінностей культури, як удар по цивілізації[1276, с.311–315; 2042, с.8–9]. Саме М.В. Гоголю закидалося, що в Росії всі кричали «во все горло: «У нас все дурно, чорт возьми, все: провинция, армия, народ, помещики, духовенство, кредитная система, патриархальное начало, акционерные общества» – и знаменитое мы не созрели есть отголоском его разглагольствований» (підкреслено автором – Т.Л.). Відчуття руйнівних наслідків такого роду літератури й примушували вдаватися до інвектив на адресу видатного письменника. Відстоювання громадянської позиції не з власних, а з суспільних інтересів, хай і в супереч тогочасним ліберально-народницьким тенденціям, прагнення захистити хоча б на папері честь і гідність держави, народу в цілому, своєї соціальної групи, зокрема, повагу до жінки, її суспільної ролі, кінець кінців милий серцю край, свою провінцію від несправедливого, як йому здавалося, «очернительства», «клеветы» заслуговує якщо не на глибокий аналіз, то хоча б на розуміння істориків.

Не випадково М.Б. Герсеванов саме у період обговорення Селянської реформи взявся за творчість М.В. Гоголя, звертаючись у першу чергу до її моральної,

ідейної спрямованості. Адже як і література, селянська проблема для більшості тогочасних авторів мала не тільки економічну, а й морально-етичну складову. Вона й диктувала необхідність не просто ліквідації старої системи, а розв'язання доволі складного, заплутаного дворянсько-селянського питання. Отже, йшлося не стільки про збереження кріпосного права, скільки про можливі менш болісні для всіх шляхи вирішення проблеми, про збереження балансу інтересів, що у свою чергу було не сумісно з абстрактним гуманізмом, про що, до речі, писав відомий публіцист, секретар Редакційних комісій Ф.П. Єленєв[471, с.45].

Отже, справа була не у відсутності бажання проводити емансипацію. Настрої поміщиків доволі тонко передав К.Д. Кавелін: «Лучшая образованнейшая часть дворянства досадует, собственно, не за освобождение крестьян, с необходимостью которого уже свыклись, не за надел их землею, которою и до сих пор крестьяне пользовались на самом деле, не за материальные пожертвования, которые дворянство всегда приносило и теперь приносит на общую пользу. Настоящая причина горечи и негодования гораздо глубже. Дворянство не может примириться с мыслью, что правительство освободило крестьян как ему хотелось, а не как хотели дворяне, что дворянство даже не было порядочно выслушано; что правительство не сочло нужным объясниться перед ним, почему освобождает крестьян так, а не иначе, почему отвергло его предложения»[193, с.125].

О.О. Корнілов також у ряді робіт з цього приводу неодноразово наголошував: «многие дворяне относились отрицательно не к освобождению крестьян вообще, а к тому направлению дела, которое давалось рескриптом 20 ноября. ...Содержание рескрипта не удовлетворяло вовсе не одних филантропов, но и всех разумных помещиков, исходивших из зрело обдуманых и ясно сознанных собственных интересов»[1361, №2, с.209]. Однак ліберальні реформатори, дії яких зараз не так вже й однозначно оцінюються сучасними русистами[1370, с.30–31; 1952, с.91, 95], в кріпосники записали всіх, хто вимагав більш широкої участі уряду в розв'язанні проблеми шляхом державної викупної операції, збереження адміністративної влади поміщиків до створення необхідних органів, які будуть вводити реформу в дію, щоб запобігти хаосу і т.п. Наскільки передбачливими виявилися автори з подібними до герсєванівських поглядами, показало життя. У багатьох пореформених статтях та спогадах питання відсутності влади на місцях

після проголошення Маніфесту 19 лютого проходить червоною ниткою. Це можна прочитати і в публіцистичних роботах початку 60-х рр. О.О. Фета, і в спогадах князя В.П. Мещерського[288, с.82; 525].

Протистояння між дворянством і бюрократією відбилосся на усьому перебігу передреформеного обговорення справи. У цьому конфлікті варто враховувати не виправдані очікування дворянства, що їхні представники будуть допущені до участі в остаточному вирішенні питань, які з'явилися після обіцянок імператора літа 1858 р.[1361, №5, с.75], а також розбіжності між скорегованим урядом планом реформи та першими рескриптами і програмою, покладеною в основу роботи Губернських комітетів. Замість депутатських або дорадчих повноважень, дворянські представники виконали роль простих експертів, які тільки відповідали на поставлені їм питання, навіть без можливості проводити офіційні зібрання та консультації. Саме це, як вважається[227; 336; 463; 464], і викликало обурення дворянства та посилювало їхню опозиційність Редакційним комісіям.

Таким чином, сподівання М.Б. Герсєванова на «децентралізацію», якої він так прагнув, розширення компетенції місцевого представництва не виправдовувалися, що, думаю, в першу чергу й спровокувало його виступ проти Редакційних комісій. Прихильника гласності обурювала і заборона відвідувати засідання Губернських комітетів стороннім глядачам, літографувати або ж друкувати їхні постанови чи витяги з них навіть для самих членів комітетів[285, т.1, с.297–298]. Тобто, більш широка публіка обмежувалася в інформації і повинна була задовольнятися чутками, переказами. Вже у листах генерал-майора лютого-березня 1858 р. до О.Г. Тройницького[15, 1898, № 3, с.469] бачимо запеклого поборника гласності, домінування ідеї «децентралізації», протиставлення центру та провінції, протистояння дворянства та чиновництва.

М.Б. Герсєванов висловлював свою думку з найважливішого питання: «Хотите ли выслушать мое мнение об эмансипации. Всякое стремление к распространению деспотизма и централизации возбуждает во мне отвращение; все, что ведет к свободе, находит самое сильное сочувствие. А здесь свобода большинства, как же не желать ея?» Але як «фанатик справедливости» він прагнув збереження законності, не допускав реформ з насильством та кровопролиттям. У листі, написаному в березні 1858 р., Микола Борисович зазначав: «Признавая необхо-

димість емансипації, желаю более всего, чтобы обошлось без несправедливостей, чтобы было учреждено независимое судилище для разбора недоразумений и столкновений. Иначе свобода окажется не свободой, а анархией и коммунизмом». Звісно, комунізм сприймався як синонім «пауперизації», «пролетаризації» селянства, тобто справжнього його обезземелювання. Саме цього російське суспільство, поглядаючи на Захід, боялося у той час найбільше.

Отже, немає підстав сумніватися в прихильності М.Б. Герсєванова ідеї ліквідації кріпосного права. Але при цьому важливо побачити, що ж викликало занепокоєння та примушувало турбуватися. На його думку, головна проблема полягала в ступені готовності суспільства до таких серйозних соціальних струсів. Причому, розглядаючи її у площині всіх контрагентів, він давав таку оцінку: «правительство – нет, помещик – нет, крестьяне – отчасти». Найменш підготовленим був уряд, оскільки не мав ні мудрого міністра типу Тюрго або Сперанського, ні енергійного виконавця як Клейнмихель, ні ката як Аракчєєв, ні того, хто поєднав би в собі якості радника та виконавця. Уряд також не зробив жодного кроку до децентралізації, не підготував необхідні описи, кадастри, не започаткував адміністративні, поліцейські, судові установи для підтримки порядку, розбору скарг, які неминуче виникнуть між землевласниками та селянами.

Що ж стосується тих, на кого в першу чергу спрямовувалася суспільна увага, то, з огляду на різницю історичних умов селянського побуту, різний добробут, відповідно, освіту і ступінь підготовленості може коливатися. Найбільш підготовленими він вважав оброчних селян багатих землевласників Ярославської, Володимирської та Нижньогородської губерній, після яких слідував Новоросійський край[15, 1898, №3, с.470]. Поміщики ж не були готові до обговорення найважливішого державного питання «ни умственно, ни материально».

Та, головне, не вистачало тривалого, ще задовго до даного моменту, публічного обговорення на сторінках періодики, в літературі проблеми емансипації у різних країнах, детального широкого ознайомлення з попередніми проектами вирішення селянського питання, які створювалися в першій половині XIX ст., тренування спочатку на менш важливих питаннях[15, 1898, №3, с. 469–470]. До речі, О.П. Бакуринський також одним з суттєвих недоліків вважав відсутність попередньої підготовчої роз'яснювальної роботи, необхідної літератури «о крепостном

праве в разных государствах Европы». Статті ж, які публікувалися у Росії, «отличались каким-то школьным взглядом под влиянием либеральных идей свободы, и отсутствием как государственного исторического, ...так и практического понимания потребностей жизни землевладельца и крестьянина»[805, арк.7зв.]

У цих емансипаційних турботах для М.Б. Герсеванова, як він писав О.Г. Тройницькому, лозунгом було: «Свобода, справедливость, человечество»[15, 1898, №3, с.485]. Дотримання ним цього принципу, на мою думку, підтверджує прагнення зберегти баланс інтересів та його ставлення до дворянсько-селянського питання під час введення «положений» і роботи мирових з'їздів. Безумовно, М.Б. Герсеванов дбав про інтереси тієї корпорації, яка його обрала, відстоював її право більш самостійної, без чиновного контролю та обмеження участі в громадських місцевих справах, дбав і про дворянську «правду» в селянському питанні. І в цьому немає нічого дивного. Та сам факт листування з Я.І. Ростовцевим, схвальне сприйняття останнім проекту емансипації катеринославського поміщика, а також згода голови Редакційних комісій у подальшому отримувати зауваження на її роботу промовляють за готовність М.Б. Герсеванова активно працювати на ниві емансипації.

За його переконанням він не повинен стояти в стороні та мовчати у такий вирішальний момент. Не аналізуючи всі реакції героя Кримської кампанії на Журнали комісії, адже це повинно стати предметом спеціальної уваги, зазначу лише, що у міркуваннях «О социализме в редакционных комиссиях», генерал-майор знову показав рішучість, небайдужість, обізнаність не тільки з господарськими справами, науково-економічну підготовленість до роботи, широку практичну ерудицію, а й знання творчості тогочасних соціалістів, особливостей ставлення до неї суспільства Франції у 1848 р. тощо. Це дозволило і М.Б. Герсеванову «приміряти» соціалістичні ідеї на російську дійсність.

Вчення соціалістів він розумів як таке, що спрямоване проти права власності. Наслідком його торжества стане «унижение человечества, распадение общества и всеобщий атеизм». Святість шлюбу та недоторканість права власності для М.Б. Герсеванова були основними елементами державного організму. Тому прагнення Редакційних комісій відібрати землю у поміщиків без будь-якої компенсації, що прочитувалося з ряду Журналів, розглядалося як намагання зруйнувати

одне з начал держави. Результати такого підходу до розв'язання селянсько-дворянської справи могли бути катастрофічними[310, с.12–13]. Неприйнятним для нього був і ультра-демократизм, який може існувати тільки у федеративних республіках, як Північно-Американські штати. І саме Редакційні комісії «вносят в русское законодательство два враждебных Самодержавию элемента: социализм и ультра-демократизм». Причому обидва елементи трактувалися як ворожі не тільки самодержавній системі, а «всякому общественному порядку»[310, с.16, 44].

Майже в унісон з К.О. Рошаковським, генерал-майор, виходячи у тому числі й з специфіки свого краю, добре розумів наслідки емансипації і для дворян, і для селян, особливо на початковому етапі. Журнали обговорення справи у Редакційних комісіях, відсутність системності, остаточної проробки різних аспектів проблеми також не промовляли за її форсування. М.Б. Герсеванова, як і викликаних до Редакційних комісій депутатів від дворянства губерній[484], хвилювала відсутність належної уваги до фінансової складової реформи, адміністративна централізація та її вплив на державне життя тощо. Але Микола Борисович не вдавався до емоцій. «Поощряемый благосклонным отзывом» Я.І. Ростовцева[310, с.28], він спокійно обґрунтовував свої позиції, спираючись на історію, широкі порівняння, господарський досвід та соціальні практики. Не бажаючи допустити краху держави, він при цьому неодноразово повторював: «Из этого совсем не следует чтобы надлежало сохранить крепостное право, нет! Оно отжило свое время; все Губернские Комитеты согласились, что пора отменить оное. Но с ним надо поступать осторожно»[310, с.19–20]. У черговий раз вибачившись за, можливо, різкий тон, М.Б. Герсеванов, поряд із зауваженнями, не втомлювався повторювати: «Дело эмансипации важно для всех, в особенности для дворянства. Как представитель части дворянства я считаю, что имею право возвысить свой слабый голос»[310, с.29]. Тому він і вказував на прорахунки Редакційних комісій.

Головне, що генерал-майор публічно звинуватив Редакційні комісії у погіршенні ситуації в країні: девальвація грошей, падіння акцій товариств, відтік капіталів за кордон, зникнення з обігу золота та срібла, які «закопаны в землю предусмотрительными людьми», посилення еміграції (у 1859 р. видано 69 тис. кордонних паспортів дворянству, «самому образованному классу», у той час як раніше видавалося 15 тис. на рік), що надзвичайно шкідливо для мало залюдненої

Росії, купівля дворянством маєтків за кордоном, суспільне невдоволення та розчарування[310, с. 58–60]. Можливо, коментатор навмисно згустив фарби. Але й сучасні русисти подібним чином представляють фінансову ситуацію в Росії того часу та ажіотаж, що виник у зв'язку з її погіршенням [1137, с.16]. Подібні міркування-сумніви висловлювали і Г.П. Галаган, а також М.А. Рігельман, читаючи надіслані йому В.В. Тарновським Журнали Редакційних комісій, які «немного увлеклись, и уже слишком мало обращают внимания на общественное мнение», тобто, на думку дворянства[789, №2]. Незгодні з бюрократами-реформаторами, але небайдужі й активні представники дворянської спільноти готові були і прагнули працювати над вирішенням проблеми. Конструктивні пропозиції М.Б. Герсєванова, як і загалом усієї «опозиції», вплинули на остаточний варіант реформи. Інша річ, що урядовий погляд сприймав її у першу чергу як селянську. Опоненти ж дивились на емансипацію як на селянсько-дворянську справу.

На таких позиціях стояв і М.П. Позен. Він неодноразово повторював, що може помилятися, що складна проблема реформування потребує серйозних міркувань та розрахунків багатьох зацікавлених та відданих людей. Він готовий був іти на обговорення та компроміси, погоджуватися з слушними думками інших. Але, небайдужий, він не міг і не хотів мовчати, коли мова йшла про «великое отечественное дело». На засіданні Полтавського губернського комітету 13 грудня 1858 р., відповідаючи у ході дискусії на закиди щодо апеляції до моральності членів Комітету, Михайло Павлович говорив: «Я вовсе не принадлежу к числу людей, проповедующих безпрестанно филантропию. Действительно, не филантропия, не увлечение сердца, а справедливость и право должны служить основанием к разрешению предстоящего нам вопроса». Він вважав також, що не можна вести мову про подарунки, адже «помещики не могут дарить того, что им не принадлежит, а крестьяне наши совсем не так просты, чтобы приняли за подарок то, что они всегда считали своею собственностью. Я прошу не милости, не подарка: я прошу сознавать право крестьян. Именно потому что доселе обращалось мало внимания на права крестьян, они не уважали наших прав и нередко под них подкапывались».

Отже, головне у розв'язанні проблеми дворянсько-селянських стосунків оратор бачив у визнанні прав селянства[45, с.157]. О.В. Нікітенко, ознайомившись з

позеновськими проектами, відносно їх засад 10 січня 1857 р. занотував у щоденнику: «Позен принимает четыре основные начала: православие, самодержавие, человечество и народность, но трем из этих идей дает другое значение, чем Уваров»[300, с.454]. Важко сказати, у чому Михайло Павлович розходився з відомим міністром освіти. Однак, очевидно, народність він розумів не в етнічному, а в соціальному сенсі. «Положение народа он просто называет невыносимым», – писав петербурзький професор, вважаючи висловлену турботу про селян однією з ключових позицій позеновського проекту.

Листування М.П. Позена також знімає підозри у прагненні відстоювати вузькостанові інтереси. Це була людина загальнодержавного масштабу, яка не могла думати виключно про себе. Навіть представляючи полтавське дворянство в Редакційних комісіях, М.П. Позен мислив ширше, хоча і розумів, що мусив виконати свій обов'язок перед регіональною спільнотою, яка його делегувала. В листі до Я.І. Ростовцева, перед тим, як подати свої розгорнуті міркування відносно «Положений» Редакційних комісій, М.П. Позен зазначив: «Я смотрю на дело одинаково как депутат и как эксперт. Убеждения и совесть не зависят от положения, в которое случай ставит человека»[45, с.271; 358]. Ставлення до справи відбивають і такі висловлювання: «Крестьянское дело поставил я себе задачей последних лет моей жизни»; «Крестьянская реформа ни на минуту не выходит из моей головы. Судьба этого дела, судьбы России неразрывно с ним связанная, близки моему сердцу. Работаю из всех сил и желаю этим кончить свое служение Государю и отечеству»; «Желаю от всей души, чтобы крепостное право было скорее уничтожено»; «В деле столь важном, надобно выслушать сколь возможно более мнений». У листі до міністра фінансів, члена Головного комітету О.М. Княжевича, якому направляв пропозицію «О выпуске облигаций для воссоздания крестьянскому делу», М.П. Позен писав: «Цель моего предложения одна: обеспечение успеха крестьянской реформы»[45, с.92, 98, 110, 145, 224, 307].

Відстоюючи перед Редакційними комісіями проект реформи полтавського дворянства, М.П. Позен відкидав можливі звинувачення вузькостанового його спрямування: «Мы далеки от того, чтобы защищать исключительно помещичьи интересы, но желаем, чтобы пользы и выгоды помещиков и крестьян были уважены равномерно». А готовність дворянства до покращення побуту селян він

підкреслював у листі до Я.І. Ростовцева від 5 листопада 1859 р.: «Помещик и при этом понесет огромныя потери; но без них реформа не может устроиться и дворянство везде решилось уже на эту жертву. По крайней мере по всем проектам губернских комитетов мною рассмотренным, дворянство делает везде весьма значительныя, из своего рабочего капитала, уступки, в пользу крестьян»[45, с.297]. М.П. Позен ставився до реформи як до «вопроса крестьянско-помещичьего», тому не був байдужим, як вона завершиться і для дворянства, і для селянства, часто повторюючи: «...мы признаем положительно вредным для помещиков и еще более стеснительным для крестьян», «чрезвычайно стеснителен для крестьян»; «признаем крайне разорительным для крестьян»; «...к обоюдным пользам помещиков и крестьян и вообще к покойной и благополучной развязке великого отечественнаго дела»[45, с.218, 220–222].

В офіційному та приватному листах до О.М. Княжевича 18 жовтня 1858 р., пропонуючи свій проект фінансового забезпечення реформи, Михайло Павлович, визнаний фінансист, зазначав: «Мне остается только высказать еще раз мое твердое, на знании быта помещиков и крестьян основанное, убеждение, *что без выкупа земли, т.е. без обращения крестьян в поземельных собственников, реформа не будет иметь хороших последствий ни для помещиков, ни для крестьян, ни для правительства*» (виділено М.П. Позеном – *Т.Л.*); «Многое можно изменить, дополнить и пояснить в моем проекте; но основание должно остаться: надобно дать крестьянам средства сделаться поземельными собственниками, а землевладельцев вознаградить безобидно за отчуждаемые от них земли. ... расходы, которые понесет на это казна, вознаградятся сторицею благосостоянием народа».

Змушений весь час виправдовуватися і роз'яснювати свої позиції, М.П. Позен 5 листопада 1859 р. в одному з останніх своїх звернень до голови Редакційних комісій Я.І. Ростовцева ще раз відповідав на закиди опонентів у прагненні заради дрібного самолюбства ускладнити справу або «стеснить» селян на користь поміщиків: «Горжественно и положительно отвергаю всякое подобное обвинение и считаю недостойным оправдываться против него. От всей души желаю чтобы крепостное право было уничтожено»[45, с.272]. Так часто повторювані слова не можуть сприйматися інакше як переконання. Сумніватися у їхній відвертості немає підстав. Особливо, коли читаєш такі ретроспекції селянського

питання в дворянській свідомості, як у листі О.І. Покорського-Жоравко до дружини, написаному 13 лютого 1859 р. по завершенню ним редагування останньої глави Положення про покращення побуту селян від Чернігівської губернії. Вночі, під гуркіт 800-річного дзвону Спасо-Преображенського собору, така сповідь перед Серафімою Павлівною, духовним двійником, другим «я», зустріч з яким вважав днем «второго духовного родження», дорогого варту. Сам жанр не дає права збрехати, покривити душою: «В юности, в либеральных безумных порывах, я мечтал иногда об освобождении крестьян – мечтал, окружая смутой, мезтью, гражданским беснованием эти мечтания; потом, возмужалый, я мечтал, или, лучше, думал тверже и вернее об этом и оканчивал вздохом мою думу, как дело невозможное, неосуществимое. Теперь я сам поставил точку в окончании этого дела и сам, своими руками, скажу с гордостью, сделал его большую половину – для миллиона с лишком людей». І ніби звертаючись до свого дітища, автор з сподіванням писав: «Я отдаю тебя, и одной іоты не сотрут они в тебе, потому что каждую букву твою пропустил через мое сердце и душу, потому что на каждое слово твое я истрачивал все силы моего ума, и каждое постановление, в тебя вписанное, отстаивал всеми средствами, не останавливаясь даже и перед игрою страстей и употребляя в пользу даже и самолюбия, жалкия самолюбия тебя понимавших превратно»[343, с.85–86]. Отже, ставлення до ліквідації кріпосного права «кріпосників» загалом не відрізнялося від позицій «лібералів».

Таким чином, у переддень реформи, в один із найбільш вирішальних моментів свого існування, малоросійське дворянство у більшості своїй виявило готовність до емансипації селян, оскільки відчувало неприродність кріпосних стосунків для свого краю, а також прагнуло власного звільнення від тягаря поміщицьких обов'язків. Водночас дворянство виявляло стурбованість відносно шляхів вирішення справи, подальшого функціонування своїх маєтків, форм взаємовідносин з колишніми кріпосними, що позначалося на ставленні до реформи загалом і до конкретних її складових. В обговоренні селянського питання на цьому етапі було продемонстровано усвідомлення нерозривної єдності його соціально-економічної та морально-ідейної складових. І в Губернських комітетах, і в Редакційних комісіях, і на сторінках періодики, і у приватних письмових розмовах, і у зверненнях до різного рівня урядовців лівобережне дворянство, спираючись на історичну

пам'ять та специфіку соціально-економічних практик, постійно підкреслювало своєрідність своєї батьківщини, «острова, окруженого морем – Росією» (Г.П. Галаган), та необхідність врахування цього. Переконанням у неминучості жертв з боку всіх учасників процесу – дворян, селян та держави – дворянство засвідчило своє партнерське ставлення до селян, яким тільки необхідно допомогти включитися у самостійне життя. Тобто, по суті, якими б не були конкретні пропозиції з того чи іншого конкретного питання, всі вони у комплексі можуть сприйматися як своєрідний модернізаційний проект вирішення соціально-економічних проблем краю. Наскільки це вдалося – інша проблема.

В И С Н О В К И

Аналіз проблеми «селянське питання і дворянство», проведений бібліографічним та історико-історіографічним шляхом, дав можливість, по-перше, простежити процес становлення та засвоєння суспільною і науковою думкою «селянського питання», по-друге, визначити його основні домінанти на різних історіографічних відрізках. Це дозволяє стверджувати, що «селянське питання» на «прижиттєвому» (кінець XVIII ст. – 1861 р.) та «меморіальному» (1861 – 1905 рр.) етапах було найбільш насиченим, включало селянську і дворянську складові, мало як соціально-економічний, так і морально-ідейний вимір, характеризувалося розмаїттям підходів до його вирішення як важливої суспільної і наукової проблеми. В широкому сенсі вона не обмежувалася лише ідеологією щодо емансипації селянства, включаючи в себе не тільки весь спектр аграрних відносин, а й інші сфери суспільного життя та дворянсько-селянської взаємодії.

У «меморіальній» фазі формування історіографічного образу селянського питання втрачається його прижиттєва повнота. Воно розпадається на окремі складові, кожна з яких включається в різні проблемно-тематичні контексти. Зникла характерна для «прижиттєвого» періоду дискусійність, з'явилася певна одноманітність в оцінках кріпосного права, результатів Селянської реформи, дій уряду, ролі представників різних ідейних платформ тощо. Намітилися тенденції до подальшої ідеологізації селянського питання, утвердився погляд на дворянство як на зрадників «народних начал», визначилися нові сюжети – «масонство і кріпосне право», «декабристи і селянське питання», «петрашевці та селянське питання», – усталився персонологічний ряд, в якому пріоритет віддавався, крім сановних осіб, тільки «прогресивним» діячам (Я.О. Соловйов, М.О. Мілютін, М.П. Семенов, Ю.Ф. Самарін, К.Д. Кавелін, П.П. Семенов-Тян-Шанський, В.О. Черкаський). Було визначено й коло «кріпосників», до якого увійшли й ті, хто безпосередньо «заважав» бюрократам-реформаторам, і «противники» ідеї аболіціонізму – від А.Т. Болотова та П.І. Ричкова до Д.П. Трощинського і В.Н. Каразіна загалом з більшістю дворянства. Чіткіше ці домінанти виявляються в першому історіографічному періоді (1905 р. – кінець 1920 рр.), який носить перехідний характер.

Для другого історіографічного періоду (кінець 1920-х – 1980-і рр.) характерне розуміння селянського питання як комплексу соціально-економічних і політичних домагань мас трудового населення та систематичної боротьби за їх реалізацію. Широкий спектр соціальних відносин переводився в конфронтаційну площину, фокус дослідницької уваги явно переміщувався у бік історії селянства, переважно історії селянських рухів, форм експлуатації і класової боротьби. Страждальний образ українського селянства міцно укорінився в історіографії, майже зовсім зникла дворянська складова селянського питання, дослідження якого розчинилося в концептах кризи та розкладу феодально-кріпосницької системи, класової боротьби, першої революційної ситуації. У вивченні ідейної складової селянського питання перевага надавалася поглядам «прогресивних» діячів. Незважаючи на те, що дослідження селянського питання в радянській історичній науці не виокремилася в самостійний напрямок, можна говорити про не спадаючу актуальність проблеми. Щоправда, це мало стосується україністики.

В умовах ідейно-наукового плюралізму сучасного історіографічного періоду (з початку 1990-х рр.) спостерігається інтенсифікація у вивченні селянського питання, ускладнення його структури (ідейний, соціальний, економічний, політико-правовий, морально-етичний, психологічний, педагогічний, персонологічний виміри), повернення дворянської складової, що дає сподівання на можливий синтез на новому рівні. На відміну від російської, в українській історіографії цей процес уповільнений через тривалу неухвагу до соціально-економічної проблематики, домінування традиційних підходів до вивчення історії суспільної думки.

Сприйняття селянського питання як важливої суспільної проблеми в момент його виникнення в Росії у Лівобережній Україні мало свою специфіку, пов'язану, з одного боку, з особливостями суспільно-політичної та соціально-економічної традиції, з другого – з інтеграцією краю в систему імперії, що супроводжувалося суперечливими процесами. Становлення кріпосної системи в українських регіонах проходило водночас з її розкладом. Для всіх соціальних груп, в більшій мірі для дворян-поміщиків і кріпосних селян, поставала проблема подвійної адаптації. Формування кріпосницького ладу тут супроводжувалося, хоча й уповільненими, модернізаційними процесами, а кріпосництво виступало одним з інструментів реальної модернізації. Поміщики ще не встигли у повній мірі пристосуватися до

нових порядків, засвоїти нові ролі, а вже змушені були ініціювати сільськогосподарські перетворення, втягуватись в обговорення селянського питання, думати про необхідність і можливість звільнення підданих, які не тільки добре пам'ятали традиції вільного пересування, а й реалізовували це на практиці, особливо враховуючи умови порубіжжя з районами колонізації. У цей час не лише завершувалася політико-правова інтеграція українського суспільства в систему імперії, а й відбувалася адаптація до нових соціокультурних, економічних реалій. Перед елітою колишньої Гетьманщини неминуче поставала проблема самовизначення, зміни соціальних ідентичностей, засвоєння нових соціальних ролей (дворянин, чиновник, поміщик – власник кріпосних душ тощо). Це позначилося на системі цінностей, соціокультурних уявленнях дворянства.

Отримуючи права та привілеї дворянства, еліти українських регіонів разом з цим повинні були звикати й до нового рівня, навіть тягаря, відповідальності, бути «батьками» своїм підданим. Адже російський дворянин-поміщик не лише користувався значними правами, а й мав широке коло обов'язків щодо держави та своїх селян. Звідси – для малоросійських дворян земле- та душевласників «селянське питання» поставало у дещо іншому вимірі та набувало додаткової актуальності. Засвоєння дворянством нових стандартів у ставленні до кріпосних засвідчує поступова заміна понять «посполитий», «підданий», «мужик» тощо новим поняттям – «крест'янин». Це особливо помітно на початку XIX ст., що свідчить про перехід від «мужицького питання» з його головною проблемою географічної мобільності людності Лівобережжя до «селянського питання». При цьому до соціально-економічної складової проблеми поступово додавалася морально-ідеологічна, а до регіонального виміру – загальноросійський, що яскраво засвідчують твори соціально-економічного змісту Ф.Й. Туманського.

У перші десятиліття XIX ст. дворянство Лівобережної України все активніше включалося в загальноросійський «агрономічний рух». Це відбувалося шляхом співробітництва з різноманітними економічними та відомчими виданнями, науковими та економічними товариствами, через участь у конкурсах ВЕТ, Міністерства держмайна, у сільськогосподарських виставках, створення науково-економічних праць, різноманітних описів тощо. В результаті створювався проша-рок господарів, яких можна віднести до нового соціального типу поміщиків-

експериментаторів, «кабінетних» агрономів, джентльменів-фермерів. Це коло представлено дворянами різного віку, матеріального та освітнього рівня. Реальною господарською практикою та соціально-економічними творами, які правомірно можуть бути вписані в історію суспільної думки України, Ф. Базінер, Я. Барсуков, Байбаков, М. Білуха-Кохановський, Г.П. Галаган, М. Гамалія, Г.М. Єсимонтовський, Ф. Золотницький, А. Кандиба, Д. Кандиба, М. Карпеко, Кир'єнко, П. Комаровський, П. Коневцов, Кувшинський, В. Ломиковський, М. Маркевич, О. Маркович, М.П. Милорадович, С. Піроцький, С. Політковський, О. Покорський-Жоравко, А. Полетика, В. Полетика, К. Попенченко, М.О. Потьомкін, П. Прокопович, К. Свірський, Г. Ракович, Л. Ракович, М. Рігельман Скоропадський, Ф. Сулима, П. Сушков, В. Тарновський, Г. Тарновський, О. Чернявський, Ф. Чижов, І. М. Ханенко та багато інших не тільки подавали приклад, а й створювали нову інтелектуальну ситуацію в краї.

Модернізація і необхідність перебудови традиційного господарства, засвоєння нових стандартів дворянського побутування, нової моделі споживання змінювали характер взаємовідносин основних учасників аграрного процесу, наочно виявляючи, як іманентна опозиція-єдність «поміщик – селянин» набуває нової якості конфліктного середовища. Водночас це ставило поміщиків перед необхідністю знайти баланс інтересів, забезпечити селян роботою, додатковим заробітком задля сплати державних податки і підвищення добробуту своїх родин. У цьому, а також в пропаганді нових методів агрономі, більш продуктивних і вигідних галузей економіки, у підготовці спеціалістів, які вміють і хочуть добре працювати, раціональні поміщики бачили свій прямий обов'язок. Дворянство в маєтках, на своїх підприємствах, у школах та майстернях при них розпочало економічну освіту селян, підготовку кваліфікованих кадрів робітників. Водночас значно підвищуються вимоги до селян, ставлення до праці яких вже не відповідало очікуванням поміщиків.

Напередодні Селянської реформи дворянство Лівобережної України у різних формах відгукнулося на урядову ініціативу, укладаючи власні проекти, включаючись у широке публічне обговорення проблеми емансипації селян на сторінках періодичних видань, під час засідань Губернських комітетів. На основі широкого кола джерел у дисертації доведено, що малоросійські дідичі загалом не були чу-

жими ідеї ліквідації кріпосного права, сприймали проблему як селянсько-дворянську, в ході обговорення реформи виходили з інтересів всіх зацікавлених сторін – селян, дворян, держави.

Діяльність «консерваторів», «кріпосників» О.І. Покорського-Жоравко, М.П. Позена, М.Б. Герсеванова, О.К. Рощаківського та інших спростовує усталені в історіографії та суспільній думці уявлення про реакційність дворянства українських регіонів у ставленні до проблеми емансипації селян, про зорієнтованість виключно на власні інтереси та становий егоїзм соціальної еліти. Це дає підстави не лише внести суттєві уточнення щодо характеру соціокультурної адаптації, соціальної взаємодії в одному з українських регіонів, а й вказати на потребу широкої «ревізії» існуючого образу дворянсько-селянських взаємовідносин у загальноукраїнському масштабі, а також образу українського ХІХ століття та його інтелектуального наповнення.

Синтез ментального та соціально-економічного виявився доволі продуктивним, особливо відносно того часу, коли на арену вийшов homo economicus. Розгляд селянського питання у широкому його розумінні показав, що часто несвідомо, мимоволі, своїм повсякденним побутуванням, господарськими устремліннями, обумовленими потребами часу, малоросійське дворянство заклало підвалини під «українське національне відродження». І заслуга його не у творенні «ланки тягlosti між козацькою та новітньою Україною» (І. Лисяк-Рудницький), а у творенні самої новітньої України. В основу її історичної легітимації покладался не козацький міф, ставлення до якого у ранніх українських патріотів було не таким вже й однозначним, а ідея соціальної взаємодії у першу чергу всіх некозацьких груп населення, без соціальної першості однієї з них.

Дворянські писання продемонстрували, що повного злиття, асиміляції, розчинення в системі імперії не відбулося, оскільки соціально-економічна інтеграція до російського простору виявилася не надто простою, не співпадали ідеали і практики стратегій соціально-економічної інтеграції обох «зацікавлених сторін». У турботах про економічну долю Малоросії, про її добробут дворянство у своїх текстах, часто декларуючи відданість загальнодержавним інтересам і задачам, фактично наголошувало на необхідності подбати про крайовий інтерес, накопичувати «національний» капітал і розвивати «національне» господарство. У соці-

льно-економічних публічних писаннях доволі чітко виявлялася неприхована турбота про свою батьківщину і протиставлення її інтересів іншим, навіть українським, регіонам. «Ми особливі» – це підкреслювалося майже у всіх виступах і записках, незалежно від того, яке змістовне наповнення мало селянське питання на різних етапах його обдумування та обговорення дворянською спільнотою Лівобережжя.

У свідомості дворянства протягом досліджуваного часу сталися глибокі зміни у сприйнятті селянства як суб'єкта соціальної взаємодії. Наприкінці XVIII ст. селянин у дворянській уяві – це пасивний об'єкт, який ніби чекає застосування енергії поміщика. В середині ж XIX ст. у Галаганів-Позенів-Покорських-Жоравко-Дуніних-Борковських та інших виробилося цілком тверезе ставлення до селян як до партнерів, яким необхідно лише допомогти вступити у модернізований світ. Тому на останньому етапі «панування», у складній «боротьбі за визволення» дворянством і ставилася задача – перестати бути поміщиками у всьому розмаїтті цього поняття (самодури, «батьки», вихователі) і підготувати селянина до його самостійної і господарської, і національної місії.

Малоросійське дворянство показало себе соціально відповідальним станом, налаштованим на налагодження продуктивної взаємодії із селянством в умовах складних викликів модернізаційних процесів. Народники ж, оминаючи увагою тверезі голоси раціоналізаторів-практиків середини XIX ст., реанімували патріархальне відношення до селян, не додавши до нього дворянського комплексу відповідальності, натомість поглибивши комплекс вини. Тому для народників селянин – це об'єкт визволення, об'єкт застосування своїх ідей, у кращому випадку – джерело натхнення. Таке сприйняття і закарбувалося в історіографічній традиції. Поставити його під сумнів допомогли дворянські соціально-економічні проекти, у тому числі «апостолів» національного відродження, які до «модерного національного» приходили через аналіз/відчуття соціально-економічної специфіки краю.

Власною діяльністю «реальні» поміщики відвойовували право мислячих і освічених людей Малоросії на особливий шлях модернізації як своєї батьківщини, так і країни в цілому. При цьому не соціально-економічні реалії краю викликали тіні предків, а тіні предків активно використовувалися для вироблення, легітимації ефективних і адекватних шляхів модернізації. У цьому ключова розбіж-

ність позиції дисертанта з тими провідними істориками, які вважають, що модернізаційний проект українського XIX століття визначався спадщиною минулого, спогадами про навіки втрачений «золотий час». Однак концепт «відродження» – це лише один з інструментів у широкому спектрі аргументів в інтелектуальній боротьбі Малоросії, який з арсеналу прикладних набув характеру самодостатньої оптики дослідження різнобарв'я інтелектуальних ландшафтів українського XIX століття. Тому завдання сучасних дослідників Нової доби вбачається у широкому тотальному вивченні усього ідейного спектру, соціальних взаємовідносин, що дасть можливість урізноманітнити образ українського XIX ст.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Опубліковані джерела

1. [Б.А.] Описание народов находящихся около Якутска, Охотска и в Камчатке // Российских магазинов. – 1792. – Ч. 1. – С. 361 – 416.
2. [Б.А.] Продолжение ответов на предложенные в первой части Трудов Вольного Экономического Общества вопросы о нынешнем состоянии в разных губерниях и провинциях земледелия и домосроительства по Слободской Украинской провинции // Труды ВЭО. – 1768. – Ч. 8. – С. 75 – 100; V. Той же Слободской губернии по Изюмской провинции. – С. 160 – 186; VI. По Ахтырской провинции. – С. 134 – 159; VII. По Осторожской провинции. – С. 160 – 186; VIII. По Сумской провинции. – С. 187 – 200.
3. [Б.А.] [Рец. на кн.: О земледельных орудиях, писано Иваном Комовым. В Санкт-Петербурге. 1785 года] // Зеркало света. – 1786. – Ч. 2. – № 20 (10 июня). – С. 54 – 55.
4. [Вяземский Н.Г.] Послание российского дворянина к князю Репнину // Сборник исторических материалов, извлеченных из Архива собственной Его Императорского Величества Канцелярии / Под ред. Н. Дубровина. – СПб., 1895. – Кн. 7. – С. 153 – 164.
5. [Записка С.М. Кочубея «Еще о Малороссии» від 11 лютого 1832 р.] // Галь Б., Швидько Г. «...Мысли мои о крае сем...» (С.М. Кочубей і його записка про Малоросію) // Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник. – Х; К.: Критика. – 2004. – Вип. 6. – С. 118 – 123.
6. [Записка С.М. Кочубея «Еще о Малороссии» від 18 лютого 1832 р.] // Галь Б., Швидько Г. «...Мысли мои о крае сем...» (С.М. Кочубей і його записка про Малоросію) // Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник. – Х; К.: Критика. – 2004. – Вип. 6. – С. 124 – 127.
7. [Капнист В.В.] Краткое начертание правил для заведения дворянского училища // Павловский И.Ф. К биографии В.В. Капниста. Из переписки Малороссийского генерал-губернатора А.Б. Куракина с В.В. Капнистом. Начертание дворянского училища // Труды ПАК. – 1915. – Вып. 13. – С. 166 – 168.
8. [Кулиш П.] Карманная книжка для помещиков, или лучший, извлеченный из опыта способ управлять имением. Издал помещик Черниговской губернии штаб-лекарь Гладкий. – СПб., 1846. – 32 с.
9. [Рапорт чернігівського, полтавського та харківського генерал-губернатора В.В. Левашова про результати обстеження Чернігівської губернії від 24 травня 1836 р.] // Галь Б. Чернігівська, Полтавська та Харківська губернії середини 30-х рр. ХІХ ст. (за рапортами генерал-губернатора В.В. Левашова) // Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник. – Х.: ТОВ «НТМТ». – 2008. – Вип. 9 – 10. – С. 199. – 204.

10. [Рапорт чернігівського, полтавського та харківського генерал-губернатора В.В. Левашова про результати обстеження Полтавської губернії] // Галь Б. Чернігівська, Полтавська та Харківська губернії середини 30-х рр. XIX ст. (за рапортами генерал-губернатора В.В. Левашова) // Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник. – Х.: ТОВ «НТМТ». – 2008. – Вип. 9–10. – С. 191 – 198.
11. [Туманский Ф.][О программе и порядке выхода «Российского магазина»] // Российский магазин. – 1792. – Ч. 1. – С. 544.
12. [Туманский Ф.Й.] Новый способ к посеву, прибору и приуготовлению льна // Зеркало света. – 1786. – Ч. 2. – № 20 (10 июня). – С. 44 – 47.
13. «До тебе прихильна, дарма, що кавалергард»: Листи Є.І. Милорадович до Г.О. Милорадовича (1860 – 1865) / Упор. С.О. Половнікова. – Чернігів: Чернігівські обереги, Сіверянська думка, 2002. – 104 с.
14. «Россия под надзором»: отчеты III отделения. 1827 – 1869. Сб. док. / Сост. М. Сидорова, Е. Щербакова. – М.: Российский Архив, 2006. – 706 с.
15. R. На заре крестьянской свободы // РС. – 1897. – Кн. 10. – С. 5 – 35; Кн. 11. – С. 225 – 250; Кн. 12. – С. 449 – 476; 1898. – Кн. 1. – с. 73 – 96; Кн. 2. – С. 263 – 280; Кн. 3. – С. 465 – 490; Кн. 4. – С. 49 – 71.
16. А.Г. Записки Южнорусского крестьянина // Устой. – 1882. – Январь. – С. 64 – 89; Февраль. – С. 140 – 172.
17. А.Ж. Замечания по поводу статьи «Об условиях между помещиками и управляющими» // ЗГ. – 1851. – № 51. – С. 405 – 406.
18. А.И.К. Мнение о вернейших средствах к улучшению быта помещичьих крестьян Полтавской губернии // ЖЗ. – 1859. – № 22. – С. 266 – 268.
19. Авгіасова конюшня. Журнал ежедневных занятий подполковника Луки Иванова сына Дудицакого-Лишня, с означением годов, месяцев и чисел, когда какая статья внесена // Календарь Черниговской губернии на 1892 год. – Чернигов, 1891. – С. 103 – 182.
20. Аксаков И.С. Письма к родным (1849 – 1856) / И.С.Аксаков / Издание подготовила Т.Ф. Пирожкова. – М.: Наука, 1994. – 674 с.
21. Андреева Т.В. Тайные общества в России в первой трети XIX в.: правительственная политика и общественное мнение / Т.В. Андреева. – СПб.: Лики России, 2009. – 912 с.
22. Антонов А. Возможность сделать крестьян собственниками, без обременения их и без ущерба для помещиков / А. Антонов // ЖЗ. – 1858. – № 17. – Декабрь. – С. 25 – 32.
23. Арсеньев К.И. Путевые заметки о Южной России / К.И. Арсеньев // ЖМВД. – 1844. – № 12. – С. 505 – 510.
24. Арсеньев К.И. Статистические очерки России / К.И. Арсеньев. – СПб., 1848. – 503 с.
25. Афанасьев-Чужбинский А. Поездка в Южную Россию / А. Афанасьев-Чужбинский. – СПб., 1861. – Ч. 1. – 465 с.

26. Б.А. Несколько замечаний на статью о хлебокошении, помещенную в № 45 Земледельческой газеты и вообще на способ снимать хлеб косою // ЗГ. – 1849. – № 81. – С. 641 – 646.
27. Базилевич Г. Местечко Александровка, Черниговской Губернии Сосницкого уезда // Этнографический сборник / Г. Базилевич. – 1853. – Вып. 1. – С. 313 – 336.
28. Базинер Ф. Главнейшие результаты исследования малороссийского табаководства / Ф. Базинер // ЗГ. – 1858. – № 65. – С. 513 – 518; № 66. – С. 521 – 527.
29. Базинер Ф. Главнейшие результаты исследования малороссийского табаководства // Труды Комиссии для описания губерний Киевского учебного округа / Ф. Базинер. – К., 1855. – Т. 3. – С. 1 – 26.
30. Байбаков В.Н. Известия о хлебной торговле и пчеловодстве в Полтавской губернии / В.Н. Байбаков // ЗГ. – 1850. – № 80. – С. 657.
31. Барсуков А.Я. Опытный отчет по сельскому имению / А.Я. Барсуков // ЗГ. – 1839. – № 51. – С. 401 – 405.
32. Бебер И.И. О различных предметах хозяйства в Екатеринославском наместничестве / И.И. Бебер // Труды ВЭО. – 1795. – Ч. 1 (50). – С. 169 – 201.
33. Безобразов В.П. Аристократия и интересы дворянства. Мысли и заметки по поводу крестьянского вопроса / В.П. Безобразов // РВ. – 1858. – Т. 24. – Кн. 1. – № 21. – С. 1 – 34.
34. Безобразов Н.А. Взгляд на сельское управление и хозяйство в великороссийских губерниях / Н.А. Безобразов. – М., 1853. – 23 с.
35. Беклемишев А. Просьба к г. Прокоповичу / А. Беклемишев // ЗГ. – 1843. – № 31. – С. 248.
36. Белуха-Кохановский М. Сухие фрукты / М. Белуха-Кохановский // ЗГ. – 1858. – № 72. – С. 573 – 575.
37. Бестужев-Рюмин К.Н. Воспоминания (до 1860 года) / К.Н. Бестужев-Рюмин // Сборник отделения русского языка и словесности Императорской Академии Наук. – 1900. – Т. 67. – № 4. – С. 1 – 59.
38. Библиография книг и журнальных статей по улучшению быта крестьян за сентябрь – ноябрь 1858 года // СБ. – 1858. – Кн. 4. – С. 25 – 126; 179 – 205.
39. Билевич И. О дворовых людях и переходе их в свободное состояние / И. Билевич // СБ. – 1858. – Кн. 4. – Декабрь. – С. 341 – 347.
40. Благородные спектакли в Полтаве в Январе настоящего года // ПГВ. – 1852. – № 8. – С. 57 – 58.
41. Благородные спектакли в пользу Александровского детского приюта // ПГВ. – 1850. – № 10. – С. 87 – 89.

42. Богданович А.В. Сборник сведений о Полтавской губернии / А.В. Богданович. – Полтава, 1877. – 283 с.
43. Бужинський М. Два документи до історії кріпацтва на Україні / М. Бужинський // Український археографічний збірник. – 1930. – Т. 3. – С. 243 – 251.
44. Буйницкий К. О промыслах земледельческаго сословия в Новороссийском крае / К. Буйницкий // ЖМГИ. – 1847. – Ч. 22. – Отд. 2. – С. 175 – 193; Ч. 23. – № 4. – Апрель. – С. 54 – 74.
45. Бумаги по крестьянскому делу М.П. Позена. – Дрезден, 1864. – XX, 331 с.
46. Бунге Н. Кредит и крепостное право / Н. Бунге // РВ. – 1859. – Т. XIX. – Ч. 2. – С. 125 – 136; Т. XX. – Ч. 4. – С. 350 – 373.
47. Бутовский А.Н. Общинное владение и собственность / А.Н. Бутовский // РВ. – 1858. – Т. 16. – Июль – август. – С. 5 – 59.
48. Бутовский Д. Статистические данные для проекта положения об улучшении быта помещичьих крестьян Полтавской губернии / Д. Бутовский // СБ. – 1858. – Кн. 2. – Апрель. – С. 3 – 14; Кн. 4. – Октябрь. – С. 7 – 14.
49. Бутовский Д.П. Заметка для составления проекта положения о переходах крестьян Полтавской губернии / Д.П. Бутовский // СБ. – 1858. – Кн. 4. – № 12. – С. 161 – 162.
50. Бутовский Д.П. Продажные цены на земли в Полтавской губернии / Д.П. Бутовский // ЖМВД. – 1860. – Ч. 40. – Кн. 1. – Отд. 2. – С. 1 – 8.
51. Быт Малорусского крестьянина (преимущественно в Полтавской губернии) // Этнографический сборник, издаваемый Императорским Русским географическим Обществом. – СПб., 1858. – Вып. 3. – С. 12 – 46.
52. В.Г. Рабочее время так называемых барщинных крестьян // ЗГ. – 1845. – № 83. – С. 656 – 661.
53. Введение // ЗГ. – 1834. – № 1. – С. 1 – 2.
54. Великдан С. Известие о состоянии пчеловодства в 1850 году при школе покойного Прокоповича / С. Великдан // ЗГ. – 1850. – № 90. – С. 719 – 720.
55. Великдан С. Известие о школе пчеловодства г. Прокоповича / С. Великдан // ЗГ. – 1845. – № 88. – С. 709 – 711.
56. Великдан С. О худом лете для пчеловодства / С. Великдан // ЗГ. – 1843. – № 2. – С. 14 – 15.
57. Великдан С. Примечания на статью «О совершеннейшем улье, называемом линейным» / С. Великдан // ЗГ. – 1849. – № 40. – С. 317 – 318.
58. Великдан С. Уроки, преподаваемые в школе пчеловодства Прокоповича / С. Великдан // ЗГ. – 1859. – № 24. – С. 186 – 191; № 25. – С. 194 – 196.

59. Великдан С. Петр Иванович Прокопович / С. Великдан // ЗГ. – 1850. – № 84. – С. 665– 668; № 85. – С. 673 – 677. То же у: ЖМГИ. – 1850. – Ч. XXXVII. – № 10 – 12. – Отд. 2. – С. 51 – 64.
60. Вернадский И. Туман в крестьянском деле / И. Вернадский // ЧГВ. – 1859. – № 35. – С. 265 – 268.
61. Вигель Ф.Ф. Записки / Ф.Ф. Вигель. – М.: Захаров, 2000. – 591 с.
62. Винский Г.С. Мое время / Г.С. Винский // РА. – 1877. – Кн. 1. – С. 77 – 197.
63. Виписка із журналу Комітету міністрів про результати розгляду доповіді чернігівського, полтавського і харківського генерал-губернатора В.В. Левашова Миколі I про становище українського козацтва // Шандра В.С. «...Настоящее положение малороссийских козаков» // АУ. – 2000. – № 1–3. – С. 33 – 37.
64. Владимирский В. О средствах к удержанию крестьян от бродяжничества / В. Владимирский // ЗГ. – 1845. – № 90. – С. 713 – 717.
65. Власовский А. Письмо в редакцию / А. Власовский // РВ. – 1858. – Т. 14. – Современная летопись. – Апрель. – Кн. 1. – С. 282 – 285.
66. Водовозова Е.Н. На заре жизни. Мемуарные очерки и портреты / Е.Н. Водовозова. – М.: Художественная литература, 1987. – Т. 2. – 527 с.
67. Возражение депутата Григория Полетики на Наставление Малороссийской коллегии господину ж депутату Дмитрию Наталину // ЧОИДР. – 1858. – Кн. 3. – Смесь. – С. 71 – 102. То же у: Пам'ятки суспільної думки України (XVIII – перша половина XIX ст.). – Д.: Вид-во ДДУ, 1995. – С. 102 – 133).
68. Волков Н. Соображения об устройстве крестьян в Черниговской губернии / Н. Волков // ЖЗ. – 1858. – № 13. – Октябрь. – С. 13 – 19.
69. Воспоминания Б.Н. Чичерина // Русское общество 40 – 50-х годов XIX в. Часть II. – М.: Изд-во МГУ, 1991. – 252 с.
70. Воспоминания изгнанника Николая Тургенева, напечатанные за границей в 1847 году // Вацура В.Э., Гиллельсон М.И. Сквозь «умственные плотины». – М.: Книга, 1972. – 319 с.
71. Воспоминания М.П. Щербинина // РА. – 1876. – № 11. – С. 285 – 313.
72. Всеподданнейшее письмо Малороссийского военного губернатора, князя Репнина, из Полтавы от 16-го июля 1818 г. // Сборник исторических материалов, извлеченных из Архива собственной Его Императорского Величества Канцелярии / Под ред. Н. Дубровина. – СПб., 1895. – Кн. 7. – С. 171 – 173.
73. Выписка из письма полученного издателем от Его превосходительства Пермского наместничества правителя Ильи Васильевича Колтовского // Зеркало света. – 1786. – Ч. 2. – № 24 (19 июня). – С. 121 – 125.

74. Высотский В.Г. Об образовании помещиков / В.Г. Высотский // ЖЗ. – 1858. – № 2. – Май. – С. 43 – 56.
75. Высотский. Стоимость наемного труда и виды на него в будущем / Высотский // ЖЗ. – 1859. – № 22. – С. 231 – 245.
76. Выставка в городе Кролевец Черниговской губернии // ЗГ. – 1851. – № 41. – С. 321 – 326; № 42. – С. 329 – 333; № 43. – С. 357 – 340; № 44. – С. 345 – 349.
77. Выставка сельских произведений в Полтавской губернии в 1858 году // ЗГ. – 1858. – № 95. – С. 753 – 758; № 96. – С. 761 – 766.
78. Выставки сельских произведений в России в 1846 году // ЖМГИ. – 1846. – Ч. XXI. – № 11. – С. 41 – 63.
79. Г.М.М. Отчет и замечания сельского хозяина // ЗГ. – 1839. – № 69. – С. 544 – 551, 554 – 558.
80. Г.....ко Е.. Мысли об улучшении сельского хозяйства и быта земледельцев // СБ. – 1858. – Кн. 2. – Май. – С. 93 – 106.
81. Г.....ко Е.. О народных нравах и обычаях // СБ. – 1858. – Кн. 2. – Апрель – С. 232 – 245.
82. Гайворонский Н. Мысли об улучшении помещичьих крестьян Полтавской губернии / Н. Гайворонский // ЖЗ. – 1859. – № 22. – С. 271 – 272.
83. Гакстгаузен А. Исследования внутренних отношений народной жизни и в особенности сельских учреждений России / А. Гакстгаузен. – М., 1870. – 490 с.
84. Галаган Г.П. Малорусский вертеп. С предисловием П.И. Житецкого / Г.П. Галаган // КС. – 1882. – Октябрь. – С. 1 – 38.
85. Галаган М. З моїх споминів (1880-ті–1920 р.) / М.Галаган. – К.: Темпора, 2005. – 656 с.
86. Гамалея Н. Весна 1845 г. / Н. Гамалея // ЗГ. – 1845 – № 63. – С. 502 – 503.
87. Гамалея Н. О конопляниках / Н. Гамалея // ЗГ. – 1845. – № 34. – С. 268 – 270.
88. Гамалея Н. О посевных семенах / Н. Гамалея // ЗГ. – 1851. – № 100. – С. 798.
89. Гамалея Н. О топчении овинов вместо дров мяльем / Н. Гамалея // ЗГ. – 1843. – № 11. – С. 87.
90. Гамалея Н. Хозяйственные заметки / Н. Гамалея // ЗГ. – 1845. – № 29. – С. 230 – 231.
91. Гамалея Н. Хозяйственные заметки / Н. Гамалея // ЗГ. – 1850. – № 6. – С. 48.
92. Гангеблов А. Об обработке проса для посева / А. Гангеблов // ЗГ. – 1849. – № 88. – С. 701.
93. Гангеблов А. Обрывание и глотание шерсти у испанских овец / А. Гангеблов // ЗГ. – 1849. – № 29. – С. 225 – 228.
94. Гаршин М. Мнение харьковского помещика / М. Гаршин // ЖЗ. – 1858. – № 7. – Июль. – С. 128 – 129.

95. Гнедин Д.Т. Мои воспоминания / Д.Т. Гнедин // РБ. – 1893. – № 5. – С. 141 – 184; № 6. – С. 12 – 39; № 7. – С. 152 – 169.
96. Георги И.Г. Ответ на заданную Вольным Экономическим Обществом в Санкт-Петербурге на 1782 год задачу / И.Г. Георги // Труды ВЭО. – 1783. – Ч. 3 (33). – С. 108 – 109.
97. Герсеванов Н. Виды на урожай в нынешнем году / Н. Герсеванов // ЗИОСХЮР. – 1847. – № 5. – С. 93 – 94.
98. Герсеванов Н. Военно-статистическое обозрение Российской империи. Таврическая губерния / Н. Герсеванов. – СПб., 1849. – Т. XI. – Ч. 2. – 347 с.
99. Герсеванов Н. Какие железные дороги выгоднее в России – конные или паровые / Н. Герсеванов. – О., 1856. – 40 с.
100. Герсеванов Н. Нечто о хозяйстве Молочанских колоний / Н. Герсеванов // ЗИОСХЮР. – 1847. – № 6. – С. 111 – 113.
101. Герсеванов Н. О живых изгородях из боярышника / Н. Герсеванов // ЗГ. – 1843. – № 45. – С. 357 – 359.
102. Герсеванов Н. О количестве хлеба, которое может отпустить Южная Россия / Н. Герсеванов // ЗГ. – 1849. – № 38, 39.
103. Герсеванов Н. О народном характере евреев / Н. Герсеванов. – О., 1860. – 84 с.
104. Герсеванов Н. Об истреблении еврашков (сусликов) / Н. Герсеванов // ЗГ. – 1843. – № 39. – С. 305 – 307.
105. Герсеванов Н. Об упадке цен на хлеб / Н. Герсеванов // ЗИОСХЮР. – 1847. – № 4. – С. 73 – 75.
106. Герсеванов Н. Опыты над живыми изгородями / Н. Герсеванов // ЗГ. – 1843. – № 32. – С. 254 – 255.
107. Герсеванов Н. Приблизительное описание хозяйства хозяев-земледельцев среднего состояния в Таврической губернии / Н. Герсеванов // ЗИОСХЮР. – 1847. – № 11. – С. 209 – 211.
108. Герсеванов Н. Статистические заметки о сельском хозяйстве в Таврической губернии / Н. Герсеванов // ЗГ. – 1849. – № 26. – С. 201 – 205; № 27. – С. 217 – 222; Тоже у: ЗИОСХЮР. – 1848. – № 11. – С. 723 – 728; № 12. – 764 – 771.
109. Герсеванов Н.Б. Гоголь перед судом обличительной литературы / Н.Б. Герсеванов. – О., 1861. – 171 с.
110. Герсеванов Н.Б. О земских банках в Екатеринославской губернии / Н.Б. Герсеванов // Екатеринославские губернские ведомости. – 1865. – № 38. – С. 4 – 8.
111. Гоголь Н.В. Выбранные места из переписки с друзьями / Н.В. Гоголь // Гоголь Н.В. Духовная проза. – М.: Изд-во АСТ, 2003. – С. 7 – 244.

112. Голицын И. Положение для крестьян Ефремовской вотчины села Михайловского и деревни Варваровки. 1823 г. / И. Голицын // Университетские известия. Год 50. – К., 1910. – № 11. – С. 276 – 280.
113. Голицын М.Ф. О смотрителе за лесами / М.Ф. Голицын // Университетские известия. Год 50. – К., 1910. – № 11. – С. 284 – 286.
114. Голицын М.Ф. Об устройстве селений / М.Ф. Голицын // Университетские известия. Год 50. – К., 1910. – № 11. – С. 281 – 283.
115. Гордиенко Е. О необходимости исправительных рабочих домов / Е. Гордиенко // СБ. – 1858. – Кн. 4. – Декабрь. – С. 348 – 356.
116. Гордиенко Е. О свободном труде / Е. Гордиенко // СБ. – 1858. – Кн. 3. – С. 167 – 192.
117. Грабянка А.А. Мнение члена Редакционных комиссий по докладу о Киевском генерал-губернаторстве // Приложения к трудам Редакционных комиссий. Отдельные мнения членов Редакционных комиссий (Дополнение) / А.А. Грабянка. – СПб., 1860. – С. 15 – 102.
118. Грабянка А.А. Мнение члена Редакционных комиссий по докладу о Малороссийской губернии // Приложения к трудам Редакционных комиссий. Отдельные мнения членов Редакционных комиссий (Дополнение) / А.А. Грабянка. – СПб., 1860. – С. 102 – 183.
119. Греч Н.И. Записки о моей жизни / Н.И. Греч. – М.: Книга, 1990. – 396 с.
120. Грудзино Я. О захожих рабочих в Херсонской губернии / Я. Грудзино // ЗГ. – 1858. – № 35. – С. 277 – 278.
121. Гулак И. Замечания на статью «Од. В.» о существенных условиях процветания промышленности земледельческой / И. Гулак // ОВ. – 1858. – № 41. – С. 186 – 187.
122. Гулак И. О искусственном орошении полей Новороссийского края / И. Гулак // ЖМГИ. – 1844. – Ч. 10. – Январь-март. – С. 160 – 164.
123. Гулак И. Одна из причин растроя поместичьих имений / И. Гулак // ЗГ. – 1858. – № 26. – С. 207.
124. Гулак И. Урожай в средней половине Херсонской губернии в 1843 году / И. Гулак // ЖМГИ. – 1844. – Ч. 10. – Январь-март. – Смесь. – С. 27 – 31.
125. Гулак Н. Нужды и желания земледельцев // Отчет о земледельческом съезде, бывшем в Елисаветграде 20, 21, 22 апреля 1860 года / Н. Гулак // ЗИОСХЮР. – 1860. За 2-ю и 3-ю трети. – С. 46 – 55.
126. Гулак О.И. Отчет о землевладельческом съезде, бывшем в Елисаветграде 20, 21 апреля 1860 г. / О.И. Гулак // Записки ИОСХЮР за 2-ю и 3-ю трети 1860 г. – С. 1 – 108.
127. Гутман А. Историческое развитие технической и мануфактурной промышленности Черниговской губернии и современное ее состояние / А. Гутман // ЧГВ. – 1852. – Ч. 18. – С. 188 – 189.

128. Д.В.В. О средствах к приобретению и хранению впрок кормовых запасов для скота в южном крае России // ЗГ. – 1851. – № 68. – С. 537 – 540.
129. Данилевский Г.П. Беглые в Новороссии. Воля (беглые воротились) / Г.П. Данилевский. – М.: Художественная литература, 1956. – 495 с.
130. Данилевский Г. Хрѣковский крестьянин в настоящее время / Г. Данилевский // ЖЗ. – 1858. – № 3. – Май. – С. 1 – 10; № 7. – Июнь. – С. 39 – 58; № 13. – Октябрь. – С. 1 – 18.
131. Данилов Н. Заметка на статью г. Т-ского / Н. Данилов // ЖЗ. – 1858. – № 8. – С. 84 – 88.
132. Данилов Н. Заметки на статью г. Лободы «О мелкопоместных дворянах» / Н. Данилов // ЖЗ. – 1858. – № 8. – С. 51 – 58.
133. Данилов Н. Заметки на статью Е. Г...ко «Мысли об улучшении сельскохозяйственного быта земледельцев» / Н. Данилов // ЖЗ. – 1858. – № 7. – С. 43 – 50.
134. Данилов Н.П. О «Повинностях срочно-обязанных крестьян к помещику», по смыслу II-го отделения VI главы Височайше утвержденной программы положения для улучшения крестьянского быта / Н.П. Данилов // ЖЗ. – 1859. – № 19. – С. 58 – 63.
135. Два документи до історії кріпацтва на Україні / Публ. М. Бужинського // Український археографічний збірник. – 1930. – Т. 3. – С. 243 – 251.
136. Два письма Г.П. Галагана 1859 г. (К истории освобождения крестьян) / Публ. А. Лазаревского // КС. – 1895. – Январь. – Док., изв. и заметки. С. 68 – 70.
137. Дворянская империя XVIII в. (основные законодательные акты): Сб. док. / Сост. М.В. Белявский. – М.: Изд-во МГУ, 1960. – 224 с.
138. Джунковский В.Я. [О том как делать украинский бальзам не хуже рижского] / В.Я. Джунковский // Труды ВЭО. – 1820. – Ч. 71. – С. 358 – 361.
139. Джунковский В.Я. О разведении испанских овец в Слободско-Украинской губернии и выгодах от сего происходящих / В.Я. Джунковский // Труды ВЭО. – 1821. – Ч. 72. – С. 148– 158.
140. Джунковский В.Я. О разных родах мыла в иностранных землях делаемого / В.Я. Джунковский // Труды ВЭО. – 1821. – Ч. 72. – С. 125 – 147.
141. Джунковский В.Я. О трюфелях / В.Я. Джунковский // Труды ВЭО. – 1820. – Ч. 71. – С. 216 – 227.
142. Джунковский С.С. Ответ на задачу Вольного Экономического Общества 1803 года «Какия надлежит принять меры, чтоб дух деятельности, ревности и прилежания к трудам для вящей пользы в нижних состояниях людей, а особливо жен и детей крестьянских, так возбудить можно было, чтобы оной соделался напоследок необходимою для них привычкою?» / С.С. Джунковский // Труды ВЭО. – 1804. – Ч. 56. – С. 1 – 69.
143. Дмитриев М.А. Главы из воспоминаний моей жизни / М.А. Дмитриев. – М.: НЛЮ, 1998. – 752 с.

144. Договор студента Киевской академии Гавришева с Акимом Семен. Сулимою, при поступлении учителем к его детям. 1791 г., 26 февраля // Сулимовский архив. Фамильные бумаги Сулим, Скоруп и Войцеховичей XVII – XVIII в. – К., 1884. – С. 141 – 142.
145. Долгоруков И.М. Путешествие в Киев в 1817 году / И.М. Долгоруков // ЧОИДР. – 1870. – Апрель – июнь. – Кн. 2. – Отд. 2. – С. 1 – 208.
146. Долгоруков И.М. Славны бубны за горами или Путешествие мое кое-куда в 1810 году / И.М. Долгоруков. – М., 1810. – 245 с.
147. Донесение полтавского губернатора о разногласиях между представителями дворянства губернии по вопросу освобождения крестьян от крепостной зависимости // Отмена крепостного права на Украине. Сборник документов и материалов. – К.: Изд-во АН УССР, 1861. – С. 100 – 101.
148. Доповідь чернігівського, полтавського і харківського генерал-губернатора В.В. Левашова Миколі I про становище українських козаків // Шандра В.С. «...Настоящее положение малороссийских козаков» // АУ. – 2000. – № 1–3. – С. 39 – 42.
149. Дьяков И. Заметки о заселении земель и о наделении ими в Константиноградском уезде / И. Дьяков // ЖМГИ. – 1860. – Ч. 74. – Август. – С. 56 – 70.
150. Ермолин П. Заметка на статью Г.Г.Р. «О некоторых вопросах по устройству быта помещичьих крестьян» / П. Ермолин // СБ. – 1858. – Кн. 4. – Октябрь. – С. 15 – 19.
151. Есимонтовский Г. Сельское хозяйство в Суражском уезде Черниговской губернии / Г. Есимонтовский // ЖМГИ. – 1844. – Ч. XI. – Отд. II. – № 4 – 6. – С. 217 – 266; Ч. XII. – Отд. II. – С. 1 – 24.
152. Жорж Санд. Чертово болото / Жорж Санд // Жорж Санд. Собрание сочинений. В 9 т. – Л.: Художественная литература, 1974. – Т. 8. – С. 7 – 104.
153. Журналы Секретного и Главного комитетов по крестьянскому делу. – Пг., 1915. – Т. 1 – 553 с.; Т. 2. – 451 с.
154. Заблоцкий А. Замечания о торговле в России в 1846 и 1847 годах / А. Заблоцкий // ЖМГИ. – 1847. – Ч. 24. – Август. – С. 80 – 92.
155. Заблоцкий М. Необходимость земельной собственности для земледельца / М. Заблоцкий // ЗГ. – 1858. – № 17. – С. 129 – 133.
156. Заблоцкий-Десятовский А.П. О крепостном состоянии в России / А.П. Заблоцкий-Десятовский // Заблоцкий-Десятовский А.П. Граф П.Д. Киселев и его время. – СПб., 1882. – Т. 4. – С. 271 – 345.
157. Завещание Григория Андреевича Полетики, 1784 г., 20 ноября // Частная переписка Григория Андреевича Полетики // КС. – 1895. – Июль-август. – С. 87 – 93.
158. Загряжский Д. Мнение об устройстве и улучшении быта помещичьих крестьян / Д. Загряжский // ЖЗ. – 1859. – № 19. – С. 51 – 57.
159. Заметка землевладельца // ОВ. – 1861. – № 28. – С. 117.

160. Заметка о дворянских собраниях // РВ. – 1858. – Т 16. – Июль-август. – Современная летопись. – Смесь. – С. 72.
161. Замечания г. Герсеванова о торговле хлебом в Одессе // ЖМГИ. – 1847. – Ч. XXVIII. – № 6. – Отд. 3. – С. 88 – 91.
162. Замечания до Малой России принадлежащие // ЧОИДР. – 1848. – Кн. 1. – Отд. 2. – С. 1 – 57.
163. Записка 1801 г. о нуждах малороссийского дворянства // КС. – 1890. – Август. – Док., изв. и заметки. – С. 310 – 316.
164. Записка генерального судьи Акима Семеновича Сулимы // КС. – 1884. – Январь. – С. 135 – 142.
165. Записка господам Депутатам от Дворян Малороссийской Губернии, для принесения его Императорскому Величеству Александру Павловичу всеподданнейшей благодарности за всемилостивейшее возстановление и утверждение Дворянской грамоты во всей ее силе, и о нуждах, от всех поветов изъясненных и в общем собрании ко уважению принятых // ЧОИДР. – 1865. – Кн. 1. – С. 193 – 199.
166. Записка действительного статского советника Кочубея, приложенная при всеподданнейшем письме князя Репнина // Сборник исторических материалов, извлеченных из Архива собственной Его Императорского Величества Канцелярии / Под ред. Н. Дубровина. – СПб., 1895. – Кн. 7. – С. 173 – 175.
167. Записка князя Безбородки о потребностях империи Российской. 1799 года // Григорович Н. Канцлер князь А.А. Безбородко в связи с событиями его времени. – СПб., 1881. – Т. 2. – С. 643 – 646.
168. Записка о лучших средствах к постепенному исходу из крепостного состояния // Трубецкая О. Материалы для биографии кн. В.А. Черкасского. – М., 1901. – Т. 1. – Кн. 1. – С. 11 – 67.
169. Записка о нуждах малороссийского дворянства (1801) // Пам'ятки суспільної думки України (XVIII – перша половина XIX ст.): Хрестоматія / Під ред. А.Г. Болебруха. – Д.: Вид-во ДДУ, 1995. – С. 238 – 241.
170. Записки Александра Ивановича Кошелева (1812 – 1883 годы). – Берлин, 1884. – VI, 272, 232 с.
171. Записки Петра Дмитриевича Селецкого // КС. – 1884. – Февраль. – С. 247 – 296; Март. – С. 443 – 464; Апрель. – С. 609 – 643; Май. – С. 77 – 86; Июнь. – С. 239 – 266; Июль. – С. 485 – 504; Август. – С. 389 – 404; Сентябрь. – С. 82 – 103.
172. Записки сенатора Я.А. Соловьева о крестьянском деле // РС. – 1881. – № 2. – С. 211 – 246; № 4 – С. 105 – 154; № 5. – С. 1 – 32; 1882. – № 1 – 227 – 258; № 3. – С. 561 – 596; № 4. – С. 105 – 154; № 5. – С. 389 – 426; № 10. – С. 131 – 154; № 11. – С. 221 – 252;

1883. – № 2. – С. 259 – 290; № 3. – С. 579 – 614; 1884. – № 2. – С. 241 – 276; № 3. – С. 575 – 608.
173. Зародження робітничого класу на Україні. Середина XVIII – 1861 р.: Збірник документів і матеріалів. – К.: Наук. думка, 1982. – 495 с.
174. Зевакин. Отчет о механическом заведении / Зевакин. // ЗГ. – 1845. – № 28. – С. 223 – 224.
175. Зелич В. Оброк и барщина / В. Зелич // ЗГ. – 1845. – № 56. – С. 441 – 444.
176. Злотницкий Ф. Наблюдения над простыми средствами, которыми крестьяне лечат от укушения бешеною собакою и от лихорадки / Ф. Злотницкий // ЗГ. – 1839. – № 13. – С. 96 – 99.
177. Значение ипотечных книг для юга России // ОВ. – 1861. – № 8.
178. И – р. [Герцен А.И.] Константин Сергеевич Аксаков // Колокол. – 1861. – 15 января. – С. 753.
179. И.Г. Хозяйственное обозрение Екатеринославской губернии за последние пять лет (1847 – 1851 г.) // ЖМГИ. – 1852. – Май. – № 5. – Отд. II. – С. 30 – 35.
180. Иваница А. Домашний быт Малоросса, Полтавской Губернии Хорольского уезда / А. Иваница // Этнографический сборник. – 1853. – Вып. 1. – С. 337 – 371.
181. Из бумаг сенатора М.П. Миклашевского // КС. – 1890. – Январь. – Док., изв. и зам. – С. 120 – 124.
182. Из воспоминаний А.А. Харитонова // РС. – 1894. – Февраль. – С. 96 – 130.
183. Из записок барона (впоследствии графа) М.А. Корфа // РС. – 1900. – Январь. – С. 25 – 56.
184. Извлечения из журналов Черниговского Дворянского Губернского Комитета об устройстве и улучшении быта помещичьих крестьян (1858 – 1859 гг) // Труды ЧАК. – 1912. – Вып. 9. – С. 58 – 411.
185. Издатель. Вопросы по сельскому благоустройству // СБ. – 1858. – Кн. 1. – С. 1 – 6.
186. Инструкция прикащику Муромской вотчины села Карачорова, данная графом Петром Борисовичем Шереметьевым // Университетские известия. Год 44. – К., 1904. – № 7. Приложение. – С. 79 – 96.
187. Исторические рассказы и анекдоты. Шутки, остроты, заметки, мелочи. (Записки Богуславского) // РС. – 1879. – Ноябрь. – С. 545 – 562.
188. К истории крестьянского вопроса в России // Сборник исторических материалов, извлеченных из Архива собственной Его Императорского Величества Канцелярии / Под ред. Н. Дубровина. – СПб., 1895. – Кн. 7. – С. 165 – 175.
189. К истории Литовского статута, как действующего законодательства Малороссии / Публ. Г.А. Милорадовича // КС. – 1896. – Январь. – Док., изв. и заметки. – С. 11 – 16.

190. К истории освобождения крестьян // КС. – 1901. – Март. – Док., изв. и заметки. – С. 131 – 132.
191. К читателям Земледельческой Газеты // ЗГ. – 1850. – № 104. – С. 851 – 852.
192. Кавелин К.Д. Взгляд на русскую сельскую общину / К.Д. Кавелин // Кавелин К.Д. Наш умственный строй. Статьи по философии русской истории и культуры. – М.: Правда, 1989. – С. 95 – 123.
193. Кавелин К.Д. Дворянство и освобождение крестьян / К.Д. Кавелин // Кавелин К.Д. Наш умственный строй. Статьи по философии русской истории и культуры. – М.: Правда, 1989. – С. 124 – 157.
194. Кавелин К.Д. Записка об освобождении крестьян в России (1855), ч. 1 – 2 / К.Д. Кавелин // Кавелин К.Д. Собрание сочинений. – СПб., 1898. – Т. 2. – С. 9 – 87.
195. Кавелин К.Д. Мнение о лучшем способе разработки вопроса об освобождении крестьян (1857) / К.Д. Кавелин // Кавелин К.Д. Собрание сочинений. – СПб., 1898. – Т. 2. – С. 103 – 106.
196. Кавелин К.Д. Мысли об уничтожении крепостного состояния в России (1857) / К.Д. Кавелин // Кавелин К.Д. Собрание сочинений. – СПб., 1898. – Т. 2. – С. 88 – 102.
197. Кандыба А. О молотильной машине / Д. Кандыба // ЗГ. – 1843. – № 26. – С. 206 – 207.
198. Кандыба Д. Преис-курант машинам заведения Дмитрия Ивановича Кандыбы Черниговской губернии Конотопского уезда на хуторе Дмитровке на 1843 год / Д. Кандыба // ЗГ. – 1843. – № 14. – С. 110 – 112.
199. Кандыба Д. Годовой отчет механического заведения / Д. Кандыба // ЗГ. – 1843. – № 14. – С. 109 – 110.
200. Кандыба Д. Замечание на статью «О механических заведениях», помещенную в № 48 Земледельческой газеты сего года / Д. Кандыба // ЗГ. – 1843. – № 63. – С. 501 – 502.
201. Кандыба Д. Нечто об обращении с молотильными машинами и о новых орудиях / Д. Кандыба // ЗГ. – 1843. – № 38. – С. 301 – 303.
202. Кандыба Д. О картофельном винокурении в Малороссии / Д. Кандыба // ЗГ. – 1843. – № 65. – С. 513 – 517.
203. Кандыба Д. О строительстве мукомольных машин / Д. Кандыба // ЗГ. – 1843. – № 15. – С. 116 – 119.
204. Кандыба Д. Рычажно-конный пресс для свекловицы / Д. Кандыба // ЗГ. – 1845. – № 60. – С. 475 – 477.
205. Каницкий В. Ответ на задачу Вольного Экономического Общества в 1804-м году предложенную, о соединении черезполосных владений / В. Каницкий // Труды ВЭО. – 1806. – Ч. 58. – С. 1 – 157.

206. Капнист И. Несколько данных, на основании которых можно улучшить положение крестьян в Южной России / И. Капнист // ЖЗ. – 1858. – № 7. Июль. – С. 111. – 120.
207. Карпеко Н. Показания с дела выгод от картофельного винокурения / Н. Карпеко // ЗГ. – 1843. – № 3. – С. 17 – 19.
208. Карпович У.О. Хозяйственные опыты 30 летней практики или наставление для управления имениями / У.О. Карпович. – СПб., 1837. – 400 с.
209. Касинов Е. По поводу устройства земских банков в Херсонской губернии / Е. Касинов // ОВ. – 1861. – № 6 – С. 25 – 27; № 7. – С. 29 – 30.
210. Кирьенко. Заметки из опыта в сельском хозяйстве / Кирьенко // ЗГ. – 1850. – № 63. – С. 497 – 450.
211. Кирьяков М. Сведения об урожае в Херсонской губернии / М. Кирьяков // ЗГ. – 1836. – № 86. – С. 687.
212. Кирьяков М. Хозяйственные замечания о Херсонской губернии / М. Кирьяков // ЗГ. – 1836. – № 85. – С. 673 – 678.
213. Кирьяков М. Хозяйственные известия из Херсонской губернии, в 1835 году / М. Кирьяков // ЗГ. – 1836. – № 1. – С. 1 – 4.
214. Клингштет Т.И. Изъяснение вопроса: Не возможно ли изобресть средства способные к поощрению земледельцев к вящему трудолюбию и к уменьшению лености в большей части оных вкоренившейся? / Т.И. Клингштет // Труды ВЭО. – 1770. – Т. XVI. – С. 237 – 256.
215. Клингштет Т.И. Описание надобности в получении лучшего сведения о земледелии и о внутреннем деревенском хозяйстве, как оныя ныне в разных провинциях Российского государства производятся и некоторые вопросы, касающиеся до сей материи / Т.И. Клингштет // Труды ВЭО. – 1765. – Ч. 1. – С. 176 – 179.
216. Клингштет Т.И. Экономические вопросы, касающиеся до земледелия по разности провинций / Т.И. Клингштет // Труды ВЭО. – 1765. – Ч. 1. – С. 180 – 193.
217. Князь Николай Григорьевич Репнин. Его всеподданнейшее представление Государю Николаю Павловичу о разсрочке недоимки помещичьим крестьянам малороссийских губерний / Публ. И.С. Лисовский // КС. – 1889. – Январь. – Док., изв. и зам. – С. 217 – 221.
218. Колачевский Н.Ф. Продажа пиленного леса в Кременчуге / Н.Ф. Колачевский // ЗГ. – 1850. – № 15. – С. 118 – 120.
219. Колокольцов Г. Описание земледелия и промышленности государственных крестьян Полтавской губернии / Г. Колокольцов // ЖМГИ. – 1851. – Ч. 41. – Отд. 2. – С. 192 – 206.
220. Комаровский П.Е. Мысли о заведении шелководства в Полтавской губернии / П.Е. Комаровский // ПГВ. – 1848. – № 2. – С. 11.

221. Коневцов П. Замечания о живых изгородах, служащая дополнением к напечатанным в № 52 Земледельческой газеты 1838 года / П. Коневцов П. // ЗГ. – 1839. – № 8. – С. 57 – 59.
222. Конец крепостничества в России (документы, письма, мемуары, статьи). – М.: Изд-во МГУ, 1994. – 527 с.
223. Константин Александрович Рошаковский. Некролог. // ОВ. – 1862. – № 36. – С. 161.
- 223а. Копия с отзыва тайного советника, сенатора Новосильцова, к малороссийскому военному губернатору, генерал-адъютанту князю Репнину 16/28 апреля 1818 г. за № 155-м // Сборник исторических материалов, извлеченных из Архива собственной Его Императорского Величества Канцелярии / Под ред. Н. Дубровина. – СПб., 1895. – Кн. 7. – С. 165 – 171.
224. Корневский В. Крымское сельское хозяйство / В. Корневский // ЗГ. – 1836. – № 1. – С. 1 – 4.
225. Костенецкий Я.И. О совершеннейшем улье, называемом линейным / Я.И. Костенецкий // ЗГ. – 1849. – № 15. – С. 114 – 118.
226. Костенецкий Я.И. Улей англичанина Нута / Я.И. Костенецкий // ЗГ. – 1851. – № 1. – С. 1 – 5; № 2. – С. 9 – 11.
227. Кошелев А.И. Депутаты и редакционные комиссии по крестьянскому делу. 1860. / А.И. Кошелев // Записки Александра Ивановича Кошелева (1812 – 1883 годы). – Берлин, 1884. – Приложения. – С. 170 – 206.
228. Кошелев А.И. О мелкопоместных дворянах / А.И. Кошелев // СБ. – 1858. – Кн. 1. – С. 129 – 135.
229. Кошелев А.И. О необходимости уничтожения крепостного состояния в России / А.И. Кошелев // Записки Александра Ивановича Кошелева (1812 – 1883 годы). – Берлин, 1884. – Приложения. – С. 57 – 92.
230. Кошелев А.И. Охота пуце неволи / А.И. Кошелев // Русское общество 40 – 50-х годов XIX в. Часть I. Записки А.И. Кошелева. – М.: Изд-во МГУ, 1991. – С. 200 – 202.
231. Кошелев А.И. Предполагаемые меры к освобождению крестьян / А.И. Кошелев // Записки Александра Ивановича Кошелева (1812 – 1883 годы). – Берлин, 1884. – Приложения. – С. 129 – 166.
232. Крев[ский] Об образовании крестьян в хозяйственном отношении / Крев[ский] // ЗГ. – 1839. – № 55. – С. 433 – 436.
233. Крестьянский вопрос // ОВ. – 1860. – № 14.
234. Крестьянский вопрос в России (1796 – 1830): дворянское общество и власть. Сб. док. В 2 т. / Сост. А.Н. Долгих. – Липецк: ЛГПУ, 2005. – Т. 1. – 363 с; Т. 2. – 320 с.
235. Крестьянское движение в России в 1796 – 1825 гг. Сб. док. / Под ред. С.Н. Валка. – М.: Изд-во соцэклит, 1961. – 1048 с.

236. Крестьянское движение в России в 1826 – 1849 гг. Сб. док. / Под ред. А.Б. Предтеченского. – М.: Изд-во соцэклит, 1961. – 984 с.
237. Крестьянское движение в России в 1850 – 1856 гг. Сб. док. / Под ред. С.Б. Окуня. – М.: Изд-во соцэклит, 1962. – 828 с.
238. Крестьянское движение в России в 1857 – мае 1861 г. Сб. док. / Под ред. С.Б. Окуня и К.В. Сивкова. – М.: Изд-во соцэклит, 1963. – 882 с.
239. Крестьянское дело в царствование Александра II. Материалы для истории освобождения крестьян по официальным источникам составил Александр Скребницкий. – Бонна-Рейне, 1862 – 1868. – Т. 1 – 4.
240. Кришталович А. По поводу статьи Полтавского помещика об улучшении быта помещичьих крестьян Полтавской губернии / А. Кришталович // Санкт-Петербургские губернские ведомости. – 1859. – № 102.
241. Кувиченский С. Предложение о застраховании скота в помещичьих имениях Полтавской губернии / С. Кувиченский // ЗГ. – 1851. – № 30. – С. 233 – 234.
242. Кувшинский С. Мнение на статью, что овес может быть озимым / С. Кувшинский // ЗГ. – 1839. – № 30. – С. 236 – 237.
243. Кувшинский С. Отчет хозяина о полевых посевах этого года / С. Кувшинский // ЗГ. – 1839. – № 95. – С. 758 – 760.
244. Кулжинский И.Г. Малороссийская деревня / И.Г. Кулжинский. – М., 1827. – 136 с.
245. Лаврентьев С. О малороссийском плуге / С.Лаврентьев // ПГВ.– 1849.– №43.– С. 467 – 472.
246. Лазаревский А. Отрывки из черниговских воспоминаний. (1861 – 1863 гг.) / А. Лазаревский // КС. – 1901. – Март. – С. 352 – 367; Май. – С. 282 – 300.
247. Лазаревский М. Памяти мои / М. Лазаревский // Український археографічний збірник. – К., 1927. – Т. 2. – С. 18 – 55.
248. Лазаревський О. [Спогади про конотопців] / О. Лазаревський // Український археографічний збірник. – К., 1927. – Т. 2. – С. 56 – 66.
249. Ланге Н. Несколько слов по поводу статей гг. Власовского и Покорского-Жоравко / Н. Ланге // Архив исторических и практических сведений, относящихся до России. – СПб., 1859. – Кн. 2. Приложения V. – С. 40 – 48.
250. Левшин А.И. Достопамятные минуты в моей жизни. Записка / А.И. Левшин // РА. – 1885. – Кн. 8. – С. 474 – 557.
251. Лист О. Кудьянського до Г.В. Нечаєва від 13 лютого 1858 р. // Епістолярна спадщина родини Нечаєвих (кінець XVIII – перша половина XIX століття) / Наук. ред. А. Бойко // Джерела з історії Південної України . – Запоріжжя: РА «Тандем – У», 2003. – С. 204 – 205.

252. Лист О.І. Ханенка до О.М. Лазаревського від 10 березня 1888 р. з Чернігова // Герасименко Н.О. Невидані листи О.І. Ханенка до О.М. Лазаревського // УІЖ. – 2009. – № 3. – С. 104 – 105.
253. Лист П. Куліша до Петра Плетньова. Мотронівка, 4 лютого 1847 р. // Куліш П. Повне зібрання творів. Листи. – Т. 1. – С. 150.
254. Ломиковский В. Об осушении болотного места пространством на пять десятин и чтоб на том месте сделать посев хлеба или другое какое полезное употребление / В. Ломиковский // Новое продолжение трудов Вольного Экономического общества к поощрению в России земледелия и домостроительства. – 1821. – Ч. 72. – С. 107 – 111.
255. Ломиковский В. Ответ на пятую задачу Императорского Вольного экономического общества 1820 года. О произведении в южных губерниях России на унавоженной озимой пашне лучшего урожая, нежели у соседей / В. Ломиковский // Новое продолжение трудов Вольного Экономического общества к поощрению в России земледелия и домостроительства. – 1821. – Ч. 72 – С. 93 – 106.
256. Ломиковский В. Разведение леса в сельце Трудолюбие / В. Ломиковский. – СПб., 1837. – 71 с.
257. Любитель пчеловодства. Отчет новичка-пчеловода в Костромской губернии // ЗГ. – 1843. – № 44. – С. 348 – 351.
258. Лялин П. Выгоды, какия может представить рафинадный завод, в Малороссии / П. Лялин // ЖМГИ. – 1844. – Ч. 11. – № 4 – 6. – С. 44 – 78.
259. Лялин П. Нынешнее состояние сельского хозяйства Малороссийского края / П. Лялин // ЖМГИ. – 1844. – Ч. X. – Январь-март. – С. 15 – 49.
260. Лялин П. О ценах на произведения сельского хозяйства в Малороссии / П. Лялин // ЖМГИ. – 1845. – Т. 14. – С. 73.
261. Лялин П. Описание разного рода мельниц, находящихся в Малороссии / П. Лялин // ЗГ. – 1845. – № 95. – С. 753 – 758; № 96. – С. 761 – 764; № 97. – С. 769 – 772.
262. Лялин П. Свеклосахаренная промышленность во Франции / П. Лялин // ЖМГИ. – 1844. – Ч. 10. – Январь-март. – С. 171 – 187; 259 – 285.
263. Лялин П. Состояние скотоводства в Малороссии / П. Лялин // ЖМГИ. – 1845. – Ч. 14. – С. 131 – 151; 230 – 246.
264. Лялин П.П. Новости из Франции по свеклосахаренной промышленности / П.П. Лялин // ЖМГИ. – 1846. – Ч. XVIII. – Отд. 2. – С. 53 – 62.
265. Лялин П.П. О сельских постройках, производимых в южной России / П.П. Лялин // ЖМГИ. – 1846. – Ч. XVIII. – Отд. 2. – С. 1 – 26.
266. Львов В., Львов Е. Донесение о предыдущем сочинении г-на Д. Члена Н.А. Маркевича / В. Львов, Е. Львов // Журнал сельского хозяйства и овцеводства. – 1850. – № 4. – С. 75 – 80.

267. Малыгин Т. Описание малороссийского табачного произростения / Т. Малыгин // Труды ВЭО. – 1773. – Ч. 24. – С. 145 – 170.
268. Маркевич М. Эконом / М. Маркевич // ЗИОСХЮ. – 1847. – № 7. – С. 137 – 140.
269. Маркевич Н. Мысли о разведении шелковичных деревьев в Полтавской губернии / Н. Маркевич // ПГВ. – 1849. – № 1. – С. 6.
270. Маркевич Н. О климате Полтавской губернии / Н. Маркевич // Журнал сельского хозяйства и овцеводства. – 1850. – № 4. – С. 37 – 74.
271. Маркевич Н. О многоземелье в степях / Н. Маркевич // ЖМГИ. – 1855. – Май. – С. 93 – 120.
272. Маркевич Н. О народонаселении Полтавской губернии / Н. Маркевич // Труды Комиссии Высочайше учрежденной при Императорском университете Св. Владимира для описания губерний Киевского учебного округа. – К., 1855. – Т. 3. – 52 с.
273. Маркевич Н. О пчеловодстве в Полтавской губернии / Н. Маркевич // ПГВ. – 1850. – № 7. – С. 60 – 64; № 8. – С. 70 – 75.
274. Маркевич Н. О шелководстве в Полтавской губернии / Н. Маркевич // ЖМГИ. – 1849. – № 3. – Смесь. – С. 108 – 111; Тоже у: ПГВ. – 1848. – № 41.
275. Маркович А. Об отношениях крестьян к помещикам / А. Маркович // Журнал сельского хозяйства. – 1858. – № 3. – С. 53 – 56.
276. Маркович А. Об успехах сельского хозяйства в Малороссии / А. Маркович // ЧГВ. – 1851. – № 14. – С. 129 – 130.
277. Маркович А.М. Историческая и статистическая записка о дворянском сословии и дворянских имуществах Черниговской губернии / А.М. Маркович. – Чернигов, 1894. – 56 с.
278. Маркович А.М. Как избежать недостатка в продовольствии, в трудное время / А.М. Маркович // ПГВ. – 1849. – № 16. – С. 171 – 175.
279. Маркович А.М. Малороссийская свадьба. Неоконченная повесть из жизни малорусской старшины половины XVIII века / А.М. Маркович // КС. – 1897. – Март. – Приложение. – С. 1 – 16; Апрель. – С. 17 – 22.
280. Маркович Д. Заметки и воспоминания об Афанасии Васильевиче Марковиче / Д. Маркович // КС. – 1893. – Апрель. – С. 50 – 77.
281. Маркович Я. Записки о Малороссии, её жителях и произведениях / Я. Маркович. – СПб., 1798. – 98 с.
282. Маслов С. Из Москвы в Глухов / С. Маслов // ЖЗ. – 1858. – Апрель. – № 1. – С. 7 – 11.
283. Материалы для биографии Г.П. Галагана // КС. – 1898. – Сентябрь. – С. 189 – 224.
284. Материалы для истории дворянского землевладения Полтавской губернии (Из Яготинского архива Н.В. Репнина) / Сообщ. Н.С. // КС. – 1895. – Март. – С. 405 – 418.

285. Материалы для истории упразднения крепостного состояния помещичьих крестьян в России в царствование императора Александра II. – Берлин, 1860. – Т. 1. – 416 с.; 1861. – Т. 2. – 479 с.; 1862. – Т. 3. – 269 с.
286. Мемориал произшествий в Полтавской губернии за февраль месяц 1849 г. // ПГВ. – 1849. – № 16. – С. 165 – 168.
287. Мемуары К.А. Рошаховского времен освобождения крестьян // КС. – 1887. – Июнь–июль. – С. 396 – 450.
288. Мещерский В.П. Воспоминания / В.П. Мещерский. – М.: Захаров, 2001. – 688 с.
289. Милютин Н.А. Выдержки из писем 1857 г. / Н.А. Милютин // РС. – 1881. – Кн. 7. – С. 401 – 411.
290. Милютин Н.А. Записка о разных предложениях по предмету освобождения крестьян / Н.А. Милютин // Деятнадцатый век. Исторический сборник, издаваемый П. Бартеневым. – М., 1872. – Кн. 2. – С. 145 – 208.
291. Миницкий И. В ответ на статью об обществе распространения грамотности / И. Миницкий // ОВ. – 1860. – № 120.
292. Миницкий И. Письмо к издателю / И. Миницкий // ОВ. – 1858. – № 33. – С. 145.
293. Михайловский П.А. Сведения о пчеловодстве в окрестностях Полтавы / П.А. Михайловский // ЗГ. – 1858. – № 43. – С. 342 – 343.
294. Мнение о способах к улучшению быта помещичьих крестьян Харьковского уезда // СБ. – 1858. – Кн. 3. – Июль-август. – С. 271 – 282.
295. Мнение об освобождении крепостных и об улучшении их быта Деревенского старожила // ЖЗ. – 1859. – № 24. – С. 454 – 457.
296. Мнение одного Украинского помещика (В.Н.Каразина), выраженное после беседы со своими собратьями об указе 23 мая 1816 г. и об Эстляндских постановлениях // Сборник исторических материалов, извлеченных из Архива собственной Его Императорского Величества Канцелярии / Под ред. Н. Дубровина. – СПб., 1895. – Кн. 7. – С. 143 – 152.
297. Мысли г. Марковича о народном продовольствии // ЖМГИ. – 1849. – № 3. – Отд. 4. – С. 149 – 154.
298. Наказы малороссийским депутатам 1767 года и акты о выборах в Комиссию сочинения Уложения. – К., 1890. – 294 с.
299. Наставление выборному от Малороссийской Коллегии в Комиссию о сочинении Нового Уложения, г. коллежскому советнику и члену той Коллегии, Дмитрию Наталину // ЧОИДР. – 1858. – Кн. 3. – Смесь. – С. 51 – 70.
300. Никитенко А.В. Дневник. В 3 т. / А.В. Никитенко. – Л.: Госхудлит, 1955. – Т. 1. – 542 с.

301. Новороссийский помещик. Несколько слов о крестьянском труде в барщинном хозяйстве, по поводу статьи: «О новых условиях сельского быта», напечатанной в № 2 Современника 1858 года // СБ. – 1858. – Кн. 3. – Июль-август. – С. 1 – 9.
302. Новохацкий Е. Отчет о хозяйственных занятиях бывшего ученика Порыгорецкого земледельческого училища Ермогена Новохацкого, Черниговской губернии, Конотопского уезда, в местечке Батурине, с 1 июня 1849 по 1 августа 1850 года / Е. Новохацкий // ЖМГИ. – 1851. – Ч. 41. – № 10 – 12. – Отд. 4. – Смесь. – С. 92 – 107.
303. О вознаграждении за землю, предоставляемую в пользование крестьянам // СБ. – 1858. – № 5. – Май. – С. 135 – 140.
304. О гласности в крестьянском вопросе // РВ. – 1858. – Т 16. – Июль-август. – Современная летопись. – С. 34 – 44.
305. О заседаниях Комитета Шелководства и Московского Общества Сельского Хозяйства 14-го и 16-го октября 1850 года // ЗГ. – 1850. – № 94. – С. 745 – 748.
306. О крестьянском вопросе в Польше // СБ. – 1858. – Кн. 3. – № 7. – С. 96 – 106.
307. О механических заведениях в России // ЖМГИ. – 1846. – Ч. XVIII. – Отд. 2. – С. 126 – 147.
308. О настоящем устройстве крестьян имения Позена Московской губернии в Богородицком уезде // Журнал сельского хозяйства. – 1858. – № 8. – Раздел V. – С. 1 – 8.
309. О рапсе и сурепице // ЗГ. – 1836. – № 96. – С. 761 – 768; № 97. – С. 769 – 772.
310. О социализме Редакционный комиссий. Письма к председателю их генералу Ростовцеву помещика Е. губернии. – Берлин, 1860. – 64 с.
311. О торговле // Зеркало света. – 1787. – Ч. 4. – № 24. – С. 121 – 125.
312. О хозяйстве в Новороссийском крае // ЗГ. – 1859. – № 23. – С. 179 – 182.
313. О худых землях // Зеркало света. – 1786. – Ч. 2. – № 20. – С. 129.
314. О шелководстве вообще и возможность успешного разведения его в Малороссии // ПГВ. – 1849. – № 12. – С. 123 – 127.
315. Об урожае хлебов и трав в Полтавской губернии // ЗГ. – 1851. – № 4. – С. 50 – 51.
316. Освобождение крестьян в царствование императора Александра II. Хроника деятельности Комиссий по крестьянскому делу Н.П. Семенова. – СПб., 1889 – 1892. – Т. 1 – 3.
317. Основьяненко [Квитка Г.] Лысты до любезных землякив / Г. Квитка-Основьяненко. – Х., 1839. – 24 с.
318. Особый способ нагружения погребов льдом и осушивание их от сырости // ПГВ. – 1852. – № 2. – С. 14 – 16.
319. От издателя // СБ. – 1858. – Кн. 1. – С. 1 – 2.
320. От редакции Земледельческой Газеты // ЗГ. – 1836. – № 104. – С. 831 – 832.

321. Ответ на замечания г. Гулака, помещенные в № 41-м Одесского вестника // ОВ. – 1858. – № 42. – С. 190 – 193.
322. Ответ сочинителю Речи о защите прав дворян на владение крестьянами, писанной в Москве апреля 4-го дня, 1818 года, древнему российскому дворянину, старцу, служившему в войске и суде, верноподданному Государя, от Россиянина // ЧОИДР. – 1859. – Кн. 3. – Июль-сентябрь. – Смесь. – С. 43 – 50.
323. Ответы на вопросы Комитета г.г. Сахароваров, по Марьинскому свеклосахарному заводу, помещика М.П. Позена, Полтавской губернии Хорольского уезда, при с. Демяновке // Журнал сельского хозяйства. – 1855. – № 6. – С. 173 – 198.
324. Отмена крепостного права на Украине. Сборник документов и материалов. – К.: Изд-во Академии наук Украинской ССР, 1961. – 428 с.
325. Отношение Малороссийского губернатора кн. Репнина к маршалам дворянства о крестьянах. 1830 – 1833 // ЧОИДР. – 1874. – Кн. 2. – Апрель-июнь. – С. 46 – 53.
326. Отрывки из автобиографии Александра Матвеевича Лазаревского // КС. – 1902. – Июнь. – С. 470 – 494.
327. Отрывок из дневника В.Я. Ломиковского / Публ. А.М. Лазаревского // КС. – 1895. – Ноябрь. – С. 230 – 243.
328. Отрывок из дневника Г.П. Галагана за 1845 г. / Публ. А.М. Лазаревского // КС. – 1899. – Декабрь. – С. 228 – 242.
329. Отрывок из дневника полтавского помещика (1834 – 1835 гг.) / Публ. А.М. Лазаревского // КС. – 1893. – Июнь. – С. 398 – 427.
330. Отчет г. Марковича о хозяйственном годе по Черниговской губернии // ЖМГИ. – 1847. – Ч. XXV. – № 11. – Отд. 4. – С. 87 – 91.
331. Отчет новичка-пчеловода в Костромской губернии // ЗГ. – 1843. – № 44. – С. 348 – 351.
332. Отчет о действиях Императорского Общества сельского хозяйства Южной России в 1859 году // ЗИОСХЮР. – 1860. За первую треть. – С. 1 – 56.
333. Отчет Ученого Комитета Министерства Государственных Имуществ о присуждении наград за разрешение предложенных от него в 1844 году задач // ЖМГИ. – 1846. – Ч. XIX. – Апрель-июнь. – С. 173 – 205.
334. Отчет Ученого Комитета Министерства Государственных Имуществ о присуждении наград за разрешение предложенных от него в 1842 году задач // ЖМГИ. – 1844. – Ч. XII. – Отд. II. – С. 77 – 92.
335. П – нь И. Доброй помещик // Вестник Европы. – 1807. – Ч. 35. – № 9. – С. 281 – 289.
336. Павлов Н.И. Редакционные комиссии 1859 – 1860 гг. (Отрывок из воспоминаний) / Н.И. Павлов / Н.И. Павлов // Исторический вестник. – 1901. – № 11. – С. 515 – 529.

337. Павлов Ф. Об открытии Черниговского губернского комитета по крестьянскому делу и о закрытии заседаний онаго / Ф. Павлов // ЧГВ. – 1859. – № 9. – С. 55 – 65.
338. Палимпсестов И. Новороссийский знаменитый хозяин Виктор Петрович Скаржинский / И. Палимпсестов // Труды ВЭО. – 1853. – Т. 14. – № 12. – Отдельно. – С. 2 – 16.
339. Паллас П.С. Путешествие по разным местам Российского государства по повелению Санкт-Петербургской императорской Академии Наук / П.С.Паллас. – СПб., 1786. – Ч. 2. – Кн. 1.
340. Памятная записка Я.И. Ростовцева о размолвке с М.П. Позеном // Еленев Ф.П. Первые шаги освобождения помещичьих крестьян в России. // РА. – 1886. – № 7. – С. 401 – 404.
341. Пассек Т.П. Из дальних лет. Воспоминания / Т.П. Пассек. – СПб., 1879. – Т. 2. – 495 с.
342. Пироцкий С. О механических заведениях / С. Пироцкий // ЗГ. – 1843. – № 48. – С. 382 – 384.
343. Письма А.И. Покорского-Жоравко к жене Серафиме Павловне, рожденной Потье-дела-Фромандиер (1858 – 1859) с Приложением отрывка из воспоминаний А.И. Покорского-Жоравко о Черниговском губернском Комитете об устройстве и улучшении быта помещичьих крестьян. С примечанием В. Модзалевского // Труды ЧАК. – 1915. – Вып. 11. – С. 51 – 101.
344. Письма генерал-губернатора князя А.Б. Куракина из Малороссии // Труды ПАК. – 1903. – Вып. 6. – Ч. 1. – С. 41 – 75.
345. Письма Д.П. Трощинского, 1798 – 1813, М.П. Миклашевскому // КС. – 1890. – Апрель. – Док., изв. и зам. – С. 151 – 152.
346. Письма из Малороссии, писанные Алексеем Левшиным. – Х., 1816. – 206 с.
347. Письма Н.В. Гоголя. В 4-х т. / Ред. В.И. Шенрок. – СПб., 1901. – Т. 4. – 539 с.
348. Письма Н.И. Греча к Ф.В. Булгарину / Публ. и коммент. А.И. Рейтблата // НЛО – 2008. – № 91 // <http://magazines.russ.ru/nlo/2008/91/gr9.html>.
349. Письма Петра Степановича Милорадовича к сыну Григорию Петровичу и письма к последнему разных лиц // Любецкий архив графа Г.А. Милорадовича. – К., 1898. – С. 193 – 240.
350. Письма Семена Семеновича Сулимы и жены его к брату Акиму Семеновичу, с жалобами на разные свои невзгоды, и ответ Акима Сулимы. 1781 г. // Сулимовский архив. Фамильные бумаги Сулим, Скоруп и Войцеховичей XVII – XVIII в. – К., 1884. – С. 120 – 128.
351. Письмо В. В. Капниста к А. Н. Голицыну (4 марта 1817 г.) // Капнист В.В. Собрание сочинений: В 2-х тт. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1960. – Т. 2. – С. 500 – 501.

352. Письмо В.В. Капниста к Г.Р. Державину. 20 июля 1786 г. // Капнист В.В. Собрание сочинений. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1960. – Т. 2. – С. 287 – 288.
353. Письмо В.В. Капниста к Ф.О. Туманскому. 30 апреля 1786 г. // Капнист В.В. Собрание сочинений. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1960. – Т. 2. – С. 286 – 287.
354. Письмо г. Марковича // ЖМГИ. – 1846. – Ч. XXI. – Октябрь-декабрь. – Отд. VI. – С. 68 – 70.
355. Письмо Г.П. Галагана о Малороссийском будынке в селе Лебединце, Прилуцкого уезда // КС.– 1904. – Июль-август. – Док., изв. и заметки. – С. 1 – 7.
356. Письмо кн. Н.В. Репнина к императору Николаю Павловичу (по делу сложения недоимок с помещичьих крестьян Полтавской и Черниговской губерний) // КС. – 1882. – Декабрь. – С. 557 – 563.
357. Письмо министра внутренних дел графа В.Л. Кочубея к черниговскому губернатору Френсдорфу // РА. – 1886. – Кн. 2. – С. 163 – 164.
358. Письмо Тайного Советника М.П. Позена к г. Председателю Редакционных Комиссий // Приложения к трудам Редакционных комиссий для составления положений о крестьянах, выходящих из крепостной зависимости. Отзывы членов, вызванных из Губернских комитетов. – СПб., 1860. – Т. 1. – С. 889 – 934.
359. Платон (архимандрит Донского монастыря). Краткое известие о пермских чердынских вогуличах / Платон // Российский магазин. – 1792. – Ч. 1. – С. 485 – 499.
360. Плещеев И. Замечания на статью г. Раковича, напечатанную в Земледельческой газете в 1839 году, под заглавием: «Исследование причин бедности и неустроенного состояния жителей Малороссийского края» / И.Плещеев // ЗИОСХЮР на 1841-й год.–О., 1841.–С. 24 – 32.
361. По вопросу о наказании крестьян (и письмо по этому вопросу г. К. Роцаковского) // ОВ. – 1862. – № 5.
362. По Полтавской губернии // Приложения к трудам Редакционных комиссий для составления положений о крестьянах, выходящих из крепостной зависимости. Отзывы членов, вызванных из Губернских комитетов. – СПб., 1860. – Т. 1. – С. 785 – 889.
363. Поверхностные замечания по дороге от Москвы до Малороссии О. фон Гунна, в трех частях. – М., 1806.
364. Подвысоцкий В. О новоизобретенном способе отделения из свеклосахаренных сиропов посредством стеариновой кислоты по привилегии, выданной в 1855м году В. Подвысоцкому, свеклосахаренному заводчику / В. Подвысоцкий. – К., 1855. – 24 с.
365. Позен М.П. О статистических сведениях по губернским комитетам (Письмо к издателю) / М.П. Позен // СБ. – 1858. – № 9. – С. 117 – 136.

366. Покорский-Жоравко А. Гребенчатая шандра (*ELSHOLTZIA CRISTATA WILDEN*) / А. Покорский-Жоравко // Сельское хозяйство. – 1862. – № 10. – Октябрь. – Смесь. – С. 1 – 4.
367. Покорский-Жоравко А. Конопля и ее значение / А. Покорский-Жоравко // Сельское хозяйство. – 1862. – № 2. – С. 162 – 172.
368. Покорский-Жоравко А. Опыт исторического обзора развития пчеловодства в России / А. Покорский-Жоравко. – СПб., 1843. – 72 с.
369. Покорский-Жоравко А. Опыт словаря терминов, употребляемых в пчеловодстве / А. Покорский-Жоравко. – М., 1851. – 31 с.
370. Покорский-Жоравко А. Появление искусственного ухода за пчелами между крестьянами в России / А. Покорский-Жоравко. – СПб., 1841. – 28 с.
371. Покорский-Жоравко А. Хозяйственные замечания о Черниговской губернии / А. Покорский-Жоравко // ЖМГИ. – 1844. – Ч. 13. – Смесь. – С. 4 – 11.
372. Покорский-Жоравко А. Что стоило нам крепостное право? / А. Покорский-Жоравко // РВ. – 1858. – Т. XVIII. – Ноябрь. – Кн. 2. – Современная летопись. – С. 198 – 203.
373. Полевой Н. История Малой России (сочинение Д.Н. Бантыш-Каменского) 3 части. М. 1830 г. / Н. Полевой // Московский телеграф. – 1830. – № 17 – 18. – Сентябрь. – С. 74 – 97; № 19 – 20. – Октябрь. – С. 224 – 257.
374. Полетика А.А. [Вопрос к г. Кореневу о улучшении почвы золой] / А.А. Полетика // ЗГ. – 1839. – № 28. – С. 224.
375. Полетика А.А. О маке / А.А. Полетика // ЗГ. – 1839. – № 15. – С. 116 – 118.
376. Полетика В. Пример полюбовного размежевания земель / В. Полетика // ЗГ. – 1836. – № 95. – С. 753 – 754.
377. Полетика В.Г. Промова, виголошена на зборах дворянства Роменського повіту. 2 серпня 1801 року / В.Г. Полетика // Пам'ятки суспільної думки України XVIII – першої половини XIX ст.: Хрестоматія. – Д.: ДДУ, 1995. – С. 242 – 246.
378. Политковский С. Разность цен на машины и земледельческие орудия заведений Буденопов, Кандыбы и Потемкина / С. Политковский // ЗГ. – 1843. – № 20. – С. 155 – 157.
379. Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1830. – Т. XXI. – № 15.724. – С. 907.
380. Полтавская губерния за сорок лет перед сим // ПГВ. – 1849. – № 2. – С. 13 – 17; № 3. – С. 25 – 28.
381. Полтавский помещик. Об улучшении быта помещичьих крестьян Полтавской губернии // ОЗ. – 1858. – № 10.
382. Помещик Б.... Уезда. [Письмо в редакцию] // ОВ. – 1858. – № 30. – С. 132.

383. Помещик Полтавской губернии. Взгляд помещика на устройство поземельного кредита в России // Русский инвалид. – 1860. – № 218. – С. 825 – 826.
384. Помещик Черниговской губернии. Письмо к издателю. [О правилах для комитетских совещаний по крестьянскому делу] // СБ. – 1858. – Кн. 3.– № 8. С. 106 – 110.
385. Попенченко К. Об учреждении съездов для совещаний по предмету сельского хозяйства / К. Попенченко // ЗГ. – 1843. – № 42. – С. 334 – 335.
386. Попенченко К. Ответ на статью «Несколько слов о первоначальном обучении детей грамоте» / К. Попенченко // ЗГ. – 1859. – № 5. – С. 33 – 35.
387. Попенченко К., Белоус С. О шелководстве в Батурине / К. Попенченко, С. Белоус // ЖМГИ. – 1850. – Ч. XXXIV. – № 1 – 3. – Смес. – С. 104 – 105.
388. Попенченко К., Белоус С. О шелководстве в Черниговской губернии / К. Попенченко, С. Белоус // ЗГ. – 1849. – № 10. – С. 75 – 77.
389. Послание российского дворянина к князю Репнину // Сборник исторических материалов, извлеченных из Архива собственной Его Императорского Величества Канцелярии / Под ред. Н. Дубровина. – СПб., 1895. – Кн. 7. – С. 153 – 164.
390. Последние домогательства малороссийского шляхетства // КС. – 1884. – Январь. – С. 174 – 177.
391. Постановление собрания дворян Полтавского у. о несогласии их на освобождение крестьян от крепостной зависимости. 21 января 1858 г. // Отмена крепостного права на Украине. Сборник документов и материалов. – К.: АН УССР, 1861. – С. 98 – 100.
392. Права, за якими судиться малоросійський народ. 1743 р. / Під ред. Ю.С. Шемшученка, К.А. Вислобокова. – К.: Інститут права ім. В. Корецького НАНУ, 1997. – 547 с.
393. Правильное устройство ледника // ПГВ. – 1850. – № 6. – С. 54 – 55.
394. Предисловие // Этнографический сборник. – 1853. – Вып. 1. – С. I – X.
395. Приказание прикащику с. Любашевки, Михайловского тож (Ефремовского у., Тульской губернии) 1796 г. // Университетские известия. Год 50. – К., 1910. – № 11. – С. 245 – 252.
396. Приложения к трудам Редакционных Комиссий, для составления Положения о крестьянах, выходящих из крепостной зависимости. Сведения о помещичьих имениях. – СПб., 1860. – Т. 6. – [Складна пагінація].
397. Примечание на предоставленное действительным статским советником Кочубеем учреждение, или правила для управления имением // Сборник исторических материалов, извлеченных из Архива собственной Его Императорского Величества Канцелярии / Под ред. Н. Дубровина. – СПб., 1895. – Кн. 7. – С. 165 – 171.
398. Про потребу заснувати на Україні «Торговое Малороссийское Общество или Компанию» (близько 1820 р.) / Публ. П. Клепацького // Український археографічний збірник. – 1930. – Т. 3. – С. 253 – 258.

399. Проект Унковского // Колокол. – 1859. – № 39. – С. 316 – 321.
400. Прокопович П. В школе пчеловодства чтение. О худых качествах обучения надзирателей над пчелами / П. Прокопович // ЗГ. – 1850. – № 2. – С. 10 – 14; № 3. – С. 17 – 20.
401. Прокопович П. Замечания о новом улье / П. Прокопович // ЗГ. – 1843. – №1. – С. 4 – 6.
402. Прокопович П. Об управлении пчеловодством / П. Прокопович // ЗГ. – 1843. – №9. – С. 67 – 69.
403. Прокопович П. Объяснение учредителя школы пчеловодства Прокоповича на замечания о его школе, помещенныя в 6-й книжке трудов И.В. Экономического общества 1846 года / П. Прокопович // ЖМГИ. – 1847. – Ч. 24. – Смесь. – С. 66 – 74.
404. Прокопович П.И. Записка об учениках, отдаваемых в школу пчеловодства / П.И. Прокопович // ЗГ. – 1843 – № 44. – С. 351 – 352.
405. Промова Г.А. Полетики на загальних зборах старшини і чинів в Глухові 1763 р. // Пам'ятки суспільної думки України (XVIII – перша половина XIX ст.): Хрестоматія / Під ред. А.Г. Болебруха. – Д.: ДДУ, 1995. – С. 97 – 101.
406. Пропозиції депутата від шляхетства Дніпровського пікінерського полку Якова Козельського про законодавчу регламентацію відносин між поміщиками та селянами // Джерела з історії Південної України. Т. 6. Степова Україна у Законодавчій комісії 1767 року / Упор. Н. Сурева. Наук. ред. А. Бойко. – Запоріжжя: [Б.в.], 2008. – С. 230 – 236.
407. Пропозиція депутата від дворянства Бахмутського гусарського полку секунд-майора Аврама Рашковича щодо селян, які переселилися до Російської імперії з інших земель // Джерела з історії Південної України. Т. 6. Степова Україна у Законодавчій комісії 1767 року. / Упор. Н. Сурева. Наук. ред. А. Бойко. – Запоріжжя: [Б.в.], 2008. – С. 237 – 239.
408. Протокол допиту О.В. Марковича в Києві, проведеного І.І. Фундуклеєм у присутності О.С. Траскіна і полковника Білоусова. 3 квітня 1847 р. // Кирило-Мефодіївське товариство. – К.: Наук. думка, 1990. – Т. 3. – С. 83 – 84.
409. Протокол допиту О.В. Марковича у Київській фортеці. 1847 р. // Кирило-Мефодіївське товариство. – К.: Наук. думка, 1990. – Т. 3. – С. 110 – 116.
410. Прошение крестьян Г.В. Нечаева м. Еремеевки Золотоношского у. шефу Корпуса жандармов А.Ф. Орлову о защите их от обременения барщиной и другими повинностями и от жестокого обращения с ними управляющего именем // Крестьянское движение в России в 1857 – мае 1861 гг. Сб. документов / Под ред. С.Б. Окуня, К.В. Сивкова. – М.: Изд-во соц.-эк. лит-ры, 1963. – С. 149 – 153.
411. Прошение малороссийского шляхетства и старшины вместе с гетманом, о восстановлении разных старинных прав Малороссии, поданное Екатерине II в 1764 году // КС. – 1883. – Июнь. – С. 317 – 345.

412. Р*, помещик Полтавской губернии. Письмо в редакцию // РВ. – 1858. – Т. 14. – Современная летопись. – Апрель. – Кн. 1. – С. 286 – 289.
413. Р.Г. О некоторых вопросах по устройству быта помещичьих крестьян // СБ. – 1858. – Кн. 2. – Апрель-июнь. – С. 207 – 220.
414. Р.К. (Екатеринославский помещик) Голос в защиту косы // ЗГ. – 1849. – № 88. – С. 697 – 699.
415. Р[игельма]-н Н. Об устройстве земледельческого сословия в Австрии / Н. Ригельман // Русская беседа. – 1857. – Кн. 1. – С. 105 – 136.
416. Ракович А. Дополнительные вопросы по улучшению быта крестьян / Г. Ракович // ЖЗ. – 1858. – № 3. – С. 27 – 34.
417. Ракович Г. Замечания о хозяйстве Полтавской губернии / Г. Ракович // ЖМГИ. – 1844. – Ч. 11. – № 4 – 6. – С. 29 – 43.
418. Ракович Г. Мирова серпа с косою / Г. Ракович // ЗГ. – 1849. – № 11. – С. 81 – 84.
419. Ракович Г. О состоянии табачной промышленности в Малороссии и о средствах ее улучшения / Г. Ракович // ЖМГИ. – 1841. – Ч. 3. – Отд. 2. – С. 438 – 451.
420. Ракович Г. О ценности крестьянских усадеб / Г. Ракович // СБ. – 1858. – Кн. 4. – № 10 – 12. – С. 175 – 179.
421. Ракович. Исследование причин бедности и неустроенного состояния жителей Малороссийского края / Ракович // ЗГ. – 1839. – № 101. – С. 801 – 807; № 102. – С. 809 – 813; № 103. – С. 817 – 822.
422. Рапорт М. Глинки директору певческой Капеллы А.Ф. Львову [14/18 июля 1838 г.] // Глинка М. Литературные произведения и переписка. – М.: Музыка, 1977. – Т. 2(Б). – С. 238 – 239.
423. Растенберг В. Влияние луны на деревья / В. Растенберг // ЗГ. – 1850. – № 62. – С. 491 – 493.
424. Рачинский И. Цена земли и вольного труда в Екатеринославской губернии / И. Рачинский // ЗГ. – 1859. – № 30 – С. 233 – 235.
425. Редкин П. Какое общее образование требуется современностью от русского правоведа / П. Редкин. – М., 1846. – 106 с.
426. Реформы Александра II / Сост. Чистяков О.И., Новицкая Т.Е. – М.: Юридическая литература, 1998. – 464 с.
427. Речи Роменского Поведа Маршала Василия Полетики, произнесенныя им в собрании Дворянства в Полтаве // Вестник Европы. – 1803. – Ч. X. – № 13, июль. – С. 42 – 44.
428. Речь «О поправлении состояния» Малороссии / Публ. А. Лазаревского // КС. – 1882. – Октябрь. – С. 119 – 125.
429. Речь В.В. Капниста, автора «Ябеды» в Полтавском дворянском собрании // КС. – 1886. – Декабрь. – С. 717 – 722.

430. Речь кн. Н.Г. Репнина и дело об ее напечатании / Публ. В.Ю. // КС. – 1890. – Июль. – Док., изв. и зам. – С. 117 – 123.
431. Речь малороссийского генерал-губернатора кн. Н.Г. Репнина к дворянству Черниговской и Полтавской губернии / Публ. С. Лашкевича // КС. – 1887. – Январь. – Изв. и зам. – С. 172 – 177.
432. Речь Надворнаго Советника Федора Иосифовича Тумансаго, говоренная в Собрании Экономического Общества Декабря 10-го дня 1793 года // Труды ВЭО. – 1794. – Ч. 19. – С. 303 – 334.
433. Речь надворного советника Федора Иосифовича Туманского при принятии в члены Экономического Общества // Труды ВЭО. – 1792. – Ч. 16. – С. 127 – 131.
434. Речь, произнесенная малороссийским военным губернатором князем Н.Г. Репниным, при открытии дворянских выборов в Чернигове, 25 сентября 1823 года // КС. – 1890. – Май. – Док., изв. и зам. – С. 373 – 375.
435. Ригельман Н. О крестьянском вопросе в Малороссии / Н. Ригельман // СБ. – 1859. – Кн. 1. – Январь. – С. 23 – 38.
436. Рихтер И. Объявление о переносных молотильнях и веяльницах / И. Рихтер // ЗГ. – 1845. – № 42. – С. 336.
437. Розалион-Сошальский А. [Обзор статей] Харьковский крестьянин в настоящее время (письма в редакцию) Письмо 1-е Д. (Журнал землевладельцев, 1858 года, № 3). Северная и южная Россия. Н. Никифорова (Журнал землевладельцев, 1858 года, № 3) (Письмо к издателю) / А. Розалион-Сошальский // ЖЗ. – 1858. – № 8. – Август. – С. 59 – 72.
438. Рославский-Петросский А. Статистико-экономические заметки о Харьковской губернии / А. Рославский-Петросский // Экономический указатель. – 1857. – Вып. 25. – С. 586 – 589.
439. Роцаковский К. Введение уставной грамоты / К. Роцаковский // ОВ. – 1861. – № 136. – С. 593 – 594.
440. Роцаковский К. Дополнение и объяснение к записке о земских банках / К. Роцаковский // ОВ. – 1861. – № 20. – С. 85.
441. Роцаковский К. Еще несколько мыслей по предмету изменения отношений крестьян к помещикам / К. Роцаковский // ЖЗ. – 1858. – № 10. – Сентябрь. – С. 58 – 62.
442. Роцаковский К. Записка о земских банках / К. Роцаковский // ОВ. – 1860. – № 142. – С. 673 – 675.
443. Роцаковский К. Мысли о применении основных начал к действительному улучшению быта помещичьих крестьян Новороссийского края / К. Роцаковский // ЖЗ. – 1858. – № 6. – Июль. – С. 39 – 66.

444. Роцаковский К. Объяснение по поводу письма, помещенного в № 33 Одесского вестника, от г. учителя гимназии г. Миницкого к гг. редакторам // ОВ. – 1858. – № 34. – С. 151.
445. Роцаковский К. Ответ г. Бэлю / К. Роцаковский // ЖЗ. – 1858. – № 13. – Октябрь. – С. 19 – 22.
446. Роцаковский К. Ответ на заметку «Журнала землевладельцев» / К. Роцаковский // Русский инвалид. – 1860. – № 132. – С. 491.
447. Роцаковский К. Письмо по вопросу о наказании крестьян / К. Роцаковский // ОВ. – 1862. – № 5.
448. Роцаковский К. Пользование, вознаграждение и выкуп / К. Роцаковский // ОВ. – 1861. – № 65. – С. 281.
449. Роцаковский К. Разверстка угодий и выкупного платежа / К. Роцаковский // ОВ. – 1862. – № 7. – С. 31 – 32.
450. Роцаковский К.А. Общинное поземельное владение / К.А. Роцаковский // ЖЗ. – 1859. – № 24. – С. 473 – 475.
451. Сабанеев И. Взгляд на школу пчеловодства Перта Ивановича Прокоповича в селе Пальчихах / И. Сабанеев // ЗГ. – 1849. – № 46. – С. 365 – 367.
452. Самарин Ю. О народном образовании / Ю. Самарин // Нольде Б. Э. Юрий Самарин и его время. – М.: Эксмо, 2003. – С. 385 – 405.
453. Самарин Ю. Общинное владение и собственность А.Н. Бутовского (Русский вестник. 1858, № 13) / Ю. Самарин // СБ. – 1858. – Кн. 4. – Октябрь. – С. 1 – 38.
454. Самарин Ю. Упразднение крепостного права и устройство отношений между помещиками и крестьянами в Пруссии / Ю. Самарин // СБ. – 1858. – Кн. 1. – № 1. – С. 35 – 78; № 2. – С. 136 – 172.
455. Самарин Ю.Ф. Записка о крепостном состоянии и о переходе из него к гражданской свободе / Ю.Ф. Самарин // Самарин Ю.Ф. Сочинения в 12 т. – М., 1878. – Т. 2. – С. 17 – 136.
456. Самарин Ю.Ф. Статьи. Воспоминания. Письма. 1840 – 1876. / Ю.Ф. Самарин. – М.: ТЕРРА, 1997. – 280 с.
457. Сборник правительственных распоряжений и официальных известий по улучшению быта помещичьих крестьян. – М., 1858. – Т. 1 – 2.
458. Сведения о фабрике агрономических машин и орудий помещика Николая Потемкина в г. Кременчуге, за 1848 год // ПГВ. – 1849. – № 12. – С. 411 – 413.
459. Свирский К.И. Султанское просо / К.И. Свирский // ЗГ. – 1850. – № 26. – С. 206 – 207.
460. Свод мнений по крестьянскому вопросу // ЖЗ. – 1859. – № 22. – С. 249 – 272.

461. Севрюгин В., Ловиц Т. Минералогическое и химическое разыскивание екатеринославских земляных пород / В.Севрюгин, Т.Ловиц // Труды ВЭО. – 1795.– Ч. 1 (50). – С. 308 – 315.
462. Селянський рух на Україні 1850 –1861 рр. Збірник документів, матеріалів. / Упоряд. В.П. Баран, Г.В. Боряк, М.І. Бутич та інші. – К.: Наукова думка, 1988. – 448 с.
463. Семенов Н. Вызов и прием депутатов первого приглашения по крестьянскому делу в С.-Петербурге в 1859 году (по изданным и неизданным документам) / Н. Семенов // РВ. – 1868. – Ноябрь. – С. 33 – 87.
464. Семенов Н. О желаниях русского дворянства во время освобождения крестьян с запиской камергера М.А. Безобразова / Н. Семенов // РА. – 1888. – Кн. 12. – С. 601 – 603.
465. Семенов-Тян-Шанский П.П. Мемуары / П.П. Семенов-Тян-Шанский. – Пг., 1915. – Т. 3. – XIII, 444 с.
466. Семенов-Тян-Шанский П.П. Эпоха освобождения крестьян в России (1857 – 1861) в воспоминаниях бывшего члена-эксперта и заведовавшего делами редакционных комиссий / П.П. Семенов-Тян-Шанский. – СПб., 1911 – Т. 1. – 440 с.
467. Семенов-Тян-Шанский П. Начало эпохи освобождения крестьян от крепостной зависимости / П. Семенов-Тян-Шанский // Вестник Европы. – 1911. – № 2. – С. 3 – 47; № 3. – С. 3 – 39.
468. Семеновский Н. Садоводство в Лубенском уезде / Н. Семеновский // ЗГ. – 1851. – № 10. – С. 76 – 79.
469. Семь писем Ак.Ак. Сулимы // Сулимовский архив. Семейные бумаги Сулим, Скоруп и Войцеховичей XVII – XVIII в. – К., 1884. – С. 150 – 155.
470. Сказание о дедах, составленное артиллерии Полковником и Кавалером Федором Михайловичем Искрицким / Публ. П. Я. Дорошенко // Труды ЧАК. – 1911. – Вып. 8. – С. 157 – 194.
471. Скалдин [Еленев Ф.П.] В захолустье и столице / Скалдин [Ф.П. Еленев]. – СПб., 1870. – 451 с.
472. Скальковский А. Степной помещик / А. Скальковский // Экономист. Приложения к Указателю политико-экономическому, статистическому и промышленному журналу, издаваемому И. Вернадским. – СПб., 1859. – Т. 2. – Кн. 2. Смесь. – С. 1 – 16.
473. Скальковский А. Урожай и ценность хлеба в Новороссийском крае / А. Скальковский // Экономический указатель. – 1857. – Вып. 52. – С. 1218 – 1226.
474. Скальковский А.А. Крестьянский вопрос и земледелие в Новороссии / А.А. Скальковский // Русский дневник. – 1859. – № 56, 57.
475. Скаржинский В.П. Лесоводство / В.П. Скаржинский // Записки ОСХЮР. – 1855 – № 1. – С. 133 – 157.

476. Славинский П. Обзор журнальных статей, относящихся к улучшению крестьянского быта / П. Славинский // ОЗ. – 1858. – Т. 121. – Кн. 11. – Ноябрь. – Отд. 4. – С. 1 – 50, 55 – 100.
477. Словарь малорусской старины, составленный в 1808 г. В.Я. Ломиковским // КС. – 1894. – Июль. – С. 5 – 16; Август. – С. 17 – 32; Сентябрь. – С. 33 – 36.
478. Соловьев Я.А. Крестьянское дело в 1856 – 1859 гг. Отрывок из записок сенатора / Я.А. Соловьев // РС. – 1880. – Февраль. – С. 319 – 362.
479. Список с отношения малороссийского военного губернатора, князя Николая Григорьевича Репнина, министру финансов Канкрину, от 24 ноября 1823 года, под № 3546 // Авгіасова конюшня. Журнал ежедневных занятий подполковника Луки Иванова сына Дудицкаго-Лишня, с означением годов, месяцев и чисел, когда какая статья внесена // Календарь Черниговской губернии на 1892 год. – Чернигов, 1891. – С. 171 – 173.
480. Сравнительные исследования г. Герсеванова о хозяйственном быте земледельцев Таврической губернии: менонита, колониста, малороссиянина и ногайца; выводы из этих исследований // ЖМГИ. – 1848. – Ч. XXVI. – № 1. – Отд. V. – С. 50 – 56.
481. Стахович М. Исторический вид на земледельческий и промышленный характер сельского хозяйства одного из степных краев России / М. Стахович // ЖЗ. – 1858. – Май. – № 2. – С. 33 – 42.
482. Стороженко М. З мого життя / Упор. і вст. ст. В. Ульяновського / М. Стороженко. – К.: Либідь, 2005. – 430 с.
483. Стороженко Н.В. Отрывки из фамильных преданий и архивов / Н.В. Стороженко // КС. – 1891. – Февраль. – Док. изв. и зам. – С. 320 – 334; Апрель. – С. 303 – 309; Июль. – С. 141 – 147.
484. Стремоухов П.Д. Записка одного из депутатов первого призыва / П.Д. Стремоухов // РС. – 1900. – № 4. – С. 139 – 144.
485. Струков Д. Елисаветградский съезд землевладельцев / Д. Струков // Сельское хозяйство. – 1860. – № 7. – С. 87 – 99.
486. Струков Д. Хозяйственные известия из Новороссийского края / Д. Струков // ЖМГИ. – 1851. – Ч. 41. – № 10 – 12. – Отд. 4. – Смесь. – С. 33 – 43.
487. Струков Д. Хозяйственные известия из Новороссийского края / Д. Струков // ЗГ. – 1851. – № 90. – С. 715 – 718; № 91. – С. 721 – 725.
488. Сулима Ф. Разные замечания по хозяйству / Ф. Сулима Ф. // ЗГ. – 1849. – № 99. – С. 788 – 789.
489. Сумароков П. Досуги крымского судьи или второе путешествие в Тавриду: в 2 т. / П. Сумароков. – СПб., 1803 – 1805.
490. Сушков П. Вопросы о ящуре и другой болезни скота / П. Сушков // ЗГ. – 1839. – № 5. – С. 38.

491. Сушков П. Вопросы об учреждении системы в сельском имении / П. Сушков // ЗГ. – 1839. – № 33. – С. 259 – 260.
492. Тарновский В. О делимости семейств в Малороссии / В. Тарновский // Труды Комиссии для описания губерний Киевского учебного округа Подольской, Волынской, Киевской, Черниговской и Полтавской. – К., 1853. – Т. 2. – 15 с.
493. Тарновский В. Юридический быт Малороссии / В. Тарновский // Юридические записки. – 1842. – Т. 2. – С. 30 – 48.
494. Тарновский В.В. О вознаграждении за землю, предоставляемую в пользование крестьянам / В.В. Тарновский // СБ. – 1858. – № 5. – Май. – С. 135 – 140.
495. Тарновский В.В. Об основаниях для определения ценности земель / В.В. Тарновский // Юридические записки. – 1859. – Т. 3. – С. 78 – 83.
496. Тарновский В.В., Ходецкий С.М. Программа для подробного описания имения в хозяйственном отношении / В.В. Тарновский, С.М. Ходецкий // Труды Комиссии для описания губерний Киевского учебного округа. – К., 1855. – Т. 3. – 22 с.
497. Тарновский Г. О пользе свеклосахаренных заводов в России в видах улучшения хлебопашества / Г. Тарновский // ПГВ. – 1850. – № 5. – С. 45 – 46.
498. Тарновский Г. Сравнительный опыт уборки хлеба косою и серпом / Г. Тарновский // ЗГ. – 1849. – № 45. – С. 357 – 359.
499. Татищев В.Н. Краткие экономические до деревни следующие записки / В.Н. Татищев // Татищев В.Н. Избранные произведения. – Л.: Наука, 1979. – С. 402 – 415.
500. Татищев В.Н. Разговор двух приятелей о пользе наук и училищ / В.Н. Татищев // Татищев В.Н. Избранные произведения. – Л.: Наука, 1979. – С. 51 – 132.
501. Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9 т. – К.: Дніпро, 2001. – Т. 5. – Кн. 1. – 509 с.
502. Тихменев М. О крепостном праве и его стоимости / М. Тихменев // РВ. – 1858. – Т 16. – Июль – август. – Современная летопись. – С. 118 – 131.
503. Топографічний опис Полтавської губернії, складений старшим вчителем Полтавської гімназії Федором Каруновським 1809 року // Описи Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст. / Упор. Т.Б. Ананьєва. – К.: Наукова думка, 1997. – С. 192 – 229.
504. Торжественное собрание Императорского Московского общества сельского хозяйства // ЗГ. – 1851. – № 5. – С. 53 – 57.
505. Требинский Д. Замечания на статью о втулочном улье / Д. Требинский // ЗГ. – 1845. – № 18. – С. 142 – 143.
506. Трегубов П. Замечания на статью г. Бутовского: «Статистические данные для проекта положения об улучшении быта помещичьих крестьян Полтавской губернии» / П. Трегубов // СБ. – 1858. – Кн. 3. – Июль-Август. – С. 297 – 306.

507. Троцина К. История судебных учреждений в России / К. Троцина. – СПб., 1851. – 387 с.
508. Троцина К. О крестьянском поземельном наделе / К. Троцина // СБ. – 1858. – Кн. 4. – № 10 – 12. – С. 167 – 174.
509. Трутовский К. Из воспоминаний о поездках по Малороссии / К. Трутовский // КС. – 1889. – Сентябрь. – С. 585 – 596.
510. Туманский Ф. Ведомость о ежегодном отпуске от государева двора на монастыри 1699 года / Ф. Туманский // Российский магазин. – 1792. – Ч. 1. – С. 485 – 499.
511. Туманский Ф. О сохранении воды и льда в погребах / Ф. Туманский // Труды ВЭО. – 1793. – Ч. 17. – С. 316 – 323.
512. Туманский Ф. О торфе / Ф. Туманский // Труды ВЭО. – 1793. – Ч. 18. – С. 231 – 238.
513. Туманский Ф. Описание Кронштадта / Ф. Туманский // Российский магазин. – 1793. – Ч. 2. – С. 179 – 190.
514. Туманский Ф. Описание Санкт-Петербурга Туманский // Российский магазин. – 1792. – Ч. 1. – С. 11 – 52; Ч. 2. – С. 113 – 178.
515. Туманский Ф. Описание уезда Санкт-Петербургского / Ф. Туманский // Российский магазин. – 1793. – Ч. 2. – Кн. 2. – С. 190 – 208.
516. Туманский Ф. Российские нравоучительные сказочки / Ф. Туманский // Российский магазин. – 1792. – Ч. 1. – С. 265 – 266.
517. Туманский Ф.О. [О серпанке] // Известия Вольного Экономического Общества с 13 декабря 1791 года по 8 декабря 1791 года / Ф.О. Туманский // Труды ВЭО. – 1793. – Ч. 18. – С. 437 – 443.
518. Туманский Ф.О. Выписка из разметной 1700 года книги о расходе на кушанье, питье и прочее, что до стола при царском дворе употребляемо было / Ф.О. Туманский // Российский магазин. – 1792. – Ч. 1. – С. 89 – 187.
519. Туманский Ф.О. Известие о цене некоторых товаров как оные в Москве 1704 года продаваемы были: из известий П.И. Марпергера / Ф.О. Туманский // Российский магазин. – 1792. – Ч. 1. – С. 430.
520. Уложение для Поречья, графа Владимира Григорьевича Орлова // Университетские известия. Год 50. – К., 1910. – № 11. – С. 253 – 275.
521. Унгерн-Штернберг Ф. Описание Курской губернии / Ф. Унгерн-Штернберг // ЗГ. – 1851. – № 96. – С. 761 – 764; № 97. – С. 777 – 781; № 100. – С. 793 – 795; № 101. – С. 801 – 806.
522. Універсал Івана Мазепи про заборону веркїївському сотникові вимагати від жителів села Смоляж більше двох днів на тиждень роботи на державця // Універсали Гетьмана Івана Мазепи. 1687 – 1709. – К.; Львів: НТШ, 2002. – С. 379 – 380.

523. Унковский А.М. Соображения по докладу Редакционных комиссий // Голоса из России / А.М. Унковский. – Лондон, 1860. – Кн. IX. – С. 1 – 75.
524. Учреждение П.А. Румянцова // Университетские известия. Год 43. – К., 1903. – № 12. Приложение. – С. 1 – 32.
525. Фет А.А. Жизнь Степановки, или Лирическое хозяйство / А.А. Фет. – М.: НЛО, 2001. – 480 с.
526. Ханенко А. Рассказы о старине / А. Ханенко // РА. – 1868. – Стб. 1069 – 1080.
527. Ханенко М.И. Замечания на статью барона Унгерн-Штернберга, о свеклосахаренном заводе А.И. Покорского-Жоравко, в Новгород-Северском уезде / М.И. Ханенко // ЖМГИ. – 1852. – Июнь. – № 6. – С. 244 – 247.
528. Ханенко М.И. О пользе свеклосахаренной промышленности для Черниговской губернии / М.И. Ханенко // ЖМГИ. – 1852. – Июнь. – № 6. – С. 234 – 244.
529. Ходатайство о бедной вдове Василевской, родственнице Феодосия Угличского / Публ. И.Ф. Павловского // КС. – 1904. – Май. – Док. изв. и заметки. – С. 60 – 61.
530. Хозяйственные заметки по Черниговской губернии // ЖМГИ. – 1841. – Ч. 3. – Смесь. – С. 260 – 264.
531. Хозяйственные замечания по Черниговской губернии в 1843 году // ЖМГИ. – 1844. – Ч. 10. – Январь-март. – Смесь. – С. 103 – 106.
532. Хозяйственные замечания по Черниговской губернии за первую половину 1844 года // ЖМГИ. – 1844. – Ч. 12. – Отд. 4. – С. 79 – 82.
533. Хозяйственные известия // ЖМГИ. – 1852. – Июнь. – № 6. – Отд. III. – С. 63 – 67.
534. Хозяйственные известия // ЗГ. – 1858. – № 88. – С. 699.
535. Хозяйственный отчет г. Марковича из Глуховского уезда // ЖМГИ. – 1848. – №. 10. – Отд. 3. – С. 24 – 28.
536. Частная переписка Г.П. Галагана // КС. – 1899. – Май. – С. 181 – 198; Июнь. – С. 440 – 454; Июль. – С. 24 – 32; Сентябрь. – С. 341 – 355.
537. Частная переписка Григория Андреевича Полетики // КС. – 1893. – Март. – С. 493 – 527; Апрель. – С. 99 – 119; Май. – С. 209 – 227; Июнь. – 491 – 505; Октябрь. – С. 112 – 123; Ноябрь. – С. 298 – 315; 1894. – Апрель. – С. 128 – 145; Июнь. – С. 496 – 513; Октябрь. – С. 111 – 135; 1895. – Май. – С. 238 – 262; Июнь. – С. 350 – 366.
538. Человеколюбие // Русские анекдоты военные, гражданские и исторические изданные Сергеем Глинкою в трех частях. – М., 1820. – Ч. 2. – С. 66 – 69.
539. Чернявский А. О простых способах сахароварения из свеклы / А. Чернявский // ЗГ. – 1849. – № 59. – С. 469 – 471; 1850. – № 5. – С. 37 – 38.
540. Чижов Ф. Шелководство, расчет шелководный, и способы начать дело на прочных основаниях / Ф. Чижов // ЗГ. – 1858. – № 17. – С. 134 – 135; № 18. – С. 139 – 143; № 19. – С. 149 – 151.

541. Чужбинский А. Замечания на статью «Несколько слов о крестьянском труде в барщинном хозяйстве» / А. Чужбинский // Атеней. – 1858. – № 47 – С. 265 – 272.
542. Чужбинский А. О хозяйстве в Полтавской губернии (письмо к редактору) / А. Чужбинский // Экономический указатель. – 1858. – № 45.
543. Шабельский К. Благодарность за пчеловодство / К. Шабельский // ЗГ. – 1845. – № 6. – С. 47 – 48.
544. Шаликов К.П. Путешествие в Малороссию / К.П. Шаликов. – М., 1803. – 237 с.
545. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание / А. Шафонский. – К., 1851. – XXII, 136 с.
546. Шостак В. Несколько слов по поводу ст. г. Кокорева об уничтожении народных откупов / В. Шостак // ОВ. – 1859. – № 8.
547. Шостак В. О заработной плате в Херсонской губернии / В. Шостак // ЖМГИ. – 1846. – Ч. XXI. – Октябрь-декабрь. – Отд. VI. – С. 98 – 100.
548. Шостак В. О ценности земель в Новороссийском крае / В. Шостак // ЖМГИ. – 1847. – Ч. 22. – Смесь. – С. 8 – 11.
549. Шостак В. Работа барщиною и наймом в Херсонской губернии / В. Шостак // ЗОСХЮР. – 1848. – № 4. – С. 287 – 296.
550. Штейгер. Замечания, относящиеся до Новороссийского края / Штейгер. // ЗГ. – 1836. – № 24. – С. 192.
551. Штейн А. Взгляд на новый быт с хозяйственной точки / А. Штейн // ЖЗ. – 1859. – № 21. – С. 89 – 96.

Архівні джерела

Центральний державний історичний архів України (м. Київ)

552. Ф. 267. (Павловський І.Ф.) – Оп. 1. – Спр. 40. Павловский И.Ф. «О благотворительности в Полтавщине в конце ХУІІ и первой половине ХІХ века» – 22 арк.
553. Ф. 834. (Миклашевські). – Оп. 1. – Спр. 53. Письма-записки Миклашевского П.М. министру земледелия и государственных имуществ М.Н. Муравьеву о впечатлениях от служебных командировок по Франции и России для ознакомления с положением земледелия. 1857 – 1860 гг. – 17 арк.
554. Ф. 834. – Оп. 1. – Спр. 129. Письма-распоряжения Миклашевского А.М. поверенному в делах [Каракулину] и управляющему Лебединским откупом по вопросам управления принадлежащими ему питейными откупами. 1843 г. – 8 арк.
555. Ф. 834. – Оп. 1. – Спр. 130. Распоряжения Миклашевского А.М. казначею имения по вопросам управления имением. 1854 – 1846 гг. – 156 арк.

556. Ф. 884 (Комісія для опису губерній Київського навчального округу). – Оп. 1. – Спр. 57. Об избрании Г.П. Галагана редактором статистическо-этнографического отдела. 10 мая. 1857 г.
557. Ф. 1219 (Скоропадські). – Оп. 1. – Спр. 326. Сообщения и предписания министра внутренних дел и полтавського губернатора, письма помещиков и др. материалы о служебной деятельности предводителя дворянства Полтавской губернии Скоропадского И.М. 1847 – 1852 гг. – 25 арк.
558. Ф. 1219. – Оп. 1. – Спр. 385. Дело о притеснении помещиками Ярошевицкими крестьян, перешедшего к ним за долги имения Комор-Забожинской С.П. в Сосником уезде, Черниговской губернии. Часть 1. 1847 – 1848 гг. – 226 арк.
559. Ф. 1219. – Оп. 1. – Спр. 386. Дело о притеснении помещиками Ярошевицкими крестьян, перешедшего к ним за долги имения Комор-Забожинской С.П. в Сосником уезде, Черниговской губернии. Часть 2. 1848 – 1851 гг. – 212 арк.
560. Ф. 1219. – Оп. 1. – Спр. 388. Извещение полтавського предводителя дворянства Скоропадському П.И. об избрании его кандидатом полтавського губернського комитета об улучшении быта помещичьих крестьян; протоколы Коми тета, доклады его членов и др. документы, связанные с деятельностью Скоропадского П.И. в Комитете. 1858 – 1859 гг. – 100 арк.
561. Ф. 1219. – Оп. 1. – Спр. 555. Книга инструкций Скоропадского И.М. конторам и отдельным служащим его имений в Черниговской и Полтавской губерниях, ведомостей и смет о приходе и расходе денежных средств, добыче фарфоровой глины, производстве сахара и др. сельскохозяйственных продуктов, о количестве крестьян и рабочих по имениям, о нормах выработки. 1857 – 1879гг . – 164 арк.
562. Ф. 834. – Оп. 1. – Спр. 132. Распоряжения Миклашевского А.М. казначею имения по вопросам управления имением. 1847 г. – 138 арк.
563. Ф. 834. – Оп. 1. – Спр. 134. Письма казначею Москаленко С.Г. от служащих и др. лиц по личным вопросам и о состоянии дел в имении. 1847 – 1853 гг. – 4 арк.
564. Ф. КМФ-4. № 233 – 235 [Державний архів Російської федерації. – Ф. 109 са. – Оп. 3. – Спр. 2042. – Арк. 3 – 5]. Выписка из письма Г. Галагана из Чернигова от 11 ноября 1858 г. к Его Высокопревосходительству Демьяну Васильевичу Кочубею в С.Петербург.
565. Ф. КМФ-4. № 233 – 235 [Державний архів Російської федерації. – Ф. 109 са. – Оп. 3. – Спр. 2042. – Арк. 6 – 7]. Выписка из письма Г. Галагана из Чернигова от 25 ноября 1858 г. к Его Высокопревосходительству Александру Васильевичу Кочубею в С.Петербург.
566. Ф. КМФ-4. № 233 – 235 [Державний архів Російської федерації. – Ф. 109. – Оп. 1857. – Спр. 199. – Ч. 43. – Арк. 5 – 6 зв.]. Донесение штаб-офицера корпуса жандармов пол-

ковника Шульговского, находящегося в г. Чернигове шефу жандармов генерал-адъютанту князю Долгорукову. Февраль 1858 г.

567. Ф. КМФ-4. № 233 – 235 [Державний архів Російської федерації. – Ф. 109. – Оп. 1857. – Спр. 199. – Ч. 43. – Арк. 10.]. Донесение штаб-офицера корпуса жандармов полковника Шульговского, находящегося в г. Чернигове шефу жандармов генерал-адъютанту князю Долгорукову. 11 мая 1858 г.
568. Ф. КМФ-4. № 233 – 235 [Державний архів Російської федерації. – Ф. 109. – Оп. 1857. – Спр. 199. – Ч. 43. – Арк. 11 – 19 зв.]. Записка дворянских предводителей Черниговской губернии, представленная Министру Внутренних Дел 6 мая 1858 г.

Державний архів Полтавської області

569. Ф. 83(Канцелярія Полтавського цивільного губернатора). – Оп. 3. – Спр. 61. Донесения уездных маршалов о состоянии овцеводства, пчеловодства, конных и винокуренных заводов в Полтавской губернии. 1820. – 39 арк.
570. Ф. 83. – Оп. 3. – Спр. 23. Сведения о состоянии пчеловодства в Полтавской губернии за 1813 г. – 37 арк.
571. Ф. 83. – Оп. 3. – Спр. 62. Донесения уездных маршалов о состоянии овцеводства, пчеловодства, винокурения. 1822 г. – 37 арк.
572. Ф. 83. – Оп. 3. – Спр. 86. Сведения о развитии пчеловодства в Полтавской губернии. 1827 г. – 54 арк.
573. Ф. 83. – Оп. 3. – Спр. 87. Сведения о развитии овцеводства в Полтавской губернии. 1827 г. – 56 арк.
574. Ф. 83. – Оп. 4. – Спр. 201. Дело о вынесении благодарности тайному советнику Позену за пожертвования на формирование дружин. 1856 г. – 4 арк.
575. Ф. 181(Галагани). – Оп. 1. – Спр. 32. Дело по жалобе прапорщика Магеровского на крестьян помещика Галагана за нанесение оскорблений и побоев его жене. 1825 – 1826 гг. – 18 арк.
576. Ф. 181. – Оп. 1. – Спр. 33. Переписка графини Владиславичевой-Рагузинской с Петром Григорьевичем Галаганом о возвращении ей ее крепостного крестьянина Григория Кириченко, проживающего в имении Галагана. 1828 – 1839. – 14 арк.
577. Ф. 181. – Оп. 1. – Спр. 36. Ведомости о приходе и расходе продуктов по Дегтяревской экономии коллежского ассесора Петра Григорьевича Галагага, требования Прилуцкого нижнего земского суда о высылке в суд крестьян, виновных в разных преступлениях и другое. 1831 – 1849 гг. – 45 арк.
578. Ф. 181. – Оп. 1. – Спр. 37. Ведомость о приходе и расходе продуктов и денег в Рудьковской экономии графа Галагана. 1832 – 1850 гг. – 24 арк.

579. Ф. 181. – Оп. 1. – Спр. 39. Ведомости о посеве и намолоте хлебов по Сокиренской экономии титулярного советника Григория Павловича Галагана, переписка экономии с Полтавской казенной палатой и становым приставом 2-го стана Прилукского уезда об уплате податей и другие документы. 1835 – 1883 гг. – 231 арк.
580. Ф. 222 (Скаржинська К.М.). – Оп. 1. – Спр. 703. Рукопись помещика А. Влаговского «О возможности выкупа помещичьих крестьян в России». 1858 г. – 8 арк.
581. Ф. 222. – Оп. 1. – Спр. 704. Письмо предводителя дворянства Лубенского уезда Алексея Степановича Райзера к Григорию Степановичу Кирьякову с приглашением в Лубны на предводительствуемое дворянское совещание, о составлении правил по улучшению быта помещичьих крестьян. 1858 г. – 2 арк.
582. Ф. 222. – Оп. 1. – Спр. 705. Статья Г.С. Кирьякова в журнал «Русский вестник» о крестьянской реформе. 1858 г. – 1 арк.
583. Ф. 222. – Оп. 1. – Спр. 706. Письмо к Г.С. Кирьякову и черновые наброски об устройстве быта освобожденных крестьян. [Б. д]. – 4 арк.
584. Ф. 222. – Оп. 1. – Спр. 707. Чернова записка Г.С. Кирьякова «О крестьянских усадьбах по современному вопросу». 1858 г. – 11 арк.
585. Ф. 222. – Оп. 1. – Спр. 708. Черновая записка «О мерах правительства к улучшению кредита». [Б.д]. – 9 арк.
586. Ф. 222. – Оп. 1. – Спр. 709. Черновые заметки Г.С. Кирьякова об улучшении быта освобождаемых крестьян, со ссылками на литературу. [Б.д]. – 4 арк.
587. Ф. 222. – Оп. 1. – Спр. 710. Заметки, составленные помещиком Полтавской губернии Я. Дейнекой на записку Безобразова по поводу устройства поземельного кредита и возможности учреждения земских банков. 1858 г. – 22 арк.
588. Ф. 222. – Оп. 1. – Спр. 714. Письмо Полтавского губернатора А.П. Волкова к Г.С. Кирьякову о принятии участия в скорейшем объявлении манифеста 1861 года. – 1 арк.
589. Ф. 222. – Оп. 1. – Спр. 715. Письмо Полтавского губернского предводителя дворянства С.Н. Кованько к Г.С. Кирьякову о Манифесте 1861 года. – 1 арк.
590. Ф. 222. – Оп. 1. – Спр. 716. Письмо к Г.С. Кирьякову о знаке отличия для лиц, принимавших участие в работах по освобождению крестьян. 1863. – 1 арк.
591. Ф. 222. – Оп. 1. – Спр. 923. Аттестат, выданный С.Г. Кирьякову об окончании Одесской гимназии-института. 1810. – 1 арк.
592. Ф. 222. – Оп. 1. – Спр. 925. Документы Степана Григорьевича Кирьякова. 1856 г. – 1 арк.
593. Ф. 222. – Оп. 1. – Спр. 927. Черновые заметки Кирьякова о покупке нив и лесов. 1821. – 3 арк.

594. Ф. 222. – Оп. 1. – Спр. 943. Постановление Лубенского уездного суда по жалобе государственных крестьян на захват выгона Кирьяковым. 1852. – 6 арк.
595. Ф. 222. – Оп. 1. – Спр. 944. Решение палаты гражданского суда об отказе казачьему обществу с. Гонцев на владение землей. 1853. – 2 арк.
596. Ф. 222. – Оп. 1. – Спр. 973. Письма к Г. Кирьякову. 1829 – 1882. – 73 арк.
597. Ф. 222. – Оп. 1. – Спр. 1043. Долговые обязательства Г.С.Кирьякова. 1856г.–1арк.
598. Ф. 222. – Оп. 1. – Спр. 1045. Долговые обязательства Г.С.Кирьякова. 1858г.– 2арк.
599. Ф. 222. – Оп. 1. – Спр. 1095. Письма к Г.С. Кирьякову, как лубенскому уездному предводителю дворянства и члену комитета по улучшению быта крестьян: описание помещиками своих имений, учреждение земского банка, жалоба А.А. Новицкого на неправильные действия мирового посредника и др. 1858 – 1872. – 34 арк.
600. Ф. 222. – Оп. 1. – Спр. 1097. Ревизская сказка села Гонцов Лубенского уезда помещика Г.С. Кирьякова. 1858 г. – 28 арк.
601. Ф. 222. – Оп. 1. – Спр. 1098. Указ Полтавской консистории с разрешением Г.С. Кирьякову устроить домовую церковь в селе Гонцах, свидетельство Лубенского училищного совета с разрешением Г.С. Кирьякову открыть на свой счет в селе Духовой народное училище и другие вопросы. 1859 – 1875. – 7 арк.
602. Ф. 222. – Оп. 1. – Спр. 2235. Письмо от Алексея и Анны Райзеров к Миколаю Райзеру о крестьянском мальчишке-портном. 19 октября 1843 г. в Киев. – 3 арк.
603. Ф. 222. – Оп. 1. – Спр. 2240. Письмо от Анны Райзер брату Николаю о скуке деревенской жизни. 11 июля 1845 г. – 2 арк.
604. Ф. 222. – Оп. 1. – Спр. 2244. Письмо от А.С. Райзера к Н. Райзеру о покупке земли. 17 – 18 февраля 1847 г. – 2 арк.
605. Ф. 222. – Оп. 1. – Спр. 2245. Письмо А.С. Райзера к Н. Райзеру о хозяйственных делах. 7 февраля 1848 г. – 3 арк.
606. Ф. 222. – Оп. 1. – Спр. 2246. Письмо А.С. Райзера к Н. Райзеру о делах по имению. 2 марта 1848 г. – 3 арк.
607. Ф. 222. – Оп. 1. – Спр. 2304. Письмо Филиппова к Н. Райзеру о приезде в свое имение. 22 марта 1839 г. – 5 арк.
608. Ф. 222. – Оп. 1. – Спр. 2305. Письмо Филиппова к Н. Райзеру о своих бедствиях в имении Перепелкино. 31 декабря 1839 г. – 3 арк.
609. Ф. 222. – Оп. 1. – Спр. 2365. Дневник Н.В. Райзера, веденный им с 1830 года по 1832 г. – 30 арк.
610. Ф. 222. – Оп. 1. – Спр. 2366. Челобитные детей Вилима Викентьевича Райзера в Полтавскую палату гражданского суда о признании их имения благонадежным. 1832 – 1833 гг. – 5 арк.

611. Ф. 222. – Оп. 1. – Спр. 2402. Письмо А.В. Кореневой к Н. Райзеру с описанием Лубенской ярмарки. 28 августа 1845 г. – 5 арк.
612. Ф. 222. – Оп. 1. – Спр. 2403. Письмо А.В. Кореневой к Н. Райзеру о хозяйственных делах. 1 января 1845 г. – 3 арк.
613. Ф. 222. – Оп. 1. – Спр. 2405. Письмо А.В. Кореневой к Н. Райзеру о хозяйственных делах. 24 ноября 1845 г. – 2 арк.
614. Ф. 222. – Оп. 1. – Спр. 2416. Письмо А.В. Кореневой к Н. Райзеру о крестьянских свадьбах. 27 января 1848 г. – 4 арк.
615. Ф. 222. – Оп. 1. – Спр. 2418. Письмо А.В. Кореневой к Н. Райзеру о хозяйственных делах. 20 марта 1848 г. – 3 арк.
616. Ф. 222. – Оп. 1. – Спр. 2419. Письмо А.В. Кореневой к Н. Райзеру о хозяйственных делах. 26 марта 1848 г. – 5 арк.
617. Ф. 222. – Оп. 1. – Спр. 2420. Письмо А.В. Кореневой к Н. Райзеру о хозяйственных делах. 3 апреля 1848 г. – 3 арк.
618. Ф. 222. – Оп. 1. – Спр. 2425. Письмо А.В. Кореневой к Н. Райзеру о домашних делах. 10 июня 1858 г. – 4 арк.
619. Ф. 222. – Оп. 1. – Спр. 2427. Хозяйственные заметки Н. Райзера по имению в селах Поставмуках и Пятигорцах Лубенского уезда Полтавской губернии. 1861.– 67 арк.
620. Ф. 222. – Оп. 1. – Спр. 2460. Заметки Райзера о библиотечных книгах. 1860 – 1861. – 38 арк.
621. Ф. 1017 (Арельская экономия помещиков Чернышей. с. Чернышевка, Миргородского уезда, Полтавской губернии). – Оп. 1. – Спр. 3. Хозяйственные распоряжения помещика Григория Ивановича Черныша приказчику экономии Власу Скибенко. 1822 – 1826. – 84 арк.

Державний архів Чернігівської області

622. Ф. 127 (Чернігівське губернське правління). – Оп. 14. – Спр. 3а. Наряд Черниговского губернского правления по донесениям ранних присутственных о доставлении ведомостей о кавалерах и имеющих знаки отличия. 1859 г. – 108 арк.
623. Ф. 127. – Оп. 14. – Спр. 7. Дело о незаконном закрепощении помещиками Лишними козацкой семи Мигалевых, жителей села Великой Дубравы, Мглинского уезда. 1802 – 1806 г. – 25 арк.
624. Ф. 127. – Оп. 14. – Спр. 55. Предложения генерал-губернатора по делам о крестьянине Рыжанове, ищущем свободы от крепостной зависимости помещика Голяки, о самовольном захвате крестьянами помещика Римского-Корсакова лошадей у крестьян

- помещика Тимоновича; о разрушении парома на р. Дніпре, принадлежащего тайному советнику Милорадович и др.. 1804 г. – 843 арк.
625. Ф. 127. – Оп. 14. – Спр. 69. Книга записи прихода денег на содержание бедных дворян за 1804 г. – 10 арк.
626. Ф. 127. – Оп. 14. – Спр. 164. О споре между наследниками войскового товарища Янджулова за имение. 1808 – 1812 гг. – 357 арк.
627. Ф. 127. – Оп. 14. – Спр. 165. О споре за имение между дворянами Песоцким и Орша-виным. 1808 г. – 125 арк.
628. Ф. 127. – Оп. 14. – Спр. 365. Формулярные списки о службе чиновников ранних присутственных мест. 1818 г. – 344 арк.
629. Ф. 127. – Оп. 14. – Спр. 2462. Формулярне списки о службе чиновников канцелярии гражданского губернатора, уездных предводителей дворянства, городских дум и пр. 1857 г. – 2035 арк.
630. Ф. 128 (Канцелярія чернігівського цивільного губернатора). – Оп. 1. – Спр. 10. Дело о нападении на имение помещика Скоропадского в урочище Метлицы и ареста его крестьян крестьянами помещика Селиванова. 1801 г. – 7 арк.
631. Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 16. Дело о неправильном завладении землями казаков селищ Шингиреевки Зенковского узда Педро и Симоненко поручиком Дубягой. 1801 г. – 2 арк.
632. Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 18. Дело о казенных крестьянах селений Бобович и Вышковка Донцове, Белоусове, Белашеве и др.. присужденных к вечной каторге за нападение на имение помещицы Новицкой и отказе их от исполнения приговора над ними. 1801 г. – 10 арк.
633. Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 873. По жалобе коллежского советника Лисенка на майора Павловського о грабеже и избиении его крестьянами. 1811 г. – 19 арк.
634. Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 897. Дело об определении дворянских детей в сиротский дом для дворян. 1811 – 1859 гг. – 81 арк.
635. Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 909. По жалобе жителя г. Дубно Михалевского на от ставного полковника Потресова о намерении закрепить его и причинении побоев. 1811 г. – 6 арк.
636. Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 13824. Дело по жалобе казака с. Машкови, Стародубського узда Дятлова Иллариона на помещика В. Тришатного за нападение на дом, увод свиней и избиение родственников Дятлова. 1810 г. – 1 арк.
637. Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 14080. Рапорты земских судов о случившихся пожарах, убийствах, самоубийствах и др. несчастных случаях. 1836 г. – 91 арк.

638. Ф. 128. – Оп. 2. – Спр. 16. Предписание Городнянскому земскому комиссару, о выяснении причин производства следствия заседателем Городнянского нижнего суда по делу о порубке леса и избиении крестьян помещика Бакуринского. 1824 г. – 4 арк.
639. Ф. 133 (Чернігівське губернське дворянське депутатське зібрання). – Оп. 1. – Спр. 74. Сборник документов об избрании депутатов от дворянства для вручения поздравлений императору при коронации его. 1801 г. – 160 арк.
640. Ф. 133. – Оп. 1. – Спр. 184. Объявления дворян Черниговской губернии с указанием сведений о доходности принадлежащих им имений и именные книги дворян. 1811 – 1814. – 652 арк.
641. Ф. 133. – Оп. 1. – Спр. 209. Дело о разборе особым комитетом жалоб помещиков по набору рекрутов. 1816 – 1818. – 156 арк.
642. Ф. 133. – Оп. 1. – Спр. 283. Дело о службе Черниговского губернского и уездный предводителей дворянства и депутатов дворянского депутатского собрания с 1838 по 1844 год. – 398 арк.
643. Ф. 133. – Оп. 1. – Спр. 383. Объявления дворян о доходах с имений. 1815. – 73 арк.
644. Ф. 133. – Оп. 1. – Спр. 388. Дело о крестьянских волнениях в имениях помещиков Кролевецкого уезда Забелы и Хильчевской. 1848 – 1849. – 22 арк.
645. Ф. 133. – Оп. 1. – Спр. 389. Дело о крестьянских волнениях в имениях помещиков Остерского уезда Каменовского и Солонины. 1848 – 1852. – 5 арк.
646. Ф. 133. – Оп. 1. – Спр. 390. Рапорт Суражского земского исправника о причастности дворянина коллежского регистратора Овсеенко к крестьянским волнениям в Голубовской волости. 1849. – 4 арк.
647. Ф. 133. – Оп. 1. – Спр. 391. Дело о волнениях крестьян в имениях помещика Крушковского в Нежинском уезде. 1849. – 6 арк.
648. Ф. 133. – Оп. 1. – Спр. 392. Сборник документов: о крестьянских волнениях в имениях помещиков Борзенского уезда Григорович и Гореславского; сведения о недоимках окладных сборов по помещичьим имениям Мглинского уезда и о числе самоубийств среди помещичьих крестьян, казаков и казенных крестьян Борзенского уезда. 1849 – 1852. – 45 арк.
649. Ф. 133. – Оп. 5. – Спр. 4. Сообщение губернатора о получении указа сената о назначении штаб-офицеров для расследования дел о волнениях крестьян; рапорты уездных предводителей дворянства о случаях продажи с аукциона имений за долги. 1847 – 1849. – 23 арк.
650. Ф. 550 (Предводитель дворянства Новгород-Сіверського повіту). – Оп. 1. – Спр. 2. О побеге крепостных крестьян от помещика Быковского Андрея по причине жестокого обращения с ними. 1835 – 1850 гг. – 17 арк.

Російський державний історичний архів (м. Санкт-Петербург)

651. Ф. 971. (Кочубеї). – Оп. 1. – Спр. 10. – Документы по рассмотрению в Комитете министров жалобы малороссийского военного губернатора Н.Г. Репнина на неподчинение Демьяна Кочубея, как глуховского поветового маршала, распоряжениям о принятии мер по прекращению кормчества в Малороссийской губернии. Записки Д.В. Кочубея, кн. Н.Г. Репнина и А.Х. Бенкендорфа Николаю I, речь Д.В. Кочубея на заседании дворян Глуховского повета и др. 1820 – 1830 гг. – 106 арк.
652. Ф. 971. – Оп. 1. – Спр. 88. Жалоба жителя с. Старые Гуты Калиника Жиркевича Белодеда Екатерине II о притеснении В.В. Кочубеем жителей сел Старые и Новые Гуты. 1794. – 5 арк.
653. Ф. 1035 (Репніни, князі). – Оп. 1. – Спр. 49. – Записки кн. Н.Г. Репнина: «О доверии к владельцам недвижимым имуществом», «Мысли о помощи дворянству в уплате его долгов». 1820 – 1830 гг.
654. Ф. 1035. – Оп. 1. – Спр. 67. – Письма Кочубею Виктору Павловичу о вопросах, связанных с управлением Малороссией; о малороссийском казачестве, о несправедливости обвинений, возводимых на бывшего гетмана Малороссии К.Г. Разумовского; о продаже крестьян без земли в Малороссии, о производстве расследования по делу о фальшивомонетчиках. 1819 – 1831 гг.
655. Ф. 1035. – Оп. 1. – Спр. 464. Представление Комитета, учрежденного в г. Полтаве для составления свода законов, существующих в Малороссии, малороссийскому военному губернатору кн. Н.Г. Репнину о затруднениях, встретившихся комиссии в процессе составления свода. 18 ноября 1821 г. – 3 арк.
656. Ф. 1035. – Оп. 1. – Спр. 467. – Мнение дворянства Глуховского повета по вопросам, предложенным малороссийским генерал-губернатором для представления дворянскому съезду Черниговской губернии о выборе земского писаря, о постройке почтовых домов, о поставке рекрут, о учреждении учебных заведений. Начало XIX в. – 2 арк.
657. Ф. 1035. – Оп. 1. – Спр. 472. Записка кн. Н.Г. Репнина о необходимости преобразования административного устройства Малороссийского края. 1832 г. – 2 арк.
658. Ф. 1285 (Департамент державного господарства та прилюдних будов). – Оп. 3. – Спр. 182. Дело по представлению Екатеринославского гражданского губернатора о заведениях тайного советника Миклашевского. 1808 г. – 16 арк.

Російський державний архів воєнно-морського флоту

659. Ф. 432. (Морський Кадетський корпус) – Оп. 1. – Спр. 10. О определение инспектором над класами надворного советника Григория Полетики с предоставлением от него

при вступлении в оную должность начертания правил относительно порядка обучения.
1764 г. – 10 арк.

Институт рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського НАН України

660. Ф. І. (Літературні матеріали). – №. 294. Материалы для биографии Павла Павловича Белецкаго-Носенки как украинского литератора и педагога, с его facsimila. Составленные одним из его воспитанников. 1861 г. – 78 арк.
661. Ф. І. – №. 5739. [Капнист И.] [Міркування щодо скасування кріпацтва]. – 28 арк.
662. Ф. І. – № 5743. [Капнист И.] Взгляд на крепостное состояние людей в России и на средства к преобразованию онаго. – 2 арк.
663. Ф. І. – № 5744. [Капнист И.] Соображения по предмету устройства и улучшения быта помещичьих крестьян. – 27 арк.
664. Ф. І. – № 6914. Галаган Г.П. Заметки на записку Полтавського дворянства от 15 февраля 1858 г. присланную Министру внутренних Дел. 1858. – 8 арк.
665. Ф. І. – № 6916. Маркевич М.А. Записка Члена Полтавського Комитета по крестьянскому делу. – 10 арк.
666. Ф. І. – № 6922. Галаган Г.П. Замечания и записки о всем относящемся до крестьян Сокиринских и всех прочих экономий вообще, а также и о всем, что относится до простого класса народа. 1847 – 1848. – 46 арк.
667. Ф. І. – № 6923. Галаган Г.П. Обзорение 1849 года по крестьянскому вопросу. 1850 г. – 8 арк.
668. Ф. І. – № 6924. Галаган Г.П. Сокиринской экономии приказ о рабочих летах, о тяглах людях и пр. – 2 арк.
669. Ф. І. – № 6926. Галаган Г.П. Об отношениях помещика к крестьянам и крестьян к помещику. Письмо к другу. 6 апреля 1852 года. – 8 арк.
670. Ф. І. – № 6927. Галаган Г.П. Замечания мои о Козелецких имениях Мостище и Лемешах. – 8 арк.
671. Ф. І. – № 6931. Галаган Г.П. Статистическия сведения о крестьянах села Сокиринец в 1851 году. – 26 арк.
672. Ф. І. – № 6933. Галаган Г.П. Заметки о том, что для описания Сокиринских крестьян делано и что еще надобно дополнить. – 2 арк.
673. Ф. І. – № 6935. Галаган Г.П. Владение и пользование землею. – 10 арк.
674. Ф. І. – № 6936. Галаган Г.П. Автобиографическая заметка об отношении к крестьянскому вопросу как предисловие к сельскому уставу. 1852 г. – 9 арк.
675. Ф. І. – № 6938. Галаган Г.П. Примечания к сельскому уставу. – 10 арк.

676. Ф. I. – № 6939. Галаган Г.П. Установление о крестьянах, их правах и обязанности их. – 6 арк.
677. Ф. I. – № 6940. Галаган Г.П. Положение о крестьянах, отпускаемых на оброк в м. Ичню. – 2 арк.
678. Ф. I. – № 6941. Галаган Г.П. Дополнения [к статье по вопросу об освобождении крестьян]. – 2 арк.
679. Ф. I. – № 6946. Галаган Г.П. Проект Д.В.К. (освобождения крестьян). – 2 арк.
680. Ф. I. – № 6948. Галаган Г.П. О крепостном состоянии в настоящее время и о возможности его уничтожения. 1854. – 31 арк.
681. Ф. I. – № 6951. Галаган Г.П. О крестьянских усадьбах. 1858 г. – 4 арк.
682. Ф. I. – № 6952 Свод уездных постановлений Дворянства, к проекту положения. 1859 г. – 28 арк.
683. Ф. I. – № 6970. Обзорение мнений, поданных несколькими членами на проект Положения об улучшении быта крестьян в Черниговской губернии, написанное членами Комитета и Комиссии Редакционной и Подготовительной, Дунин-Борковским и Подвысоцким. – 1859 г. – 24 арк.
684. Ф. I. – № 6871. Галаган Г.П. Описание путешествия по Германии, Бельгии, Англии и Франции в 1850 г. – 14 арк.
685. Ф. I. – № 13444. Тарновский В.В. О преобразовании отношений между помещиками и крестьянами. 1857 г. – 6 арк.
686. Ф. I. – № 13445. Тарновский В.В. Записки: а) Окрепостном праве в России и необходимости упразднения его; б) О трех записках о крепостном состоянии. 1857 г. – 10 арк.
687. Ф. I. – № 13446. Письмо В.В. Тарновского к К. Д. Кавелину [о трех записках по крестьянскому вопросу]. 1857 г. – 2 арк.
688. Ф. I. – № 13447. Письмо В.В. Тарновского к двоюродному его брату Илье Капнисту [о своей записке по вопросу освобождения крестьян]. 22 октября 1857 г. – 6 арк.
689. Ф. I. – № 14153. Всеподданейшая записка М. Позена Александру II. 1864 г. – 2 арк.
690. Ф. I. – № 14904 – 14906. Позен М.П. Письма В.В. Долгорукову. 1834 – 1841. – 9 арк.
691. Ф. I. – № 14907 – 14928. Позен М.П. Письма. 1838 – 1858 гг. – 37 арк.
692. Ф. I. – № 14661. Письмо Имеретинской царицы Марии М.П. Позену. 1838. – 1 арк.
693. Ф. I. – № 30374. – Лист Г. Барвінок до сестрі Надії Забілі. Б.д. – 1 арк.
694. Ф. I. – № 58192. – Письма С.И. Гамалеи к А.С. Сулиме. 1767 г. – 16 арк.
695. Ф. I. – № 65514. Письмо Ломиковского В.Я. Канкрину Е.Ф. 6 июня 1836 г. – 2 арк.
696. Ф. I. – № 66855. [Дневник Лазаревской Афанасии Алексеевны. 1856 – 1858 гг. с. Гирьевка]. – 94 арк.

697. Ф. I. – № 304. 1292. Описание г. Ромна и его повета составленное Вас. Григ. Полетиною в 1807 – 1808 годах. – 28 арк.
698. Ф. II. (Историчні матеріали). – № 3687. Замечания о сельском хозяйстве собранныя в разных местах Малороссийской Полтавской губернии, из которых инья суть общин, некоторыя же существуют с отменами. 1806 – 1810 год. – 2 арк.
699. Ф. II. – № 3703. Глухівський маршал дворянства. Заклик до Стародубського, Глинського та Новгород-Сіверського маршалів з приводу збирання грошей на пам'ятник І.І. Халанському. 1825. – 2 арк.
700. Ф. II. – № 3704. Новгород-Сіверського маршала відповідь з приводу пам'ятника І.І. Халанському. 1825. – 3 арк.
701. Ф. II. – № 3742. Млгинський маршал дворянства. Негативна відповідь з приводу скасування Литовського статуту. 1841. – 1 арк.
702. Ф. II. – № 5102 – 5120. Господарські замітки В.А. Гоголь-Яновського по господарським, грошовим, судовим справам. – XIX ст.
703. Ф. II. – № 5143, 5145, 5148. Папери про кріпаків Гоголь-Яновських. 1845 – 1847 р. – 12 арк.
704. Ф. II. – № 5146 – 5147, 5149 – 5150, 5152, 5164 – 5165. Листування М. Гоголь-Яновської з становим приставом про селянку, що відшукує свободу, про пограбування її селянами горілки, про борги по маєтку, які залишив чоловік. – 30 – 40-і рр. XIX ст.
705. Ф. II. – № 5302. Записка Д.П. Трощинського до В. Гоголь-Яновського про справи губерньського маршала. 1814 р. – 2 арк.
706. Ф. II. – № 5330. Записка Д.П. Трощанського до В. Гоголь-Яновського про справи губерньського маршала. 1814 р. – 2 арк.
707. Ф. II. – № 15243. – Збірка Войцеховича № 2. 1762 – 1825 рр. – 279 арк.
708. Ф. II. – № 19265. – Про звільнення кріпаків поміщиком Фалієвим. 1801 р. – 6 арк.
709. Ф. II. – № 23659. Папери Сулимковської економії. Накази А.С. Сулими. 1792 р. – 232 арк.
710. Ф. II. – № 24991 – 24 999. Економічні папери К.Е. Галаган. 1817 – 1851 рр. – 17 арк.
711. Ф. II. – № 25190. Дело о уничтожении выпущенным умершею надвornoю советницею Галагановою на волю из крестьян крестьянином Якимом Щепеником своей отпущной. 1796 – 1825 гг. – 15 арк.
712. Ф. II. – № 25307 – 25 318. Папери Галагановських економій. 1816 – 1852 рр. – 123 арк.
713. Ф. II. – № 26739. Приглашение Г.П. Галагана о членстве в Временной комиссии по разбору древних актов в качестве корреспондента. 20. 11. 1846.
714. Ф. II. – № 26741. Приглашение Г.П. Галагана о почетном членстве в Комиссии по описанию губерний Киевского ученого округа. 16. 10. 1851 г.

715. Ф. II. – № 26748 Избрание Г.П. Галагана действительным членом Императорского Русского географического общества. 1. 5. 1858 г.
716. Ф. II. – № 26788. Указ о переводе Г.П. Галагана почетным смотрителем Пирятинского уездного училища. 10 мая 1847 г.
717. Ф. II. – № 27432 – 27443. – Письма и бумаги по должности почетного смотрителя Пирятинского училища и почетного попечителя Черниговской гимназии. 1847 – 1860 рр. – 27 арк.
718. Ф. III. (Листування). – № 169. Лист Г.П. Галагана до М.В. Юзефовича. 1860 р. – 8 арк.
719. Ф. III. – № 1212 – 1218. Письма Екатерины Дунин-Борковской. 1849 – 1852. – 15 арк.
720. Ф. III. – № 5680. Лист Г.П. Галагана до М.О. Максимовича від 15 вересня 1858 р. з Сокиринець до Москви. – 2 арк.
721. Ф. III. – № 10722. Лист Г.П. Галагана П. Галагану від 29 травня 1848 р. з Сокиринець до Петербургу. – 2 арк.
722. Ф. III. – № 11092 – 11103. Письма Г.П. Галагана П. Галагану. 1857 – 1861 гг. –
723. Ф. III. – № 45835 – 45836. Письма В. Дунина-Борковского Г.П. Галагану. 1857 г. – 2 арк.
724. Ф. III. – № 46094 – 46509. Письма Г.П. Галагана Е.В. Галаган. 1856 – 1887. 411 писем. – 1051 арк.
725. Ф. VIII. (Університет Св. Володимира). – № 2638 – 2639. Подвысоцкий В. Извещение о гусенице, истребившей свекловичные плантации в 1855 году и заключение действительного члена Комиссии Генриха Гоухта о наблюдениях Подвысоцкого. – 5 арк.
726. Ф. VIII. – № 1605. Обращение неизвестного к князю Н.Г. Репнину по случаю произнесения им речи на открытии Черниговского и Полтавского Собраний относительно свободы крестьян. 4 апреля 1818, 13 мая 1818 г. – 10 арк.
727. Ф. 61. (Кістяківський О.Ф.). – № 282. Миклашевский И. Мысли о подготовке крестьянской реформы 1861 г. – 10 арк.
728. Ф. 160. – № 294. Вопросы киевского генерал-губернатора Д.Г. Бибикова тайному советнику М.П. Позену. – 10 арк.
729. Ф. 71. (Ківлицький Є.О.). – № 145. [Духовное завещание Трощинского Дмитрия Прокофьевича с экономической характеристикой имений]. 10 октября 1825 г. – 10 арк.
730. Ф. 71. – № 1145. – [Миклашевский М.П.] Некрология. – 1840-е гг. – 4 арк.
731. Ф. 71. – № 1189. Просьба ходатайствовать перед министерством внутренних дел о сохранении выгод для дворянства при курении и продаже вина. 1821 г. – 2 арк.
732. Ф. 71. – № 1190. [Миклашевский М.П.] Проект закона о беглых людях. 1821 г. – 5 арк.

733. Ф. 71. – № 1191. [Миклашевский М.П.] сопроводителеное письмо к графу В.П. Кочубею. 1821 г. – 2 арк.
734. Ф. 71. – № 1195 – 1196. [Мнение] Миклашевского Михаила Павловича об улучшении дорог для прогона скота в Черниговской губернии. 1842 г. – 6 арк.
735. Ф. 71. – № 1198. Краткое историческое описание Малороссийской Черниговской губернии Стародубского повета села Понуровки, принадлежащей Миклашевскому М.П. суконной фабрики. [Начало XIX в.]. – 2 арк.
736. Ф. 71. – № 1199. Записка о прибылях в помещичьих хазяйствах. [Начало XIX в.]. – 2 арк.
737. Ф. 71. – № Записка об экономическом состоянии Черниговской губернии. [Начало XIX в.]. – 2 арк.
738. Ф. 71. – № 1201 – 1202. Миклашевский М.П. Записка по проекту фельдшерских школ для простого народа. [Начало XIX в.]. – 4 арк.
739. Ф. 71. – № 1203 – 1204. Миклашевский М.П. Докладная записка о своем проекте по открытию фельдшерских школ. [Начало XIX в.]. – 4 арк.
740. Ф. 119 (Галагани). – № 23. Галаган Г.П. Дневниковые записи во время поездки из Сокиронец в Европу 1841 г.

Відділі рідкісних видань і рукописів Одеської державної наукової бібліотеки

741. Ф. 51. – Спр. 19. Топографическом описании Малороссийской Полтавской губернии из 15 поветов состоящей, сообразно Вольного Економического Общества начертанию, сочиненное 1806 года апреля 30 дня в губернском городе Полтаве. – 349 с.

Відділ рукописів Російської національної бібліотеки (м. Санкт-Петербург)

742. Ф. 36 (Арсений). – № 1. Переписка с Григорием Андреевичем Полетикой. 1759 – 1765 гг. – 120 арк.
743. Ф. 335 (Каразин). – № 6. Каразин. Первые черты предположения общества добрых помещиков. Записка. – 1820 г. – 6 арк.
744. Ф. 791 (Трощинские). – № 23. Трощинский Дмитрий Прокофьевич. Письма Логгину Ивановичу Голенищеву-Кутузову. Москва. 25 сент. – 27 дек. 1820 г. – 55 арк.
745. Ф. 791. – № 24. Трощинский Дмитрий Прокофьевич. Письма Логгину Ивановичу Голенищеву-Кутузову. 1821 г. – 149 арк.
746. Ф. 791. – № 25. Трощинский Дмитрий Прокофьевич. Письма Логгину Ивановичу Голенищеву-Кутузову. Кибенцы. 1822 г. – 100 арк.

747. Ф. 791. – № 26. Трощинский Дмитрий Прокофьевич. Письма Логгину Ивановичу Голенищеву-Кутузову. Кибенцы. Ярески. 1823 г. – 98 арк.
748. Ф. 791. – № 27. Трощинский Дмитрий Прокофьевич. Письма Логгину Ивановичу Голенищеву-Кутузову. Кибенцы. Ярески. 1824 г. – 71 арк.
749. Ф. 791. – № 28. Трощинский Дмитрий Прокофьевич. Письма Логгину Ивановичу Голенищеву-Кутузову. Кибенцы. Ярески. 1825 г. – 56 арк.
750. Ф. 791. – № 29. Трощинский Дмитрий Прокофьевич. Письма (38) Логгину Ивановичу Голенищеву-Кутузову. Кибенцы. 1826 г. – 47 арк.
751. Ф. 652. (Я.И. Ростовцев) – № 1. Ростовцев Я.И. Записка «Для соображения Главного комитета по крестьянскому делу. Ход и исход крестьянского вопроса». – 1859. – 3 арк.
752. Ф. 1000 (Собрание единичных поступлений). – Оп. 3. – № 714. «Мои записки с 1805 по 1818 год». Списки с печатных разных произведений, сделанные неустановленным лицом. 1805 – 1818. – 178 арк.
753. Ф. 1000. – Оп. 2. – № 1072. Подуражный, крепостной помещика Черниговской губернии А. Марковича, называвший себя казаком Степаном Гриневым-Богдановым. Донос на ямщиков и казаков, бранивших Александра 1 и Аракчеева, и на А. Марковича, убившего двух крестьян. 1825. – 8 арк.
754. Ф. 1000. – Оп. 1. – № 1184. Кочубей Василий. Письмо неустановленному лицу (князю) по поводу жалобы на него его крестьянина из села Старой Гуты Глуховского повета Калинника Белоледа, отказавшегося быть у него в повиновении и заявившего, что он является шляхтичем Жирковичем. 1798. – 3 арк.
755. Ф. 1000. – Оп. 1. – № 1082. Квитка Андрей Федорович. Официальные письма (2) неустановленному лицу (Андриану Степановичу) о депутации дворянства Волчанского уезда, отправленной Государю Императоры и об отмене Сенатом запрета на устройство шинков на землях этого уезда. Харьков. 1814. – 2 арк.
756. Ф. 1000. – Оп. 1. – № 1084. Квитка Андрей Федорович. Официальное письмо неустановленному лицу (Андрею Яковлевичу) относительно беглых крестьян. 1823. – 1 арк.
757. Ф. 1000. – Оп. 1. – № 1498. Маркевич Н.А. Письмо неустановленному лицу. с. Туровка. 1831. – 2 арк.
758. Ф. 1000. – Оп. 1. – № 1555. Милорадович Андрей [Степанович]. Письмо корнету Кулешову. Чернигов. 1795. – 1 арк.
759. Ф. 1000. – Оп. 1. – № 2491. Трощинский Д.П. Письмо Петру Андреевичу Кикину. 1817. – 1 арк.
760. Ф. 1000. – Оп. 1. – № 2492. Трощинский Д.П. Прошения (2) в Санктпетербургскую палату гражданского суда о засвидетельствовании отпускной, данной им крепостной его девке Марье Мироновой и об уничтожении запрещений по двум закладным на не-

движимые его имения в связи с возвратом денежной суммы взятой им из опекунства, назначенного над малолетним графом Дмитрием Николаевичем Шереметевым. 1818. – 4 арк.

Чернігівський історичний музей імені В.В. Тарновського

761. Ал. 501/2/46. Письмо Г.А. Полетики к П.А. Румянцеву от 14 ноября 1771 г. из Глухова. – Арк. 107.
762. Ал. 502/10/7. Письмо В.Г. Полетики к Николаю Гавриловичу из Коровинец. 1841 р. – Арк. 12 – 13.
763. Ал. 502/10/8. Письмо В.Г. Полетики к Николаю Гавриловичу. 1842 р. – Арк. 14 – 14 зв.
764. Ал. 502/27/8. Письмо к В.Г. Полетике из Ромен. 1806 р. – Арк. 15 – 16 зв.
765. Ал. 502/38/36. Объяснение В.Г. Полетики в Комиссию для проверки Полтавского приказа общественного призрения. 1839 г. – 4 арк.
766. Ал. 502/47/6 Завещание В.Г. Полетики. 1821 р. – 4 арк.
767. Ал. 502/47/8 Дополнение к завещанию В.Г. Полетики. 1821 г.
768. Ал. 502/49/15. Наставление ряжскому пехотного полку подпрапорщику Огроновичу. 1771 г. – 2 арк.
769. Ал. 502/49/24. Записка [В.Г. Полетики] что без меня сделать. 1820 р. – 4 арк.
770. Ал. 502/49/57. Описание с. Коровинец и его окрестностей. XIX ст. – 2 арк.
771. Ал. 502/57/88. Полетика Г.А. Должности дворовых людей. 1773 г. – 6 арк.
772. Ал. 502/57/89. Полетика В.Г. Памятная записка, что нужно делать здесь теперь. [Начало XIX в.]. – 1 арк.
773. Ал. 502/57/92. Письмо В.Г. Полетики в Вольное Экономическое Общество. 1810 г. – 1 арк.
774. Ал. 502/82/1 – 5. Дело Г.А. Полетики с Марковичем за крепостных крестьян Кравцов. 1783 г. – [Складна пагінація].
775. Ал. 502/83/1 – 15. Дело В.Г. Полетики с Прохором Талшинским об отыскиваемой им вольности. 1769 – 1830 гг. – 47 арк.
776. Ал. 502/84/ 1 – 2. Дело В.Г. Полетики с крестьянами с. Стечни Погарского уезда за нападение на лес в с. Чеховке. 1786 г. – 2 арк.
777. Ал. 502/86/1 – 10. Дело В.Г. Полетики с Дмитрикм Уманцем о беглом Коровинском мужике Авернии Грицаенке. 1804 – 1808 гг. – 17 арк.
778. Ал. 502/87/1 – 13. Дело мичмана А.Г. Полетики с М. Галецким за «гвалтовное» нападение в Черном лесу на крестьян Полетики. 1807 г. – 31 арк.

779. Ал. 502/89/20. От Полтавского гражданского губернатора в Императорское Вольное Экономическое общество. 1810 р. – Арк. 39 – 40 зв.
780. Ал. 502/ 95/1 – 31. Бумаги Полетик о беглых крестьянах из имений Полетик. 1782 – 1791 г. – 82 арк.
781. Ал. 502/95/8. Доношение Г.А. Полетики в нижний земский суд Погарского уезда. 1782 р. – 1 арк.
782. Ал. 504/2/1 – 25. Документы, относящиеся к проекту Г.С. Тарновского отдать доходы с принадлежащего ему имущества на учреждение и поддержание на вечное время на медицинского факультета при Киевском университете Св. Владимира. 1829 – 1846 рр. [Складна пагінація].
783. Ал. 504/10. Собственноручные записки о разных предметах, касающихся имени и завода В.В. Тарновского. – 68 арк.
784. Ал. 504/17. Отрывок из книги заметок В.В. Тарновского по разным вопросам. [Б.Д.]. – [Складна пагінація].
785. Ал. 504/19. Материалы для истории общественного быта Малороссии. [50-е гг. XIX в.] – 24 арк.
786. Ал. 504/20. Заметки на разные темы: О народонаселении Российской империи и др. 1850 г. – 90 арк.
787. Ал. 504/29/1 – 39. Письма П.Г. Редкина к В.В. Тарновскому. 1828 – 1867 гг. – 126 арк.
788. Ал. 504/37/1. Письмо К.Д. Кавелина к В.В. Тарновскому. 1854 г. – 2 арк.
789. Ал. 504/40/1– 2. Письма Н.А. Ригельмана к В.В. Тарновскому. 1859 р.
790. Ал. 504/42/36. Письма различных лиц к В.В. Тарновскому. 1826 – 1864.
791. Ал. 504/ 55/ 1 – 76. Различные документы по крестьянскому делу, преимущественно относящиеся к деятельности В.В. Тарновского как члена Черниговского комитета по устройству крестьян и члена-эксперта Редакционных комиссий для окончательного составления положений о крестьянах. – 1850 – 1863. [Складна пагінація].
792. Ал. 504/57/1 – 14. Письма по крестьянскому делу. 1856 – 1858. [Складна пагінація].
793. Ал. 504/58–59. Письма по крестьянским делам, адресованные на имя В.В. Тарновского (старшего). 1861 – 1863 гг. – [Складна пагінація].
794. Ал. 504/60/1 – 12. Тарновский В.В. О собственных крестьянских землях. [Кінець 1850-х рр.]. – 85 арк.
795. Ал. 504/61/1– 9. Тарновский В.В. О наделе крестьян землей [Кінець 1850-х рр.]. [Складна пагінація].
796. Ал. 504/62/1 – 4. Различные статьи и заметки по крестьянскому вопросу В.В. Тарновского. [Б.Д.] – [Складна пагінація].

797. Ал. 504/63. Бумаги, относящиеся к исполнению завещания Д.П. Журавского. 1856 – 1862. – 46 арк.
798. Ал. 504/77/1 – 39. Бумаги В.В. Тарновского, относящиеся к освобождению крестьян от крепостной зависимости. [1830 – 1850-е гг.]. – 152 арк.
799. Ал. 504/79/ 1 – 9. Тарновский В.В. Сочинения по сельскому хозяйству. [1840 – 1850 гг.]. – 70 арк.
800. Ал. 504/80. Тарновский В.В. Малороссия моего времени. 1830-е гг. – 40 арк.
801. Ал. 504/81/1 – 2. Тарновский В.В. Общие основания прав и обязанностей помещика. [Б.Д.]. – 14, 21 арк.
802. Ал. 504/94/ 1 – 6. Исторические сочинения В.В. Тарновского. [Б.Д.]. – [Складна пагінація].
803. Ал. 504/108/ 1 – 6. Бумаги по крестьянскому делу. [Кінець 1850-х рр.]. – [Складна пагінація].
804. Ал. 504/126. Свидетельство, выданное Г.С. Тарновскому как члену Вольного Экономического Общества. 1845. – 2 арк.
805. Ал. 504/127/1. [Бакуринский А.П.] Записка очевидца о современном вопросе. [Початок 1860-х рр.]. – 34 арк.
806. Ал. 504/128/1. [Бакуринский А.П.] История развития поземельного владения в Малороссии. [Початок 1860-х рр.] – 58 арк.
807. Ал. 525/1/5. Переписка по комиссии для описания губерний Киевского учебного округа. 1851 – 1857. – [Складна пагінація].
808. Ал. 525/2/1. Программа подробного описания имений в хозяйственном отношении, составленная по поручению Комиссии В.В. Тарновским. [Б.Д.]. – 22 арк.
809. Ал. 525/41. Различные статистические заметки. [Б.Д.]. – 23 арк.
810. Ал. 635. Об устройстве и о первоначальных действиях комитета для описания Киевского учебного округа. [Б.Д.]. – 12 арк.

Література

811. [Кистяковс]кий [А.Ф.] Характеристика русского и польского законодательства о крепостном праве по отношению к Малороссии // Основа. – 1862. – № 1. – С. 1 – 27.
812. [Костомаров Н.И.] Рец. на кн.: Архив Юго-западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов. – К., 1861. – Ч. 2. – Т. 1. // Современник. – 1861. – № 4. – С. 439 – 448.
813. [Модзалевский В.Л.] Судьбы бобровников, стрельцов и пташников Черниговской губернии // Труды ЧАК. – 1913. – Вып. 10. – С. 51 – 73.
814. [Пономарев С.]. К биографии Т.Г. Шевченка // КС. – 1885. – Февраль. – С. 333 – 338.

815. [Редакционное предисловие] // Основа. – 1861. – Март. – С. VI – XI.
816. [Список подписчиков журнала] // Экономический магазин или собрание всяких экономических известий, опытов, открытий, примечаний, наставлений, записок и советов, относящихся до земледелия, скотоводства, до садов и огородов, до лугов, лесов, прудов, разных продуктов, до деревенских строений, домашних лекарств, врачебных трав и до других разных всяких нужных и небесполезных городским и деревенским жителям вещей в пользу российских домостроителей и других любопытных людей образом журнала издаваемой. – М., 1780. – Ч. 1. – № 1 – 26. – С. 1 – 16.
817. «Історіографічні дослідження в Українській РСР» у контексті культурної та пізнавальної ситуації кінця 1960-х – початку 1970-х років // Історіографічні дослідження в Україні. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2010. – Вип. 20. – С. 6 – 10.
818. «Начать с начала...» Интервью Ю.Л. Бессмертного Н.Е. Копосову (20 сентября 1991 года) // Homo Historicus: К 80-летию со дня рождения Ю.Л. Бессмертного: В 2 кн. – М.: Наука, 2003. – Кн. 2. – С. 335 – 370.
819. «Український історик». Журнал українського історичного товариства. Показчик змісту 1963 – 1992. – Нью-Йорк; К.; Мюнхен, 1993. – 115 с.
820. А.Л. Иван Сергеевич Аксаков в его письмах. Часть первая том третий. Письма 1851 – 1860 гг. Поездка в Малороссию и проч. Москва. 1892. / А.М. Лазаревский // КС. – 1895. – Октябрь. – Библиография. – С. 36 – 42.
821. А.Л. К истории начального обучения в Харькове, в нач. этого века / А.М. Лазаревский // КС. – 1893. – Апрель. – Док., изв. и зам. – С. 153 – 155.
822. А.Л. Отрывки из черниговских воспоминаний. (1861 – 1863 гг.) / А.М. Лазаревский // КС. – 1901. – Март. – С. 352 – 367; Май. – С. 282 – 300.
823. А.Л. Хозяйство гр. П.А. Румянцова / А.М. Лазаревский // КС. – 1896. – Декабрь. – Док., изв. и зам. – С. 81 – 85.
824. А.Л. Черты характера гр. П.А. Румянцева / А.М. Лазаревский // КС. – 1896. – Декабрь. – Док., изв. и зам. – С. 80 – 81.
825. Абросимова С.В. Епістолярні джерела в їх історичному побутуванні та дослідницькому ареалі / С.В. Абросимова // ДІАЗ / За ред. О.І. Журби. – Д.: Ліра, 2009. – Вип. 3. – С. 57 – 115.
826. Абросимова С.В. Епістолярні джерела і методи їх дослідження / С.В. Абросимова // Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія. – Д.: ДНУ, 2000. – Вип. 8. – С. 185 – 189.
827. Абросимова С.В. Епістолярна спадщина Нечаєвих в історичному контексті / С.В. Абросимова // Епістолярна спадщина родини Нечаєвих (кінець XVIII – перша половина XX століття) / Наук. ред. А. Бойко // Джерела з історії Південної України. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2003. – С. 8 – 20.

828. Абросимова С.В. Приватне листування катеринославського дворянства ХІХ століття (до питання джерелознавчого дослідження епістолярних пам'яток) / С.В. Абросимова // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. Південна Україна ХVІІІ – ХІХ століття. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 1999. – Вип. 4 (5). – С. 115 – 124.
829. Авалиани С.Л. Библиографический указатель литературы по истории крепостного права, крестьянскому и аграрному вопросу, переселенческому делу и землеустройству / С.Л. Авалиани // Известия Одесского библиографического общества. – 1913. – Т. 2. – Вып. 5. – С. 230 – 240; 1914. – Т. 3. – Вып. 3. – С. 162 – 182.
830. Авалиани С.Л. Библиографический указатель юбилейной литературы о крепостном праве и крестьянской реформе. 1861 – 19 февраля 1911 г. / С.Л. Авалиани // Известия Одесского библиографического общества. – 1911. – Т. 1. – Вып. 3. – С. 76 – 94.
831. Авдеева О.А. Август фон Гакстаузен и его труды о России, 40-е – 60-е годы ХІХ века: автореф. дисс. ...канд. ист. наук. / О.А. Авдеева. – М., 1998. – 18 с.
832. Авсеенко В. Малороссийское шляхетство в 1767 г. Новые материалы для истории ХVІІІ ст. / В.Г. Авсеенко // РВ. – 1863. – Август. – С. 497 – 524.
833. Авсеенко В. Малороссия в 1767 г. Эпизод из истории ХVІІІ ст. По неизданным источникам / В.Г. Авсеенко. – К., 1864. – 152 с.
834. Агаджанов С.Г. Изучение основных проблем истории народов СССР / С.Г. Агаджанов, Д.И. Исмаил-Заде, Ш.Ф. Мухамедьяров, Э.П. Федосова // Изучение отечественной истории в СССР между ХХV и ХХVІ съездами КПСС. – М.: Наука, 1982. – С. 537 – 564.
835. Агирре Рохас К.А. Господствующие культуры и культуры подчиненные: диалог и конфликт / К.А. Агирре Рохас // ДВ. – М.: Едиториал УРСС, 2004. – № 13. – С. 41 – 62.
836. Агирре Рохас К.А. Западная историография ХХ века в свете концепции *Longue durée* / Карло Антонио Агирре Рохас // ДВ. – М.: Едиториал УРСС, 2002. – № 9. – С. 12 – 29.
837. Агирре Рохас К.А. Историография в ХХ веке. История и историки между 1848 и 2025 годами / К.А. Агирре Рохас. – М.: Кругъ, 2008. – 164 с.
838. Аграрный вопрос // Большая советская энциклопедия. – М.: Советская энциклопедия, 1970. – Т. 1. А – Анто́в. – С. 193 – 197.
839. Ададу́ров В. Уявлення французького уряду стосовно Лівобережної України початку ХІХ ст. / В.В. Ададу́ров // Регіональна історія України. – 2007. – Вип. 1. – С. 167 – 186.
840. Айзеншток И. Дневник А.В. Никитенко / И.Я. Айзеншток // Никитенко А.В. Дневник. В 3 т. – Л.: Художественная литература, 1955. – Т. 1. – С. V – XLIV.
841. Аксаков И. Исследование о торговле на украинских ярмарках / И.С. Аксаков. – СПб., 1858. – 383 с.
842. Акулышин П.В. Болотов Андрей Тимофеевич / П.В. Акулышин // ОМ. – С. 55 – 57.

843. Александров В.А. Сельская община в России (XVII – начало XIX вв.) / В.А. Александров. – М.: Наука, 1976. – 319 с.
844. Алефиренко П.К. Русская общественная мысль первой половины XVIII в. о значении сельского хозяйства // Академику Б.Д. Грекову ко дню семидесятилетия. М.: АН СССР, 1952. – С. 235 – 267.
845. Алефиренко П.К. Крестьянское движение и крестьянский вопрос в России в 30 – 50х годах XVIII в. / П.К. Алефиренко. – М.: АН СССР, 1958. – 424 с.
846. Алфавитный указатель всех статей Земледельческой Газеты, с 1834 по 1844 г. – Спб., 1844. – 75 с.
847. Американская русистика. Вехи историографии последних лет. Императорский период. Антология. – Самара: Самарский университет, 2000. – 332 с.
848. Ананьева Т. К вопросу о систематизации эпистолярных источников / Т.Б. Ананьева // Студії з архівної справи та документознавства. – К., 2004. – Т. 12. – С. 85 – 89.
849. Ананьева Т.Б. Передмова / Т.Б. Ананьева // Описи Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст. – К.: Наукова думка, 1997. – С. 5 – 18.
850. Андриайнен С.В. Проекты П.И. Шувалова относительно развития военного образования и их идейный контекст / С.В. Андриайнен // ДВ. – М.: КРАСАНД, 2009. – № 29. – С. 271 – 284
851. Анисимов Е.В. Елизавета Петровна / Е.В. Анисимов. – М.: Молодая гвардия, 1999. – 426 с.
852. Антонов В.Ф. А.И. Герцен. Общественный идеал анархиста / В.Ф. Антонов. – М.: Эдитория УРСС, 2000. – 160 с.
853. Антонова С.И. Материалы законодательства периода капитализма как исторический источник. Учебное пособие / С.И. Антонова. – М.: МГУ, 1976. – 49 с.
854. Антонович А.И. Вопросы земледельческой промышленности и дворянского землевладения в России / А.И. Антонович. – М., 1898. – 88 с.
855. Афанасьев Ю.Н. Феномен советской историографии / Ю.Н. Афанасьев // Советская историография / Под общ. ред. Ю.Н. Афанасьева. – М.: РГГУ, 1996. – С. 7 – 41.
856. Ахметшина Р.Н. Аграрные реформы в Швеции XVIII – XIX веков и их последствия / Р.Н. Ахметшина // Новая и новейшая история. – 2005. – № 1. – С. 80 – 92.
857. Б.В. Рецензія на: Історія селянства Української РСР. 2 томи. К., 1967 / Б. Винар // Український історик. – 1970. – № 1 – 3. – С. 197 – 198.
858. Багалея Д. Рец. на: Лучицкий И. Следы общинного землевладения в левобережной Украине в XVIII веке / Д.И. Багалея // КС. – 1883. – Февраль. – Библиография. – С. 409 – 415.

859. Багалей Д. Сборник материалов для истории общины и общинных земель в левобережной Украине XVIII в. (Полтавская губерния). И. Лучицкий. Киев, 1884 г. / Д.И. Багалей // КС. – 1884. – Сентябрь. – С. 141 – 148.
860. Багалей Д.И. Займанщина в левобережной Украине XVII и XVIII ст. / Д.И. Багалей // КС. – 1883. – Декабрь – С. 560 – 592.
861. Багалій Д.І. Історіографічний вступ [до «Нарису історії України на соціально-економічному ґрунті»] / Д.І. Багалій // Багалій Д.І. Вибрані праці: У 6 т. – Т. 2: Джерелознавство та історіографія історії України. – Х.: Золоті сторінки, 2001. – С. 203 – 333.
862. Багалій Д.І. Нарис української історіографії за доби феодалізму й доби капіталістичної / Д.І. Багалій // Багалій Д.І. Вибрані праці: У 6 т. – Х. : Золоті сторінки, 2001. – Т. – 2. – С. 335 – 572.
863. Баграмян Н.С. Помещичьи проекты освобождения крестьян (К проблеме «кризиса верхов») / Н.С. Баграмян // Революционная ситуация в России в 1859 – 1861 гг. – М.: Наука, 1962. – С. 18 – 39.
864. Бак И.С. А.Я. Поленов (Философские, социально- политические и экономические взгляды) / И.С. Бак // Исторические записки / Отв. ред. Б.Д. Греков. – М.: АН СССР, 1949. – С. 182 – 202.
865. Бакай Н. Южно-русский дворянин XVIII века / Н. Бакай // КС. – 1885. – Апрель. – С. 717 – 742.
866. Балабушевич Т. Роздільська економія у XVIII ст.: структура прибутків і фінансова документація / Т. Балабушевич // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів: Інститут українознавства ім. І.П. Крип'якевича, 1998. – Вип. 5. – С. 97 – 102.
867. Балущок В. «Непомічена» соціальна верства (доля української шляхти після Хмельниччини в працях сучасних дослідників) / В. Балущок // УГО. – 2006. – № 12. – С. 180 – 189.
868. Барабаш Н.О. Рід Білозерських та культурний світ України XX – початку ХХ століть / Н.О. Барабаш. – К.: Стилос, 2007. – 264 с.
869. Барабаш Ю. Гоголь: Загадка «Прощальной повести»: «Выбранные места из переписки с друзьями». Опыт непредвзятого прочтения / Ю. Барабаш. – М.: Художественная литература, 1993. – 270 с.
870. Барабой А.З. Історіографія інвентарної реформи 1844 – 1848 рр. / А.З. Барабой // Історіографічні дослідження в Українській РСР. – К.: Наукова думка, 1969. – Вип. 2. – С. 138 – 151.
871. Барвинский В. Крестьяне в Левобережной Украине в XVII –XVIII ст. / В. Барвинский – Х., 1909. – Х, 486, СШ с.

872. Барский В. Исполнилось двести лет первой в мире лесополосе / В. Барский // http://www.lesnyk.ru/vek19_5.htm
873. Бартків В.П. Місцевий державний апарат Російської імперії і селянська реформа 1861 р. в Україні (історико-правове дослідження): дис. ...канд. юрид. наук / В.П. Бартків. – Х., 2002. – 218 с.
874. Бартлетт Р. Поселение иностранцев в России при Екатерине II и проекты освобождения крестьян / Р. Бартлетт // Европейское Просвещение и цивилизация России. – М.: Наука, 2004. – С. 255 – 280.
875. Баткин Л.М. К спорам об исторических путях социального развития России. О монографии Б.Н. Миронова / Л.М. Баткин // Одиссей. 2004. – М.: Наука, 2004. – С. 390 – 398.
876. Баткин Л.М. О том, как А.Я. Гуревич возделывал свой аллод / Л.М. Баткин // Одиссей. 1994. – М.: Наука, 1994. – С. 5 – 28.
877. Бачинська О. Інформативні можливості спеціальної церковної періодики щодо вивчення групи «малоросійських козаків» (на матеріалах «Черниговских епархиальных известий» та «Полтавских епархиальных ведомостей») / О. Бачинська // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики / Відп. ред. Г.В. Боряк – К.: Інститут історії України НАНУ. – 2007. – Число 15. – С. 116 – 123.
878. Бачинська О. Козацтво в «післякозацьку добу» української історії (кінець XVIII – XIX ст.). / О. Бачинська. – О.: Астропринт, 2009. – 256 с.
879. Бачинський М. Головні економічні течії 30-х – 40-х рр. на Степовій Україні / М. Бачинський // Записки Одеського наукового товариства. Секція соціально-історична. – 1928. – Ч. 3. – С. 5 – 29.
880. Бекасова А. Отцы, сыновья и публика в России второй половины XVIII века / А.В. Бекасова // НЛО. – 2012. – № 113. – С. 99 – 129.
881. Бекетова В.М. «Дніпропетровська козаччина» (історія козацтва в працях дніпропетровських істориків останнього десятиліття) / В.М. Бекетова, О.І. Журба // Січеславський альманах. – Д.: НГУ, 2005. – Вип. 1. – С. 8 – 20.
882. Беккер С. Миф о русском дворянстве. Дворянство и привилегии последнего периода императорской России / С. Беккер. – М.: НЛО, 2004. – 346 с.
883. Беленький И.Л. Биография и Биографика в отечественной культурно-исторической традиции / И.Л. Беленький // История через личность: Историческая биография сегодня / Под ред. Л.П. Репиной. – М.: Квадрига, 2010. – С. 37 – 54.
884. Беленький И.Л. Ученый историк в системе научных коммуникаций. Научно-аналитический обзор. Реферативный сборник (ИНИОН АН СССР) / И.Л. Беленький. – М.: АН СССР, 1983. – 29 с.

885. Белов М.В. Стереотипы, ментальные карты, имагология: методологические апории / М.В. Белов // Историческая наука сегодня: Теории, методы, перспективы / Под ред. Л.П. Репиной. – М.: ЛКИ, 2011. – С. 403 – 418.
886. Белова А.В. Повседневность русской провинциальной дворянки конца XVIII – первой половины XIX в. (к постановке проблемы) / А.В. Белова // Социальная история. Ежегодник. 2003. – М.: РОССПЭН, 2003. – С. 269 – 284.
887. Белова А.В. «Четыре возраста женщины»: Повседневная жизнь русской провинциальной дворянки XVIII – середины XIX в. / А.В. Белова. – СПб.: Алетейя, 2010. – 479 с.
888. Белозерская Н. Исторический журнал XVIII века / Н. Белозерская // ЖМНП. – 1898. – № 1. – С. 61 – 84.
889. Белявский М.Т. Крестьянский вопрос в России накануне восстания Е.И. Пугачева / М.Т. Белявский. – М.: МГУ, 1965. – 382 с.
890. Беляев И. Крестьяне на Руси: исследование о постепенном изменении значения крестьян в русском обществе / И. Беляев. – М., 1879. – 296 с.
891. Бердинских В.А. Ремесло историка в России / В.А. Бердинских. – М.: НЛЮ, 2009. – 608 с.
892. Бердышев А.П. Сто пятьдесят лет служения отечеству (из истории Вольного экономического общества) / А.П. Бердышев. – М.: [Б.И.], 1992. – Ч. 1. – 146 с.
893. Березовська Т.В. Рід Аркасів: прсопографічний портрет на історичному тлі доби: автореф. дис. ...канд. іст. наук / Т.В. Березовська. – Миколаїв, 2004. – 16 с.
894. Бессмертный Ю. Август 1991 года глазами московского историка. Судьбы медиавистики в советскую эпоху / Ю. Бессмертный // Homo Historicus: К 80-летию со дня рождения Ю.Л. Бессмертного: В 2 кн. – М.: Наука, 2003. – Кн. 1. – С. 29 – 55.
895. Бессмертный Ю. Другое средневековье, другая история средневекового рыцарства (материалы к лекции) / Ю. Бессмертный // Homo Historicus: К 80-летию со дня рождения Ю.Л. Бессмертного: В 2 кн. – М.: Наука, 2003. – Кн. 1. – С. 72 – 99.
896. Бессмертный Ю. Зима тревоги нашей. Судьбы историков в постперестроечной Москве / Ю. Бессмертный // Homo Historicus: К 80-летию со дня рождения Ю.Л. Бессмертного: В 2 кн. – М.: Наука, 2003. – Кн. 1. – С. 56 – 71.
897. Бессмертный Ю.Л. Метод / Ю.Л. Бессмертный // Человек в мире чувств. Очерки по истории частной жизни в Европе и некоторых странах Азии до начала нового времени / Отв. ред. Ю.Л. Бессмертный. – М.: РГГУ, 2000. – С. 16 – 26.
898. Бессмертный Ю.Л. Некоторые соображения об изучении феномена власти и о концепциях постмодернизма и микроистории / Ю.Л. Бессмертный // Одиссей. 1995. – М.: Наука, 1995. – С. 5 – 19.

899. Бессмертный Ю.Л. Проблема / Ю.Л. Бессмертный // Человек в мире чувств. Очерки по истории частной жизни в Европе и некоторых странах Азии до начала нового времени / Отв. ред. Ю.Л. Бессмертный. – М.: РГГУ, 2000. – С. 7 – 15.
900. Бестужев-Рюмин К.Н. Петр Григорьевич Редкин. Некролог / К.Н. Бестужев-Рюмин // ЖМНП. – 1891. – № 4. – С. 167 – 170.
901. Библиография русской библиографии по истории СССР. Аннотированный перечень библиографических указателей, изданных до 1917 года / Подготовка к печати З.Л. Фрадкина. – М.: Всесоюзн. книжн. палата, 1957. – 197 с.
902. Бібліографія основних видань Інституту історії України НАН України 1936 – 2001. – К.: Інститут історії України НАН України, 2002. – 160 с.
903. Біленький С. Діяльність інтелектуала як служба і покликання: Михайло Максимович і Володимир Цих / С. Біленький // КС. – 1999. – № 5. – С. 82 – 100.
904. Білокінь С. Доля української національної аристократії / С. Білокінь // Генеза. – 1996. – № 1 (4) – С. 132 – 148.
905. Білокінь С. Про національну аристократію України / С. Білокінь // Розбудова держави. – 1992. – Червень. – Ч. 1. – С. 55 – 60.
906. Білокінь С. Українська аристократія та присвячена їй наука / С. Білокінь // Вільна думка. – 1992. – № 11 – 12, грудень. – С. 13.
907. Блок М. Апология истории, или ремесло историка / М. Блок. – М.: Наука, 1986. – 256 с.
908. Бовгиря А. Козацьке історіописання в рукописній традиції XVIII ст. / А. Бовгиря. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2010. – 304 с.
909. Бовуа Д. Битва за землю в Україні. 1863-1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах / Д. Бовуа. – К.: Критика, 1998. – 334 с.
910. Бовуа Д. Гордиев узел Российской империи: Власть, шляхта и народ на Правобережной Украине (1793 – 1914) / Д. Бовуа. – М.: НЛО, 2011. – 1008 с.
911. Бовуа Д. Російська влада і польська шляхта в Україні. 1793 – 1830 рр. / Д. Бовуа. – Львів: Кальварія, 2007. – 296 с.
912. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831 – 1863) / Д. Бовуа. – К.:ІНТЕЛ, 1996. – 415 с.
913. Богданов А.П. Некоторые проблемы изучения истории общественно-политической мысли в России второй половины XVII века / А.П. Богданов, Е.В. Чистякова // ВИ. – 1986. – № 4. – С. 245 – 257
914. Богословский М.М. Смоленская шляхта в XVIII веке / М.М. Богословский // ЖМНП. – 1899. – Март. – С. 25 – 61.
915. Богучарский В.Я. Яков Иванович Ростовцев / В.Я. Богучарский В.Я. // ВР. – Т. 5. – С. 62 – 68.

916. Бойко А. Південна Україна останньої чверті XVIII століття: Аграрні відносини / А.В. Бойко. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 1997. – Ч. 1. – 204 с.
917. Бойко А. Утечі селян старої Гетьманщини на південь України наприкінці XVIII століття / А.В. Бойко // Сіверянський літопис. – 1999. – № 6. – С. 131 – 133.
918. Бойко А.В. Запровадження общинного устрою на Півдні України останньої чверті XVIII століття / А.В. Бойко // Південна Україна XVIII – XIX століття. Записки науково-дослідної лабораторії Південної України ЗДУ. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 1996. – Вип. 1. – С. 72 – 91.
919. Бойцов М. Вести из Двенадцатого года / М.А. Бойцов // К чести России: Из частной переписки 1812 года. – М.: Современник, 1988. – С. 3 – 18.
920. Бойцов М.А. Вперед, к Геродоту! / М.А. Бойцов // Казус. – М.: РГГУ, 1999. – Вып. 2. – С. 17 – 41.
921. Бойцов М.А. Исторические встречи как казусы исторического сознания / М.А. Бойцов // Казус. 2003. – М., 2003. – Вып. 5. – С. 17 – 24.
922. Болдирь С.П. Историографический образ: опыт расширения методологического арсенала науки истории исторического познания / С.П. Болдирь, Е.А. Чернов // Харківський історіографічний збірник. – Х.: ХНУ, 1997. – Вип. 2. – С. 91 – 102.
923. Болебрух А. Суспільна думка / А.Г. Болебрух // Історіографічний словник: навч. посіб. для студентів історичних факультетів університетів. – Х.: Східно-регіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив, 2004. – С. 257 – 263.
924. Болебрух А.Г. А.И. Герцен в русской общественной мысли середины XIX века / А.Г. Болебрух // Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія. – Д: ДДУ, 1999. – Вип. 5. – С. 39 – 47.
925. Болебрух А.Г. До характеристики світогляду В.Н. Каразіна / А.Г. Болебрух // УІЖ. – 1987. – № 8. – С. 85 – 95.
926. Болебрух А.Г. Історія суспільної думки: проблеми визначення та дослідження / А.Г. Болебрух // Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики: [Число 5]: Об'єднаний випуск збірки наукових праць на пошану академіка В.А. Смолія: У 2 ч. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2000. – Ч. 2. – С. 393 – 402.
927. Болебрух А.Г. К вопросу о методике анализа источников по истории русской просветительской мысли конца XVIII – начала XIX века / А.Г. Болебрух // Историографические и источниковедческие проблемы отечественной истории. Актуальные проблемы источниковедения и специальных исторических дисциплин: межвузовский сборник научных трудов / Под ред. Н.П. Ковальського. – Д.: ДГУ, 1985. – С. 85 – 88.
928. Болебрух А.Г. Крестьянский вопрос в законодательстве царизма конца XVIII – начала XIX в. / А.Г. Болебрух // Питання аграрної історії України та Росії. Матеріали других наукових читань, присвячених пам'яті Д.П. Пойди. – Д.: Промінь, 1997. – С. 26 – 33.

929. Болебрух А.Г. Крестьянский вопрос в передовой общественной мысли России конца XVIII – первой четверти XIX в.: дисс. ...док. ист. наук. / А.Г. Болебрух. – Д.: ДГУ, 1989. – 464 с.
930. Болебрух А.Г. Критика феодально-крепостнического строя в трудах русских и украинских просветителей XVIII – начала XIX века / А.Г. Болебрух. – Д.: ДГУ, 1988. – 83 с.
931. Болебрух А.Г. Нариси з історії громадської самосвідомості (суспільна думка України та Росії XI – XIX ст.) / А.Г. Болебрух. – Д.: Ліра, 2008. – 452 с.
932. Болебрух А.Г. Передовая общественно-политическая мысль России и Украины (от Радищева до декабристов) / А.Г. Болебрух. – Д.: ДГУ, 1987. – 64 с.
933. Болебрух А.Г. Василь Назарович Каразін (1773 – 1842) / А.Г. Болебрух, С.М. Куделко, А.В. Хрідочкін – Х.: Авто-Енергія, 2005. – 348 с.
934. Большакова О.В. П.А. Зайончковский и его американские ученики / О.В. Большакова // ОИ. – 2004. – № 4. – С. 92 – 107.
935. Бондар В. Аграрно-селянське питання другої половини XIX – початку XX ст. в радянській історіографії / В. Бондар // Історіографічні дослідження в Україні. Зб. наук. пр. – К.: Ін-т історії України НАНУ. – 2011. – Вип. 21. – С. 238 – 257.
936. Бондар В. Вітчизняні селянознавчі інституції і їх роль у вивченні історії українського селянства пореформеної доби / В. Бондар // Історіографічні дослідження в Україні. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2008. – Вип. 19. – С. 178 – 210.
937. Бондар В. Реформа 1861 р.в історіографії / В. Бондар // Український історичний збірник. – 2011. – Вип. 14. – С. 195 – 204.
938. Бондар В.В. Сучасна історіографія пореформеного селянства / В.В. Бондар, Ю.П. Присяжнюк // УІЖ. – 2011. – № 2. – С. 180 – 201.
939. Борецкой А. Захудалое дворянство / А. Борецкой // РМ. – 1882. – № 12. – Декабрь. – С. 339 – 353.
940. Боровой С.Я. «Колокол» и общественно-политическая жизнь Одессы в годы первой революционной ситуации / С.Я. Боровой // Революционная ситуация в России в 1859 – 1861 гг. – М.: Наука, 1974. – С. 194 – 206.
941. Боровой С.Я. А.А. Скальковский и его работы по истории Южной Украины / С.Я. Боровой // Записки Одесского археологического общества. – 1960. – Т 1(34). – С. 175 – 185.
942. Боровой С.Я. К вопросу о применении наемного труда в помещичьих хозяйствах Степной Украины в предреформенный период / С.Я. Боровой // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1965 г. – М.: МГУ, 1970. – С. 290 – 296.
943. Боровой С.Я. Про економічні погляди А.О. Скальковського / С.Я. Боровой // З історії економічної думки на Україні. – К.: Наукова думка, 1961. – С. 56 – 75.

944. Боровой С.Я. Историчні дослідження: Вітчизняна історія: Республіканський міжвідомчий збірник (1975 – 1982) / С.Я. Боровой, О.В. Гонтар, З.В. Першина // УІЖ. – 1983. – № 10. – С. 38 – 46.
945. Боровой С.Я. Основные моменты в развитии сельскохозяйственного производства и форм эксплуатации крестьян Степной Украины в дореформенный период / С.Я. Боровой С.Я., А.С. Коциевский // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1964 год. – Кишинев: Картя Молдовеняскэ, 1966. – С. 472 – 481.
946. Боровой С.Я. Два українські проекти законодавчої регламентації повинностей кріпаків на початку ХІХ ст. / С.Я. Боровой, О.С. Коцієвський // Проблеми правознавства: Міжвідомчий науковий збірник / Під ред. В. Копейчинова. – К. [Б.И.], 1975. – Вип. 30. – С. 111 – 116.
947. Бородавко Т. Проведення селянської реформи у Чернігівській губернії протягом 1861 року / Т. Бородавко // Український історичний збірник. – 2004. – Вип. 7. – С. 169 – 177.
948. Бородин А.П. Объединенное дворянство и аграрная реформа / А.П. Бородин // ВИ. – 1993. – № 9. – С. 33 – 44.
949. Бочкарева В.Н. Дворянские проекты по крестьянскому вопросу при Николае I / В.Н. Бочкарева // ВР. – Т. 3. – С. 155 – 174.
950. Бочкарев В. Культурные запросы русского общества начала царствования Екатерины II по материалам Законодательной комиссии 1767 года / В. Бочкарев // РС. – 1915. – № 1. – С. 64 – 72; № 2. – С. 283 – 296; № 3. – С. 545 – 560; № 4. – С. 38 – 59; № 5. – С. 312 – 325.
951. Бочков Д.А. Памяти Александра Ивановича Покорского-Жоравко (1813 – 1913 гг.) / Д.А. Бочков // Труды ЧАК. – 1915. – Вып. 11. – С. 23 – 49.
952. Брайчевський М. Перспективи дослідження українських старожитностей ХІV – ХVІІІ ст. / М. Брайчевський // Середні віки на Україні. – К.: Наукова думка, 1971. – Вип. 1. – С. 20 – 31.
953. Брэдли Дж. Добровольные ассоциации, гражданское общество и самодержавие в поздней имперской России / Дж. Брэдли // РИ. – 2011. – № 2. – С. 3 – 26.
954. Буганов В.И. Российское дворянство / В.И. Буганов // ВИ. – 1994. – № 1. – С. 29 – 41.
955. Бундак О.А. Селянська реформа 1861 р. на сторінках «Українського селянина» / О.А. Бундак // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – 2011. – Вип. 18. – С. 25 – 32.
956. Бурдина Н.В. Личный архивный фонд академика И.Э. Грабаря / Н.В. Бурдина // Археографический ежегодник за 2000 год. – М.: Наука, 2001. – С. 39 – 50.
957. Буряк Л. Повсякденне життя козацької еліти Лівобережної України ХVІІІ ст. крізь призму матеріального світу / Л. Буряк // Соціум. – 2003. – № 2. – С. 197 – 206.

958. В – цкий Н. Очерки дореформенного быта в Полтавском побережье // КС. – 1896. – Июль-август. – С. 113 – 132.
959. В.Ю. Речь кн. Н.Г. Репнина и дело об её напечатании // КС. – 1890. – Июль. – Док., изв. и зам. – С. 118 – 123.
960. В[асиле]нко В.И. Об обычном праве в земледелии в Малороссии / В.И. В[асиле]нко // Юридический вестник. – 1881. – Сентябрь. – С. 84 – 124.
961. Важинский В.М. Рец. на: Ю.А. Тихонов. Дворянская усадьба и крестьянский двор в России XVII – XVIII вв.: сосуществование и противостояние. – М.; СПб.: Летний сад, 2005. – 448 с. / В.М. Важинский // ОИ. – 2006. – № 2. – С. 154 – 155.
962. Валіцький А. В полоні консервативної утопії: Структура і видозміни російського словянофільства / А. Валіцький. – К.: Основи, 1998. – 710 с.
963. Валк С.Н. О составе издания / С.Н. Валк // Татищев В.Н. Избранные произведения. – Л.: Наука, 1979. – С. 5 – 35.
964. Василенко В.И. К истории размежевания земель в Полтавской губернии / В.И. Василенко // Труды ПАК. – 1905. – Вып. 1. – С. 1 – 29.
965. Василенко М.П. Г.Н. Теплов і його «Записка о неурядках в Малороссии» / М.П. Василенко // Записки Українського Наукового Товариства в Києві. – 1911. – Кн. 2. – С. 17 – 41.
966. Василенко М.П. Селяне й кріпацтво на Україні / М.П. Василенко // Василенко М.П. Вибрані твори у трьох томах. – К.: Юридична думка, 2006. – Т. 1. – С. 447 – 453.
967. Василенко М.П. Як скасовано Литовського статута (з історії кодифікації західно-руського та українського права) / М.П. Василенко // Василенко М.П. Вибрані твори у трьох томах. – К.: Юридична думка, 2006. – Т. 2. – С. 286 – 353.
968. Василенко Н. К истории малорусской историографии и малорусского общественного строя / Н.П. Василенко // КС. – 1894. – Ноябрь. – С. 242 – 270; Декабрь. – С. 402 – 424.
969. Василенко Н. Крестьянский вопрос в юго-западном крае при Николае I и введение инвентарей / Н.П. Василенко // ВР. – Т. 4. – С. 94 – 109.
970. Василенко Н. Первые шаги по введения Положений 19 февраля 1861 года в Черниговской губернии (к 40-летию со дня освобождения крестьян) / Н.П. Василенко // Василенко М.П. Вибрані твори у трьох томах. – К.: Юридична думка, 2006. – Т. 2. – С. 58 – 101.
971. Василенко Н.П. К истории реформы 19 февраля 1861 года в Черниговской и Полтавской губерниях / Н.П. Василенко // ЧИОНЛ. – 1912. – Кн. 23. – Вып. 1. – Отд. 1. – С. 18 – 26.
972. Василенко Н.П. Малороссия / Н.П. Василенко // Василенко М.П. Вибрані твори у трьох томах. – К.: Юридична думка, 2006. – Т. 1. – С. 279 – 308.

973. Василенко Н.П. Памяти почетного члена общества Александра Матвеевича Лазаревского (+ 31 марта 1902 г.) / Н.П. Василенко // Василенко М.П. Вибрані твори у трьох томах. – К.: Юридична думка, 2006. – Т. 1. – С. 337 – 351.
974. Василенко Н.П. Предисловие к монографии А.М. Лазаревского «Малороссийские посполите крестьяне 1648 – 1783 гг.» / Н.П. Василенко // Василенко М.П. Вибрані твори у трьох томах. – К.: Юридична думка, 2006. – Т. 2. – С. 117 – 122.
975. Василенко Н.П. Прикрепление крестьян в Малороссии / Н.П. Василенко // ВР. – Т. 1. – С. 108 – 126.
976. Васильев А. Либерализм в России – ?! / А. Васильев // Философский век. Альманах. Вып. 18. История идей как методология гуманитарных исследований. Часть 2. Материалы международной конференции «История идей как методология гуманитарных исследований» (Санкт-Петербург, 27-30 сентября 2001 г.). / Отв. Ред. Т.В.Артемьева, М.И. Микешин. – СПб.: Санкт-Петербургский Центр Истории Идей, 2001. – С. 61 – 69.
977. Васюта О. Музичне життя на Чернігівщині у XVIII – XIX ст. (Історико-культурологічне дослідження) / О. Васюта. – Чернігів: Деснянська правда, 1997. – 212 с.
978. Ващенко В.В. Стратегії конструювання М. Грушевським українських метанаративів: методи та їх функції: автореф. дис. ...док. іст. наук. – Д., 2009. – 36 с.
979. Вебер М. Основные социологические понятия / М. Вебер // Вебер М. Избранные произведения. – М: Наука, 1990. – С. 602 – 643.
980. Величенко С. Суперечливі схеми національної історії: російські та українські інтерпретації власної минувшини / С. Величенко // Схід – Захід: Історико-культурологічний збірник. – Х.: ФріМайнд, 2002. – Вип. 5. – С. 18 – 41.
981. Венгер Н.В. Меннонитское предпринимательство в условиях модернизации юга России: между конгрегацией, кланом и российским обществом (1789 – 1920) / Н.В. Венгер. – Д.: ДНУ, 2009.
982. Верига В. Нариси з історії України (кінець XVIII – поч. XX ст.) / В. Верига. – Львів: Світ, 1996. – 446 с.
983. Веремеенко В.А. Дворянская семья и проблемы «содержания» одним супругом другого в России во второй половине XIX – начале XX веков / В.А. Веремеенко // АиЕ. – М., 2006. – № 11. – С. 114 – 140.
984. Верменич Я. Адміністративно-територіальний устрій України: еволюція, сучасний стан, проблеми реформування / Я. Верменич. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2009. – Ч. 1. – 364 с.
985. Верменич Я. Конструювання ідентичностей: роль історико-інтелектуальної еліти України у творенні моделей регіонального розвитку (XIX – початку XX ст.) / Я. Верменич // Ейдос. – 2005. – № 1. – С. 246 – 260.

986. Верменич Я. Регіоналізація соціокультурного простору в категоріальному вимірі / Я. Верменич // Україна крізь віки: Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України професора В. Смолія. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2010. – С. 23 – 41.
987. Верменич Я. Регіональна історіографія: зміст і структура поняття / Я. Верменич // Історіографічні дослідження в Україні. – Вип. 11: На пошану вченого-історика, д-ра іст. наук, проф. Р. Г. Симоненка. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2002. – С. 249 – 256.
988. Верменич Я.В. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні / Я. Верменич. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2003. – 516 с.
989. Вернадский Г.В. Русское масонство в царствование Екатерины II / Г.В. Вернадский. – СПб.: Изд-во им. Н.И. Новикова, 1999. – 569 с.
990. Верт П.В. От «сопротивления» к «подрывной деятельности»: власть империи, противостояние местного населения и их взаимозависимость / Верт П.В. // Российская империя в зарубежной историографии. Работы последних лет: Антология. – М.: Новое издательство, 2005. – С. 48 – 82.
991. Веселаго Ф.Ф. Очерк истории Морского Кадетского корпуса / Ф.Ф.Веселаго. – СПб., 1852. – 452 с.
992. Вешняков В. Крестьяне-собственники в России: Историко-статистический очерк / В. Вешняков. – СПб., 1858. – 348 с.
993. Вешняков В.И. Высочайше учрежденный Комитет об усовершенствовании земледелия в России / В.И. Вешняков // Исторические материалы архива Министерства государственных имуществ. – СПб., 1891. – Вып. 1. – С. 1 – 25.
994. Ветрова Г.В. Особливості реформи 1861 р. в Катеринославській губернії / Г.В. Ветрова // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2006. – Вип. 12. – С. 214 – 221.
995. Видання Академії наук УРСР (1919 – 1967). Суспільні науки. Бібліографічний покажчик. – К.: Наукова думка, 1969. – 650 с.
996. Виленская Э. Г.П. Данилевский и его романы из жизни беглых / Э. Виленская // Данилевский Г.П. Беглые в Новороссии. Воля (беглые воротились). – М.: Художественная литература, 1956. – С. 3 – 18.
997. Вислобоков К. Визначна пам'ятка українського права: джерела, зміст, система та соціально-політичні передумови створення / К. Вислобоков // Права за яким судиться малоросійський народ. 1743. – К.: [Б.В.], 1997. – С. IX – XLVIII.
998. Вишленкова Е. Визуальное народоведение империи, или «Увидеть русского дано не каждому» / Е. Вишленкова. – М.: НЛЮ, 2011. – 384 с.
999. Внезапные смертельные случаи и самоубийства, исчисленные по Полтавской губернии за 1848-й год // ПГВ. – 1849. – № 19. – С. 201 – 204.

1000. Водарский Я.В. Дворянское землевладение в России в XVII – первой половине XIX в. / Я.В. Водарский. – М.: Наука, 1988. – 303 с.
1001. Водотика С. Творча спадщина визначного українця. До сторіччя з дня народження Осипа Гермайзе / С. Водотика, І. Мазур // КС. – 1992. – № 6. – С. 104 – 105.
1002. Водотика С.Г. Взаємодія наукових шкіл української історіографії 1920-х років / С.Г. Водотика // Історична наука на порозі XXI століття: підсумки та перспективи. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції (м. Харків, 15 – 17 листопада 1995 р.). – Х.: ХДУ, 1996. – С. 116 – 120.
1003. Вознесенский С.В. Разложение крепостного хозяйства и классовая борьба в России в 1800 – 1860 гг. / С.В. Вознесенский. – М.: Политкаторжанин, 1932. – 285 с.
1004. Возняк М. Псевдо-Кониський і псевдо-Полетика («Історія Русів» у літературі і науці) / М. Возняк. – Львів; К., 1939. – 159 с.
1005. Войтович Л. Середні віки в Україні: хронологія, проблеми періодизації / Л. Войтович // УІЖ. – 2003. – № 4. – С. 134 – 139.
1006. Войтович Л. Феодалізм в українських землях: проблеми існування і періодизації // «Істину встановлює суд історії». Збірник на пошану Ф. П. Шевченка / Л. Войтович. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2004. – Т. 2. – С. 385 – 395.
1007. Волин М.С. Сорокалетие крестьянской реформы в русской печати / М.С. Волин // Проблемы истории общественной мысли и историографии. К 75 летию академика М.В. Нечкиной. – М.: Наука, 1976. – С. 86 – 94.
1008. Володихин Д.М. «Призрак третьей книги»: методологический монизм и «глобальная архаизация» / Д.М. Володихин // ДВ. – М.: Едиториал УРСС, 2002. – № 9. – С. 51 – 66.
1009. Володихин Д.М. Две ветви микроисторической платформы в отечественной историографии / Д.М. Володихин // ДВ. – М., 2002. – Вып. 8. – С. 445 – 447.
1010. Волошин Ю. Конфлікти в Полтаві другої половини XVIII ст.: зміст, характер, мова / Ю. Волошин // Соціум. – 2010. – Вип. 9. – С. 219 – 238.
1011. Волошин Ю. Образ «освіченого суспільства» гетьманщини XVIII ст. в працях українських істориків другої половини XIX першої половини XX ст.: довге життя історіографічного міфу / Ю. Волошин // Історія – ментальність – ідентичність. Вип. IV: Історична пам'ять українців і поляків у період формування національної свідомості в XIX – першій половині XX століття: колективна монографія / За ред. Л. Зашкільняка, Й. Пісулінської, П. Серженги. – Львів.: ПАІС, 2011. – С. 253 – 261.
1012. Волошин Ю. Регіональна ідентичність населення Лівобережної Гетьманщини другої половини XVIII ст. (за матеріалами Рум'янцевського опису Малоросії) / Ю. Волошин // Historia-mentalność-tożsamość: Studia z historii, historii historiografii i metodologii historii / Pod red. K. Polasik-Wrzosek, W. Wrzoska, L. Zaskilniaka. – Poznań: Wydawnictwo Uniwersytetu Poznańskiego. 2010. – S. 213 – 223.

1013. Воронин И.А. Словянофильство / И.А. Воронин // *Общественная мысль России XVIII – начала XX вв. Энциклопедия.* – М.: РОССПЭН, 2005. – С. 488 – 491.
1014. Воронкова С.В. Проблемы источниковедения истории России периода капитализма (итоги и задачи изучения) / С.В. Воронкова. – М.: МГУ, 1985. – 160 с.
1015. Воронов В.І. Джерелознавство історії України: Курс лекцій / В.І. Воронов. – Д.: ДГУ, 2003. – 336 с.
1016. Воронов В.І. О.М. Лазаревський як історик та археограф / В.І. Воронов // *УІЖ.* – 2009. – № 3. – С. 48 – 67.
1017. Всеволодов В. Алфавитный указатель статей, написанных в Трудах и других периодических изданиях Вольного экономического общества / В. Всеволодов. – СПб., 1849. – 49 с.
1018. Выскочков Л.В. «Аракчеевское десятилетие»: Внутренняя и внешняя политика России в 1815 – 1825 гг. / Л.В. Выскочков. – СПб.: Изд-во СПб. ун-та, 2011. – 155 с.
1019. Выскочков Л.В. Историко-краеведческие работы Федора Туманского («Топографические описания» Петербурга и губернии конца XVIII в.) / Л.В. Выскочков // *Источниковедческие и историографические вопросы отечественной истории XVI – XVIII вв.* / Под ред. А.А. Севастьяновой. – Ярославль: ЯГУ, 1992. – С. 163 – 177.
1020. Выскочков Л.В. Николай I / Л.В. Выскочков. – М.: Молодая гвардия, 2003. – 693 с.
1021. Высшие женские курсы в бывшей Гетманщине // *КС.* – 1884. – Январь. – Изв. и зам. – С. 173 – 174.
1022. Г.П[арадиев]. А.И. Покорский-Жоравко / Г.П[арадиев] // *Пчеловодный музей.* – 1901. – № 4. – С. 113 – 118.
1023. Гайденко П.П. Под знаком меры (либеральный консерватизм П.Б. Струве) / П.П. Гайденко // *ВФ.* – 1992. – № 12. – С. 54 – 64.
1024. Галь Б. Інтеграція української еліти до політико-адміністративних структур Російської імперії у XVIII – першій половині XIX ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук / Б. Галь. – Д., 2000. – 16 с.
1025. Галь Б.О. Постать імперського державного діяча: спроба реконструкції життєвого шляху Я.С. Сулими / Б.О. Галь // *Наддніпряньський історико-краєзнавчий збірник.* – Д.: ДДУ, 1998. – Вип. 1. – С. 191 – 195.
1026. Галь Б. «...Мысли мои о крае сем...» (С.М. Кочубей і його записка про Малоросію) / Б. Галь, Г. Швидько // *Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник.* – Х; К.: Критика, 2004. – Вип. 6. – С. 101 – 128 .
1027. Ганжа С.А. Фразеологія епістолярних текстів: (на матеріалах листів українських письменників-класиків XIX – початку XX століття): навч. посібник / С.А. Ганжа. – Д.: ДНУ, 2002. – 101 с.

1028. Ганжулевич Т. Крестьяне в русской литературе XIX века / Т. Ганжулевич. – СПб., 1913. – 157 с.
1029. Гапусенко І.М. Радянські історіографічні дослідження з історії України періоду феодалізму / І.М. Гапусенко // УІЖ. – 1968. – № 1. – С. 141 – 144.
1030. Гарвардські українознавчі студії. Показчик до томів I – XV. – К.: Інститут української археографії, 1992. – 175 с.
1031. Гарский Б. Покорський-Жоравко А.И. / Б. Гарский // Русский биографический словарь. – СПб., 1905. – Т. Плавильщиков-Примо. – С. 279 – 280.
1032. Герасименко Н.О. Невидані листи О.І. Ханенка до О.М. Лазаревського / Н.О. Герасименко // УІЖ. – 2009. – № 3. – С. 92 – 108.
1033. Герасименко О.В. Селянський рух в Україні за період скасування кріпосного права (1861 – 1863): історіографія проблеми / О.В. Герасименко // Історична наука: проблеми розвитку: Матеріали міжнародної конференції. – Луганськ: СНУ, 2002. – С. 25 – 29.
1034. Герасимова Ю.И. Из истории русской печати в период революционной ситуации конца 1850-х – начала 1860-х гг. / Ю.И. Герасимова. – М.: Книга, 1974. – 208 с.
1035. Герасимова Ю.И. Отношение правительства к участию печати в обсуждении крестьянского вопроса в период революционной ситуации конца 50-х – начала 60-х годов XIX в. / Ю.И. Герасимова // Революционная ситуация в России в 1859 – 1861 гг. – М.: Наука, 1974. – С. 81– 105.
1036. Герасимова Ю.И. Славянофильский журнал «Сельское благоустройство» и его крестьянская программа (1858 – 1859 гг.) / Ю.И. Герасимова // Революционная ситуация в России в 1858 – 1861 гг. – М.: Наука, 1978. – С. 181 – 193.
1037. Гермайзе О. Праця Київського Наукового Товариства на тлі наукового життя Наддніпрянської України / О. Гермайзе // КС. – 1992. – № 6. – С. 106 – 111.
1038. Гермайзе О. Українська історична наука за останнє десятиліття / О. Гермайзе // Студії з історії України Науково-дослідчої кафедри історії України в Києві. – К., 1929. – Т. 2. – С. XII – XX.
1039. Герро А. Фьеф, феодализм, феодализм. Социальный заказ и историческое мышление / А. Герро // Одиссей. 2006. – М.: Наука, 2006. – С. 77 – 113.
1040. Гётц Х-В. Историческая наука и историческое сознание. Тенденции в современной медиевистике (преимущественно в Германии) / Х-В. Гётц // Homo Historicus: К 80-летию со дня рождения Ю.Л. Бессмертного: В 2 кн. – М.: Наука, 2003. – Кн. 1. – С. 220 – 237.
1041. Герасімов І. Rusticus nation? / І. Герасімов // УМ. – 2010. – Ч. 6 (17) – С. 183 – 194.
1042. Гирц К. Идеология как культурная система / К. Гирц // НЛО. – 1998. – № 29. – С. 7 – 38.

1043. Гісцова Л.З. Родовий фонд Галаганів ЦДІАК України / Л.З. Гісцова // АУ. – 2000. – № 4/6. – С. 39 – 44.
1044. Глаголева О. Оскорбленная добродетель: бесчестье и обида в эмоциональном мире русской провинциальной дворянки XVIII века / О. Глаголева // Российская империя чувств: Подходы к культурной истории эмоций. Сб. статей / Под ред. Я. Плампера, Ш. Шахадат, М. Эли. – М.: НЛЮ, 2010. – С. 329 – 352.
1045. Глисон Э. Великие реформы в послевоенной историографии / Э. Глисон // Великие реформы в России. 1856 – 1874: Сборник / Под ред. Л.Г. Захаровой, Б.Э. Эклофа, Дж. Бушнелла. – М.: МГУ, 1992. – С. 8 – 23.
1046. Глушко С. Селянське питання в українській науковій літературі за останніх 10 років / Глушко С. // Студії з історії України Науково-дослідчої кафедри історії України в Києві. – К., 1929. – Т. 2. – С. LX – LXVIII.
1047. Гоголь и В.Я. Ломиковский // КС. – 1897. – Ноябрь. – Док., изв. – С. 41 – 42.
1048. Годжи Д. Колонизация и цивилизация: русская модель глазами Дидро / Д. Годжи // Европейское Просвещение и цивилизация России. – М.: Наука, 2004. – С. 212 – 237.
1049. Голиков А.Г., Круглова Т.А. Источниковедение отечественной истории: учебн. пособие / А.Г. Голиков, Т.А. Круглова. – М.: Академия, 2007. – 464 с.
1050. Голобуцкий В.А. К вопросу о промышленном предпринимательстве в помещичьем хозяйстве Левобережной Украины во второй половине XVIII в. / В.А. Голобуцкий // Вопросы истории сельского хозяйства, крестьянства и революционного движения в России. Сборник статей к 75 летию академика Н.М. Дружинина. – М.: АН СССР, 1961. – С. 88 – 95.
1051. Голобуцкий В.А. О начале «нисходящей» стадии феодальной формации // ВИ. – 1959. – № 9. – 123 – 137.
1052. Голобуцкий В.О. Актуальні питання історії України доби феодалізму і завдання радянських істориків / В.О. Голобуцький // УІЖ. – 1973. – № 9. – С. 25 – 39.
1053. Голобуцький В.О. Економічна історія України. Дожовтневий період / В.О. Голобуцький. – К.: Вища школа, 1970. – 298 с.
1054. Головина Т.Н. Из круга чтения помещиков средней руки (по документам 1830–1840-х годов из усадебного архива) // <http://www.nlobooks.ru/rus/magazines/nlo/196/1142/1175/>
1055. Головки В. «Модернізація» як метанаратив української історії / В. Головки // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – 2003. – №9. – С.410 – 427.
1056. Голод в Полтавщине в 1833 и 34 гг. и меры принятые против него // КС. – 1886. – Ноябрь. – Изв. и зам. – С. 580 – 585.
1057. Голубчик Г.Д. Рід Марковичів-Маркевичів у культурно-громадському житті України: «Нова сімейна історія»: автореф. дис. ...канд. іст. наук / Г.Д. Голубчик. – Д., 2003. – 16 с.

1058. Гончарук Т.Г. З історії вивчення української економіки першої половини XIX ст. (історіографічні нариси) / Т.Г. Гончарук. – О.: Астропринт, 1999. – 149 с.
1059. Горбань М. Невідома записка початку XIX віку «Об ищущих козачества» / М. Горбань // Науковий збірник Харківської Науково-дослідчої катедри історії України. – Х., 1924. – Т. 1. – С. 27 – 32.
1060. Гордин Я.А. Мистики и охранители. Дело о масонском заговоре / Я.А. Гордин. – СПб.: Пушкинский фонд, 1999. – 288 с.
1061. Горизонтов Л.Е. Украина в зеркале регионалистики / Л.Е. Горизонтов // Регионы и границы Украины в исторической ретроспективе / Отв. ред. Л.Е. Горизонтов. – М.: Институт славяноведения РАН, 2005. – С. 3 – 12.
1062. Горизонтов Л.Е. Этноисториографические стереотипы: к постановке проблемы / Л.Е. Горизонтов // Образ Іншого в сусідніх історіях: міфи, стереотипи, наукові інтерпретації (Матеріали міжнародної наукової конференції, Київ, 15 – 16 грудня 2005 року) / Упор. Г.В. Касьянов. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2008. – С. 6. – 14.
1063. Горленко В. Из истории южно-русского общества начала XIX века / В. Горленко // КС. – 1893. – Январь. – С. 41 – 76.
1064. Горобець В. Влада та соціум Гетьманату. Дослідження з політичної та соціальної історії ранньомодерної України / В. Горобець. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2009. – 271 с.
1065. Горобець В. Малі соціальні та соціо професійні групи Гетьманату: «курінчики», «стрільці», «протекціанти», «дворяни» etc. / В. Горобець // Соціум. – 2008. – Вип. 8. – С. 184 – 201.
1066. Горобець В. Наскільки новою є «нова соціальна історія» в українському прочитанні? (Від редакційної колегії) / В. Горобець // Соціум. – 2005. – Вип. 5. – С. 7 – 9.
1067. Горобець В. Політичний устрій українських земель другої половини XVII – XVIII століть. Гетьманщина, Запоріжжя, Слобожанщина, Правобережна Україна (спроба структурно-функціонального аналізу) / В. Горобець. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2000. – 96 с.
1068. Горский В.С. Историко-философское истолкование текста / В.С. Горский. – К.: Наукова думка, 1981. – 207 с.
1069. Горський В. Україна поза межами можливого, або як творяться міфологеми: Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-т. Том 1: X – XV ст. / Упор. і передмова: Оксана Сліпущко; передмова. – К.: Дніпро, 2001 / В. Горський // УГО. – 2002. – Вип. 8. – С. 127 – 140.
1070. Горский В.С. Предмет, критерий периодизации и источники изучения общественной мысли / В.С. Горский, А.Ф. Смирнов // Марксистско-ленинская мысль в СССР. Исторический путь и проблемы его исследования. – К.: Наукова думка, 1978. – С. 69 – 81.

1071. Готрелл П. Значение Великих реформ в истории экономики России / П. Готрелл // Великие реформы в России 1856 – 1874 / Под ред. Л.Г. Захаровой, Б. Эклофа, Дж. Бушнелла. – М.: МГУ, 1992. – С. 106 – 126.
1072. Грабович Г. Джерела та контексти / Г. Грабович // Відкритий архів. Щорічник матеріалів та досліджень з історії модерної української культури. – К.: Критика, 2004. – Т. 1. – С. 7 – 14.
1073. Граник И. «Нация не может держаться на закрученных гайках» Дмитрий Медведев представил свое видение отмены крепостного права в России / И. Граник, К. Андрианов // Коммерсант. – 2011. – № 38(4579). 4 марта.
1074. Гребцова И.С. Периодическая печать в общественном развитии Южного степного региона Российской империи (вторая треть XIX в.) / И.С. Гребцова. – О.: Астропринт, 2002.
1075. Греньё Ж-И. Размышления о «критическом повороте» / Ж-И. Греньё // Одиссей. 2005. – М.: Наука, 2005. – С. 138 – 151.
1076. Григорян Б. «Фигура бледная, неясная»: Образ помещика в романах Гончарова // НЛО. – 2010. – № 106 // <http://www.nlobooks.ru/rus/magazines/nlo/196/2072/2081/>
1077. Грицак Я. Дилеми українського націотворення, або Ще раз про старе вино в нових міхах / Я. Грицак // Грицак Я. Страсті за націоналізмом. Історичні есеї. – К.: Критика, 2004. – С. 199 – 215.
1078. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації / Я. Грицак. – К.: Генеза, 1996. – 360 с.
1079. Грицак Я. Українська історіографія. 1991 – 2001: Десятиліття змін / Я. Грицак // УМ. – К.; Львів: Критика, 2005. – Ч. 9. – С. 43 – 68.
1080. Гриценко А. Историко-культурные регионы российско-украинского пограничья: прошлое и настоящее / А. Гриценко // Регіональна історія України. – 2011. – Вип. 5. – С. 101 – 110.
1081. Гросул В.Я. Власть и интеллект в Новой истории России / В.Я. Гросул // ОИ. – 2005. – № 4. – С. 44 – 47.
1082. Гросул В.Я. Русское общество XVIII – XIX веков: Традиции и новации / В.Я. Гросул. – М.: Наука, 2003. – 517 с.
1083. Грушевский А.С. Из жизни украинской интеллигенции 1830-х годов / А.С. Грушевский // Известия II Отделения Императорской Академии Наук. – СПб., 1916. – Т. 21. – Кн. 1. – С. 16 – 37.
1084. Грушевский А.С. Н.А. Маркевич (Из прошлого украинской литературы и историографии) / А.С. Грушевский // ЖМНП. – 1911. – Январь. – С. 59 – 141.
1085. Грушевский М.С. Движение политической и общественной украинской мысли в XIX столетии / М.С. Грушевский. – СПб., 1907. – 10 с.

1086. Грушевська О. З історії кріпацтва в XVIII в. на Гетьманщині / О. Грушевська // Історико-географічний збірник. – К.: ВУАН, 1928. – С. 147 – 152.
1087. Грушевський М. Кілька слів про його наукову спадщину та її дослідження. В двадцять п'яти роковини смерті Ол. М. Лазаревського / М.С. Грушевський // Україна. – 1927. – Кн. 4 (23). – С. 3 – 17.
1088. Гурбик А.О. Актуальні проблеми дослідження українського села в епоху середньовіччя та нового часу / А.О. Гурбик // УІЖ. – 2003. – № 3. – С. 3 – 8.
1089. Гуревич А.Я. «Путь прямой, как Невский проспект», или Исповедь историка / А.Я. Гуревич // Гуревич А.Я. История – нескончаемый спор. – М.: РГГУ, 2005. – С. 456 – 494.
1090. Гуревич А.Я. – «Феодальное средневековье»: Что это такое? Размышления медиевиста на грани веков / А.Я. Гуревич // Одиссей. 2002. – М.: Наука, 2002. – С. 261 – 293.
1091. Гуревич А.Я. Историческая наука и научное мифотворчество (Критические заметки) / А.Я. Гуревич // Гуревич А.Я. История – нескончаемый спор. – М.: РГГУ, 2005. – С. 523 – 550.
1092. Гуревич А.Я. Позиция вненаходимости / А.Я. Гуревич // Одиссей. 2005. – М.: Наука, 2005. – С. 122 – 130.
1093. Гуревич А.Я. Предисловие / А.Я. Гуревич // Словарь средневековой культуры / Под ред. А.Я. Гуревича. – М.: РОССПЭН, 2007. – С. 5 – 18.
1094. Гуревич А.Я. Пророчество о прошлом / А.Я. Гуревич // Одиссей. 2004. – М.: Наука, 2004. – С. 398 – 403.
1095. Гуревич А.Я. Социальная история и историческая наука / А.Я. Гуревич // Гуревич А.Я. История – нескончаемый спор. – М.: РГГУ, 2005. – С. 300 – 320.
1096. Гуревич А.Я. Феодализм перед судом историков, или о средневековой крестьянской цивилизации // Одиссей. 2006. – М.: Наука, 2006. – С. 11 – 49.
1097. Гуржий А.И. Эволюция феодальных отношений на Левобережной Украине в первой половине XVIII в. / А.И. Гуржий. – К.: Наукова думка, 1986. – 134 с.
1098. Гуржий И.А. К вопросу о характере помещичьего хозяйства на Левобережной Украине во второй половине XVIII в. / И.А. Гуржий // Исторические записки. – 1950. – № 34. – С. 333 – 338.
1099. Гуржий И.А. Сельские и городские базары на Украине в конце XVIII – первой половине XIX в. и их роль в развитии товарного производства / И.А. Гуржий // Вопросы истории сельского хозяйства, крестьянства и революционного движения в России. Сборник статей к 75 летию академика Н.М. Дружинина. – М.: АН СССР, 1961. – С. 96 – 105.
1100. Гуржий І.О. Боротьба селян і робітників України проти феодально-кріпосницького гніту (з 80-х років XVIII до 1861 р.) / І.А. Гуржий. – К.: Радянська школа, 1958. – 168 с.

1101. Гуржій І.О. Зародження робітничого класу України (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) / І.А. Гуржий. – К.: Держполітвидав, 1958. – 180 с.
1102. Гуржій І.О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII до 1861 року) / І.А. Гуржий. – К.: АН УРСР, 1962. – 207 с.
1103. Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. / І.А. Гуржий. – К.: Держполітвидав, 1954. – 451 с.
1104. Гуржій О.І. Еволюція соціальної структури селянства Лівобережної та Слобідської України (друга половина XVII – XVIII ст.) / О.І. Гуржий. – К.: Інститут історії України НАНУ, 1994. – 107 с.
1105. Гуржій О. Оподаткування сільського населення України (XVII – середина XIX ст.) / О.І. Гуржий. – Черкаси: Ант, 2011. – 196 с.
1106. Гуржій О.І. Податне населення України XVII – XVIII ст. Нариси історії та статистики / О.І. Гуржий. – Черкаси: Чабаненко Ю., 2009. – 296 с.
1107. Гуржій О.І. «Український історичний журнал»: півстоліття в науці / О.І. Гуржий, О.М. Донік // УДЖ. – 2007. – № 6. – С. 6 – 18.
1108. Гуцуляк В.В. Реформа 1861 р. в Україні: історіографічний та джерелознавчий аспекти / В.В. Гуцуляк // УС. – 2001. – Вип. 2. – С. 18 – 25.
1109. Грушевський О. З побуту старшини XVIII в. / О. Грушевський // Записки Українського наукового товариства в Києві. Науковий збірник за рік 1926. – К., 1926. – Т. XXI. – С. 124 – 131.
1110. Давидович И. Позен Михаил Павлович / И. Давидович // Русский биографический словарь. – СПб., 1905. – Т. Плав. – Прим. – С. 265 – 266.
1111. Данилова Л.В. Крестьянская ментальность и община / Л.В. Данилова, В.П. Данилов // Менталитет и аграрное развитие России (XIX – XX вв.): Материалы международной конференции. 14 – 15 июня 1994 г. – М.: РОССПЭН, 1996. – С. 22 – 39.
1112. Дарнтон Р. Великое кошацьє побоище и другие эпизоды из истории французской культуры / Р. Дарнтон. – М.: НЛЮ, 2002. – 384 с.
1113. Дворянская и купеческая сельская усадьба в России XVI – XX вв.: Исторические очерки. – М.: Эдиториал УРСС, 2001. – 784 с.
1114. Девид-Фокс М. Введение: отцы, дети и внуки в американской историографии царской России / М. Девид-Фокс // Американская русистика. Вехи историографии последних лет. Императорский период. Антология. – Самара: Самарский университет, 2000. – С. 5 – 47.
1115. Дедюлин С.А. Крестьянское самоуправление в связи с дворянским вопросом / С.А. Дедюлин. – СПб., 1902. – 192 с.
1116. Дерев'янкін Т.І. Промисловий переворот на Україні / Т.І. Дерев'янкін. – К.: Наукова думка, 1975. – 279 с.

1117. Державний архів Чернігівської області: Анотований реєстр описів. – Чернігів: Деснянська правда, 2005. – Т. 1. – Ч. 1. – 408 с.
1118. Деркач Б.А. П.П. Білецький-Носенко. Життя і творчість / Б.А. Деркач. – К.: Наукова думка, 1988. – 229 с.
1119. Дживелегов А. От редакции / А. Дживелегов, С. Мельгунов, В. Пичета // ВР. – Т. 1. – С. III – XVI.
1120. Дзюба О.М. Приватне життя козацької старшини XVIII ст. (на матеріалах епістолярної спадщини) / О.М. Дзюба. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2012. – 347 с.
1121. Дингес М. Историческая антропология и социальная история: через теорию «стиля жизни» к «культурной истории повседневности» / М. Дингес // Одиссей. 2000. – М.: Наука, 2000. – С. 96 – 124.
1122. Дмитриев А. Контекст и метод (предварительные соображения об одной становящейся исследовательской индустрии) / А. Дмитриев // НЛО. – 2004. – № 66. – С. 6 – 16.
1123. Дмитриев А.Н. О перспективах социальной истории идей в современной российской историографии / А.Н. Дмитриев // Философский век. Альманах. Вып. 18. История идей как методология гуманитарных исследований. Часть 2. Материалы международной конференции «История идей как методология гуманитарных исследований» (Санкт-Петербург, 27-30 сентября 2001 г.). / Отв. ред. Т.В.Артемьева, М.И. Микешин. – СПб.: Санкт-Петербургский Центр Истории Идей, 2001. – С. 36 – 43.
1124. Дмитриев С.С. Архив редакции «Сельского благоустройства» (1858 – 1859 гг.) / С.С. Дмитриев // Записки Отдела рукописей Государственной библиотеки СССР им. В.И. Ленина. – М.: Б.И., 1941. – Вып. X. – С. 33 – 43.
1125. Дмитриев С.С. Мемуары, дневники, частная переписка первой половины XIX в. / С.С. Дмитриев // Источниковедение истории СССР XIX – начала XX в. / Под ред. И.А. Федосова. – М.: МГУ, 1970. – С. 346 – 367.
1126. Дмитриев С.С. Подход должен быть конкретно-исторический / С.С. Дмитриев // Вопросы литературы. – 1969. – № 12. – С. 73 – 85.
1127. Дмитриева Е.Е. Жизнь усадебного мифа: утраченный и обретенный рай / Е.Е. Дмитриева, О.Н. Купцова. – М.: ОГИ, 2003. – 528 с.
1128. Дмитрієнко М.Ф. Адміністративно-територіальний поділ українських земель: історія, проекти, реальність (XIX – початок XX ст.) / М.Ф. Дмитрієнко // Історико-географічні дослідження в Україні. – 1994. – Вип. 3. – С. 23 – 46.
1129. Дмитриенко М. Епістолографія (епістолологія) як наука історичного циклу: проблеми і шляхи їх вирішення / М. Дмитриенко, І. Войцехівська // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – 1998. – Ч. 2. – С. 23 – 45.

1130. Доброгорська Н.В. Позиції катеринославського дворянства в обговоренні селянської реформи 1861 р. / Н.В. Доброгорська // Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки: науковий щорічник. – Д.: НГУ, 2008. – Вип. 5. – С. 136 – 146.
1131. Довгопол Е.М. Джерелознавство історії Української РСР / Е.М. Довгопол, М.А. Литвиненко, Р.Д. Лях. – К.: Вища школа, 1986. – 239 с.
1132. Довнар-Запольский М.В. Крепостники в первой четверти XIX в. / М.В. Довнар-Запольский // ВР. – Т. 2. – С. 124 – 156.
1133. Долбилов М.Д. Аграрный вопрос / М.Д. Долбилов // ОМ. – С. 11 – 15.
1134. Долбилов М.Д. Александр II и отмена крепостного права / М.Д. Долбилов // ВИ. – 1998. – № 10. – С. 32 – 51.
1135. Долбилов М.Д. Аристократы-конституционалисты 1850 – 1860-х годов и проблема дворянской «олигархии» в России / М.Д. Долбилов // Исторические записки. Научные труды исторического факультета. – Воронеж: ВГУ, 1999. – Вып. 4. – С. 52 – 73.
1136. Долбилов М.Д. Политическое самосознание дворянства и отмена крепостного права в России / М.Д. Долбилов // Общественное сознание в переходные и кризисные эпохи. – М.: МГУ, 1996. – С. 13 – 17.
1137. Долбилов М.Д. Проекты выкупной операции 1857 – 1861 гг.: к оценке творчества реформаторской команды / М.Д. Долбилов // ОИ. – 2002. – № 2. – С. 15 – 36.
1138. Долбилов М.Д. Русский край, чужая вера: Этноконфессиональная политика империи в Литве и Белоруссии при Александре II / М.Д. Долбилов. – М.: НЛЮ, 2010. – 1000 с.
1139. Долбилов М.Д. Сословная программа дворянских «олигархов» в 1850–1860-х годах / М.Д. Долбилов // ВИ. – 2000. – № 6. – С. 32 – 52.
1140. Долбилов М.Д. Статистический эксперимент реформаторов: коллизии в расчетах высших размеров крестьянских наделов при освобождении / М.Д. Долбилов // Россия сельская. XIX – начало XX века / Отв. ред. А.П. Корелин. – М.: РОССПЭН, 2004. – С. 83 – 106.
1141. Долгих А.Н. Александр I и дворянские проекты решения крестьянского вопроса в России в первой четверти XIX в. / А.Н. Долгих // Проблемы отечественной истории: Источники, историография, исследования. – СПб.; К.; Мн., 2008. – С. 279 – 284.
1142. Долгих А.Н. Виктор Павлович Кочубей / А.Н. Долгих // ВИ. – 2009. – № 2. – С. 68 – 80.
1143. Долгих А.Н. Вопрос об освобождении владельческих крестьян в политике Александра I в 1801–1803 гг. / А.Н. Долгих // Вестник Московского государственного областного университета. Серия «История и политические науки». – 2009. – № 1. – С. 40 – 45.
1144. Долгих А.Н. Законодательство о вольных хлебопашцах и его развитие при Александре I / А.Н. Долгих // ОИ. – 2008. – № 5. – С. 51 – 65.

1145. Долгих А.Н. Крестьянский вопрос в Комитете 6 декабря 1826 года / А.Н. Долгих // Мир истории. – 2002. – № 1. <http://www.historia.ru/source.htm>.
1146. Долгих А.Н. О программе Павла I по крестьянскому вопросу / А.Н. Долгих // Вестник Московского государственного областного университета. Серия «История и политические науки». – 2009. – № 3. – С. 22 – 27.
1147. Долгих А.Н. Обсуждение в Государственном совете проблемы продажи крестьян без земли в 1820 г. / А.Н. Долгих // ВИ. – 2008. – № 1. – С. 112 – 119.
1148. Долгих А.Н. Российское самодержавие и крестьянский вопрос: 1796 – 1825 гг.: автореф. дисс. ...док. ист. наук. / А.Н. Долгих. – Самара, 2011 // http://dibase.ru/article/17012011_dolgikhan/4
1149. Долгих А.Н. Ходивший на две стороны: Василий Каразин и его карьера / А.Н. Долгих // Родина. – 2008. – № 11. – С. 58 – 60.
1150. Донік О.М. Благодійність в Україні (XIX – початок ХХ ст.) / О.М. Донік // УІЖ. – 2005. – № 4. – С. 159 – 177.
1151. Донік О.М. Промислове підприємництво дворянства України (1861 – 1900 рр.) / О.М. Донік // Проблеми історії України XIX – початку ХХ ст. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2006. – Вип. 12. – С. 103 – 118.
1152. Донік О.М. Участь дворян України в промисловому виробництві (початок XIX ст. – 1850-ті рр.) / О.М. Донік // Проблеми історії України XIX – початку ХХ ст. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2007. – № 13. – С. 121 – 136.
1153. Дорошенко Д.І. Огляд української історіографії / Д.І. Дорошенко. – К.: Українознавство, 1996. – 256 с.
1154. Дорошенко П. Очерк крепостного права в Малороссии и крестьянской реформы в Черниговской губернии / П.Я. Дорошенко // Труды ЧАК. – 1912. – Вып. 9. – С. 25 – 57.
1155. Семейная хроника рода Искрицких / П.Я. Дорошенко // Труды ЧАК. – 1911. – Вып. 8. – С. 152 – 194.
1156. Дракохруст Е.И. Борзенская экономия Кочубеев в Черниговском наместничестве во второй половине XVIII в. / Е.И. Дракохруст // Материалы по истории сельского хозяйства и крестьянства СССР. – М.: АН СССР, 1962. – Сб. 5. – С. 163 – 206.
1157. Дружинин Н.М. «Журнал земледельцев» (1858–1860) / Н.М. Дружинин // Дружинин Н.М. Избранные труды: Социально-экономическая история России. – М.: Наука, 1987. – С. 6 – 97.
1158. Дружинин Н.М. А. Гакстгаузен и русские революционные демократы / Н.М. Дружинин // Дружинин Н.М. Избранные труды: Революционное движение в России в XIX в. – М.: Наука, 1985. – С. 435 – 448.
1159. Дружинин Н.М. Государственные крестьяне и реформа П.Д. Киселёва / Н.М. Дружинин. – М.: АН СССР, 1946. – Т. 1. – 635 с.

1160. Дружинин Н.М. Декабрист Никита Муравьев / Н.М. Дружинин // Дружинин Н.М. Избранные труды: Революционное движение в России в XIX в. – М.: Наука, 1985. – С. 5 – 304.
1161. Дружинин Н.М. Крестьянский вопрос в ранних записках М.М. Сперанского / Н.М. Дружинин // Исследования по отечественному источниковедению. Сборник статей, посвященных 75-летию профессора С.Н. Валка. – М.: Наука, 1964. – С. 254 – 263.
1162. Дружинин Н.М. Московское дворянство и реформа 1861 г. / Н.М. Дружинин // Известия АН СССР. Серия истории и философии. – 1948. – Т. V. – №.1. – С. 62 – 78.
1163. Дружинин Н.М. Открытое письмо итальянскому историку Франко Вентури / Н.М. Дружинин // ИС. – 1963. – № 4. – С. 182 – 187.
1164. Дружинин Н.М. Письмо в редакцию (Ответ М.Н. Покровскому) / Н.М. Дружинин // Дружинин Н.М. Избранные труды: Социально-экономическая история России. – М.: Наука, 1987. – С. 98 – 105.
1165. Дружинин Н.М. Просвещенный абсолютизм в России / Н.М. Дружинин // Дружинин Н.М. Избранные труды: Социально-экономическая история России. – М.: Наука, 1987. – С. 244 – 263.
1166. Дружинина Е.И. Южная Украина в 1800 – 1825 гг. / Е.И. Дружинина – М.: Наука, 1970. – 383 с.
1167. Дубровський В. Знадоба до характеристики обопільних стосунків між поміщиками й кріпаками в першій половині XIX в. / В. Дубровський // Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія з нагоди сімдесятої річниці життя та п'ятдесятих роковин наукової діяльності. – К., 1927. – С. 990 – 1000.
1168. Дубровський В. Селянські втечі на лівобережній Україні наприкінці XVIII ст. (1782 – 1791 рр.) / В. Дубровський // Записки Українського наукового товариства в Києві. – К., 1928. – Т. 23. – С. 368 – 401.
1169. Думин С.В. Крестьяне западнорусских земель под властью феодалов Речи Посполитой / С.В. Думин // Основные категории крестьян в период позднего феодализма (XVII – первая половина XIX вв.): Межвузовский сборник научных трудов. – Смоленск: СГУ, 1985. – С. 7 – 20.
1170. Дячук Л.В. Історико-правові записки українського дворянства (кінця XVIII – початку XIX ст.) як пам'ятки історичної думки: автореф. дис. ... канд. іст. наук / Л.В. Дячук – К., 2001. – 16 с.
1171. Е.Ш. Заблоцкий-Десятовский, Андрей Парфеньевич // Русский биографический словарь. – СПб., 1897. – Т. 7. Жабок – Зялов. – С. 128 – 130.
1172. Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: в 2 т. – К.: Ніка-Центр, 2011. – Т. 1. – 696 с.

1173. Еленев Ф.П. Первые шаги освобождения помещичьих крестьян в России / Ф.П. Еленев // РА. – 1886. – № 7. – С. 353 – 404.
1174. Ельницкий А. Ломиковский, Василий Яковлевич / А. Ельницкий // Русский биографический словарь. – СПб., 1914. – Т. Лабзина-Ляшенко. – С. 591 – 592.
1175. Емельянов Б.В. Источниковедение истории русской общественной мысли первой половины XIX в. / Б.В. Емельянов, В.В. Судаков. – Свердловск: УГПУ, 1985. – 96 с.
1176. Емельянов Б.В., Источниковедение истории русской общественной мысли эпохи империализма / Б.В. Емельянов, В.В. Судаков. – Вологда: ВГПУ, 1988. – 89 с.
1177. Еремеева С.А. Монументальные практики коммеморации в России XIX – и начала XX века / С.А. Еремеева // Образы времени и исторические представления: Россия – Восток – Запад / Под ред. Л.П. Репиной. – М.: Кругъ, 2010. – С. 885 – 927.
1178. Ефименко А. Турбаевская катастрофа / А. Ефименко // КС. – 1891. – Январь-март. – С. 373 – 401.
1179. Ефименко А.Я. Малорусское дворянство и его судьбы / А.Я. Ефименко // Вестник Европы. – 1891. – Вып. 8. – С. 515 – 569.
1180. Ефремова Е.В. Иван Дмитриевич Беляев (1810 – 1873) / Е.В. Ефремова // Историки России. Биографии / Отв. ред. А.А. Чернобаев – М.: РОССПЭН, 2001. – С. 146 – 154.
1181. Жид Ш. История экономических учений / Ш. Жид, Ш.Рист. – М.: Экономика, 1995. – 544 с.
1182. Жоравко-Покорская Д.А. А.И. Покорский-Жоравко / Д.А. Жоравко-Покорская // Пчеловодный музей. – 1901. - № 4. – С. 113 – 118.
1183. Журавлев В.В. От составителей / В.В. Журавлев // ОМ. – М., 2005. – С. 5 – 9.
1184. Журба О. Політичні ідеали малоросійського дворянства другої половини XVIII – першої половини XIX століття в історіографії / О.І. Журба // Historia-mentalnoъ-ж-тоісамоъ-ж: Studia z historii, historii historiografii i metodologii historii / Pod red. K. Polasik-Wrzosek, W. Wrzoska, L. Zaskilniaka. – Poznac: Wydawnictwo Uniwersytetu Poznackiego. 2010. – S. 165 – 173.
1185. Журба О. Проблеми історіографічного районування та пошуки регіональних ідентичностей / О.І. Журба // Регіональна історія України. – 2008. – Вип. 2 – С. 47 – 58.
1186. Журба О.І. Василь Якович Ломиковський: історик чи агроном? / О.І. Журба // Січеславський альманах. – Д.: НГУ, 2006. – Вип. 2. – С. 153 – 158.
1187. Журба О.І. Київська археографічна комісія. 1843 – 1921: Нарис історії і діяльності / О.І. Журба. – К.: Наукова думка, 1993. – 186 с.
1188. Журба О.І. «Представьте вы себе, какой зверь был Гетман! Это были пренечестивые деспоты!» (з листа свідомого українського патріота, автономіста та традиціоналіста початку XIX століття) / О.І. Журба // ДІАЗ. – Д.: Ліра, 2009. – Вип. 3. – С. 161 – 220.

1189. Журба О.І. Становлення української археографії: люди, ідеї, інституції / О.І. Журба. – Д.: ДНУ, 2003. – 315 с.
1190. Журба О.І. Ф.Й. Туманський / О.І. Журба // УДЖ. – 2003. – № 3. – С. 124 – 137; № 6. – С. 119 – 131; 2004. – № 1. – С. 111 – 119.
1191. З історії економічної думки на Україні. – К.: АН УРСР, 1961. – 348 с.
1192. За глубокое научное изучение истории украинского народа // ВИ. – 1955. – № 5. – С. 3 – 10.
1193. Забіяка І.М. Епістолярна спадщина В.П. Горленка як історико-культурологічне джерело: автореф. дис. ...канд. іст. наук / І.М. Забіяка. – К., 1998. – 18 с.
1194. Заболоцкий-Десятовский А.П. Граф Киселев П.Д. и его время: Материалы для истории императоров Александра I, Николая I, Александра II / А.П. Заболоцкий-Десятовский. – СПб., 1882. – Т. 1. – X, 422, IX с.; Т. 2. – 335, VIII с.; Т. 3. – 448, XI с.; Т. 4. – 353, VI с.
1195. Забужко О. Notre Dame d'Ukraine: Українка в конфлікті міфологій / О. Забужко. – К.: Факт, 2007. – 640 с.
1196. Зазуляк Ю. Навколо полеміки про феодалізм на Галичині XIV – XV ст. / Ю. Зазуляк // Ruthenica. T. V. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2006. – С. 170 – 193.
1197. Зайончковский П.А. Отмена крепостного права в России / П.А. Зайончковский. – М.: Просвещение, 1968. – 368 с.
1198. Зайончковский П.А. Рец. на: «История СССР. Аннотированный перечень русских библиографий, изданных до 1965 года» / Составители М.Л. Борухина, Г.А. Главацких, Л.М. Маслова, С.М. Мейлер, В.В. Филагина. – М.: Книга, 1966. – 427 с. / П.А. Зайончковский // ВИ. – 1967. – № 7. – С. 164 – 166.
1199. Зайончковский П.А. Советская историография реформы 1861 г. / П.А. Зайончковский // ВИ. – 1961. – № 2. – С. 85 – 104.
1200. Залесский А. Из быта крепостного времени / А. Залесский // КС. – 1888. – Июнь. – Док., изв. и зам. – С. 78 – 79.
1201. Замотин И.И. Романтический идеализм в русском обществе и литературе 20-30-х годов XIX столетия / И.И. Замотин. – СПб., 1907. – 430 с.
1202. Заозерская Е.И. Помещик Жуков и его хозяйство / Е.И. Заозерская // Дворянство и крепостной строй России XVI – XVIII вв. – М.: Наука, 1975. – С. 213 – 226.
1203. Западные окраины Российской империи. – М.: НЛЮ, 2006. – 608 с.
1204. Записки о Южной Руси: В 2-х т. Издал П. Кулиш. – К.: Дніпро, 1994. – 719 с.
1205. Запрянова А. Типология источников историографического исследования / А. Запрянова А. // Харківський історіографічний збірник. – 2010. – Вип. 10. – С. 41 – 52.
1206. Заремба С. Василь Ломиковський та його оточення / С. Заремба // КС. – 1993. – № 4. – С. 82 – 87.

1207. Зарубина Н.Н. Социо-культурные факторы хозяйственного развития: М. Вебер и современные теории модернизации / Н.Н. Зарубина. – СПб.: РХГИ, 1998. – 288 с.
1208. Заханевич Е. Об открытии межевания в Черниговской губернии / Е. Заханевич // ЧГВ. – 1858. – № 37.
1209. Захарова Л.Г. Александр II и отмена крепостного права в России / Л.Г. Захарова. – М.: РОССПЭН, 2011. – 720 с.
1210. Захарова Л.Г. Великие реформы 1860 – 1870-х годов: поворотный пункт российской истории / Л.Г. Захарова // ОИ. – 2005. – № 4. – С. 151 – 167.
1211. Захарова Л.Г. Крестьянская реформа 1861 г. в исторической перспективе (к проблеме: Россия и Запад – выбор пути развития) / Л.Г. Захарова // Україна і Росія в панорамі століть. Зб. наук. праць на пошану проф. К.М. Ячменіхіна. – Чернігів: Сіверянська думка, 1998. – С. 163 – 179.
1212. Захарова Л.Г. Мемуары, дневники, частная переписка второй половины XIX в. / Л.Г. Захарова // Источниковедение истории СССР XIX – начала XX в. – М.: МГУ, 1970. – С. 368 – 399.
1213. Захарова Л.Г. Отечественная историография о подготовке крестьянской реформы 1861 г. / Л.Г. Захарова // ИС. – 1976. – № 4. – С. 54 – 76.
1214. Захарова Л.Г. Россия на переломе (Самодержавие и реформы 1861 – 1874 гг.) // История отечества: люди, идеи, решения. В 2-х кн. Кн. 1. Очерки истории России IX – начала XX в. / Л.Г. Захарова. – М.: Политиздат, 1991. – С. 293 – 325.
1215. Захарова Л.Г. Самодержавие и отмена крепостного права в России 1856–1861 / Л.Г. Захарова. – М.: МГУ, 1984. – 254 с.
1216. Захарова Л.Г. Самодержавие и реформы в России. 1861–1874. (К вопросу о выборе пути развития) / Л.Г. Захарова // Великие реформы в России. 1856 – 1874: Сборник / Под ред. Л.Г. Захаровой, Б. Эклофа, Дж. Бушнелла. – М.: МГУ, 1992. – С. 24 – 43.
1217. Захарова Л.Г. Самодержавие, бюрократия и реформы 60-х годов XIX в. в России / Л.Г. Захарова // ВИ. – 1989. – № 10. – С. 3 – 24.
1218. Зашкільняк Л. Інтелектуальна історія: спроба конвенції (деякі методологічні міркування) / Л. Зашкільняк // Ейдос. – 2005. – Вип. 1. – С. 28 – 35.
1219. Зашкільняк Л. Методологія історії від давнини до сучасності / Л. Зашкільняк. – Львів: ЛДУ, 1999. – 224 с.
- 1219а. Зашкільняк Л. Передмова / Л. Зашкільняк // Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і перспективи / За ред. Л. Зашкільняка. – Львів: ЛНУ, 2004 – С. 3 – 6
1220. Заярнюк А. Ідіоми емансипації. «Визвольні» проекти і галицьке село у середині XIX ст / А. Заярнюк. – К.: Критика, 2007. – 335 с.

1221. Заярнюк А. Про те, як соціальна історія ставала культурною / А. Заярнюк // УМ. – К.; Львів: Критика, 2005. – Ч. 9. – С. 249 – 269.
1222. Заяць А. Проблеми історії України XVI – XVIII століть / А. Заяць // Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і перспективи / За ред. Л. Зашкільняка. – Львів: ЛНУ, 2004. – С. 137 – 153.
1223. Зверева Г.И. Понятие новизны в «новой интеллектуальной истории» / Г.И. Зверева // ДВ. – М.: Эдиториал УРСС, 2001. – Вып. 4. – С. 45 – 54.
1224. Зверева Г.И. Реальность и исторический нарратив: проблемы саморефлексии новой интеллектуальной истории / Г.И. Зверева // Одиссей. 1996. – М., 1996. – С. 11 – 24.
1225. Зелдин Т. Социальная история как история всеобъемлющая / Т. Зелдин // THESIS. Теория и история экономических и социальных институтов и систем. – М.: Начала-Пресс, 1993. – Т. 1. – Вып. 1. – С. 154 – 162.
1226. Зеленый П. Херсонское дворянство и Херсонская губерния в 1862 г. / П. Зеленый // Северный вестник. – 1889. – № 8. – С. 25 – 31.
1227. Зенкин С. Микроистория и философия / С. Зенкин // Казус. 2006. – М.: Наука, 2007. – С. 365 – 377.
1228. Зенкин С. Русская теория и интеллектуальная история. Заметки по теории / С. Зенкин // НЛЮ. – 2003. – № 61. – С. 333 – 343.
1229. Зидер Р. Что такое социальная история? Разрывы и преемственность в освоении «социального» / Р. Зидер // THESIS. Теория и история экономических и социальных институтов и систем. – М.: Начала-Пресс, 1993. – Т. 1. – Вып. 1. – С. 163 – 181.
1230. Зимин А.А. Русская культура и общественная мысль в советской историографии / А.А. Зимин, А.И. Клибанов, Я.Н. Щапов, Г.И. Щетинина // Изучение отечественной истории в СССР между XXV и XXVI съездами КПСС. – М.: Наука, 1982. – С. 490 – 537.
1231. Зінченко А.Л. Реформа 1861 р. як дискусійне поле історичної науки / А.Л. Зінченко // КС. – 2006. – № 2. – С. 33 – 45.
1232. Зорин А. Импорт чувств: к истории эмоциональной европеизации русского дворянства / А. Зорин // Российская империя чувств: Подходы к культурной истории эмоций. Сб. ст. / Под ред. Я. Плампера, Ш. Шахадат, М. Эли. – М.: НЛЮ, 2010. – С. 117 – 130.
1233. Зорин А. Кормя двуглавого орла... Русская литература и государственная идеология в последней трети XVIII – первой трети XIX века / А. Зорин. – М.: НЛЮ, 2004. – 416 с.
1234. Иванюков И. Падение крепостного права в России. 2-е изд / И. Иванюков. – СПб., 1903. – 400 с.
1235. Иванюков И. Роль правительства, дворянства и литературы в крестьянской реформе / И. Иванюков // ОЗ. – 1880. – № 9. – С. 185 – 235; № 10. – С. 455 – 490; № 12. – С. 307 – 362; 1881. – № 1–6. – С. 87 – 150, 543 – 586, 199 – 236, 307 – 344, 47 – 138, 327 – 355; № 10. – С. 379 – 408.

1236. Игнатович И.И. Крестьянское движение в России в первой четверти XIX века / И.И. Игнатович. – М.: Соцэкгиз, 1963. – 464 с.
1237. Игнатович И.И. Помещичьи крестьяне накануне освобождения / И.И. Игнатович. – М., 1910. – 312 с.
1238. Иллерицкая Н.В. Становление советской историографической традиции: наука, не обретшая лица / Н.В. Иллерицкая // Советская историография / Под ред. Ю.Н. Афанасьева. – М.: РГГУ, 1996. – С. 162 – 190.
1239. Краткий очерк истории Харьковського дворянства / Л.В. Илляшевич. – Х., 1885. – 166; 32 с.
1240. Ильинский В. Благотворительность в России (История и настоящее положение) / В. Ильинский. – СПб., 1908. – 32 с.
1241. Индова Е.И. Вопросы земледелия в «Трудах Вольного экономического общества» во второй половине XVIII века / Е.И. Индова // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1970 г. – Рига: Зинатне, 1977. – С. 114 – 123.
1242. Индова Е.И. Крепостное хозяйство в начале XIX века. По материалам вотчинного архива Воронцовых / Е.И. Индова. – М.: АН СССР, 1955. – 200 с.
1243. Иовчук М.Т. Методологические вопросы и актуальные задачи исследований по истории философии и общественной мысли / М.Т. Иовчук // Вестник АН СССР. – 1975. – № 8. – С. 29 – 43.
1244. Историография истории СССР (эпоха социализма) / Под ред. И.И. Минца. – М.: Высшая школа, 1982. – 336 с.
1245. Историография истории Украинской ССР. – К.: Наукова думка, 1987. – 555 с.
1246. Исторический обзор 50-летней деятельности имп. Общества сельского хозяйства Южной России. С 1828 по 1878 гг. – О., 1878. – 367 с.
1247. История крестьянства в Европе. Эпоха феодализма. Т. 3. Крестьянство Европы в период разложения феодализма и зарождения капиталистических отношений. – М.: Наука, 1986. – 591 с.
1248. История крестьянства в России до 1917 г.: В 3-х т. – М.: Наука, 1993. – Т. 3. – 664 с.
1249. История крестьянства в России: Материалы Шестнадцатой Всероссийской заочной конференции / Науч. ред. С.Н. Полторак. – СПб.: Нестор, 2000. – 169 с.
1250. История крестьянства и сельского хозяйства западно-русских и белорусских земель: прошлое, настоящее, перспективы: Материалы международной научно-практической конференции. 28 – 29 сентября 2000 года. – Смоленск: СГПУ, 2001. – 224 с.
1251. История русской экономической мысли / Под ред. А.И. Пашкова. – М.: Соцэклит, 1958. – Т. 1. – Ч. 2. – 871 с.

1252. Источниковедение: Теория. История. Метод. Источники российской истории: Учеб. пособие / И.Н. Данилевский, В.В. Кабанов, О.М. Медушевская, М.Ф. Румянцева. – М.: РГГУ, 1998. – 702 с.
1253. Іваненко В.В. Дослідження аграрної історії у Дніпропетровському університеті / В.В. Іваненко // Питання аграрної історії України та Росії. Матеріали других наукових читань, присвячених пам'яті Д.П. Пойди. – Д.: Промінь, 1997. – С. 5 – 15.
1254. Іваненко В.В. Слово до читача / В.В. Іваненко // Питання аграрної історії України та Росії. Матеріали сьомих наукових читань, присвячених пам'яті Д.П. Пойди. – Д.: ДНУ, 2008. – С. 3 – 4.
1255. Ільїн О. Невдачливий Федір Туманський / О. Ільїн // Пам'ять століть. – 1998. – № 5. – С. 135 – 138.
1256. Ісаєвич Я. Українська історична наука: організаційна структура і міжнародні контакти / Я. Ісаєвич // Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: здобутки і проблеми. – Львів: ЛНУ, 2004. – С. 7 – 23.
1257. Історія економічної думки України: Навч. посібн. – К.: Либідь, 1993. – 272 с.
1258. Історія українського козацтва: Нариси: У 2 т. / Редкол: В.А. Смолій та ін. – К.: КМА, 2007. – Т. 2. – 724 с.
1259. Історія українського селянства: Нариси: У 2 т. / За ред. В.А. Смолія. – К.: Наукова думка, 2006. – Т. 1. – 632 с.
1260. Кабузан В.М. Изменения в размещении населения России в XVIII – первой половине XIX в. (По материалам ревизий) / В.М. Кабузан. – М.: Наука, 1971. – 192 с.
1261. Кабузан В.М. Народы России в первой половине XIX в.: Численность и этнический состав / В.М. Кабузан. – М.: Наука, 1992. – 216 с.
1262. Кабытова Е. Кризис русского дворянства / Е. Кабытова. – Самара: Самарский ун-т, 1997. – 143 с.
1263. Кабытов П.С. Русское крестьянство: этапы духовного освобождения / П.С. Кабытов, В.А. Козлов, Б.Г. Литвак. – М.: Мысль, 1988. – 237 с.
1264. Каганов И.Я. Г.А. Полетика и его книжные интересы / И.Я. Каганов // Роль и значение литературы XVIII века в истории русской культуры. – М.; Л.:ИРЛИ, 1966. – С. 138 – 144.
1265. Кагарлицкий Б. Периферийная империя: Россия и миросистема / Б. Кагарлицкий. – М.: Ультра. Культура, 2004. – 528 с.
1266. Каждан А.П. Трудный путь в Византию / А.П. Каждан // Одиссей. 1992. – М.: Кругъ, 1994. – С. 35 – 50.
1267. Калакура Я.С. Українська історіографія: Курс лекцій / Я.С. Калакура. – К.: Генеза, 2004. – 496 с.

1268. Каменский А.Б. Историография. Грамоты Екатерины II дворянству и городам. Рец. На кн.: Catherine II's Charters of 1785 to the Nobility and the Towns. Charles Schlacks, Jr., Publisher. Bakersfield (Cal.). 1991, LXXVI + 256 p. / А.Б. Каменский // <http://dlib.eastview.com/browse/doc/7164791>
1269. Каменский А.Б. От Петра I до Павла I: реформы в России XVIII века (опыт целостного анализа) / А.Б. Каменский. – М.: РГГУ, 1999. – 575 с.
1270. Каменский А.Б. Подданство, лояльность, патриотизм в имперском дискурсе России XVIII в.: исследовательские проблемы / А.Б. Каменский. – М.: ГУ ВШЭ, 2007. – 48 с.
1271. Каменский А.Б. Российская империя в XVIII веке: традиции и модернизация / А.Б. Каменский. – М.: НЛО, 1999. – 328 с.
1272. Каменский А.Б. Российское дворянство в 1767 году: (К проблеме консолидации) / А.Б. Каменский // ИС. – 1990. – № 1. – С. 58 – 77.
1273. Каменский А.Б. Уроки, которые можно было бы извлечь / А.Б. Каменский // Одиссей. – М.: Наука, 2004. – С. 408 – 421.
1274. Каминский Ф.И. Следы древнейшей эпохи каменного века по р. Суле и ее притокам / // Труды III Археологического съезда. – К., 1878. – Т. 1. – С. 147 – 152.
1275. Кантор В.К. К.Д. Кавелин / В.К. Кантор // Кавелин К.Д. Наш умственный строй: статьи по философии русской истории и культуры. – М.: Правда, 1989. – С. 3 – 8.
1276. Кантор В.К. Санкт-Петербург: Российская империя против российского хаоса. К проблеме имперского сознания в России / В.К. Кантор. – М.: РОССПЭН, 2008. – 542 с.
1277. Капнист П.И. Краткое обозрение направления периодических изданий и отзывов их по важнейшим правительственным и другим вопросам за 1862 г. / П.И. Капнист. – СПб., 1862. – 168 с.
1278. Каппелер А. Мазепинцы, малороссы, хохлы: украинцы в этнической иерархии Российской империи / А. Каппелер // <http://litopys.org.ua/vzaimo/vz11.htm>
1279. Каппелер А. Образование наций и национальные движения в Российской империи / А. Каппелер // Российская империя в зарубежной историографии. Работы последних лет: Антология. – М.: Новое издательство, 2005. – С. 395 – 435.
1280. Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад / А. Каппелер. – Львів: Католицький Український університет, 2005. – 360 с.
1281. Каратаев Н.К. Очерки по истории экономических наук в России XVIII века / Н.К. Каратаев. – М.: АН СССР, 1960. – 291 с.
1282. Каратаев Н.К. Русская экономическая мысль в период кризиса феодального хозяйства (40-50 XIX века) / Н.К. Каратаев. – М.: МГУ, 1957. – 187 с.
1283. Кареев Н. Крестьяне и крестьянский вопрос во Франции в последней четверти XVIII века. Историческая диссертация / Н. Кареев. – М., 1879. – XXII, 491, LXXXIX с.

1284. Карпов Г. О крепостном праве в Малороссии / Г. Карпов // РА. – 1875. – Кн. 6. – С. 229 – 239.
1285. Касименко А.К. К вопросу о национальном составе дворян-помещиков Левобережной Украины в конце XVIII – XIX в. / А.К. Касименко // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1960. – К.: Наукова думка, 1962. – С. 490 – 494.
1286. Гаспаров М.Л. Эпистолярное творчество В.Я. Брюсова / М.Л. Гаспаров // Валерий Брюсов и его корреспонденты. – М.: Наука, 1991. – Т. 1. – С. 81 – 100.
1287. Касьянов Г. Націоналізація історії та образ Іншого: Україна і пост-комуністичний простір / Г. Касьянов // Образ Іншого в сусідніх історіях: міфи, стереотипи, наукові інтерпретації (Матеріали міжнародної наукової конференції, Київ, 15 – 16 грудня 2005 р.). – К.: Інститут історії України НАНУ, 2008. – С. 14 – 20.
1288. Касьянов Г. «Пикник на обочине»: осмысление имперского прошлого в современной украинской историографии / Г. Касьянов // Новая имперская история постсоветского пространства: Сб. статей / Под ред. И.В. Герасимова, С.В. Глебова и др. – Казань: Центр исследований Национализма и Империи, 2004. – С. 81 – 108.
1289. Катренко А.М. Український національний рух XIX століття. – Частина 1: Перша половина XIX ст.: Навчальний посібник / А.М. Катренко. – К.: КДУ, 1998. – 189 с.
1290. Кашин В.Н. Крепостные крестьяне-землевладельцы накануне реформы / В.Н. Кашин. – М.; Л.: АН СССР, 1935. – 115 с.
1291. Каштанов С.М. К историографии крепостного права в России / С.М. Каштанов // История и историки. Историография истории СССР: Сб. статей. – М.: Наука, 1965. – С. 270 – 312.
1292. Каштанов С.М. К историографии крепостного права в России / С.М. Каштанов // История и историки. Историографический ежегодник. 1972. – М.: Наука, 1973. – С. 126 – 141.
1293. Каюк Д.Г. Миклашевський Михайло Павлович / Д.Г. Каюк // Українська біографістика. Збірник наукових праць. – К.: Інститут біографістики, 1999. – Вип. 2. – С. 103 – 106.
1294. Каюк Д. Проблеми формування дворянства Південної України: нові археографічні можливості / Д.Г. Каюк // ДІАЗ. – Д.: Генеза, 2001. – Вип. 2. – С. 578 – 598.
1295. Каюк Д.Г. Родина дворян Миклашевський і Південна Україна / Д.Г. Каюк // КС. – 1999. – № 6. – С. 108 – 116.
1296. Каюк Д.Г. Формування катеринославського та херсонського дворянства в 60-ті рр. XVIII – на початку XIX ст.: автореф. дис. ...канд. іст. наук / Д.Г. Каюк. – Д., 2002. – 16 с.
1297. Келли К. Право на эмоции, правильные эмоции: управление чувствами в России после эпохи Просвещения / К. Келли // Российская империя чувств: Подходы к куль-

- турной истории эмоций. Сб. статей / Под ред. Я. Плампера, Ш. Шахадат, М. Эли. – М.: НЛО, 2010. – С. 51 – 77
1298. Кизеветтер А.А. Обзор юбилейной литературы 1911 г. по истории крестьянской реформы 1861 г. / А.А. Кизеветтер // Научный исторический журнал. – 1913. – Т. 1. – Вып. 2. – № 2. – С. 71 – 80.
1299. Ким С.Г. В поисках интегральной версии историописания (по материалам немецкой науки 1990-х годов) / С.Г. Ким // ДВ. – М.: Едиториал УРСС, 2002. – Вып. 9. – С. 30 – 51.
1300. Кимбэлл Э. Русское гражданское общество и политический кризис в эпоху Великих реформ. 1859 – 1863 / Э. Кимбэлл // Великие реформы в России 1856 – 1874 / Под ред. Л.Г. Захаровой, Б. Эклофа, Дж. Бушнелла. – М.: МГУ, 1992. – С. 260 – 282.
1301. Киреева Р.А. Государственная школа: историческая концепция К.Д. Кавелина и Б.Н. Чичерина / Р.А. Киреева. – М.: ОГИ, 2004. – 512 с.
1302. Кириченко О.В. Благочестие русских дворян. XVIII век / О.В. Кириченко. – М.: Паломникъ, 2002. – 463 с.
1303. Кирсанова Р.М. Розовая ксандрейка и драдедамовый платок. Костюм-вещь в русской литературе XIX века / Р.М. Кирсанова. – М.: Книга, 1989. – 286 с.
1304. Кирьяков Михаил Максимович // Русский биографический словарь. – СПб., 1897. – Т. Ибак – Ключарев. – С. 671 – 672.
1305. Китаев В.А. Славянофильство и либерализм / В.А. Китаев // ВИ. – 1989. – № 1. – С. 133 – 143.
1306. Клепацький П. Голос капіталізму з України першої половини XIX ст. / П. Клепацький // Україна. – 1929. – Грудень. – С. 73 – 82.
1307. Клепацький П. Господарство Диканського маєтку Кочубеїв у першій половині XIX в. / П. Клепацький // Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія з нагоди сімдесятої річниці життя та п'ятдесятих роковин наукової діяльності. – К., 1927. – С. 967 – 989.
1308. Клепацький П. Декілька документів з Диканського архіву Кочубеїв / П. Клепацький // Український археографічний збірник. – 1930. – Т. 3. – С. 253 – 263.
1309. Клепацький П.Г. Стосунки урядництва Диканського маєтку Кочубеїв з кріпаками в першу половину XIX ст. (За матеріалами диканського архівного фонду в Полтавському Крайістархіві) / П. Клепацький // Записки Полтавського наукового при ВУАН твариства. – Полтава, 1928. – Вип. 2. – С. 1 – 16.
1310. Ключевский В.О. Исторические портреты. Деятели исторической мысли / В.О. Ключевский. – М.: Правда, 1990. – 624 с.
1311. Ключевский В.О. История сословий в России / В.О. Ключевский // Ключевский В.О. Сочинения. В 9 т. – М.: Мысль, 1989. – Т. 6. – С. 225 – 391.

1312. Ключевский В.О. Крепостной вопрос накануне законодательного его возбуждения (Отзыв на сочинение Ю.Ф. Самарина. Т. 2. «Крестьянское дело до высочайшего рескрипта 20 ноября 1857 г.) / В.О. Ключевский // Ключевский В.О. Сочинения. В 9 т. – М.: Мысль, 1990. – Т.8. – С. 31 – 49.
1313. Ключевский В.О. Курс русской истории / В.О. Ключевский // Ключевский В.О. Сочинения. В 9 т. – М.: Мысль, 1989. – Т. 5. – 476 с.
1314. Ключевский В.О. Курс русской истории / В.О. Ключевский // Ключевский В.О. Сочинения. В 9 т. – М.: Мысль, 1988. – Т. 3. – 414 с.
1315. Ключевский В.О. Неопубликованные произведения / В.О. Ключевский. – М.: Наука, 1983. – 416 с.
1316. Ключевский В.О. Отзыв об исследовании В.И. Семевского «Крестьянский вопрос в России в XVIII и первой половине XIX в.» / В.О. Ключевский // Ключевский В.О. Сочинения. В 9 т. – М.: Мысль, 1990. – Т. 8. – С. 271 – 276.
1317. Ключевский В.О. Право и факт в истории крестьянского вопроса (Письмо к редактору «Руси», 1881, № 28) / В.О. Ключевский // Ключевский В.О. Сочинения. В 9 т. – М.: Мысль, 1990. – Т. 8. – С. 50 – 58.
1318. Ключевский В.О. Происхождение крепостного права в России / В.О. Ключевский // Ключевский В.О. Сочинения. В 9 т. – М.: Мысль, 1990. – Т. 8. – С. 120 – 193.
1319. Ключевский В.О. Русская историография 1861 – 1893 гг. / В.О. Ключевский // Ключевский В.О. Сочинения. В 9 т. – М.: Мысль, 1989. – Т. 7. – С. 381 – 388.
1320. Ключевский В.О. Отмена крепостного права / В.О. Ключевский // Ключевский В.О. Сочинения. В 9 т. – М.: Мысль, 1989. – Т. 5. – С. 339 – 360.
1321. Кобак И.В. Изучение писем в литературоведческих работах (1980 – 2000-е гг.) / И.В. Кобак // Историография и источниковедение в отечественной истории: Сб. научн. статей. – СПб.: Скифия-принт, 2011. – Вып. 6. – С. 277 – 287.
1322. Ковалевский А. Освободительная реформа Александра II и её осуществление в пределах Черниговской губернии. (1858–1861) / А. Ковалевский. – К., 1911. – 231 с.
1323. Ковалевский М. Труд, как источник собственности на землю в Малороссии и на Украине / М. Ковалевский // ЮВ. – 1889. – Т. 2. – Кн. 2-3. – Июнь-июль. – С. 1 – 34.
1324. Коваленко О. Невідома праця Павла Федоренка «Архіви Чернігівського шляхетства» / О. Коваленко // Студії з архівної справи та документознавства. – К., 1996. – Т. 1. – С. 133 – 140.
1325. Коваленко О. Розгром Ніжинської історичної школи / О. Коваленко, А. Острячко // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики [Число 5] Істориографічні дослідження в Україні [Вип. 10]: Збірка наукових праць на пошану академіка НАН України В.А. Смолія. У 2 ч. – К.: Інститут історії НАНУ, 2000. – Ч. 2. – С. 341 – 352.

1326. Коваленко О.Б. Передмова / О.Б. Коваленко, С.О. Половникова // «До тебе прихильна, дарма, що кавалергард»: Листи Є.І. Милорадович до Г.О. Милорадовича (1860 – 1865) / Упор. С.О. Половникова. – Чернігів: Чернігівські обереги, Сіверянська думка, 2002. – С. 3 – 21.
1327. Коваленко Т.А. Менталитет дворянской культуры XVIII в. / Т.А. Коваленко // *Общественные науки и современность*. – 1997. – № 5. – С. 108 – 117.
1328. Ковальченко И.Д. Консерватизм, либерализм и радикализм в России в период подготовки крестьянской реформы 1861 года / И.Д. Ковальченко // *ОИ*. – 1994. – № 2. – С. 3 – 18.
1329. Ковальченко И.Д. Изучение истории России периода капитализма (XIX – начало XX в.) / И.Д. Ковальченко // *Развитие советской исторической науки 1970 – 1974*. – М.: Наука, 1975. – С. 37 – 55.
1330. Ковальченко И.Д. Изучение социально-экономического развития России второй половины XIX в. / И.Д. Ковальченко // *Изучение отечественной истории в СССР между XXV и XXVI съездами КПСС*. – М.: Наука, 1982. – С. 380 – 393.
1331. Ковальченко И.Д. К вопросу о состоянии помещичьего хозяйства перед отменой крепостного права / И.Д. Ковальченко // *Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы*. 1959. / Под ред. В.К. Яцунского. – М.: АН СССР, 1961. – С. 192 – 227.
1332. Коган Л.А. К вопросу о предмете истории общественной мысли / Л.А. Коган // *ВФ*. – 1977. – № 5. – С. 133 – 145.
1333. Когут З. Історичні дослідження в незалежній Україні. Тягар минулого: історіографія до здобуття незалежності / З. Когут // Когут З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. – К.: Основи, 2004. – С. 294 – 300.
1334. Когут З. Проблеми дослідження української еліти Гетьманщини (1650 – 1830) / З. Когут // Когут З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. – К.: Основи, 2004. – С. 27 – 45.
1335. Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760 – 1830 / З. Когут. – К.: Основи, 1996. – 317 с.
1336. Когут З. Українська еліта у XVIII столітті та її інтеграція в російське дворянство / З. Когут // Когут З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. – К.: Основи, 2004. – С. 46 – 79.
1337. Когут З. Шляхетська демократія в часи самодержавства: політичні погляди Григорія Полетики (1723/25 – 1784) / З. Когут // Когут З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. – К.: Основи, 2004. – С. 102 – 116.
1338. Козеллек Р. Історія понять і соціальна історія / Р. Козеллек // Козеллек Р. Минуле майбутнє. Про семантику історичного часу. – К.: Дух і літера, 2005. – С. 113 – 134.

1339. Козеллек Р. Сучасна соціальна історія та історичні часи / Р. Козеллек // Козеллек Р. Часові пласти. Дослідження з теорії історії. – К.: Дух і літера, 2006. – С. 346 – 364.
1340. Козлов В.А. Российская история: Обзор идей и концепций, 1992 – 1995 годы / В.А. Козлов // Свободная мысль. – 1996. – №3. – С. 99 – 112; № 4. – С. 104 – 120.
1341. Козлов С. К преодолению одной фобии / С. Козлов // НЛО. – 1998. – № 29. – С. 5 – 6.
1342. Козлов С.А. Аграрные традиции и новации в дореформенной России (центрально-нечерноземные губернии) / С.А. Козлов. – М.: РОССПЭН, 2002. – 560 с.
1343. Кокка Ю. Социальная история между структурной и эмпирической историей / Ю. Кокка // THESIS. Теория и история экономических и социальных институтов и систем. – М.: Начала Пресс, 1993. – Т. 1. – Вып. 2. – С. 174 – 189.
1344. Колесник И.И. Принципы классификации и анализа эпистолярных источников (по материалам переписки С.М. Соловьева) / И.И. Колесник // Историографические и источниковедческие проблемы отечественной истории. Актуальные проблемы источниковедения и специальных исторических дисциплин: Межвузовский сборник научных трудов / Под ред. Н.П. Ковальского. – Д.: ДГУ. – 1985. – С. 79 – 84.
1345. Колесник І.І. Інтелектуалне співтовариство як засіб легітимації культурної історії України ХІХ століття // УІЖ. – 2008. – № 1. – С. 169 – 193.
1346. Колесник І.І. «Регіональне» як чинник формування української національної історіографії / І.І. Колесник // Записки історичного факультету. – О.: ОДУ, 1995. – Вип. 1. – С. 66 – 88.
1347. Колесник І.І. Регіональна історія та регіональна історіографія / І.І. Колесник // Регіональне і загальне в історії: Тези міжнародної наукової конференції, присвяченої 140-річчю від дня народження Д.І. Яворницького та 90-літтю ХІІІ Археологічного з'їзду (Листопад 1995 р.). – Д.: ДДУ, 1995. – С. 178 – 180.
1348. Коляструк О.А. Документи особового походження як джерела з історії повсякденності / О.А. Коляструк // УІЖ. – 2008. – № 2. – С. 145 – 153.
1349. Компан О.С. Проблеми українського середньовіччя / О.С. Компан // Середні віки на Україні. – К.: Наукова думка, 1971. – Вип. 1. – С. 9 – 20.
1350. Кондрашова Л.И. Малоизвестные помещичьи указы управителям XVIII века / Л.И. Кондрашова // Труды Московского Государственного Историко-архивного института. – М.: [Б.И.], 1957. – Т. 10. – С. 222 – 238.
1351. Кони А.Ф. Великая княгиня Елена Павловна / А.Ф. Кони // ВР. – Т. 5. – С. 14 – 34.
1352. Кононенко В. Історіографія світської інтелектуальної еліти Гетьманщини / В. Кононенко // Історіографічні дослідження в Україні. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2010. – Вип. 20. – С. 298 – 322.
1353. Консерватизм в России («круглый стол») // Социологические исследования. – 1993. – № 1. – С. 43 – 61.

1354. Консерватизм: Антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К.: Смолоскип, 1998. – 598 с.
1355. Копосов Н. Юрий Львович Бессмертный и «новая историческая наука» в России / Н. Копосов, О. Бессмертная // Homo Historicus: К 80-летию со дня рождения Ю.Л. Бессмертного: В 2 кн. – М.: Наука, 2003. – Кн. 1. – С. 122 – 160.
1356. Копосов Н.Е. Советская историография, марксизм и тоталитаризм (К анализу ментальных основ историографии) / Н.Е. Копосов // Одиссей. 1992. – М.: Кругъ, 1994. – С. 51 – 68.
1357. Корелин А.П. Дворянство в пореформенной России. 1861 – 1904 гг. / А.П. Корелин. – М.: Наука, 1979 – 304 с.
1358. Корзун В.П. «Русская историография» Н.Л. Рубинштейна в социокультурном контексте эпохи / В.П. Корзун, Д.М. Колеватов // ДВ. – М.: ЛКИ, 2007. – Вып. 20. – С. 24 – 62.
1359. Корзун В.П. Образ исторической науки в первое послевоенное десятилетие: трансформация историографических координат / В.П. Корзун, Д.М. Колеватов // ДВ. – М.: ИВИ РАН, 2010. – Вып. 33. – С. 59 – 85.
1360. Корзун В.П. Поиск нового образа историографии в современном интеллектуальном пространстве (Размышления над учебным пособием Л.П. Репиной, В.В. Зверевой, М.Ю. Парамоновой «История исторического знания») / В.П. Корзун, В.Г. Рыженко // Мир Клио. Сборник статей в честь Лорины Петровны Репиной. – М.: ИВИ РАН, 2007. – Т. 2. – С. 266 – 278.
1361. Корнилов А.А. Губернские комитеты по крестьянскому делу в 1858 – 1859 годах / А.А. Корнилов // РБ. – 1904. – № 1 – С. 114 – 159; № 2. – С. 200 – 237; № 3. – С. 107 – 140; № 4. – С. 55 – 85; № 5. – С. 50 – 76.
1362. Корнилов А.А. Крестьянская реформа / А.А. Корнилов. – СПб., 1905. – 271 с.
1363. Корнилов А.А. Курс истории России XIX века / А.А. Корнилов. – М.: Высшая школа, 1993. – 446 с.
1364. Корнилов А.А. Очерки по истории общественного движения и крестьянского дела в России / А.А. Корнилов. – СПб., 1905. – 474 с.
1365. Косачевская Е.М. Н.А. Маркевич. (1804 – 1860) / Е.М. Косачевская. – Л.: ЛГУ, 1987. – 286 с.
1366. Костюшко И.И. Аграрные реформы в Австрии, Пруссии и России в период перехода от феодализма к капитализму (сравнительный очерк) / И.И. Костюшко. – М.: Наука, 1994. – 194 с.
1367. Коциевский А.С. Крестьянская колонизация Южной Украины в первой трети XIX в. // Материалы по истории сельского хозяйства и крестьянства СССР / А.С. Коциевский. – М.: Наука, 1965. – Сб. VI. – С. 120 – 139.

1368. Коциевский А.С. Крестьянское движение в Южной Украине в конце XVIII – первой четверти XIX в. / А.С. Коциевский // Материалы по истории сельского хозяйства и крестьянства СССР. – М.: Изд-во АН СССР, 1962. – Сб. 5. – С. 224 – 257.
1369. Коцієвський О.С. Закріпачення селян Південної України (кінець XVIII – початок XIX ст.) / О.С. Коцієвський // УІЖ. – 1961. – № 2. – С. 75 – 81.
1370. Коцонис Я. Как крестьян делали отсталыми: Сельскохозяйственные кооперативы и аграрный вопрос в России 1861 – 1914 / Я. Коцонис . – М.: НЛЮ, 2006. – 320 с.
1371. Кочергін І.О. Земське самоврядування Катеринославщини (персонологічний вимір) / І.О. Кочергін. – Д.: Герда, 2011. – 216 с.
1372. Кочергін І.О. Селянська реформа 1861 р. та катеринославські поміщики / І.О. Кочергін // Питання аграрної історії України та Росії. Матеріали п'ятих наукових читань, присвячених пам'яті професора Д.П. Пойди. – Д.: ДНУ, 2004. – С. 48 – 53.
1373. Кравцов В. Трансформация оснований профессионализма исторического знания в современном историографическом процессе / В. Кравцов // Образы историографии: Сборник статей / Науч. ред. А.П. Логунов. – М.: РГГУ, 2001. С. 173 – 198.
1374. Кравченко В. Про Харківський університет, Василя Каразіна та провінційне суспільство / В.В. Кравченко // Харків'янин. – 2003. – № 2 – 4 (70 – 72). – 9 – 29 січня.
1375. Кравченко В. Україна, імперія, Росія... Огляд сучасної української історіографії / В.В. Кравченко // УГО. – 2004. – № 10. – С. 115 – 154.
1376. Кравченко В.В. Передмова / В.В. Кравченко // Багалій Д.І. Вибрані праці: У 6 т. – Т. 2: Джерелознавство та історіографія історії України. – Х.: Золоті сторінки, 2001. – С. 5 – 28.
1377. Кравченко В.В. Харківський університет в першій половині XIX століття / В.В. Кравченко // Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна за 200 років. – Х.: ХНУ, 2004. – С. 5 – 124.
1378. Крандиевский С.И. Очерки по историографии экономической истории (XVII – XIX вв.) / С.И. Крандиевский. – Х: Изд-во ХГУ, 1964. – 307 с.
1379. Краткая биография Виктора Петровича Скаржинского // Сельское хозяйство. – 1862. – № 2. – С. 9 – 14.
1380. Крепостничество и воля. 1861 – 1911: Роскошно-иллюстрированное юбилейное издание в память 50 летия со дня освобождения крестьян. – М., 1911. – VII, 272 с.
1381. Крестьяне // Брокгауз Ф.А., Ефрон И.А. Энциклопедический словарь. – СПб., 1895. – Т. XVI. – С. 659 – 725.
1382. Крестьянский вопрос // Большая советская энциклопедия. – М.: Советская энциклопедия, 1973. – Т. 13. Конда – Кун. – С. 406.

1383. Кривошея І.І. Еволюція дворянства Правобережної України наприкінці XVIII – початку ХХ ст. (за матеріалами Київської губернії): автореф. дис... канд. іст. наук / І.І. Кривошея. – К., 1997. – 17 с.
1384. Крот М.Н. Проблема отмены крепостного права в России в воззрениях либеральных консерваторов / М.Н. Крот // Cogito. Альманах истории идей. – Ростов-на-Дону, 2006. – № 1. – С. 303 – 315.
1385. Круглова Т.А. Экономическая структура городских хозяйств Левобережной Украины в XVIII в. (по материалам Генеральной описи 1765 – 1769 гг.) / Т.А. Круглова. – М.: МГУ, 1989. – 176 с.
1386. Крупина В. Соціальна історія / В. Крупина // Критика. – 2007. – Ч. 10. – С. 31.
1387. Крутиков В.И. К истории российского либерализма (князь В.А. Черкасский – деятель либерального движения эпохи падения крепостного права) / В.И. Крутиков // Общественная жизнь в Центральной России в XVI – начале ХХ вв. – Воронеж: ВГУ, 1995. – С. 51 – 70.
1388. Крутиков В.И. Советская историография кризиса феодально-крепостнической системы хозяйства в России / В.И. Крутиков // Материалы XV сессии Симпозиума по проблемам аграрной истории / Под ред. П.А. Колесникова. – Вологда: ВГПИ, 1976. – Вып. 2. – С. 3 – 25.
1389. Крутиков В.И. Описание помещичьих имений 1858 – 1859 гг. как источник по истории помещичьего хозяйства и крестьянства накануне реформы 1861 г. (по материалам Тульской и Московской губерний) / В.И. Крутиков, В.А. Федоров // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1970 г. – Рига: Зинатне, 1977. – С. 143 – 156.
1390. Круус Х.Х. Об итогах симпозиума по аграрной истории восточной Европы в Таллинне в 1958г. / Х.Х. Круус // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1959 г. – М.: АН СССР, 1961. – С. 14 – 18.
1391. Кузнецов Б.П. Аграрный вопрос / Б.П. Кузнецов, Г.Г. Котовский, Е.А. Луцкий // Советская историческая энциклопедия. – М.: Советская энциклопедия, 1961. – Т. 1. – С. 171 – 194.
1392. Курилов И.А. Роменская старина. Историческая, статистическая и бытовые записки о городе Ромне и его обывателях, от начала города до нашего времени / И.А. Курилов. – Ромны, 1898. – 345 с.
1393. Курмачева М.Д. Исследования по истории СССР периода феодализма // Развитие советской исторической науки 1970 – 1974 / М.Д. Курмачева, В.Д. Назаров. – М.: Наука, 1975. – С. 9 – 36.
1394. Л[заревский А.М.] Из прошедшей жизни малорусского дворянства / Л[заревский А.М.] // КС. – 1888. – Октябрь. – С. 149 – 161.

1395. Л[итвино]ва П. Очерк из жизни старосветских помещиков / П. Л[итвино]ва // КС. – 1904. – Июль-август. – С. 176 – 212.
1396. Лазанская Т.И. Государственные крестьяне Украины в период кризиса феодально-крепостнической системы / Т.И. Лазанская. – К.: Наукова думка, 1989. – 116 с.
1397. Лазанська Т.І. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торговельно-промислової статистики ХІХ ст.) / Т.І. Лазанська. – К.: Інститут історії України НАНУ, 1999. – 282 с.
1398. Лазаревский А. Галагановский фамильный архив / А. Лазаревский // КС. – 1883. – Ноябрь. – С.
1399. Лазаревский А. Миклашевские / А. Лазаревский // КС. – 1882. – Август. – С. 243 – 258.
1400. Лазаревский А. О собирании материалов для истории освобождения крестьян от крепостной зависимости в пяти губерниях Киевского учебного округа / А. Лазаревский. – К., 1901. – 8 с.
1401. Лазаревский А. Суды в старой Малороссии. (Замечания на монографию Д.П. Миллера – Суды земские, городские и подкоморские в ХVIII веке) / А. Лазаревский // КС. – 1898. – Июль-август. – С. 75 – 115.
1402. Лазаревский А. Сулимовский фамильный архив / А. Лазаревский // КС. – 1882. – Ноябрь. – С. 292 – 327.
1403. Лазаревский А.М. Малороссийские посполитые крестьяне (1648–1783гг.): Историко-юридический очерк по археографическим источникам / А.М. Лазаревский. – К., 1908. – 153 с.
1404. Лазаревский А.М. Один из приятелей Гоголя (А.М. Маркович) / А.М. Лазаревский // ЧИОНЛ. – 1902. – Кн. XVI. – Отд. V. – С. 39 – 43.
1405. Лазаревский А.М. Отрывок из семейного архива Полетик / А.М. Лазаревский // КС. – 1891. – Апрель. – С. 97 – 116.
1406. Лазаревский А.М. Прежние изыскатели малорусской старины. Александр Михайлович Маркович (1790 – 1865) / А.М. Лазаревский // КС. – 1897. – Январь. – С. 92 – 111; Февраль. – С. 275 – 310.
1407. Лазаревский А.М. Указатель источников для изучения Малороссийского края / А.М. Лазаревский. – СПб., 1858. – Вып. 1. – [4], 11, 123 с.
1408. Лазаревська К. Господарство незаможного панка на Конотопщині в першій половині ХІХ в. / К. Лазаревська // Український археографічний збірник. – К., 1927. – Т. 2. – С. VIII – XXI.
1409. Лазебник В. «Человек хлебосольный, милый и очень хитрый» / В. Лазебник // Наше місто. – 2001. – 19 вересня. – С. 3

1410. Ланской Г.И. Проблема модернизации аграрного сектора России второй половины XIX – начала XX вв. в зарубежной историографии и трудах академика И.Д. Ковальченко 1970 – 1980-х гг. / Г.И. Ланской // Проблемы источниковедения и историографии. Материалы II Научных чтений памяти академика И.Д. Ковальченко. – М.: РОССПЭН, 2000. – С. 182 – 191.
1411. Лаппо-Данилевский А.С. Очерки истории образования главнейших разрядов крестьянского населения в России / А.С. Лаппо-Данилевский. – СПб., 1905. – 156 с.
1412. Лаппо-Данилевский А.С. Собрание и свод законов Российской империи, составленные в царствование императрицы Екатерины II / А.С. Лаппо-Данилевский. – СПб., 1897. – 144 с.
1413. Латкин В.Л. Законодательные комиссии в России / В.Л. Латкин. – СПб., 1887. – Т. 1. – VIII, 595 с.
1414. Ле Гофф Ж. Цивилизация средневекового Запада / Ж. Ле Гофф. – Екатеринбург: У-Фактория, 2007. – 560 с.
1415. Лебедева О.Н. «Уложение» В.Г. Орлова 1796 г. как источник для изучения социально-экономической истории городецкой вотчины конца XVIII в. / О.Н. Лебедева // Сельское хозяйство и крестьянство Среднего Поволжья в период феодализма и капитализма. – Чебоксары, 1982. – С. 45 – 48.
1416. Левандовский А.А. Предисловие / А.А. Левандовский // Ляшенко Л.М. Александр II, или История трех одиночеств. – М.: Молодая гвардия, 2003. – С. 5 – 33.
1417. Легун Ю. Класифікація джерел з генеалогії селянства: історіографія питання / Ю. Легун // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць: У 2-х частинах. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2006. – № 13. – Ч. 1. – С. 144 – 177.
1418. Ленин В.И. «Крестьянская реформа» и пролетарски-крестьянская революция / В.И. Ленин // Ленин В.И. Полное собрание сочинений. – М.: Политическая лит-ра, 1973. – Т. 20. – С. 171 – 180.
1419. Ленин В.И. Аграрный вопрос и «критики Маркса» / В.И. Ленин // Ленин В.И. Полное собрание сочинений. – М.: Изд-во политической лит-ры, 1972. – Т. 5. – С. 95 – 268.
1420. Ленин В.И. Гонители земства и Аннибалы либерализма / В.И. Ленин // Ленин В.И. Полное собрание сочинений. – М.: Политическая лит-ра, 1972. – Т. 5. – С. 21 – 72.
1421. Ленин В.И. По поводу юбилея / В.И. Ленин // Ленин В.И. Полное собрание сочинений. – М.: Политическая лит-ра, 1973. – Т. 20. – С. 161 – 170.
1422. Ленин В.И. Пятидесятилетие падения крепостного права / В.И. Ленин // Ленин В.И. Полное собрание сочинений. – М.: Политическая лит-ра, 1973. – Т. 20. – С. 139 – 142.
1423. Ленин В.И. Развитие капитализма в России / В.И. Ленин // Ленин В.И. Полное собрание сочинений. – М.: Политическая лит-ра, 1971. – Т. 3. – 791 с.

1424. Леонтович В.В. История либерализма в России: 1762 – 1914 / В.В. Леонтович. – М.: Русский путь, 1995. – 444 с.
1425. Леонтьев А.А. Крестьянское право: Систематическое изложение особенностей законодательства о крестьянах / А.А. Леонтьев. – СПб., 1909. – 401 с.
1426. Леонтьева О.Б. Власть и народ в зеркале исторических представлений российского общества XIX века / О.Б. Леонтьева // Образы времени и исторические представления: Россия – Восток – Запад / Под ред. Л.П. Репиной. – М.: Кругъ, 2010. – С. 844 – 884.
1427. Лернер Н. К истории освобождения крестьян / Н. Лернер // РС. – 1905. – Январь. – С. 148 – 151.
1428. Лешкович Н. Українці в російській імперській еліті другої половини XVIII – початку XIX ст. та їхня роль у розвитку української культури / Н. Лешкович // Проблеми слов'язнознавства. – Львів: ЛДУ, 1996. – Вип. 48. – С. 21 – 31.
1429. Лещенко М.Н. Соціально-економічні передумови реформи 1861 р. на Україні / М.Н. Лещенко // Наукові записки Інституту історії. – К.: АН УРСР, 1957. – Т. 9. – С. 160 – 192.
1430. Лещенко Н.Н. Крестьянская реформа 1861 года в Харьковской губернии / Н.Н. Лещенко // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1964 год. – Кишинев: Картя Молдовеняскэ, 1966. – С. 603 – 614.
1431. Лещенко Н.Н. Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 года (60-е годы XIX ст.) / Н.Н. Лещенко. – К.: АН УССР, 1959. – 524 с.
1432. Лещенко Н.Н. Результаты проведения реформы 1861 г. в Екатеринославской губернии по уставным грамотам / Н.Н. Лещенко // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1965 г. – М.: МГУ, 1970. – С. 381 – 388.
1433. Либеральный консерватизм: история и современность. Материалы Всероссийской научно-практической конференции. – М.: РОССПЭН, 2001. – 384 с.
1434. Ливен Д. Аристократия в Европе. 1815 – 1914 / Д. Ливен. – СПб.: Академический проект, 2000. – 364 с.
1435. Лисяк-Рудницький І. Довкола міжнародного історичного конгресу у Відні / І. Лисяк-Рудницький // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: У 2 т. – К.: Основи, 1994. – Т. 2. – С. 419 – 435.
1436. Лисяк-Рудницький І. Каразин і початки українського національного відродження / І. Лисяк-Рудницький // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: У 2 т. – К.: Основи, 1994. – Т. 1. – С. 203 – 220.
1437. Лисяк-Рудницький І. Консерватизм / І. Лисяк-Рудницький // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: У 2 т. – К.: Основи, 1994. – Т. 2. – С. 125 – 129.
1438. Лисяк-Рудницький І. Феодалізм / І. Лисяк-Рудницький // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: У 2 т. – К.: Основи, 1994. – Т. 1. – С. 47 – 52.

1439. Литвак Б.Г. О земельной собственности крепостных / Б.Г. Литвак // Материалы по истории сельского хозяйства и крестьянства СССР. – М.: АН СССР, 1962. – Сб. 5. – С. 338 – 347.
1440. Литвак Б.Г. Очерки источниковедения массовой документации XIX – начала XX вв. / Б.Г. Литвак. – М.: Наука, 1979. – 294 с.
1441. Литвак Б.Г. Переворот 1861 года в России: почему не реализовалась реформаторская альтернатива / Б.Г. Литвак. – М.: Политиздат, 1991. – 302 с.
1442. Литвак Б.Г. Советская историография реформы 19 февраля 1861 г. / Б.Г. Литвак // ИС. – 1960. – № 6. – С. 95 – 120.
1443. Литвак Б.Г. Сословно-групповые особенности крестьянского движения в период кризиса крепостничества / Б.Г. Литвак // Социально-экономические проблемы российской деревни в феодальную и капиталистическую эпохи. Материалы XVII сессии симпозиума по изучению проблем аграрной истории. – Ростов: РГУ, 1980. – С. 137 – 148.
1444. Литвиненко М.А. Джерела історії України XVIII ст. / М.А. Литвиненко. – Х.: ХДУ, 1970. – 203 с.
1445. Литвинов М.А. История крепостного права в России / М.А. Литвинов. – М., 1897. – 368 с.
1446. Литвинова Т.Ф. «Земледельческая газета» як джерело до історії соціально-економічної думки України 30 – 50-х рр. XIX ст. / Т.Ф. Литвинова // УІЖ. – 2008. – № 4. – С. 184 – 203.
1447. Литвинова Т.Ф. «Поміщицька правда». Дворянство Лівобережної України та селянське питання наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. (ідеологічний аспект) / Т.Ф. Литвинова. – Д.: Ліра, 2011. – 732 с.
1448. Литвинова Т.Ф. «Прогресивний консерватизм» – випадкове словосполучення, чи факт української суспільної думки другої половини XVIII століття / Т.Ф. Литвинова // ДІАЗ. – Д.: Промінь, 1997. – Вип. 1. – С. 362 – 372.
1449. Литвинова Т.Ф. «Сословные нужды и желания» дворянства Лівобережної України на початку XIX ст. / Т.Ф. Литвинова // УІЖ. – 2005. – № 2. – С. 67 – 78.
1450. Литвинова Т.Ф. В пошуках регіональних осередків української суспільної думки кінця XVIII – першої половини XIX ст. / Т.Ф. Литвинова // Регіональне і загальне в історії: – Д.: ДДУ, 1995. – С. 180 – 182.
1451. Литвинова Т.Ф. Господарські проекти М.П. Миклашевського / Т.Ф. Литвинова // Сіверянський літопис. – 2005. – № 2-3. – С. 38 – 42.
1452. Литвинова Т.Ф. До питання про історичні погляди та соціальні ідеали Григорія та Василя Полетик / Т.Ф. Литвинова // Історія суспільної думки Росії та України XVII – початку XX ст. – Д.: ДГУ, 1992. – С. 53 – 64.

1453. Литвинова Т.Ф. Катеринославський губернатор – діяч селянської реформи (Матеріали до біографії В.Д. Дуніна-Борковського) / Т.Ф. Литвинова // Історія і культура Придніпров'я: невідомі та маловідомі сторінки. – Д.: ДНУ, 2005. – Вип. 2. – С. 107 – 117.
1454. Литвинова Т. Ф. Історико-біографічний напрям у дослідженні суспільної думки України (18 – початок 19 ст.) / Т.Ф. Литвинова // Українська біографістика. Збірник наукових праць. – К.: Інститут біографістики, 1999. – Вип. 2. – С. 34 – 39.
1455. Литвинова Т. Ф. Персональний підхід у вивченні історії української суспільної думки: сукупність «я» чи колективне «ми» / Т.Ф. Литвинова // Методологічні проблеми суспільно-гуманітарних наук і освіти в умовах трансформації суспільства. – Д.: НГА, 1999. – С. 164 – 167.
1456. Литвинова Т.Ф. Краєзнавчі студії Василя Полетики / Т.Ф. Литвинова // Наддніпрянський історико-краєзнавчий збірник. – Д.: ДГУ, 1998. – Вип. 1.– С. 114–120.
1457. Литвинова Т.Ф. Малоросс в российском культурно-историографическом пространстве второй половины XVIII века / Т.Ф. Литвинова // ДІАЗ. – Д.: Генеза, 2001. – Вип. 2. – С. 28 – 64.
1458. Литвинова Т.Ф. Можливості фамільних архівів у дослідженні інтелектуальної історії України першої половини XIX століття / Т.Ф. Литвинова // Південний архів: Збірник наукових праць. Історичні науки. – Херсон: ХДУ, 2006. – Вип. 22. – С. 78 – 81.
1459. Литвинова Т.Ф. Папери родини Полетик в архівосховищах України та Росії / Т.Ф. Литвинова // АУ. –2006. – № 1-6. – С. 47 – 68.
1460. Литвинова Т.Ф. Полетика Григорій Андрійович / Т.Ф. Литвинова // Українська юридична енциклопедія. – К.: Українська енциклопедія, 2002. – Т. 4. – С. 274 – 275.
1461. Литвинова Т.Ф. Поміщицькі інструкції другої половини XVIII століття («Должности дворовых людей» Г.А. Полетики) / Т.Ф. Литвинова // Пам'ятки: Археографічний щорічник. – К.: УНДІАСД, 2006. – Т. 6. – С. 46 – 56.
1462. Литвинова Т.Ф. Проблеми дослідження історії козацтва кінця XVIII – першої половини XIX століття / Т.Ф. Литвинова // Січеславський альманах. – Д.: НГУ, 2005. – Вип. 1. – С. 58 – 64.
1463. Литвинова Т.Ф. Публіцистичне спрямування інтелектуальної спадщини Миколи Герсеванова / Т.Ф. Литвинова // Історія і культура Придніпров'я: Невідомі та маловідомі сторінки: Науковий щорічник. – Д.: НГУ, 2010. – Вип. 7. – С. 98 – 109.
1464. Литвинова Т.Ф. Селянська реформа 1861 р. на Лівобережній Україні в персоналістичному вимірі / Т.Ф. Литвинова // Література та культура Полісся. – Ніжин: НДПУ, 2004. – Вип. 27. – С. 73 – 78.

1465. Литвинова Т.Ф. Соціальні проблеми українського села середини ХІХ ст. очима повітового предводитель дворянства / Т.Ф. Литвинова // УС – 2006. – Вип. 10. – С. 97 – 100.
1466. Литвинова Т.Ф. Суспільна думка України другої половини ХVІІІ – першої половини ХІХ ст.: Григорій та Василь Полетики.: дис. ...канд. іст. наук / Т.Ф. Литвинова. – Д., 1993.
1467. Литвинова Т.Ф. Чи був Микола Герсеванов захисником кріпосного права? (до історії катеринославського дворянства) / Т.Ф. Литвинова // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: Зб. наук. пр. – Д.: ДНУ, 2008. – Вип. 6. – С. 95 – 110.
1468. Литвинова Т.Ф. Ненадруковані папери М.П. Позена / Т.Ф. Литвинова // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. «Історія». – 2006. – № 728. – С. 311 – 325.
1469. Литвинова Т.Ф. М.П. Миклашевський. До історії суспільної еліти Півдня України початку ХІХ ст. / Т.Ф. Литвинова, Є.А. Чернов // Історія та культура Подніпров'я. – Д: ДДУ, 1998. – С. 156 – 160.
1470. Лихачев Д.С. Текстология. На материале русской литературы X – XVII веков / Д.С. Лихачев. – Л.: Наука, 1983. – 639 с.
1471. Лихина Л.С. К вопросу о проведении реформы 1861 г. в Полтавской губернии / Л.С. Лихина // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1960. – К.: АН УССР, 1962. – С. 437 – 445.
1472. Лишковски У. Просветительский прагматизм: политика Екатерины II по еврейскому вопросу / У. Лишковски // Европейское Просвещение и цивилизация России. – М.: Наука, 2004. – С. 186 – 203.
1473. Лооне Л.А. Крестьянский вопрос в общественной мысли Прибалтики в конце ХVІІІ – начале ХІХ в. / Л.А. Лооне Л.А. // Материалы по истории сельского хозяйства и крестьянства СССР. – М.: АН СССР, 1962. – Сб. 5. – С. 207 – 223.
1474. Лооне Л.А. Крестьянский вопрос в общественной мысли Эстонии в период революционной ситуации / Л.А. Лооне // Революционная ситуация в России в 1859 – 1861 гг. – М.: Наука, 1962. – Т. 2. – С. 423 – 443.
1475. Лосиевский И.Я. Русская лира с Украины: Русские писатели Украины первой четверти ХІХ века / И.Я. Лосиевский. – Х.: Око, 1993. – 224 с.
1476. Лось Ф.Є. Основні етапи розвитку радянської історичної науки на Україні / Ф.Є. Лось, В.Г. Сарбей // УІЖ. – 1968. – № 1. – С. 14 – 24.
1477. Лотман Ю.М. «О древней и новой России в её политическом и гражданском отношениях» Карамзина – памятник русской публицистики начала ХІХ века / Ю.М. Лотман // Лотман Ю.М. Карамзин. – СПб.: Искусство – СПб, 1997. – С. 588 – 600.

1478. Лотман Ю.М. Беседы о русской культуре: Быт и традиции русского дворянства (XVIII – начало XIX века) / Ю.М. Лотман. – СПб.: Искусство, 1998. – 415 с
1479. Лохматова А.І. Повітове дворянство і суспільне життя Південної України XIX ст. / А.І. Лохматова // Проблеми політичної історії України. – Д.: ДНУ, 2010. – Вип. 5. – С. 12 – 19.
1480. Лучицкий И. Сборник материалов для истории общины и общественных земель в Левобережной Украине XVIII в. Полтавская губерния / И. Лучицкий. – К., 1884. – 271, 12, 42 с.
1481. Лучицкий И. Труды А.Ф. Кистяковского в области истории и обычного права / И. Лучицкий // КС. – 1895. – Январь. – С. 64 – 87.
1482. Лучицкий И.В. Займанщина и формы заимочного владения в Малороссии / И.В. Лучицкий // Юридический журнал. – М., 1890. – Кн. 3. – С. 391 – 424.
1483. Лучицкий И.В. Из недавнего прошлого / И.В. Лучицкий // КС. – 1901. – Апрель. – С. 1 – 25.
1484. Любич О.А. Історіографія соціально-економічного становища Чернігівщини в першій половині XIX ст. / О.А. Любич // УС. – 2004. – Вип. 8. – С. 44 – 47.
1485. Лядов М. Архив Д.А. Милютина и крестьянская реформа / М. Лядов // Записки Отдела рукописи Государственной библиотеки СССР имени В.И. Ленина. – М., 1941. – Вып. X. – С. 91 – 95.
1486. Ляшенко Л.М. Александр II, или История трех одиночеств / Л.М. Ляшенко. – М.: Молодая гвардия, 2003. – 359 с.
1487. Лященко П.И. История народного хозяйства СССР / П.И. Лященко. – М.: Политическая лит-ра, (1947)1956. – Т. 1. – 647 с.
1488. Лященко П.И. Последний секретный комитет по крестьянскому делу (03. 01. 1857 – 16. 02. 1858 гг.) / П.И. Лященко. – СПб., 1911. – 56 с.
1489. Магочій П.Р. Історія України / П.Р. Магочій . – К.: Критика, 2007. – 639 с.
1490. Мадариага И. де. Россия в эпоху Екатерины Великой / И. Мадариага. – М.: НЛЮ, 2002. – 976 с.
1491. Мазурик В.С. Дворянські проекти вирішення селянського питання на Україні в першій половині XIX ст. (до 1857 р.) / В.С. Мазурик // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. Республ. міжвідом. зб. наук. праць. – К.: Наукова думка, 1989. – Вип. 15. – С. 77 – 82.
1492. Макарова О. «Женский вопрос не вошел еще в общественное сознание...»: Проблемы эмансипации в ранней журналистике А.С. Суворина / О. Макарова // АиЕ. – М.: ИВИ РАН, 2011. – №. 19. – С. 243 – 266.
1493. Макогоненко Г.П. Радищев и его время / Г.П. Макогоненко. – М.: Художественная литература, 1956. – 773 с.

1494. Максимов И.С. Тенденции развития России в связи с военными кампаниями 1812 – 1814 гг. (на материалах губерний Среднего Поволжья) / И.С. Максимов // Идеи академика И.Д. Ковальченко в XXI веке. Материалы IV Научных чтений памяти академика И.Д. Ковальченко. – М.: МГУ, 2009. – С. 165 – 172.
1495. Максимович Г.А. Выборы и наказания в Малороссии в Законодательную Комиссию 1767 г. / Г.А. Максимович. – Нежин, 1917. – Ч. 1. – 332 с.
1496. Малинова О.Ю. Либеральный национализм (середина XIX – начало XX века) / О.Ю. Малинова. – М.: РИК Русанова, 2000. – 254 с.
1497. Малинова О.Ю. Когда «идеи» становятся «идеологиями»: К вопросу об изучении «измов» / О.Ю. Малинова // Философский век. Альманах. – СПб.: Санкт-Петербургский Центр Истории Идей, 2001. – Вып. 18. – С 11 – 26.
1498. Малинова О.Ю. Традиционалистская и прорессистская модели национальной идентичности в общественно-политических дискуссиях 1830 – 1840-х гг. в России / О.Ю. Малинова // mion.sgu.ru/empires/docs/malinovaslavwest.doc
1499. Маловичко С.И. Регионалистика – историческое краеведение – локальная история: размышление о порогах и пороках «несовместимости» / С.И. Маловичко, М.П. Мохначева // Харківський історіографічний збірник. – 2006. – Вип. 8. – С. 23 – 37.
1500. Мальцев В.Н. Формирование центральных органов управления Кавказом: VI временное отделение и комитет по делам Закавказского края (1842 – 1845 гг.) / В.Н. Мальцев // http://www.vestnik.adygnet.ru/files/2007.2/448/maltsev_2007_2.pdf
1501. Мамонов А.В. Интеллектуальные задачи и возможности власти в XIX в. / А.В. Мамонов // ОИ. – 2005. – № 4. – С. 47 – 58.
1502. Марасинова Е.Н. Вотчинник или помещик? (Эпистолярные источники о социальной психологии русского феодала второй половины 18 века) / Е.Н. Марасинова // Менталитет и аграрное развитие России (XIX – XX вв.): Материалы международной конференции. 14 – 15 июня 1994 г. – М.: РОССПЭН, 1996. – С. 135 – 145.
1503. Марасинова Е.Н. Государственная идея в России первой четверти XVIII в. (К истории формирования понятий и терминов) / Е.Н. Марасинова // Европейское Просвещение и цивилизация России. – М.: Наука, 2004. – С. 129 – 149.
1504. Марасинова Е.Н. Идеологическое воздействие политики самодержавия на сознание элиты русского дворянства второй половины XVIII века (По материалам законодательства и переписки): автореф. дис. ...док. ист. наук / Е.Н. Марасинова. – М., 2008. – 56 с.
1505. Марасинова Е.Н. Н.И. Новиков («Частный человек» в России на рубеже XVIII – XIX веков) / Е.Н. Марасинова // Человек в мире чувств. Очерки по истории частной жизни в Европе и некоторых странах Азии до начала нового времени / Отв. ред. Ю.Л. Бессмертный. – М.: РГГУ, 2000. – С. 471 – 512.

1506. Марасинова Е.Н. Психология элиты российского дворянства последней трети XVIII века / Е.Н. Марасинова. – М.: РОССПЭН, 1999. – 302 с.
1507. Маррезе М.Л. Бабье царство: Дворянки и владение имуществом в России (1700 – 1861) / М.Л. Маррезе. – М.: НЛО, 2009. – 368 с.
1508. Маруня П.Ю. Селянські рухи на півночі Лівобережної України (40 – 70-і роки XVIII ст.) / П.Ю. Маруня // УДЖ. – 1961. – № 2. – С. 86 – 89.
1509. Маслійчук В. Вияви рухливості та підліткова злочинність (конокрадство, крадіжки волів, утечі) у Харківському намісництві 80 – 90-х років XVIII століття / В.Л. Маслійчук // УМ. – 2010. – Ч. 6 (17). – С. 77 – 100.
1510. Маслійчук В. Дітозгубництво на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст. / В.Л. Маслійчук. – Х.: Харківський приватний музей міської садиби, 2008. – 128 с.
1511. Маслійчук В.Л. Провінція на перехресті культур: Дослідження з історії Слобідської України XVII – XIX ст. / В.Л. Маслійчук. – Х.: Харківський приватний музей міської садиби, 2007. – 400 с.
1512. Маслов В.С. «Русский вестник» и «Московские ведомости» / В.С. Маслов // Очерки по истории русской журналистики и критики. – Л.: ЛГУ, 1965. – Т.2. – С. 217 – 230.
1513. Масненко В. Історична думка та націотворення в Україні (кінець XIX – перша третина XX ст.) / В. Масненко. – К.; Черкаси: Відлуння-Плюс, 2001. – 440 с.
1514. Массовые источники по социально-экономической истории России периода капитализма. – М.: Наука, 1979. – 414 с.
1515. Материалы для статистики Полтавской губернии // Бодянский П. Памятная книжка Полтавской губернии за 1865 год. – Полтава, 1865. – С. 3 – 470.
1516. Матях В. Новістика в системі української історіографії / В. Матях // Україна крізь віки: Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України професора Валерія Смолія. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2010. – С. 87 – 96.
1517. Матях В.М. Національний історичний процес за доби середньовіччя і раннього нового часу: тематична репрезентація на сторінках «Українського історичного журналу» / В. Матях // УДЖ. – 2007. – № 6. – С. 67 – 82.
1518. Матях В.М. Сучасна українська новістика та перспективи наукових пошуків / В. Матях // УДЖ. – 2008. – № 6. – С. 150 – 164.
1519. Матях В. Україна XVII – XVIII ст.: вузлові проблеми та пріоритети наукового студіювання / В. Матях // «Істину встановлює суд історії». Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2004. – Т. 2. – С. 396 – 417.
1520. Матях В. Український цивілізаційний процес раннього нового часу в наукових проєктах Інституту історії України НАН України / В. Матях. – К.; Інститут історії України НАНУ, 2011. – 184 с.

1521. Махун С. Наталья Яковенко: «Историк – это раб источника» [Интервью] / С. Махун // Зеркало недели. – 2004. – № 42.
1522. Мацузато К. Генерал-губернаторства в Российской империи: от этнического к пространственному подходу / К. Мацузато // Новая имперская история постсоветского пространства. – Казань: Центр исследований Национализма и Империи, 2004. – С. 427 – 458.
1523. Мацузато К. Ядро или периферия империи? Генерал-губернаторство и малороссийская идентичность / К. Мацузато // УГО. – 2002. – Вип. 7. – С. 69 – 82.
1524. Медалиєва О.З. Вивчення проблем історії селянської реформи 1861 р. членами Історичного товариства Нестора-літописця в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. / О.З. Медалиєва // УС. – 2003. – Вип. 7. – С. 17 – 19.
1525. Меджецький В. Селяни у націотворчих процесах Центральної і східної Європи у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. / В. Меджецький // УМ. – 2001. – Ч. 6. – С. 59 – 76.
1526. Медовичева Т.А. Предисловие / Т.А. Медовичева // Самарин Ю.Ф. Статьи. Воспоминания. Письма. 1840 – 1876. – М.: ТЕРРА, 1997. – С. 5 – 14.
1527. Медушевская О. Проблема структуры в науках о человеке / О.М. Медушевская // Homo Historicus: К 80-летию со дня рождения Ю.Л. Бессмертного: В 2 кн. – М.: Наука, 2003. – Кн. 1. – С. 255 – 270.
1528. Медушевская О.М. Источниковедческая проблематика «Русской историографии» Н.Л. Рубинштейна / О.М. Медушевская // Археографический ежегодник за 1998 год. – М.: Наука, 1999. – С. 233 – 235.
1529. Медушевская О.М. Теория и методология когнитивной истории / О.М. Медушевская. – М.: РГГУ, 2008. – 358 с.
1530. Медушевский А.Н. Великая реформа и модернизация России / А.Н. Медушевский // РИ. – 2011. – № 1. – С. 3 – 27.
1531. Медушевский А.Н. Либерализм / А.Н. Медушевский // ОМ – С. 257 – 259.
1532. Медушевский А.Н. Проекты аграрных реформ в России XVIII – начала ХХІ века / А.Н. Медушевский. – М.: Наука, 2005. – 639 с.
1533. Межов В.И. Библиография вопроса об улучшении быта помещичьих крестьян в Южнорусском крае с 1857 – 1860 / В.И. Межов // Основа. – 1861. – Март. – С. 85 – 98.
1534. Межов В.И. Земский и крестьянский вопросы. Библиографический указатель книг и статей, вышедших по первому вопросу с самого начала введения в действие земских учреждений и ранее, по второму с 1865 г., вплоть до 1871 г. / В.И. Межов. – СПб., 1873.
1535. Межов В.И. Крестьянский вопрос в России. Полное собрание материалов для истории крестьянского вопроса на языках русском и иностранных, напечатанных в России и за границею. 1764 – 1864. / В.И. Межов. – СПб., 1865. – XIII, 422 с.

1536. Межов В.И. Программа сочинения: литература о вопросе об улучшении быта помещичьих крестьян / В.И. Межов. – СПб., 1861. – 16 с.
1537. Мельгунов С.П. Дворянин и раб на рубеже XIX века / С.П. Мельгунов // ВР. – Т. 1. – С. 241 – 260.
1538. Мельник Л.Г. К вопросу о начале промышленного переворота в России (на материалах Украины) / Л.Г. Мельник // Проблемы генезиса капитализма. – М.: АН СССР, 1979. – С. 104 – 137.
1539. Мельник Л.Г. Технічний переворот на Україні у ХІХст. / Л.Г. Мельник. – К.: КДУ, 1972. – 240с.
1540. Мельниченко В.Ю. Деякі питання розвитку історичної науки в Українській РСР у світлі рішень ХХVІ з'їзду КПРС / В.Ю. Мельниченко // УІЖ. – 1981. – № 5. – С. 5 – 21.
1541. Методологические проблемы истории философии и общественной мысли. – М.: Наука, 1977. – 360 с.
1542. Миллер А. Империя Романовых и национализм: Эссе по методологии исторического исследования / А. Миллер. – М.: НЛЮ, 2006. – 248 с.
1543. Миллер А.И. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.) / А.И. Миллер. – СПб.: Алетейя, 2000. – 260 с.
1544. Миллер Д. Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии. Суды земские, городские и подкоморские в ХУІІІ в. / Д. Миллер // Сборник Харьковского историко-филологического общества. – 1896. – Т.8. – С. 6 – 233.
1545. Миллер Д. Очерки из истории юридического быта старой Малороссии. Превращение козацкой старшины в дворянство / Д. Миллер // КС. – 1897. – Январь – С. 1 – 31; Февраль. – С. – 188 – 220; Март. – С. 351 – 374; Апрель. – С. 1 – 47.
1546. Милов Л.В. Великорусский пахарь и особенности российского исторического процесса / Л.В. Милов. – М.: РОССПЭН, 1998. – 573 с.
1547. Милорадович Г. Михаил Павлович Миклашевский: Портрет / Г. Милорадович // ЧГВ. – 1895. – Ч. 666.
1548. Минаева Н.В. Правительственный конституционализм и передовое общественное мнение России в начале XIX века / Н.В. Минаева. – Саратов: Саратовский ун-т, 1982. – 290 с.
1549. Минаева Н.В. Слово о Сергее Сергеевиче Дмитриеве / Н.В. Минаева, Р.Г. Эймонтова // Историографический сборник / Под ред. И.В. Порока. – Саратов: Саратовский ун-т, 1998. – Вып. 17. – С. 5 – 9.
1550. Минаков А.Ю. Опыт типологии течений в русском консерватизме первой четверти XIXве-
ка/А.Ю.Минаков//http://www.portalslovo.ru/history/35438.php?ELEMENT_ID=35438&PAGE2=2

1551. Минаков А.Ю. Русский консерватизм в современной российской историографии: новые подходы и тенденции изучения / А.Ю. Минаков // ОИ. – 2005. – № 6. – С. 133 – 142.
1552. Минаков А.Ю. Консерватизм в России / А.Ю. Минаков, А.В. Репников // Русский консерватизм середины XVIII – начала XX века: энциклопедия / Отв. ред. В.В. Шелохаев. – М.: РОССПЭН, 2010. – С. 6 – 12.
1553. Минаков А.Ю. Консерватизм / А.Ю. Минаков, А.В. Репников, М.Ю. Чернавский // ОМ. – С. 217 – 220.
1554. Минц С.С. К вопросу об уровне классовой сплоченности российского дворянства в конце XVIII – начале XIX вв. / С.С. Минц // Правительственная политика и классовая борьба в России в период абсолютизма. – Куйбишев: КГУ, 1985. – С. 133 – 144.
1555. Минц С.С. Мемуары и российское дворянство: Источниковедческий аспект историко-психологического исследования / С.С. Минц. – СПб.: Нестор, 1998. – 260 с.
1556. Мироненко С.В. Самодержавие и реформы. Политическая борьба в России в начале XIX в. / С.В. Мироненко. – М.: Наука, 1989. – 240 с.
1557. Мироненко С.В. Страницы тайной истории самодержавия. Политическая история России первой половины XIX столетия / С.В. Мироненко. – М.: Мысль, 1990. – 237 с.
1558. Миронов Б.Н. Благосостояние населения и революции в имперской России: XVIII – начало XX века / Б.Н. Миронов. – М.: Новый хронограф, 2010. – 911 с.
1559. Миронов Б.Н. Дискурс о европейскости России, или конструирование Европы: Европа с Россией или без? / Б.Н. Миронов // Одиссей. 2006: Феодализм перед судом историков. – М.: Наука, 2006. – С. 420 – 443.
1560. Миронов Б.Н. Историк и социология / Б.Н. Миронов. – Л.: Наука, 1984. – 174 с.
1561. Миронов Б.Н. Движение цен ржи в России XVIII в. / Б.Н. Миронов // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1965 г. – М.: МГУ, 1970. – С. 156 – 163.
1562. Миронов Б.Н. Модернизация имперской России и благосостояние населения / Б.Н. Миронов // РИ. – 2009. – № 2. – С. 137 – 155.
1563. Миронов Б.Н. Пришел ли постмодернизм в Россию? Заметки об антологии «Американская русистика» / Б.Н. Миронов // ОИ. – 2003. – № 3. – С. 135 – 146.
1564. Миронов Б.Н. Сельское хозяйство России в 60-х гг. XVIII в. / Б.Н. Миронов // Материалы по истории сельского хозяйства и крестьянства СССР. – М., 1980. – Сб. 9. – С. 224 – 233.
1565. Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): В 2т. / Б.Н. Миронов. – СПб.: Дмитрий Булавин, 2000. – Т. 1. – 548 с.; Т. 2. – 568 с.
1566. Миронова И.А. Законодательные памятники пореформенного периода (1861 – 1900 гг.) / И.А. Миронова. – М.: МГИАИ, 1960. – 36 с.

1567. Михайлюк О.В. Селянство України в перші десятиліття ХХ ст.: Соціокультурні процеси / О.В. Михайлюк. – Д.: Інновація, 2007. – 456 с.
1568. Мільчев В. Соціальна історія запорозького козацтва кінця XVII – XVIII століття: джерелознавчий аналіз / В. Мільчев. – Запоріжжя: АА Тандем, 2008. – 369 с.
1569. Могильницький Б.Г. Антропологический поворот в сете антитезы микро и макроисторических подходов / Б.Г. Могильницький // ДВ. – М.: КРАСАНД, 2009. – Вып. 28. – С. 5 – 28.
1570. Модзалевский В.Л. Сулима, Аким Семенович / В.Л. Модзалевський // Русский биографический словарь. – СПб., 1912. – Т. 20 (Суворова-Ткачев). – С. 141 – 142.
1571. Модзалевський В.Л. Малоросійський родословник / В.Л. Модзалевський. – К., 1908 – 1914. – Т. 1 – 4; 1998. – Т. 5. – Вип. 2. – 96 с.
1572. Молчанов В. Рівень життя селян України у першій половині ХІХ ст. (до 1861 р.) / В. Молчанов // Історичний журнал. – 2007. – № 1 (31). – С. 80 – 94.
1573. Мордвинцев В. Государственные налоги и повинности монастырских крестьян Левобережной Украины в XVIII веке / В. Мордвинцев. – К.: Знання, 1998. – 184 с.
1574. Морозов Ф.М. Разложение крепостнической системы хозяйства в России и экономическая политика в первой четверти XIX века / Ф.М. Морозов // Вопросы истории народного хозяйства СССР. – М.: АН СССР, 1957. – С. 188 – 274.
1575. Мороховец Е.А. Крестьянская реформа 1861 года / Е.А. Мороховец // Записки отдела рукописей. – М.: Госсозэкизд, 1937. – 162 с.
1576. Моряков В.И. Русское просветительство второй половины XVIII века: Из истории общественно-политической мысли России / В.И. Моряков. – М.: МГУ, 1994. – 216 с.
1577. Мохначева М.П. В поисках «первого русского журнала» в России: некоторые наблюдения и итоги / М.П. Мохначева // Отечественная культура и историческая наука XVIII – XX веков. – Брянск: БГПУ, 1996. – С. 3 – 28.
1578. Муравьев В.А. «Русская историография» Н.Л. Рубинштейна / В.А. Муравьев // Археологический ежегодник за 1998 год. – М.: Наука, 1999. – С. 228 – 233.
1579. Мурзакевич Н. Николай Борисович Герсеванов [Некролог] / Н. Мурзакевич // Записки Одесского общества истории и древностей. – О., 1872. – Т. 8. – С. 359 – 362.
1580. Мухина Н.И. Изучение советскими историками революционной ситуации 1859 – 1861 гг. (Опыт библиографической статистики) / Н.И. Мухина // Революционная ситуация в России 1859 – 1861 гг. – М.: Наука, 1960. – С. 522 – 527.
1581. Мякотин В.А. Очерки социальной истории Украины XVII – XVIII вв. / В.А. Мякотин. – Прага, 1924. – Т. 1. – Вып. 1. – 285 с.; 1926. – Вып. II. – 267 с.; Вып. III. – 217 с.
1582. Мякотин В.А. Прикрепление крестьян левобережной Малороссии в XVIII столетии / В.А. Мякотин // РБ. – 1894. – № 2. – С. 29 – 52; № 3. – С. 202 – 228; № 4. – С. 129 – 155.

1583. Н.С. Полтавский губернский маршал С.М. Кочубей // КС. – 1894. – Январь. – Док. изв. и зам. – С. 135 – 141.
1584. Нариси архівної справи в Україні / За ред. І.Б. Матяш та К.І. Климової. – К.: КМА, 2002. – 612 с.
1585. Нариси з історії економічної думки на Україні. – К.: АН УРСР, 1956. – 387 с.
1586. Нейман А.М. Биография в истории экономической мысли и опыт интеллектуальной биографии Дж.М. Кейнса / А.М. Нейман // ДВ. – М.: Едиториал УРСС, 2002. – Вып. 8. – С. 11 – 31.
1587. Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні. В 2-х ч. / О.О. Нестеренко. – К.: АН УРСР, 1959. – Ч. 1. – 495 с.
1588. Неустроев А.М. Библиографическое описание первых LIV частей «Трудов Вольного экономического общества» / А.М. Неустроев. – СПб., 1874. – 23 с.
1589. Неустроев А.М. Указатель к русским повременным изданиям и сборникам за 1703 – 1802 гг. и к историческому разысканию о них / А.М. Неустроев. – СПб., 1898. – XIV, 805 с.
1590. Нечкина М.В. Реформа 1861 г. как побочный продукт революционной борьбы (К методологии изучения реформы) / М.В. Нечкина // Нечкина М.В. Встреча двух поколений (Из истории русского революционного движения конца 50-х – начала 60-х годов XIX века). Сборник статей. – М.: Наука, 1980. – С. 393 – 404.
1591. Нечкина М.В. Революционная ситуация в России в середине XIX в. / М.В. Нечкина // Нечкина М.В. Встреча двух поколений (Из истории русского революционного движения конца 50-х – начала 60-х годов XIX века). Сборник статей. – М., 1980. – С. 493 – 514.
1592. Нечкина М.В. Революционная ситуация в России в исходе 50-х – начале 60-х годов XIX в. (Исследовательская проблематика и основные задачи изучения) / М.В. Нечкина // Нечкина М.В. Встреча двух поколений (Из истории русского революционного движения конца 50-х – начала 60-х годов XIX века). Сборник статей. – М., 1980. – С. 342 – 354.
1593. Николайчик Ф. Род Лашкевичей и дневник одного из них / Ф. Николайчик // КС. – 1887. – Декабрь. – С. 696 – 716.
1594. Никонов А.А. Введение / А.А. Никонов, А.П. Бердышев, В.Г. Поздняков // Болотов А.Т. Избранные труды. – М.: Агропромиздат, 1988. – С. 3 – 25.
1595. Новая книга Б.Н. Миронова в откликах и размышлениях его коллег // РИ. – 2011. – №1. – С. 145 – 204.
1596. Новицкий Я.П. Народная память о Запорожье: Предания и рассказы, собранные в Екатеринославщине. 1875–1905 г. / Я.П. Новицкий. – Рига: Спридитис, 1990. – 119 с.

1597. Нольде Б.Э. Очерки истории кодификации местных гражданских законов при графе Сперанском / Б.Э. Нольде. – СПб., 1906 – Т. 1. – 714 с.; 1914. – Т. 2. – 668 с.
1598. Нольде Б.Э. Юрий Самарин и его время / Б.Э.Нольде. – М.:Изд-во Эксмо, 2003.– 544 с.
1599. Номис М. Крепостное население в России по 10-й народной переписи / М. Номис // Основа. – 1861. – Февраль. – С. 245 – 251.
1600. О некоторых вопросах истории русской общественной мысли конца XVIII – начала XIX в. // ВИ. – 1955. – № 9. – С. 3 – 12.
1601. Образ Іншого в сусідніх історіях: міфи, стереотипи, наукові інтерпретації (Матеріали міжнародної наукової конференції, Київ, 15 – 16 грудня 2005 року) / Упор. і наук. ред. Г.В. Касьянов. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2008. – 264 с.
1602. Обсуждаем энциклопедию «Общественная мысль России XVIII – начала XX вв.» (Материал подготовлен А.В. Мамонтовым) // ОИ. – 2006. – № 4. – С. 88 – 111.
1603. Общественная мысль России XVIII – начала XX вв. Энциклопедия. – М.: РОССПЭН, 2005. – 640 с.
1604. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба / О. Оглоблин. – Нью-Йорк; К.; Львів; Париж; Торонто., 2001. – 464 с.
1605. Оглоблин О. Люди Старої України / О. Оглоблин. – Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1959. – 328 с.
1606. Оглоблин О. Проблема схеми історії України XIX і XX століття / О. Оглоблин // Український історик. – 1971. – № 1-2 – С. 5 – 16.
1607. Оглоблин О. Українська історіографія 1917 – 1956 / О. Оглоблин. – К.: КНУ, 2003. – 251 с.
1608. Олександр Олександрович Русов: (Біобібліографічний покажчик) / Уклад. і вступ. ст. О.Я. Рахна. – Чернігів: [Б.В.], 2004. – 116 с.
1609. Омельченко В. Рід Полетик / В. Омельченко // Український історик. – 1967. – № 1-2. – С. 59 – 63.
1610. Омельченко О.А. «Законная монархия» Екатерины II / О.А. Омельченко. – М.: Юрист, 1993. – 428 с.
1611. Онацький Є. Походження Полетик /Є. Онацький //Україна.–1917. –Кн. 1–2. –С. 84 – 99.
1612. Онацький Є. Справа за село Оксютинці / Є. Онацький // Україна.–1918.– Кн. 1 – 2.– С. 69 – 79.
1613. Онацький Є. Сторінка з історії Генерального суду та прокуратур на Україні в другій половині XVIII в. / Є. Онацький // Наше минуле. – 1913. – № 2. – С. 86 – 98.
1614. Онацький Є. Ще про автора «Історії Русів» / Є. Онацький // Наше минуле. – 1918. – № 1. – С. 146 – 148.

1615. Опанасенко В.В. Місце дворянського стану Чернігівської губернії в проведенні земельної реформи 1861 р. / В.В. Опанасенко // УС. – 2001. – Вип. 2. – С. 40 – 43.
1616. Опанасенко В.В. Роль чернігівського дворянства в суспільно-політичному житті України 1785 – 1860 рр.: автореф. дис. ...канд. іст. наук / В.В. Опанасенко. – Х., 2003. – 19 с.
1617. Орешкин В.В. Вольное экономическое общество в России 1765 – 1917. Историко-экономический очерк / В.В. Орешкин. – М.: АН СССР, 1963. – 195 с.
1618. Орлик В.М. Подушна система оподаткування в українських губерніях Російської імперії у кінці XVIII – середині XIX ст. / В.М. Орлик // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2006. – Вип. 12. – С. 119 – 125.
1619. Орлик В.М. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період / В.М. Орлик. – Кіровоград: Імекс ЛТД, 2007. – 631 с.
1620. Орловський Б. Селянські реформи в Україні 1848 – 1861 рр., їх значення і наслідки / Б. Орловський // Генеза. Філософія. Історія. Культура. – 1994. – № 1. – С. 23 – 30.
1621. Основні проблеми розвитку історичної науки в Українській РСР. – К.: АН УРСР, 1958. – 28 с.
1622. Остапчук О.А. Изменение государственных границ как фактор формирования языковой ситуации на Правобережной Украине в конце XVIII – первой половине XIX в. / О.А. Остапчук О.А. // Регионы и границы Украины в исторической ретроспективе / Отв. ред. Л.Е. Горизонтов. – М.: Институт славяноведения РАН, 2005. – С. 53 – 92.
1623. Острячко А. «Джерела особового походження»: семантика поняття / А. Острячко // Ейдос. – 2010/2011 – Вип. 5. – С. 230 – 242.
1624. От редакции // Общественная мысль: исследования и публикации. – М.: Наука, 1989. – Вып. 1. – С. 3 – 4.
1625. Отмена крепостного права в России: Указатель литературы (1856 – 1989 гг.) / Сост. Л.Г. Захарова, Л.Р. Горланова, А.Г. Топчий. – Томск: ТГУ, 1993. – 166 с.
1626. Очерки истории исторической науки в СССР. – М.: АН СССР, 1955. – Т. 1. – 692 с.
1627. Очерки истории исторической науки в СССР. – М.: АН СССР, 1960. – Т. 2. – 862 с.
1628. Очерки истории исторической науки в СССР. – М.: АН СССР, 1963. – Т. 3. – 831 с.
1629. Очерки истории исторической науки в СССР. – М.: АН СССР, 1969. – Т. 4. – 854 с.
1630. Очерки истории исторической науки в СССР. – М.: АН СССР, 1985. – Т. 5. – 605 с.
1631. Павленко Н.И. Екатерина Великая / Н.И. Павленко. – М.: Мол. гвардия, 1999. – 495 с.
1632. Павленко Н.И. О ростовщичестве дворян XVIII века (к постановке проблемы) / Н.И. Павленко // Дворянство и крепостной строй России XVI – XVIII вв. – М.: Наука, 1975. – С. 265 – 271.

1633. Павловский И.Ф. Ботанические сады в Полтаве, разведение и соби́рание лекарственных растений в Полтавской губернии в прошлом столетии / И.Ф. Павловский // Труды ПАК. – 1915. – Вып. 13. – С. 195 – 253.
1634. Павловский И.Ф. Краткий биографический словарь ученых и писателей Полтавской губернии с половины XVIII века / И.Ф. Павловский. – Полтава, 1912. – VI, 239 с.
1635. Павловский И.Ф. К истории полтавского дворянства. 1802 – 1902 г. Очерки по архивным данным / И.Ф. Павловский. – Полтава, 1906. – Вып. 1. – 277, XLI с.; 1907. – Т. 2. – 303 с.
1636. Павловский И.Ф. Кн. Репнин в его отношениях к дворянству из-за винной монополии и Д.В. Кочубей / И.Ф. Павловский // Труды ПАК. – 1907. – Вып. 4. – С. 210 – 220.
1637. Павловский И.Ф. Описание архивов Полтавской губернии / И.Ф. Павловский. – Полтава, 1915. – 59 с.
1638. Павловский И.Ф. Очерк деятельности малороссийского генерал-губернатора князя А.Б.Куракина (1802 – 1808 гг.) / И.Ф. Павловский. – Полтава, 1914. – 131 с.
1639. Павловский И.Ф. Полтава в XIX столетии. (Очерки по архивным данным, с рисунками) / И.Ф. Павловский // КС. – 1905. – Ноябрь-декабрь. – С. 228 – 342.
1640. Павлюк В.В. Вплив шляхетських родів Волині на соціально-економічний та культурний розвиток краю в XIX ст.: автореф. дис. ...канд. іст. наук / В.В. Павлюк. – Запоріжжя, 2000. – 16 с.
1641. Пажитнов К.А. Дворянская историография о происхождении крепостного права в России (в дореформенный период) / К.А. Пажитнов // Вопросы истории народного хозяйства СССР. – М.: Изд-во АН СССР, 1957. – С. 33 – 84.
1642. Палієнко М.Г. «Киевская старина» у громадському та науковому житті України (кінець XIX – початок XX ст.) / М.Г. Палієнко. – К.: Темпора, 2005. – 384 с.
1643. Памятная книжка для Екатеринославской губернии на 1860 год. – Екатеринослав, 1860. – 245 с.
1644. Панашенко В.В. Соціально еліта Гетьманщини (друга половина XVII – XVIII ст.) / В.В. Панашенко В.В.. – К.: Інститут Історії України НАНУ, 1995. – 211 с.
1645. Панченко П.П. Скасування кріпацтва (1861) як засіб соціально-економічної модернізації тоталітарної Російської імперії / П.П. Панченко, С.С. Падалка // УС. – 2001. – Вип. 2. – С. 26 – 30.
1646. Папакін Г.В. Павло Скоропадський: патріот, державотворець, людина. Історико-архівні нариси / Г.В. Папакін. – К.: [Б.В.], 2003. – 282 с.
1647. Папакін Г.В. Приватні архіви української родової еліти в національній історії другої половини XVII–XX ст. (на прикладі архівної спадщини роду Скоропадських): автореф. дис. ...док. іст. наук / Г.В. Папакін. – К., 2005. – 25 с.

1648. Парамонова М.Ю. Модернизация по-русски в категориях и метафорах / М.Ю. Парамонова // Одиссей. 2004. – М.: Наука, 2004. – С. 403 – 408.
1649. Пасеченко Г. «Журнал Министерства народной освіти» (1834 – 1843) як джерело з української історії та історіографії / Г. Пасеченко // Історіографічні дослідження в Україні. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2002. – Вип. 11. – С. 277 – 298.
1650. Пашуто В.Т. Исследования по социально-экономической и внутривполитической истории СССР периода феодализма / В.Т. Пашуто, А.А. Преображенский // Изучение отечественной истории в СССР между XXV и XXVI съездами КПСС. – М.: Наука, 1982. – С. 356–380.
1651. Пенская Е. Диктатура директората / Е. Пенская // Русский журнал – 2006. – 24 марта // <http://www.russ.ru/layout/set/print/Mirovaya-povestka/Diktatura-direktorata>
1652. Перечень фабрик и заводов Полтавской губернии в 1849-м году // ПГВ. – 1850. – № 5. – С. 41 – 42.
1653. Петров А. Прокопович Петр Иванович / А. Петров // Русский биографический словарь. – СПб., 1910. – Т. Притвин-Рейс. – С. 35 – 37.
1654. Петров В. Куліш-хуторянин. (Теорія хуторянства і Баївщанський епізод 1853 – 1854) / В. Петров // Записки історико-філологічного відділу УАН. – К., 1926. – Кн. IX. – С. 156 – 184.
1655. Петров В. Пантелеймон Куліш у п'ятидесяті роки: Життя. Ідеологія. Творчість / В. Петров. – К., 1929. – Т. 1. – 572 с.
1656. Петрова М.С. Просопография как метод исторического исследования: Макробий Феодосий и Марциан Капелла / М.С. Петрова // История через личность: Историческая биография сегодня / Под ред Л.П. Репиной. – М.: Квадрига, 2010. – С. 641 – 703.
1657. Петровская И.Ф. Биографика: Введение в науку и обозрение источников биографических сведений о деятелях России 1801 – 1917 годов / И.Ф. Петровская. – СПб.: Петрополис, 2010. – 384 с.
1658. Петровская И.Ф. Об изучении помещтно-вотчинных архивных фондов XVIII – первой половины XIX в. / И.Ф. Петровская // Проблемы источниковедения – М.: АН СССР, 1958. – Т. 6. – С. 18 – 66.
1659. Петровський В.В. Історія України: неупереджений погляд: Факти. Міфи. Коментарі / В.В. Петровський, Л.О. Радченко, В.І. Семененко. – Х.: Школа, 2008. – 608 с.
1660. Пештич С.Л. Русская историография XVIII века / С.Л. Пештич. – Л.: ЛГУ, 1971. – Ч. 3. – 173 с.
1661. Писаренко К.А. Повседневная жизнь русского Двора в царствование Елизаветы Петровны / К.А. Писаренко. – М.: Молодая гвардия, 2003. – 873 с.
1662. Писарькова Л.Ф. Российская бюрократия в XVII – XVIII веках / Л.Ф. Писарькова // ОИ. – 2005. – № 4. – С. 12 – 20.

1663. Пичета В. Падение крепостного права в России: (доложено в обыкновенном собрании 17 Апреля 1904 г.) / В. Пичета // Екатеринославское научное общество. Год четвертый. – Екатеринослав, 1904. – Вып. 1. – С. 1 – 66.
1664. Пичета В.И. Противники крепостного права в начале XIX в. / В.И. Пичета // ВР. – Т. 2. – С. 107 – 123.
1665. П-ко В. Из истории старой Малороссии. (1733 – 1786 годы в истории левобережной Украины) // КС. – 1905. – Ноябрь-декабрь. – С. 343 – 349.
1666. Плавинская Н.Ю. Как переводили Монтескье в России / Н.Ю. Плавинская // Европейское Просвещение и цивилизация России. – М.: Наука, 2004. – С. 281 – 286.
1667. Плампер Я. Эмоции в русской истории / Я. Плампер // Российская империя чувств: Подходы к культурной истории эмоций. Сб. статей / Под ред. Я. Плампера, Ш. Шахадат, М. Эли. – М.: НЛЮ, 2010. – С. 11 – 36.
1668. Плеханов Г.В. История русской общественной мысли / Г.В. Плеханов.–М., 1919.– Т. 3. – 294 с.
1669. Плимак Е.Г. Общественная мысль как предмет исторического исследования / Е.Г. Плимак // Философские проблемы исторической науки. – М.: Наука, 1969. – С. 133 – 160.
1670. Плимак Е.Г. Драма российских реформ и революций / Е.Г. Плимак, И.К. Нантин. – М.: Весь мир, 2000. – 360 с.
1671. Плотников Н. Сусальная архаика. Рец. на: Библиотека отечественной общественной мысли. Введение. М.: РОССПЭН, 2010. – 352 с. / Н. Плотников // Пушкин. – 2010. – № 1. // http://www.russ.ru/pushkin/Susal-naya-arhaika#_ftnref1
1672. Плохий С. Козакознавство без кордонів: нотатки на користь порівняльного аналізу / С. Плохий // УГО. – 2004. – Вып. 10. – С. 63 – 84.
1673. Побережников И.В. Модернизация: теоретико-методологические подходы / И.В. Побережников // Экономическая история. Обозрение / Под ред. Л.И. Бородкина. – М., 2002. – Вып. 8. – С. 146 – 168 – <http://www.hist.msu.ru/labs/Ecohist/obozren.htm>.
1674. Пойда Д.П. К вопросу о подготовке и ходе реформы 1861 года в Екатеринославской губернии / Д.П. Пойда // Научные записки. Днепропетровский государственный университет. Т. 42: Сборник работ исторического отделения историко-филологического факультета. – К.: КГУ, 1954. – Вып. 2. – С. 85 – 106.
1675. Покорская-Жоравко Д.А. А.И. Покорский-Жоравко. (Биографический очерк) / Д.А. Покорская-Жоравко // Пчеловодный музей. – 1901. – № 4. – С. 113 – 116.
1676. Покорский А.А. «Мы не приемьши, но законные дети этого края...». К 185-летию со дня рождения А.И. Покорского-Жоравко / А.А. Покорский // <http://www.rds.org.ru/dv/0011/index.phtml>
1677. Покровский М.Н. Крестьянская реформа / М.Н. Покровский. – [Х.], 1926. – 149 с.

1678. Полицарпов В.В. «Новое направление» 50 – 70-х гг.: последняя дискуссия советских историков / В.В. Полицарпов // Советская историография. – М.: РГГУ, 1996. – С. 349 – 400.
1679. Половникова С.О. Листи П.Г. Редкіна до В.В. Тарновського-старшого з фондів Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського / С.О. Половникова // Скарбниця української культури. – Чернігів: Сіверянська думка, 1996. – С. 18 – 20.
1680. Полухін Л.К. Видатний історик України О.М. Лазаревський / Л.К. Полухін. – К.: АН УРСР, 1958. – 44 с.
1681. Поляков И.М. А.Т. Болотов и его труды в области сельскохозяйственной и биологической науки / И.М. Поляков, А.П. Бердышев // Болотов А.Т. Избранные труды по агрономии, плодоводству, лесоводству, ботанике. – М.: Изд-во Московского общества испытателей природы, 1952. – С. 426 – 475.
1682. Поляруш С.І. Становлення і діяльність органів державної опіки та громадської благодійності на Лівобережній Україні (1775 – 1918): автореф. дис.. ...канд іст. наук / С.І. Поляруш. – К., 1996. – 16 с.
1683. Польский М.П. Еще раз о крестьянстве и сельском хозяйстве / М.П. Польский // ОИ. – 1992. – № 3. – С. 175 – 180.
1684. Попельницкий А.З. Секретный Комитет в деле освобождения крестьян от крепостной зависимости / А.З. Попельницкий // Вестник Европы. – 1911. – № 2. – С. 48 – 70; № 3. – С. 127 – 153;
1685. Попов И.П. «Соображения» А.М. Унковского и либеральное движение в период подготовки крестьянской реформы / И.П. Попов // Революционная ситуация в России в середине XIX века: деятели и историки. – М.: Наука, 1986. – С. 137 – 146.
1686. Попов И.П. Истоки и программа либерального движения в России в середине XIX века (по материалам Рязанской губернии) / И.П. Попов // Общественная жизнь в Центральной России в XVI – начале XX в. – Воронеж: ВГУ, 1995. – С. 37 – 51.
1687. Попова Р.С. Социально-экономическое положение и борьба помещичьих крестьян южных губерний Украины в дореформенный период (1801 – 1860 гг.) / Р.С. Попова. – Д.: ДГУ, 1980. – 112 с.
1688. Попова Т.Н. Историографический процесс в региональном измерении (теоретический аспект) / Т.Н. Попова // VIII Всеукраїнська наукова конференція «Історичне краєзнавство і культура». – К.; Х.: Рідний край, 1997. – Ч. 1. – С. 199 – 204.
1689. Попова Т.Н. Историография в лицах, проблемах, дисциплинах: из истории Новороссийского университета / Т.Н. Попова. – О.: Астропринт, 2007. – 536 с.
1690. Портнова Т. Міське середовище і модернізація: Катеринослав середини XIX – початку XX ст. / Т.В. Портнова. – Д.: Інновація, 2008. – 104 с.

1691. Портнова Т. Рец. на: Присяжнюк Ю. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини XIX – початку XX ст. – Черкаси: Вертикаль, ПП Кандич С. Г., 2007. – 640 с.; Михайлюк О.В. Селянство України в перші десятиліття XX ст.: Соціокультурні процеси. – Д.: Інновація, 2007. – 456 с. / Т.В. Портнова // УМ. – 2010. – Ч. 6 (17). – С. 285 – 291.
1692. Портнова Т.В. Підбурювати і просвіщати: нелегальні пропагандистські книжки для селянства 1870-х років в Україні / Т.В. Портнова // УС. – 2006. – Вип. 10. – С. 124 – 126.
1693. Портнова Т.В. Проблема соціальних образів і уявлень у сучасній західній історіографії (на матеріалах бачення селянства освіченими прошарками у XIX ст.) / Т.В. Портнова // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. Теорія. Methodика. Практика / Відп. ред. А.Г. Болебрух. – Д.: ДНУ, 2009. – С. 220 – 227.
1694. Портнова Т.В. Сучасна історіографія історії українського селянства другої половини XIX – початку XX ст.: вплив зарубіжної інтелектуальної традиції / Т.В. Портнова // Вісник Дніпропетровського університету. – Д.: ДНУ, 2010. – Вип. 18. – С. 234 – 239.
1695. Поршнева О.С. Возможности междисциплинарного подхода в реализации задач интеллектуальной истории / О.С. Поршнева // ДВ. – М.: КомКнига, 2005. – Вип. 15. – С. 210 – 222.
1696. Поршнева О.С. Methodология истории в условиях трансформации эпистемологических основ исторических исследований. Содержание вузовского курса / О.С. Поршнева // ДВ. – М.: ЛКИ, 2008. – Вип. 22. – С. 239 – 250.
1697. Посохов С.І. Образ / С.І. Посохов // Історіографічний словник: Навч. посіб. для студентів історичних факультетів університетів / За ред. С.І. Посохова. – Х.: Східно-регіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив, 2004. – С. 179 – 182.
1698. Посохов С. Образи університетів Російської імперії другої половини XIX – початку XX століття в публіцистиці та історіографії / С. Посохов. – Х.: ХНУ, 2006. – 368 с.
1699. Потульницький В.А. Українська і всесвітня історія: Історіософія світової та української історії XVII – XX століть / В. Потульницький. – К.: Либідь, 2002. – 480 с.
1700. Потульницький В. Історіософія Гердера як синтез раціоналізму і пієтизму та її вплив на українську і російську історіографію / В. Потульницький // Український археографічний щорічник. – 2006. – № 11. – С. 309 – 317.
1701. Предисловие // Российская империя в зарубежной историографии. Работы последних лет. Антология / Сост. П. Верт, П.С. Кабытов, А.И. Миллер. – М.: Новое издательство, 2005. – С. 9 – 11.
1702. Предисловие Т. Эммонса // Захарова Л.Г. Александр II и отмена крепостного права в России. – М.: РОССПЭН, 2011. – С. 33 – 38.

1703. Предтеченский А.В. Общественно-политические взгляды Н.М. Карамзина в 1790-х годах / А.В. Предтеченский // Проблемы русского просвещения в литературе XVIII в. – М.; Л.: ИРЛИ, 1961. – С. 63 – 78.
1704. Предтеченский А.В. Экономические журналы первой четверти XIX в. / А.В. Предтеченский // Общественная мысль в России XIX в. – Л.: Наука, 1986. – С. 7 – 18.
1705. Предтеченский А.В. Очерки общественно-политической истории России в первой четверти XIX века / А.В. Предтеченский. – М.; Л.: АН СССР, 1957. – 456 с.
1706. Пресняков А.Е. Дворянский и крестьянский вопрос в наказах / А.Е. Пресняков // ВР. – Т. 1. – С. 191 – 203.
1707. Привалко Т. Джерела демографічної статистики з історії дворянства Лівобережної України (кінець XIX – початок XX ст.) / Т. Привалко // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. У двох частинах / Відп. ред. М.Ф. Дмитрієнко. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2005. – №. 12. – Ч. 2. – С. 44 – 58.
1708. Присяжнюк Ю. Ментальність і ремесло історика. Методологічна парадигма селянознавчих студій в Україні на зламі XX – XXI ст. / Ю. Присяжнюк. – Черкаси: Вертикаль, ПП Кандич С.Г., 2006. – 122 с.
1709. Присяжнюк Ю. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини XIX – початку XX ст. / Ю. Присяжнюк. – Черкаси: Вертикаль, ПП Кандич С.Г., 2007. – 640 с.
1710. Приходько Я. Текст як фактор соціальної комунікації (джерелознавство в системі інтелектуальної історії) / Я. Приходько // Ейдос. – 2005. – № 1. – С. 77 – 81.
1711. Прицак О. У століття народин М. Грушевського / О. Прицак // УМ. – К.; Львів., 2007. – Ч. 12(1). – С. 170 – 190.
1712. Проскуракова Н.А. Концепции цивилизации и модернизации в отечественной историографии / Н.А. Проскуракова // ВИ. – 2005. – № 7. – С. 153 – 165.
1713. Пустоход П.И. Помещики и крепостные Украины накануне реформы 1861 г. (по данным VIII и X ревизий) / П.И. Пустоход // Проблемы исторической демографии СССР / Под ред. Полякова Ю.А., Водарского Я.Е. и др. – К.: Наукова думка, 1988. – С. 156 – 162.
1714. Путро А.И. Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII века / А.И. Путро. – К.: Вища школа, 1988. – 142 с.
1715. Путро О.І. «Шукання козацтва» як форма антифеодальної боротьби / О.І. Путро // УІЖ. – 1969. – № 11. – С. 95 – 102.
1716. Путро О.І. Гетьман Кирило Розумовський та його доба (з історії українського державотворення XVIII ст.): В 2-х частинах / О.І. Путро. – К.: ДАКККіМ, 2008. – Ч. 1. – 240 с.

1717. Путро О.І. До питання про форми власності на землю українського козацтва / О.І. Путро // УІЖ. – 1992. – № 2. – С. 64 – 69.
1718. Пушкарев Л.Н. Содержание и границы понятия «общественная мысль» / Л.Н. Пушкарев // ОИ. – 1992. – № 3. – С. 73 – 81.
1719. Равдин Б.Н. Записка декабриста М.Н. Новикова «О земледелии и мануфактурах в России» (1816 г.) / Б.Н. Равдин, А.Б. Рогинский // Освободительное движение в России: Межвуз. научный сборник. – Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1975. – Вып. 5. – С. 112 – 143.
1720. Рахматулин М.А. Интеллект власти: императрица Екатерина II / М.А. Рахматулин // ОИ. – 2005. – № 4. – С. 21 – 29.
1721. Рахматулин М.А. Император Николай I глазами современников / М.А. Рахматулин // ОИ. – 2004. – № 6. – С. 74 – 98.
1722. Ребрин И.А. Крестьянская реформа в Екатеринославской губернии (исторический очерк) / И.А. Ребрин // Памятная книжка и адрес календар 1903 года – Екатеринослав, 1903. – С. 32 – 186.
1723. Ревель Ж. Микроисторический анализ и конструирование социального / Ж. Ревель // Одиссей. 1996. – М.: Coda, 1996. – С. 110 – 127.
1724. Ревякин А.В. Кризис или передышка? / А.В. Ревякин // Одиссей. 1996. – М.: Coda, 1996. – С. 167 – 169.
1725. Реєнт О.П. Велика реформа 1861 р.: погляд із ХХІ століття / О.П. Реєнт // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2011. – Вип. 18. – С. 7 – 24.
1726. Реєнт О.П. До проблеми скасування кріпосного права в 1861 р. / О.П. Реєнт // УІЖ. – 2011. – № 1. – С. 34 – 51.
1727. Реєнт О.П. До проблеми скасування кріпосного права в 1861 р. / О.П. Реєнт // Краєзнавство. – 2011. – № 1. – С. 22 – 35.
1728. Реєнт О.П. Історія України ХІХ – початку ХХ ст.: методологічний зріз і тематичні напрямки наукового пошуку / О.П. Реєнт // УІЖ. – 2007. – № 6. – С. 218 – 232.
1729. Реєнт О.П. Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.: стан і перспективи наукової розробки / О.П. Реєнт // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ століття. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2000. – С. 6 – 38.
1730. Реєнт О.П. Реформаторські процеси в аграрній сфері другої половини ХІХ – початку ХХ ст. (стан наукової розробки) / О.П. Реєнт // УС. – 2001. – Вип. 2. – С. 6 – 11.
1731. Реєнт О.П. Соборність та проблеми специфіки регіонів України: теоретико-методологічні засади / О.П. Реєнт // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2006. – Вип. 12. – С. 8 – 19.

1732. Реєнт О.П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.) / О.П. Реєнт. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2003. – 340 с.
1733. Реєнт О.П. Українське XIX століття: сучасні проблеми дослідження / О.П. Реєнт // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2011. – Вип. 19. – С. 6 – 26.
1734. Резникова Е.Е. Крестьянский вопрос в России и проекты Великой Княгини Елены Павловны (1830-е – 1861 год) / Е.Е. Резникова // Вестник Московського университета. Серия 8: История. – 1999. – № 1. – С. 11 – 24.
1735. Репина Л.П. «Новая историческая наука» и социальная история / Л.П. Репина. – М.: Изд-во ЛКИ, 2009. – 320 с.
1736. Репина Л.П. Вызов постмодернизма и перспективы новой культурной и интеллектуальной истории / Л.П. Репина // Одиссей. 1996. – М.: Coda, 1996. – С. 25 – 38.
1737. Репина Л.П. Интеллектуальная культура как маркер исторической эпохи / Л.П. Репина // ДВ. – М.: ЛКИ, 2008. – Вип. 22. – С. 5 – 15.
1738. Репина Л.П. Историческая наука на рубеже XX – XXI вв.: Социальные теории и историографическая практика / Л.П. Репина. – М.: Кругъ, 2011. – 560 с.
1739. Репина Л.П. Опыт междисциплинарного взаимодействия и задачи интеллектуальной истории / Л.П. Репина // ДВ. – М.: КомКнига, 2005. – Вип. 15. – С. 5 – 14.
1740. Репина Л.П. От «истории одной жизни» к «персональной истории» / Л.П. Репина // История через личность: Историческая биография сегодня / Под ред. Л.П. Репиной. – М.: Квадрига, 2010. – С. 55 – 74.
1741. Репина Л.П. Персональная история и интеллектуальная биография / Л.П. Репина // ДВ. – М.: Едиториал УРСС, 2002. – Вып. 8. – С. 5 – 10.
1742. Репина Л.П. Смена познавательных ориентаций и метаморфозы социальной истории / Л.П. Репина // Социальная история. Ежегодник. 1997. – М.: РОССПЭН, 1998. – С. 11 – 52; 1999. – С. 7 – 38.
1743. Репина Л.П. Теоретические новации в современной историографии / Л.П. Репина // Харківський історіографічний збірник. – 2010. – Вип. 10. – С. 10 – 40.
1744. Репинецкий С.А. Формирование идеологии российского либерализма в ходе обсуждения крестьянского вопроса публицистикой 1856 – 1860 годов / С.А. Репинецкий. – Москва – Самара: СамНЦ РАН, 2010. – 351 с.
1745. Репников А. В. Русский консерватизм: вчера, сегодня, завтра / А.В. Репников // Консерватизм в России и мире: Прошлое и настоящее / Отв. ред. Минаков А.Ю. – Воронеж: ВГУ, 2001. – Вип. 1. – С. 3 – 14.
1746. Репіна Л. Інтелектуальна історія сьогодні: методи, проблеми, перспективи / Л.П. Репіна // Ейдос. – 2005. – Вип. 1. – С. 89 – 106.

1747. Рибаків І. Яготинський архів Репніних / І. Рибаків // Червоний шлях. – 1924. – № 7. – С. 218 – 222.
1748. Рибер А. Д. Групповые интересы в борьбе вокруг Великих реформ / А.Дж. Рибер // Великие реформы в России. 1856–1874: Сборник. – М.: МГУ, 1992. – С. 44 – 72.
1749. Рибер А. Социальная идентификация и политическая воля: русское дворянство от Петра I до 1861 г. / А.Дж. Рибер // П.А. Зайончковский. 1904–1983 гг. Статьи, публикации и воспоминания о нем. – М.: РОССПЭН, 1998. – С. 273 – 314.
1750. Рикёр П. Память, история, забвение / П. Рикёр. – М.: Гуманитарная литература, 2004. – 728 с.
1751. Рикман В.Ю. Дворянское законодательство Российской империи / В.Ю. Рикман. – М.: МП Герольдия, 1992. – 118 с.
1752. Род Лялиных // <http://lialine.narod.ru/history/lyalins.htm>.
1753. Родигина Н.Н. Социальные представления русской интеллигенции XIX века. Новая интерпретация знакомых сюжетов / Н.Н. Родигина // ДВ. – М.: КомКнига, 2006. – № 17. – С. 397 – 402.
1754. Родигина Н.Н., Сабурова Т.А. Поколенческое измерение социокультурной истории России XIX в.: преемственность и разрыв / Н.Н. Родигина, Т.А. Сабурова // ДВ. – М.: ИВИ РАН, 2011. Вып. 34. – С. 138 – 157.
1755. Рожков Н.А. Русская история в сравнительно-историческом освещении (Основы социальной динамики): В 12 т. / Н.А. Рожков – М.; Пг.: Книга, – 1924. – Т. 10. – 386 с.; 1925. – Т. 11. – 406 с.
1756. Розенберг У.Г. История России конца XIX – начала XX в. в зеркале американской историографии / У.Г. Розенберг // Россия XIX – XX вв. Взгляд зарубежных историков. – М.: Наука, 1996. – С. 8 – 28.
1757. Розумний М. Українська ідея на тлі цивілізації / М. Розумний. – К.: Либідь, 2001. – 288 с.
1758. Романов В. З історії підготовки селянської реформи в Росії (перша половина XIX ст.) / В. Романов // Актуальні проблеми державного управління: Зб. наук. пр. – Д.: ДРІ УАДУ при Президентіві України, 2002. – Вип. 3 (9). – С. 3 – 15.
1759. Романович-Славатинский А. Дворянство в России от начала XVIII века до отмены крепостного права / А. Романович-Славатинский. – СПб., 1870. – 2, ХХУ1, 564 с.
1760. Романовский В.А. Основные проблемы истории феодализма на Левобережной Украине в XVII – XVIII вв. / В.А. Романовский // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1961. – Рига: АН Латвийской ССР, 1963. – С. 184 – 194.
1761. Российская модернизация: проблемы и перспективы. Круглый стол // ВФ. – 1993. – № 7. – С. 3 – 39.

1762. Россия в новое время. Образованное меньшинство и крестьянский мир: в поисках диалога. Материалы межвузовской научной конференции 21-22 апреля 1995 г. – М.: РГГУ, 1995. – 102 с.
1763. Ротач П. Матеріали до українського біографічного словника «Літературна Полтавщина» / П. Ротач // АУ. – 1966. – № 5. – С. 108 – 111.
1764. Рубинштейн Н.Л. Русская историография / Н.Л. Рубинштейн. – М.: Госполитиздат, 1941 – 659 с.
1765. Рубинштейн Н.Л. Сельское хозяйство России во второй половине XVIII в. / Н.Л. Рубинштейн. – М.: Госполитиздат, 1957. – 339 с.
1766. Рубинштейн Н.Л. Территориальное разделение труда и развитие всероссийского рынка / Н.Л. Рубинштейн // Из истории рабочего класса и революционного движения. – М.: АН СССР, 1958. – С. 91 – 105.
1767. Рубльов О.С. «Український історичний журнал»: історія офіційна й залаштункова (1957 – 1988 рр.) / О.С. Рубльов // УІЖ. – 2007. – № 6. – С. 18 – 55.
1768. Рудакова Т.В. К вопросу о формировании реформаторов 60-х гг. XIX века в России / Т.В. Рудакова // Общественное сознание в кризисные и переходные эпохи. – М.: МГУ, 1996. – С. 8 – 13.
1769. Руднев Д.В. Григорий Андреевич Полетика и книжная культура XVIII века / Д.В. Руднев // Литературная культура России XVIII века. – СПб.: Санкт-Петербургский гос. ун-т. – 2008. – Вып. 2. – С. 53 – 64.
1770. Руднев М.А. Историография русского консерватизма второй половины XVIII – начала XX в. в историко-научном освещении / М.А. Руднев // ГЖ. – 2007. – № 1-2 (33-34). – С. 31 – 52.
1771. Руднев М.А. Исторический образ русского консерватизма: опыт семантико-типологического анализа / М.А. Руднев // ГЖ. – 2001. – № 1-2 (9-10). – С. 38 – 53.
1772. Руднев М.А. Проблемы истории русского консерватизма второй половины XVIII – первой четверти XIX вв. в научном творчестве историка Просветительства / М.А. Руднев // ГЖ. – 2003. – № 4 (20). – С. 58 – 68.
1773. Ружицкая И.В. «Просвещенная бюрократия», 1800 – 1860-е гг. / И.В. Ружицкая. – М., ИРИ РАН, 2009. – 342 с.
1774. Ружицкая И.В. Е.Ф. Канкрин и крестьянский вопрос в России / // И.В. Ружицкая Экономическая история. Обзорение / Под ред. Л.И. Бородкина. – М., 2001. – Вып. 6. – С. 102 – 104.
1775. Ружицкая И.В. Крестьянский вопрос в царствование императора Николая I: к вопросу о последствиях указа 1842 г. об обязанных крестьянах / И.В. Ружицкая // ОИ. – 2008. – № 4. – С. 24 – 37.

1776. Ружицкая И.В. Рец. на: А.Н. Долгих. Крестьянский вопрос во внутренней политике самодержавия в конце XVIII – первой половине XIX вв. – Липецк: Изд-во Липецкого государственного педагогического университета, 2006. – Т. 1. – 308 с.; Т. 2. – 356 с. / И.В. Ружицкая // ОИ. – 2008. – № 2. – С. 194 – 196.
1777. Ружицкая И.В. Рец. на: М.М. Шевченко. Конец одного Величия. Власть, образование и печатное слово в Императорской России на пороге Освободительных реформ. – М.: «Три квадрата», 2003. / И.В. Ружицкая // ОИ. – 2006. – № 2. – С. 156 – 158.
1778. Румянцева М.Ф. Общие свойства исторических источников нового времени / М.Ф. Румянцева // Проблемы источниковедения и историографии. Материалы II Научных чтений памяти академика И.Д. Ковальченко. – М.: РОССПЭН, 2000. – С. 258 – 269.
1779. Румянцева М.Ф. Парадигмальные механизмы современного историографического исследования / М.Ф. Румянцева // Харківський історіографічний збірник. – 2010. – Вип. 10. – С. 186 – 195.
1780. Румянцева М.Ф. Теория истории. Учебное пособие / М.Ф. Румянцева. – М.: Аспект Пресс, 2002. – 319 с.
1781. Русов А.А. Описание Черниговской губернии / А.А. Русов. – Чернигов, 1898. – Т. 1. – 437, 123 с.
1782. Русский консерватизм XIX столетия. Идеология и практика / В.Я. Гросул, Б.С. Итенберг, В.А. Твардовская, К.Ф. Шацилло, Р.Г. Эймонтова – М.: Прогресс-Традиция, 2000. – 439 с.
1783. Русский консерватизм: проблемы, подходы, мнения. «Круглый стол» // ОИ. – 2001. – № 3. – С. 103 – 133.
1784. Рыженко В.Г. Историческая наука, регионоведение, культурология: возможности кооперации вокруг проблемы «присвоения прошлого» / В.Г. Рыженко // Историческая наука сегодня: Теории, методы, перспективы / Под ред. Л.П. Репиной – М.: ЛКИ, 2011. – С. 330 – 342.
1785. Рындзюнский П.Г. Вымирало ли крепостное крестьянство перед реформой 1861 г.? / П.Г. Рындзюнский // ВИ. – 1967. – № 7. – С. 54 – 70.
1786. Рябова Л.К. О некоторых тенденциях развития современной историографии консерватизма / Л.К. Рябова // Историография и источниковедение отечественной истории: сборник научных трудов и сообщений. – СПб.: Техника, 2001. – С. 173 – 186.
1787. Рябчук М. Від Малоросії до України: парадокси запізнілого націотворення / М. Рябчук. – К.: Критика, 2000. – 303 с.
1788. Рянский Л.М. Помещичьи крестьяне Черноземного центра в конце XVIII – первой половине XIX века / Л.М. Рянский. – Курск: КГУ, 2010. – 151 с.
1789. Рянский Л.М., Рянский Р.Л. О подходах в изучении истории русской крепостной деревни первой половины XIX в. (на примере Черноземного центра) / Л.М. Рянский,

- Р.М. Рянский // Идеи академика И.Д. Ковальченко в XXI веке. Материалы IV Научных чтений памяти академика И.Д. Ковальченко. – М.: МГУ, 2009. – С. 173 – 177.
1790. Сабурова Т.А. «Горизонты ожиданий» русских интеллектуалов первой половины XIX века / Т.А. Сабурова // ДВ. – М.: ЛИБРОКОМ, 2008. – Вып. 25/2. – С. 23 – 38.
1791. Сабурова Т.А. «Связь времен» и «горизонты ожиданий» русских интеллектуалов XIX века / Т.А. Сабурова // Образы времени и исторические представления: Россия – Восток – Запад / Под ред. Л.П. Репиной. – М.: Кругъ, 2010. – С. 302 – 331.
1792. Сабурова Т.А. Русский интеллектуальный мир/миф (Социокультурные представления интеллигенции в России XIX столетия) / Т.А. Сабурова. – Омск: Наука, 2005. – 306 с.
1793. Савелов Л.М. Библиографический указатель по истории, геральдике и родословию российского дворянства / Л.М. Савелов. – Острогожск, 1897. – 264 с.
1794. Савельев П.И. Пути аграрного развития России в дискуссиях российских историков / П.И. Савельев // Россия сельская. XIX – начало XX века / Отв. Редактор А.П. Корелин. – М.: РОССПЭН, 2004. – С. 25 – 53.
1795. Савельева И.М., Полетаев А.В. История и время. В поисках утраченного / И.М. Савельева, А.В. Полетаев. – М.: «Языки русской культуры». 1997. – 800 с.
1796. Савельева И.М., Полетаев А.В. История как знание о социальном мире / И.М. Савельева, А.В. Полетаев // Социальная история. Ежегодник. 2001/2002. – М.: РОССПЭН, 2004. – С. 7 – 34.
1797. Савельева И.М., Полетаев А.В. Микроистория и микроанализ / И.М. Савельева, А.В. Полетаев // Неклассическое наследие. Андрей Полетаев / Отв. ред. И.М. Савельева. – М.: ГУ ВШЭ, 2011. – С. 300 – 321.
1798. Савельева И.М., Полетаев А.В. Обыденные представления о прошлом: теоретические подходы / И.М. Савельева, А.В. Полетаев // Диалоги со временем: память о прошлом в контексте истории / Под ред. Л.П. Репиной. – М.: Кругъ, 2008. – С. 50 – 76.
1799. Савицкий Е.Е. Проблема контекста в интеллектуальной истории, 1940 – 2000 / Е.Е. Савицкий // Мир Клио. Сборник статей в честь Лорины Петровны Репиной. – М.: ИВИ РАН, 2007. – Т. 1. – С. 334 – 348.
1800. Савицкий Е.Е. Удовольствие от прошлого и историографическая постреволюционность (к дискуссиям 1990-х годов) / Е.Е. Савицкий // ДВ. – М.: КомКнига, 2005. – Вып. 15. – С. 179 – 209.
1801. Санцевич А.В. Українська радянська історична наука в 1967 – 1969 рр. / А.В. Санцевич // Історіографічні дослідження в Українській РСР. – К.: Наукова думка, 1971. – Вып. 4. – С. 3 – 33.
1802. Сарбей В.Г. До питання про наукову спадщину академіка М.С. Грушевського / В.Г. Сарбей // УІЖ. – 1989. – № 10. – С. 114 – 126.

1803. Сарбей В.Г. Історіографічні дослідження на Україні за 70 років Радянської влади / В.Г. Сарбей // УІЖ. – 1987. – № 12. – С. 122 – 134.
1804. Сарбей В.Г. Національне відродження України / В.Г. Сарбей. – К.: Альтернативи, 1999. – 336 с.
1805. Сарбей В.Г. Очерки по методологии и историографии истории Украины (период капитализма) / В.Г. Сарбей. – К.: Наукова думка, 1989. – 248 с.
1806. Сарбей В.Г. Розробка в українській радянській історіографії лєнінської концепції революційної ситуації кінця 50-х – початку 60-х років XIX ст. / В.Г. Сарбей // Історіографічні дослідження в Українській РСР. – К.: Наукова думка, 1970. – Вип. 3. – С. 140 – 154.
1807. Сафонов М.М. Записка А.А. Безбородко о потребностях империи Российской / М.М. Сафонов // Вспомогательные исторические дисциплины. – Л.: Наука, 1983. – Вып. XIV. – С. 180 – 195.
1808. Сафонов М.М. Проблема реформ в правительственной политике России на рубеже XVIII и XIX вв. / М.М. Сафонов. – Л.: Наука, 1988. – 249 с.
1809. Сафронова Ю. Смерть государя. 1 марта 1881 года: эмоциональный срез / Ю. Сафронова // Российская империя чувств: подходы к культурной истории эмоций. Сб. статей / Под ред. Я Плампера, Ш. Шахадат, М. Эли. – М.: НЛО, 2010. – С. 166 – 184.
1810. Сахаров А.Н. Дискуссия в советской историографии: убитая душа науки / А.Н. Сахаров // Советская историография. – М.: РГГУ, 1996. – С. 124 – 161.
1811. Свєрбигуз В. Старосвітське панство / В. Свєрбигуз. – Варшава: Studio Literka, 1999. – 322 с.
1812. Світленко С.І. Народництво в Україні 60 – 80-х років XIX століття. Теоретичні проблеми джерелознавства та історії / С.І. Світленко. – Д.: Навчальна книга, 1999. – 240 с.
1813. Світленко С.І. Світ модерної України кінця XVIII – початку XX ст.: Збірник наукових праць / С.І. Світленко. – Д.: Герда, 2007. – 460 с.
1814. Світленко С.І. Селянська проблематика в поглядах українських просвітителів другої половини XVIII ст. / С.І. Світленко // Питання аграрної історії України та Росії. Матеріали шостих наукових читань, присвячених пам'яті професора Д.П. Пойди. – Д.: Промінь, 2007. – С. 29 – 35.
1815. Селунская Н.А. Интеллектуальная история, история концептов, италянистика / Н.А. Селунская // ДВ. – М.: ЛКИ, 2008. – Вип. 22. – С. 16 – 33.
1816. Сельскохозяйственные инструкции (середина XVIII). (Материалы по истории сельского хозяйства и крестьянства России). – М.: АН СССР, 1990. – 189 с.
1817. Сельскохозяйственные инструкции (первая половина XVIII в.). (Материалы по истории сельского хозяйства и крестьянства России). – М.: АН СССР, 1984. – 208 с.

1818. Сельскохозяйственные инструкции (середина XVIII). (Материалы по истории сельского хозяйства и крестьянства России). – М.: АН СССР, 1987. – 211 с.
1819. Семевский В.И. Крестьянский вопрос в России в XVIII и первой половине XIX века / В.И. Семевский. – СПб., 1888. – Т. 1. – 517 с.; Т. 2. – 625 с.
1820. Семевский В.И. Крестьянский вопрос в Вольном экономическом обществе. 1803-1822 гг. / В.И. Семевский // РМ. – 1883. – Кн. 1. – С. 85 – 134.
1821. Семевский В.И. Крестьянский вопрос в царствование императора Александра I / В.И. Семевский // РМ. – 1883. – Кн. 10.– С. 147 – 174; Кн. 11. – С. 1 – 32; Кн. 12. – С. 1 – 36; 1884. – Февраль. С. 75 – 120; 1884. – Март. – С. 70 – 105.
1822. Семенова Л.Н. Быт и население Санкт-Петербурга (XVIII век) / Л.Н. Семенова. – СПб.: Весь мир, Русско-Балтийский Информационный центр БЛИЦ, 1998. – 227[28] с.
1823. Сергиевич В. Откуда неудачи Екатерининской законодательной комиссии? / В. Сергиевич // Вестник Европы. – 1878. – Январь. – С. 188 – 264.
1824. Сергієнко Г.Я. Деякі питання розвитку досліджень з історії феодалізму / Г.Я. Сергієнко // Вісник АН УРСР. – 1978. – № 12. – С. 32 – 38.
1825. Середонин С.М. Исторический обзор деятельности Комитета министров / С.М. Середонин. – СПб, 1902. – Т. 1. – 820 с.
1826. Сивков К.В. Наказы управителям XVIII в. как источник для истории сельского хозяйства в России / К.В. Сивков // Академику Борису Дмитриевичу Грекову ко дню семидесятилетия сборник статей. – М.: АН СССР, 1952. – С 241 – 248.
1827. Сивков К.В. Новые явления в технике и организации сельского хозяйства России во второй половине XVIII в. / К.В. Сивков // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1959. / Под ред. В.К. Яцунского. – М.: АН СССР, 1961. – С. 153 – 162.
1828. Сидорова Л.А. Инновации в отечественной историографии: опыт рубежа 50-х – 60-х годов / Л.А. Сидорова // Проблемы источниковедения и историографии. Материалы II Научных чтений памяти академика И.Д.Ковальченко. – М.: РОССПЭН, 2000. – С. 401 – 409.
1829. Сизова О.В. Российское дворянство в первой половине XIX в.: создание единой информационной системы (на примере Ярославской губернии) / О.В. Сизова // Информационный бюллетень Ассоциации «История и компьютер». – М., 2002. – № 30. – С. 65 – 67.
1830. Синицкий Л.Д. Малороссия по рассказам путешественников конца прошлого и начала нынешнего столетия / Л.Д. Синицкий // КС. – 1892. – Февраль. – С. 226 – 259.
1831. Сірополко С. Історія освіти в Україні / С. Сірополко. – К.: Наук. думка, 2001. – 912 с.
1832. Сколько в 1804-м году было у помещиков Полтавской губернии каменных домов, оранжерей и музыкальных капеллий // ПГВ. – 1849. – № 4. – С. 69 – 70.

1833. Скотт Д. Оружие слабых: обыденные формы сопротивления крестьян / Д. Скотт // Крестьяноведение. Теория. История. Современность. 1996 / Под ред. В. Данилова, Т. Шанина. – М.: Аспект Пресс, 1996. – С. 26 – 59.
1834. Слабченко М.Є. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX століття / М.Є. Слабченко. – К., 1925. – Т. 1. – 318 с.
1835. Сладкевич Н.Г. Борьба общественных течений в русской публицистике конца 50-х – начала 60-х годов XIX века / Н.Г. Сладкевич. – Л.: ЛГУ, 1979. – 127 с.
1836. Сладкевич Н.Г. Освещение общественного движения России 40 – 60-х годов в советской исторической литературе / Н.Г. Сладкевич // Советская историография классовой борьбы и революционного движения в России. – Л.: ЛГУ, 1967. – С. 107 – 122.
1837. Сладкевич Н.Г. Оппозиционное движение дворянства в годы революционной ситуации / Н.Г. Сладкевич // Революционная ситуация в России в 1859 – 1861 гг. – М.: Наука, 1962. – Т. 2. – С. 64 – 92.
1838. Слезкин Ю. Естествоиспытатели и нации: русские ученые XVIII века и проблема этнического многообразия / Ю. Слезкин // Российская империя в зарубежной историографии. Работы последних лет: Антология. – М.: Новое издательство, 2005. – С. 120 – 154.
1839. Словарь исторических терминов / Сост. В.С. Симаков. – СПб.: ЛИТА, 1999. – 463 с.
1840. Смилянская Е.Б. Дворянское гнездо середины XVIII в.: Тимофей Текутьев и его «Инструкция о домашних порядках» / Е.Б. Смилянская. – М.: Наука, 1998. – 204с.
1841. Смоленский Н.И. Поиск обновленных теоретических подходов: взгляды И.Д. Ковальченко и современность / Н.И. Смоленский // Идеи академика И.Д. Ковальченко в XXI веке. Материалы IV Научных чтений памяти академика И.Д. Ковальченко. – М.: МГУ, 2009. – С. 62 – 68.
1842. Смолій В. Від головного редактора / В. Смолій // Соціум. – 2002. – Вип. 1. – С. 9.
1843. Смолій В.А. Велика реформа 1861 р.: сучасне бачення / В. Смолій // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2011. – Вип. XVIII. – С. 4 – 6.
1844. Смолій В.А. Передмова / В.А. Смолій // Історія українського селянства: Нариси: У 2 т. – К.: Наукова думка, 2006. – Т. 1. – С. 5 – 6.
1845. Современная немарксистская историография и советская историческая наука (Беседы за круглым столом) // ИС. – 1988. – № 1. – С. 172 – 202.
1846. Современные концепции аграрного развития. (Теоретический семинар) / Обзор подготовлен Бабашкиным В.В. // ОИ. – 1993. – № 2. – С. 3 – 28.
1847. Современные концепции аграрного развития. (Теоретический семинар) / Обзор подготовлен Бабашкиным В.В. // ОИ. – 1992. – № 5. – С. 3 – 28.

1848. Современные концепции аграрного развития. Теоретический семинар. / Обзор подготовлен А.Ю. Растеряевой // ОИ. – 1994. – № 2. – С. 30 – 59(60).
1849. Согрин В.В. Клиотерпия и историческая реальность: тест на современность (Размышления над монографией Б.Н. Миронова «Социальная история России периода империи») / В.В. Согрин // Общественные науки и современность. – 2002. – № 1. – С. 144 – 160.
1850. Соколов А.К. Источниковедение и проблемы исторического синтеза / А.К. Соколов // Проблемы методологии и источниковедения. Материалы III Научных чтений памяти академика И.Д. Ковальченко. – М.: МГУ; СПб.: Алетея, 2006. – С. 200 – 216.
1851. Соколов А.К. Социальная история: проблемы методологии и источниковедения / А.К. Соколов // Проблемы источниковедения и историографии. Материалы II Научных чтений памяти академика И.Д.Ковальченко. – М.: РОССПЭН, 2000. – С. 75 – 88.
1852. Соколов Б.В. Расшифрованный Гоголь. Вий. Тарас Бульба. Ревизор. Мертвые души / Б.В. Соколов. – М.: Яуза, Эксмо, 2007. – 352 с.
1853. Соломенна Т. Граф О.А. Аракчеев: спроба реконструкції історико-психологічного портрету / Т.В. Соломенна // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету. – Вип. 15. Серія: історичні науки. – 2002. – № 1. – С. 28 – 32.
1854. Соломенна Т.В. О.А. Аракчєєв – політик і людина: автореф. дис. ... канд. іст. наук / Т.В. Соломенна. – Х., 2004. – 18 с.
1855. Соломенная Т.В. А.А. Аракчєєв – помещик (К вопросу о роли субъективного фактора в истории зажиточного помещичьего крестьянства России первой половины XIX в.) / Т.В. Соломенная, К.М. Ячменихин // Вестник Московского университета. Серия 8. История. – 2002. – № 5. – С. 50 – 57.
1856. Сомов В.А. Два ответа Вольтера на петербургском конкурсе о крестьянской собственности / В.А. Сомов // Европейское Просвещение и цивилизация России. – М.: Наука, 2004. – С. 150 – 165.
1857. Список членам и кандидатам Полтавского дворянского комитета по устройству быта помещичьих крестьян // ЖЗ. – 1858. – № 6. – С. 158 – 159.
1858. Список членам и кандидатам Харьковского дворянского комитета по устройству быта помещичьих крестьян // ЖЗ. – 1858. – № 6. – С. 161 – 162.
1859. Старовойтенко І. Просопографічний портрет особистості у контексті сучасних завдань біографічних та історичних досліджень / І. Старовойтенко // Українська біографістика: збірник наукових праць – К.: НБУ ім. В.І. Вернадського, 2008. – Вип. 4. – С. 50 – 66.
1860. Старовойтенко І. Просопографія: підходи до трактування змісту наукової дисципліни в історіографії / І. Старовойтенко // Спеціальні історичні дисципліни: питання

- теорії та методики. Збірка наукових праць. У 2-х частинах / Відп. ред. М.Ф. Дмитрієнко. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2006. – Чис. 13. – Ч. 1. – С. 6 – 27.
1861. Старченко Н.П. Дещо про спокусу джерел та пастки інтерпретацій (на прикладі справ про шляхетські наїзди на Волині наприкінці XVI ст.) / Н.П. Старченко // УІЖ. – 2009. – № 6. – С. 165 – 182.
1862. Степанец К.В. Николай I и ведомство учреждений императрицы Марии / К.В. Степанец // Философский век. Альманах. – СПб.: Санкт-Петербургский Центр истории идей, 1998 – Вып. 6. – С. 174 – 181.
1863. Степанов В.Л. Крестьянская реформа 1861 г. в историографии ФРГ / В.Л. Степанов // Россия XIX – XX вв. Взгляд зарубежных историков. – М.: Наука, 1996. – С. 138 – 180.
1864. Степкин В.П. Дворянское землепользование в истории Донецка / В.П. Степкин. – Донецк: Алекс, 2003. – 92 с.
1865. Сторожев В.Н. Раскрепощение дворян и закрепощение крестьян / В.Н. Сторожев // ВР. – Т. 1. – С. 80 – 107.
1866. Стороженко Н. К истории малороссийских козаков в конце XVIII и в начале XIX века / Н.В. Стороженко // КС. – 1897. – Апрель, июнь, октябрь – декабрь. – С. 124 – 156, 460 – 483, 115 – 131, 143 – 156, 332 – 350.
1867. Стороженко Н. Эпизод из истории малорусских крестьян / Н.В. Стороженко // КС. – 1888. – Июнь. – Док., изв. и зам. – С. 76 – 78.
1868. Стриек Т. «Історіософія» та «емпірія», або про інтелектуальні парадокси історії ідей. Володимир потульницький. Україна і всесвітня історія. Історіософія світової та української історії XVII – XX століть. – Київ, 2002. 480 с. / Т. Стриек // УМ. – К.; Львів: Критика, 2005. – Ч. 9. – С. 354 – 364.
1869. Струве П.Б. Крепостное хозяйство. Исследования по экономической истории России в XVIII и XIX вв. / П.Б. Струве. – М., 1913. – X, 340 с.
1870. Струкевич О. Полетики / О.К. Струкевич // Історія України в особах: Козаччина / Упоряд., передм. В. Горобець. – К.: Україна, 2000. – С. 285 – 286.
1871. Струкевич О. Політико-культурна орієнтація еліти України-Гетьманщини (інтегральний погляд на питання) / О.К. Струкевич. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2002. – 533 с.
1872. Струкевич О. Проблема старшинської еліти та її політична культура в українській історіографії / О.К. Струкевич // Історіографічні дослідження в Україні. Зб. наук. пр. – Вип. 11: На пошану вченого-історика, д-ра іст. наук, проф.. Рема Георгійовича Симоненка. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2002. – С. 41 – 51.
1873. Струкевич О.К. Україна-Гетьманщина та Російська імперія протягом 50-80-х рр. XVIII століття (політико-адміністративний аспект проблеми) / О.К. Струкевич. – К.: Інститут історії НАНУ, 1996. – 100 с.

1874. Струкевич О.К. Українська «нація до націоналізму»: пошуки критеріїв ідентичності в Україні Гетьманщині XVIII ст. / О.К. Струкевич // УІЖ. – 1999. – № 6. – С. 17 – 33.
1875. Струмилин С.Г. Очерки экономической истории России и СССР / С.Г. Струмилин. – М.: Наука, 1966. – 514 с.
1876. Суни Р.Г. Аффективные сообщества: структура государства и нации в Российской империи / Р.Г. Суни // Российская империя чувств: Подходы к культурной истории эмоций. Сб. статей / Под ред. Я. Плампера, Ш. Шахадат, М. Эли. – М.: НЛО, 2010. – С. 78 – 114.
1877. Супоницкая И.М. Социальная история России и проблемы модернизации. О книге Б.Н. Миронова / И.М. Супоницкая // Одиссей. 2004. – М.: Наука, 2004. – С. 379 – 390.
1878. Супруненко О.Б. Археологічні дослідження та зібрання Лубенського музею К.М. Скаржинської: автореф. дис. ...канд. іст. наук / О. Б. Супруненко. – К., 1997. – 16 с.
1879. Сурева Н.В. Джерела з історії дворянства Південної України останньої чверті XVIII – першої чверті XIX століття: автореф. дис... канд. іст. наук / Н.В. Сурева. – Запоріжжя, 2004. – 20 с.
1880. Сурева Н. Листування родини Нечаєвих як джерело з історії дворянства Південної України кінця XVIII – першої половини XIX століття / Н.В. Сурева // Епістолярна спадщина родини Нечаєвих (кінець XVIII – перша половина XX століття) / Упор. С. Абросимова, І. Анцишкін, Н. Сурева // Джерела з історії Південної України. – Запоріжжя: РА Тандем-У, 2003. – С. 21 – 28.
1881. Сурева Н. Матеріали до історії дворянських зборів Південної України (остання чверть XVIII – перша чверть XIX ст.) / Н.В. Сурева // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII – XIX століття. Вип. 6. – Запоріжжя: РА Тандем-У, 2001. – С. 15 – 35.
1882. Сурева Н.В. Питання про законодавчу регламентацію поміщицького землеволодіння на півдні України на початку XIX ст. / Н.В. Сурева // Наукові праці історичного факультету ЗДУ. – Запоріжжя: Просвіта, 1999. – Вип. VI. – С. 8 – 44.
1883. Сухова Н.Г. Основание Русского географического общества / Н.Г. Сухова // Философский век. Альманах. – СПб.: Санкт-Петербургский Центр истории идей, 1998 – Вып. 6. – С. 74 – 82.
1884. Сушков Н.В. Московский университетский благородный пансион и воспитанники Московского университета, гимназий его, университетского благородного пансиона и Дружеского общества / Н.В. Сушков. – М., 1858. – XI, 100, 122 с.
1885. Таран Л.В. Новые тенденции в мировой и украинской историографии / Л.В. Таран // ДВ. – 2004. – № 13. – С. 211 – 231.

1886. Таран Л.В. Проблеми епістемології історії: від позитивізму до постмодернізму (на прикладі французької, російської, української історіографії) / Л.В. Таран // УДЖ. – 2007. – № 2. – С. 185 – 197.
1887. Тартаковський А.Г. Русская мемуаристика XVIII – первой половины XIX в. / А.Г. Тартаковський. – М.: Наука, 1991. – 288 с.
1888. Теличенко И. Очерк кодификации малороссийского права до введения Свода Законов / И. Теличенко // КС. – 1888. – Сентябрь. – 415 – 466; Ноябрь. – С. 22 – 68.
1889. Теличенко И. Сословные нужды и желания малороссиян в эпоху Екатерининской комиссии / И. Теличенко // КС. – 1890. – Август. – С. 161 – 191; Сентябрь. – С. 390 – 419; Октябрь. – С. 94 – 122; Ноябрь. – С. 251 – 272; Декабрь. – С. 471 – 493; 1891. – Январь. – С. 73 – 97; Февраль. – С. 232 – 254.
1890. Тематическая роспись содержания сборников «Революционная ситуация в России в 1859 – 1861 гг.» (Т. 1 – IX. – М., 1960 – 1986) // Революционная ситуация в России в середине XIX века: деятели и историки. – М.: Наука, 1986. – С. 222 – 227.
1891. Темірова Н.Р. Поміщики України в 1861 – 1917 рр.: соціально-економічна еволюція / Н.Р. Темірова. – Донецьк: ДонНУ, 2003. – 319 с.
1892. Темірова Н.Р. Реформа 1861 р. через призму поглядів іноземних дослідників / Н.Р. Темірова // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2011. – Вип. XVIII. – С. 72 – 77.
1893. Теплицький В.П. Реформа 1861 р. і аграрні відносини на Україні / В.П. Теплицький. – К.: АН УРСР, 1959. – 307 с.
1894. Теплицький В.П. Розклад і криза кріпосницького господарства на Україні / В.П. Теплицький // Наукові записки Інституту Економіки АН УРСР. – 1954. – № 2. – С. 171 – 220.
1895. Тилли Ч. Микро, макро или мигрень? / Ч. Тилли // Социальная история. Ежегодник. 2000. – М.: РОССПЭН, 2000. – С. 7 – 16.
1896. Тимофеев Д.В. В поисках новых подходов к изучению общественно политических настроений в России первой четверти XIX века / Д.В. Тимофеев // Историческая наука сегодня: Теории, методы, перспективы / Под ред. Л.П. Репиной. – М.: ЛКИ, 2011. – С. 391 – 402.
1897. Тимошенко А. Господарська діяльність Григорія Павловича Галагана / А.Г. Тимошенко // Сіверянський літопис. – 2001. – № 4. – С. 68 – 75.
1898. Тимошенко А.Г. Державна, господарська і громадська діяльність Г.П. Галагана: автореф. канд. іст. наук / А.Г. Тимошенко. – Х., 2004. – 16 с.
1899. Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т. – К.: Дніпро, 2001. – Т. 5. – Кн. 1. – 512 с.

1900. Тихий Н. Василий Назарович Каразин (Его жизнь и общественная деятельность) / Н. Тихий // КС. – 1905. – Январь. – С. 1 – 47; Февраль. – С. 263 – 301; Март. – С. 349 – 372; Апрель. – С. 1 – 35; Май. – С. 234 – 291; Июнь. – С. 321 – 360; Июль-август. – С. 1 – 58.
1901. Тихонов Б.В. Обзор «Записок» местных сельскохозяйственных обществ 30 – 50-х годов XIX в. / Б.В. Тихонов // Проблемы источниковедения. – М.: АН СССР, 1961. – С. 92 – 162.
1902. Тихонов Ю.А. Дворянская усадьба и крестьянский двор в России XVII – XVIII вв.: сосуществование и противостояние / Ю.А. Тихонов. – М.; СПб.: Летний сад, 2005. – 448 с.
1903. Тихонов Ю.А. Договор (контракт) 1740 года М.Г. Головкина с выборными крестьянами об управлении ими имением в селе Кимры с деревнями / Ю.А. Тихонов // ОИ. – 2003. – № 3. – С. 146 – 151.
1904. Тищенко М.Ф. Гуральне право та право шинкування горілкою в Лівобережній Україні до кінця XVIII в. / М.Ф. Тищенко // Праці Комісії для виучування історії західоруського та вкраїнського права. – К., 1927. – С. 150 – 202.
1905. Ткаченко М. Нариси з історії селян на Лівобережній Україні в XVII –XVIII вв. / М. Ткаченко // Записки історико-філологічного відділу УАН. – К., 1931. – 179 с.
1906. Ткаченко Т.В. Громадська та благодійна діяльність Г.П. Галагана: автореф. дис... канд. іст. наук / Т.В. Ткаченко. – К., 2003. – 18 с.
- 1906а. Товстоляк Н.М. Меценати і суспільні діячі Тарновські, їх місце і роль в історії України XIX ст. : автореф. дис. ...канд. іст. наук. / Н.М. Товстоляк. – Д., 2006. – 16 с.
1907. Толочко А.П. «История Российская» Василия Татищева: источники и известия / А.П. Толочко. – М.: НЛЮ, 2005. – 544 с.
1908. Толочко О. Києво-руська спадщина в історичній думці України початку XIX ст. / О.П. Толочко // Верстюк В.Ф., Горобець В.М., Толочко О.П. Українські проекти в Російській імперії. – К.: Наукова думка, 2004. – С. 250 – 350.
1909. Топачевский А. От Гоголя до наших дней. Духовные основы украинского земледелия / А. Топачевский // Зеркало недели. – 2010. – № 4 (784). – 5 – 12 февраля.
1910. Топольский Е. Бедность и достаток как категории исторической концептуализации / Е. Топольский // Одиссей. 1994. – М.: Наука, 1994. – С. 265 – 273.
1911. Топольский Е. О роли внеисточникового знания в историческом исследовании / Е. Топольский // ВФ. – 1973. – № 5. – С. 76 – 82.
1912. Троицкий В. Исторический очерк Совета Императорскаго Человеколюбиваго Общества и подведомственных ему благотворительных учреждений / В. Троицкий. – СПб., 1898. – 480 с.

1913. Троицкий Н.А. Россия в XIX веке. Курс лекций / Н.А. Троицкий. – М.: Высшая школа, 2003. – 431 с.
1914. Троицкий С.М. Дворянские проекты создания «третьего чина» / С.М. Троицкий // Троицкий С.М. Россия в XVIII веке. – М.: Наука, 1982. – С. 192 – 204.
1915. Троицкий С.М. Комиссия о вольности дворянства 1763 г. (К вопросу о борьбе дворянства с абсолютизмом за свои сословные права) / С.М. Троицкий // Троицкий С.М. Россия в XVIII веке. – М.: Наука, 1982. – С. 140 – 192.
1916. Троицкий С.М. Обсуждение вопроса о крестьянской торговле в Комиссии о коммерции в середине 60-х годов XVIII в. / С.М. Троицкий // Троицкий С.М. Россия в XVIII веке. – М.: Наука, 1982. – С. 204 – 216.
1917. Троицкий С.М. Рецензия на книгу американского историка Р. Джонса «Освобождение русского дворянства. 1762 – 1785» / С.М. Троицкий // Троицкий С.М. Россия в XVIII веке. – М.: Наука, 1982. – С. 135 – 139.
1918. Троицкий С.М. Русский абсолютизм и дворянство в XVIII веке / С.М. Троицкий. – М.: Наука, 1974. – 393 с.
1919. Троицкий С.М. Русское дворянство XVIII века в изображении американского историка / С.М. Троицкий // Троицкий С.М. Россия в XVIII веке. – М.: Наука, 1982. – С. 102 – 114.
1920. Тройницкий А.Г. О числе крепостных людей в России / А.Г. Тройницкий // ЖЗ. – 1858. – № 5. – Приложение № 2. – С. 2 – 24.
1921. Турченко Ф.Г., Турченко Г.Ф. Південна Україна: модернізація, світова війна, революція (кінець XIX ст. – 1921 р.): Історичні нариси / Ф.Г. Турченко, Г.Ф. Турченко. – К.: Генеза, 2003. – 242 с.
1922. Уваров П.Ю. В поисках феодализма / П.Ю. Уваров // Одиссей. 2006. – М.: Наука, 2006. – С. 5 – 10.
1923. Удод О.А. Розробка проблем теорії та методології історичної науки на сторінках «Українського історичного журналу» / О.А. Удод // УІЖ. – 2007. – № 6. – С. 55 – 67.
1924. Указатель статей по истории, археологии и этнографии, помещенных в «Черниговских губерньских ведомостях» за 1838 – 1906 гг. // Труды ЧАК. – Вып. 7. – С. 1 – 142.
1925. Ульяновський В. Три «лики» Миколи Стороженка: «малоросійство» – «російство» – «українофільство» / В.І. Ульяновський // Стороженко М. З мого життя / Упор. і вст. ст. В. Ульяновського. – К.: Либідь, 2005. – С. 5 – 93.
1926. Уортман Р.С. Властители и судии: Развитие правового сознания в императорской России / Р.С. Уортман. – М.: НЛЮ, 2004. – 520 с.
1927. Успенский Б.А. История и семиотика (Восприятие времени как семиотическая проблема) / Б.А. Успенский // Успенский Б.А. Избранные труды. В 3 т. – М.: Языки славянской культуры, 1996. – С. 9–70.

1928. Фавіцька М.М. Селянське питання на Лівобережній Україні в матеріалах Законодавчої комісії 1767 – 1774 рр. / М.М. Фавіцька // УІЖ. – 1969. – № 5. – С. 82 – 89.
1929. Фаизова И.В. «Манифест о вольности» и служба дворянства в XVIII столетии / И.В. Фаизова. – М.: Наука, 1999. – 222 с.
1930. Федоров В.А. Дружинин Николай Михайлович / В.А. Федоров // Историки России. Биографии / Сост., ответ. ред. А.А. Чернобаев. – М.: РОССПЭН, 2001. – С. 601 – 607.
1931. Федоров В.А. Историография крестьянского движения в России периода разложения крепостничества / В.А. Федоров // ВИ. – 1966. – № 2. – С. 148 – 156.
1932. Федоров В.А. Некоторые проблемы крестьянского движения в России периода разложения крепостничества / В.А. Федоров // Проблемы истории общественной мысли и историографии. К 75 летию академика М.В. Нечкиной. – М.: Наука, 1976. – С. 95 – 106.
1933. Федоров В.А. Русский крестьянин накануне революционной ситуации 1859 – 1861 гг. (По материалам Центрально-промышленных губерний России) / В.А. Федоров // Революционная ситуация в России в 1859 – 1861 гг. – М.: Наука, 1974. – С. 23 – 40.
1934. Федоров В.А. Торговое земледелие крестьян Московской губернии в первой половине XIX в. / В.А. Федоров // Россия сельская. XIX – начало XX века / Отв. ред. А.П. Корелин. – М.: РОССПЭН, 2004. – С. 25 – 53.
1935. Федченко П.М. Матеріали з історії української журналістики. Вип. 1. Перша половина XIX ст. / П.М. Федченко. – К.: КДУ, 1959. – 338 с.
1936. Феофилактов К.М. О местонахождении кремневых орудий человека с костяками мамонта в с. Гонцах на реке Удай, Лубенского у., Полтавской губернии / К.М. Феофилактов // Труды III Археологического съезда. – К., 1878. – Т. 1. – С. 153 – 159.
1937. Филд Д. 1861: «Год юбилея» / Д. Филд // Великие реформы в России. 1856 – 1874: Сборник / Под ред. Л.Г. Захаровой, Б.Э. Эклофа, Дж. Бушнелла. – М.: МГУ, 1992. – С. 73 – 92.
1938. Филд Д. К типологии мемуарных источников (по материалам революционеро-народников) / Д. Филд // Проблемы источниковедения и историографии. Материалы II Научных чтений памяти академика И.Д. Ковальченко. – М.: РОССПЭН, 2000. – С. 270 – 284.
1939. Філас В.М. «Журнал Министерства государственных имуществ» як джерело з соціально-економічної історії Південної України: автореф. дис. ...канд. іст. наук / В.М. Філас. – Запоріжжя, 2008. – 11 с.
1940. Філіпович М. Смертельна загроза чи нові перспективи? (Про постмодернізм в історіографії) / М. Філіпович // УГО. – 2008. – Вип. 13. – С. 9 – 29.
1941. Флоровский А.В. Из истории Екатерининской Законодательной комиссии 1767 г. Вопрос о крепостном праве / А.В. Флоровский. – О., 1910. – XXXVIII, 320 с.

1942. Флоровский А.В. Крестьянская реформа и высшая администрация Новороссийского края / А.В. Флоровский. – О., 1921. – 12 с.
1943. Флоровский А.В. Освобождение крестьян по проектам Губернских комитетов Новороссийского края / А.В. Флоровский. – О., 1921. – 25 с.
1944. Флоровский А.В. Очерки о крестьянской реформе на Украине / А.В. Флоровский. – О., 1921. – 142 с.
1945. Флоровский А.В. Состав Законодательной комиссии 1767 – 1764 гг. / А.В. Флоровский. – О., 1915. – 7 с.
1946. Фриз Г.Л. Сословная парадигма и социальная история России / Г.Л. Фриз // Американская русистика. Вехи историографии последних лет. Императорский период. Антология. – Самара: Самарский университет, 2000. – С. 121 – 162.
1947. Фримен К., Лука Ф. Як час спливає: Від епохи промислових революцій до інформаційної революції / К. Фримен, Ф. Лука. – К.: КМА, 2008. – 510 с.
1948. Фурдичко О., Бондаренко В. Першопостаті українського лісництва / О. Фурдичко, В. Бондаренко. – Львів: ВАТ «БІБЛЬОС», 2000. – 372 с.
1949. Харитонович М.Ф. Николай I и Императорская Академия наук / М.Ф. Харитонович // Философский век. Альманах. – СПб., 1998. – Вып. 6. – С. 23 – 33.
1950. Ходнев А.И. История Императорского Вольного Экономического Общества с 1765 до 1865 года / А.И. Ходнев. – СПб., 1865. – 667 с.
1951. Ходнев А.И. Краткий обзор столетней деятельности Императорского Вольного Экономического Общества с 1765 до 1865 года / А.И. Ходнев. – СПб., 1865. – 48 с.
1952. Хок С. Банковский кризис, крестьянская реформа и выкупная операция в России. 1857 – 1861 / С. Хок // Великие реформы в России 1856 – 1874 / Под ред. Л.Г. Захаровой, Б. Эклофа, Дж. Бушнелла. – М.: МГУ, 1992. – С. 90 – 105.
1953. Христофоров И.А. «Аристократическая» оппозиция Великим реформам (конец 1850 – середина 1870-х гг.) / И.А. Христофоров. – М.: Русское слово, 2002. – 432 с.
1954. Христофоров И.А. Рец. на: Консерватизм в России и мире: прошлое и настоящее. Сборник научных трудов. Вып. 1. Воронеж: Изд-во Воронежского государственного университета. 2001. 264 с. / И.А. Христофоров // <http://conservatism.narod.ru/christof.html>.
1955. Христофоров И.А. Русский консерватизм: исследовательская схема или историческая реальность? / И.А. Христофоров // Русский консерватизм: проблемы, подходы, мнения // ОИ. – 2001. – № 3.
1956. Христофоров И.А. У истоков русского консерватизма. Рец. на: Мещерякова А.О. Ф.В. Ростопчин: у основания консерватизма и национализма в России. – Воронеж: Китеж, 2007. 263 с. / И.А. Христофоров // ОИ. – 2008. – № 4. – С. 188 – 190.
1957. Хрідочкін А.В. Суспільно-політичні погляди В.Н. Каразіна: автореф. дис. ...канд. іст. наук / А.В. Хрідочкін. – Д.: ДГУ, 2001. – 17 с.

1958. Хромов П.А. Экономическое развитие России. Очерки экономики России с древнейших времен до Великой Октябрьской революции / П.А. Хромов. – М.: Наука, 1967. – 535 с.
1959. Худолеев А.Н. Дискуссия о «народной воле» на рубеже 1920 – 30-х годов в отечественной историографии / А.Н. Худолеев // ДВ. – М.: ЛКИ, 2008. – С. 217 – 238.
1960. Худушина И.Ф. Царь. Бог. Россия. Самосознание русского дворянства (конец XVIII – первая треть XIX в.) / И.Ф. Худушина. – М.: ЦОП Института философии РАН, 1995. – 232 с.
1961. Цаголов Н.А. Очерки русской экономической мысли периода падения крепостного права / Н.А. Цаголов. – М.: Госполитиздат, 1956. – 464 с.
1962. Цамутали А.Н. Рубинштейн Николай Леонидович / А.Н. Цамутали // Историки России. Биографии / Сост., ответ. ред. А.А. Чернобаев. – М.: РОССПЭН, 2001. – С. 697 – 704.
1963. Центральна і регіональна преса Російської імперії XVIII – XIX ст. як історичне джерело: Навчальний посібник для студентів історичних факультетів зі спецкурсу. – О.: ОДУ, 2004. – 152 с.
1964. Циганенко Л.Ф. Дворянство Півдня України (друга половина XVIII ст. – 1917 р.) / Л.Ф. Циганенко. – Ізмаїл: СМНЛ, 2009. – 384 с.
1965. Циганенко Л.Ф. До питання про етнічний склад дворянства Півдня України (кінець XVIII – XIX ст.) / Л.Ф. Циганенко // УІЖ. – 2009. – № 4. – С. 67 – 83.
1966. Цимбаев К.Н. Реконструкция прошлого и конструирование будущего в России XIX века: опыт использования исторических юбилеев в политических целях / К.Н. Цимбаев // Историческая культура императорской России: формирование представлений о прошлом. – М.: ГУ ВШЭ, 2012. – С. 475 – 498.
1967. Цимбаев Н.И. Славянофильство (из истории русской общественно-политической мысли XIX века) / Н.И. Цимбаев. – М.: МГУ, 1986. – 270 с.
1968. Чабан А.М. Прогрессивная социологическая мысль России и Украины второй половины XVIII – начала XIX в. и французское Просвещение / А.М. Чабан. – К.: Наукова думка, 1979. – 119 с.
1969. Чернов Е. Региональная историография и историософия / Е.А. Чернов // Регіональна історія України. – 2008. – Вип. 2 – С. 59 – 66.
1970. Чернов Е.А. Региональная история: опыт теоретической интерпретации / Е.А. Чернов // Харківський історіографічний збірник. – 2006. – Вип. 8. – С. 38 – 48.
1971. Чернуха В.Г. Внутренняя политика царизма с середины 50-х до начала 80-х гг. XIX в. / В.Г. Чернуха. – Л.: Наука, 1978. – 248 с.
1972. Чернуха В.Г. Совет министров в 1857 – 1861 гг. / В.Г. Чернуха // Вспомогательные исторические дисциплины. – 1973. – Вып. 5. – С. 120 – 137.

1973. Чернуха В.Г. Крестьянский вопрос в правительственной политике России (60 – 70 годы XIX в.) / В.Г. Чернуха. – Л.: Наука, 1972. – 226 с.
1974. Чижевский Д.И. Неизвестный Гоголь / Д.И. Чижевский // Русские философы (конец XIX – середина XX века): антология. – М.: Книжная палата, 1996. – Вып. 3. – С. 296 – 324.
1975. Чижов Ф. Сообщение из Малороссии: Михаил Павлович Миклашевский / Ф. Чижов // Русская беседа. – 1856. – № 1. – С. 1 – 50.
1976. Число помещичьих имений и крепостных крестьян в Полтавской губернии по 9-й ревизии // ПГВ. – 1858. – № 45. – С. 545 – 552.
1977. Число ревизских душ и значительнейшие имения в Полтавском уезде в 1849-м году // ПГВ. – 1850. – № 2. – С. 11 – 13.
1978. Число помещичьих имений и ревизских крестьян в Полтавской губернии // ПГВ. – 1850. – № 27. – С. 239 – 242.
1979. Чистяков О.И., Новицкая Т.Е. Реформы Александра II // О.И. Чистяков, Т.Е. Новицкая // Реформы Александра II. – М.: Юридическая литература, 1998. – С. 5 – 36.
1980. Чудакова М. В защиту двойных стандартов / М. Чудакова // НЛЮ. – 2005. – № 74. – С. 203 – 261.
1981. Чулков Н. Герсеванов Николай Борисович / Н.П. Чулков // Русский биографический словарь. – М., 1916. – Т. Герберский – Гогенлоэ. – С. 86 – 89.
1982. Чулков Н.П. Русское дворянство еврейского происхождения / Н.П. Чулков // Вестник архивиста. – 2002. – № 4-5 (70-71). – С. 294 – 308.
1983. Шандра В. Малоросійське генерал-губернаторство, 1802 – 1856: функції, структура, архів / В.С. Шандра. – К.: [Держ. ком. архівів України], 2001. – 356 с.
1984. Шандра В.С. «...Настоящее положение малороссийских козаков» / В.С. Шандра // АУ. – 2000. – № 1-3. – С. 29 – 42.
1985. Шандра В.С. Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX століття / В.С. Шандра. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2005. – 427 с.
1986. Шандра В.С. Рец. на: П. Захарченко. Розвиток права власності на землю в Україні (середина XVIII – перша чверть XX ст.). – К.: Атака, 2008. – 296 с. / В.С. Шандра // УІЖ. – 2008. – № 6. – С. 219 – 222.
1987. Шандра В.С. Совісний суд на Правобережній Україні кінця XVIII – першої половини XIX ст.: структура та судові практики / В.С. Шандра // УІЖ. – 2009. – № 2. – С. 83 – 96.
1988. Шандра В. Совісні суди в Україні (кінець XVIII ст. – 1860-ті роки): соціальна пам'ять про традицію та законодавча норма / В.С. Шандра // Історія – ментальність – ідентичність. Вип. IV: Історична пам'ять українців і поляків у період формування наці-

- ональної свідомості в ХІХ – першій половині ХХ століття: колективна монографія / За ред. Л. Зашкільняка, Й. Пісулінської, П. Серженги. – Львів: ПАІС, 2011. – С. 385 – 394.
1989. Шандра В. С. Совісні суди в Україні (остання чверть ХVІІІ – середина ХІХ ст.) / В.С. Шандра. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2011. – 266 с.
1990. Шандра В.С. Історія повсякдення як науковий підхід для вдосконалення досліджень історії України ХІХ – початку ХХ століття / В.С. Шандра, О.О. Крижанівська, О.Л. Вільшанська // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2006. – Вип. 11. – С. 28 – 39.
1991. Шанин Т. Перспективы исследования крестьянства и проблема восприятия параллельности общественных форм / Т. Шанин // Крестьяноведение. Теория. История. Современность. 1996 / Под ред. В. Данилова, Т. Шанина. – М.: Аспект Пресс, 1996. – С. 8 – 25.
1992. Шапиро А. Л. Об опасности модернизации экономической истории русского крестьянства ХVІІ – первой половины ХVІІІ в. / А.Л. Шапиро // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1959 г. – М.: АН СССР, 1961. – С. 52 – 68.
1993. Шаравара Т. Радянська історіографія 1920 – 1960-х років про причини та наслідки селянської реформи 1861 р. в Україні / Т. Шаравара // Українознавство. – 2009. – № 2. – С. 59 – 62.
1994. Шартъє Р. История сегодня: сомнения. Вызовы, предложения / Р. Шартъє // Одиссей. 1995. – М.: Наука, 1995. – С. 192 – 205.
1995. Шартъє Р. Новая культурная история / Р. Шартъє // Homo Historicus: К 80-летию со дня рождения Ю.Л. Бессмертного: В 2 кн. – М.: Наука, 2003. – Кн. 1. – С. 271 – 284.
1996. Шартъє Р. Интеллектуальная история и история ментальностей: двойная переоценка / Р. Шартъє // НЛЮ. – 2004. – № 66. – С. 17 – 47.
1997. Швидько Г.К. Фамільні архіви Гетьманщини: аналіз археографічних публікацій / Г.К. Швидько // Український археографічний щорічник. – 2002. – Вип. 7. – С. 13 – 22.
1998. Швидько Г.К. Катеринославський Піквікський клуб. 1858 – 1860 / Г.К. Швидько. – Д.: ДОУНБ, 2003. – 147 с.
1999. Шевелев А.Г. Украина / А.Г. Шевелев // Развитие советской исторической науки 1970 – 1974. – М.: Наука, 1975. – С. 360 – 369.
2000. Шевченко В.М. Реформа 1861 року: незавершеність чи досягнення мети? / В.М. Шевченко // УС. – 2001. – Вип. 3. – С. 127 – 131.
2001. Шевченко В.М. Скасування кріпосного права в межах Російської імперії і політичний рух / В.М. Шевченко // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2011. – Вип. ХVІІІ. – С. 113 – 120.
2002. Шевченко В.М. Скасування кріпосного права у 1861 році: спроба нетрадиційного аналізу / В.М. Шевченко. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2008. – 96 с.

2003. Шевченко М.М. Император Николай I и ведомство народного просвещения / М.М. Шевченко // Философский век. Альманах / Отв. ред. М.Я. Хартанович, М.И. Микешин. – СПб., 1998. – Вып. 6. – С. 100 – 116.
2004. Шевченко М.М. Конец одного Величия: власть, образование и печатное слово в Императорской России на пороге Освободительных реформ / М.М. Шевченко. – М.: Три квадрата, 2003. – 269 с.
2005. Шевченко М.М. Крымская война в восприятии современников и действительности / М.М. Шевченко // <http://www.cnsr.ru/news.php?id=1483>
2006. Шевченко Н.В. Общественно-политическое движение на Украине в 60-70-х гг. XVIII века: автореф. дис. ...канд. ист. наук / Н.В. Шевченко. – К., 1991. – 18 с.
2007. Шемшученко Ю.С. Наш друг Туманский. К 200-летию со дня рождения / Ю.С. Шемшученко. – К.: Юридична книга, 2000. – 656 с.
2008. Шепелёв Л.Е. Архивные разыскания и исследования / Л.Е. Шепелёв. – М.: Высшая школа, 1971. – 144 с.
2009. Шепукова Н.М. Об изменении размеров душевладения помещиков Европейской России в первой четверти XVIII – первой половине XIX в. / Н.М. Шепукова // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1963. – Вильнюс: Минтис, 1964. – С. 388 – 419.
2010. Шип Н.А. Русско-украинское культурное сотрудничество в XVIII – первой половине XIX в. / Н.А. Шип. – К.: Наукова думка, 1988. – 112 с.
2011. Шишкин В.А. Николаевская эпоха: новые подходы. Несколько вступительных слов / В.А. Шишкин // Философский век. Альманах / Отв. ред. М.Я. Хартанович, М.И. Микешин. – СПб., 1998 – Вып. 6. – С. 19 – 22.
2012. Шкандрій М. В обіймах імперії: Російська і українська літератури новітньої доби / М. Шкандрій. – К.: Факт, 2004. – 496 с.
2013. Шляхов О.Б. Україна на шляху до індустріального суспільства (друга половина XIX – початок XX ст.) / О.Б. Шляхов. – Д.: ДНУ, 2010. – 244 с.
2014. Шмидт С.О. Историографические источники и литературные памятники / С.О. Шмидт // Шмидт С.О. Путь историка: Избранные труды по источниковедению и историографии. – М.: РГГУ, 1997. – С. 92 – 98.
2015. Шмидт С.О. К изучению истории советской исторической науки 1920 – 1930-х годов / С.О. Шмидт // Шмидт С.О. Путь историка: Избранные труды по источниковедению и историографии. – М.: РГГУ, 1997. – С. 129 – 135.
2016. Шмидт С.О. Ключевский и культура России / С.О. Шмидт / Шмидт С.О. Путь историка: Избранные труды по источниковедению и историографии. – М.: РГГУ, 1997. – С. 305 – 314.

2017. Шмидт С.О. Общественное самосознание noblesse russe в XVI – первой трети XIX века / С.О. Шмидт // Шмидт С.О. Общественное самосознание российского благородного сословия. XVII – первая треть XIX века – М.: Наука, 2002. – С. 101 – 122.
2018. Шмидт С.О. Современные проблемы источниковедения / С.О. Шмидт // Шмидт С.О. Путь историка: Избранные труды по источниковедению и историографии. – М.: РГГУ, 1997. – С. 21 – 63.
2019. Шмидт С.О. Художественная литература и искусство как источник формирования исторических представлений / С.О. Шмидт // Шмидт С.О. Путь историка: Избранные труды по источниковедению и историографии. – М.: РГГУ, 1997. – С. 113 – 115.
2020. Шмурло Е.Ф. Очерки жизни и научной деятельности Константина Николаевича Бестужева-Рюмина. 1829 – 1897 / Е.Ф. Шмурло. – Юрьев, 1899. – 416 с.
2021. Шмурло Е.Ф. Петр Великий в оценке современников и потомства / Е.Ф. Шмурло. – СПб., 1912. – Вып. 1: XVIII век. – III, II, 108, 161 с.
2022. Шнейдер К.И. Образы Запада и России в представлениях ранних русских либералов / К.И. Шнейдер // ДВ. – М.: ЛИБРОКОМ, 2009. – Вып. – 27. – С. 245 – 262.
2023. Шнейдер К.И. Исторические взгляды ранних русских либералов / К.И. Шнейдер // ДВ. – М.: ЛЕНАНД, 2010. – Вып. 32. – С. 123 – 141.
2024. Шнейдер К.И. Ранний русский либерализм: власть свободы или свобода власти? / К.И. Шнейдер // ДВ. – М.: ИВИ РАН, 2010. – Вып. 33. – С. 140 – 150.
2025. Шоню П. Цивилизация классической Европы / П. Шоню. – Екатеринбург: У-Фактория, 2005. – 608 с.
2026. Шпопер Д. Польское дворянство и крестьянский вопрос в XIX веке / Д. Шпопер // ВИ. – 2008. – № 2. – С. 106 – 113.
2027. Шугуров Н. Илья Федорович Тимковский, педагог пришлого времени / Н. Шугуров // КС. – 1891. – Август. – С. 212 – 236; Сентябрь. – С. 375 – 406; Октябрь. – С. 83 – 97.
2028. Шульга І.Г. Розвиток поміщицького торговельного землеробства на Лівобережній Україні в другій половині XVIII ст. / І.Г. Шульга // Наукові записки Інституту історії. – К.: АН УРСР, 1957. – Т. 9. – С. 314 – 327.
2029. Шульгин В.Н. Русские свободные консерваторы XIX века об Остзейском вопросе / В.Н. Шульгин. – СПб.: Нестор-История, 2009. – 158 с.
2030. Шульгин В.Н. Русский свободный консерватизм первой половины XIX века / В.Н. Шульгин. – СПб.: Нестор-История, 2009. – 496 с.
2031. Шульгін М. Дворянське та селянське землекористування в Росії та на Україні. Нарис з історії поземельних відносин / М. Шульгін. – Х.: Радянський селянин, 1927. – 96 с.
2032. Щепаньский Я. Элементарные понятия социологии / Я. Щепаньский. – М.: Прогресс, 1969. – 240 с.

2033. Щербаківський Д. Оркестри, хори і капели на Україні за панщини / Д. Щербаківський // Музика. – 1924. – № 7-9 – С. 141 – 149; № 12. – С. 205 – 211.
2034. Щербонос В. Виконуючи царську волю...Історико-публіцистичний нарис / В. Щербонос // Новини Городянщини. – 2002. – 12 жовтня. – С. 3.
2035. Щукин В.Г. Вертоград заключенный. Из истории русской усадебной культуры XVII – XIX веков / В.Г. Щукин // ВФ. – 2000. – № 4. – С. 53 – 69.
2036. Эйдельман Н. «Революция сверху» в России / Н.Я. Эйдельман. – М.: Книга, 1989. – 176 с.
2037. Эйдельман Н.Я. Пушкин: История и современность в художественном сознании поэта / Н.Я. Эйдельман. – М.: Советский писатель, 1984. – 368с.
2038. Экштут С. «Увижу ль, о друзья! Народ неугнетенный...» Крепостное право сквозь призму исторической антропологии / С. Экштут // Родина. – 2008. – № 2. – С. 51 – 56.
2039. Экштут С. Французская горизонталка или сексуальная революция, которую мы не заметили / С.А. Экштут // АиЕ. – М.: ИВИ РАН, 2007. – № 13. – С. 55 – 96.
2040. Экштут С.А. «Целая телега с бриллиантами». Ордена и знаки отличия, курашенные бриллиантами / С.А. Экштут // Мир Клио. Сборник статей в честь Лорины Петровны Репиной. – М.: ИВИ РАН, 2007. – Т. 1. – С. 397 – 413.
2041. Экштут С.А. На службе российскому Левиафану. Исторические опыты / С.А. Экштут. – М.: Прогресс-Традиция, 1998. – 328 с.
2042. Экштут С.А. Россия перед голгофой. Эпоха Великих реформ / С.А. Экштут. – М.: Вече, 2010. – 256 с.
2043. Эпик Э.Э. Методика изучения побегов крестьян / Э.Э. Эпик //Социально-экономические проблемы российской деревни в феодальную и капиталистическую эпохи. Материалы XVII сессии симпозиума по изучению проблем аграрной истории. – Ростов: РГУ, 1980. – С. 101– 104.
2044. Эстерберг Э. Вера, доверие и выгода: людская природа и человечество как общий феномен / Э. Эстерберг // Другие средние века. К 75-летию А.Я. Гуревича. – М.; СПб.: Университетская книга, 1999. – С. 393 – 410.
2045. Якименко М.А. Економічна ефективність селянського (фермерського) господарства Лівобережної України в епоху утвердження і розвитку ринкових відносин (1861 – 1917 рр.) / М.А. Якименко // УС. – 2001. – Вип. 3. – С. 131 – 135.
2046. Якимчук О.О. Шляхта Рівненського повіту в соціально-економічному та культурному житті краю кінця XVIII – початку XX ст. : автореф. ...дис. канд. іст. наук / О.О. Якимчук. – Львів, 2007. – 20 с.
2047. Яковенко Н. Вступ до історії / Н.М. Яковенко. – К.: Критика, 2007. – 375 с.
2048. Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна) / Н.М. Яковенко. – К.: Наукова думка, 1993. – 414 с.

2049. Яковкина Н.И. О реорганизации помещичьего хозяйства в начале XIX в. / Н.И. Яковкина // Вопросы истории России XIX – начала XX века: Межвузовский сборник / Под ред. В. Мавродина. – Л.: ЛГУ, 1983. – С. 45 – 56.
2050. Яковкина Н.И. Русское дворянство первой половины XIX века: Быт и традиции / Н.И. Яковкина. – СПб.: Лань, 2002. – 160 с.
2051. Янковский Ю.З. Патриархально-дворянская утопия: Страницы русской общественно-литературной мысли 1840 – 1850 годов / Ю.З. Янковский. – М.: Художественная литература, 1981. – 373 с.
2052. Яновський М. XIX століття у дзеркалі польської історіографії (1980 – 2002) / М. Яновський // УМ. – К.; Львів: Критика, 2005. – Ч. 9. – С. 77 – 91.
2053. Яременко М. Навчатися чи не навчатися? До питання про освітні стратегії посполитих Гетьманщини у XVIII ст. та пов'язану з ними соціальну мобільність / М. Яременко // Соціум. – 2008. – Вип. 8. – С. 218 – 236.
2054. Яремчук В. Минуле України в історичній науці УРСР післясталінської доби / В. Яремчук. – Острог: Острозька академія, 2009. – 526 с.
2055. Яремчук В. Образи історії української історіографії в історичній науці України середини 1950-их – початку 1970-их років / В. Яремчук // Історіографічні дослідження в Україні. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2008. – Вип. 18. – С. 59 – 98.
2056. Ясман З.Д. Попытки введения улучшенных сельскохозяйственных орудий в помещичьих хозяйствах второй половины XVIII в. (по материалам «Трудов» Вольного экономического общества) / З.Д. Ясман // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1965 г. – М.: МГУ, 1970. – С. 246 – 255.
2057. Ястребицкая А.Л. Историография и история культуры / А.Л. Ястребицкая // Одиссей. 1992. – М.: Кругъ, 1994. – С. 69 – 71.
2058. Ястребов В. Домашнее воспитание начала нашего столетия / В. Ястребов // КС. – 1884. – Февраль. – Изв. и заметки. – С. 333 – 336.
2059. Ястребов Ф. Нарис з історії України. Вип. VIII. Україна в першій половині XIX століття / Ф. Ястребов. – К.: АН УРСР, 1939. – 274 с.
2060. Ясь А. «История – точная наука...» Интеллектуальные поиски Елены Компан / А. Ясь // День. – 2010. – № 58-59, 2-3 апреля. – С. 11.
2061. Ясь О. Історичні погляди Олександра Оглоблина: радянська доба (1919 – 1941) / О. Ясь // Історіографічні дослідження в Україні. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2008. – Вип. 18. – С. 214 – 252.
2062. Ясь О.В. Два образи Старої України: візії О. Лазаревського й О. Оглоблина / О.В. Ясь // УІЖ. – 2009. – № 3. – С. 67 – 92.

2063. Яцунский В.К. Генезис капитализма в сельском хозяйстве России / В.К. Яцунский // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1959 г. – М.: АН СССР, 1961. – С. 30 – 51.
2064. Яцунский В.К. Основные этапы генезиса капитализма в России / В.К. Яцунский // Яцунский В.К. Социально-экономическая история России XVIII – XIX вв. Избранные труды. – М.: Наука, 1973. – С. 71 – 115.
2065. Ячменихин К.М. Алексей Андреевич Аракчеев / К.М. Ячменихин // Российские консерваторы. – М.: ИРИ РАН; Русский мир, 1997. – С. 17 – 62.
2066. Ячменихин К.М. Армия и реформы: военные поселения в политике российского самодержавия / К.М. Ячменихин. – Чернигов: Сіверянський літопис, 2006. – 444 с.
2067. Ячменихин К.М. Граф А.А. Аракчеев и Николай I / К.М. Ячменихин // Вестник Московского университета. Серия: История. – 2003. – № 1. – С. 25 – 39.
2068. Dennison T.K., Carus A.W. The invention of the Russian rural commune: Haxthausen and the evidence / T.K. Dennison // The Historical Journal. – 2003. – № 46. – P. 561 – 583.
2069. Kappeler A. Ukraine in German-Language Historiography / A. Kappeler // Synopsis: a collection of essays in honour of Zenon E. Kohut / edited by Serhii Ploky and Frank E. Sysyn. – Edmonton; Toronto, 2005. – P. 245 – 264.
2070. Rieber A. The debate over the southern line: economic integration or national security? / A. Rieber // Synopsis: a collection of essays in honour of Zenon E. Kohut / edited by Serhii Ploky and Frank E. Sysyn. – Edmonton; Toronto, 2005. – P. 371 – 397.
2071. Saunders D. The Ukrainian impact on Russian culture, 1750 – 1850 / Д. Saunders. – Edmonton, 1985. – 415 p.